

SUNUŞ

*“Türk halkı için gece uyumadım,
gündüz oturmam.” (Bilge Kağan)*

“ZEITSCHRIFT FÜR DIE WELT DER TÜRKEN / JOURNAL OF WORLD OF TURKS” ikinci yılında ...

Uluslararası hakemli ve bilimsel bir dergi olan *“ZEITSCHRIFT FÜR DIE WELT DER TÜRKEN / JOURNAL OF WORLD OF TURKS”* - *“TÜRKLERİN DÜNYASI”* dergisi başarı ile ikinci yaşına girmiştir. Ayrıca ilk iki sayısı birleştirilerek yayımlanmıştır. Daha güzele doğru ilerlerken emeği geçen bütün çalışma arkadaşlarıma, bütün dünya önünde sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Türk milletinin dünyası çok renklidir. Onlar *“Yaratandan ötürü yaratılanı hep sevmiştir”*. Bu sevgi yalnız insan için değil, bütün yaratılanlar için de geçerlidir. Dünyaya adaleti, doğruluğu, hukuku öğretmek gibi bir amacı da vardır bu milletin. Ancak son zamanlarda yaşananlar yine bir Türk atasözünü akla getirmektedir: *“Suçlu bağırması, suçsuzun yüreği patlaması”*. Gerçekleri incelemeyen ve araştırmadan parlamentolarda Türk’ü soykırımcı ilan etmek, insanlık suçunun tâ kendisidir. *Su akar, yatağını bulur...* Medeni olmaya yakışmayan bu durumun, *“ZEITSCHRIFT FÜR DIE WELT DER TÜRKEN / JOURNAL OF WORLD OF TURKS”* ailesini çok üzdüğünü bütün dünyaya duyurmak istiyorum.

2010 yılının Türk kültürü açısından en önemli gelişmesi galiba Avrupa Birliği Konseyi’nin İstanbul’u 2010 yılının *“Avrupa Kültür Başkenti”* olarak belirlemesidir. Yaklaşık beş asırdır Türk Dünyası’nın Kültür Başkenti olan İstanbul, dünya başkenti olmaya da adaydır.

Türk Dünyası’nın bilim adamları, 3-6 Aralık 2009’da 2. *Uluslar Arası Türk Kültürü Kurultayı*’nda bir araya gelmiştir. Prof. Dr. Necati DEMİR’in *“Türklerin Dünya Medeniyetine Katkısı”* başlıklı bildirisiyle açılışı yapılan kurultayda, Türk Dünyası’nın sorunları ve kültürel değerleri ele alınmıştır.

Türk Dünyası olarak mutluluklarımızın yanında üzüntülerimiz de oldu. Türklük biliminin sevdalıları Prof. Dr. Ercüment Kuran, 2 Kasım 2009’da; Reha Oğuz Türkan, 18 Ocak 2010’da; Türk tiyatrosunun usta sanatçılarından Cüneyt Gökçer, 23 Aralık 2009’da Hakk’a yürüdüler.

Necati Demir
Sunuş

“ZEITSCHRIFT FÜR DIE WELT DER TÜRKEN / JOURNAL OF WORLD OF TURKS” üçüncü sayısını, özgün araştırmalar ve sosyal bilimlerin farklı konuları ile birlikte bütün dünyaya sunmaktayız. Dünya üzerindeki bütün bilim adamlarına ve okuyuculara saygılarımla...

15 Nisan 2010
Prof. Dr. Necati DEMİR
Editor in Chief

**TÜRKİYE’DE BULUNAN GREK HARFLİ TÜRKÇE KİTABELER
VE
KARAMAN TÜRKLERİNİN DİLİ*****TURKISH DISCRIPTIONS WITH HELLENIC SCRIPT IN
TURKEY AND LANGUAGE OF KARAMAN TURKS***Necati DEMİR*****Özet:**

1071’den önce gelip Anadolu’ya yerleşen Türklerin bir bölümü, Hristiyanlığı kabul edip Grek harflerini öğrenmişler ve bu alfabe ile bir edebiyat meydana getirmişlerdir. Anadolu’da yaşayan, Türkçeden başka dil bilmeyen, Hristiyanlığın Ortodoks mezhebini benimsemiş Türklerle “Karamanlı Türkleri veya Karamanlı” adı verilmiştir. Selçuklu Dönemi ve Osmanlı Dönemi’nde dinlerine müdahale edilmediği anlaşılmaktadır. Onlar, meydana getirdikleri edebiyatın yanında dinî ve sivil yapılarda, ev eşyaları ile mezar taşlarının üzerinde Grek harflerini kullanmışlardır. Grek harfleri ile yazılan Türkçe kitabeler; Türk dili, tarihi ve kültürü açısından son derece önemlidir. Biz bunu dikkate alarak pek çok ilimizde alan araştırması yapıp Konya, Niğde, Kayseri, Ankara, Mersin, Isparta, Antalya, Nevşehir, İstanbul, Antalya, Tokat, Ordu, Zonguldak... illerinde bulduğumuz kitabeleri okumaya ve değerlendirmeye çalıştık. Tespit ettiğimiz kitabelerden hareketle Karamanlı Türklerinin kullandığı alfabeyi belirleyip metinlerin dil özelliklerini incelemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Karamanlca / Karaman Türkçesi, Karamanlılar / Karaman Türkleri, Grek harfleri.

Abstract:

Part of Turkish people who settled in Anatolia before 1071 had accepted Christianity and learned Hellenic script. Thus, they have generated a literature with this script. Turkish people who lived in Anatolia and didn’t know any other language except Turkish and members of the Eastern Orthodox Church are called Karaman Turks or Karamans. It has been understood that Seljuks and Ottomans have not interference to their religion. Besides literature, Karaman Turks have been used Hellenic scripts on house appliances, gravestones, religious and civilian structures. Turkish inscriptions that typing Hellenic script are so important in terms of Turkish language, culture and history. Accordingly, we have made case studies in Konya, Niğde, Kayseri, Ankara, Mersin, Isparta, Antalya, Nevşehir, İstanbul, Antalya, Tokat, Ordu, Zonguldak etc. and tried to evaluate and read situated inscriptions. Also we have tried to determine the script they used and texts’ language characteristics.

* 13-18 Ekim 2008’de Ankara’da düzenlenen VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı’nda sunulan bildiridir.

** Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi – Sivas demir_necati@hotmail.com

Key words: Turkish Karaman Language Karamans/Karaman Turks, Hellenic Inscriptions

Giriş:

Dil, tarih ve kültür konuları ile ilgili alan araştırmalarımızı Kayseri, Nevşehir ve Niğde yörelerinde sürdürürken karşımıza ilgi çekici bir konu çıkmıştır: “*Grek harfleriyle yazılmış Türkçe kitabeler*”. Daha sonra bu konu hakkında tarafımızdan detaylı araştırmalar yapılmış, kitabelerin Konya, Niğde, Kayseri, Ankara, Mersin, Isparta, Antalya, Nevşehir, İstanbul, Tokat, Ordu, Zonguldak... illerinde dinî ve sivil yapılar, ev eşyaları ile mezar taşları üzerinde bulunduğu tespit edilmiştir. Günümüzde bu kitabelerin bir kısmı mevcut yerlerindedir. Bir kısmı ise çeşitli müzelerde saklanmaktadır. Büyük bir kısmının da kayıp olduğu anlaşılmaktadır.

Grek harfli Türkçe kitabe ve metinlerin, Hristiyan Ortodoks Karaman Türkleri tarafından yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bizim tespit edebildiklerimizin yazılış tarihleri, 18. yüzyıldan başlayıp 20. yüzyılın başlarına yani mübadele yıllarına kadar sürmektedir. Bu kitabelerin dışında Karamanlı Türklerinin meydana getirdiği bir edebiyat da vardır. Türklerin Grek alfabesini kullanması, 1484’e kadar indiği anlaşılmaktadır¹.

Yapılan araştırmalara göre Grek harfleri ile yazılan Türkçe kitabelerin sayısı, tahmin edilenden çok fazladır ve bu kitabeler içerisinde büyük boyutta Türk dili, tarihi ve kültürü ile ilgili bilgiler saklıdır. Biz bu çalışmada Anadolu’da tespit ettiğimiz ve bizzat inceleyerek okuduğumuz 23 kitabeyi verdik. Tokat Müzesi’nde bulunan mezar taşı dâhil (Tokat Müzesi’nde varlığını bildiğimiz bir mezar taşını, müze müdürü incelememize izin vermemiştir.), varlığını bildiğimiz ancak ulaşamadığımız 4 kitabeyi, daha önce çekilen fotoğraflardan okumak zorunda kaldık. Ordu-Mesudiye’de bulduğumuz kitabenin tamamına yakını tahrip olmuştur. Ordu-Mesudiye’deki bu kitabenin sadece ilk satırdaki “*sene 1858*” ifadesini okuyabildik. Ayrıca İstanbul Balıklı Meryem Ana Rum Ortodoks Manastırı önünde yere döşenmiş mezar taşlarından yaklaşık 10 tanesini yazıların yıpranmasından dolayı okuyamadık. Varlığını bildiğimiz ancak ulaşamadığımız Eskişehir ve Kayseri’deki birkaç kitabe ile bundan sonra tespit edilecekleri ise daha sonraki çalışmalarımıza bırakıyoruz.

1. Gayrimüslim Karaman Türklerinin Tarihine Kısa Bir Bakış:

Anadolu’da yaşayan, Türkçeden başka dil bilmeyen, Hristiyanlığın Ortodoks mezhebinin benimsemiş Türklerle “*Karamanlı*” adı verilmiştir. Karamanlı Türklerinin konuştuğu ve yazdığı Türkçe de “*Karamanlı Türkçesi*” veya “*Karaman Türkçesi*” olarak adlandırılmıştır.

Özellikle şunu belirtmek gerekir ki Anadolu’da kurulan ikinci dönem Türk beyliklerinden *Karamanoğulları Beyliği*’nin gayrimüslim Karaman Türkleri ile

¹ Osman F. Sertkaya, “Grek Harfleriyle Yazılmış Anadolu Karamanlı Ağız Metinleri Üzerine”, *Journal Of Turkish Studies*, Vol. 28/ II, 2004, s. 20.

soylarının binlerce yıl öncesine dayanan ortaklığı dışında bir ilgisi yoktur. Müslüman Karamanoğullarının, Oğuzların *Salur* veya *Afşar* boylarına mensup olduğu düşünülmektedir². *Karamanoğulları Beyliği*'nin bu adla anılmasının sebebi, beyliğin kurulduğu yörenin Bizans döneminden beri Karaman adı ile anılması olsa gerektir.

János Eckmann, Karamanlı Türkçesi konusunda pek çok makale yayımlamıştır³. Semavi Eyice, Türkiye'nin çeşitli yörelerinde tespit ettiği kitabeleri iki makale hâlinde yayımlamıştır⁴. Mehmet Eröz, Hristiyan Türkler konusundaki çalışmasında Karaman Türklerinin üzerinde de durmuştur⁵. Osman Fikri Sertkaya ise Karamanlı ağzı ile yazılan metinleri incelemiş, İstanbul Balıklı Meryem Ana Manastırı'nın bahçesinde bulunan mezar taşlarından bazılarının metnini vermiştir. Sertkaya, ayrıca Karaman Türkçesi ile ilgili çalışmaları kısaca özetleyerek derli toplu bir literatür sunmuştur⁶. Harun Güngör, zaman zaman tespit ettiği Karamanlca kitabeleri yayımlamıştır⁷. Görsel Korat, İstanbul Zeytinburnu'ndaki Balıklı Meryem Ana Rum Ortodoks Manastırı'nın avlusundaki Karaman Türkçesi ile yazılmış mezar taşlarının resmini yayımlamıştır⁸.

Öyle görünmektedir ki Türkler, 1071 yılından çok önce Anadolu'ya gelip yer yer yerleşmişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulduğumuz Köktürk harfli kitabelerden anlaşıldığına göre 1071 öncesinde gelen Türklerin büyük çoğunluğu ise muhtemelen Şamanizm inancına bağlı idi.

Bazı Türk boylarının Müslüman Oğuzlardan çok önce Anadolu'ya gelip boydan boya yerleştikleri hakkında yüzlerce kaynak ve delil bulunmaktadır⁹. Konu

² İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ankara 1995, C. 1, s. 43.

³ János Eckmann, "Anadolu Karamanlı Ağuzlarına Ait Araştırmalar (I. Phonetica)", *DTCFD*, C. VIII, S. 1-2, Mart-Haziran 1950, s. 165-197; aynı yazar, "Karamanlca –işin-li Gerundium Hakkında", *TD-B*, Seri: III, S. 14-15, Ocak 1950, Ankara 1951, s. 45-52; aynı yazar, "Karamanlı Türkçesinde –Maca Ekli Fiil Şekli", *TDAY-B*, 1953, Ankara 1988, s. 45-48; aynı yazar, "Yunan Harfli Karamanlı İmlası Hakkında", *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I*, Ankara 1950, s. 27-31; aynı yazar, "Die Karamanische Literatur", *Philologiae Turcica Fundamenta*, II, 1964, s. 819-835.

⁴ Semavi Eyice, "Anadolu'da 'Karamanlca' Kitabeler", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, C. XXXIX, S. 153, Ocak 1975, s. 25-56; aynı yazar, "Anadolu'da 'Karamanlca' Kitabeler II", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, C. XXXX, S. 476, 1980, s. 683-696.

⁵ Mehmet Eröz, *Hristiyanlaşan Türkler*, İstanbul 1983.

⁶ Osman F. Sertkaya, "Grek Harfleriyle Yazılmış Anadolu Karamanlı Ağzı Metinleri Üzerine", *Journal Of Turkish Studies*, Vol. 28/ II, 2004, s. 1-21.

⁷ Harun Güngör, "Niğde-Nevşehir Yöresindeki Yeni Karamanlca Kitabeler", *VII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, 8-12 Kasım 1999; aynı yazar, "Karamanlca Üç Kitabe", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 34, Ekim 1989, s. 29-31; aynı yazar, "Niğde-Nevşehir Yöresindeki Karamanlca Kitabeler", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 34, Aralık 2000, s. 44-46; aynı yazar, "Karamanlca (Grek Alfabeti ile Türkçe) Kitabe", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 33, s. 95-101.

⁸ Görsel Korat, "Karanlıktaki Dil", *Atlas*, S. 125, Ağustos 2003, s. 56-56-57.

⁹ Kemal Balkan, "Eski Önasya'da Kut (veya Gut) Halkının Dili İle Eski Türkçe Arasındaki Benzerlik", *Erdem*, C. 6, S. 16, Ocak 1990, s. 17; Necati Demir, Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Tarihî Alt Yapısı, Ankara 2005; aynı yazar, *Dânişmend-nâme*, Part Two, (*Turkish Translation*), Harvard 2002; İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Ankara 1993; Hilmi Göktürk, *Anadolu'nun Dağında Ovasında Türk Mührü*, Erzurum 1974; Vecihe Hatipoğlu, "Türk Tarihinin Başlangıcı", *Türkoloji dergisi*, C. VIII, Ankara 1979, s. 29-32; *İkinci Tarih Kongresi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1927; Fahrettin Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, Ankara 1992; Ekrem Memiş, "M.Ö. 3. Bin Yılında Anadolu'da Türkler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 53, Nisan 1988, s. 35-40; aynı yazar, "Orta Doğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara 2002, C. 1, s. 441;

çok kapsamlı olduğu ve bir makalenin sınırını aşacağı için biz bu çalışmada ayrıntıya girmeyeceğiz.

Karaman Türkleri, 1071'den çok önce Türkiye’ye gelip yerleşen Kuman / Kıpçak veya Peçenek Türklerinin bir boyu olmalıdır. Anadolu’da Karaman ismine ilk kez MÖ 400’de rastlıyoruz. Bugünkü Uşak ilimizin bulunduğu yerin yakınlarında MÖ 400’de *Keramonagora* (Karamanpazarı, Karaman Halk Meydanı) adlı bir yerleşim merkezi bulunmaktadır. *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası* adlı eseri yazan Ramsay, *Keramonagora*’nın İslâmköy olabileceği düşüncesindedir¹⁰. Selçukluların Doğu Anadolu’ya yaptıkları akınlara karşı Bizans İmparatoru Konstantin Momomach, Peçeneklerden 15 bin kişilik bir birlik kurmuş, bu birliğin başına dört Peçenek komutan tayin etmiştir. Bu komutanlardan birinin adı da *Karaman*’dır¹¹. 1473’te kaleme alınan *Saltık-name*’de Karaman ilinden ve o ilde yaşayanların bir kısmının Müslümanlığı kabul ettiğinden bahsedilmektedir¹². Ayrıca Müslümanlığı kabul eden *Karaman* adlı bir şahsın Selçuklu sultanına damat ve komutan olduğu anlatılmaktadır¹³. Osmanlılar bu bölgeyi sınırlarına dâhil ettikten sonra Karaman adını değiştirmemişler ve idari taksimata da pek dokunmamışlar, bu yöreyi aynı adla kayıt altına almışlardır¹⁴.

Türkçeden başka dil bilmeyen Hristiyanlara bu adın verilışı ile ilgili ilk bilgilere 1553-1555 yılları arasında Anadolu’da seyahat eden Hans Dernschwam’ın seyahatnamesinde rastlamaktayız. Eserde kelime “*Caramanos*” şeklinde geçmektedir¹⁵. Gayrimüslim Karaman Türkleri, Karamanlı Türkçesi ile Anadolu’da zengin bir edebiyat ortaya koymuşlardır. Karaman Türkçesiyle yayımlanan en eski kitap 1584 tarihini taşımaktadır. Karaman Türkçesiyle basılan eserlerin bibliyografyası ve kısa tanıtımları ile ilgili Yunanistan’da beş ciltlik eser yayımlanmıştır¹⁶.

Günümüzde Türkiye’nin güneyinde bir ilimizin adı *Karaman*’dır. Adapazarı, Balıkesir, Bursa, Antalya, Denizli Acıpayam, Ankara Çubuk, İzmir Ödemiş’e bağlı birer *Karaman* köyü bulunmaktadır. Denizli Çivril, Edirne Uzunköprü, Burdur Tefenni’de *Karamanlı*; Balıkesir, Bolu, Antalya, Bursa İnegöl, Balıkesir

W. M. Ramsay, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, (Çeviren: Mihri Pektaş), İstanbul 1960; László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1971; Strabon, *Geographika*, (ed.: A Meineke), Berlin 1853-1909; *The Geograpy of Strabo*, (ed.: T.E. Page ve diğerleri), C. XII, Harvard University Press, 1928, s. 467-471; *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, (Türkçeye çeviren: Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987; Mükremin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi (Selçuklular Devri)*, İstanbul 1944; ...

¹⁰ W. M. Ramsay, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, (Çeviren: Mihri Pektaş), İstanbul 1960, s. 30.

¹¹ Eröz, age, s. 11; Necati Demir, *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi’nin Tarihi Alt Yapısı*, Ankara 2005.

¹² Necati Demir, M. Dursun Erdem, *Saltık-name*, Ankara 2007, s. 39.

¹³ Demir-Erdem, age, s. 306.

¹⁴ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530), *Defter-i Hakan Dizisi I*, Ankara 1997.

¹⁵ J. Eckmann, “Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar”, *DTCF dergisi*, VIII, S. 1-2 (1950), s. 165.

¹⁶ S. Salaville-E. Dalleggio, *Karamandika-Bibliographie analytique d’ouvrages en langue turque imprimés en caracteres grecs* (Collection de l’Institut Français d’Athenes-centre d’Asie Mineure) I, 1584-1850, Atina 1958; II, 1851-1865, Atina 1966; III, 1866-1900; E. Balta, *Karamandika, Additions (1584-1900)*, *Bibliographie analytiques*, Atina 1987; aynı yazar; Karamandika. XXe, siecle, *Bibliographie analytiques*, Atina 1987.

Dursunbey, Kocaeli Kandıra'da *Karamanlar* köyleri; Kütahya Gediz'de *Karamanca* köyü yer almaktadır¹⁷.

Anadolu'ya Selçuklulardan önce yerleşen Türklerden Ermenilerin etkisinde kalanlar zamanla Ermenileşmişlerdir. Rum cemaati içinde kalan Türkler ise kararsız kalmışlardır. Rum adı ile anılmalarına rağmen bunu yürekten benimsemedikleri anlaşılmaktadır. Bu durumu Karaman Türklerinden bir şairin kaleme aldığı şu dörtlük çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

*Kerçi Rum isek de Rumça pilmez Türkçe söyleriz
Ne Türkçe yazar okuruz, ne de Rumca söyleriz
Öyle bir mahludi hatt-ı tarikatımız vardır ki
Hurufumuz Yunanice, Türkçe meram eyleriz*¹⁸.

Konunun başka dikkat çekici bir yönü de Selçuklulardan önce Anadolu'ya yerleşen gayrimüslim Türklerin, Osmanlı Dönemi'nde de Hristiyan olarak karşımıza çıkmasıdır. Zira 19. yüzyılda Anadolu'yu dolaşan Charles Texier, Isparta çevresinde Türkçe konuşan Hristiyanlardan bahseder. Evliya Çelebi, Alanya'nın bir mahallesinde oturan Rumların, Türkçeden başka dil bilmediklerini anlatır. Avram Galanti, Antalya'da Yunanca bilmeyen Rumlardan bahseder. Bir başka kaynak, Ankara Rumları için "*Rumca bilmeyen Türkçe konuşan Rumlar*" olarak bahseder. Şeriye sicillerinde Isparta'da, Konya'da, Kayseri'de, Niğde'de, Ankara'da, Tokat'ta, Sivas'ta gayrimüslim Türklerin yaşadığı açıkça bellidir¹⁹. Üzerinde çalıştığımız Grek harfli Türkçe kitabelerin de aynı yörelerden çıkması gerçekten ilgi çekicidir.

Öyle anlaşılmaktadır ki, gayrimüslim Türklerin dillerine, dinlerine ve yaşayış tarzlarına, Selçuklu Dönemi'nde ve Osmanlı Dönemi'nde hiç müdahale edilmemiştir. Bütün bunlarla birlikte kitabelerde kiliselerin bizzat padişah tarafından yaptırıldığı ve onarıldığı açıkça bellidir.

Dil yadigârlarından anlaşıldığına göre gayrimüslim Karaman Türklerinin dili, Kuzey Türkçesinin yani Kıpçak Türkçesinin özelliklerini taşımaktadır. Bu durum tarihî alt yapı ile de uyumludur.

2. Karamanlı Türkçesi ile Yazılmış Kitabelerin Bazıları:

1. Nevşehir-Ürgüp Yenicami Mahallesi Hamam Kitabesi
2. Nevşehir-Derinkuyu İlçesi Suvermez Kasabası Ev Kitabesi
3. Nevşehir-Derinkuyu İlçesi Özlüce Köyü Kilise Kitabesi
4. Niğde-Konaklı Köyü Kilise Kitabeleri
5. Niğde Yeşilburç Köyü Camiye Çevrilen Kilise Kitabesi
6. Niğde Müzesi Mezar Taşı Kitabesi
7. Niğde-Kumluca Köyü Camiye Çevrilen Kilise Kitabesi
8. Niğde-Hamamlı Köyü Kilise Kitabesi

¹⁷ Göktürk, age, s. 166-167.

¹⁸ Eröz, age, s. 42.

¹⁹ Eröz, age, s. 32-63.

9. Konya-Sille Hagios Mikhael Kilisesi Kitabesi
10. Kayseri-Endürlük Köyü Üç Azizler Kilisesi Kitabesi
11. Isparta-Doğancı Mahallesi Aya Yorgi Kilisesi Kitabesi
12. Antalya-Alanya Müzesi Kilise Kitabesi ve Mezar Taşı Kitabesi
13. Mersin-Silifke Müzesi Mezar Taşı Kitabeleri
14. Karadeniz Ereğlisi-Süleymanlar Mahallesi Çeşme Kitabesi
15. Tokat Müzesi Mezar Taşı Kitabesi
16. İstanbul Zeytinburnu’ndaki Balıklı Meryem Ana Rum Ortodoks Manastırı Mezar Taşları

3. Grek Harfli Türkçe Kitabelerin Metinleri:

1. *Nevşehir-Ürgüp Yenicami Mahallesi Hamam Kitabesi:* ⁽¹⁾ Asr-i Sultan-i Hamid-i sani ⁽²⁾ fahr-i alemdir. Dehrin salmani ⁽³⁾ sayesinde inşa olan pu hamam, ⁽⁴⁾ ahalimiz ipraz etdi. İhtimam ⁽⁵⁾ gidirig. Puyurdi evlad-ı vatan ⁽⁶⁾ ianesin puradan, kerek taşradan. ⁽⁷⁾ Haralampos Hacı Savva eseri ⁽⁸⁾ yad etdirir eser, ehl-i hüneri ⁽⁹⁾ ethemel to 1900 (Fotoğraf: 1, 2).

2. *Nevşehir-Derinkuyu İlçesi Suvermez Kasabası Ev Kitabesi:* ⁽¹⁾ 14 April 1912 ⁽²⁾ Masalah! ⁽³⁾ Ya rapı! Pu ⁽⁴⁾ hane senintir, ⁽⁵⁾ bu hanetekileri ⁽⁶⁾ esirke. Amin! ⁽⁷⁾ Çerioğlu Hacı Aspar. (Fotoğraf: 3).

3. *Nevşehir-Derinkuyu İlçesi Özlüce Köyü Kilise Kitabesi:* ⁽¹⁾ Aziz Basiliostan ⁽²⁾ mahsıstır. Zilelile ⁽³⁾ re ne mutlu. Kelip(t) ⁽⁴⁾ te kören (k)izennere ⁽⁵⁾ rahmet, kalfasına, ⁽⁶⁾ yapturanlere, ⁽⁷⁾ ırahmet olsun ec ⁽⁸⁾ tatlerine, 1849 ⁽⁹⁾ Mortatu Agiu Basi ⁽¹⁰⁾ liu (Fotoğraf: 4).

4. Niğde-Konaklı Köyü Kilise Kitabeleri:

4.1. ⁽¹⁾ Çümle tintarlere ver ⁽²⁾ irim kamet, Aziz Harala ⁽³⁾ mpis’ten olsun nigiamet ⁽⁴⁾ t, pu haneye çekilen za ⁽⁵⁾ hmet, fazilet sagapı ol ü ⁽⁶⁾ statlere 1844. liu (Fotoğraf: 4).

4.2. ⁽¹⁾ Allahü azımşan temennah ⁽²⁾ Abtilmecid efentimizin fermanı iglen ⁽³⁾ İkonıugohmanı Ypsakemin(?) kametigilen kal ⁽⁴⁾ fa Kiryakon’un çahtıkargistigilen mis ⁽⁵⁾ aziz ⁽⁶⁾ Blasios’un inayetigilen çümle ortodoksosları ⁽⁶⁾ layık eyleye ol cenneti aleye, amin. ⁽⁸⁾ 1844 Agustos 15 (Fotoğraf: 6).

4.3. ⁽¹⁾ Aziz Vasileios Tangeahsisti ⁽²⁾ r(?) mistililere(?) ne mütlu nelire ⁽³⁾ korenlere, rahmet kalfasına y ⁽⁴⁾ aptıranlere, ırahmet olsun ecta ⁽⁵⁾ tlerine. (Fotoğraf: 7).

5. *Niğde Yeşilburç Köyü Camiye Çevrilen Kilise Kitabesi:* ⁽¹⁾ ... Serif Eklisiya ... seniniz gaiu(?) ⁽²⁾ ... seninmis ... sen mukemlen ... ⁽³⁾ ... nin aziz, müparek kanı ... ⁽⁴⁾ ... rtıros Diyakonos Ayios Istefanos ⁽⁵⁾ ... temelinden tamir oluntu cümne hri ... ⁽⁶⁾ hizmet etmia buna ... ve üçüncü ⁽⁷⁾ ... ve mürüvvetli Sultan Selim hazreretlerinin ⁽⁸⁾ emri şifıynen ... h ... ve eytin ⁽⁹⁾ ... miru kiriyum ... os ... ayios ikonias ... ⁽¹⁰⁾ efendimizin gününde ve bina kalfaları gi ... ⁽¹¹⁾ asmir kalfa marençi sene 1807 magio 2 ⁽¹²⁾ muazım eklisanın bina kalfası Zincidereli ⁽¹³⁾ Esefoğlu Kalfa (Fotoğraf: 8).

6. *Niğde Müzesi Mezar Taşı Kitabesi:* -.../ -.../ -.../ -...-

- (1) Sebeb-i meftim civanıma meram etti felek
 (2) Kenç yaşında ömr ü dünyayı haram etti felek
 (3) Ne tahamül eglesin kardaş mader ehl-i ayal
 (4) Yirmi peş yasimda ömrümü hitam etti felek
 (5) Yerde insan agledi kökte melekler etti ah
 (6) Mezarım toprakını amper-i fam etti felek
 (7) Sebeb-i meftim olan versin sualim aglesin
 (8) Hak divanında peni mahsun aram etti felek
 (9) Okusun rahmet-ile ismimi hep halk-ı cihan
 (10) Mezarım taşına köz yasımı kam etti felek
 (11) Tarih-i meft 1894 İouniou 23 E. Esiroglu (Fotoğraf:9).

7. *Niğde-Kumluca Köyü Camiye Çevrilen Kilise Kitabesi:* (1) İşpu emate ihtaz olan Atios Stefanos Eklisasi tıkatlı yapıltı. Ruy zemin (2) halifesi sefketlü, elametlü, fükaraya merhametlü patişah-i alempena Sultan (3) Mahmüt efentimizin merhametkara inayetüllahi hatt-ı humayun ferma(4)ni alisan-ilen çümlemiz yetkil ve yekcihet olalım, avaz ete(5)rek teyelim Zülcelal hazretlerine ki pu adaletlü patişah(6)imizin üzerinte olsun nazar. Amin. Tevlet-i Aliye kullarintan (7) serifetlü Kyrios Kyrios Ayos İkonü Despoti Anthimios efentimizin (8) vakt-i tuasıylen Kümüşhane karyesinten Hmaralı Papa Lazaros (9) torunu Grigor Kalfa marifetiyle 1835 İliu 2 yapıltı. (10) 1835. (Fotoğraf: 10).

8. *Niğde-Hamamlı Köyü Kilise Kitabesi:* (1) Pu aziz eklasai suvayan Kaiserili Enterlükten ... Metamorphosis yartımçı olsun cümle. (Fotoğraf: 11).

9. *Konya-Sille Hagios Mikhael Kilisesi Kitabesi*²⁰: (1) 327 tarihte pu serif ekklesimizi (2) Aya Eleni Mihail Arhangelos ismine kurtu. Temeli (3) Hale ekklesiamizin üçüncü tamiri (4) sefketlü Sultan Mahmut efentimiz ihsan eyleti, emri(5) Epitropos zarraf Ha(cı) Elya Oltu tekml nazırı (6) Mihael Arhangelosun sefaati ilan hak teale (7) imtat etenlere ve zahmet çekennere vere eciri (8) sine 1833 (9) Feb 12 (10) a. o

10. *Kayseri-Endürlük Köyü Üç Azizler Kilisesi Kitabesi:* (1) Pu muazzam ipatet(hane) ... (2) (devle)tlü patişah Sultan ... (3) asirinte, Kayseri kahini fazile(4)tlü Paysios'un kahanetinte Çi(5)lepoglu H. Murat Kalfa'nın res(6)mi ile, ve pu köyte ikamet iten (7) cümle müminlerin gani imtatı (8) ile, mukates teslisin ismine pi(9)ş sekiz yüz otuz peş se(10) nesinte, mücetteten ahyā (11) olunup, septembriosun s(12)ekizinte taktislenti. 1835. (13) Mezkur H. Kalfa'nın hayretidir. (Fotoğraf: 12).

11 *Isparta-Doğancı Mahallesi Aya Yorgi Kilisesi Kitabesi* ²¹: (1) Pu serif Eisodia tes Panagias ekklesiası evvel (2) Allahu azimü'ş-şanın sanie valitetu'llahın

²⁰ Konya Sille'deki kitabeyi görüntüleyebilmek mümkün olmadı. Kitabeye hakkında bilgi Semavi Eyice, "Anadolu'da 'Karamanlıca' Kitabeler", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, C. XXXIX, S. 153, Ocak 1975, s. 25-56'dan alınmıştır.

²¹ Isparta'daki Çanlı Kilisesi kitabesi kaybolmuştur. Kitabeye metni Semavi Eyice, "Anadolu'da 'Karamanlıca' Kitabeler II", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, C. XXXX, S. 476, 1980, s. 687- 690, 694'ten alınmıştır.

(3) keremi inayetleriyle padişahımız şevketlü (4) Abdülmecid efentimizin eyam-ı devletlerinde (5) ve arhierasımız Kyros Kyr Meletios efentimizin (6) vaktinde çümle Ortodoks hristianların (7) imtat ve gayretleri ile 1857 mayus tarihinde (8) Miysli Hacı Nikola ve Rodoslu Andreas Soulinas (9) ustalardan temeli konulup 1858 mayos 20 tarihi (10) merhum Hacı Nikola Usta vefat ettikte (11) 1860 senesi içinde Andrea ustadan hitam (11) pulmuştur.

12 . Antalya-Alanya Müzesi Kilise Kitabesi ve Mezar Taşı Kitabesi:

12.1. (1) Ayos Georgyos (Georgios?) Eklisasi kadimden purta pulunur. (2) Şimdi pu tarihte aziz eklisanın yeniden (3) Ortotokso Hrisdian karındaşlarımız kuvetinde (4) yapılmıştır. Piz te eklisanın tarihi (5) pilmek için pu tarihi yaztırmışımıtır. (6) Alanyalı Manud oğlu Sava 1873 April 23. (Fotoğraf: 13).

12.2. *Antalya - Alanya Müzesi:* (1) Punta pulunan (2) H. Lefter Tamati Neofit (3) ö.s. 1878 Fevvar 27 Pefati, (4) okuyan, rahmet okusun. (Fotoğraf: 14).

13. Mersin-Silifke Müzesi Mezar Taşı Kitabeleri:

13.1. (1) Kayseri Talaslı Arsen Tozakoglu (2) mezaritir. Tevelluti (3) 1858 (4) vefati (5) 25 mart 1882. (Fotoğraf: 15).

13.2. (1) 14.1.1872 Fevr (2) Vilayetim Trapezon Pa (3) nayot oğlu Nikola Kalfa (4) pirateri Georgi oğlu Romanos (5) o theos syghkhoresis. (Fotoğraf: 16).

14. *Karadeniz Ereğlisi-Süleymanlar Mahallesi Çeşme Kitabesi*²²: (1) Sahibü’l-hayrat (2) içenlere afiyet, (3) yaptırane rahmet. (4) Ha(cı) İstavri

15 *Tokat Müzesi Mezar Taşı Kitabesi*²³: (1) Pu mezarta yatar Panayot (2) Poyacıoğlu 1847; (3) Ehli Elena 1884; (4) Kızı Marina 1861 xx

16. *İstanbul Zeytinburnu’ndaki Balıklı Meryem Ana Rum Ortodoks Manastırı Mezar Taşları:*

16.1. (1) Pu mezarta sakin olan (2) İkoniu Epiarhiasinta Te (3) tenegilin İsaak oğlu Azır (4) cı(?) İhaipsakim’in oğlu Laza (5) ros, Allah rahmet eylesin (6) (Yunanca dua...) (7) (Yunanca dua...). (8) 1833 İüliu 28. (Fotoğraf: 17).

16.2. (1) Bu mekanta sakin olan (2) İkonü eparhisinta Fertekli (3) meyhaneci Para torunu usta İakofun (4) tur. 1839 İoilioi 9. (Fotoğraf: 18).

16.3. (1) Pu mekanda sakin İko (2) nioi parhiasından Ferte (3) kli Adzemoglu Hacı Pe (4) tronion mahtümü Minyatis. (5) Tarih-i velede 27 Septem 1850 (6) Tarih-i vefati 27 Maios 1879. (Fotoğraf: 19).

İsparta’daki kitabeyi bulmak için günlerce araştırma yapan kıymetli meslektaşım Doç. Dr. Osman Yıldız’a teşekkür ediyorum.

²² *Karadeniz Ereğlisi Çeşme Kitabesini* inceleyebilmek mümkün olmamıştır. Hakkındaki bilgi Semavi Eyice, “Anadolu’da ‘Karamanlıca’ Kitabeler”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, C. XXXIX, S. 153, Ocak 1975, s. 25-56’dan alınmıştır.

²³ Tokat Müzesi’ndeki kitabe metni, Semavi Eyice, “Anadolu’da ‘Karamanlıca’ Kitabeler II”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, C. XXXX, S. 476, 1980, s. 686, 686, 693’ten alınmıştır.

16.4. ⁽¹⁾ Pu mekanta sakın olan ⁽²⁾ Koni eparhiesinta ⁽³⁾ Fertekli mehaineci ⁽⁴⁾ Kurt oğlu Prodpomo (?) ⁽⁵⁾ 1822 Augusto. (Fotoğraf: 20).

16.5. ⁽¹⁾ Pu mezarta sakın ⁽²⁾ Nigde karyesinten Ze⁽³⁾vcesi H. Violeem ⁽⁴⁾ yator. ⁽⁵⁾ Allah rahmet ⁽⁶⁾ eilesin. 1879 ioilius. (Fotoğraf: 21).

16.6.

- ⁽¹⁾ Çünkü pu kaprime etin nazar ve ziyaret
⁽²⁾ Hatirine gelsin hey kartasim ölüm ve ahret
⁽³⁾ Pir rahmet okuyasin pana terun-i çandan
⁽⁴⁾ Haper sorarsan ismimten hem vetanimtan
⁽⁵⁾ Kayser karyesi Stefana'tir asil vetanim
⁽⁶⁾ Tülpetçi H(acı) Yakovotür fakir ismim
⁽⁷⁾ Merhum H(acı) Savatir asil peterim
⁽⁸⁾ Vefatim Vlanatir peyan eter kapirim
⁽⁹⁾ 1839 Oktomvrioi 20. (Fotoğraf: 22).

16.7. ⁽¹⁾ Pülpül kibi ustü yavrü kafesten, ⁽²⁾ meger tekmi imis ab u danesi, ⁽³⁾ perüsan egledi zümbül zülfünü, ⁽⁴⁾ pu konça fitanın eccl hanesi, ⁽⁵⁾ mevlütüm Kayseri Zincidere'den, ⁽⁶⁾ ayırtı kolera an(?) eten, ⁽⁷⁾ söyüm hacı Nuroğlu, ismim Mihail'tir. ⁽⁸⁾ Sizlerden ... pir sinoris ehsantir. ⁽⁹⁾ Mihayl Haralampa yasati sene 19 ⁽¹⁰⁾ Köç etti sene 1865 İoilioi 28. (Fotoğraf: 23).

16.8. ⁽¹⁾ Çünkü pu mezarıma ettin nazar ve ⁽²⁾ ziyaret, hatirine kelsin kartasim ölü⁽³⁾m ve ahiret, okuyasin simti can⁽⁴⁾tan pir rahmet. Zira ziyaret etme⁽⁵⁾ten mirat pir tuatir. Pu (g)kün pana ⁽⁶⁾ ise yarin sanatir. Vatanim Tirmo⁽⁷⁾son, ismim sorarsan Yetikuleten Kostanti, ⁽⁸⁾ topal pakal Allah'ın kuki ⁽⁹⁾ 1838 Noevroi 1. (Fotoğraf: 24).

4. Metinlerin Dil İncelemesi:

4. a. **Alfabe:** Şimdiye kadar tespit edip inceleyebildiğimiz kitabelerden anlaşıldığına göre gayrimüslim Karaman Türklerinin alfabesi şöyledir:

Tablo 1: Karaman Türkçesi Alfabeti

KARAMAN TÜRKÇESİ ALFABESİ			
Büyük Harfler		Küçük Harfler	
A	A	α	a
AI	E	αι	e
II	B	μ, π	b
TZ	C, Ç	τζ	c, ç
Δ, T	D	τ, ντ, σ	d
E	E	ε, αι	e
Φ	F	φ	f
Γ	G, Ğ	γγ, γ	g, ğ
X	H	χ	h
H, I	I, İ	ι, ει, ή, οί, υ	ı, i
K	K	κ, χ	k
Λ	L	λ	l
M	M	μ	m

N	N,	v	n
O	O, Ö	o, ω	o, ö
Π	P	π	p
P	R	ρ	r
C	S, Ş	σ,	s, ş
Σ	S, Ş, Z	ς	s, ş
T	T	τ	t
OY, ΙϚ, υ	U, Ü	ου	u, ü
B	V	β	v
ΓΙ	Y	γ	y
Z	Z	ζ, z	z

Tabloda görüldüğü gibi Karaman Türkleri, Grek alfabesinde bulunmayan Türkçe sesleri veya kendilerine yabancı gelen sesleri harf birleştirmek veya harflerin üzerlerine nokta/lar koymak yoluyla elde etmişlerdir: IA, AI, ia, ai: e; IO, io: ö; AU, au: ü; UA, ua u; ΓΓ: NG veya Nazal n; TZ - τζ: c, ç; OY - ου: U, Ü, u, ü; OI - oi: İ, i; OU, ou: ö; OY, oy: u, ü; IA, ia: â; Γι, Γι: Y; Υ: u, ü; Ζ: c; ... Alfabe de dikkat çeken bir başka konu da imlâ birliğinin olmamasıdır. İ sesi karşılanırken kararsız bir şekilde bazen *H*, bazen de *I* harfini kullanılmıştır. ğ sesi kullanılması gereken yerlerde g sesi kullanılmıştır. ğ sesi için kitabelerde herhangi bir işarete rastlanmamıştır.

Grek harfleri ile yazılmış Türkçe kitabelerdeki alfabe düzeni açısından en önemli konu ise ince ve kalın ünlülerin tespitidir. Uygur ve Arap yazısında *a-e*, *ı-i*, *o-u*, *ö-ü* seslerini bazen tespit edebilmek mümkün değildir. Karaman Türkleri, harf birleştirmek yoluyla ünlüleri açık bir biçimde göstermiştir. Selçuklu Dönemi yazılı edebiyatın en zengin olduğu bölge, İç Anadolu Bölgesi’dir. Bazı kelime eklerin doğru şeklinin belirlenmesine Grek harfleri ile yazılan Türkçe metinler ışık tutabilir.

4. b. Ses Bilgisi:

Ünlüler: Gayrimüslim Karaman Türklerinin yazdığı kitabelerde, Türkçenin temel ünlüleri doğal olarak bulunmaktadır. Bunların yanında temel ünlülerden az çok farklılaşarak ortaya çıkmış ünlüler de karşımıza çıkmaktadır (bk. *Alfabe*). Bu ünlülerin bir kısmının ortaya çıkması kurallıdır.

é ünlüsü: Yarı geniş, yarı dar, düz, ince, *e* ile *i* arası bir ses olan kapalı *e* (*é*) çok sık karşılaşılan bir ses değildir. Bilindiği gibi *é* ünlüsü, Türkiye dışında yaşayan Türklerin pek çoğunun alfabesinde bulunmaktadır²⁴. Bu ses için gayrimüslim Karaman Türklerinin yazdığı kitabelerde herhangi bir harfe rastlanmamıştır. Kapalı *e* sesi, daha çok *e* sesi ile karşılanmıştır: *etdi* (1/4), *kerek* (1/6), *etdirir* (1/8), *veririm* (4.1./1), *eyleye* (4.2./7), *etti* (6/1), *versin* (6.1), *etenlere* (9/7), *peş* (10/9), *eylesin* (16/5) ... Bazı durumlarda ise *i* olarak karşımıza çıkmaktadır: *kizennere* (3/4), *ikamet iten* (10/6), ...

²⁴ Ahmet B. Ercilasun, *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara 1996, s. 3-34.

Uzun ünlüler: Gayrimüslim Karaman Türklerinin yazdığı kitabelerde uzun ünlü ve uzun ünlü için belirlenmiş bir harf karşımıza çıkmamaktadır.

Kalınlık-incelik uyumu: Türkçenin en önemli özelliklerinden biri, aynı kelime içinde bulunan kalın veya ince ünlülerin birbirini takip etmesidir. Gayrimüslim Karaman Türklerinin yazdığı kitabelerde ünlü uyumu çok zayıftır: *korenlere* (4.3/3), *agledi* “ağladı” (6/5), *yapılmıştır* (12.1/4), ... Kalın sıradan ünlülere sahip olan kelimelere gelen ekler genellikle ince ünlüdür: *yaptıranlere* (4.3./3), *ectatlerine* (4.3./4), *yasimda* (6/4), *patışahimizin* (7/6), *yaptırane* (14/3), ...

Köktürk metinlerinde her türlü ünlüden sonra teklik üçüncü şahıs iyelik eki genellikle *-si* ve *-i*'dir²⁵. Aynı durum Çuvaşçada da geçerlidir²⁶. Türkiye Türkçesi ağızlarında Trabzon'dan Urfa'ya çizilecek çizginin doğusunda kalan bölgenin hemen tamamında çok heceli kelimelerin sonundaki *-ı*, *-u*, *-ü* ünlüleri, *-i* ile karşılanmaktadır²⁷. Oğuz Türkçesinde böyle bir durum olmadığına göre, gayrimüslim Karaman Türklerinin kitabelerindeki bu özellik Selçuklu öncesi Türklerden kalmış olmalıdır²⁸. *puyurdi* (1/5), *yapıldı* (7/1), *Talaslı* (13.1./1), *vefati* (13.1./4), ...

Düzlük-yuvarlaklık uyumu: Gayrimüslim Karaman Türklerinin yazdığı kitabelerde en dikkat çekici özelliklerinden biri de düzlük-yuvarlaklık uyumunun çok zayıf olmasıdır. Bu durum hemen Eski Türkiye Türkçesinin yapısını hatırlatmaktadır. Bilindiği gibi Eski Türkiye Türkçesinde pek çok ekin yalnızca yuvarlak ünlülü şekilleri vardır²⁹. Bu durum gayrimüslim Karaman Türklerinde, Eski Türkiye Türkçesinin mirası olarak büyük ölçüde korunuyor gibi görünmektedir: *sefketlü* (7/2), *elametlü* (7/2), *merhametlü* (7/2), *adaletlü* (7/5), *sefketlü* (9/4), *(devle)tlü* (10/2), ... Bir başka örnekte yapım eki uyumun dışında kalmıştır: *yaptıranlere* (3/4). Bir kelimedede *v* ünsüzünün etkisi olarak karşımıza çıkmaktadır: *suvayan*(8/1).

Ünlü türemesi: Ünlü türemesi ön seste karşımıza çıkmaktadır. Ön seste türeyen ünlüler Anadolu ağızlarının genelinde olduğu gibidir. Bilindiği gibi bazı ünsüzler Türkçe kelimelerin ön sesinde yer alamazlar. Bunların arasında *r-*, *l-* ünsüzleri de bulunmaktadır. Bu seslerle başlayan yabancı dillerden alınmış kelimelerin ön sesinde bazen ünlü türemesi görülür. Türeyen ünlü çoğunlukla düzdardır. Gayrimüslim Karaman Türklerinin yazdığı kitabeler bu bakımdan kararsızlık göstermektedir: *ırahmet* (3/7), (4.3./4). Bazen de ünlü türemesi görülmez: *rahmet* (6/9), (12.2./4), ...

²⁵ *agisi, ati* (Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, s. 117, 121); Gabain, age, s. 70.

²⁶ Emine Ceylan, *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, Ankara 2002, s. 25.

²⁷ Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara 1996, 11-14, Harita: 7.

²⁸ G. Németh, bu ses olayını Bulgaristan Türk ağızlarının sınıflandırmasında esas almıştır (Geniş bilgi için bk. G. Németh, “Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine”, *TDAY-Belleten 1980-81*, Ankara 1983).

²⁹ Faruk K. Timurtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*, İstanbul 1977, s. 27-36.

Ünsüzler: Gayrimüslim Karaman Türklerinin yazdığı kitabelerde alfabemizde bulunan ünsüzler doğal olarak bulunmaktadır. Ek olarak bu ünsüzlerden çeşitli sebeplerden dolayı farklılaşarak ortaya çıkmış ünsüzler de vardır (bk. *Alfabe*).

Ünsüzler açısından Grek harfli Türkçe kitabelerde ilk göze çarpan özellik, ön ses ünsüzleridir. Tonlu karşılıkları bulunan patlayıcı ünsüzlerden *c*, *d*, *g* ve *ğ* sesleri Eski Türkçede ön seste bulunmamakta, bunların yerine tonsuz karşılıkları *ç*, *t*, *k* ve *ğ* ünsüzleri kullanılmaktadır³⁰. Grek harflerle yazılmış Türkçe kitabelerde de aynı durum karşımıza çıkmaktadır. Kelime başında; tek örneklik arz edecek biçimde *katı*, *patlayıcı ünsüzlerin* tonsuzları kullanılmaktadır:

b- / p-: *b-* ile başlaması gereken kelimeler, Grek harflerle yazılmış Türkçe kitabelerde tek örnek arz edecek biçimde *p-* ile başlamaktadır: Bu konuda da Doğu Karadeniz ağızları ile paralellğin olması ilgi çekicidir³¹. Konunun tarihî bir derinliği de bulunmaktadır³². *Ön Türkçe Dönemi*’nin ortak bir özelliği ön seste *b-*

³⁰ A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (Tercüme: Mehmet Akalın), Ankara 1988, s. 38, 266-271.

³¹ Doğu Karadeniz Bölgesi ağızlarının önde gelen özelliklerinden biri de ön seste *b-* olması gereken kelimelerin tek örneklik arz edecek biçimde *p-* ile söylenmesidir: *pir* “bir”, *peş* “beş”, *pen* “ben” *pil-* “bil-”, *palık* / *paluk* “balık”, *paş* “baş”, ... (Geniş bilgi için bk. Necati Demir, “Doğu Karadeniz Ağızlarında Ön Ses b-/p- Ünsüzü ve Tarihî Derinliği”, *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu*, (Düzenleyen Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi), Erzurum, 25-27 Nisan 2007). Bu ağız özelliği, tarihî alt yapısı araştırılmadan, çeşitli araştırmacılar tarafından ya basit bir ünsüz değişmesi olarak kabul edilmiş ya da yabancı dillerin etkisine bağlanmıştır. Doğu Karadeniz Bölgesi ağızlarında Türkçenin çok eski dönemlerinin özelliklerini korumasının bir tarihî alt yapısı da bulunmaktadır. Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi’ne Oğuzlardan önce *Hunlar*, *Karluklar*, *Macarlar*, *Bulgarlar*, *Hazarlar*, *Uzlar*, *Peçenekler*, *Kumanlar* / *Kıpçaklar* ve diğer Türk kavimlerinin gelip yer yer yerleştiği ve tabakalaştığı bilim dünyasının bildiği bir gerçektir (Geniş bilgi için bk. M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Ankara 1992; Turgut Günay, *Rize İli Ağızları*, Ankara 1978; Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz*, Trabzon 2000; Necati Demir, *Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi’nin Tarihî Alt Yapısı (Tarih-Etik Yapı-Dil-Kültür)*, Ankara 2005; aynı yazar, *Trabzon ve Yöresi Ağızları*, Ankara 2006; aynı yazar, “Bir Coğrafi Bölge Olarak Canik ve Tarihî Alt Yapısı”, *Silahlı Kuvvetler dergisi*, Ankara 2004, S. 380, s. 66-77; M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002.).

³² Eski Türkçede yani Köktürk Türkçesinde ve Uygur Türkçesinde ön seste *b-* ünsüzü bulunmaktadır: *ba-* “bağlamak”, *baba* “baba”, *badruk* “bayrak”, *bagarsak* “bağırsak”, *balık* “şehir”, *bar-* “varmak”, ... gibi yüzlerce kelimeler hep *b-* ile başlamaktadır (Geniş bilgi için bk. Annemarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, (Tercüme: Mehmet Akalın), Ankara 1988, s. 38, 266-271.). Türkçenin ilk yazılı edebî metinlerinde ön seste *b-* ünsüzünün kullanılması, aslında çok şaşırtıcıdır. Bu konunun ayrıca üzerinde durulması gerekmektedir. Türkçenin diğer lehçe ve şivelerinde *b-* ile başlayan pek çok kelime vardır. *Çuvaşçada* *p-* ile başlayan kelimelerden bazıları: *palli* (EAT bellü “belli”), *par-* (/ber “vermek”), *pıl* (bal), *pılan* (/bölen “geyik”), ... Diğer *b-* ile başlaması gereken kelimelerde ise *b->m-* değişmesi görülmektedir (Geniş bilgi için bk. Emine Ceylan, *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Ankara 1997, s. 10-12.). Batı Sibirya’da yaşayan ve Altay Türkçesinin bir ağızını konuşan *Teleütler* de kelime başında *b-* ünsüzünü söylememektedir. Teleüt ağızında, tıpkı Doğu Karadeniz Bölgesi ağızı gibi, ön seste *b-* ünsüzü bulunmamaktadır: *palık* “balık”, *paltır* “bıldıır”, *paltı* “balta”, *pas-* “basmak”, *paşka* “başka”, *pay* “bay, zengin” (Geniş bilgi için bk. L.T. Ryumina-Sırkaşeva-N.A. Kuçigaşeva *Teleüt Ağızı Sözlüğü*, (Çevirenler: Şükrü Halûk Akalın - Çaştigin Turgunbayev), Ankara 2000; Л.Т. РЮМИНА-С.ЫРКАШЕВА Н.А. КИГАШЕВА, *ТЕЛЕУТ-ОПУС СӨЗЛÜК*, АО Кемеровское книжное издательство 1995, s. 19-19, 61-70.), ... Türkçenin eski özelliklerini korumasıyla bilinen *Tuva Türkçesinde* de *b-* ile başlaması gereken kelimelerin çoğu *p-* ile başlamaktadır: *pir* “bir”, *peş* “beş”, *pol-* “bolmak > olmak”, *paz-* “basmak”, ... (Geniş bilgi için bk. Bozkurt, age, s. 754.) Altaylarda yaşayan *Şorlar* da kuralı biçimde *p-* ünsüzünü kullanmaktadır. Şor Türkçesinde Doğu Karadeniz ağızlarında olduğu gibi *b-* ünsüzü ile başlayan tek bir kelime bile yoktur: *paar* “bağır”, *pağla-* “bağlamak”, *pal* “bal”, *pala* “bala, çocuk”, *par* “var, mevcut”, *paş* “baş”, *payram* “bayram”, *piş-* “biçmek”, *pil-* “bilmek”, *pildir-* “bildirmek”, *pölük* “bölük”, ... (Geniş bilgi için bk. Nedeja N. Kurbeşko Tannagaşeva-Şükrü Halûk Akalın, *Şor Sözlüğü*, Adana 1995, s. 11.)

ünsüzünün bulunmamasıdır. Bu durumda Grek harfli Türkçe kitabeleri yazarların binlerce yıllık hafızayı korunduğu ortaya çıkmıştır: *pu* (1/3), *puyurdi* (1/5), *pu* (2/3), *işpu* (7/1), *pu* (8/1), *piş* (10/8), *pulmuştur* (11/11), *purta* (12.1./1) *pulumur* (12.1./1), *piz* (12/1./4), *pilmek* (12.1./5), *pirateri* (13.2./4), *pu* 15/1), *pu* (16.1/1), *pülpül* (16.7/1) ...

ç- / c-: Türkçe kelimelerde, bazı istisnalar hariç, ön seste c- ünsüsü yazı dilinde bulunmamaktadır. Grek harfleri ile yazılmış Türkçe kitabelerde c- ile başlaması gereken kelimeler de bazen ç- ile başlamaktadır:³³ *çümle* (4.1./1), (4.2./6), (7/4), (10/7), (11/6), *çantan* “candan” (16.6.3), ... Bu değişikliğin alıntı bir kelimeye tek örneklik arz etmesi ise dikkat çekicidir.

t- / d-:³⁴ Eski Türkçede kelime başında d- sesi yoktur. Oğuz Türkçesinde t->d- değişmesi çok yaygındır. Bugün d- ile söylenmesi gereken kelimeler Türkiye'nin pek çok yöresinde t- ile söylenmektedir. Özellikle Doğu Karadeniz Bölgesi ağızlarında d- ile başlaması gereken hemen bütün kelimeler t- ile başlamaktadır. Gayrimüslim Karaman Türklerinin yazılı kaynaklarında da aynı durumla karşılaşmamız tesadüf olmasa gerektir: *tintarlere* (4.1/1), *tikatlı* “dikkatli” (7/1), *teyelim* “diyelim” (7/5), *tuasıylen* (7/8), *te* “de bağlacı” (12.1./4), *tuatir* “duadır” (16.5/5) ...

k- / g-:³⁵ Eski Türkçede kelime başında g- sesi bulunmamaktadır. Oğuz Türkçesinde genel bir k->g- değişmesi görülmektedir. Fakat Doğu Karadeniz Bölgesi ağızlarında tek örneklik arz edecek biçimde aydın konuşmasında g- ile başlayan bütün kelimeler k- ile söylenmektedir. Gayrimüslim Karaman Türklerinde de durumun aynıdır: *kelip* (3/3), *kören* (3/4), *keñç* (6/2), *kökte* “gökte” (6/5), *köz* “göz” (6/10), *kurtu* (9/2), *köyte* (10/6), *köç etti* (16.7/10), ...

η ünsüzü: η ünsüzü bakımından gayrimüslim Karaman Türklerinin yazdığı kitabelerde ilgi çekici birtakım özellikler göstermektedir: Bazı kitabelerde η doğru kullanılmıştır: *hristianlarıη* (11/6), *eklisaniη* (12.1./2), (12.1./4), Bazen de yanlış kullanılmıştır: *karındaşlarımız kuvetiηde* (12.1./3), *piη* (10/8). Çoğunlukla da bu ses hiç kullanılmamıştır: *Dehrin salmani* (1/2), *müminlerin* (10/7), *efentimizin fermanı* (4.2./2), *ekklesiamizin üçüncü tamiri* (9/3), ...

Ünsüz uyumu: Gayrimüslim Karaman Türklerinin yazdığı kitabelerde ünsüz uyumu kararsızlık göstermektedir. Bazı ekler, sert ünsüz ile başladığı için genellikle uyumu bozmaktadır: *hanetekileri* (2/5), *yapturanlere* (3/4), *tamir oluntu* (5/5), *yapıltı* (7/2), *üzerinte* (7/6), *kullarıntan* (7/6), *karyesinten* (7/6), *tarihinte*

³³ Turgut Günay, *Rize İli Ağızları*, Ankara 1978; Necati Demir, *Trabzon ve Yöresi Ağızları*, Ankara 2006, C. I, s. 231-232.

³⁴ Doğu Karadeniz ağızlarında da aynı durum söz konusudur. *tağınık* “dağınık”, *tadaş* “Dadaş”, *tağ* “dağ”, *tal* “dal”, *tallan-* “dallanmak”, *talga-* “dalgalanmak”, *tamla-* “damlamak”, *tana* “dana”, *tarılmak* “darılmak”, *küsmek*, *tavul* “davul”, ...

³⁵ Doğu Karadeniz ağızlarında da aynı durum söz konusudur: *kece* “gece”, *keç-* “geçmek”, *keçek* “geçek”, *kelin* “gelin”, *kemi* “gemi”, *keniş* “geniş”, *kerçek* “gerçek”, *kerek-* “gerekmek”, *keydir-* “giydirmek”, *köç-* “göçmek”, *kör-* “görmek”, *kübre* “gübre”, *kündüz* “gündüz”, *küneş* “güneş”. (Geniş bilgi için bk. Günay, age, ; Demir, *Trabzon* ... C. I, s. 2234-236.)

(9/1), *kutru* “kurdu” (9/2), *ihsan eyleti* (9/4), *asirinte* (10/3), *köyte* (10/6), *senesinte* (10/9), *sekizinte* (10/11), *taktislenti* (10/12), *devletlerinte* (11/4), *tarihinte* (11/8), *ustalartan* (11/9), *içinte* (11/11), *purta* (12.1./1), *yapılmıştır* (12.1./4), *mezarta* (16/1), ... Bazen de ekin tonlu ünlüyle başladığı görülmektedir: *ipraz etdi* (1/4), *yad etdirir* (1/8), ...

Akıcı ünsüzler arasındaki değişiklikler: Kuralsızdır. *-n* ile biten kelimelere *-l* ile başlayan ek getirildiğinde bazen *-nl->-nn-* değişikliği karşımıza çıkmaktadır: *kizennere* (3/4), *çekennere* (9/7). Çoğunlukla da bu değişiklik görülmez: *yapturanlere* (3/6), *korenlere* (4.3./3), *müminlerin* (107/), *hristianları* (11/6), *içenlere* (14/2), ...

Ünsüz türemesi: Kuralsız bir şekilde zaman zaman *-g-* ünsüzü türemesi karşımıza çıkmaktadır: *fermanı iglen* (4.2./2), *kametiğilen* (4.2./3), ...

Ünsüz düşmesi: Gayrimüslim Karaman Türklerinin yazdığı kitabelerde *ğ* sesi düşmemiş, gereken yerlerde *g* sesi kullanılmıştır. *ğ* sesi için kitabelerde herhangi bir işaret yoktur: *agledi* “ağladı” (5), *oglu* (12.1./6), *Poyacıoglu* (15/2), ...

4. c.Şekil Bilgisi:

Yapım ekleri: Eklerin büyük bir bölümü şekil ve görev bakımından yazı diliyle paralellik göstermektedir. Farklılık bazı ses değişikliklerinden dolayıdır. Son sesi *-n* olan kelimelere *-l* sesi ile başlayan ek getirildiğinde ekin ilk ünsüzü bazen *n*’ye değişmektedir: : *kizennere* (3/4), *çekennere* (9/7). Şu örnekte ek ünsüzü uyumsuzdur: *yartımçı* (8/1). Bazı eklerde kurallı olarak ünsüz uyumu yoktur. Tonlu ve tonsuz ünlü ile başlayan aynı ekin genellikle tonlu ünlüyle başlayanı tercih edilmektedir:

Hâl ekleri: Görev ve şekil bakımından büyük çoğunlukla yazı diliyle paralellik göstermekle birlikte ses açısından bazı farklılıklar da göze çarpmaktadır. Bulunma hâli eki *-de* ve ayrılma hâli eki *-den*, çoğunlukla *-t* ile başlamaktadır: *hanetekileri* (2/5), *üzerinte* (7/6), *kullarından* (7/6), *karyesinten* (7/6), *tarihinte* (9/1), *asirinte* (10/3), *köyte* (10/6), *senesinte* (10/9), *sekizinte* (10/11), *devletlerinte* (11/4), *tarihinte* (11/8), *ustalartan* (11/9), *içinte* (11/11), *purta* (12.1./1), *mezarta* (16/1), ...

***-len* vasıta hâli eki:** *-len* vasıta hâli eki, tarihî Türkçe ve günümüz Türk lehçe ve şivelerinde çok çeşitli biçimlerde kullanılmaktadır. Ek yığılması sonucu genişlemiş olan (*-la*, *-le* *-n*) şekli ise yalnızca Çuvaş Türkçesinde kullanıldığı bilinmektedir³⁶. Bu ek, Özellikle Doğu Karadeniz Bölgesi ağızlarında da tek

³⁶ Vasıta hâli eki *-la*, *-le* ile diğer vasıta eki *-n*’nin kaynaşmasıyla ortaya çıkan *-lan*, *-len* biçiminin kaynağı, Çuvaş Türkçesi gibi görünmektedir (Zeynep Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara 1994, s. 32). Aynı kullanılış Vidin ağızında da mevcuttur (Gyula Neméth, *Vidin Türkleri*, (Çeviren: Abdurrahman Güzel), İstanbul 1996, s. 100). Ekin bu biçimi Rize ili ağızlarında da yürürlüktedir (Günay, age, s. 193). Doğu Karadenizliler gibi Oğuz Türklerinden önce Türkiye’ye gelip yerleşen Karaman Türkleri de vasıta hâli eki olarak *-ılan*, *-ilen*’i kullanmışlardır (Geniş bilgi için bk. J. Eckmann, "Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar", *DTCFD*, C. VIII, S. 1-2, Mart-Haziran 1950, s. 184.)

örneklik arz etmektedir³⁷. Gayrimüslim Karaman Türklerinin yazdığı kitabelerde bu ek sık sık karşımıza ince ünlülü olarak çıkmaktadır: *kametiğilen* (4.2/3), *inayetiğilen* (4.2./6), *tuasıylen* (7/8), *marifetiyle* (7/9), ...

İyelik ekleri:

Teklik 3. şahıs iyelik eki -si, -i: Köktürk metinlerinde her türlü ünlüden sonra teklik üçüncü şahıs iyelik eki genellikle -si ve -i'dir³⁸. Aynı durum Çuvaşçada da geçerlidir³⁹. Türkiye Türkçesi ağızlarında Trabzon'dan Urfa'ya çizilecek çizginin doğusunda kalan bölgenin hemen hemen tamamında çok heceli kelimelerin sonundaki -ı, -u, -ü ünlüleri, -i ile karşılanmaktadır⁴⁰. Oğuz Türkçesinde böyle bir durum olmadığına göre, gayrimüslim Karaman Türklerinin dillerindeki bu özellik Selçuklu öncesi Türklerden kalmış olmalıdır⁴¹. *Dehrin salmanı* (1/2), *köz yasımı* (6/10), *Stefanos Eklisasi* (7/1), *eklisanın bina kalfasi* (5/12), *vefati* (13.1./4),...

-ki aitlik eki: Ek ünlüsü, çoğunlukla kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır: *hanetekileri* (2/5).

Zamirler: Şahıs zamirlerinde birçok değişiklik karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi teklik I. şahıs ve çokluk şahıs zamirleri kurallı olarak *p-* ile başlamaktadır: *peni* (6/8), *piz* 12.1./4).

Sıfatlar: Bazı ses değişikliklerinin dışında yazı diliyle paralellik göstermektedir: *pu hamam* (1/3), *pu hane* (2/3), *pu haneye* (4.1./4), *İşpu emate* (7/1), *pu adaletlü patışah* (7/5), *pu serif ekklisemizi* (9/1), ...

Şahıs ekleri:

Zaman ekleri: Bazı ses olayları hariç, Türkiye Türkçesine benzerlik göstermektedir: *tamir oluntu* (5/5), *yapıltı* (7/2), *kurtu* "kurdu" (9/2), *ihsan eyleti* (9/4), *taktisleni* (10/12), *yapılmıştır* (12.1./4), ... Öğrenilen geçmiş zaman ekinin bu örnekteki çekimi ünlü uyumuna uymuştur: *pulmuştur* (11/11). Şimdiki zaman çekimine bir yerde rastlanmıştır: *yatior* "yatıyor" (16.5/4).

Sonuç:

Bir çalışma çerçevesinde ele alıp işleyebildiğimiz kitabelerden hareketle Türklerin Türkiye'ye, Selçuklulardan binlerce yıl önce gelip yerleşmiş olduğu söylenebilir. Selçuklu Türkleri, Türkiye'ye geldikten sonra diğer Türk kavimlerini birleştirip bir şemsiye altına toplamış gibi görünmektedir. Karamanlı Türkçesini

³⁷ Ekin yapısı ve Anadolu ağızlarında kullanılması ile ilgili geniş bilgi için bk. Ahmet Buran, *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*, Ankara 1996, s. 239.

³⁸ *agısı, ati* (Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, s. 117, 121); Gabain, age, s. 70.

³⁹ Emine Ceylan, *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, Ankara 2002, s. 25.

⁴⁰ Leylâ Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Ankara 1996, 11-14, Harita: 7.

⁴¹ G. Németh, bu ses olayını Bulgaristan Türk ağızlarının sınıflandırmasında esas almıştır (Geniş bilgi için bk. G. Németh, "Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine", *TDAY-Beleten 1980-81*, Ankara 1983.)

konuşan ve yazan gayrimüslim Türkler, 1071’den önce Türkiye’ye gelip yerleşen Türk gruplarıdır.

Türkiye içerisinde Köktürk alfabesi ile yazılmış kitabe, anıt vb. metinler tam olarak tespit edilememiştir. Tespit edilip bu metinler okunduğunda Türkiye’deki Türk tarihi hakkındaki bilgilerin mutlaka gözden geçirilmesi gerekecektir. Zira şimdiye kadar tespit edip okuduğumuz Türk (Runik) yazılı kitabelerin pek çoğunun içeriği tamamıyla Şamanizm ile ilgilidir.

Gayrimüslim Karaman Türklerinin yazdığı kitabelerde yaşayan Oğuz öncesi Türkçe özellikleri gerçekten ilgi çekicidir. Bu özellikler ve özelliklerin yaşadığı yöreler belirlendiğinde Türkiye’deki Türk varlığının eskiliği kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Yapılan incelemelerden gayrimüslim Karamanlı Türklerinin Türkçesinin, Kuzey Türkçesinin yani Kıpçak Türkçesinin bir uzantısı olduğu anlaşılmaktadır.

Daha önce yapılan araştırmalara bakıldığında Arkaik Türkçe, İlk Türkçe, Ana Altayca ve Eski Türkçenin özelliklerinin en yoğun biçimde Doğu Karadeniz Bölgesi’nde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bölge 1461 yılında, Oğuz Türkçesinin kuralları olgunlaştıktan sonra, Osmanlı topraklarına katılmıştır. Bu bölge halkı Oğuz Türkçesinden son derece az etkilenmiş, tarihî Türkçe bu bölgede seyrini sürdürmüştür. Gayrimüslim Karaman Türklerinin Türkçesi, Doğu Karadeniz Bölgesi Ağızları ile pek çok bakımdan birbirine benzemektedir. Dolayısıyla Karaman Türkleri ile Doğu Karadeniz Bölgesi pek çok bakımdan birbiri ile bağlantı hâlinindedir.

Karaman Türkleri, Lozan Anlaşması ile Yunanistan’a gönderildiğinden Karamanlı Türkçesi konuşan ve yazan gayrimüslim Türklerin yazı dili ve edebiyatı tarihe karışmıştır.

Uygur ve Arap yazısında *a-e*, *ı-i*, *o-u*, *ö-ü* seslerini bazen tespit edebilmek mümkün değildir. Karaman Türkleri, harf birleştirmek yoluyla kalın ve ince ünlüleri açık bir biçimde göstermiştir. Bu bakımdan Grek yazılı Türkçe kitabelerin okunması ve özelliklerinin belirlenmesi çok önemlidir.

Yalnızca kelime başında *b-* yerine *p-*’nin kullanılmasından hareket edilerek bile, Grek harflerini yazan ve Türkiye’nin çeşitli bölgelerinde yaşayan Türklerin bu coğrafyaya Orhun Abidelerinin dikildiği 700’lü yıllardan çok önce, hatta Hazret-i İsa’nın doğumundan binlerce yıl önce geldiği, bu coğrafyayı vatan yaptığı ortaya çıkmaktadır.

Karaman Türkçesi ile yazılmış kitabe ve mezar taşları derhâl muhafaza altına alınmalı ve Türk kültür mirası olarak korunmalıdır.

FOTOĞRAFLAR

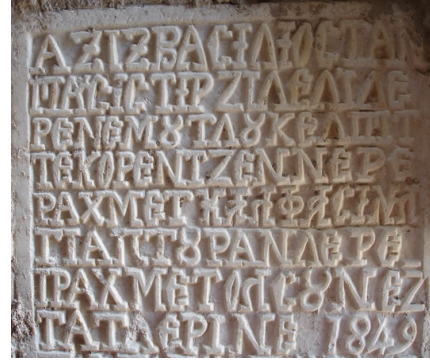
Fotoğraf 1: Nevşehir-Ürgüp Yeniceami Mahallesi
Hamam Kitabesi

Fotoğraf 2: Nevşehir-Ürgüp Yeniceami
Mahallesi Hamam Kitabesi

Fotoğraf 3: Nevşehir-Derinkuyu İlçesi Suvermez
Kasabası Ev Kitabesi

Fotoğraf 4: Nevşehir-Derinkuyu İlçesi
Özlüce Köyü Kilise Kitabesi

Fotoğraf 5: Niğde-Konaklı Köyü Kilise Kitabesi

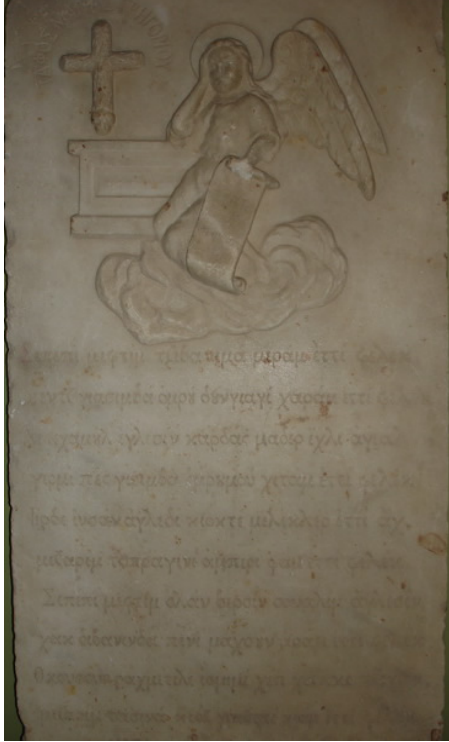
Fotoğraf 6: Niğde-Konaklı Köyü Kilise
Kitabesi

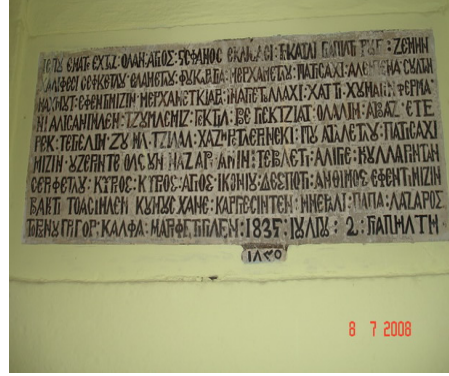
Fotoğraf 7: Niğde-Konaklı Köyü Kilise
Kitabesi

Fotoğraf 8: Niğde Yeşilburç Köyü Camiye
Çevrilen Kilise Kitabesi

Fotoğraf 9: Niğde Müzesi Mezar Taşı Kitabesi

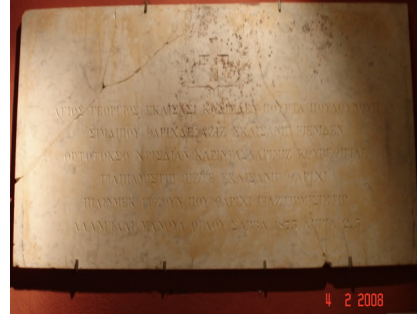
Fotoğraf 10: Niğde Kumluca Köyü Camiye
Çevrilen Kilise Kitabesi

Fotoğraf 11: Niğde Hamamlı Köyü Kilisesi Tamir
Kitabesi

Fotoğraf 12: Kayseri Endürük Köyü Üç Aziler Kilisesi Kitabesi

Fotoğraf 13: Alanya Müzesi Kilise Kitabesi

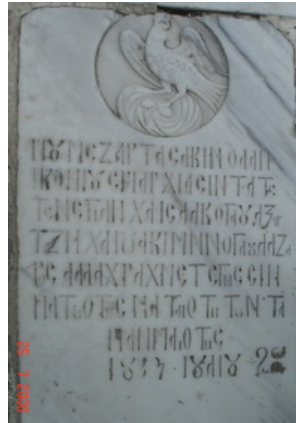
Fotoğraf 14: Alanya Müzesi Mezar Taşı Kitabesi

Fotoğraf 15: Silifke Müzesi Mezar Taşı Kitabesi

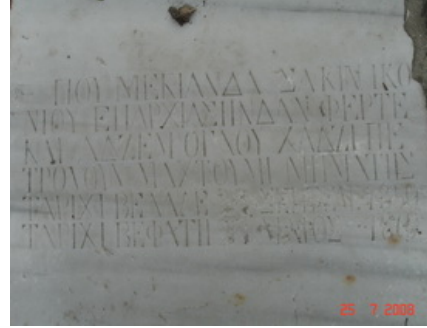
Fotoğraf 16: Silifke Müzesi Mezar Taşı Kitabesi

Fotoğraf 17: Balıklı Meryem Ana Rum Ortodoks Manastırı Mezar Taşı

Fotoğraf 18: Balıklı Meryem Ana Rum Ortodoks Manastırı Mezar Taşı

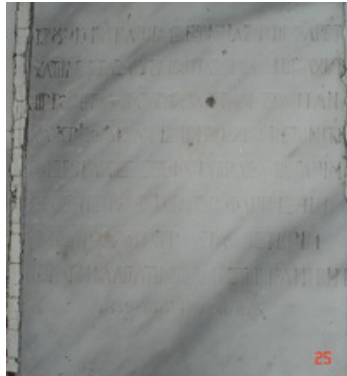
Fotoğraf 19: Balıklı Meryem Ana Rum Ortodoks Manastırı Mezar Taşı

Fotoğraf 20: Balıklı Meryem Ana Rum Ortodoks Manastırı Mezar Taşı

Fotoğraf 21: Balıklı Meryem Ana Rum Ortodoks Manastırı Mezar Taşı

Fotoğraf 22: Balıklı Meryem Ana Rum Ortodoks Manastırı Mezar Taşı

Fotoğraf 23: Balıklı Meryem Ana Rum Ortodoks Manastırı Mezar Taşı

Fotoğraf 24: Balıklı Meryem Ana Rum Ortodoks
Manastırı Mezar Taşı

KIBRIS RUMCASINDA TÜRKÇE SÖZ VARLIĞINI İÇEREN DEYİMLER

IDIOMS THAT COMPRISE THE PRESENCE OF TURKISH WORDS IN
GREEK CYPRIOT LANGUAGE

Mahmut İSLAMOĞLU*

Şevket ÖZNUR**

Özet:

Bu makalemizde yine Kıbrıs Türk kültür etkilerinden bazı örnekler sunmayı yeğledik. Bizler, son yıllarda, özellikle kültürümüzün adadaki diğer unsurlar üzerindeki etkilerine yönelik çalışmalara ağırlık vermiş bulunmaktayız. Yüzyıllardan beri bu adada birlikte yaşadığımız toplumlarla kültür alış-verişi yaptığımız gerçeğinden yola çıkarak bildirimizde bu etkilerden örnekler vermeyi uygun gördük. Yazımızdaki etkiler daha ziyade Türk kültür unsurlarından oluşmaktadır. Bu çalışmamızda sözcüklerden ziyade deyimler üzerinde durmayı gerekli gördük. Örneklerden de görülebileceği gibi her Rumca deyimde mutlaka bir Türkçe sözcük yer almaktadır. Kıbrıs Türk kültür etkilerinin açık delillerini oluşturan bu deyimlerden şimdilik 71 tanesini gündeme getirdik. Bunlar üzerinde ortak söz varlıklarını tespit etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Türkçe, Kıbrıs Rumcası, Atasözü ve Deyim

25

Abstract:

In this communiqué again we preferred to present some examples from the effects of Turkish Cypriot Culture. For a few years, we have concentrated on our culture's effect on other cultures in Cyprus. Bearing in mind that we have lived together for hundreds of years with other societies, we have seen fit to give examples of the cultural interaction between other cultures and Turkish Cypriot culture. Our communiqué mostly comprises the effects of Turkish Culture. We have found it convenient to present idioms rather than words. As it can be seen from the examples, in every Greek saying there is a Turkish word. For that reason, we have chosen our title as "Turkish Idioms in Greek Cypriot Language". These idioms which have the clear evidence of the effect of Turkish Culture have been limited with only 71 examples due to shortage of time. We are happy to be able to contribute to our culture. Now with our best regards we would like to start presenting the examples.

Key words: Cyprus, Turkish, Greek Cypriot Language, Proverbs and Idioms.

1. 'Εν' τζίτρινος κουμάσιν². Rumca Okunuşu: "En citrinos kumaşin."

Anlamı: Sarı kumaş gibidir. Rumca açıklama: (για ωχροκίτρινους όπως το

* Dr., Araştırmacı-Yazar, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

** Öğretim Görevlisi, Yakın Doğu Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti sevketoznur@hotmail.com

² Kumaşin: Kumaş.

ακάθαρτο βαμβάκι, άρρωστους κ.ά.). *Türkçesi*: Temizlenmemiş pamuk gibi rengi soluk olan hastalar için kullanılmaktadır.

2. Έν' χάκκιν³ σου. *Rumca okunuşu*: “En hakkin su.” *Anlamı*: Hak ettin/etmek, hakkındır⁴. *Rumca açıklama*: (=το δικαιούσαι) *Türkçesi*: Hakkındır. *Örnek cümleler*: a. Ό,τι πάθεις εν'χάκκιν σου. Πρβ. φρ. b. Έχω χάκκιν.” *Türkçeleri*: a. Başına gelecekleri hak ettin. b. Hakkım vardır.

3. Εννά με κάμεις φέττιν⁵ [τουρκ. Fetih]. *Rumca okunuşu*: “Enna me gamis fettin.” *Anlamı*: Beni fethedeceksin⁶. *Rumca açıklama*: (=θα με κάνεις δικό σου) *Türkçesi*: Beni kendinin edeceksin. *Örnek cümleler*: a. Έκαμα τον κόσμον φέττιν. b. Εκαμαν φέττιν το χωρκόν η μάνα με τες κόρες. c. Στα σερκα τζαι στ 'αγκαλιά σου έννα με κάμεις φέττιν. *Türkçeleri*: a. Dünyayı fethettim. b. Anne ve kızları köyü fethettiler. c. Ellerinde ve kucağında beni fethedeceksin.

4. Εννά σου δώσω έναν ττουμάριν. *Rumca okunuşu*: “En nasu thoso enan tumarin.” *Anlamı*: Seni tımar edeceğim.(Seni döveceğim)⁷. *Rumca açıklaması*: (επί απειλής ξυλοδαρμού). *Türkçesi*: Dayak atma tehdidi anlamındadır.

5. Εξίκκον σου. *Rumca okunuşu*: “Eksikkon su.” *Anlamı*: Eksik olsun, olmayıversin. (Söyleyişte az farklılık göze çarpıyor) *Rumca açıklama*: (=ας λείπει) *Anlamı*: Olmayıversin. *Örnek cümleler*: a. Εξίκκον σου τζι η δόξα τζαι το στήμαν. b. Εξίκκον σου έτσι ζωήν. *Türkçeleri*: a. Şükür de saygı da eksik olsun. b. Eksik olsun öyle hayat.

6. Έπαθα χαττάν! *Rumca okunuşu*: “Ebatha hattan.” *Anlamı*: Hataya düştüm, hata ettim. *Rumca açıklama*: (επί μεγάλου κακού ή ζημιάς). *Türkçesi*: Büyük bir felâket veya zarar, ziyan için söylenir. *Örnek cümleler*: Πρβ. φρ. a. Έλαχέν του χαττά. b. Έπαθεν τον χαττάν. *Türkçeleri*: a. Hataya uğradı. b. Yanlışlığa düştü.

7. Έπαιζεν τον πιλμέζην. *Rumca okunuşu*: “Ebezzen don bilmezzin.” *Anlamı*: Bilmezlikten geliyordu. *Rumca açıklaması*: (επί ψευδοπαλικαράδων) *Anlamı*: Yalancı pehlivanlık yapanlar için söylenir. *Örnek cümleler*: a. Αλλ' όμως η κοτζάκαρη έπαιζεν τον πιλμέζην. b. Μεν μου παίζεις τον πιλμέζην, εννά σε φα' το θικιάφορος. *Türkçeleri*: a. Lakin kocakarı⁸ bilmezlikten geliyordu. b. Bana bilmezlikten gelme, faiz (Kâr, kazanç) seni yeyip bitirecektir.

8. Επέταξεν το ττόππιν. *Rumca okunuşu*: “Ebedaksen do toppi.” *Anlamı*: Topu attı. *Rumca açıklama*: (=πέθανε) *Anlamı*: Öldü. *Örnek cümleler*: a. Εγύρισα τζι ήρτα στην γην, το ττόππιν να πετάξω. b. Όποιος 'πό τούντους ασκητές επέτασσε το ττόππιν. c. Για τούτον κάθε λλίον πετάσσουμε το ττόππιν.

³ Hakkin: Hak.

⁴ Türkçedeki tam karşılığı “Müstahaksın, hak ettin.”

⁵ Fettin: Fetih (Örnekte Türkçe fetih sözcüğünden geçtiği belirtilmektedir.)

⁶ Büyüleyeceksin, mest edeceksin.

⁷ Pataklayacağım!

⁸ Kocakarı Türkçe verilmektedir.

Türkçeleri: a. Döndüm, dolandım yer yüzüne geldim, topu atacağım. b. Bu çile çekenlerden kim topu atsa. c. Bundan dolayı ikide birde topu atarız⁹.

9. Επήαν τξερεμέν. *Rumca okunuşu:* “Ebiyan cereme.” *Anlamı:* Heba oldular, boşa gittiler¹⁰. *Rumca açıklama:* (=πήγαν τζάμπα, άδικα)¹¹ *Anlamı:* Caba gitti. *Örnek cümle:* Επήαν τξερεμέν τζι οι κόποι μας. *Türkçesi:* Emeklerimiz de boşa gitti (heba oldu).

10. Επήεν του πεζ πουτσούκ [τουρκ. Beş buçuk] *Rumca okunuşu:* “Ebiyen du besbudçuk.” *Anlamı:* Çok korktu. *Rumca açıklama:* (=του πήγε πεντέμισι) (για μεγάλο φόβο). *Anlamı:* Büyük korku için kullanılmaktadır.

11. Επήεν χάψην. *Rumca okunuşu:* “Ebiyen hapsin.” *Anlamı:* Hapis gitti¹². *Rumca açıklama:* (=πήγε φυλακή, χάθηκε) *Anlamı:* Hapis gitti, kayboldu. *Örnek cümleler:* a. Επήεν στο φρέσκον. b. Επήεν φυλακήν. *Türkçesi:* a. Hapse gitti. (Fresko:Hapis) b. Hapse gitti. (Filagi:Hapis)

12. Έπιασα τον που τον γιακκάν. *Rumca okunuşu:* “Ebgasadon bu don yakkan.” *Anlamı:* Onu yakasından tuttum. (Yakasına yapıştım)¹³ *Rumca açıklama:* (=τον άρπαξα από το γιακά, του φέρθηκα πολύ αυστηρά). *Türkçesi:* Onu yakasından yakaladım, ona çok sert davrandım.

13. Έπιασέν με ο καΐλες. *Rumca okunuşu:* “Ebgasenme o gayles.” *Anlamı:* Gailesi beni tuttu. *Rumca açıklama:* (επί πλήρους αδιαφορίας) *Anlamı:* Tam anlamıyla ilgisizlik. *Örnek cümleler:* a. Έπιασεν με ο καΐλες πως έννα τον βαδώσεις. b. Εν μ' έπικασεν ο καΐλες. c. Έπιασεν με ο καΐλες. d. Βαστά τους ο καΐλες. e. Εν έσει τον καϊλέν σου. *Türkçeleri:* a. Onu kilitleyeceğın için beni gaile almış değıl. b. Gailesi beni almadı. c. Gailesi beni mi aldı? d. Gaile çekerler. e. Senin gailende değildir.

14. Έπιασεν τα ορμάνια μέσα. *Rumca okunuşu:* “Ebgasen da ormanya mesa.” *Anlamı:* Ormanlarda gezer, durur. *Rumca açıklama:* (=τρελάθηκε και περιφέρεται στα δάση). *Türkçesi:* Çıldırdı ve ormanlarda gezinir.

15. Έπιασεν το λακκιρτίν. *Rumca okunuşu:* “Ebgasen do lakkirdin.” *Anlamı:* Konuşmaya daldı, konuşmaya tutuldu¹⁴. *Rumca açıklaması:* (=έπιασε την κουβέντα, καθυστέρησε να έλθει). *Anlamı:* Konuşmaya daldı, gelmeye geç kaldı.

16. Επότισές του μαράζιν. *Rumca okunuşu:* “Ebodises du marazi.” *Anlamı:* Ona maraz içirdin. (Yani onu üzdün, kederlettin)¹⁵ *Rumca açıklama:* (επί στενοχώριας, λύπης). *Anlamı:* Sıkıntı, üzüntü için söylenir. *Rumca örnek cümle:*

⁹ Cartayı çekmek.

¹⁰ Boşa gitmek.

¹¹ Bu cümlede açıklama yapılırken Rumca sözcük yerine Türkçe bir sözcük olan “Caba” kelimesinin kullanılması dikkat çekmektedir.

¹² Kodese girmek, hapse girmek.

¹³ Yakasına yapışmak.

¹⁴ Çenesi düşmek.

¹⁵ Kıbrıs Ağzında “Maraz” sözcüğü üzüntü, keder anlamındadır.

Επότησές τους σήμερον δέκα λογίων μαράζιν. *Anlamı:* Bugün onlara on tür maraz içirdin.

17. Έσει αἴπιν. *Rumca okunuşu:* “Eşi ayibin.” *Anlamı:* Kusuru vardır, ayıplıdır, ayıbı vardır. *Rumca açıklama:* (=που έχει ψεγάδι) *Anlamı:* Kusuru olanlar için söylenir. *Rumca örnek cümle:* Βρίσκουν του αἴπιν. *Anlamı:* Ona kusur bulurlar¹⁶.

18. Έσει καλόν γ(ι)ούριν. *Rumca okunuşu:* “Eşi galon ğurin.” *Anlamı:* Uğurludur. *Rumca açıklama:* (=είναι γουῖρλής). *Anlamı:* Uğurludur¹⁷.

19. Ερευνώ - γιοκλατίζω. *Rumca okunuşu:* “Erevno.” *Anlamı:* Araştırırım. *Rumca karşılığı:* γιοκλατίζω. *Anlamı:* Yoklarım¹⁸.

20. Έσει¹⁹ νόμιν. *Rumca okunuşu:* “Eşi namin.” *Anlamı:* Namı vardır, ünlüdür. *Rumca örnek cümle:* Έχω νόμιν. *Anlamı:* Adım vardır, ünlüyüm.

21. Έσει περικκέττιν. *Rumca okunuşu:* “Eşi berikettin.” *Türkçesi:* Bereketlidir. Bereketi vardır. *Rumca açıklaması:* (=ευτυχία) *Anlamı:* Mutluluk. *Örnek cümleler:* a. Του τόπου σου έν' ο παράς που έσει περικκέττιν. b. Εν θωρεί περικκέττιν. c. Εν θωρεί μέραν καλήν. *Türkçesi:* a. Senin ülkenin bereketli olan parasıdır. b. Bereket yüzü görmez. c. İyi gün görmez.

22. Έσει παράν με την νουράν. *Rumca okunuşu:* “Eşi paran medin nuran.” *Anlamı:* Onda kuruklu para vardır. (Onda çok para vardır anlamında)²⁰ *Rumca açıklaması:* (για πολύ πλούσιους) *Türkçesi:* Çok zengin olanlar için söylenir²¹.

23. Εσήκωσεν παῖράκκιν. *Rumca okunuşu:* “Esigosen bayrakkin.” *Anlamı:* Bayrak kaldırdı, bayrak açtı, bayrak açmak. *Rumca açıklaması:* (επί επανάστασης, αντίστασης, αντίδρασης) *Anlamı:* İsyan, ayaklanma, karşı gelme anlamlarında kullanılır. *Rumca örnek cümle:* Ένας ζορμπάς εσήκωσεν ευθύς το παῖράκκιν. *Türkçesi:* Bir zorba hemen bayrak açtı.

24. Εσήκωσεν χούιν. *Rumca okunuşu:* “Esigosen huyin.” *Anlamı:* Huy edindi. Huy haline getirdi. Huy edinmek. *Rumca açıklaması:* (επί ιδιοτροπίας) *Anlamı:* Müşkülpesentlik nedeniyle. *Örnek cümle:* Σηκώνει χούιν έπειτα τζι εν μπορ 'ά την μερώσεις. *Anlamı:* Sonra huysuzluk yapar ve onu yatıştırmanız güçleşir.

25. Εσσεκκιπι! [τουρκ. Eşek gibi]. *Rumca okunuşu:* “Eşşekkibi.” *Anlamı:* Eşek gibi. *Rumca açıklaması:* (=σαν το γαιδούρι, ενν. θα το κάνει, είτε το θέλεις

¹⁶ Mazurdur (Osmanlı Türkçesi).

¹⁷ Açıklama yapılırken yine Türkçe “Uğurlu” sözcüğü kullanılır.

¹⁸ Araştırırım anlamına gelen Rumca Erevno sözcüğünün açıklamasında kullanılan Türkçe yokladizo yani “Yoklarım” sözcüğü son derece ilginçtir. Kısacası Rumca sözcüğü açıklarken yine başka bir Türkçe sözcük kullanılmaktadır.

¹⁹ Rumcanın “Ş” sesini bu harfle “σ” vermek mecburiyetinde kaldık.

²⁰ Onda para gani (bol).

²¹ Bu Rumca deyimde Türkçeden geçen paran “Para” ve Rumca “Nuran” sözcükleriyle kafiye oluşturulduğu da gözden kaçmıyor.

είτε όχι). *Anlamı*: Türkçeden alındığı söylenir ve eşek gibinin Rumcası verilir. İstesen de istemesen de yapacaksın denir. *Örnek cümle*: Ενώ 'ρτεις εσέκκιπ. *Anlamı*: Eşek gibi geleceksin.

26. Εστησαν μουχαρρεπέν. *Rumca okunuşu*: “Esdisan muharreben.” *Anlamı*: Savaş çıkardılar. Savaş çıkarmak. *Rumca açıklama*: (=στήσαν πόλεμο) *Anlamı*: Savaş çıkardılar. *Rumca örnek cümle*: Έγινεν επανάστασις, μουχαρρεπέν έστησαν. *Anlamı*: İhtilal oldu, savaş çıkardılar.

27. Έστησεν τον τελλάλην. *Rumca okunuşu*: “Esdisen don dellalin.” *Anlamı*: Dellala benzedi²². *Rumca açıklama*: για κάποιον που φωνάζει ή τραγουδά δυνατά σαν ντελλάλης . *Anlamı*: Yüksek sesle bağırıp çağıran veya şarkı söyleyenler için kullanılır. *Rumca örnek cümle*: Τζι αππε- ξωΟκίόν της Λυερής έστησέν τον τελλάλην. *Anlamı*: Orda, Lieris’in evinin dışında dellal gibi bağırıyordu.

28. Έφαα μοιράσιν. *Rumca okunuşu*: “Efaa mirasin.” *Anlamı*: Miras yedim. Miras yemek. *Rumca açıklama*: ευπορώ από κληρονομική περιουσία που απέκτησα. *Anlamı*: Bana kalan miraslardan ötürü refah içindeyim. *Rumca örnek cümle*: Έμεινέν μας μοιράσιν. *Anlamı*: Bize miras kaldı.

29. Εφεραν του ογίουόνιν. *Rumca okunuşu*: “Eferandu oyuni.” *Anlamı*: Onu oyuna getirdiler. *Rumca açıklama*: τον εξαπάτησαν. *Anlamı*: Onu aldattılar. *Rumca örnek cümle*: Μα τι να κάμει, ο πτωχός, έφεραν του ογίουόνιν. *Türkçesi*: Ne yapsın fakir (garip), onu oyuna getirdiler.

30. Έχουν τον ιχτιπάριν. *Rumca okunuşu*: “Ehun don ihtibarin.” *Anlamı*: Ona itibar ederler. (Saygı gösterirler/göstermek/duymak) *Rumca açıklaması*: τον εκτιμούν. *Anlamı*: Onu sayarlar. *Rumca örnek cümle*: Μικροί, μεγάλοι είχαν τον μεγάλον ιχτιπάριν. *Türkçesi*: Küçük, büyük ona büyük saygı duyarlardı.

31. Έχω νόμιν. *Rumca okunuşu*: “Eho namin.” *Rumca açıklaması*: επί φήμης. *Anlamı*: Namım var²³. *Rumca örnek cümleler*: a. Εν' με το νόμιν. b. Έβκαλεν νόμιν. c. Άφησεν νόμιν. d. Εξέβην το νόμιν του. e. Έβκην το νόμιν του. *Türkçesi*: a. Namı var. b. Namı çıktı. c. Nam bıraktı. d. Namı çıktı. e. Namı çıktı.

32. Έχω χάκκιν. *Rumca okunuşu*: “Eho hakkin.” *Anlamı*: Hakkım var. *Rumca örnekler*: Εν' χάκκιν σου: Μα να σε δέρω, να με δουν κι άλλοι, γΐατ' έχω χάκκιν. *Anlamı*: a. Hakkındır. b. Seni dövsem, başkaları da görse hakkımdır.

33. Ζει σαν μπέης. *Rumca okunuşu*: “Zi san beyis.” *Anlamı*: Bey gibi yaşar/yaşamak. *Rumca açıklama*: επί καλοπερασάκηδων. *Anlamı*: Çok iyi geçim için söylenir. *Rumca örnek cümleler*: a. Ζοϋμεν πασαλλίκκιν. b. Περνά σαν μπέης. *Türkçesi*: a. Paşalık süreriz.(Yine Türkçe) b. Bey gibi yaşar.

²² Yaygara koparmak.

²³ Adı çıkmak.

34. Η δουλειά μας επήεν ρεσμίν. *Rumca okunuşu:* “İ thulya mas ebiyen resmin.” *Anlamı:* İşimiz tıkırında gitti/gitmek. *Rumca açıklama:* πήγε πολύ καλά, εντάξει. *Anlamı:* Çok iyi gitti, tamamdır

35. Η οκκά έν' τετρακόσια. *Rumca okunuşu:* “İ okka en detragoşa.” *Anlamı:* Okka dört yüz (dirhemdir). *Rumca açıklama:* τίποτε δεν αλλάζει. *Anlamı:* Hiçbir şey değişmez.

36. Η τζουλιιά / καρδιά του παίζει ταμπουράν. *Rumca okunuşu:* “İ dzilya/gardiya du bezi tamburan.” *Anlamı:* Karnı/yüreği (kalbi) tanbura çalar²⁴. *Rumcası:* για πολύ πεινασμένους, η καρδιοκτυπημένους. *Rumca açıklama:* Çok acıkanlar veya yürek atışları süratli olanlar için söylenir. *Rumca örnek cümleler:* Αντάν ναδω την εύμορφη που μπρος μου να διαλλάξει, καρδιά μου παίζει ταμπουράν, θέλει να την αρπάξει. Άρτζεψεν ταμπουράν /Παίζει ταμπουράν /Παίζει η τζουλιιά λαούτον. *Anlamları:* a. O güzeli önümden geçerken görünce kalbim tanbura çalar, onu yakalamak ister. b. Tanbura çalmaya başladı. c. Tanbura çalar. d. Karnı ud çalar.

37. Ήβρα σε κακόν πελάν. *Rumca okunuşu:* “İvra se gagon belan.” *Anlamı:* Seni kötü bela buldum. *Rumca örnek cümle:* Ήβραμέν σε κακόν πελάν σήμερον, είντα θέλεις. *Anlamı:* Bugün seni fena bela bulduk, ne istiyorsun?

38. Ήβρα τάτιν. *Rumca okunuşu:* “İvra tadin.” *Anlamı:* Tad aldım, zevk aldım, tad buldum. *Rumca açıklama:* βρήκα το νόημα και την ουσία της ζωής. *Anlamı:* Hayatın ne olduğunu anladım. *Rumca örnek cümle:* Άχαρη, δүмνία, της ζωής, ποττέ πον ήβρες τάτιν. *Türkçesi:* Bu nankör yaşamın ızdıraplarını yaşadın, hayattan asla tad almadın.

39. Ήβρα χουζούριν. *Rumca okunuşu:* “İvra huzurin.” *Rumca açıklama:* βρήκα χαρά. *Anlamı:* Neşe buldum²⁵. *Rumca örnek cümle:* Επήγεις τ' ανάθΟεμαν κι ήβρα κι, εγώ χουζούριν. *Türkçesi:* Defolup gitti ben de huzur buldum.

40. Ήρταν του όλα ράστιν. *Rumca okunuşu:* “İrtan du ola rastin.” *Anlamı:* Herşeyi ras gitti. (Yolunda gitti)²⁶ *Rumca açıklama:* του ήρθαν όλα βολικά. *Anlamı:* Her şeyi kolay oldu. *Rumca örnek cümle:* Δια τας αμαρτίας μας ήρταν του όλαραστιν. *Türkçesi:* Günahlarımız yüzünden her işi kolay gitti.

41. Ήρτεν κολάιν. *Rumca okunuşu:* “İrten kolayin.” *Anlamı:* Kolay geldi. *Rumca açıklama:* ήρθε με ευκολία. *Türkçesi:* Kolaylıkla geldi.

42. Ήταν εξξίκκιν που τον νουν. *Rumca okunuşu:* “İdan eksikkin bu don nun.” *Anlamı:* Akıldan eksikti. (Biraz kaçıktı.)²⁷ *Rumca açıklama:* δεν τα είχαν τετρακόσια. *Anlamı:* Dört yüz dirhem değillerdi. *Rumca örnek cümle:* Ήταν

²⁴ Karnı zil çalmak.

²⁵ Huzura ermek.

²⁶ İş rast gitmek.

²⁷ Kafadan çatlak.

εξίγκιν που τον νουν κι οι δυο, αναρωτάτε. *Türkçesi*: Anlamak (sormak) istiyorsanız ikisi de akıldan eksikti.

43. Ιτδερί σοκ [τουρκ. İçeri sok]. *Rumca okunuşu*: “İtseri sok.” *Anlamı*: İçeri sok. *Rumca açıklama*: καλοί τρόποι συμπεριφοράς. *Anlamı*: İyi davranış yöntemi.

44. Κάθε τῷάχτα πῖρ [τουρκ. Kah ta bir]. *Rumca okunuşu*: “Kathe çahta bir.” *Anlamı*: Arada bir. *Rumca açıklama*: μια φορά κάθε τόσο. *Anlamı*: Her o kadar zamanda bir. *Rumca örnek cümle*: Που θώρεν κάθε τῷάχτα πῖρ ἔτσ' ἄδροπον η πόλη. *Anlamı*: Kent böyle bir adamı o kadar zamanda bir görürdü.

45. Κάθουνται ραχάττιν. *Rumca okunuşu*: “Gathunde rahattin.” *Anlamı*: Rahat oturuyorlar. (Uslu oturuyorlar.) *Rumca açıklama*: για όσους δεν έχουν φροντίδες. *Anlamı*: Özen göstermek gerekmeyenler için söylenir. *Rumca örnek cümle*: Για τζείνους πο' 'χουσιν τζαι τρων τζαι Καθουνται ραχάττιν. *Türkçesi*: Yemek derdi olmayıp rahat oturanlar için söylenir.

46. Κάμε (γ)ισάφιν. *Rumca okunuşu*: “Game(y)isafin.” *Anlamı*: İnsaf et. *Rumca açıklama*: δώσε τέλος, λογικέψου. *Anlamı*: Son ver, mantıklı ol. *Rumca örnek cümleler*: a. Σκέφτου καλά τζαι κάμε πιον τζί εσού ισάφιν. b. Εμείς είμαστεν οι κακοί, δεν κάνομεν γισάφιν. *Türkçeleri*: a. İyi düşün ve artık sen de insaf et. b. Kötü olan biziz, insaf etmeyiz.

47. Κάμνει αλίσφερίσιν. *Rumca okunuşu*: “Gamni alışferişin.” *Anlamı*: Alışveriş yapar/yapmak. *Rumca açıklama*: επί δούναι και λαβείν. *Anlamı*: Verip almak. *Rumca örnek cümleler*: Αρχίνησεν καταλεπτώς να κάμνει αλίσφερίϋν. Πρβ. φρ. Εν ἔσει αλίσιν βερίσιν /Αλίσιν βερίσιν. *Türkçeleri*: a. Anında alışverişe başladı. b. Alışveriş yoktur. c. Alışveriş.

48. Κάμνει ζέβκιν. *Rumca okunuşu*: “Gamni zevkin.” *Türkçesi*: Zevk yapar/yapmak. *Rumca açıklama*: απολαμβάνει κάτι, ευχαριστείται με κάτι.. *Anlamı*: Bir şeyin tadını çıkarır, bir şeyle tatmin olur. *Rumca örnek cümleler*: Σαν ἦταν στην Τρεμετουϊάν, να φα' να κάμει ζέβκιν. Πρβ. φρ. Εκαμαν ζέβκιν. *Türkçesi*: a. Tremeşedeyken yeyip içip zevk yapacaktı. b. Zevk (keyif aldılar) ettiler. (Eğlendiler).

49. Κάμνει καϊρέττιν. *Rumca okunuşu*: “Gamni gayrettin.” *Anlamı*: Gayret eder. *Rumca açıklama*: κάνει γρήγορα. *Anlamı*: Çabuk hareket eder. *Rumca örnek cümleler*: a. Ο παντοδύναμος Θεός να κάμει καϊρέττιν. b. Νήλιε, κάμνε καϊρέττιν, εις τ' ανάθεμαν να πάει! *Türkçeleri*: a. Gücü sonsuz olan Tanrı gayret etsin. b. Nilie gayret et boşver gitsin.

50. Κάμνει μας γινάτιν. *Rumca okunuşu*: “Gamni mas yinadin.” *Anlamı*: Bize inat eder/etmek. *Rumca açıklama*: επί ιδιότροπων, δύσκολων και γιναξήδων. *Anlamı*: Huysuz, titiz ve inatçı kişiler için kullanılır. *Rumca örnek cümleler*: a. Γι' αυτόν κακοφανίζεται και κάμνει μας γινάτιν. b. διαβαίνει τζαι 'ν με χαιρετά τζαι κάμνει μου γινάτιν. Πρβ. φρ. Βάλλει μου γινάτιν. c. Βάλλει γινάτιν. d. Να μεν βάλλεις γινάδκια. e. Κάμνει μας γινάτιν. *Anlamları*: a. Bundan ötürü

gücenip bize inat eder. b. Geçer, selam vermez ve bana inat eder. c. Bana inat eder. d. İnat eder. e. İnat etme. f. Bize inat eder.

51. Κάμνει του τεμενά. Rumca okunuşu: “Gamni du temenan.” *Anlamı:* Ona temenna eder/etmek. *Rumca açıklaması:* για κόλακες και χαμαιπρείς. *Anlamı:* Dal kavukluk, aşağılık yapanlar için söylenir. *Rumca örnek cümle:* Πάγει κοντά, τον χαιρετά και τεμεννά του. κάμνει. *Anlamı:* Yakına varır, selâm verir ve ona temenna²⁸ eder.

52. Κάμνει του χαῖρ τουβάν (τουρκ. Hayır dua). Rumca okunuşu: “Gamni du hair duvan.” *Rumca açıklaması:* του εύχεται. *Anlamı:* Ona hayır dua eder/etmek. (Ona hayır duada bulunur.) *Rumca açıklama:* Türkçeden geçtiği belirtilir. Hayır dua olduğu anlatılır. “Ona dua eder” deniyor. *Rumca örnek cümleler:* a. Έκαμνέν του χαῖρ τουβάν και με τ' αφκια μου γροίκουν. b. Κάμνονμέν του χαῖρ τουβάν, έτη πολλά να ζήσει. *Anlamı:* a. Ona hayır dua ederdi, kulaklarımla işittim. b. Ona hayır dua ederiz, uzun ömür dileriz.

53. Κάμνει τους ζάφτιν. Rumca okunuşu: “Gamni dus zaftin.” *Anlamı:* Onları zapteder. *Rumca açıklaması:* τους έχει υπό έλεγχο. *Anlamı:* Onları denetim altında tutar. *Rumca örnek cümle:* Ζάφτιν κάμνει το μάλιν τους, σκοτώννει τους ανθρώπους. *Anlamı:* Mallarını zapteder, insanları öldürür.

54. Κάμνεις του κκεφκιού σου. Rumca okunuşu: “Gamnis du kefkusu.” *Anlamı:* Keyfine göre iş yaparsın/yapmak. *Rumca açıklaması:* για όσους κάνουν ό,τι τους ευχαριστεί. *Anlamı:* Kendilerini mutlu eden şeyleri yapanlar için söylenir. *Rumca örnek cümle:* Είντα κκελλέν την έσεις πκιον τζαι κάμνεις του κκεφκιού σου. Πρβ. φρ. Εν' του κκεφκιού του. *Anlamı:* a. Sende de amma kafa var, keyfine göre iş yaparsın. b. Keyfine göredir.

55. Κάμνουν καλαπαλίκκιν. Rumca okunuşu: “Gamnun galabalikkin.” *Türkçesi:* Kalabalık ederler. (Gürültü, patırdı çıkarırlar.) *Rumca açıklama:* επί θορόβου, φασαρίας. *Anlamı:* Gürültü, kargaşalık üzerine söylenir. *Rumca örnek cümle:* Μεσ στο Σεράγιον έμβησαν, κάμνουν καλαπαλίκκιν. *Türkçesi:* Saraya girip gürültü, patırtı çıkardılar.

56. Κάμνουν τα γιάομαν. Rumca okunuşu: “Gamnun da yağuman.” *Anlamı:* Onları yağma ettiler/etmek. *Rumca açıklaması:* επί ξεπουλήματος. *Türkçesi:* Kısa sürede satış için kullanılır. *Rumca örnek cümle:* Εκαμαν τεσ γιάομαν σήμερα τεσ τομάτεσ. *Türkçesi:* Bugün domatesleri yağma ettiler. (Halk ucuza satıldığı için saldırıp domatesleri aldı.)

57. Κάμνω καπούλιν. Rumca okunuşu: “Gamno gabulin.” *Anlamı:* Kabul ederim²⁹. *Rumca açıklaması:* επί ασπασμού ιδέας, επί συμπάθειας, σεβασμού κ.ά. *Anlamı:* Bir fikrin benimsenmesi, beğenilmesi, saygı v.b durumlarda söylenir. *Rumca örnek cümleler:* a. Εν κάμνω καπούλιν την ιδίαν τούτην. b. Πάλιν ο

²⁸ Örnek cümlede temenna sözcüğü Türkçedeki gibi verilirken başlıkta temenan olması ilginçtir.

²⁹ Saygı duymak.

χαρτωμένος της έκαμέν την καπούλιν. c. Μα Παναγία να γίνεις, δεν σε κάμνω καπούλιν. *Türkçeleri:* a. Ben bu fikri kabul etmiyorum. b. Nikâhlısı onu yine de kabul etti. c. Banayiya (Meryem Ana) bile olsan yine de seni kabul etmiyorum.

58. Κάμνω κουρούμιν [τουρκ. Kurum, kırım] *Rumca okunuşu:* “Gamno gurumi.” *Anlamı:* Kurumlanırım, çalım yaparım, hava atarım. *Rumca açıklaması:* περηφάνια, κομπασμός. *Anlamı:* Kibirlenme, öğünme, kasılma³⁰. *Rumca örnek cümleler:* Κάμνεις τζι, εσού κουρούμιν ψέματα πως σάζεσαι. Πρβ. φρ. Έφαν μας το κουρούμιν. *Türkçeleri:* a. Varlıklı olduğun yalandır, sen de kurumlanıyorsun. b. Kurum yapı yapı bir olduk. (Aşırı kurum yapmaktayız anlamında)

59. Κάμνω σακκάν. *Rumca okunuşu:* “Gamno şakkan.” *Türkçesi:* Şaka yaparım/yapmak. *Rumca açıklaması:* αστειεύομαι, χωρατεύω. *Anlamı:* Şaka ederim, lâtife ederim. *Rumca örnek cümle:* Εσού θαρρείς κάμνω σακκάν. *Türkçesi:* Sana güveniyorum, şaka ediyorum.

60. Καρτερά αβάττες. *Rumca okunuşu:* “Gartera avattes.” *Anlamı:* Avant bekler/beklemek. Avantadan geçinmek. *Rumca açıklama:* για αβαντατζήδες, που τρών και πίνουν χωρίς έξοδα και σε βάρος άλλου. *Anlamı:* Başkalarının ensesinden para ödemededen yeyip içen avantacılar için söylenir³¹. *Rumca örnek cümleler:* Που νύχταν μέραν κάθεσαι τζι αβάττες καρτεράς. Πρβ. φρ. Τρώει και πίνει αβάτταν. *Türkçeleri:* a. Sabah, akşam oturup avanta bekliyorsun. b. Avant yer, içer.

61. Καύκει κόσμον τζαι τουνιάν. *Rumca okunuşu:* “Gafgi gozmon ce dunyan.” *Anlamı:* Dünyayı yakar. “Gozmo” yine dünya demektir. *Rumca açıklaması:* για υπερβολικά ζωηρούς και ενοχλητικούς. *Anlamı:* Aşırı hareketli ve rahatsızlık verenler için söylenir. *Rumca örnek cümle:* Που ποτίζει που εννά ρέξουν καύκουν κόσμον τζαι τουνιάν. *Türkçesi:* Geçtikleri yerde dünyayı ateşe verirler.

62. Κίττα κέλ(ι) [τουρκ. Git-gel] *Rumca okunuşu:* “Gitta gel.” *Türkçesi:* Git de gel. *Rumca açıklama:* Rumca açıklamada sözcüklerin Türkçeden geçtikleri söylenir. (Biğene=git, ela=gel) anlamlarındadır. *Rumca örnek cümleler:* a. πήγαίνε-έλα Τζαι πατταλέφαν μας τες στράτες, λάμνε τζι έλα, κίττα κελ. b. Παίρνει σε τζαι φέρνει σε στην δίκην κίττα κελί. c. Τούντο κίττα κελ έσσω μου να το κόψεις. *Türkçeleri:* a. Git da gel, git da gel yollarımızı battal ettiler. (Bozdular.) b. Seni istediği gibi götürüp getirir. c. Evime bu gidip gelmelerine bir son veresin.

63. Κόβκει τον καβκάν. *Rumca okunuşu:* “Gofgi don gavgan.” *Anlamı:* Kavgayı keser/kesmek. (Önler.) *Rumca açıklaması:* εμποδίζει τον καβγά. *Anlamı:* Kavgayı önler. *Rumca örnek cümle:* Πώς έννα κόψει τον καβκάν, να μεν κάμουσιν αίμαν. *Türkçesi:* Kan akmasını önlemek için güya kavgayı durduracak.

³⁰ Açıklamada “Kurum” sözcüğünün Türkçeden geçtiği belirtilmekte ve “Kurum, Kırım” sözcüklerini vermektedir.

³¹ Avantacı sözcüğü yine dilimizden geçmedir.

64. Κόβκω τεναχάν. Πρβ. φρ. Βρίσκω τεναχάν. *Rumca okunuşu:* “Gofgo tenahan.” *Anlamı:* Tenha zamanı kollarım/Tenha zamanı bulurum.³²

65. Κουρτίζει καβκάδες. *Rumca okunuşu:* “Gurdizi gavgathes.” *Türkçesi:* Kavga çıkarır/çıkarmak. *Rumca açıklaması:* για όσους υποδανλίζουν καβγάδες.. *Anlamı:* Kavga çıkaranlar için söylenir. *Rumca örnek cümleler:* Από την πέτραν, κύριοι, εκούρτιζεν. καβγάδες. Πρβ. φρ. Εν' ακονισμένος του καβκά / Κουρτισμένος του καβκά. *Türkçeleri:* a. Efendiler taşlardan bahane bulup kavga çıkarırlardı. b. Kavga çıkarmak için adeta bilenmişti. c. Kavga için kurulmuş.

66. Κρατεί / Έσει μου χατίριν. *Rumca okunuşu:* “Gratai/Eşi mu hattirin.” *Türkçesi:* a. Hatır sayar/saymak (Hatır tutar.) b. Hatırımı sayar. *Rumca açıklaması:* επί αγάπης, φιλίας, συμπάθειας. *Anlamı:* Sevgi,dostluk, sempati nedeniyle söylenir. *Rumca örnek cümle:* Να 'ρτεις μιαν νύκταν να με δεις, αν μου κρατείς χατίριν. *Türkçesi:* Hatırımı tutarsan (sayarsan) bir gece gel ve beni gör.

67. Λαλείς του, οξά εν του λαλείς τώρα! *Rumca okunuşu:* “Lalis du oksa en du lalis dora.” *Türkçesi:* Ona şimdi söyler misin yoksa söylemez misin? *Rumca açıklaması:* του θυμώνεις ή όχι. *Anlamı:* Ona kızacak mısın yoksa ne dersin. *Rumca örnek cümle:* Εν επήεν με σήμερα σκολείον λαλείς του, οξά εν του λαλείς τώρα. *Türkçesi:* Bugün de okula gitmedi, ona şimdi söyler misin yoksa söylemez misin?

68. Με το γιολιν του. *Rumca okunuşu:* “Me do yolin du.” *Türkçesi:* Yolu, yöntemi ile. *Rumca açıklaması:* με τη σειρά του. *Anlamı:* Sırasıyla. *Rumca örnek cümle:* Πρέπει να 'ρτει με το γιολιν του το πράμαν. *Anlamı:* Olaylar sırasıyla (yoluyla) cereyan etmeli.

69. Με το εσσέκκιπι [τουρκ. Eşek gibi] *Rumca okunuşu:* “Me do eşşekkibi.” *Türkçesi:* Eşek gibi (zorla). *Rumcası:* σαν το γαϊδούρι, υποχρεωτικά. *Açıklaması:* Rumca açıklamada Türkçe olduğu belirtiliyor ve “Eşek gibi” “mecburi olarak” deniyor. *Rumca örnek cümle:* Εννά το κάμεις εσσεκκιπι. *Anlamı:* Eşek gibi yapacaksın.

70. Με τον νουν σου κάμνεις παϊράμιν. *Rumca okunuşu:* “Me don nun su gamnis bayramin.” *Türkçesi:* Aklınla bayram edersin. *Rumca açıklaması:* για κάποιον που κάνει όνειρα ερήμην της πραγματικότητας. *Anlamı:* Gerçeklerden uzak, boş hayaller peşinde koşanlar için söylenir. *Rumca örnek cümle:* Λαλείς εννά κτίσεις ανώγια και κατώγια, εννά κάμεις τζέινον, εννά κάμεις τούτον. *Türkçesi:* Hanay, hanay altı yapacaksın, onu yapacaksın, bunu yapacaksın diyorsun.

71. Νάν' χαρράμιν σου οι κόποι μου (κατάρα). *Rumca okunuşu:* “Nan harramin su i gobi mu.” *Türkçesi:* Emeklerim sana haram olsun. “İlenç” olarak söylendiği açıklanır.

³² Zaman kollamak.

ΚΑΥΝΑΚÇA

Γιαγκουλλη γ. Κωνσταντίνου, Λεξικό κυπριακής φρασεολογίας, Έκδοση Κέντρου
Ερευνών The Philips College, Λευκωσία 2005, σσ. 152.

**TÜRKÇEDE EŞ ANLAMLILIK VE ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİ TIP
YAZMALARINDA EŞ ANLAMLI KELİME KULANIMI****USAGE OF SYNONYM WORD IN OLD ANATOLIAN TURKISH
MEDICAL HANDSCRIPTS AND SYNONYMITY IN TURKISH***İlhan UÇAR****Özet:**

Dillerin zenginliği barındırdığı kelimelerle ölçülür. Bu kelimelerin bir kısmı aynı anlamı taşıyan eş anlamlı kelimelerden oluşur. Dillerin eskiliği araştırılırken o dile ait eş anlamlı kelimelerin varlığı da önem taşır. Eş anlamlı kelimelerin bazıları da diğer dillerden alınma kelimelerdir. Bir dildeki alıntı kelimelerin varlığı, dil tarihi açısından önem taşımaktadır. Diğer milletlerle kurulan ticari, ilmî, edebî vb. bağlantılar, kelimelerin varlığına da yansır.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde birçok sahada verilen eserlerin yanında bilimsel eserlere de bir yöneliş söz konusudur. Anadolu Beylerinin de etkisiyle ortaya konulmuş bu eserlerde tıp konusundaki yazmalar dikkat çekmektedir. Bu yazmalarda kullanılan Türkçe terimler ve eş anlamlıları Türkçe bilim dili oluşmasına katkı sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Eş Anlam, Eski Anadolu Türkçesi, Tıp Tarihi, Türk Dili

37

Abstract:

Richness of languages evaluates by its vocabulary. Some of these words occurs with synonyms, which have got same meanings. While investigating oldness of languages, the presence belongs to these language synonyms are also important. Some of synonyms as well taken from other languages. Presence of borrowed words in a language has importance in the way of the language history. Commercial, scientific, literary, etc. relations which are established with the other nations also reverberates to the presence of vocabulary.

In the period of the Old Anatolian Turkish, works were given in many fields in addition to orientation of scientific work also as mentioned. Hand scripts in medicine subject point out in the works which proved by the influence of Anatolian Bey's. Turkish Terms and their synonyms which used in these hand scripts had contributed to comprise Turkish scientific language.

Key words: Synonym, Old Anatolian Turkish, Medical History, Turkish Language

* Dr., Sakarya Üniversitesi Rektörlük Türk Dili Okutmanı, iucar@sakarya.edu.tr

Türkçede Eş Anlamlılık

Türkçe Sözlük'te “sözler arasında anlam birliği olması durumu” olarak açıklanan *eş anlam* ve “anlamları aynı veya birbirine çok yakın olan (kelimeler), anlamdaş, müradif, müteradif, sinonim” olarak açıklanan *eş anlamlı* kavram karşılıkları, dillerin canlı kalmasını sağlayan unsurlardır. Yazılışları farklı, üstlendikleri anlamları aynı olan bu kelimeleri, Türkçenin tarihî seyrî içerisinde de çok sayıda görmemiz mümkündür.

Eş anlamlı kelimelerin bir kısmı, aynı dil içerisindeki söyleyiş zenginliğinden kaynaklanırken, bir kısmı da diller arası kelime alışverişinden kaynaklanmaktadır. Diğer dillerden alınan eş anlamlı kelimelerin bazıları da kavramlardaki küçük farkları ortaya koymaktadır. Dilimize alınan eş anlamlı kelimelerin dile yerleşmesinden sonra, kullanım sıklığı açısından, eş anlamlı kelimeler arası tercih sorunları ortaya çıkmaktadır. Dilin tarihî kaynaklarından gelen ve kendine ait eş anlamlı kelimeler, zenginliğin ifadesi olurken; kendi dilindeki karşılığı olduğu hâlde diğer dillerdeki karşılıklara yönelmek aslî kelimelerin atıl duruma geçmesine neden olmaktadır.

Kelimeler kullanıldıkları sürece canlı kalır ve varlıklarını sürdürebilirler. Bir dildeki eş anlamlı kelime oluşmasına, yabancı dillerdeki kelimelerin etkisini Doğan Aksan da açıklamaktadır: Dilimizdeki eş anlamlılar konusunda belirtilmesi gereken önemli bir nokta vardır. Dikkat edilecek olursa bugünkü yazı dilimizde bir araya getirilebilecek olan *üzüntü*, *tasa* (*elem*, *gam*, *keder*, *dert*) gibi eş anlamlıların artmasında yabancı diller büyük rol oynamaktadır. Bu örnekler içinden *üzüntü*, *tasa* Türkçe; *dert* Farsça; *elem*, *gam*, *keder* Arapçadır (Aksan, 1978: 104-105). Aksan'ın verdiği bu örneklerin kullanım sıklığı Türkçenin dönemlerine göre ve dili kullananın eğitim, kültür seviyesine göre farklılıklar gösterir. Kullanılmayan kelimelerin atıl durumda bulunması, bu örneklerde de kendini göstermektedir. Günümüz dil kullanıcıları, Türkçe olan *tasa* sözcüğünü atıl durumda tutarak, Farsça olan endişe sözcüğünü ön plana çıkarmışlardır.

Dillerin söyleyiş zenginliğinin oluşmasında eş anlamlı kelimelerin olduğu kadar yakın anlamlı kelimelerin de katkısı vardır. “*Kırılmak*, *darılmak*, *gücenmek*¹; *söylemek*, *demek*, *ifade etmek*” örneklerinin de gösterdiği gibi bazen de eş anlamlı kelime ile yakın anlamlı kelime kavramları birbirine karıştırılmıştır. Yakın kavramdaki bazı kelimelerin de zamanla eş anlamlı kelimelere dönüştüğü görülmektedir. “*Yürek ve kalp*”² kelimelerinde olduğu gibi aslında aralarında

¹ Günümüzde, *kırılmak*, *darılmak* kelimelerinin eş anlamlısı olarak kullanılan bu kelime, anlam iyileşmesine uğrayarak eş anlam özelliği kazanmıştır. DLT'de “kücen-” kelimesinin gücü kuvveti kalmamak ve zulmetmek, zarar vermek anlamları vardır. “At küçendi”, “*Ol anıng tavarın küçendi.*” (DLT I, 2006:156)

² Türk Dil Kurumunun genel ağ sayfasında bulunan ve Dokuz Eylül Üniversitesi Dil Bilimi Bölümü ile Türk Dil Kurumunun birlikte hazırladığı “*Türkçe Eş ve Yakın Anlamlı Kelimeler Sözlüğü*”nde kalp için “duygu / gönül / hatır / his / sadır / sevgi / tembel / yürek” karşılıkları; yürek için “canevi / cesaret / ciğer / derun / dil / gönül / iç / içeri / kalp / karın / korkmama / korkusuzluk / kupa / mide / sadır / sine / yüreklilik” karşılıkları verilmiştir. Ancak bu karşılıklar eş anlam olmaktan çok, yakın anlam ve mecaz anlamla ilgilidir.

kavram farklarının olduğu bazı kelimeler, eş anlamlı olarak görülebilmektedir. Bu iki sözcüğün arasındaki anlam farklılıkları çoğu kez sıfatlarla sağlanmaktadır³.

Kelimelerin anlam yapılarında kimi zaman farklılıklar ortaya çıkar. Bu anlam farklılıkları toplumun eğitim düzeyi ve bağlı bulundukları medeniyetlerle bağlantılıdır. Medeniyetin getirdiği kavram çeşitliliği, bazı dönemlerde o medeniyetin bağlı olduğu dilin kelimeleriyle birlikte alınmıştır. Bu durum, eş anlamlı kelimelerin ortaya çıkmasında önemli bir etken olmuştur. Doğu medeniyeti dairesi içerisinde olduğumuz dönemlerde bu dillerden alınan kelimelerin kullanımı sonucunda ortaya çıkan eş anlamlı kelime yoğunluğu, 1860'lı yıllardan itibaren Batı medeniyeti dairesi içerisinde konuşulan dillerdeki kelimelerle birlikte görülmeye başlamıştır. Doğan Aksan da bir dilin söz varlığının oluşmasındaki etkilere dikkat çekmiştir: Bir dilin yalnızca söz varlığının incelenmesi yoluyla, dili konuşan ulusun yaşayışı, o toplumdaki kültür hareketleri ve başka uluslarla ilişkiler konusunda bilgi edinme olanak içindedir (Aksan, 2007: 139). Günay Karaağaç, Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçeye girmesinde İslamiyet etkisinin dışında kalanların, prestij ve modayla bağlantılı olduğunu söylemektedir (Karaağaç, 2008: 79).

Eş anlamlı kelimelerin ortaya çıkmasında kelimelerdeki anlam değişmesi ve anlam iyileşmesinin de etkisi olmuştur. Eski Türkçedeki “*zahmet, eziyet*” anlamına gelen *emgek* sözcüğündeki *g* sesinin düşmesi ve anlam iyileşmesiyle *emek* şekline gelmiştir (Aksan, 1998: 136). Tuncer Gülensoy, bu sözcüğün köken bilgisini açıklarken *emgek* sözcüğünden hareketle *emge-* eylemini de vermekte ve sözcüğün Türkiye Türkçesindeki türemişlerini *emek+(çi/çilik/leme/le-/li/lilik/siz/tar/tarlık)* olarak göstermektedir (Gülensoy, 2007: 331). Bu kelime, kazandığı yeni anlamıyla bazı deyimler ve birleşik kelimeler oluşturmuştur: “*Emeği geçmek, emek çekmek, emek harcamak, emek vermek, emek olmadan yemek olmaz, el emeği, göz emeği vb.*”. Ayrıca emek sözcüğünün Azerbaycan Türkçesindeki “*kafatasının ön kısmı*” anlamı, yan anlamla bağlantılıdır (Tokatlı, 2004: 143).

Aksan, hiçbir dilde başlangıçta, bir kavramı ifade etmek için birden çok göstergenin bulunamayacağı görüşünü belirtir ve dilin kökeninde bulunan eş anlamlı iki sözcüğün bulunmasının anlam farklılaşmasıyla açıklanabileceğini söyler (Aksan, 1978: 103).

Bir dilde bulunan eş anlamlı kelimelerin çokluğu incelenirken, o dilin aslı kelimeleriyle diğer dillerden alınmış kelimeler arasında bir ayırım yapılmalı ve bu kelimelerin kullanım sahalarına bakılmalıdır. Yabancı bir kelimenin terim olarak kullanılmasıyla, dilin yapısı içerisinde kullanılması bakımından farklılık vardır.

³ Yürek ve kalp kelimelerindeki anlam farklılıklarının sıfatlarla sağlanması Bayram Çetinkaya tarafından şu şekilde açıklanmıştır: “Ortak sıfatlarda belirttiklerimize paralel olarak *yürek* sözcüğünün *kalp*’ten farklı olarak aldığı *yufka* ve *yumuşak/yumuşayan* sıfatları, *kati yürek(li)* ve *taş yürek(li)* kullanımlarına benzerlik gösterir. Ayrıca *Türkçe Sözlük*’te mecaz anlamı olarak verilen ve incelediğimiz eserlerde de sıkça karşımıza çıkan “*korkusuzluk, cesaret*”i *yürek* sözcüğünün sıfatlarında da görmek mümkündür: *Avrat yürekli, çifte yürek, tavşan yürekli, yiğit yürek*. Bu kullanımlarıyla *yürek* sözcüğü, *kalp*’ten açık bir şekilde farklılık göstermektedir” (Çetinkaya, 2007).

Özellikle fennî bilimlerde görülen yabancı kelime kullanımı, yüzyıllar boyu kendini göstermiş; dönemine göre Arapça, Farsça, Fransızca, Almanca, İngilizce kelime kullanımı, Türkçe bilim dilinin oluşumunu yavaşlatmıştır. Bilim dilinde Türkçe karşılığı bulunan eş anlamlı kelimeler ise atıl durumda kalmıştır. Tarihin belirli dönemlerinde bu durumun farkına varan birtakım aydınlar ortaya çıkmış, çeşitli sahalarda Türkçe kelime kullanımını yaygınlaştırmaya çalışmışlardır.

Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Eş Anlamlılık

Türk dilinin tarih sahnesinde görülmesinden günümüze kadar edebî, dinî, tarihî, felsefî ve bilimsel sahalarda birçok eser yazılmıştır. Bu eserler Türk dili, Türk edebiyatı, Türk tarihi ve Türk kültürü bakımından araştırmacıların sürekli ilgisini çekmiştir. Özellikle 14. yüzyıldan itibaren bilimsel eserlere bir yöneliş söz konusudur. Bu eserlerin bir kısmı telif, bir kısmı da çeviri eserlerdir. Eski Anadolu Türkçesi döneminden başlayarak her alanda yüzlerce Türkçe eserin ortaya konması, Türk dilini bir konuşma ve edebiyat dili olmaktan bilim dili olmaya doğru taşımıştır.

Eski Anadolu Türkçesi, Türk dilinin aslına dönerek canlandığı ve sonraki yüzyıllara taşınacak adımların atıldığı bir dönemdir. Bu dönemin başlangıcıyla ilgili farklı görüşler vardır. Dil tarihi açısından genel kabul görmüş olan görüş, Eski Anadolu Türkçesinin 13. yüzyıldan itibaren şekillenmiş olmasıdır. Bazı araştırmacılara göre Anadolu'ya gelen Oğuzların 13. yüzyıldan önce yazı dilleri yoktur ve onlar 11 ve 12. yüzyıllarda Türkçeyi sadece sözlü edebî geleneklerinde devam ettirmişlerdir. Yazı dilleri Arapça ve Farsçadır. Şartların olgunlaşmasıyla 13. yüzyıldan itibaren Oğuzcaya dayalı yeni bir yazı dili meydana gelmiş ve bu dille eserler yazılmaya başlanmıştır. (Karahan, 2006: 10) Timurtaş ise, 13. yüzyılı Eski Anadolu Türkçesi olarak adlandırırken, 14 ve 15. yüzyılları Eski Osmanlı Türkçesi olarak adlandırmaktadır (Timurtaş, 2005: 12). Korkmaz da bu dönemi Oğuzcanın Karahanlı yazı dilinden ayrıldığı ve yazı dilinde Oğuzca özelliklerinin ön plana çıkartıldığı karışık dilli dönem olarak nitelendirmektedir (Korkmaz, 1995: 271).

Biz bu çalışmamızda 14. yüzyıldan itibaren kaleme alınmış Türkçe telif ve çeviri tıp eserlerinden hareketle örneklerimizi vereceğiz. Eski Anadolu Türkçesi döneminde ağırlık kazanan Türkçe eserlerin ortaya çıkmasını bazı araştırmacılar Türkçecilik düşüncesi içerisinde değerlendirirken, bazı araştırmacılar da Anadolu Beylerinin Arapça ve Farsça bilmemesine dayandırmaktadır: Anadolu Beylerinin Türkçeye yöneliş nedenleri o dönemde beklenemeyeceği üzere doğal olarak bir ulusal dil bilincine dayanmamakta kendilerinin Arap ve Fars kültürüne yabancı oluşlarından ve büyük olasılıkla bu dilleri bilmemelerinden kaynaklanıyor olmalıdır (Önler, 1998: 6). Sebebi ne olursa olsun, bu dönem eserlerinin Türkçe yazılması veya Türkçeye çevrilmesi “*Türkçe bilim dili*” oluşumuna büyük katkı sağlamıştır.

Gerek çeviri eserlerde olsun gerekse telif eserlerde olsun Türkçe kullanımında eş anlamlı kelime kullanımının birçok örneğini bu eserlerde görmekteyiz. Bu dönemde çeşitli sahalarda yazılmış yüzlerce eser bulunmaktadır. İncelememizde Yadigar-ı İbn-i Şerif (Küçüker, 1994), Müntahab-ı Şifâ (Önler, 1990a), Edviye-i Müfrede (Canpolat-Önler, 2007), *Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb* (Uçar, 2009) ve Akrahâdîn (Doğan, 2009) adlı eserlerden örnekleme yaptık.

Yâdigâr-ı İbn-i Şerif

Araştırmacıların 15. yüzyılda yazıldığı hakkında fikir birlikteliği sağladıkları Yâdigâr-ı İbn-i Şerif önemli bir tıp eseridir. Timurtaş oğlu Umur Bey için onun paşalık döneminde (1421-1428) Bursa'da yazılmış ve takdim edilmiş olduğu tahmin edilmektedir. İbn-i Şerif, bu kitabı yazarken İbn-i Sina (980- 1037) ve İbn-i Baytar'dan (1197-1248) yararlanmıştır. Eser hakkında Paki Küçüker, bir doktora çalışması yapmıştır (Küçüker, 1994).

Müntahâb-ı Şifâ

Dönemin en önemli hekimlerinden Hacı Paşa olarak anılan Celaleddin Hızır'ın eseridir. *Müntahâb-ı Şifâ* üzerinde Zafer Önler, bir doktora çalışması hazırlamış ve bu çalışma daha sonra iki cilt kitap olarak yayımlanmıştır (Önler, 1990a – Önler, 1999).

Edviye-i Müfrede

İshâk bin Murâd tarafından yazılmış, yazılış tarihi kesin olarak bilinen Türkçe ilk telif tıp eseridir. Edviye-i Müfrede Mustafa Canpolat ve Zafer Önler tarafından yayımlanmıştır (Canpolat-Önler, 2007).

Hâzâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb

Hâzâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb, Cerrâh Mes'ûd'un bir çeviri eseridir. Üzerinde çalıştığımız nüsha Fatih (Süleymaniye Ktb) No. 3550 arşiv numarasıyla kayıtlı eserdir. Cerrâh Mes'ûd, Hâzâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb adlı eseri Farsçadan Türkçeye çevirmiştir. Eser üzerinde İlhan Uçar doktora çalışması yapmıştır (Uçar, 2009).

Akrabadin Tercümesi

Zahîre-i Harezmsahî adlı eserin ilaçları anlatan bölümünün tercümesidir. Tercüme 1454 yılında Amasya'da yapılmıştır. Eserin bir nüshası Fatih (Süleymaniye Ktb.) No. 003536'da kayıtlı bulunmaktadır. Eser üzerinde Şaban Doğan doktora çalışması yapmıştır. (Doğan, 2009).

14. yüzyıldan itibaren ortaya konulan tıp eserlerinde görülen Türkçeleştirme gayreti, eserlerdeki kelimelere yansımış ve terimlerin Grekçe, Arapça, Farsça karşılıklarının yanında Türkçe karşılıkları da verilmiştir. Bu karşılıklarda Türkçe terim kullanılması veya oluşturulması, Türkçe bilim dilinin oluşumuna katkı sağlarken, eserlerin Arapça ve Farsça bilmeyenler tarafından anlaşılmasını da

sağlamıştır. Özellikle bitki ve hastalık adlarında sık olarak karşılaştığımız bu durum, eş anlamlı kelimelerin bir arada kullanılmasını sağlamıştır. Bitki ve hastalık adlarının haricinde diğer isimlerde de ve bazı fiillerde eş anlamlı kelime kullanımı, eserlerin tekdüze olmasının önüne geçmiştir.

Yazımızda incelemeye aldığımız örnekler, bitki adlarının haricinde kalan kelimelerden oluşmaktadır. Bitki adları ve Türkçe karşılıklarıyla ilgili kelimeler, hem dönem içerisinde ortaya konulmuş eserlerde, hem de bu eserlerle ilgili yapılan çalışmalarda gösterilmektedir. Konu hakkında yayımlanmış eserlerde bitki adlarıyla ilgili bölümler bulunmaktadır. Bitki adlarında bazı eserlerde Türkçeye gönderme yapılırken, bazı eserlerde de kelime Türkçe olarak verilmekte ve diğer dillere göndermeler yapılmaktadır: Kunduz taşığı, ki Pârsice cünd-i bîdester denir (Canpolat ve Önler, 2007:43). ‘İnebû’s-sa’leb kim Türkçe it üzümü dirler (Küçükler, 2004: 83b/4). Eserlerde incelediğimiz kelimelerin karışık bir kullanımı söz konusudur. Aynı kavramın farklı dillerdeki karşılıkları, bazen aynı sayfada, bazen de aynı satırda kullanılabilir.

Eş Anlamlı Kelime Kullanımı

Eş Anlamlı Kelimeler	HT	YŞ	AK	MŞ	EM
	baş,kafa				
baş ⁴ <T.	7b/9	21b/11	8b/17	56b/8	14a/12
kafa <Ar.	6a/13	-	-	-	-
	hekim, cerrah, tabip, otacı				
hekim <Ar.	13a/7	33b/4	278b/6	53a/9	-
cerrah <Ar.	2a/6	56a/6	-	-	-
tabip <Ar.	2a/12	56b/13	5b/7	115a/12	13b/7
otacı ⁵ <T.	-	-	278a/9	-	-
	kadın, avrat, dişi, hatun, nisâ				
kadın ⁶ <T.	-	181b/6	-	96a/5	28b/10
avrat <Ar.	83b/10	196/a13	209a/14	7b/2	12a/5
dişi ⁷ <T.	61b/14	111a/9	278b/5	29a/9	-

⁴ Baş kelimesi eserlerde yara (çıban) anlamlarında da kullanılmıştır. Bu anlamı DLT’de de vardır: “Ot başığ pütürdi / İlaç, em yarayı sağalttı” (DLT II, 2006: 72)

⁵ Bu kelime sadece AK’da geçmektedir. DLT’de şu aynı anlamda kullanılmaktadır: “Otaçı közüğü entüçledi / Otaçı göze inen perdeye ilaç koydu” (DLT I, 2006: 299). Tuncer Gülensoy da kelimenin köken bilgisini şu şekilde açıklamaktadır: “*ota* ‘ot, yeşillik’, *otaçı(n)* ‘hekim,tabip’” (Gülensoy, 2007: 635).

⁶ Kadın<kadın, eserlerde “*kadun tuzluğu/hatun tuzluğu*” (*diken üzümü*)olarak kullanılmaktadır. MŞ’da dişi anlamında da kullanılmıştır.

⁷ Bu kelime bazı eserlerde sadece insan haricindeki diğer varlıklar için kullanılmaktadır: YŞ “*engerek yılanı dirler dişisi gerek erkegi gerekmez*” (111a/9). HT “*dişi zift*” (61b/14). AK “*dişi yılan*” (278b/5).

hatun <T.	-	201a/7	270a/4	19b/5	54a/9
nisâ ⁸ <Ar.	60a/13	203b/9	208b/1	32b/11	27b/9
ağrı, vaca□, buru, sancı, zahmet					
ağrı <T.	85b/10	206a/1	10a/17	50a/9	3a/7
vaca□ <Ar.	51b/15	76b/4	231b/2	18b/6	50a/3
buru <T.	84a/13	101a/1	73a/13	9a/4	51a/4
sancı <T.	60a/5	124a/10	263a/4	21a/8	5a/11
zahmet <Ar.	24a/2	1b/13	73a/5	104b/12	9b/11
hasta, sayru					
hasta <Far.	17a/1	175b/9	217b/13	16a/5	48a/10
sayru <T.	58b/12	131b/10	25b/9	7a/14	59a/12
mariz <Ar.	12b/11	248b/10	-	-	45a/14
renclü<Far.+T.	44a/2	-	-	-	40b/3
hastalık, sayruluk, maraz, □illet, renc					
hastalık<Far.+T	45a/8	168a/7	7b/13	116b/4	52a/15
sayruluk <T.	58b/9	2b/12	215b/15	43b/12	3a/15
maraz ⁹ <Ar.	59b/14	157a/6	33b/14	14a/8	-
□illet <Ar.	60a/1	180b/4	109b/12	41a/13	49b/13
renc <Far.	65b/13	149b/6	78b/3	23b/7	17b/5
hamile, gebe, yüklü					
hamile <Ar.	61b/4	201b/6	73a/14	160a/7	-
gebe <T.	79b/7	-	-	-	-
yüklü <T.	17a/15	201a/7	228b/5	28b/5	29b/12
yaşlı, pir, koca, karı , yaşın almış kişiler					
yaşlı <T.	45b/12	111b/1	-	-	57b/12
pir <Far.	12b/1	117b/10	29a/14	26b/10	57a/11
koca <T.	5b/8	123a/9	-	6b/11	19b/13
karı	-	48b/6	25a/10	7a/13	59a/12

⁸ Akabadin'de "kadın" eş anlamlısı olarak kullanılan bu kelime Akabadin ve diğer eserlerde siyatik hastalığı adı olarak □ırku'n-nisâ şeklinde geçmektedir. Ayrıca Hulâsa-i Tıbb'da "kalça damarı" olarak adlandırılmıştır: "iki tamar dahı iki dizi altında olur ana □ırku'n-nisâ derler" (HT:60a/13)

⁹ EM'de mariz kelimesi olduğu hâlde maraz kelimesi kullanılmamıştır.

yaşın almış kişiler<T.+T.+T	58b/12	-	-	-	-
	divane, deli				
divane <Far.	78b/11	3b/10	-	-	-
deli <T.	81b/12	-	241b/5	161b/10	61b/12
	kişi, adem (adam)				
kişi ¹⁰ <T.	13b/7	123b/9	101a/17	6a/5	57a/12
adem >Ar.	23a/15	118b/11	40b/3	17b/1	61b/15
	akıl, us				
akıl <Ar.	45a/13	123a/13	81a/17	29b/14	25a/12
us <T.	5b/11	221a/5	-	42b/7	-
	akşam, batacak vakt				
akşam <T.	53b/14	112a/6	17a/12	6b/14	66a/5
batacak vakt <T.+Ar.	78a/5	-	-	-	-
	yürek, kalp				
yürek <T.	69a/9	114b/4	129b/7	94a/9	13b/9
kalp <Ar.	54b/14	116a/7	-	85a/8	49a/1
	arı, pak, temiz				
arı (aru) <T.	31b/12	201b/9	16a/7	8b/9	4a/12
pak <Far.	64b/9	211b/10	39a/11	175b/10	-
temiz <Ar.	32a/10	-	40a/2	-	-
	asel, bal				
asel <Ar.	88a/11	81b/3	48b/4	168b/3	-
bal <T.	7b/7	82a/3	11a/1	11a/7	16b/10
	□asab, sinir				
□asab <Ar.	67a/8	167b/8	245a/14	94a/3	-
sinir <T.	62a/5	167b/8	13b/6	143b/7	16b/14
	bögrek, kilye, gürde, külâ				

¹⁰ Günay Karaağaç, kişi kelimesinin anlam alanının “*kişi kadın*”dan “*kişi insan*”a doğru genişlemiş bir kelime olduğunu belirtir (Karaağaç, 2008:85). DLT’de de kadın anlamı vardır: Köp söğütge kuş konar, körklüg kişiğe söz kelir / Gür söğütge kuş konar, güzele söz gelir (DLT 1:2006: 319)

bögrek <T.	87b/9	183a/7	9a/15	111b/1	53a/1
kilye <Ar.	-	-	85b/9	-	-
gürde <Far.	-	-	267b/7	-	-
külâ <Ar.	66b/8	-	244a/15	-	-
gasayan, kay, istifrag, kus-					
gasayan <Ar.	69b/10	-	88a/11	-	-
kay□ <Ar.	-	-	11a/10	-	-
istifrag <Ar.	49a/11	130a/10	49a/1	42b/9	50a/13
kus- <T.	38a/7	171a/1	39a/6	13a/15	17a/10
milh, nemek, tuz					
milh <Ar.	73b/2	-	136b/1	148a/12	-
nemek <Far.	-	13b/6	132a/5	169a/14	-
tuz <T.	60b/13	13b/6	172a/14	22a/6	16b/7
veba, taun					
veba <Ar.	50b/7	-	21b/9	158a/12	33a/4
taun <Ar.	50b/6	62a/7	147b/4	157b/1	33a/2
kavuk, mesane					
kavuk <T.	58a/13	91b/9	175a/7	18a/11	53a/15
mesane <Ar.	-	127a/2	39a/10	104b/9	3a/7
kırıl-, sın-, uvan-					
kırıl ¹¹ - <T	82b/13	245a/3	216a/6	52b/1	13a/12
sın- <T	27a/13	4a/13	8b/7	145b/13	6a/15
uvan- <T.	30a/13	97a/8	19b/2	-	-
öksürük, sü□âl					
öksürük <T.	38a/7	102a/7	120a/1	2b/3	2a/4
sü□âl <Ar.	69b/4	-	54a/4	-	-
karha, yara, zahm					
karha <Ar.	64a/12	126b/13	280b/6	18b/7	31b/13
yara <T.	4b/15	172a/6	104a/13	143a/2	-
zahm<Ar.	45a/14	145b/5	135b/14	170b/10	13a/2

¹¹ YŞ, MŞ, EM ve AK'de "yok olma" anlamında kullanılmıştır: "hic bit almaya kırıla gide" (YŞ: 245a/3)

	sarı, asfar				
sarı <T.	49a/14	133a/9	60b/3	2b/12	26b/13
asfar <Ar.	51a/1	-	178a/14	46b/13	-
	ak, beyaz, ebyaz, sifid				
ak <T.	46b/13	175b/1	22a/11	36b/11	30a/6
beyaz ¹² <Ar.	68a/13	-	263b/7	47a/14	1b/8
ebyaz <Ar.	68b/12	103b/11	37b/4	127b/7	-
sifid< Far.	-	-	11b/4	125a/9	-

Sonuç

Yaşayan canlı varlıklar olarak nitelendirilen dillerin, tarihin belirli noktalarına birtakım izler bırakması tabii bir sonuçtur. Dönemler içerisinde yazılmış ve kendilerini günümüze kadar taşımış olan eserler, bu izlerin en belirgin şekilleridir.

Türkçenin ilk yazılı belgelerinden günümüze kadar geçen süreçte edebiyat, tarih, felsefe, din, dil, astronomi, matematik, tıp vb. alanlarda binlerce değerli eser yazılmıştır. Özellikle 14. yüzyıldan itibaren ortaya konulan eserlerde kullanılan kelimelerin özellikleri ve çeşitliliği Türkçenin bir bilim dili olarak kullanılmasına önemli katkı sağlamıştır. Anadolu Beylerinin de etkisiyle yazılmış olan tıp eserlerinde Türkçe, Arapça, Farsça ve Grekçe kelimeler kullanılmıştır. Özellikle bitki adlarında dilden dile göndermeler dikkat çekmektedir. Bu göndermeler bazı eserlerde diğer dillerden Türkçeye olurken, bazı eserlerde de Türkçeden diğer dillere olmaktadır. Bu göndermeler yapılırken eş anlamlı kelimelerin dile yerleşmesi sonucu ortaya çıkmaktadır.

14. yüzyıldan itibaren kaleme alınmış tıp eserlerinde, bitki adlarının haricinde diğer kelimelerde de eş anlamlılık söz konusudur. Bu eş anlamlı kelimelerin bir kısmı Türkçe ve yabancı kelimelerin bir arada kullanılması sonucunda ortaya çıkarken, bir kısmı da aynı kavramı karşılayan Türkçe kelimelerden oluşmaktadır: Yaşlı-koca, gebe-yüklü gibi. Bir kavramın birden fazla kelimeyle karşılanması Aksan'ın da belirtmesiyle Türk dilinin eskiliğiyle bağlantılıdır. Aralarında küçük farklar olan bazı kelimeler de günümüze eş anlamlı kelimeler olarak gelmiştir: Baş ve kafa¹³ gibi. Eserler tıp konulu olduğu için *hasta*, *hastalık*, *tabip* vb. kelimelerin

¹² Kelime “beyaz” olarak HT’da, MŞ’da ve AK’de geçmektedir. HT ve MŞ’da bir yerde geçen ve eserlerde ebyaz olarak çok sayıda kullanılan bu kelime “beyaz” olarak şekillenmeye başlamıştır. Ayrıca, EM’de kâğıt, defter anlamında kullanılmıştır: “ve dahu Türki dilinde adı bilünür edviye-i müfredeyi cem edüp bu beyâz içinde sevâda getüre” (EM: 1b/8)

¹³ *Kafa* kelimesi Eski Anadolu Türkçesi konulu çalışmalarda *baş* kelimesinin eş anlamlısı olarak gösterilmektedir. TDK’nın sözlüğünde de şu anlamlar yüklenmiştir: 1. İnsan başı, ser. 2 . Hayvanlarda genellikle ağız, göz, burun, kulak vb. organların bulunduğu vücudun en ön bölümü. 3 . Çocuk oyunlarında kullanılan zıpzıp taşının veya cevizin büyük boyu. 4 . Mekanik bir bütünün parçası. 5 . *mecaz* Kavrama ve anlama yeteneği, zekâ, zihin, bellek. 6 . *mecaz* Görüş ve inançların etkisi altında beliren düşünme ve

bütün eş anlamlıları her eserde karşımıza çıkmaktadır. Bazen aynı sayfada, bazen de aynı satırda kelimenin farklı dillerdeki şekillerinin kullanılması, eş anlamlılık olarak açıklanabilir. Ancak bu konu müellifin veya müstensihinin özentisiz davranmasından da kaynaklanmaktadır. Çeviri eserlerde Türkçe kelimenin yabancı eş anlamlısının kullanılması, eserin çevirisinin yapıldığı dile göre değişiklik göstermektedir. Arapçadan yapılan çeviri eserlerde Arapça eş anlamlı kelime, Farsçadan yapılan çeviri eserlerde ise Arapçanın yanında Farsça eş anlamlı kelime çokluğu dikkat çekmektedir.

Baş, hatun/kadın, ağır/buru/sancı, sayru,sayruluk, yüklü, yaşlı/koca, kişi, yürek, aru, bal, sinir, bögrek, kusmak, tuz, kavuk, kırlmak/sınmak, öksürük, yara, sarı, ak vb. kelimelerin çok sayıda yabancı eş anlamlıları olmasına rağmen bu Türkçe kelimeler, incelediğimiz hiçbir eserde atlanmamış, mutlaka kullanılmıştır. Bu durum Arapça, Farsça ve Grekçe dillerine ait çok sayıda kelime kullanan müelliflerin Türkçe kelimeleri de dikkatli bir şekilde kullandıkları sonucunu çıkarmaktadır.

KAYNAKLAR

- Ağakay, M. Ali. (1956). *Türkçede Yakın Anlamlı Kelimeler Sözlüğü*. Ankara: TTK Basımevi.
- Aksan, Doğan. (1978). *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle)*. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları.
- Aksan, Doğan. (1998). *Anlabilim, Anlabilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, Doğan. (2007). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yayınları.
- Atalay, Besim. (2006). *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi*. C.I, C.II. Ankara: TDK Yayınları.
- Canpolat Mustafa ve Zafer Önler. (2007). *Edviye-i Müfredde*. Ankara: TDK Yayınları.
- Çetinkaya, Bayram. (2007). Bağlam İçerisinde Yürek ve Kalp Sözcükleri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. IX. S.1.
- Doğan, Şaban. (2009). *Terceme-i Akribâdîn-i Harezmsâhî*. Yayımlanmamış doktora tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gülensoy, Tuncer. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karaağaç, Günay. (2008). *Dil Tarih ve İnsan*. İstanbul: Kitabevi.
- Karahan, Leyla. (2006). Eski Anadolu Türkçesinin Kuruluşunda Yazı Dili - Ağız İlişkisi. *Turkish Studies /Türkoloji Dergisi* I. S.1.
- Küçükler, Paki. (1994). *Yadigar-ı İbn-i Şerif*. Yayımlanmamış doktora tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Önler, Zafer (1990a). *Müntahab-ı Şifâ I Giriş-Metin*. Ankara: TDK Yayınları.

yargılama yolu, zihniyet. (TDK: Türkçe Sözlük). Bu kelime incelemeye aldığımız eserler içerisinde de sadece HT'da kullanılmıştır. Buradaki kullanım ise baş kelimesinin eş anlamlısı olarak değil, kafatası anlamında kullanılmıştır. *Bazı âdemün kafası gâyet kalın olur ve bazısının dahi yufka olur* (HT: 34a/7). *Bilgil kim başun kafası iki pâre kemükdür* (HT: 58a/2). Ayrıca TDK'nın 1963'de yayımladığı Orta Öğretim Terimleri Kılavuzu'nda kafatası anlamı gösterilmiştir (TDK, 1963).

- Önler, Zafer. (1985). Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. s.87-130.
- Önler, Zafer. (1988). 14-15. Yüzyıl Türkçe Tıp Kitaplarındaki Bitki Adları Üzerine. *Türk Dünyası Araştırmaları*. S.52.
- Önler, Zafer. (1990b). 14 ve 15. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri. *Journal Of Turkish Studies*, Volume 14, (Fahir İz Armağanı), Harvard.
- Önler, Zafer. (1998). *XIV-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili ve Söz Varlığı*. Kebikeç. Ankara.
- Önler, Zafer. (1999). *Müntahab-ı Şifâ II Sözlük*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Timurtaş, Faruk Kadri. (2005). *Eski Türkiye Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tokatlı, Suzan. (2004). Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesindeki Eş Sesli Kelimeler Üzerine. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S.16. Kayseri.
- Türkçe Sözlük. Türk Dil Kurumu. <http://www.tdk.gov.tr/TR/Genel/SozBul.aspx?F6E10F8892433CFFAAAF6AA849816B2EF4376734BED947CDE&Kelime=> (E.T.: 09.03.2010).
- Uçar, İlhan. (2009). *Hâzâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb*. Yayımlanmamış doktora tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KISALTMALAR

- AK:** Terceme-i Akrabâdîn-i Harezmsâhî
C.: Cilt
DLT: Divanü Lügat-it Türk
DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
EM: Edviye-i Müfrede
HT: *Hâzâ Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb*
MŞ: Müntahab-ı Şifâ
S.: Sayı
TDK: Türk Dil Kurumu
YŞ: Yadigar-ı İbn-i Şerif

MİZAHTA UYUMSUZLUK KURAMI BAĞLAMINDA TEKERLEMELER

TONGUE-TWISTERS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE
INCONGRUITY THEORY IN HUMOR

Funda ÖRGE YAŞAR*

Özet:

Tekerlemeler, günlük hayatımızda önemli bir yere sahiptir. Türk Halk Edebiyatında hem bağımsız bir tür olarak hem de bilmece, masal, ninni, oyun, geleneksel Türk tiyatrosu gibi folklor türlerinin içinde yer alan tekerlemelerle mizah arasında büyük bir benzerlik vardır. Bu benzerlik; tekerlemelerde anlamca birbiriyle ilişkisi olmayan, uyumsuz olarak nitelendirilen bazı sözcüklerin bir arada kullanılması neticesinde insanlarda gülme eylemini harekete geçirmesiyle açıklanabilir. Bu bağlamda bazı tekerlemeleri mizah kuramlarından *uyumsuzluk kuramı* ile açıklamak mümkündür. Bu çalışmada Çocuk tekerlemeleri, Karagöz, Ortaoyunu, Meddah ve Masal tekerlemeleri arasından seçilen örnekler *uyumsuzluk kuramı* bağlamında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mizah, Uyumsuzluk Kuramı, Tekerlemeler.

Abstract:

Tongue-twisters play an important role in our daily life. It is considered both as an independent genre and a subgenre of puzzle, fairy tale, lullaby, game and traditional Turkish theatre. There is a great similarity between tongue-twisters and humor. This similarity is based on the fact that using unrelated and contradictory words together provokes laughter and provides a state of amusement. Therefore, it is possible to explain some tongue-twisters with The Incongruity Theory. In this study, examples selected from nursery rhymes, Karagoz (Traditional Turkish shadow play), Orta oyunu (traditional Turkish light comedy), Meddah (public story telling and mimic) and fairy tale nursery rhymes are examined within the framework of the Incongruity Theory.

Key words: Humor, The Incongruity Theory, Tongue-twisters.

Giriş:

İnsanoğlu, doğası gereğince gün içerisinde farklı etkinliklerde bulunur. Günün çok hareketli geçmesi nedeniyle yorulan insan, bu yorgunluğunu ve iş hayatının ortaya koyduğu sıkıntıları üzerinden atmak amacıyla birtakım eylemlere yönelir. Bu eylemlerin başında da mizah gelir. Bununla birlikte mizahın başka amaçlarla kullanıldığı da olur. “Mizahın özel konuşmalarda, edebiyatta, politikada, basın-yayın araçlarında çoğunlukla bir iletişim aracı olarak kullanıldığı

* Okt., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Rektörlük Türk Dili Bölümü fundaorge@comu.edu.tr

görülmektedir. İletişim aracı olarak kullanıldığında mizah, hem düşünceleri doğrudan karşı tarafa iletir hem de duygu alışverişini kolaylaştırır”(Yörükoğlu, 1970: 105-119 Akt. Aslan 2006: 3-4). Mizah, araştırmacıların yüzyıllardır tanımlamaya çalıştıkları bir kavram olmuştur. Felsefe, psikoloji, sosyoloji, tarih, edebiyat ve din gibi farklı disiplinlerde çalışan bilim adamlarının ilgi alanına girmesi nedeniyle mizahla ilgili çok değişik tanımlamalar karşımıza çıkmaktadır. Buna göre Koestler, mizahın “yüksek karmaşıklık düzeyindeki bir uyarının, fizyolojik tepkiler düzeyinde büyük ve kesinlikle belirlenen bir tepki yarattığı tek yaratıcı eylem alanı” (Koestler, 1997 Akt. Aslan, 2006: 19) olduğunu belirtirken mizahı bir tepki olarak ele almıştır. Bir başka tanım ise mizah, “eğlence olsun diye paradokslarla oynanan veya şakacı bir üslupla kırmadan takınılan bir tür alay etme biçimi” (Türkmen, 1996 Akt. Aslan, 2006: 19) olarak tarif edilmiştir. “Mizah; kimi zaman alayın bir türü, kimi zaman gerçeğin daha farklı bir biçimde ifade edilişi veya rahatlamaya verdiği eğlencenin bir dışavurumu olarak düşünülmüştür” (Aslan, 2006: 20). Haldun Taner’e göre ise mizahın basit taklitçilikten parodiden, partizan polemikten, hırslı satirden, maksatlı taşlamadan, yırtıcı (acı alaydan) kalender Bektaşî nüktelerinden, insancıl ironiye geniş kapsamlı, hoşgörülü, bilgelik dolu öyle geniş yelpazesi var ki... (Taner, 1984 Akt. Özcan, 2002: 15). Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere mizahın kesin bir tarifini yapmak oldukça zordur. Ancak buradan hareketle insanı güldüren her türlü şaka, fıkra ve taklidi mizah olarak ele alabiliriz. Mizahla ilgili karşılaşılan bir diğer sorun da aslında farklı kavramlar olmalarına karşın temelde mizah, espri ve ironinin birbiriyle karıştırılmasıdır. Bu konuya Kılınç, şöyle bir açıklık getirmektedir: “Mizah, espri ve ironide ortak nokta ‘gülme’ olmakla birlikte mizahın daha yumuşak bir üslubu vardır. Mizahın ironiden farkı kabalaşmadan gülmeyi gerçekleştirmesidir. Ironide iğneleme ile birlikte zarafetten uzaklaşıp kabalaşma söz konusu olabilmektedir” (Kılınç, 2008: 155).

İnsanlar birçok nedenden dolayı gülebilmektedir. Bu nedenler, mizahi ve mizahi olmayan gülme durumlarına dayanmaktadır. Morreall, mizahi gülme durumlarını “1. Fıkra dinleme, 2. Birisinin bir fıkrayı mahvettiğini duyma, 3. Bir fıkrayı anlamayan birisine gülme, 4. Birisini garip giysiler içinde görme, 5. Bir örnek giyinmiş erişkin ikizlere rastlama, 6. Birisinin bir başkasının taklidini yaptığını görme, 7. Saçma sapan böbürlenmelere ya da ‘abartılı öykülere’ kulak misafiri olma, 8. Usturlu hakaretlere kulak misafiri olma, 9. Üçlü uyaklar ya da aynı cümle içerisinde çok fazla ses benzeşmesi duyma, 10. Ses ya da hece karışması ve cinsalara kulak misafiri olma, 11. Bir çocuğun büyüklere özgü bir ifadeyi yerli yerinde kullandığını duyma, 12. Yalnızca aptal bir hava içinde olma ve yerli yersiz her şeye gülme” olarak açıklamaktadır (Morreall, 1997: 4).

Böylece ister alay etmek, ister gerçeği farklı şekilde ifade etmek, isterse de rahatlamak için olsun; mizahla ilgili yapılan araştırmalar farklı mizahi kuramların ortaya atılmasına neden olmuştur. Bu kuramlardan bazılarının gülme eylemini açıklamakta yeterli olup olmadığı konusundaki tartışmalar hâlâ devam ederken

asında kuramların gülme eylemine bir bakış açısı kazandırmaları bakımından önemi büyüktür.

Uyumsuzluk Kuramı ve Tekerlemeler:

Araştırmacılar uzun yıllardan beri “*İnsan neden güler?*” sorusuna yanıt aramaktadır. Bu soruya ilişkin verilen yanıtlar ise mizah kuramlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Genel mizah kuramları; üstünlük kuramı, uyumsuzluk kuramı ve rahatlama kuramı olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bu çalışma, *uyumsuzluk kuramı bağlamında tekerlemeler* ile sınırlı tutulduğundan diğer mizah kuramları ayrıca açıklanmayacaktır.

Uyumsuzluk Kuramı, insanların deneyim ve beklentilerinden hareketle açıklanabilmektedir. Buna göre insanlar beklenmedik, akıl dışı ve uygun düşmeyen durumlar karşısında tepkide bulunmaktadır. Uyumsuzluk kuramında gülme eyleminin gerçekleşebilmesi birbirine uymayan iki durum ya da nesne olmasına ve beklenmeyen bir durumun yaşanması ya da beklenmeyen bir nesnenin ortaya çıkmasına bağlıdır. Ancak insanların aynı durumla ya da nesneyle karşılaştıklarında aynı tepkide bulunmayacaklarını da unutmamak gerekir. Çünkü “*bir kişinin neleri komik bulup bulmayacağı, ne tür fıkralara gülüp gülmeyeceği, o kişinin içinde bulunduğu topluma, kültürel yapıya, eğitim düzeyine, yaşına, sosyal statüsüne ve hatta cinsiyetine göre değişebilmektedir*” (Tufan, 2007: 108).

Her ne sebeple olursa olsun insanlar gün içerisinde sıkça gülmektedir. Edebiyatımızda gülme eylemiyle iç içe olan birçok tür vardır. Bunlardan birisi de tekerlemelerdir. Tekerlemeler; insan üzerinde birbirine aykırı düşünceleri işlemesi, olması mümkün olmayan durumları bir araya getirmesi, akıl dışı bazı sonuçlara varması gibi açılardan büyük bir etkileme gücüne sahiptir.

Tekerlemeler ister bağımsız birer tür olarak, ister başka edebî türlerle bütünleşmiş olarak insanları şaşırtmak, güldürmek, eğlendirmek ve keyiflendirmek amacıyla sıkça kullanılmaktadır.

Tekerlemeler; değişik ses oyunları ve çağrışımlarla birbirine bağlanmış, birbiriyle ilgisi olmayan düşünce ve hayallerin sıralanmasından meydana gelen ve çoğunlukla çocuklar tarafından eğlenmek amacıyla söylenen kafiyeli sözlerdir. Tekerlemelerdeki çocuksu üslup, tekerlemelerin büyüklere oranla çocuklar tarafından daha çok söylendiğinin en önemli göstergesidir. Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük’te tekerlemeler “1. *Tekerlemek işi*, 2. *Çoğunlukla basmakalıp söz*, 3. *Birbiriyle uyumlu hazır söz kalıbı*, 4. *ed. Çoğunlukla, masalların genellikle başında bulunan ‘Bir varmış bir yokmuş. Evvel zaman içinde, kalbur saman içinde.’ gibi uyaklı giriş veya ara sözler*, 5. *ed. Saz şairleri arasında yapılan deyiş yarışı*, 6. *tiy. Orta oyununda, özellikle Kavuklu’nun kullandığı sözler şeklinde tanımlanmaktadır*” (tdk.gov.tr.) şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımdan da anlaşılacağı üzere tekerlemeler; şekil, konu ve işlev bakımından sınırları tam olarak çizilemeyen halk edebiyatı ürünleridir. “*Bu durum, tekerlemelerin daha çok bilmece, âşık şiiri, masal, ninni, oyun, halk hikâyesi, halk tiyatrosu gibi pek çok*

halk edebiyatı ve folklor türünün içinde yer almalarından kaynaklanmaktadır” (Duymaz, 2002: 9).

Söz cambazlığına dayanan tekerlemeler, Boratav tarafından “1. Masal tekerlemeleri, 2. Oyun tekerlemeleri, 3. Tören tekerlemeleri ve 4. Bağımsız söz cambazlığı değerinde tekerlemeler” olmak üzere sınıflandırılmıştır (Boratav, 1982: 135). Hiç şüphesiz bu sınıflandırmayı bu şekilde kullanan araştırmacıların yanında, sınıflandırmaya bazı eklemelerde bulunan araştırmacılarımız da vardır. Bu araştırmacılarımızdan Ali Duymaz tekerlemeleri, A. Belirli bir oyun, tören veya metne bağlı tekerlemeler, B. Yazılı veya gelişmiş edebiyat tekerlemeleri, C. Diğer tekerlemeler olmak üzere üç ana başlığa ayırdıktan sonra A kategorisindeki tekerlemeleri 1. Çocuk oyunları tekerlemeleri, 2. Tören ve inanç tekerlemeleri, 3. Halk edebiyatı türlerine bağlı tekerlemeler, 4. Seyirlik oyunlar ve halk sporlarına bağlı tekerlemeler olmak üzere alt başlıklarda sınıflandırmıştır. B kategorisindeki tekerlemeler ise 1. Âşık edebiyatı tekerlemeleri, 2. Tekke-tasavvuf edebiyatı tekerlemeleri, 3. Edebî metinlerin değiştirilmesiyle oluşmuş tekerlemeler olmak üzere üç alt başlıkta toplanmıştır (Duymaz, 2002: 26-27). Bu kategorideki tekerlemeler anonim özellik taşımadığından bu çalışmada değerlendirme dışı tutulmuştur.

Tekerlemelerin belirli bir konusu yoktur. Tekerlemeyi oluşturan kelimelerin genellikle anlamsız olması tekerlemelere akıl dışı bir özellik kazandırmaktadır. Bazı tekerlemelerde yer alan tuhaf kelimeler ve dile getirilen akıl dışı olaylar gerçekle bir çatışma hâlinindedir. Bu çatışma ise insanlarda gülme eylemini harekete geçirir. Buradaki gülme eylemi Uyumsuzluk Kuramıyla açıklanabilmektedir. “Nesneler, bu nesnelerin nitelikleri, olaylar vs. arasında belirli kalıpların bulunmasını beklediğimiz düzenli bir dünyada yaşamaktayız. Bu kalıplara uymayan herhangi bir şey başımıza geldiğinde güleriz. Pascal’ın belirttiği gibi “Kişiyi umduğuyla bulduğu arasındaki şaşırtıcı orantısızlıktan başka hiçbir şey daha fazla güldürmez” (Morreall, 1997: 24-25). Uyumsuzluk kuramıyla açıklanabilen çocuk tekerlemelerinin dışında Karagöz, orta oyunu, meddah gibi geleneksel Türk tiyatrosunda ve çocukların çok sevdiği bir tür olan masallarda da tekerlemeler sıkça yer almaktadır. Aşağıda bu tekerlemelere yönelik seçilen örnekler uyumsuzluk kuramı bağlamında açıklanmaya çalışılacaktır.

Orta Oyunu Tekerlemesi:

Orta oyunu sırasıyla *Giriş*, *Muhâvere*, *Fasıl* ve *Bitiş* olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Kavuklu’nun Muhâvere bölümünde Arzbâr’dan hemen sonra, gerçekleşmesi mümkün olmayan bir olayı başından geçmiş gibi anlattığı bölüm ise tekerleme olarak adlandırılmaktadır. Bu bölümde Pişekâr, bir yandan Kavuklu’nun kendisine anlattığı olayı dinlerken bir yandan da Kavuklu’ya sorular sorarak bu olayı aydınlatmaya çalışır. Bu bağlamda Kızlar Ağası oyununda yer alan *Balık* tekerlemesinde Kavuklu, *yün ticaretiyle uğraşan bir kişiden bir iş alıyor. Büyük bir yelkenliye binip Marmara’dan Akdeniz’e ulaşıyorlar, deniz ortasında küçük bir ada büyüklüğünde balık görüyorlar, balıktan kurtulmak için gemideki*

bütün öteberi ve Yahudi'yi denize atıyorlar. Balık denize atılan tüm yiyecekleri, eşyaları ve Yahudi'yi yutuyor! Eşek adasına geliyorlar, bir bakıyorlar ki balık karaya vurmuş, koca balığın karnını yarmak için gemiden âlet getiriyorlar, bir bakıyorlar ki balığın yuttukları bütün bütün karnında durmaktadır. Yahudi de tıpkı bir pazar yerine benzeyen balığın karnında bir kuruşa portakal satmaktadır. Kavuklu, balığın karnında yükte hafif pahada ağır bulduğu her şeyi koynuna doldururken birisiyle sille tokat kavga etmeye başlıyor, hâlbuki teyzesinin oğluyla içki içip sızmış, yanında uyuyan teyzesinin oğluna yanlışlıkla tokat attığı için o da uyku sersemi olan teyzesinin oğlundan tokat yemiştir (Kudret, 1994: 125-132). Örnek olarak verilen tekerlemenin sonunda, anlatılan olayın aslında bir rüyadan ibaret olduğu anlaşılır. Bu tekerlemede gerçek dışı olaylar zincirleme olarak anlatıldıktan sonra tekerlemenin sonuna doğru gerçek bir olayla, yani burada teyze oğlunun tokadıyla bağdaştırılmaktadır. Dolayısıyla rüyada yaşanan bu tuhaf olayla gerçek hayatta yaşanan bir olayın birbirine bağlanması uyumsuzluğu oluşturmaktadır. İnsanların beklentileriyle yaşadıkları birbiriyle bağdaşmadığı zaman bir uyumsuzluk ortaya çıkmaktadır. Yaşanan bu uyumsuzluk da insanları katıla katıla güldürdüğü için orta oyunundaki bazı tekerlemeleri uyumsuzluk kuramıyla açıklamak mümkündür.

Karagöz Tekerlemesi:

Karagöz oyunu da tıpkı orta oyununda olduğu gibi *Giriş, Muhâvere, Fasil ve Bitiş* bölümlerinden oluşmaktadır. Karagöz oyunlarının giriş bölümünde, Hacivat'la Karagöz arasında geçen kavgadan sonra Hacivat'ın perdeyi terk etmesiyle birlikte sırt üstü yerde uzanan Karagöz'ün Arapça ve Farsça tamlamalarla yüklü söylediği monologlar tekerleme olarak nitelendirilmektedir. Bu bağlamda *Büyük Evlenme* oyununda Karagöz ve Hacivat âdet üzere kavga ederler ve Hacivat perdeden ayrılır. Bunun üzerine Karagöz yere sırtüstü yatarak: “*Aman, öldüm bayıldım! Hacivat'ın elinden yandım! Deminden evde yatıyordum, Hacivat'ın gürültüsünden uyandım. Amanın aseldirlerim¹, yani baldırlarım! Her subh ü şâm², ve belki her akşam, bu herifin elinden hâba³ varmayıp sabaha kadar köpek gibi hır hır hırlarım. Darbe-i tekmeviyyenin⁴ te'sîrinden eşek gibi zırlarım. Amanın omuzbaşlarım! Cereyân-i tokattan⁵ tüysüz kalan hilâl kaşlarım! Hacivat, şimdi senin sinsilenden⁶ başlarım! Vücûd-i darbe-âlûdum⁷ ahçı kevgiri gibi delik deşik oldu. Amanın sağ cenâhım⁸! Âdeta temâyülden meyl-i inhidâm etmiş⁹ de*

¹ Asel: bal. Aseldir: “bal”dır. [Aseldir (“bal”dır) sözü ile baldır (bacağın dizden aşağı olan kısmı) sözcüğü arasında söz oyunu yapılmış.]

² Subh ü şâm: sabah ve akşam

³ Hâb: uyku (Hâba varmayıp: uyuyamayarak)

⁴ Darbe-i tekmeviyye: tekme vuruş (Tekmeviyye: tekme mensup. Bu, Türkçe tekme sözcüğünden şaka olsun diye, Arapça kurala göre türetilmiş bir sözcüktür.)

⁵ Cereyân-i tokat: tokat akımı (Cereyân-i tokattan: tokat yemekten. Türkçe sözcüklerle Fars dili kuralına göre tamlamalar kurmak geleneğe aykırı, yanlış bir tutumdur. Burada şaka olsun diye bu yola başvurulmuştur.)

⁶ Silsile, soy zinciri

⁷ Vücûd-i darbe-âlûd: dövülmüş vücut.

⁸ Cenâh: yan.

⁹ Temâyülden meyl-i inhidâm etmiş: eğilmekten yıkılmaya yüz tutmuş.

haberim yok” (Kudret, 1992: 301) tekerlemesini söyler. “*Karagöz’ün Arapça ve Farsça tamlamalarla yüklü secili ifadeler kullanması ironiden kaynaklanmaktadır*” (And, 1965: 3678-80 Akt. Duymaz, 2002: 314). Çünkü bir halk adamı olan Karagöz, biraz “mürekkep yalamış” Hacivat’ın lügatli ve secili konuşmasına aslında çok kızmakta ve onunla dalga geçmeye bayılmaktadır. Örnek verilen tekerlemede; Karagöz’ün sürekli tokat yemesi nedeniyle kaşlarının seyrilmesi ve vücudunun kevgir gibi delik deşik olması olaylarında alışılmadık bir durum, dolayısıyla bir uyumsuzluk söz konusudur. Hiç kimsenin kaşları dayak yeme nedeniyle dökülmediği gibi insan bedeninin makarna kevgiri gibi delik deşik olması da söz konusu olamaz. Uyumsuzluk kuramına göre insanlar, günlük hayatımızın ölçülerine sığmayan olağanüstü olaylara gülmektedir. Bu nedenle Büyük Evlenme oyunundaki Karagöz tekerlemesi de adı geçen kurama örnek teşkil eder ve bu kuramla açıklanabilir.

Meddah Tekerlemesi:

Meddahların, dinleyicileri hikâye havasına sokmak amacıyla hikâyenin başında söyledikleri yarı anlamlı yarı anlamsız, yarı alaylı yarı alaysız söz oyunları tekerleme olarak nitelendirilmektedir. “*Bu anlamsız sözlerin hikâyenin başlangıcındaki anlamı, anlamsızlığıyla seyirciyi güldürmek, şaşırtmak, hatta kıskırtarak dikkatini hikâyeye vermesini sağlamaktadır*” (Nutku, 1997: 101-102 Akt. Duymaz, 2002: 324). Meddah tekerlemelerini de tıpkı Karagöz ve orta oyunu tekerlemelerinde olduğu gibi uyumsuzluk kuramıyla açıklamak mümkündür. Bunun için *Eşref Bey Hikâyesi*’nin giriş bölümünden alınan örneğe bakmakta yarar vardır.

“Çevir gaz yanmasın,
Sözler hilâf olmasın
Merd yakası nâmerd eline,
Giriştâr olmasın inşallah.

Zeman zeman içinde, zeman kalbur içinde, deve tellal idi, horoz berber idi, anam eşikte, babam beşikde idi, ben deliganniyidim. Az getdim, üz getdim, altı ay, bir güz getdim, bir çuvaldız boyu getdim. Gurbağıya vurdum golanı, yedi yerden çekdim golanı, dogri ile dogri oldum, yalançıya verdim yalani” (Sakaoğlu vd. 1999: 1). Bu tekerlemede uyumsuz olarak nitelendirilebilecek başlıca unsurlar devenin tellâl, horozun berber olması, hikâye anlatıcısının delikanlı olmasına karşın annesinin eşikte, babasının ise beşikte olmasıdır.

Masal Tekerlemesi:

Tekerlemelerin karşımıza çıktığı bir diğer tür de masallardır. Masal tekerlemeleri masalların başında, ortasında ve sonunda yer almaktadır. Tekerlemeler bu bakımdan farklı görevlere sahiptir. Masal başında yer alan tekerlemeler genellikle masal dinleyicisini masala hazırlarken masalın gerçek değil de eğlendirmek ve ibret dersi vermek amacıyla anlatıldığını belirtir. Masal ortasında bulunan tekerlemeler ise daha çok okuyuculara uzak mesafeleri ve zaman

aralıklarını belirtmek, masal anlatımında hızlanmanın gerekliliğini ifade etmek gibi görevleri yerine getirirler. *Gökten üç elma düşmüş...*, *Onlar erdi muradına biz çıkalım kerevetine...* tarzındaki masal sonu tekerlemeleri ise masalın mutlu bir sonla bittiğini göstermek ve masalı okuyan ve dinleyenlere de bu mutluluğu dilemek amacıyla kullanılır.

Masal tekerlemelerinde dinleyicilerin dikkatini canlı tutmak amacıyla alışılmadık, birbiriyle alakası olmayan sözcükler, akla hayale gelmeyecek olaylarla bir araya getirilir. Böylece aynı zamanda masala da belirli bir hareket kazandırılmış olur.

İncili Yorgan

*Evvel zaman içinde
Kalbur saman içinde
Cinler cirit oynarken
Eski hamam içinde
Bir serçe kanadını
Kırk katra yüklettim
Ne az gittim, ne uz gittim
Kaf Dağı'na ilettim
Bir nefeste erittim
O dağların karını
Dikilmedik ağacın
Orda yedim narını
Eğrilmedik iplikle
Ne çulhalar dokudum
Elif dedim, be dedim
Dağı, taşı okudum
Bir sinek, bir kartalı
Sallayıp vurdu yere
Yalan değil, gerçektir
Yer yarıldı birdenbire
Kerpiç koydum kazana
Poyraz ile kaydattım
Nedir diye sorana
Şu masalı anlattım... (MEB, 2005: 49-50)*

Yukarıdaki masal tekerlemesinde gerçek dışı olaylar birbirini izlemektedir. Örneğin, insanın bir nefeste koca dağların karını eritmesi, henüz dikilmemiş bir ağacın meyvesinden yenmesi, henüz eğrilmemiş bir iplikle çulha dokunması vb. akıldışı ve tuhaf olaylar insanlara “bu kadarına da pes” dedirtecek cinstendir. Bu gerçeğe dışı olaylar gerçek hayatla bir uyumsuzluk içinde olduğundan insanlarda gülme eylemini harekete geçirmektedir.

Çocuk Tekerlemeleri:

Çocuk tekerlemeleri, tekerleme türlerinin içerisinde en çok örneğe sahip olan türdür. Çocuklar üzerinde şaşırtıcı bir etki yaratmak amacıyla bu tür tekerlemelerde birbirleriyle çelişen düşünceler, olmayacak durumlar bir araya getirilmekte ve akıl dışı bazı sonuçlara varılmaktadır. Tekerlemeler genellikle şiirsel bir özelliğe sahiptir. Bu özelliği nedeniyle tekerlemelerde çok fazla uyak mevcuttur ve dizelerde ses benzeşmeleri de sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte bazı tekerlemelerde ses ve hecelerin de birbirleriyle karıştığı görülmektedir. Bu durum özellikle de yanılmaca tekerlemelerinde görülür. Bu gibi durumlar insanlarda gülme eylemini harekete geçirmektedir. Bu bağlamda çocuk tekerlemelerini de uyumsuzluk kuramıyla açıklamak mümkündür.

*“Bu kayış, bu da sayış:
Ayşe teyzenin keçileri
Kiş kiş kişniyor
Keçi kiş kiş kişner mi?
Ama kişniyor
Arpa da saman istiyor
Arpa da saman yok
Kilimcide çok
Kilimci kilim dokur
Kızı kitap okur
Hop çikolata çikolata...”* (Tokmakçıoğlu, 2007: 43)

Bu tekerlemede atların değil de keçilerin kişnemesi, keçilerin ot değil de tıpkı atlar gibi arpa ve saman istemesi, kilimcide yün değil de arpa ve samanın bulunması alışılmadık bir durumdur. İşte bu alışılmadık durum insanların gülmesine neden olmaktadır.

Sonuç:

Edebiyatımızda bazen bağımsız bir tür olarak karşımıza çıkan, bazen de bilmece, masal, ninni, oyun, geleneksel Türk tiyatrosu gibi folklor türlerinin içinde yer alan tekerlemelerde mizahi bakış açısını görebilmek mümkündür. Bu çalışma sonucunda tekerlemelerde en dikkat çekici unsurun uyumsuzluklar olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle tekerlemeleri mizah kuramlarından uyumsuzluk kuramı bağlamında açıklamak en etkili yöntemlerden biri olacaktır.

KAYNAKÇA

- And, Metin. (1965). Araştırmalar: Karagöz’de Muhavere. *Türk Folklor Araştırmaları* C9, (188), s. 3678-80.
- Aslan, Hatice. (2006). *Ortaöğretim Kurumlarında Görev Yapan Öğretmenlerin Öğrenilmiş Güçlülük Düzeyleri ve Cinsiyetlerine Göre Mizah Tarzlarının İncelenmesi*,

- Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Boratav, Pertev Naili. (1982). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul.
- Duymaz, Ali. (2002). *İrfanı Arzulayan Sözler Tekerlemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kılınç, Aziz. (2008). “Mizahta Rahatlama Kuramına Göre Ömer Seyfettin’in Halk Anlatı Kaynaklı Hikâyelerinde Mizah”. *II. Düinden Bugüne Ömer Seyfettin Sempozyumu*, 7-9 Mart 2007, Gönen.
- Koestler, Arthur. (1997). *Mizah Yaratma Eylemi*. çev. Sevinç ve Özcan Kabakçioğlu. İstanbul: İris Yayıncılık.
- Kudret, Cevdet. (1992). *Karagöz*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Kudret, Cevdet. (1994). *Ortaoyunu II*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Morreall, John. (1997). *Gülmeyi Ciddiye Almak*. çev. Kubilay Aysevener ve Şenay Soyer. İstanbul: İris Yayıncılık.
- Nutku, Özdemir. (1997). *Meddahlık ve Meddah Hikâyeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Özcan, Ömer. (2002). *Başlangıçtan Günümüze Türk Edebiyatında Hiciv ve Mizah*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Sakaoğlu, Saim; Alptekin, Ali Berat; Sakaoğlu, Yurdanur; Şimşek, Esmâ. (1999). *Meddah Behçet Mahir’in Bütün Hikâyeleri II*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Taner, Haldun. (1984). *Gösteri d*. İstanbul.
- Tekerlemeler*. (2005). MEB Tavsiyeli 100 Temel Eser, İstanbul: Mors Yayınevi. <http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=verilst&kelime=tekerleme&ayn=tam> (E.T: 19.02.2010)
- Tokmakçioğlu, Erdoğan. (2007). *Tekerlemeler*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tufan, Yasemin. (2007). Uyumsuzluk Kuramı Bağlamında Sanal Ortamda Temel Fıkraları. *Milli Folklor Dergisi*, Sayı 75.
- Türkmen, Fikret. (1996). “Mizahta Üstünlük Teorisi ve Nasrettin Hoca Fıkraları”. V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Ankara.
- Yörükoğlu, Atalay. (1970). Çocuklarda Mizah Duygusu İle Ruhsal Çatışmaların İlişkisi, *Çocuk Nöropsikiyatrisi ve Rehberliği Dergisi*, Sayı: 5-6.

OSMAN TÜRKAY'IN ETKİLENDİĞİ KAYNAKLAR

THE SOURCES INFLUENCED OSMAN TÜRKAY

Elmira MEMMEDOVA*

Özet:

Osman Türkay'ın şiirleri, etkilendiği kaynaklar bakımından Batı ve Doğu kültürünün, eski ve yeni şiirin izlerini taşımaktadır. O, dünya mitolojisinden, Mevlana, Yunus Emre gibi mutasavvıflardan, çağdaş Türk ve İngiliz şairlerinden etkilenecek eserler yazmıştır.

Osman Türkay'ın sanatı araştırmacılar tarafından iki dönemde incelenmektedir. İlk dönemde o, Yahya Kemal Beyatlı ve Ahmet Haşim gibi Türk şairlerinin etkisiyle sembolist tarzda eserler yazmıştır. İkinci dönemde ise Osman Türkay, Nazım Hikmet ve dolayısıyla Mayakovski, Orhan Veli, Melih Cevdet Anday gibi ünlü şairlerin etkisiyle şiirler yazmıştır. Onun "Başkaldırıların Türküsü" adlı yapıtı ile Nazım Hikmet'in "Güneşi İçenlerin Türküsü" şiiri arasında ortak özellikler bulunmaktadır.

Bu etkilenmeler dışında Osman Türkay'ın kendisi Thomas Eliot, Dylan Thomas'tan şiir yazma tekniğini öğrendiğini ve uzun şiirlerinde Nazım Hikmet'ten yararlandığını özellikle ifade etmiştir. Onun bazı şiirlerinde ise Thomas Eliot'un "Çorak Toprak" eserinin etkisi belirgindir.

Anahtar Kelimeler: *Osman Türkay, Türk şiiri, İngiliz edebiyatı, etkileşimler*

Abstract:

Osman Türkay, wrote his works being influenced by world mythologies, as well as the classic Turkish poets like Mevlana, Yunus Emre, and contemporary Turkish and English poets.

As it is known, the poetry of Osman Türkay is divided into two stages. In the first stage, he wrote works under the influence of Turkish poets like Yahya Kemal Beyatlı and Ahmet Haşim in the symbolist manner. In the second stage of Osman Türkay poetry, he was under the influence of well-known poets like Nazım Hikmet and indirectly Mayakovski, Orhan Veli, Melih Cevdet Anday. His work of "Song of mutineers" bears some features of the poem of Nazım Hikmet "Song of Sun Drinkers".

In addition, Türkay himself stressed his learning the technique of poem writing from Thomas Elliot, Dylan Thomas and employing varying poetic forms. In some of his poems one can notice the influence of "The Waste Land" by Thomas Elliot.

* Dr., Azerbaijan Milli Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü – Bakü elmiram@rambler.ru

Key words: *Osman Türkay, Turk poem, English literature, influence*

Giriş

Evrensel değerlere sahip eserleriyle bir dünya şairi olan, “Uzay Çağı Mistiği” Osman Türkay’ın eserleri gerek konu gerekse de motif açısından bütün dünyayı, hatta kozmosu yansıtmaktadır. Bu doğrultuda onun etkilendiği kaynakları Doğu ve Batı, klasik ve çağdaş, yerel ve evrensel, ulusal ve yabancı gibi alt başlıklar altında inceleyebiliriz:

1. Doğu Kaynakları (Hint ve Türk mitolojisi, klasik ve çağdaş Türk şairleri, Yunus Emre, Mevlana¹, vahdet-i vücud düşüncesi, Ahmet Hâşim, Yahya Kemal Beyatlı, Nazım Hikmet, Melih Cevdet Anday vb.)

2. Batı Kaynakları (Yunan-Latin mitolojisi, Çağdaş Amerikan ve İngiliz şiiri, özellikle Dylan Thomas, Ezra Pound, T.S.Eliot vb.)

3. Osman Türkay’ın eserlerinde Afrika kültürünün, özellikle de Mısır mitolojisinin izleri bulunmaktadır. Onun eserlerinde kayda değer önemli unsurlardan biri de bilim, özellikle uzay bilimidir.

İlk şiirlerini daha ortaokul sıralarındayken yazmaya başlayan Osman Türkay, kendi şiirinin üç aşamadan geçtiğini vurgulamıştır: “Benim sanat hayatımı üç devreye ayırmak mümkündür. Birinci devre 1946’dan 1951’e kadar devam eder. Bu devrede sembolik bir şairdim, Yahya Kemal’in, Ahmet Hâşim’in ve Rıza Tevfik’in bütün şiirlerini ezber biliyordum. İşlediğim konular, aşk, tabiat ve ölümdü. Aruz ve hece vezinlerini kullanıyordum. Şimdi eleştirel bir gözle baktığımda Yahya Kemal ile Ahmet Hâşim’in o zamanlar üzerimde kuvvetli bir tesiri olduğunu anlıyorum.

İkinci devre 1951’de başlar ve 1956’da sona erer. Bu devre içinde tek bir mısra bile yazmadım. Türkiye’den sonra Londra’ya gitmiştim. Gazetecilik ve felsefe öğrenimi yapıyordum. Boş zamanlarımda sanat çevrelerine sık sık uğrar, kütüphanelere devam ederek batılı yazarların eserlerini okur ve fırsat buldukça incelemeler yapardım. Bu yıllar zarfında İngiliz dili vasıtasıyla Japon, Güney ve Kuzey Amerika, İngiliz ve Avrupa Edebiyatı ile sıkı bağlar kurmaya çalıştım. Okuduğum eserler ve yaşadığım çevre, bende ruh ve düşünce bakımından devrimler yarattı. Artık uzay çağının konuları ile baş başa bulunuyordum.

Üçüncü devre 1956 yılının başlangıcından bugüne kadar devam eder.”²

¹ Geniş bilgi için bk.: Elmira Memmedova, “Osman Türkay’ın Edebi Eserlerinde Evrensellik ve İdeolojik Kaynaklar”, T. C. Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi ve Mevlâna Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2007 UNESCO Mevlâna Yılında Uluslararası VII. Dil, Yazın, Değişim Sempozyumu, 02-05 Mayıs 2007, C. II. SÜ Basımevi, Konya 2007, s. 495-501.

² *Osman Türkay, İlk Şiirleri Üzerine Bir Araştırma*, (Haz.: Şevket Öznur), Gökada Yayınları, Lefkoşa, 2002, s. 26.

Genellikle bulundukları ortam ve çevre, şairler üzerinde büyük etki bırakmaktadır ve görüldüğü üzere Türkay'ın değişik yer ve ortamlarda, Kıbrıs, Türkiye ve İngiltere'nin sanat çevrelerinde bulunması ve kendisini geliştirmek amacıyla Japon, Amerikan ve Avrupa edebiyatıyla tanışması, hatta bazı manevi devrimler yaşaması, ilerleyen yıllarda edebî eserlerini de etkileyecektir. Başka türlü ifade etmek gerekirse Türkay'ın şiirlerinin dönemler açısından farklı üslup, dil ve içerik özelliklerine sahip olması, içinde bulunduğu farklı çevrelerin onun eserleri üzerindeki etkisi olarak yorumlanabilir. Bu bağlamda Mustafa Balcı, "Türkay'ın sanatındaki kültürlerin etkisini eski Türk tarihi ve medeniyeti, uzay, Hint mistisizmi ve Budacılık, Latin ve Yunan kültürleri ve Kıbrıs'taki kadim kültürler ve nihayet Türk okuyucusunun hiçbir zaman fark edemeyeceği kuantum fiziği konularına göre tasnif ederek onun sanatında çeşitli kültürlerin hâkim olduğunu" belirtir³.

Biz bu yazımızda Türkay'ın şiirlerini aşağıdaki kaynaklar bağlamında değerlendirmeye çalışacağız.

1. Mitoloji

Çocukluğunu Latin kültürü kalıntıları arasında geçiren⁴ Türkay, genç yaşlarından mitolojiye büyük ilgi duymaya başlamış ve eserlerinde mistik-mitolojik konu ve motifleri evrensel sorunlarla bağdaştırarak sunmaya çalışmıştır. Özellikle "Tanrı Kızları", "Evrenin Düşünde Gezgin", "Lotus'un İçine Uçmak" gibi eserlerinde Türk⁵, Hint⁶, Latin-Yunan⁷, Mısır⁸ mitolojisinin büyük ölçüdeki etkisini görmek mümkündür. Bütün bunları bir sentez hâlinde sunan Türkay, kendisine has uzay çağı mitolojisini oluşturmuştur. O, "Kıyamet Günü Gözlemcileri" şiirinde⁹ çağdaş insanın geliştirdiği yüksek teknolojiyle kendi kıyametini hazırladığını vurgulamış ve Hint mitolojisinden yararlanmış. Aşağıda örnek olarak vereceğimiz kıta, Hint mitolojisindeki kozmik yangın olayının şiirselleştirilmiş versiyonudur:

Yedi güneş¹⁰ doğmuş, yedi kızıl gözlü canavar

³ Mustafa Balcı, *Osman Türkay'ın Şiirlerinde Dil ve Üslup*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s. 16.

⁴ Handan Özkök, "Ellinci Şiir Yılına Giren Osman Türkay: Ben Cennette Doğdum, Fakat Cehennemde Yaşadım", *Toplumun Sesi Dergisi*, S: 173-174, (1993), s. 26.

⁵ Özellikle "Kırgız Yaratılış" ("Sagan"), "Oğuz Kağan", "Ergenekon" destan ve mitleri ve Göktanrıcılık motifleri Türkay'ın şiirlerinde millî kimlikle ilgili meselelerde kullanılmaktadır.

⁶ "Kıyamet Günü Gözlemcileri", "Evrenin Düşünde Gezgin" gibi eserlerinde Budacılık ve Brahmanizmin etkisi belirgindir. Türkay, Hint mitolojisine mistisizmle ilgisi büyük olduğu için önem vermiştir.

⁷ Zeus, Olympus dağı, Adonis, Afrodite, Jüpiter, Poseidonis gibi tanrı ve tanrıçaların isimlerine Türkay'ın şiirlerinde sık sık rastlamaktayız.

⁸ Mısır mitolojisinden "Evrenin Düşünde Gezgin" eserinin "Afrika" bölümünde bahsedilmiştir.

⁹ Geniş bilgi için bkz.: Elmira Memmedova, "Osman Türkay Şeirlərində Qiyamət: Dini Mifologiya və Müasir Düşüncə Aspektində", *Yaxın və Orta Şərq: Dünən, Bu gün, Sabah. Beynəlxalq Elmi Konfrans*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Şərqşünaslıq İnstitutu, 24-25 Oktyabr, 2007, Bakı.

¹⁰ "Mitolojiler Sözlüğü"nde kozmik yangın alt başlığında bu olay şöyle tanımlanmaktadır: "Puranalar'ın birçoğunda paralaya'yı anlatan "rengârenk" hikâyeye bakılırsa, her şey uzun bir kuraklık dönemi ile başlar ve tüm canlılar yavaş yavaş güçsüzleşir. Sonra güneş her zamankinden daha da fazla ışıdayarak yediye bölünür ve yangın başlamadan önce üçlü dünyanın tüm nemini emer". (*Antik Dünya ve Geleneksel*

*Emdiler özsuyunu ovaların, dağların
Emdiler yedi denizin suyunu, kuruttular*¹¹

Türkay, şiirlerinde çeşitli Latin-Yunan tanrılarının da isimleri geçmekte ve onların mekânı olan Olympus dağları anılmaktadır:

*Bırak şimşegi çaksın hala yaşıyorsa Zevs
Vursun yıldırımını
Eski şimşeklerin tanrısı şimdi
Şu beton ormanlarının sınırları üzerinde
Yuvarlamada gökyüzünü Olympus'un doruklarından*¹².

Belli olduğu üzere Kıbrıs adası genellikle Yunan mitolojisinde aşk ve güzellik tanrıçası olarak Afrodit'in adıyla anılır ve Türkay'ın şiirlerinde de bu mitolojik kahraman adaya ilişkin konularda sık sık anılmaktadır:

*Ak bir gül: Baf kıyılarında hala çıplak kadın*¹³
*Ayaklarının izleri, masalsı deniz kızları,
Belki de Afrodit*¹⁴ ...

Roma mitolojisinde bu tanrıça Venüs adıyla bilinmektedir ve Türkay'ın şiirlerinde, Afrodit'in bu ismine de rastlamaktayız:

*Ben senin Venüs olduğun çağları da bilirim
Köpük köpüktün kadın teninden Akdeniz'de,
Sonra ak mermer*¹⁵

Hatta şair onun diğer mitolojik kahraman Adonis'le ilişkilerine de değinmiştir:

*Kaç Venüs, kaç Adonis yaşadı bizi çılginca duygulanarak*¹⁶

Türkay şiirlerine Mısır mitolojisi de yansımış Ra, Osiris, İsis, Set, Nu gibi tanrılar "Evrenin Düşünde Gezgin" eserinde Afrika'yla ilgili bölümde mitolojik kahramanlar olarak betimlemiştir. Türkay, Mısır kültüründen biçimsel olarak da etkilenmiş ve bazı şiirlerini piramit şeklinde kaleme almıştır.

Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü, Yön.: Yves Bonnefoy, Dost Kitabevi Yayınları, I. cilt. Ankara 2000.)

¹¹ Osman Türkay, *Kıyamet Günü Gözlemcileri*, Asya Matbaası, İstanbul 1975, s. 40.

¹² Türkay, age., s. 55.

¹³ Aşk ve güzellik Tanrıçası olarak bilinen Afrodit'in, Kıbrıs'ta Baf'ta "Afrodit Taşı" olarak bilinen yerden, denizden köpükler içinden doğduğuna inanılmaktadır. Günümüzde hem Kıbrıslı Türkler hem de Kıbrıslı Rumlar "Afrodit Taşı"nı ziyaret etmekte ve burada dilek tutmaktadırlar. ("Adamızın Sesi"ne konuk olan arkeolog Jacqueline Karayoryis "Kıbrıs'ın Afroditi" ile ilgili olarak yaptığı araştırmaları anlattı..." <http://www.talkoftheisland.com/turkce/25nisan2009.doc> - ET: 28.02.10)

¹⁴ Osman Türkay, *Kıyamet Günü Gözlemcileri*, Asya Matbaası, İstanbul 1975, s. 69.

¹⁵ Türkay, age., s. 85.

¹⁶ Türkay, age., s. 83

Türkay'ın eserleri aynı zamanda Türk destanlarından da izler taşımaktadır. Örneğin, aşağıdaki mısralarda belirtilen “güneş dizgesindeki tutsaklık”, “Ergenekon” destanında eski Türklerin mağaradaki özlemini çağrıştırmaktadır:

*Hep böyle mi geçecek tutsak yıllarımız güneş dizgesinde
Soylu şarkılarımız ıstık göçümü özgürlüksüz
...Sarp geçitlerde körüksüz ateşsiz
Ne bir başlangıçta, ne de sondayız
Doğüstü bozkırların tansıklarından uzak çağlarda
Dağlar kesmede yolumuzu
Belli ki, Uzak Doğudan ta Uzak Batıya
evrensel
Bir yeni Ergenekon'dayız¹⁷ ...*

Şairin “Tanrı Kızları” şiirinde Kırgız efsanesinin motiflerine rastlamaktayız. Bu efsaneye göre “kutsal bir gölün suyundan gebe kalan kırk kız ilk Kırgızları oluşturur”¹⁸ ve Türkay'ın kaydettiği Kırgız yaylası ve Kırk kız, onun yazıya aldığı daha bir mitolojik kaynağın net örneğidir.

*Oysa ki şimdi ben
Bilmem kaçınıcı kez ölmüşüm
Kırgız yaylasında yola çıktığım günden beri
Arkamda sürünen gölgemin içine gömülmüşüm.*

*...Oysa ki şimdi ben
Bir mavi ışıkışım
Tanrısal göllerde serinleyen
Kırk kızın hepsine birden aşıkışım¹⁹.*

Görüldüğü üzere Türkay, dünya mitolojisinden belirgin şekilde etkilenmiştir.

2. Din ve Tasavvuf

Türkay şiirlerinde çeşitli dinlerin de büyük ölçüde izleri görünmekte, Âdem²⁰, Lut²¹, Musa²², Nuh²³, İsa²⁴ (Mesih²⁵), Muhammed²⁶ gibi peygamberlerin isimleri zikrolunmaktadır.

¹⁷ Osman Türkay, *Uyurgezer*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 1969, s. 16-17

¹⁸ Murat Uraz, *Türk Mitolojisi*, Hüsniyatı Matbaası, İstanbul, 1967, s.97

¹⁹ Osman Türkay, *İlk Şiirleri Üzerine Bir Araştırma (1946-1961)*, s. 163.

²⁰ “Havva'yı anıştırdı ansızın Adem'in gözüyle bana” (Osman Türkay, *Kıyamet Günü Gözlemcileri*, s. 85)

²¹ “Lut gölünde buğudur kösnü” (Türkay, age., s. 31.)

²² “Musa belki de Tur dağında bir anten” (Türkay, age., s. 14.)

²³ “Midye kabuğuydum Nuh tufanlarında: Sandalımsı bir şey” (Türkay, age., s. 85.)

²⁴ “Gelen bir kozmonotmuş, İsa değil” (Türkay, age., s. 34.)

²⁵ “Nice zamanlar geçti dönmedi Mesih!” (Türkay, age., s. 15.)

²⁶ “Bu ışıktaki muhabbet var

Bu ışıktaki nedamet var

Miracında

Muhammed var”. (Osman Türkay, *7 Telli*, Beşparmak Yayınları, Lefkoşa 1959 s. 67.)

“Ateşten bir ırmaktır akar denizlerime Mevlana”²⁷– dizesini söyleyen Türkay’ın şiirleri büyük ölçüde İslam mistisizmiyle bağlantılıdır. Her ne kadar modern üslup sergilese de onun şiirlerinde vahdet-i vücut, vahdet-i şühud kuramlarıyla ilgili görüşler önemli yer tutmaktadır. Özellikle, “Lotus’un İçine Uçmak” adlı modern destanda tasavvufi motif ve sembollere rastlamaktayız.

Tasavvuftaki önemli sembollerden biri denizdir ve Osman Türkay da şiirlerinde vahdet-i vücutla ilgili görüşlerini ifade ederken bu sembolü kullanmıştır. Örneğin aşağıdaki mısralarda ruhların (cüzün) denize (külle) olan özlemi şöyle dile getirilmiştir:

*Denizden uzak olanlar bilir
Duygu duygu
Ruhlarında genişleyen boşluğu*²⁸

Başka bir şiirinde Akdeniz’in güzelliklerini vafederken, Yunus Emre’nin “Şol Cennetin ırmakları akar Allah deyü deyü” mısralarındaki “ırmak” kelimesini “deniz” ile ifade etmiştir:

*Akdeniz bizi dinler
Allah Allah deyü inler*²⁹

Belli olduğu üzere “Vücut kulun helak ve yok olmasını gerektirir. Kul bu konuda önce denizi gören (tevacüd), sonra açılmak niyetiyle bir sandal temin edip ona binen (vecd) ve sonunda denize açılan (vücut) kişiye benzetilir”³⁰. Türkay’ın “Lotusun İçine Uçmak” adlı eserinde bu öğretiye uygun motifler bulunmaktadır. Bangkok’ta düzenlenecek Dünya Ozanlarının X. Kurultayına gitmek üzere sokağa çıkan şaire bir bayan yaklaşıp ve eline bir zarfı tutuşturarak oradan uzaklaşır. Zarfta, şairin mekân ve zaman sınırlarını aşarak yolculuk yapacağı bildirilmektedir. Yani o, vahdet-i vücut öğretisine uygun bir şekilde seyr-i süluk edecektir. Şiirde Kâinatlar Ozanı Sempiternus “Sonsuzluk Gemisi”ne binerek sonsuzluğa – denize (Mutlak Varlığa) doğru yol alacaktır. Bu sebeple o, şiir tapınağına vararak Kâinatlar Ozanı Sempiternus’tan (mürşid-i kâminden) ilim öğrenecek, evrensellik şurubundan (ilahi meyden) içecek, nar-ı beyzada yunup arınacak, fiziksel olarak yok olacak, temizlenmiş ruhu ise Kâinatta yolculuk yaparak Tanrının dergâhına ulaşacaktır.

Görüldüğü üzere Osman Türkay, İslam mistisizmini iyi bilmiş ve şiirlerinde kendine has bir tarzda bundan faydalanmıştır. Şiirdeki manevi temizlenme töreniyle ilgili bölümden örnek vererek fikrimizi açıklamaya çalışalım:

*Kristal bir bardakta
Mor bir şurup uzatıldı*

²⁷ Osman Türkay, *Seçme Şiirler (1950–1990)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s.76.

²⁸ Türkay, *7 Telli*, s. 44.

²⁹ Türkay, *age.*, s. 48.

³⁰ Mahmut Erol Kılıç, “İbnü’l-Arabi Muhyiddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 20. Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul 1999, s. 508.

...şurubu bir solukta içtim
İçtim onunla
Mor dünyaların aydınlığını.
...Ak alev
Vücudu, organları değil
Ruhu arıtmıştı
Kendimi bir dev kadar iri
Kelebek gibi
Çok hafif hissediyordum
Küresel'den bütünsel'e
Geçiş gerçekleşti³¹

Burada temizlenen ruhun kelebeğe benzemesi (dönüşmesi) dikkat çekmektedir. Bu dönüşme motifine Taoculukta da rastlıyoruz. Daha çok transmutasyon gibi yorumlanan bu düşüncede insanın uykuda kelebeğe dönüşmesi ve insanla kelebek arasında farkın ortadan kalkmasından bahsedilir.³² Bilindiği gibi, tasavvufta da kelebek (pervane) önemli sembollerdendir. “Geceleri ışığın etrafında dönen küçük kelebek yani pervane, tasavvufta yanan mumun çevresinde durmadan dönen, en sonunda ona kavuşmak için kendini alevlere atıp yakan, yok eden hakiki âşığı simgeler. Pervane bu özelliğiyle, tasavvuf yolunda seyr ü sülûk eden, hâl ve makamları geçen, en sonunda vuslata eren, yani fenâfillah mertebesine eren sâlikî çağrıştırmaktadır”³³.

Bu yolculuk sonucunda Kâinatlar Ozanı ona önü mavi, ardı siyah hırkayı giydirir:

Ruhum
benliğim
tüm fiziksel varlığım
öylesine yandı ki
değil on
değil yüz
değil bin
yüzbin ateşten gömleği
bir anda giyinmiş gibi yandım
bağırmadım
o lav denizi hırkayı
daha sıkı giyindim³⁴

³¹ Türkay, *Seçme Şiirler (1950–1990)*, s.286.

³² (Geniş bilgi için bkz: Toshihiko İzutsu. *Tao-culuk'taki Anahtar Kavramlar. Ibn Arabî ile Lao-Tzû ve Çuang-Tzû'nun Mukayesesi*. (Çev.: Ahmet Yüksel Özemre), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, 44-45.)

³³ Kaplan Üstüner, *Divan Şiirinde Tasavvuf (14. - 15. Yüzyıllar)*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, s. 383.

³⁴ Türkay, *Seçme Şiirler (1950–1990)*, s. 289.

Hırka renginin mavi ve siyah olarak verilmesi Osman Türkay'ın vahdet-i vücud düşüncesinden etkilendiğinin başka bir delili olarak karşımıza çıkmaktadır. “Renk yönündeki farklılıklarla ilgili olarak bazı sufiler, hırkanın mavi renk olmasını tercih etmişler, bazı sufiler, hırkanın renginin siyah olmasını tercih etmişlerdir. Çünkü siyah renk sufilere göre renksiz olup seyr-i sülûkta makamların sonuna ulaşmayı ve koca derya olan gaybın sınırında durmayı simgelemektedir”³⁵. Mavi ve siyah renkler vahdet-i vücud düşüncesinde özel sembolik anlama sahiptir ve Osman Türkay da şiirde bu iki rengi senkretik olarak vermiştir. Ayrıca bu hırkayı giyme süreci de aynen tasavvufta olduğu gibidir. Mürşidi olan Kainatlar Ozanı tarafından hırka giydirilen şair, Kainatın en üst katına (koca deryanın gaybına) ve Tanrı'ya ulaşır.

Osman Türkay modern çağda ve modern üslupta şiirler yazan bir şair olmasına rağmen eserlerinde sık sık dini, mitolojik kaynaklara başvurmuş ve onlardan faydalanmıştır. Onun şiirlerinde kullanmış olduğu deniz, uyku, nar-ı beyza, hayal-gerçek, ayna ve görüntü, ışık-nur, mey (şurup), hırka, teklik-çokluk, seyri-sülûk mürid-mürşid vb. sembolik unsurlar İslam ve Hint mistisizminden kaynaklanmaktadır³⁶.

1. Sembolizm Akımı (Ahmet Hâşim)

Kendisinin de belirttiği gibi Türkay'ın ilk dönem şiirleri XIX. yüzyılda Fransa'da ortaya çıkan ve dünya edebiyatını etkileyen sembolizm akımının tesiri ile yazılmıştır.³⁷ Salahi Sonyel bu konuyla ilgili şöyle kaydetmektedir: “Osman Türkay, o sıralarda Yahya Kemal Beyatlı ve Ahmet Hâşim gibi aruz vezniyle şiirler yazan şairlerin sembol yüklü eserlerinin etkisi ile zevkle okunan, kişinin zevkini ve ufkunu açan, ya da kişiyi uzun süre düşündüren sembolik şiirler yazar”³⁸. Türkay'ın ilk dönem şiirlerinden birçoğunda Ahmet Hâşim'in etkisi açık olarak görülmektedir ve aşağıda bunun örnek metinlerini sunacağız.

Charles Baudelaire'in “Şiir Çiçekleri” adlı şiirinin edebiyat dünyasında ortaya çıkardığı dönüm noktasından sonra Verlaine, Rimbaud ve Mallarme'nin sanatında kendisini gösteren sembolizm akımı Fransa'da oluşsa da kısa bir zamanda bütün Avrupa, Amerika ve Asya'ya yayılarak evrenselleşmeye doğru gitmiştir. 19. asrın sonlarında Batı kültürünün etkisinde gelişen Türk edebiyatında da sembolizm akımının etkileri olmuştur. Ahmet Rasim, Cenap Şehabettin, Halit Ziya Uşaklıgil, Mehmet Rauf gibi edebiyatçılar bu akım ve onun temsilcileri hakkında çeşitli yazılar yazsalar da Türk edebiyatında sembolizmin ilk meşhur

³⁵ Tahir Uluç, *Tasavvuf Geleneğinde Hırka Giymek ve Giydirmek*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2001, s. 69.

³⁶ Geniş bilgi için bkz: Elmira Memmedova, “Çağdaş Kıbrıs Türk şiirinde vâhdâtî-vücud nâzariyyâsının poetik ifadesi (Osman Türkayın yaratıcılığı açısından)”, *Şərq və Qərb: Ümumi Mənəvi Dəyərlər, Elmi-Mədəni Əlaqələr Beynəlxalq Sempoziumu*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası-Oxford Universiteti, 10-13 oktyabr, Bakı 2009.

³⁷ Boudleur, Mallarme, Ahmet Hâşim gibi çeşitli sembolist şairlerin adları Türkay'ın sonraki dönem şiirlerinde de geçmektedir.

³⁸“Önsöz”, *Osman Türkay, İlk Şiirleri Üzerine Bir Araştırma (1946-1961)*, s.10.

temsilcisi Ahmet Hâşim sayılmaktadır. Onun 1921 yılında “Dergâh” dergisinde yayımladığı “Şiirde Mana ve Vuzuh” makalesi Türk edebiyatında sembolizmin beyanamesi olarak kabul edilmiştir³⁹. I. Dünya Savaşı devrinde sembolizm akımı Türkiye’de daha da gelişmiştir.

Ahmet Hâşim üzerine araştırmacılar tarafından birçok incelemeler yapılmış ve sembolist bir şair gibi onun şiirleri kapsamlı şekilde araştırılmıştır. Biz bu incelemelerden hareketle bir etki kaynağı olarak Ahmet Hâşim’in izlerini Osman Türkay sanatında göstermeğe çalışacağız. Bu nedenle onların yaşam ve sanatlarındaki bazı paralelliklere değinmek istiyoruz.

Osman Türkay çocuk yaşlarından itibaren babasını, annesini ve ablasını kaybetmiştir. Ahmet Hâşim de annesini yitirmiş ve öksüzlüğü bütün hayatı boyunca gönlünde kanayan bir yara olmuştur⁴⁰. Osman Türkay, “Ömrümün Dağlarında” adlı uzun şiirinde, Ahmet Hâşim ise ilk şiiri “Hayâl-i Aşkım”dan başlayarak bütün hayatı boyunca annesinin, Bağdat’ta geçirdiği çocukluk yıllarının hatırasını manzumelerine yansıtmıştır. Her iki şair kendi felaketinin, yakınlarının ölüm nedenini doğada bulmaya çalışmışlardır. Osman Türkay kuşları, çiçekleri sorguya çekmiş, Ahmet Hâşim ise bir hazan yelini suçlu bulmuştur:

*Ey eski kamer, sen bizi elbette bilirsin
Annemdi o nurunda gezen zill-i mehasin
Bendim o çocuk, bendim o sima-yi tahayyür
Bir gün ki hazan ufka kızıl dalgalı bir nur
Bir kanlı ziya hasrediyorken, onu bir yed
Bir bad-ı haşin aldı o rüyayı müebbet*⁴¹

67

Hâşim ve Türkay genellikle eserlerinde doğaya önem vermektedirler. “Duyguları doğa aracılığıyla dışa vurmak, dış evreni iç evrenin temsilcisi kılmak yöntemini Hâşim, Edebiyat-ı Cedîdecilerden almış ve gençlik şiirlerinden bazılarında uygulamıştır”⁴². Onun şiirlerinde doğa âdeta hüznün ifade ediyor. Asım Bezirci’ye göre, gece ve karanlık ona kötümser duygularını iyi bir şekilde yansıtmak imkânı vermektedir. Hatta Hâşim’in kendisi de gün ışığı her şeyi olduğu gibi gösterdiği, gecenin yaratmaya imkân verdiği tahayyüllerin, hayallerin üzerinden perdeyi kaldırdığı için güneşi ve sabahı sevmemektedir. Osman Türkay ise ondan farklı olarak sabahın şafağını; hürriyetin, güzelliklerin, adaletin, iyiliklerin, bereketin habercisi olarak kabullenmiştir:

*Dağlarımız pınar pınar
Bağlarımız salkım salkım
Kırlarımız başak başak*

³⁹ Zeynep Karman, “Sembolizm”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Devirler, İsimleri Eserleri Terimler*, C. 7, Dergah Yayınları, İstanbul, s. 512.

⁴⁰ Rıfat Necdet Evrim, *Fecr-i Ati Şairleri*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1959, s. 7.

⁴¹ Asım Bezirci, *Ahmet Hâşim. Şairliği ve Şiirlerinden Seçmeler*, Akşam Kitap Kulübü Serisi No. 56, Kitapçılık Ticaret Ltd. Şti. Yayınları, İstanbul 1967, s. 28.

⁴² Bezirci, age., 1967, s. 30.

*Denizlerde buğday yüklü gemilerde
Her seherde
Her seferde
Pupa yelken ruhlarımız
Yeni hayat müjdecisi
Dalgalarır, dalgalarır, dalgalarır⁴³*

Ahmet Hâşim, Fransız sembolistleri arasında en çok etkilendiği Reigner'i tam tekrar etmediği gibi, Osman Türkay da onun mutlak ardılı olmuyor. Ama kötümserlik her ikisinin şiirleri için geçerlidir. Bize göre, Ahmet Hâşim'in "Yollar", "O Belde", "Zulmet" şiirlerinin Osman Türkay sanatına etkisi daha büyüktür. "Yollar", "O Belde" gibi şiirler Hâşim'in yaşadığı anlayışsız çevreye, maddeci insanlığa duyduğu tiksintiyi, onlardan kaçışını ve düşsel bir ülkeye sığınışını, mutluluğu orada arayışını dile getirmektedir⁴⁴. Osman Türkay'ın kötümser şiirlerinden olan "Yıldan Yıla"da gamlı şairin gönlü, yaşadığı sönük ve solgun hayattan kurtulmak için meçhul bir yola doğru yönelmektedir:

*Solan çiçeklere hep hazin hazin
Bakarak gönlüme hülya aradım
Peşine takılıp meçhul bir izin
Titreye titreye attım bir adım⁴⁵*

68

Ahmet Hâşim'in "O Belde" şiirinin dördüncü bendinde O Belde'nin nerede olduğu soruluyor. Ama kesin bir cevap verilemiyor. (Verilemez de; çünkü Hâşim güvensizlik içindedir ve kurduğu hayal ülkesinin gerçekleşmeyeceğini bilmektedir.) Aslında, bu soruyla hayalden gerçeğe, yani şiirin başladığı noktaya dönülüyor. Öğreniyoruz ki, o kötü çevrenin ve acı hayatın dışına çıkmak imkânsızdır. Şiirin son parçası kader yazgısına benzeyen bu imkânsızlığı yansıtmaktadır:

*Ve mai gölgeli bir beldeden cüda kalarak
Bu nefy ü hicre müebbet bu yerde mahkûmuz...⁴⁶*

"Çevresiyle bağdaşamayan, toplumda yerini bulamayan ve yaşadığı hayatı beğenmeyen Hâşim kendi âleminde bir evren kurarak avunmaya çalışır. Daha doğrusu, benimsemediği gerçeği hiç değilse, bu yolla değiştirmiş veya aşmış olur. Ülküsel bir evren: Hâşim'in hayatı gibi şiiri de bu evrenin, yani O Belde'nin özlemiyle yoğrulmuştur."⁴⁷

Hayali bir dünya konusu Hâşim'in sanatında özel, psikolojik sorunlara bağlıysa, Türkay'ın şiirlerinde bu mesele kişisellikle birlikte millî duyguların da

⁴³ Osman Türkay, *İlk Şiirleri Üzerine Bir Araştırma (1946-1961)*, 2002, s. 91.

⁴⁴ Bezirci, age., 1967, s. 14.

⁴⁵ Osman Türkay, *İlk Şiirleri Üzerine Bir Araştırma (1946-1961)*, s. 86.

⁴⁶ Bezirci, age., 1967, s. 46.

⁴⁷ Bezirci, age., s. 69.

yansımasında belirir. Türkay’ın “Alasya” şiiri “O Belde”’den farklı olarak geçmişe hitaben yazılmıştır:

*Al gönlümün Alasyası Pırlanta şehir!
Ayrılıp kalbimi binlerce boşluğa çekilmiş sakininden
Bana da kucağında sıcak bir yuva ver
Nerededir şimdi o som altına şekil veren elleri
O bahar yuvası, o gül damlası
O yasemin çardağı, o yolcular durağı?
İçim yanıyor, kurudu kanım
Ölüyorum susuzluktan
Geç kalma ruhuma anıların serin olanlarını göster!⁴⁸*

Türkay’ın sanatındaki “billur şehirler” bazen mukaddes bir mekânı sembolize etmektedir:

*Billurdan şehirler girip gözüme
Tanrısal ışıklar değmiş yüzüme
Mukaddes ülkeler! Nedir ki bekçin?
Geliyorum hakka kavuşmak için⁴⁹*

Görüldüğü gibi, hayali şehirler, ülkeler, diyarlar Hâşim’in sanatında hayatın kederli ve tahammül edilmez levhalarından kaçıp gizlenmek için birer sığınak niteliğindedir, Türkay’ın şiirlerinde ise bu mekân düşsel yerdur. Ama her iki durumda da bu bilinmeyen mekân mutluluk sembolüdür.

69

Ahmet Hâşim’in “Son bahar” şiiri ile Osman Türkay’ın “Bu Hazan Âlemi” şiiri arasındaki bağlantıyı da görmemek mümkün değildir. Sembolistlerin karamsar ruhlu şiirlerinde keder remzi olan güz mevsiminin tasviri ile sık sık karşılaşmaktayız. Ahmet Hâşim sonbaharı ağlayan bir rüzgârın sesinde, kanlı bir ışıık şuasının fonunda takdim eder:

*Dökerken ufka donuk, kanlı bir ziya Eylül
Ederek zulf – i tarumara bulut
Gizli bir sesle ağlayan ey bad!⁵⁰*

Osman Türkay da bu hazan mevsimini hüzn, ölüm ve viranelik zamanı olarak adlandırmaktadır. Toprak sanki şeytanla sözleşerek gözü kandan doymayan ejderha gibi ağzını açmış, insanları, kuşları ve yaprakları yutmaktadır:

*Korular çırılçıplak ve dağlar keşmekeşi,
Feryat! Söndü ufukta Allah’ın son güneşi!*

*Sonsuz seferlerinde o alev kuşlar muğber
Girer yedi kat yere duyan ve düşünenler...*

⁴⁸ Osman Türkay, *İlk Şiirleri Üzerine Bir Araştırma (1946-1961)*, s. 109.

⁴⁹ Osman Türkay, *İlk Şiirleri Üzerine Bir Araştırma (1946-1961)*, s. 46.

⁵⁰ Yaşar Nabi, *Ahmet Hâşim, Hayatı, Sanatı, Eserleri*, Varlık Yayınları, İstanbul 1964, s. 28.

*Bahçeler viran açmaz narçiçeği kalplerde
Düşüp dallardan yere koru kaldı mermerde...*⁵¹

Osman Türkay, sonraki dönem şiirlerinde Ahmet Hâşim'in ismini de zikretmeden edemez:

*Bir ses der ki: "İşte Hâşim'in merdiveni, hadi, çıkabildiğin kadar çık"*⁵²

Türkay, şiirlerinde her ne kadar Ahmet Hâşim'den etkilense de aynı zamanda ondan farklı birçok özelliklere de sahiptir ve bu nedenle de şiirinin ikinci dönemi tamamen yeni biçim ve içeriktir.⁵³

3. Serbest Şiir ve Nazım Hikmet

XX. yüzyıl Türk şiirinde Nazım Hikmet ayrı bir ekoldür ve serbest şiirin oluşmasında onun büyük rolü vardır. Bu bakımdan Kıbrıs Türk edebiyatında serbest şiiri ilk kullananlardan olan Türkay'ın şiirlerinin sembolik tarzdan, geleneksel biçimlerden uzaklaşarak yeni üslup ve şekilde ortaya çıkmasında İngiliz yazarları kadar Nazım Hikmet'in de etkisi bulunmaktadır.

Türkay'ın şahsi üslubunun oluşmasında Nazım Hikmet'in, dolayısıyla da Mayakovski'nin ve fütürizm akımının etkisi, şairin eserlerini incelerken ve itirafını okurken ("...uzun şiirlerimde, sürekli biçim değiştirmekte de Nazım'dan yararlandığımı, ama kendime özgü bir teknik geliştirdiğimi vurgulayabilirim"⁵⁴) anlaşılmaktadır. Türkay'ın "7 Telli" başlıklı ilk kitabında da bu tesir görülmektedir. Türkay'ın aşağıdaki mısralarında ise "Makineleşmek" şiirinin etkisi açıkça belli olur:

*Çağım makine çağı
Fabrika kuruyorum, fabrika kuruyorum
Bir atom çekirdeği içinde
Nasıl dönerse elektronlar
Kafamın içinde öyle
Dönüyor milyon ve milyonlar
Elektromotorlar
Çelik çelik üstünde
Çelik çelik içinde
Betonarme vücudum, iskeletim ruhum,*

⁵¹ Osman Türkay, *İlk Şiirleri Üzerine Bir Araştırma (1946-1961)*, s. 51.

⁵² Türkay, *Uyurgezer*, s. 9.

⁵³ Geniş bilgi için bkz: Elmira Fikretkızı, "Osman Türkay'ın İlk Devir Yaratıcılığında Ahmet Hâşim'in Etkisi", *Turan İlim Fikir ve Siyaset Dergisi*, İstanbul, S: 7, 2009, s. 152-156 (Bu konu ilk defa olarak "Çağdaş Kıbrıs Türk Şiirinin Oluşumunda Osman Türkay'ın Rolü" adlı doktora tezimizde araştırılmış (sayfa: 49-55.), daha sonralar makale gibi Osman Türkay'la bağlı Kıbrıs'ta basılacak kitaba dâhil edilmek için verilmiştir (haz: Şevket Öznur). Osman Türkay'ın 7. yıl dönümünde Şevket Öznur tarafından Yakın Doğu Üniversitesinde verilen konferansta basılacak kitabın terkip hissesi gibi sunulmuş, lakin yanlışlıkla bazı internet sitelerinde makale, maalesef, Şevket Öznur'un adına takdim olunmuştur).

⁵⁴ Osman Türkay, *İlk Şiirleri Üzerine Bir Araştırma (1946-1961)*, s.13.

*Fabrika kuruyorum, fabrika kuruyorum*⁵⁵

Türkay, etkilenmiş olduğu bütün kaynakları kendi sanatkârlığının süzgecinden geçirmiş ve “kozmos-uzay” konusuyla bağdaştırmıştır. Misal olarak, Nazım Hikmet’in “Güneşi İçenlerin Türküsü” şiirinin etkisi altında yazılmış ama farklı özelliklere sahip “Başkaldıranların Türküsü” adlı şiirinde isyan edenler, örnek şiirden farklı olarak, yeni bir sömürgeye, Güneşi fethe değil, Kâinatın genişliğine, sonsuzluğa can atıyorlar. Yani “Başkaldıranların Türküsü” adlı şiir hem başlık, hem de içerik açısından görünüşte sosyal etkileşim izlenimi vermektedir. Burada Sfenksler, eski Roma’daki Spartalılar eski zamanlardan bugüne değin, Avrupa sanayi devrimlerine, çeşitli dönemlerde ayrı ayrı ırkların temsilcilerinin isyankârlığına kadar uzun zaman diliminde isyankârlar tarihi ile ilgili genel bir değerlendirmede bulunulur. Lakin Türkay, diğer şairlerden farklı olarak, konuya kendine has şekilde “kozmetik renk” katar:

*Sesleri duyulmazdı önceleri türkülerini mutsuz muydu neydi
Yoksa bir mağara mıydı yaşadıkları
Toprağı titreten onların uğultularıydı belki de depremlerde*

*Gördüm şimdi güneşten çıkageldiler
Ayaklarında unutulmuş ağırlığı kopuk zincirlerin
Ellerinde kucak-kucak ışık demetleri*⁵⁶

Nazım Hikmet de güneşe doğru giden kahramanları gördüğünü ve türküyü söylediğini dile getirmektedir:

*Ben de gördüm o kahramanları,
ben de sardım o örgüyü,
ben de onlarla
güneşe giden
köprüden
geçtim!
Ben de içtim toprak çanaklarda güneşi
Ben de söyledim o türküyü!*⁵⁷

Nazım Hikmet’in “Kıyamet Sureleri” başlıklı şiiriyle Türkay’ın “Kıyamet Günü Gözlemcileri” kitabı arasında da paralellikler söz konusudur.

Nazım Hikmet:

*Yedi kat yerin altından uğultular geliyor.
Çok alâmetler belirdi, vakit tamamdır.
Haram sevaboldu, sevap haramdır.*

⁵⁵ Türkay, 7 Telli, s. 38–39.

⁵⁶ Türkay, Kıyamet Günü Gözlemcileri, s. 93.

⁵⁷ Nazım Hikmet, Bütün Eserleri, Şiirler (1916–1951), C. I, Narodna Prosveta, Sofya 1967, s. 109.

*Ak kurt, kara tahtayı daha bir yol kemir,
çekin ki körükleri
ateşe girdi demir.*

*Çok alâmetler belirdi, vakit tamamdır.
Duyuldu kim ölüm satılıp kâr edile,
kendi kendilerin reddü inkâr edile
ve duyuldu kabuğuna tık ettiği civcivin.
Duyuldu uykusundan uyandığı
zincirinden başka kaybedecek şeyi olmayan devin⁵⁸.*

Osman Türkay da “bu son belirti”⁵⁹ diyerek çağdaş insanoğlunun silahlanarak, teknolojiyi insanların mutluluğu için değil, savaş yolunda kullanarak kendi kıyametini hazırlamasından yakınmaktadır. Nazım Hikmet, haramla sevabın karışmasından yakınırken Türkay da yaşanan olaylara karşı olumsuz yaklaşımını aşağıdaki dizelerde dile getirmektedir:

*Bakarım katiller insancıl, hırsızlar erdem öğretmeni...
Ben dünyanın yedi denizinde suları dinlerim...
Bir özdek yapısı kuruyorsunuz
Kıyamet gününü incelemeye elverişli;⁶⁰*

Bundan başka Nazım Hikmet’in “Dünyayı Verelim Çocuklara” şiiriyle Türkay’ın savaş ve barış konusu üzerine yazılmış “Atom Barışı” eseri arasında da örtüşme dikkati çekmekte, her iki eserde küçük çocukların barış uğrunda yaptıkları eylemlerden bahsedilmektedir:

Nazım Hikmet:

*Dünyayı verelim çocuklara hiç değilse bir günlüğüne
allı pullu bir balon gibi verelim oynasınlar
oynasınlar türküler söyleyerek yıldızların arasında
dünyayı çocuklara verelim
...bir günlük de olsa öğrensin dünya arkadaşlığı
çocuklar dünyayı alacak elimizden
ölümsüz ağaçlar dikecekler⁶¹*

Osman Türkay:

*Hep karanlığa karşıydı – yıkıma, kıyıcı alevlere
Açlığa karşıydı, hastalığa, bilgisizliğe
Işık çocuklarının savaşları
Şimdi yer çocukları da gök çocukları da bizimle⁶²*

⁵⁸ Nâzım Hikmet’in Kıyamet Sureleri,
<http://www.toplumdusmani.net/modules/wfsection/article.php?articleid=569-> (ET: 09.10.2009)

⁵⁹ Türkay, *Seçme Şiirler (1950–1990)*, s. 169.

⁶⁰ Türkay, *age.*, s. 181.

⁶¹ Nazım Hikmet, *Bütün Eserleri, Şiirler (1951–1963)*, C. II, Narodna Prosveta, Sofya 1967, s. 356.

Nazım Hikmet ve Osman Türkay'ın ortak yönlerinden biri de her ikisinin XX. yüzyılda yaşamış olmasıdır.

Nazım Hikmet:

*Ben yirminci asırlıyım
ve bununla övünüyorum,
Bana yeter
yirminci asırda olduğum safta olmak
bizim tarafta olmak
ve dövmüşmek yeni bir âlem için...⁶³*

Nazım Hikmet daha çok bir komünist olarak ve yeni bir dünya kurmak amacıyla XX. yüzyılda yaşamaktan memnunsu ve bunun mutluluğunu yaşıyorsa, Türkay da bir uzay çağı şairi olarak insanoğlunun kozmosa uçmasından mutluluk duymakta ve Şengül'ün timsalinde yeni uzay çağı insanı olmasıyla övünmektedir:

*Doğdu Atomium
Veda et eski dünyalarına
Veda et sevdiklerine
İşte tırmanıyoruz yeni çağın eteklerine.
Şimdi dünyanın geniş
Gökler bir tuhaf aydınlık
Düşünme önünde çıkacak yalçın kayaları
Aşiver, aşiver uzayları.
...yürü zafer senin
Zafer sevenin.⁶⁴*

73

Şiirden de görüldüğü gibi her iki şair yeni zafer döneminden bahsetmektedir. Aralarındaki fark ise Türkay'ın uzayı fethede doğru yolculuğa yeryüzünden değil gökyüzünden başlamasıdır. Yalnız Nazım Hikmet ve Osman Türkay değil, dönemin birçok şairi 1957 yılında uzaya ilk yapay uydu gönderildikten sonra uzayla ilgili konulara temas etmişlerdir. Nazım Hikmet'in 1959 yılında kaleme aldığı şiirlerinden birinde Merih'e giden turistlerden bahsedilmektedir:

*Merihe giden kosmos gemisinde turistler
Yeryüzünde yazılmış şiirler okuyacak
Her sözü beste beste, renk renk, kat kat açarak
En sırlı çekirdeğe ulaşabilecekler.⁶⁵*

Osman Türkay da "7 Telli" (1959) kitabındaki şiirlerinden birisinde Merihlilere mısralar sattığını yazmaktadır:

⁶² Türkay, *Seçme Şiirler (1950–1990)*, s. 56.

⁶³ Yirminci Asra Dair, <http://mitoloji.info/nazim-hikmet/nazim-hikmet-yirminci-asra-dair.nedir> (ET: 09.10.2009)

⁶⁴ Türkay, *Seçme Şiirler (1950–1990)*, s. 13–15.

⁶⁵ Nazım Hikmet, *Bütün Eserleri. Şiirler (1951–1963)*, s. 249

*Esirgeyen bağışlayan Tanrı adıyla,
Merihlilere mısralar satıyorum,
Ve sizi anlatıyorum..
En eski uzay çağlarından bana ses ver usum,
Ben yeryüzünde yabancı, ben yeryüzünde
Konuk,
Yerçekimini aştım kökümü arıyorum..⁶⁶*

Nazım Hikmet ve Osman Türkay'ın şiirlerinde dikkati çeken bir diğer husus da her iki şairin 1999–2000 yılının sanatkârlarına mesaj göndermeleridir.

Osman Türkay:

Yıl: 1999
Bu anda ne evde, ne tarlada, ne fabrikadasın
Yirminci Yüzyıl'ı, Yirmibirinci Yüzyıl'a
Bağlayan sınır dakikasındasın

Bu anda ne Hindistan'da, ne Çin'de, ne Maçın'desin
Bizimkileri öteki dünyalara götüren
İnsan yapısı kürenin içindesin

*Sen şair filozofu dünyanın
Sen en yürekli fizikçisi zamanın...* 67

Nazım Hikmet:

*Ey 77 yıl sonra
Şarkın “Futurist abidesi” yükselen
meydanlarda
Mısralarını mikrofonla haykıracak şair!
Ey suratları düzgünsüz aktörlerine
Kollektivizmin
Temiz optimizmini oynayacak rejisör!*⁶⁸

Bu iki şair arasındaki temel fark ideolojik yöndendir. Komünist bir şair olan Nazım Hikmet, 1923 yılında yazdığı şiirinde, bu tarihten 77 yıl sonra yaşayacak şairlere verdiği mesajında sosyalizmin zaferi, kolektivizmin bütün dünyaya yayılacağı vb. birçok sosyal-siyasal olayları dile getirdiği hâlde; Türkay, iletilerinde daha evrenseldir. O, aynı dünyayı paylaştığı insanlara hiçbir fark gözetmeksizin kardeşlik ve sevgi duygularını iletmektedir.

Nazım Hikmet'in "Kozmosun Kardeşliği Adına" şiirinde kâinatta (evrende) başka varlıkların olup-olmaması sorusuna yanıt aranmaktadır. İlk uzay adamının

⁶⁶ Türkay, *7 Telli*, s. 6

⁶⁷ Türkay, *Seçme Şiirler (1950–1990)*, s. 5.

⁶⁸ Nazım Hikmet, *Bütün Eserleri. Şiirler (1951–1963)*, C. II, s. 87.

Rusyalı Yuri Gagarin olmasıyla övünen şair hatta evrende böylesi yaratıklar bulunduğu hâlde yeryüzü elçisinin onunla “Tovariş” (Rusça arkadaş) diyerek konuşacağından gurur duymakta, komunizmin uzaya taşınacağına dair imalarda bulunmaktadır:

*Tovariş diyecek
söze bu sözle başlayacak biliyorum
Tovariş diyecek
ne üs kurmağa geldim yıldızına
ne petrol, ne yemiş imtiyazı istemeğe...*⁶⁹

Osman Türkay, Nazım Hikmet’ten farklı olarak sosyalizm-kapitalizm vb. ideolojileri yaymak amacıyla değil, sadece insanlık ve bilim adına böylesi konulara bütün şiir kitaplarında değinmiştir:

*Uzay gemimizde
Sonsuz bir yolculuktayız
Bir yerlere gideriz biz
Gider gider geri döneriz biz
Mavi dünyamızı severiz biz*⁷⁰

Nazım Hikmet şiirlerinden birinde Ay’a, hatta daha ötelere gidileceğinden emin olduğunu bildirerek kimsenin aç kalmayacağı, kimsenin kimseyi yermeyeceği bir dünyanın ne zaman bulunacağı sorusuna da cevap aramaktadır.⁷¹ Türkay da Nazım Hikmet gibi eserlerinde bir çok evrensel sorunlara değinmiş, özellikle “Dünyamızın Portresi-1990”⁷² adlı uzun şiirinde Nazım Hikmet’in temas ettiği benzer meseleleri merceğe almıştır. Osman Türkay’ın aşağıda örnek olarak verdiğimiz dizeleri Nazım Hikmet’in “Açların Gözbebekleri” şiirini hatırlatmaktadır:

*Gitmediniz
Görmediniz
Gördünüzse bilmediniz
O aç çocukların
Nasıl bir yalvarışla
Batan bir güneşe
Ağlar gibi
Gözlerinize
Gözbebeklerinizin içine
Baktıklarını*⁷³

⁶⁹ Nazım Hikmet, age., s. 295.

⁷⁰ Türkay, *Seçme Şiirler (1950–1990)*, s. 353.

⁷¹ Türkay, age., s. 247.

⁷² Geniş bilgi için bkz: Elmira Memmedova, “Osman Türkay’ın “Dünyamızın Portresi – 1990” Şiirinde İnsan, Dünya ve Uzay Konuları”, *KIBATEK, VI. Edebiyat Şöleni*, 16-21 Mart, Bakü 2003, Başkent Matbaacılık, Ankara 2004, s. 139–148.

⁷³ Türkay, *Seçme Şiirler (1950–1990)*, s. 330.

Görüldüğü gibi Nazım Hikmet'le Osman Türkay'ın şiirleri arasında çeşitli yönlerden örtüşmeler (paralellikler) söz konusudur. Sosyal konulardaki paralellikler daha çok dikkat çekse de Türkay'ın şiirlerinde uzay konularına yönelme ve sorunlara bu doğrultuda yaklaşma onu farklı kılan özelliklerdendir. Türkay'ın şiirlerinden alıntılatacağımız bir dize tezimizi kanıtlar niteliktedir: “*Ne kadar uzağım Gülhane Parkı ve Süpernova?*”⁷⁴ Dizede geçen Gülhane Parkı, Nazım Hikmet'in meşhur “Ceviz Ağacı” şiirini çağrıştırmakta, Süpernova kelimesi ise Türkay'ın kişisel üslubunu yansıtmaktadır.

5. Birinci ve İkinci Yeni Şiiri (Orhan Veli, Melih Cevdet Anday)

XX. yüzyıl Türk edebiyatının önemli akımlarından olan Birinci ve İkinci Yeni şiiri de Türkay'ın şairliğinin ikinci döneminde etkili olmuştur⁷⁵. İlk kitabından başlayarak Osman Türkay'ın üslubunda birçok yenilikler gözükmemektedir ve Mustafa Balcı şairin üslubundaki bu keskin değişimleri, onun yenilik arayışlarını daha çok farklılaşma ve meşhur olma isteğine bağlamakta ve Türkiyeli şairlerden daha çetin bir işe giriştiğini, uluslararası şiir arenasında boy göstermeyi denediğini söylemektedir: “... İngilizler için cazibe merkezi olabilmenin faklı imkânlarını bulma çabasına girer, değişik yollar arar ve yolu Hind'e, Hint kültürüne ve Buda'ya çıkar. Marko Polo'dan beri garp insanı için şarkın efsunlu havası hep çekim merkezi olmuştur. Bu durum Osman Türkay için bir çıkış kapısı olur. Ayrıca modern hayat tarzıyla tekdüze bir yaşam sürdüren batı insanı için yine bilinmezliğiyle bir cazibe merkezi olan “uzay” ve diğer kadim medeniyetler Osman Türkay'ın temel izlekleri olur.”⁷⁶ Vermiş olduğumuz birçok örnekte Kıbrıslı şairle Nazım Hikmet'in şiirlerindeki paralellik arz eden bu özelliğin onu farklı kıldığını örneklerle gösterdik.

Osman Türkay'ın şiirleri içinde Orhan Veli ve Melih Cevdet Anday'dan etkilendiğini gösteren mısralar bulunmaktadır. Örneğin, Osman Türkay'ın aşağıdaki mısraları Orhan Veli'nin “Anlatamıyorum” şiirini anımsatmaktadır.

*Söyleyin bu sarsıntı neyiniz sizin
Sövsem anlar mısınız
yakarsam duyar mısınız
Tanrıya*⁷⁷

Bundan başka Orhan Veli'nin “Biz, bu dünyalı değil miydik?”⁷⁸ sorusu Osman Türkay'ın aşağıdaki mısralarında değişik şekilde işlenmekle birlikte genellikle “kozmos dönemi” şiirlerine özgüdür:

⁷⁴ Türkay, age., s. 116.

⁷⁵ “1950'li yıllarda beliren şairlerin (Özker Yaşın, Taner Baybars, Osman Türkay vb.) de dönemlerinin Türkiye ve dünya şiirindeki yeni açılımlardan çok gene bir önceki kuşağın Türk şiirine (Garipçilerin ve o dönemin bazı başka şairlerinin poetik anlayışına) bağlandıklarını; bir bakıma onlardan beslendiklerini görüyoruz. Ne var ki, kısa bir süre sonra Taner Baybars ve Osman Türkay ada dışında yaşamayı seçerek, Anglo-Sakson şiiri doğrultusunda kendi şiirlerini oluşturacaklardır”. (<http://www.mebnet.net/duyurular/Defne/defne6/6.pdf-ET>: 18.10.2009)

⁷⁶ Balcı, age., s. 14–15.

⁷⁷ Türkay, *Uyurgezer*, s. 37.

*İşte azman bir sedir ormanı gibi
Göge açılmış tüm ellerimiz
Hiroşima'da da yanan biz değil miyiz?*⁷⁹

Eserlerinde mitolojik kaynaklardan çok faydalanan Osman Türkay ile Melih Cevdet Anday'ın şiirleri arasında da etkileşim söz konusudur. Bu özellik diğer eleştirmenlerin de dikkatini çekmiştir; R.S.Penney'in "Felsefeyle ilişki kuran iki büyük şair: Anday ve Türkay" adlı makalesinde bu konuya temas edilmiştir.⁸⁰ Osman Türkay ile Melih Cevdet Anday'ın sanatını incelediğimizde her iki şair arasında bariz yakınlığın olduğunu fark etmekteyiz. M.C. Anday da Ahmet Hâşim, Yahya Kemal⁸¹, Nazım Hikmet⁸² gibi Türk ve T.S. Eliot, E. Pound, Baudelaire⁸³ gibi Batılı şairlerden etkilenmiştir. Görüldüğü gibi hem Türkay hem de Anday neredeyse aynı kaynaktan etkilenmişlerdir. Hatta Anday, kendi şiirinin altyapısını kuşçuluktan astronomiye kadar geniş bir bilgi alanının oluşturduğunu kaydetmektedir.⁸⁴ Aynı tez Türkay için de geçerlidir. Astronomi ilmi onun için vazgeçilmez konu ve motiflerden olduğu için o, bu açıdan da geniş bilgi sahibi olmuştur.

Türkay'ın "Dalları Yeryüzünde Ağaç" ve Anday'ın "Ağaçların Yukarıdaki Yaprakları" şiirlerinin hem başlıklarında hem de içeriklerinde benzer yönler dikkat çekmektedir. Ayrıca her iki şair Gilgamiş ve Odysseus destanlarına yönelmişlerdir. Türkay "Ölümsüzlük Acısı" oyununda, Anday ise "Ölümsüzlük Ardında Gilgamiş" adlı eserinde Gilgamiş destanını konu edinmiştir.

⁷⁸ Orhan Veli, *Şiirler*, Narodna Prosveta, Sofya 1968, s. 138.

⁷⁹ Türkay, *Seçme Şiirler (1950–1990)*, s. 195.

⁸⁰ Geniş bilgi için bkz.: R.S.Penney, "Felsefeyle İlgili Kuran İki Büyük Ozan: Anday ve Türkay" *Toplumun Sesi Dergisi*, Londra 1987, s. 135-136.

⁸¹ "Divan şiirinin yanı sıra, bu şiiri Cumhuriyet Dönemi'nde de devam ettirmiş olan Yahya Kemal ve Ahmet Hâşim'in şiirleri de Anday'ın şiirsel serüveninde etkili olmuştur. Anday, 1991 yılında kendisi ile yapılan söyleşide bu etkilenmeleri şu cümlelerle dile getirmektedir: "Benim birçok şiirimde bazı divan şairlerinin etkisi vardır. Ama bu tümüyle kabul etmek anlamına gelmez. Onun için "seçerek" dedim. Ama doğrusu halk şiiri bizi hemen hemen hiç etkilemedi. Divan şiiri ve onun devamı olan Yahya Kemal çok koyu Osmanlıca ile yazan Ahmet Hâşim bizi en çok etkileyen eski şairlerdir." (Mitât Durmuş, "Yaşamsal ve Metinler Arası Bağlamda Melih Cevdet Anday Şiirinin Kaynakları", *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4 /1-II Winter, (2009), s. 1285–1286 http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20EDEBIYATI/mitat_durmus_melih_cevdet_anday_metinler_erasi_baglam.pdf.(ET: 25.12.2009)

⁸² "Melih Cevdet Anday'ın lise yıllarında tanımayla ve kendisinden etkilenmeye başladığı diğer bir isim Nâzım Hikmet'tir. Ziya Paşa ve Abdülhak Hamid'in şiirlerinden tat alamayan Anday, Nâzım Hikmet'in şiiri ile karşılaştığında kendi şiirsel serüveninin yolunu da âdeta belirlemiş olur. Akan Zaman Duran Zaman I adlı anılarını topladığı kitabında bu yılları şu cümlelerle anlatır: "Sonra Nâzım Hikmet'i bulunca, kendimi bulmuş gibi oldum. Okuduğum her şiirini ezberliyor, önüme gelene de dinletiyordum." Nâzım Hikmet'in "Yaşamak ne güzel şey, Tarantababu" ifadesi sonraki yıllarda Melih Cevdet'in şiirlerine "Yaşamak güzel şey doğrusu" şeklinde yansır". (Durmuş, age., s. 1281.)

⁸³ "Divan şiirini "ikon şiiri" olarak gören Anday, şiirlerinin kaynaklarını kimi zaman "Kitaba Ek" başlıkları altında verirken, bu kaynakları çekinmeksizin sunması, onun şiirde kaynaklık sorununa ve metinler arasılığına bakışını göstermesi bakımından da son derece önemlidir. Batı şairlerinden Wallace Stevens, T. S. Eliot, Ezra Pound, Baudelaire gibi isimlerin yanında Divan şairlerinden Şeyh Galib de Melih Cevdet'in kurduğu şiir metinlerinde birer biçim yaratma ve esinlenme kaynağı olarak kendini gösterir". (Durmuş, age., s. 1283.)

⁸⁴ "Çok şey bilmek lazım. Yüzlerce, binlerce bilgisi olmalı şairin. Tavukçuluktan tutun, kuşçuluk, astronomiye kadar... Yani sayın sayabildiğiniz kadar. Bunlardan neler çıkacağı belli olmaz." (Durmuş, age., s. 1286.)

Anday'ın "Ay Üzerine Açıklamalar" şiiriyle Türkay'ın "Ay İçin Requiem" şiiri arasında da belirgin bir paralellik bulunmaktadır. Türkay bu şiirde Ay'ın gizemini kaybetmesinden yakınlıkla ağıt söylemiştir. Kendi uzay gemisinden Ay'ı kraterler leşi ve ışık iskeleti olarak gören astronot Frank Borman artık Ay'ın eski imgesinin, büyüünün yok olduğunu, onun başka güneş dizgesine göçtüğünü söylemiş,⁸⁵ şair de bundan esinlenerek aşağıdaki mısraları kaleme almıştır:

*Dur gitme
hangi güneş dizgesinin duygulu yaratıkları
telleyip pullayacak o imgeyi şiirin saltık rengiyle
dur gitme
anımsa bir kez yıldızlarla yüklü
uzun geceleri
yeminleri
sevişmeyi⁸⁶*

Aynı duygu ve düşünceler Anday'ın "Ay Üzerine Açıklamalar" şiirinde ve "Sen Ne Dersin?" başlıklı yazısında da işlenmiştir. "Sen Ne Dersin?" adlı yazıdan örnek olarak vereceğimiz satırlar bu tezin kanıtıdır: "Bir gün ay bize öteki yüzünü gösterecek ve işte o zaman bütün ruhsal etkiler bilince mal olacak. Yaşanan yerin cehenneme dönmesi değil de nedir bu!"⁸⁷ Anday, ayla ilgili şiirinde ise Ay'ın eskiden tanrıça olduğunu ifade eder. Anday da Türkay gibi önceleri ilkel insanların düşüncelerindeki Ay imgesinin nasıl olduğunu ve zamanla nasıl değiştiğinden bahseder:

*Ay eskiden tanrıçaydı. Sonra
Anaksagoras'ın şemsiyesi oldu
İlk o buldu güneşin ayda yansıdığını.
Bilimsel bir masaldır yansıma.
Ve halk "eski-yeni ışık" derdi
Yansımayı görürdü demek tanrıçada⁸⁸*

Osman Türkay'ın şiirlerinde diğer şairlerin de etkisi gözükmektedir.⁸⁹

⁸⁵ Osman Türkay, *Beethoven'de Aydınlığa Uyanmak*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 1970, s. 57.

⁸⁶ Türkay, age., s. 61.

⁸⁷ Melih Cevdet Anday, *Ölümsüzlük Ardında Gilgamiş (Toplu Şiirler II)*, Adam Yayınları, İstanbul 2002, s. 207.

⁸⁸ Melih Cevdet Anday, *Rahatı Kaçan Ağaç (Toplu Şiirler I)*, Adam Yayınları, İstanbul 2003, s. 222.

⁸⁹ Ziya Gökalp'ın meşhur "Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan, Vatan, büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan" mısralarını kendi manzumesinde bir az değişik şekilde iktibas etmiştir:

Vatan ne Turandır şimdi Türklere

Ne de zincire vurulan Türkistan

Gökler sonsuzluğunca özgür

Vatan Türkiye'dir

Daha ileri daha aydındık

Çağlara ümran. (Türkay, 7 Telli, s 35)

Bundan başka Türkay, Cahit Sıtkı Tarancı'yı da anmış, kendi özgeçmişiyi bağlı "Yıllar" şiirinde "Otuz Beş Yaş" manzumesindeki soruyu yeniden seslendirmiştir:

Yaş otuzbeş mi diyorsun Tarancı? Yolun yarısı –İki kere iki: Üç?...

2. T. S. Eliot

Türkay'ın edebi kişiliğinin oluşmasında İngiliz edebî çevresinin ve edebiyatının önemli rolü vardır ve şair kendisi bu konuyla ilgili şöyle bir itirafta bulunmuştur: “T. S. Eliot'tan tek sesliliğe, öykü anlatmaya düşmeden uzun şiir yazma tekniği öğrendiğimi inkâr edemem. Ayrıca, D. Thomas'ın söz dizimi, sözcük örgüsünden de yararlandığımı ama onun gibi yazmayı yeğlediğimi de belirtmek isterim”⁹⁰.

T. S. Eliot'un “Seçme Şiirler” kitabını Türkçeye aktaran Osman Türkay üzerinde Eliot'un etkisinden birkaç örnekle bahsedelim: Osman Türkay'ın “Uyurgezer” adlı kitabında modern İngiliz şiirinin ve özellikle de T. S. Eliot'un, aynı zamanda Melih Cevdet Anday'ın, İkinci Yeniler'in etkisinin önemini belirtmekte fayda vardır. Bazı kaynaklarda modern şiirin temelinde T.S. Eliot'un 1922 yılında yayınlanmış “Çorak Toprak” adlı eserinin dayandığı söylenilmektedir⁹¹. Batı dünyasının manevi çöküşünü yansıtan bu eseri Türkçeye çeviren Osman Türkay ise ikinci ve daha sonraki kitaplarında bu sorunu yalnız Batı'ya ilişkin olarak değil, dünya sathında ele almıştır. “T. S. Eliot, Ezra Pound ve James Joyceu gibi yazarlar (burada Joyceu da ozan sayabiliriz) eserlerini nasıl bir modern hayat görüşü üzerine kurmaktalar?... Onların bağlandığı gelenek artık ölmüştür. Çünkü toplum içinde bu geleneği sürdürecektir kilise, kiliseye inananlar ve inandıklarını sananların inançları artık ya ölmüş, ya da birer gölge durumuna gelmiştir... Bu durumda, bir sanat eseri oluşturabilmek için sanatçının kendi ruhsal yaşantılarını, kendi iç dünyasını ele alması, kendisini modern kargaşa ve karmaşıklığın denizine atıp, bağlı olduğu uygarlığın son bireyi olarak, boğulmadan önce o uygarlığın geçmişi hakkında bir esin (ilham) beklemesi demektir. “Ulysses”, “The Waste Land”, “Hygh Selwyn Mauberli”, “The Duinese Elegies” gibi eserlerde “apres moi le deluge” (benden sonra tufan) der gibi bir tutum var”⁹². Makalenin yazarı artık bu eserlerden sonra şiir alanında büyük eser yazmanın lüzumsuz olduğunu, hatta bu sanatkarların kendilerine bile yeni başlangıç için yeni prensipler gerektiğini vurgulamaktadır. Onun sözlerini kuralızsız şartsız kabul edersek modern şiirin de Batının çağdaş kültürüyle birlikte çöküş yaşadığından kuşku duymamalıyız. Lakin Osman Türkay yazmış olduğu yeni eserleriyle bu konuda söylenecek daha çok şey olduğunu bildirmiştir.

Osman Türkay'ın şiirlerinin büyük bir kısmı savaş ve barış konusundadır. Onun bu konudaki şiirlerinden olan “Çağ Görüntülerinden Sesler”de T.S. Eliot'un “Çorak Toprak” adlı eserinin etkisini görmek mümkündür. Yalnız Batı dünyasının değil, New York'tan Pekin'e kadar her bir ülkenin XX. yüzyılın felaketleriyle yüzleşmesi, toprağın ve kadınların “döl yatakları”nın İngiliz şairinin şiirinde olduğu gibi sembolik kısırlığı ölü şehirlerden eski bir ruhun insanlığa:

(Türkay, Kıyamet Günü Gözlemcileri, s. 78.)

⁹⁰ “Türkay'ın Etkilendikleri ve Etkiledikleri”, *Toplumun Sesi Dergisi*, S:173-174, (1993),s 62.

⁹¹ Bernard Bergonzi, “Bugünkü İngiliz Şiiri”, *Türk Dili Dergisi*, S: 123 (1961), s. 154.

⁹² Spender Stephen, “Bugünkü İngiliz Şiirinin Durumu”, *Türk Dili Dergisi*, S: 115, (1961), s. 449.

*Siz yıkınız yıkabileceğiniz ve usun ölçsüz kazanları
Kaynıyor bir yerlerinizde gezenler arası
Kent oyuklarında da barınılmaz artık gidelim haydi çek
Ağaç kovuklarından ölü boşluklara sayrı yurtları*⁹³

diye seslenmesi artık Batı kültürünün bir fırtınaya yakalanmasından ve yuvarlanacağı uçurumun kenarına yaklaşmasından haber vermektedir⁹⁴. Eliot'a göre bu çöküş yalnız Avrupa'yı etkileyecektir, Osman Türkay ise "çöküş alanını" daha da büyötmüştür:

*Güneş de çıldırdı bu kan cümbüşünde
Mağara havalarıyla kıvırıyor da
New York Londra Moskova Pekin
Düştü birer birer en eski yıldızlar da
Boşlukta kayan kaldırımlara*⁹⁵

Makalede Osman Türkay'ın Türkçe eserlerini ele aldığımız için İngiliz dilli edebiyatla Osman Türkay şiirinin bağlantısı konusuna ayrıntılı şekilde değinemiyoruz. Amerikalı araştırmacı Robert Little onun modern şiirlerinden hareketle romantik İngiliz şairlerinden farklı ve Franz Kafka'dan üstün özelliklerinin altını çizer: "*Dünyanın ilk Uzak Çağı ozanı olarak alkışlanan bu adamın hiç değilse, kolay anlaşılacak bir sözcük kuyumcusu olmadığı, şiirde incelmemişler, derinleşmemişler için etmediği rahatlıkla, söylenebilir. Kulakta kolay bir uyum yaratan Tennyson'un ölçülü ses oyunlarından, Byron, ya da Shelly'in kırsal, saf, sevimli, romantik ve kösnül düşünce ve sayıklamalarından kaçınan Türkay'ın eşsiz üslubu bir tür hızlı top mermisidir, sonsuzluklara, sonsuz karışıklıklara doğru akli genişleten yolculuktur*"⁹⁶.

Sonuç

Bu yazıda Osman Türkay'ın sanatını incelerken onun edebî kişiliğinin oluşmasında önemli rolü olan Türk ve Avrupalı şairlerden bahsettik. Yunus Emre, Mevlana, Yahya Kemal, Tevfik Fikret, Abdulhak Hamit, Ahmet Hâşim, Orhan Veli, Melih Cevdet Anday, Dylan Thomas, T. S. Eliot ve diğer şairlerin şiir ve sanatından esinlenen Türkay, Doğu ve Batı'nın edebî-estetik değerlerini sentez ederek orijinal sanat görüşünü ortaya koymuştur. O, bu müellifleri taklit etmemiş, konu-içerik ve üslup açısından edebî harekâtı yönlendirmiş, belirli istikametler vermiştir. Şairin kendisi bu etkilenmeyle ilgili olarak şöyle yazmaktadır: "Hiçbir ozanın etkisi altında yazmamak için yazmaya başladığım şiiri ya da şiirlerimi başka

⁹³ Türkay, *Uyurgezer*, s. 18.

⁹⁴ Osman Türkay, *Edebiyat, Eleştiri ve Dil Üstüne Düşünceler*, KKTC Millî Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları, Lefkoşa 1993, s. 51.

⁹⁵ Türkay, *Uyurgezer*, s. 18.

⁹⁶ Robert Little, "Bir Uzak Çağı Ozanı ve Evrensel Düşsever", *Uzak Çağı Ozanı Osman Türkay*, (Haz.: Şevket Öznur, Tuncay Özdoğanolu), Gökada ve Osman Türkay Vakfı Yayınları Lefkoşa, 2003, s. 62

bir şairin tesirinden kurtarmak için sürekli kendi şiirlerimi okurum. Böylece şiirimi bıraktığım yerden yazmaya başlamış olurum”⁹⁷.

Osman Türkay edebî yönden birçok şairden etkilense de Türk şiirinde hem sembolizm akımının devamcısı hem de şiir arayışlarında yenilikçi bir şair olarak orijinal bir yere sahiptir.

⁹⁷ “Türkay’ın Etkilendikleri ve Etkiledikleri”, *Toplumun Sesi Dergisi*, S:173-174, (1993), s 62

ONLARI UNUTAMAYIZ

WE CAN NOT FORGET

*Tahire HASANZADE****Özet:**

Kitab-ı Dede Korkut destanlarında tasvir edilmiş cesur kadınların mirasçıları Tuti Bike, Rustame, Curretuleyn, Hacer gibi Türk kadınları Mehmet Zihni Efendi'nin "Meşahir-ün Nisa" Rzaeddin İbn Fahreddin'in "Ünlü Hatunlar", Bahriye Uçok'un "Müslüman Devletlerde Hükümrân Kadınlar" ve başka eserlerde yaşamaktadırlar.

Doğu kadınının cömertliğinden bahseden böyle eserlerden birisi Gacarlılar döneminin ünlü sosyal-siyasi adamı, tarih ve coğrafyacısı, Marağalı Mehmet Hasan Han Etimadüssaltane'nin "Hayrat-ı Hasan" eseridir. "Hayrat-i Hasan" (Güzellerin serveti yahut bayanların hayırsever amelleri) eseri XIX yüzyılın ünlü Türk edibi Mehmet Zihni Efendi'nin "Meşahir-ün Nisa" eserinin Türkçeden Farsçaya tercümesidir.

Makalede Mehseti Gencevi, Jemile, Dilşad Hanım, Perihan Hanım, Ağabacı vb. ünlü Doğu şair hanımlarının hayatı ve edebî irsinden bazı bilgiler de verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tuti Bike, Etimadüssaltane.

83

Abstract:

In the article it is informed about women characters in the work of "Kheyrati- hesan" by the outstanding historian-geographer of Kajar period Maraghai Muhammad Hasan khan Etimadussaltaneh.

"Kheyrati- hesan" was written on base of "Masharihun-nisa" (Famous women) by Turkish scientist Muhammad Zehni efendi. Muhammad khan Etimadussaltaneh translated this work into Persian and added there information about Azerbaijani philanthropists and poetesses.

In the article it is also informed about virtuous deeds of oriental women such as Mahsati Ganjavi, Jamila, Dilshad khanum, Perikhan khanum, Aghabaji and so on.

Key words: Characters, Etimadussaltaneh.

* Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Muhammed Fuzuli adına Elyazmalar Enstitüsü – Bakü
apashayeva@yahoo.com

Kitab-ı Dede Korkut destanlarında tasvir edilmiş cesur kadınların mirasçıları Tuti Bike, Rustame, Curretuleyn, Hacer gibi Türk kadınları Mehmet Zihni Efendi'nin "Meşahir-ün Nisa" Rzaeddin İbn Fahreddin'in "Ünlü Hatunlar", Bahriye Uçok'un "Müslüman Devletlerde Hükümrân Kadınlar" ve başka eserlerde yaşamaktadırlar.

Doğu kadınının cömertliğinden bahseden böyle eserlerden birisi Gacarlılar döneminin ünlü sosyal-siyasi adamı, tarih ve coğrafyacısı, Marağalı Mehmet Hasan Han Etimadüssaltane'nin "Hayrat-ı Hasan" eseridir. Marağalı Mehmet Hasan Han 1843'de Tahran'da doğdu. Kendisi madehi taraftan Ağa Mehmet Şah Gacar'ın biraderi Mustafa Han'ın torunudur. Babası Ali Han Muhaddem'dir. O ünlü reformcu Emir-i Kebir Mirza Tağı Han'ın 1851'de Tahran'da tesis etmiş olduğu Darülfünun'da eğitim almış, burada askerî bilgileri öğrenmekle kalmayıp tarih, coğrafya, matematik ilimlerini Arap, İngiliz ve Rus dillerini de benimsemiştir. Mehmet Hasan Han, 1863-67 yıllarında Paris'te Gacar Devleti'nin elçisi Hasan Ali Han Gurusi'nin ataşesi gibi çalışmıştır. Fransa'dan dönünce Nasreddin Şah Gacar'ın şahsi mütercimliğini ve yardımcılığını yapmıştır. 1871 yılında ülkede yeni kurulmuş tercüme ve yayım idaresinin yönetimine getirilmiştir. O bu görevinde hayatının sonuna kadar çalışmış ve bu sırada yeni eserler de yazmaya devam etmiştir. Böylece Gacarlıların ilk Yayım Bakan'ı Marağalı Mehmet Hasan Han olmuştur. 1873, 1878 ve 1890 yıllarında Avrupa ve ülke dâhili seferlerinde Nasreddin Şah refakat etmiş, Mehmet Hasan Han, topladığı belgeler ve zengin kaynaklar sayesinde otuzun üstünde tarih ve coğrafya eserleri yazmış, Avrupa edebiyatından siyasi içerikli tercümeler yapmıştır. Bu yönüyle o İran tarihçiliğinde Avrupa bilimsel yönteminin kurucusu olarak bilinmiştir.

Mehmet Hasan Han, Etimadüssaltane'nin dört ciltlik "Mirat-ül Buldan-i Nasiri", üç ciltlik "Matla-üş Şems", "Hayrat-i Hasan" ve birçok başka eserlerinde Azerbaycan tarihi ve kültürüyle ilgili önemli bilgiler görülmektedir.

Onun Doğulu kadınların cömertliğinden bahsettiği üç ciltlik "Hayrat-i Hasan" (Güzellerin Serveti yahut Bayanların Hayırsever Amelleri) eseri XIX. yüzyılın ünlü Türk edibi Mehmet Zihni Efendi'nin "Meşahir-ün Nisa" eserinin Türkçeden Farsçaya tercümesidir. Eser 1886-88 yıllarında Tahran'da taşbasmada yayımlanmıştır. Mehmet Hasan Han, Mehmet Zihni Efendi'nin eserini tercüme ederken kendi araştırmalarını da buraya eklemiştir. Bununla da eseri, yetenekli edip, yönetmen bayanlarla ilgili bilgilerle zenginleştirmiştir. O, Doğulu kadınlarla bağlı bilgileri verirken Lütfü Bey Azer'in "Ateşkede", Mahmut Mirza Gacar'ın "Nogle-i Meclis", İzzadüdvle Ahmet Mirza Gacar'ın "Tarih-i İzedi" eserlerinden de yararlandığı için Zihni Efendi'nin eserinin değerini artırmıştır.

"Hayrat-i Hasan" eseri; XI-XIX yüzyıllarda yaşamış, sosyal-siyasi ve kültürel alanda aktif katılımlarda bulunmuş ünlü Anadolu, Azerbaycan, Fars, Arap, Hint ve Habeş kadınlarından bahseder. Mehmet Hasan Han, Etimadüssaltane kitabına ilginç bir giriş yazmış, yer yer beyitlerle bunu süslemiştir. Kitapta, XI. yüzyılda yaşamış, Arslan Hatun adıyla ün kazanmış ve Selçuklularda Toğrul

Bey'in kardeşi Davut İbn Mikayıl İbn Selcuk'un kızı Hadice-yi Selcugiyeye için verdiği bilgiler de gösteriyor ki o, edip, feşih, faziletleri ile ün yapmış bir kadın olmuştur.

“Hayrat-i Hasan”da, XII. yüzyıl Azerbaycanlı bayan şair Mehseti Gencevi'nin hayatıyla ilgili bilgiler ve rübailerinden örnekler de yer almıştır. Mehseti ile aynı yüzyılda yaşamış Haremşah sülalesinden olan Türkan Meleki, kısa bir süre Horasan şehirlerinin yöneticisi olmuş, aynı zamanda Sultan Şah'ın akıllı ve tedbirli annesidir. Hemedan'ın Siravend köyünde doğmuş Yasemine, güzel ahlaklı, ilim ve fazilet sahibi olarak bilinmiştir. Selaheddin Sefdi'nin “Unvanün-Nesr Fi Ayanül-Asr” eserinde onunla ilgili bilgiler vardır. Onun Kuran-ı Kerim tefsiri yapmış olduğu da bilinmektedir. Yasemine H. 502 (M. 1108) yılında vefat etmiştir.

XIII. yüzyılda yaşamış Kaziye Hatun (1258), Sultan Raziye, Binti Hudaversi, Cemile vb. kadınlar yetenekleri ve hayırseverlikleriyle ün kazanmışlardır.

Hemedan Meliklerinden Nasirüdvla'nın kızı Cemile'nin erdemliliği ve cömertliliğiyle ilgili çok konuşulmuştur. Onun H. 666 (M. 1268) yılında Mekke'yi ziyaret ederken 300 kul ve 200 cariyeyi serbest bırakması, 500 hayvanı yaya giden insanlara ayırması, Mekke-yi Mükerrime'ye 10.000 dinar bağışladığı kaynaklarda yazılmaktadır. Onun hayırseverliği o kadar dikkat çekmiş ki hatta hacılara Ümmi Cafer Zubeyde'nin hayırseverliğini bile unutturmuştur. Cemile o yıl çok ünlü olmuştur. Hatta hangi yıl bereketli olursa o yılı Cemile'nin adıyla anıyorlardı.

Sultan Raziye, Dehli'de Müslüman-Türk devletini idare etmiş, Şemseddin İltutmuş Mehmet Sultan'ın kızıdır. Atası vefat ettikten sonra, H. 634 yılında (M. 1236) devleti yönetmeye başlamış, düşmanlara karşı savaşta defalarca zafer kazanmıştır.

Binti-Hudaverdi'nin H. 624 (M. 1226-27) yılında İskenderiye'de yaşamasiyla ilgili bilgi verenler onun doğanın mucizesi olması, gizemli oluşu, kolsuzluğuna rağmen güzel hat örnekleri oluşturmasiyla ilgili de bilgiler vermektedir. Ona, Mısır yönetiminde bulunan birisi tarafından çalışması için bir yer ayarlandığı da bilinmektedir. Onun mezarı İskenderiye'dedir.

“Hayrat-ı Hasan”, XVI. asırda yaşamış ünlü kadınlar ve onların erdemlilikleri hakkında bilgi vermekle onları tarih sayfalarında yaşatmıştır. Emir Çoban'ın kızı Dilşat Hatun, Sultan yahut Ümmü-l- Sultan, Atabeyler sülalesinden Devlet Hatun, Halvetiye soylularından Sefiyye ve başkaları dönemin ünlü kadınları olmuşlar. Sultan Şaban'ın annesi Ümmü-l- Sultan ünlü “Medrese-yi ümmü-l- Sultan” medresesini yaptırmıştır. Bu bina Türk sultanlarından armağan kalan güzel binalardandır. Medrese Babi- Zavile'nin haricinde ve Çebel Kalesi'nin ve Mısır mezarlığının yakınında H. 771 (M. 1369-70) yılında yapılmıştır. Ümmü Sultan'ın emriyle burada Hanefi ve Şafii tarikatları için dersler ayrı ayrı yapılmaktaydı. Bu kadın, hayırseverliği ve cömertliğiyle ün kazanmıştır.

Aramcan Beyim Sultan Mehmet Mirza İbn Celaleddin, Miran Şah İbn Emir Teymur'un karısıdır. Sultan Mehmet onun sonsuz güzelliğine, akıl ve zekâsına meftun olduğundan devletin yönetiminde tüm söz hakkını ona vermişti. Devleti nerdeyse Aramcan Beyim yönetiyordu. Onun ve Sultan Mehmet Mirza'nın egemenliği H. 830 yılından H. 855 yılına kadar devam etmiştir (M. 1426-1451).

Safeviler sülalesinden olan çok akıllı ve erdemli bir kadın olan Perihan Hanım, Şah I. Tahmasib'in kızıydı. Bilindiği gibi I. Tahmasib'in ölümü üzerine saray insanları iki kısma ayrılmışlar. Bir grup insan Şah Tahmasib'in oğlu Haydar Mirza'nı, diğer grupsa o sırada Kakhkaha Kalesi'nde (Karadağda H. T) mahpus hayatı yaşamakta olan İsmayıl Mirza'yı (Şah II. İsmayıl) tahta getirmek istiyorlardı. Perihan Hanım'ın gayretleri sonucu İsmayıl Mirza, Safevi tahtına oturdu. O Gazvin'e (başkent) varana dek devleti Perihan Hanım yönetmiştir.

XVII. asırda İstanbul'un ünlü yazarlarından olan Safvet, Muhib Efendi Beklekçi'nin kızı, Rûfet adlı bir kişinin karısıydı. O, lirik şiirler yazıyordu. Meşhur tezkire yazarı Fet onun gazellerinden örnekler vermişti. Gazelin son beyti şöyledir:

Safvet-i raz-ı dilin kimseye izhar etme

Gün olur yardım eder bir dil-i agah sana.

Safvet, 1643 yılında vefat etmiştir. Kendisi Eyub'da, babası Muhib Efendi Beklekçi'nin zaviyesinde gömülmüştür.

86

O dönemde İstanbul'da Ani Fatime, Ümmetullah, Hindistan'da Teymurlulardan Zibünnisa Beyim yaşamış ve eserler yazmıştır.

Ümmetullah, IV. Sultan Mehmet Han'ın çağdaşı, Kametizade'nin kızıydı. O edebiyatta maharetli, ilahiyat ilimlerinde derin düşüncesi ve bilgisi olan birisiydi. 1703 yılında vefat eden bu bayan yazarın şiirinden iki mısra:

Hafta geçmez kuyine mehman eden sensin beni

Belki her şeb sübhede kulan eden sensin beni.

Kitapta XVIII-XIX yüzyılın cömert, ressam ve hatçısı Gacar kadınlarıyla ilgili bilgi verilmektedir. Abas Mirza Naibüssaltana'nın annesi Asya Hanım, kızı Fahriddövl (Bu kadın İrevan Serdarı Sarı Arslan gibi bilinen Mehmet Hasan Han'ın eşi idi-H.T) şiirleriyle herkesin dikkatini çeken Teyyibe, İstanbullu Leyla Hanım, Diyarbakırlı Sırrı Hanım, Şerife Hanım vb. bahsediliyor.

Lubin eyaletinin mert cesur kadını olan Şerife Hanım'ın 1876 yılında gerçekleşen Lubin (Bosna sancağına ait kasaba-H.T) istilas zamanında savaşlarda gösterdiği kahramanlıklarından dolayı Osmanlı Devleti'nin Mecdiyye Nişan'ıyla onurlandırılmasına ilişkin verilen bilgiler Türk kadınının hem zarif hem güçlü ve savaşçı bir ruha sahip olmasının bir göstergesidir.

KAYNAKÇA

- Muhammed Zehni Efendi. *Meşahir ün-nisa*. İstanbul: Metbeeyi-Amire, h.1295/m.1878, cilt 1, 371 s. (Türkçe basım)
- Muhammedhasan han Etimadüsseltene. *Heyrati-hesan (Güzeller serveti)*. Bakü: Nurlan, 2003, 104 s., (Azerbaycan Türkçesi ile basım)
- Muhammedhasan han Seniüddövlü. *Heyrati-hesan*. Tehran: h.1304-1306/m. 1886-1888, cilt 1-3, 171+207+197 s. (Farsca taşbasma).

TÜRKİYE’DE YERALTI EDEBİYATI VE HAKAN GÜNDAY’IN
ROMANLARINDA YERALTI EDEBİYATININ İZLERİUNDERGROUND LITERATURE IN TURKEY AND THE TRACES OF
UNDERGROUND LITERATURE IN HAKAN GÜNDAY’S NOVELS

Evren KARATAŞ*

Özet:

Günümüzde edebiyatın beslendiği kaynaklardan biri de yeraltı kültürüdür. Yeraltı etkilerinin 18. yüzyıldan itibaren Gotik Edebiyat ile edebiyat sahasına yansımaya başladığı bilinmektedir. Gotik Edebiyat, insanın en temel ve ilkel duygularından biri olan korkuya dayanmaktadır. Korku ve kötülük, yeraltı kültürünün vazgeçilmez iki ögesi konumundadır. Edebiyatın yüzyıllardır süren serüvenine bakıldığında, “kötülük” kavramından da oldukça yararlandığı görülür. Edebiyat, uzun yıllar iyilik/kötülük karşıtlığını temel almış ve iyilikten yana mesajlar vermiştir. Ancak Yeraltı Edebiyatı ile kötülük başat öge haline gelmiş, muhalif ve anarşist kahramanlar aracılığı ile kötülük kavramı yeniden sorgulanmaya başlanmıştır. Yeraltı Edebiyatı anlayışında kötülük artık iyiliğin zıddı değil, yeni bir yaşam biçimidir.

Türk edebiyatında Yeraltı Edebiyatı’nın izleri 1980 sonrasında Türkiye’nin yaşadığı siyasal ve sosyal bunalım ortamında oluşmaya başlamış ve Yeraltı Edebiyatı 1990’lı yıllarda artık belirgin bir akım olarak Türk edebiyatındaki yerini almıştır. Hakan Günday, günümüzde eleştirmenler tarafından Yeraltı Edebiyatı’nın Türkiye’deki önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmada Hakan Günday’ın 2000-2003 yılları arasında yazmış olduğu ve Yeraltı Edebiyatı’nın ana dinamiklerini bünyesinde taşıyan Kinyas ve Kayra (2000), Zargana (2002) ile Piç (2003) adlı üç romanı örneklem olarak seçilmiştir. Elde edilen veriler ışığında, Hakan Günday’ın romanlarında kahramanların birer karakter özelliği olarak sunduğu yeraltı değerleri; yaşama uzlaşamama/varlığını anlamlandıramama, ölümü idealize etme, tercih edilmiş yalnızlık, toplumsallaşamama ve kurumlara karşı çıkış, aidiyetsizlik hissi, ahlâk kurallarını yok sayma, şiddet eğilimi-bağımlılık ve medeniyet karşıtlığı başlıkları altında sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yeraltı Edebiyatı, Gotik Edebiyat, Kötülük, Anti-kahraman

Abstract:

Today, one of the sources which feeds the literature is underground culture. It is known that the underground effects have been reflected to the literature field by the Gothic literature since 18th century. Gothic literature is based on fear which is one of the most basic and primitive emotions of people. Fear and evil are the two indispensable elements of underground culture. Looking at the centuries-long adventure of literature, it is seen that the literature is also benefited from “evil” concept. Literature has been predicated on the good/evil contrast for many years and given its messages on behalf of goodness. But the evil has become a dominant element with the underground literature, and the badness

* Arş. Gör. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü – Sivas
ekaratas@cumhuriyet.edu.tr

concept has began to be questioned again through the opponent and anarchist heroes. In the underground literature understanding, the evil is not the opposite of good now, it is just a new way of life.

Traces of underground literature began to form in the political and social crisis environment of Turkey after 1980 and it was taken its place as a significant movement in the 1990’s. Today H. Günday has been accepted as one of the important representatives of underground literature in Turkey by critics. In this study, three novels of H. Günday as *Kinyas* and *Kayra* (2000), *Zargana* (2002), *Piç* (2003) which were written between 2000-2003. And carry the main dynamics of underground literature are selected as a sample and in the results of the data obtained, the underground values which Günday presented as a character property of novel persons are reported in the headings of inability to accord in life/inability to give meaning to the existence, the idealization of death, preferred loneliness, anti-socialization and opposition against institutions, lack of the feeling of belonging to somewhere or something, ignorance of moral rules, the violence trend-dependence and the opposition to the civilization.

Key words: Underground Literature, Gothic Literature, Evil (badness), Anti-hero

Giriş:

Yeraltı Edebiyatı’nın temsilcilerinden biri olarak kabul edilen Georges Bataille, “Edebiyat ve Kötülük” adlı çalışmasının girişinde kötülük kavramının ahlâk yoksunluğundan kaynaklanmadığını, aksine yüksek ahlâktan beslendiğini öne sürerek edebiyatın kötülük ile olan bağına da şöyle yer verir: “Edebiyat masum değildir; edebiyat suçludur ve suçlu olduğunu artık kabul etmelidir” (Bataille, 1997: 10). Hakan Günday’ın romanlarında da Bataille’nin bu görüşünün izleri bulunur. Hakan Günday’ın romanlarında kötülük kavramı, iyi/ kötü karşıtlığı alanında değil, derin bir felsefî problem, temel bir insanlık eğilimi olarak ele alınır. İyinin zıttı olamayan bu yeni “kötülük” algısı, roman kahramanlarının sadece başkalarına değil, kendilerine de yönelttikleri bir eylemler bütünüdür.

Yeraltı Edebiyatı’nın temellendiği felsefî akımların başında Varoluşçuluk gelmektedir. Hakan Günday’ın romanlarında da Varoluşçuluk’un bir bakış açısı olarak önemli bir yeri olduğu görülür. Varoluşçuluk’u diğer felsefî akımlardan ayıran en temel özelliği, varlığın özden önce oluştuğu ve kendi kendini şekillendirdiği inancıdır. Buna göre insan kendini tanımlayan ve kendi özünü kendi oluşturan bir varlıktır. “Başka bir deyişle, varoluşçuluk, insanın dünyaya fırlatılmış bulunduğunu, dolayısıyla onun kendisini nasıl oluştursa öyle olacağını; insanın özünü kendisinin belirleyeceğini, bireysel insan varlığının sabit ya da değişmez, özsel bir doğası bulunmadığını öne sürer. Bu bağlamda her tür determinizm ya da zorunlulukçuluğa büyük bir güçle karşı çıkan varoluşçuluk, bireylerin mutlak bir irade özgürlüğüne sahip bulunduğunu, insanın özgürlüğe mahkûm olduğunu ve olduğundan tümüyle farklı biri olabileceğini dile getirir” (Cevizci, 1999: 890). Albert Camus ve Jean Paul Sartre öncülüğünde, II. Dünya savaşının bunalımlı

ortamında dünyanın “saçmalığı”nı ve insana verdiği “bulantı”yı anlatan Varoluşçu bir edebiyatın da ortaya çıktığı görülür. Bu edebiyat, odak olarak insanın yeryüzündeki varlığını sorgulamaktadır (Demiralp, 2005).

Günday’ın romanlarında genelde “kafası karışık” olan roman kahramanları, dünyayı varoluşçu bir algıyla çözümlemeye çalışmaktadırlar. Varoluşçuluğun temeli olan “insanın dünyaya fırlatılmış bir varlık” olduğu düşüncesinin izlerine Hakan Günday’ın romanlarında sıkça rastlanır. Dünyayı ve kendini anlamlandıramayan bu roman kahramanları, bu nedenle yaşam ve toplum ile de bir uyumsuzluk içindedirler. Bir çıkış yolu arayan kahramanların bu nedenle tek çıkış olarak gördükleri “ölüm” üzerinde genel bakışın dışında bir algı oluşturdıkları ve ölümü bir idea olarak tanımladıkları dikkat çeker.

Günday’ın romanlarında yeraltı kültürünün değerlerinin kahramanların birer kişilik özelliği olarak roman yapısına aktarıldığı görülür. Bu nedenle bu çalışmada “Kinyas ve Kayra”, “Piç” ile “Zargana” romanının anti kahramanları odak noktası olarak alınmıştır. Türk edebiyatında üzerinde henüz uzlaşma sağlanamamış konulardan biri de tip, kahraman, karakter, kişi kavramları arasındaki farkların ve benzerliklerin neler olduğudur. Bu nedenle edebi metin incelemelerinde birer terim olarak kullanılan tip, kahraman, karakter, kişi kavramlarının anlam alanları da oldukça bulanıktır. Çoğu kez ise bu terimlerin birbirleriyle eş anlamlı olarak kullanıldıkları görülür (Boynukara, 2002: 174, Aksoy, 2001: 3). 1970’li yıllarla birlikte edebiyat sahasında da etkili olmaya başlayan postmodernist etki, klasik roman “kahramanı” algısında da önemli bir dönüşüm hatta kökten bir değişiklik yaratmış ve roman dünyasına “anti kahramanları” taşımıştır. Artık idealize edilmiş kahramanlar yerine, genel ahlâk kurallarına ve kabullerine göre “kabul edilemez” davranışlar sergileyen, sorunlu “kahramanlar” ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu noktada kahramanların artık “gerçekçi, inandırıcı” olma zorunlulukları da ortadan kalkmıştır. Bu konuda Virginia Woolf’un “Karakter Nedir?” başlıklı yazısının da postmodernist etkiden önceki değişimi değerlendirmesi adına aydınlayıcı bir yazı olduğu görülür (Boynukara, 2002: 174).

Türk edebiyatında ilk anti kahramanlar, roman geleneğimizde postmodernist etkilerin öncüleri olarak kabul edilen Yusuf Atılgan ve Oğuz Atay’ın romanlarında görülür. Atılgan, Anayurt Otel’inde Zebercet’i zayıf, korkak ve zavallı bir anti kahraman olarak başarıyla kurgular. Zebercet’in fiziksel yapısının gösterişsiz ve zayıf olması da bu anti kahraman özelliğini destekler (Aksoy, 2001: 31). Atılgan ve Atay’ın roman kişilerinin ortak özelliği, yaşamın anlamsızlığı karşısında içine düşülen bir bunalım duygusu yaşamalarıdır. Roman kişileri bu bunalımdan kurtulmak için çok etkin olmasalar da çıkış yolları aramakta ancak bulamamaktadırlar. Bu durumun Günday’ın roman kahramanları için de geçerli olduğu görülür. Kemal Bek, Yusuf Atılgan’ın çizdiği roman kişilerinin toplumla ve aileyle uyşamayan, giderek yabancılaşan ve bu nedenle de acımasızlaşan kişiler olduğunu belirtir ki aynı durum Günday’ın çizdiği kişiler için de geçerlidir (Bek, 1993: 130-131). Ancak onun kişilerinin her ikisi de çıkışı bir şekilde bulur.

Kinyas, reddettiği dünya ile yeniden barışırken; Kayra, çözüm olarak “ölmeye yatmaya” karar verir. Bu açıdan olumlu ya da olumsuz Günday’ın roman kişilerinin yollarını çizdikleri, seçimlerini yaptıkları görülür.

1. Yeraltı Edebiyatı ve Türk Edebiyatındaki Gelişim Çizgisi

Yeraltı Edebiyatı, Türk edebiyatında yeni şekillenen bir tür olmasına karşın dünya edebiyatında geçmişi uzun yıllara dayanmaktadır. Kahraman, Yeraltı Edebiyatı’nın ilk örnekleri olarak Gotik Edebiyat ürünlerini kabul eder (Kahraman, 2005: 9). Gotik Edebiyat, temelde korku duygusuna dayanır. Korku ise insanın en temel ve ilkel duygularından biridir. İnsanın bireysel korkuları olduğu gibi, toplumsal ve dinî korkuları da vardır. Aydınlanma çağının getirdiği akılcılık ile birlikte korku anlayışı da değişir. Artık akıl dışı olduğu için korku duygusu dışlanır. Günümüze yaklaştıkça korkunun da biçim değiştirdiği görülür. Günümüz insanının en büyük korkusu ise yabancılaşma ve yalnızlıktır. İnsanı bu korkulara iten ise kendi eliyle büyüttüğü teknolojidir.

Gotik Edebiyat, 18. yüzyılda Aydınlanma Çağı’na bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Akıl temel alan aydınlanma anlayışına karşın, akıl dışı korkulardan ve hayal gücünden beslenen böyle bir edebiyat türünün ortaya çıkışı oldukça şaşırtıcıdır. Ancak Gotik Edebiyat da asıl gücünü, aydınlanma felsefesinin akıl dışında her şeyi yok sayan bu algısından almaktadır. Çünkü yaratıcılığın ortaya çıkabilmesi için hayal gücüne ihtiyaç vardır. Dünya, sadece akılla algılanabilecek bir uzam değildir. Gotik Edebiyat’ın gelişimini sağlayan bir başka faktör ise Fransız İhtilâli sonunda ortaya çıkan aşırılıklar olmuştur (Yücesoy, 2007: 2-12).

Bu dönemde, Marquis de Sade’in ürkütücü bir atmosferde erotik öyküler içeren eserler vermeye başladığı görülür. Kahraman’a göre Sade, Yeraltı Edebiyatı’nın kurucusudur. Çünkü Sade, o dönemde “aykırı” olanı ele almıştır. Kahraman, asıl Yeraltı Edebiyatı’nın ise Emily Bronte ile başladığını, Bronte’den sonra “kötülük” kavramının edebiyatın ana konularından biri hâline geldiğini belirtir. Bundan sonra Bataille, edebiyat ile kötülük teması arasındaki bağlantıyı sağlamlaştırmıştır. Rus ekolünde ise Dostoyevski’nin eserlerinin, özellikle de Yeraltından Notlar’ın önemli bir yeri vardır (Kahraman, 2005: 8-9).

Ancak kötülük algısından yararlanmanın Türk edebiyatında yeni ve zayıf bir yönelim olduğu görülür. Bunun temel nedeni, Batı kültürü ile İslamî değerlere yaslanmış Türk kültürünün “kötülük” kavramlarına farklı yaklaşımlarıdır. Hristiyan inancına göre, Adem ile Havva’nın işledikleri günahtan dolayı tüm insanlık lanetlenmiştir. Bu nedenle doğan her insan dünyaya bu günahla ve kötülükle gelmekte, yaşamını da bu kötülüktan kurtulmak için çabalamakla geçirmektedir. İslamî inanca göre ise her kişi kendi davranışlarından sorumludur. Kimsenin günahının bedelini diğeri ödeyemeyeceği gibi, hiçbir insan da dünyaya günahkâr olarak gelemmez. Bu anlayış farkı nedeniyle Batı edebiyatında kötülük algısına dayalı daha zengin bir edebiyat oluşurken, Türk edebiyatında bu yönelimin fazla gelişemediği görülür (Akçay, 2007: 69-70, Ayhan, 2007: 80).

Kahraman, 20. yüzyılda Yeraltı Edebiyatı'nın dünya savaşları ve Rus devrimi ile katılaştıran edebiyat anlayışından beslendiğini, daha sonraki yıllarda ise Kübizm, Dadaizm, Sürrealizm, Yeni Dalga, Feminizm, Viyana Eylem Grubu'nun etkileriyle dünyada "normal" kabul edilenlerin "dışında" olanların dikkat çekmeye başladığını belirtir. Böylece "egemen değer yargılarının her düzeyde kırılabileceği" anlayışı ortaya çıkmıştır. Yeraltı edebiyatı da bu anlayıştan beslenmiştir (Kahraman, 2005: 11-12). Türkiye'de bu tür; 1980 sonrasında, daha çok da 1990'lı yıllarda gelişme göstermiştir. Bunun temelinde ise postmodernizmin beslediği çoğulcu kimlik anlayışının ve teknoloji ile çoğalan iletişim olanaklarının "aykırılık" kavramını beslemesi yatmaktadır. Ancak 11 Eylül süreci ile kötülük kavramının tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de gündelik hayatın içine girmesi, Türk edebiyatının da bu konuyu fark etmesine ve irdelemeye başlamasına neden olmuştur. Ancak İslamî gelenekten beslenen, burjuvazinin gelişmediği ve sivil toplumun köklü bir geçmişe sahip olmadığı Türkiye'de, edebiyatta muhalefet kavramının da zayıf kaldığı ve bu nedenle de Yeraltı Edebiyatı'nın ülkemizde serpilip gelişemediği görülür. Ancak Türk romanı ve şiiri bu açıdan bir karşılaştırmaya tabi tutulursa Türk şiirinin 1980 sonrasında, yeraltı etkisine daha açık olduğu ve daha fazla ürün ortaya koyduğu görülür (Kahraman, 2005: 12-13).

Hikmet Temel Akarsu ise Türkiye'de 1950'li yıllardan itibaren Yeraltı Edebiyatı olarak sayılabilecek ürünler verildiğini belirtir. Akarsu'ya göre Atilla İlhan'ın Sokaktaki Adam adlı eseri, Türkiye'de Yeraltı Edebiyatı'nın ilk öncül eseridir. Akarsu, Bir Küçük Burjuva'nın Anıları ile Demir Özlü'yü; Buzul Çağının Virüsü adlı eseriyle de Vüs'at O. Bener'i, eserlerindeki yeraltı izleri nedeniyle bu türün öncüleri arasında sıralar. Akarsu, 1970'li yıllarda ise "kara edebiyatla" zaman zaman kesişen eserler yazan Oğuz Atay, Zühtü Baydar, Müfit Özdeş, Barlas Özarıkça, Nilgün Marmara, Ece Ayhan, Gülseli İnan, Metin Kaçan'ı Yeraltı Edebiyatı'na yakın duran tavırları nedeniyle türün öncüleri arasına katar. Ayrıca Akarsu, Tezer Özlü ve Sevgi Soysal'ın kimi öykülerinin de bu tür açısından dikkate değer olduğunu kaydeder (Akarsu, 2005: 59-61).

Ferudun Andaç, "derin bir acının, isyanın, savrulmanın dile getirildiği bir edebiyat" olarak tanımladığı Yeraltı Edebiyatı'nın kapitalizmin insanı ezen, yok eden anlayışına karşı oluştuğu görüşündedir (Andaç, 2005: 14). Aynı görüş, Ömer Türkeş tarafından da savunulmaktadır. Türkeş, Yeraltı Edebiyatı'nı "kapitalizmin biricik meşru çocuğu" olarak tanımlamaktadır. Türkeş, Yeraltı Edebiyatı'nın Türkiye'de belirli bir roman kahramanı ve teması da yarattığına dikkat çekerek bu türün Türk edebiyatındaki karakteristik çizgisini şöyle belirler: "Yerli yeraltı edebiyatının en dikkat çekici karakteristiği, madde bağımlısı ama bağımlılığı ile barışık, yenilmiş ve yenilgisini bir yazgı gibi kabullenmiş, belki de bu nedenle hayata kayıtsız, yarınsız ve her türlü değerden sıyrılmış, roman kahramanlarının romanların değişmez mekânı olan barlarda alkol kokusu ve sigara dumanı ile geçirdikleri gecelerinin, günü birlik yaşanan cinselliklerinin, tüketilmiş aşklarının, işsizliğin yarattığı maddi sıkıntıların, kriminalleşen hayatlarının ve trajik sonlarının konu edilmesidir. Şiddetin ve ölümün kol gezdiği bu dünya

kaybedenlerin dünyasıdır” (Türkeş, 2005: 16). Ayrıca Türkeş, 2004’e kadar yaptığı Türk edebiyatında Yeraltı Edebiyatı ürünleri sınıflamasına Hakan Günday’ın “Kinyas ve Kayra” (2000), “Zargana” (2002), “Piç” (2003) romanlarını da dahil etmiştir.

Çakmakçı da tarihi süreç olarak Yeraltı Edebiyatı’nın kapitalizmle ilişkili olduğunu belirtir. Çakmakçı’ya göre Yeraltı Edebiyatı, 20. yüzyıl başlarında kapitalist dünya görüşüne karşı ortaya çıkmıştır. Çakmakçı da Yeraltı Edebiyatı’nın ülkemizde yeterince gelişemediği görüşündedir. Çakmakçı’ya göre ülkemizde kapitalizmin etkileri, 1980 sonrasında hissedildiği için ilk Yeraltı Edebiyatı verimleri de 1990’lı yıllardan sonra görülmeye başlanmıştır (Çakmakçı, 2004: 93). Akarsu ise konuya daha farklı bir şekilde yaklaşarak muhalif ve anarşist bir müzik türü olan rock müzik ile Yeraltı Edebiyatı’nın bağlantısına dikkat çeker. Akarsu’ya göre bu iki tür, benzer temalar üzerinden gelişen muhalif akımlar olduğu için ortak özellikler taşımaktadırlar (Akarsu, 2004: 58).

Kendisinin de Yeraltı Edebiyatı türünde romanları bulunan Altay Öktem, Yeraltı Edebiyatı’nın genel edebiyat çizgisinin dışında daha anarşist bir çizgide geliştiğine ve edebiyatın moda akımlarının dışında olduğuna vurgu yapar: “Her şeyden önce Yeraltı Edebiyatı hangi ülkede, hangi çağda olursa olsun, “ana akım”ın dışında kalan edebiyatı işaret ediyor. Popüler edebiyatın dışında kalmayı tercih eden, popüler edebiyat jargonuyla konuşmayan ve hayatın ana damarlarından değil, alttan alta akan kılcal damarlarından beslenen bir edebiyat yeraltı edebiyatı” (Öktem, 2005: 3). Ancak Öktem, popüler edebiyat dışında kalan bu yeni akımın edebiyatın tıkanıdığı anda, bir kurtarıcı gibi algılandığını ve yeraltından yeryüzüne çıkarıldığını ve böylece de popülerleştirildiğini belirtir (Öktem, 2005: 3).

Türkiye’de Yeraltı Edebiyatı kavramı, Ayrıntı Yayınları’nın “Yeraltı Edebiyatı” adlı bir diziyle bu türün dünya edebiyatındaki belli başlı eserlerini dilimize kazandırmasıyla hız kazanmıştır. Bunun yanı sıra Stüdyo İmge Yayınları ile Çiviyazıları Yayınevi’nin de Irvine Welsh, Rushkoff ve Marquis de Sade’in eserlerini dilimize kazandırmalarıyla ülkemizde Yeraltı Edebiyatı’na yönelik bir okur ilgisinin başladığı görülmüştür. Öktem, ülkemizde yazarların da bu alandaki boşluğu fark etmeleriyle ve eserler vermeleriyle bu alanın ortaya çıktığını belirtmiştir (Öktem, 2005: 3).

Türkiye’de Yeraltı Edebiyatı’nın henüz “oluşmakta” olan bir edebiyat olması, kavramın sınırlarının ve içeriğinin henüz net olarak belirlenmesine engel olmaktadır. Zaman geçtikçe kavramın belirgin nitelikleri ortaya çıkacak ve hangi eserlerin ve yazarların Yeraltı Edebiyatı kavramı altında değerlendirilmesi gerektiği belirginlik kazanacaktır (Öktem, 2005: 7). Ülkemizde Yeraltı Edebiyatı’nın etkisi öncelikle romanda değil, şiirde kendini hissettirmiştir. Bu açıdan Ece Ayhan’ın başlattığı “kara şiir” anlayışının Yeraltı Edebiyatı’nın ilk basamağı olduğu görülür. 1980 sonrasında Türkiye’nin içinde bulunduğu siyasal ve sosyal karmaşa nedeniyle Yeraltı Edebiyatı daha çok gelişme imkânı bulmuş ve ana dinamiklerini oluşturmuştur. Bu şiirin en temel özelliği, uzlaşmazlık ve

muhalefettir. “İçinde yaşanan toplumun hiçbir noktasıyla uyum ve uzlaşım söz konusu değildir. Değillemeden (negation) başlayan ve nihilizme uzanan bir reddediş ortamı egemendir. Marjinallik, bir değer olarak görülmenin öncesinde, bir gerçeklik olarak algılanmaktadır ve bu oluşumun tüm bedeli sisteme çıkarılmaktadır. Bununla birlikte o marjinallik önerisi bile özen gösterilmesi ve korunması gereken bir olgu olarak sunulmaktadır” (Kahraman, 2004: 177).

Günümüzde Yeraltı Edebiyatı’nın daha çok fanzinler aracılığıyla gelişme gösterdiği bilinmektedir. Toplumsal dinamiklere karşı çıkışın sembolü durumunda olan fanzinler, çoğu kez isimsiz olarak yayınlanan ve fotokopi aracılığıyla el altından ilgilenenlere ulaştırılan yayınların genel adıdır. Türkiye’deki fanzin kültürü üzerine bir çalışma yapmış olan Altay Öktem, fanzinlerin popüler kültür karşıtı ürünler olduğunu altını çizer: “Kapitalizmin giderek yalnızlığa sürüklediği bireylerin seslerini duyurabilmek, daha önemlisi, bu sesleri paylaşabilmek için oluşturdukları başkaldırı yöntemi de diyebiliriz fanzin için. Kısacası popüler kültür ürünlerinin tam karşıtıdır fanzinler. Geleneksel aile yapısıyla, eğitim sistemiyle, apolitikleştirme çabalarıyla, devletin resmi ve gayri resmi güçleriyle dar bir alana sıkıştırılarak tüm çıkış noktaları kapatılan, bir anlamda da kendi içinde boğulmaya terk edilen gençler, fanzin çıkartarak hayata ve hayatını baskı altına alan kurumlara duyduğu tepkiyi öfkeye dönüştürüyor” (Öktem, 2006: 12).

2. Hakan Günday’ın Roman Kahramanlarında Yeraltı Edebiyatı’nın İzleri

2.1. Yaşamla Uyuşamama/Varlığını Anlamlandıramama

Hakan Günday romanlarında, ana karakterlerin temel sorununun yaşam içerisinde kendilerini anlamlandıramama, yaşamla uyuşamama ve yaşam karşısında anarşist bir tavır alma olduğu görülmektedir. Kahramanların bu durumdan muzdarip oldukları, “normal, gündelik” birer insan olamadıkları için mutsuzluklarını benimsedikleri anlaşılır. Kahramanların bir çoğu kendini doğuştan “anormal” olarak tanımlar ve “sıradan” birer insan olmak için çabaladıklarını ancak bunu başaramadıklarını dile getirir.

Yazarın ilk romanı olan ve 2000 yılında yayımlanan “Kinyas ve Kayra”, Latince bir deyiş olan “Omnes Vulnerant Ultima Necat” ile başlar. “Hepsi yaralar, sonuncusu öldürür” ya da “Her geçen dakika yaralar, sonuncusu öldürür” anlamına gelen bu söz, insanın yaşam boyunca her dakika yara aldığını, giderek artan yaralarıyla can çekişerek yaşamaya çalıştığını ve son dakika olan ölümle de hayatının sona erdiğini anlatmak için kullanılmaktadır.

“Kinyas ve Kayra” romanı, Kinyas ve Kayra adlı takma adlarla yaşayan ve anarşist birer ruha sahip olan iki gencin yaşamlarından bir kesiti anlatır. Ölümü yüceltmiş olan bu iki kahraman, ölüm günleri gelene kadar günlerini tüketmek üzere dünyanın çeşitli kıtalarına yolculuk eden ve yasa dışı işlerle uğraşarak para kazanan iki arkadaştır. “Sıradan” bir insan için dünya üzerinde değerli olan olguların, kavramların, durumların onlar için anlamsız olduğu görülür. Her iki

kahramanın da ana sıkıntısı “kendilerinden kurtulmak”tır. Bunun için alkol, sigara, cinsellik ve suç çerçevesinde yaşayan kahramanların yaşamın anlamına bir türlü ulaşamadıkları görülür. Kinyas, bu durumu kendi adına şöyle açıklar:

“Kendimi defalarca buldum, defalarca kaybettim. Gerçek adımları hatırlamıyorum. Kimliğimi bir çocuğa sattım. Çirkinleşmek için çok uğraştım. İsteyene ruhumu kiraladım. Vücudumdaki dikiş sayısını artık bilmiyorum. Hayatımı diktiler. Oysa yırtmak için çok uğraşmıştım” (Kinyas ve Kayra, 23).

Kinyas için yaşamı anlamlandıramamanın, yaşama isteği duyamamanın ana nedeni, insanın bedeni ile zihni arasındaki uzaklıktır. İnsan yaşama dair algılarını çevrenin, eğitimin ve kişiliğinin harmanıyla zihninde kurar, geliştirir. Bu algı, insanı yaşama bağlayan ana öğedir ve bu öğenin yapısı insanın yaşam içindeki duruşunu, konumunu ve eylem alanını belirler. Böyle bir algıya sahip olmayan, olamayan ya da “sakat” bir dünya algısı bulunan kişiler için yaşam ve onun biricik mekânı dünya, “çekilmez ve katlanılması” gereken bir zorunluluk hâlini alır. Bu durumu Kinyas şöyle açıklamaktadır:

“Aynaya bakıp kendimi tanıyamamak, insanın kendi anılarını bir başkası yaşamış gibi anlatması, dünyanın kendisi dâhil üzerindeki hiçbir şeye kayda değer bir varoluş nedeni bulamamak ve zihnin bedende binlerce kilometre uzakta olması o kadar korkunç ki!” (Kinyas ve Kayra, 27).

Bu uyumsuzluk hâlinin bir süre sonra insanı “delirttiği” gerçeğini Kinyas dile getirir. Yeryüzünde kendine bir anlam, konum, yer bulamamak insan zihnini sonu olmayan bir dehliz haline getirmektedir. Kendiyle ve dünyayla bir derdi olan her insan gibi Kinyas da delirdiğine inanmaya başlar. Aslında doğru ya da yanlış her hangi bir şeye “inanmanın” insanı bu delilikten kurtaracağına inanan Kinyas için bu inançtan yoksun olmak onun “normalin dışına” itmiştir:

“Varlığıma nedensizlikten delirdim ben. Hiçbir nedeni kendime yakıştıramadığımdan. Hepsini giydim. Hiçbiri olmadı. Hepsi dar geldi. İnansaydım herhangi birine, uğruna gerekirse dünyayı kan gölüne çevirirdim” (Kinyas ve Kayra, 142).

Aynı durum, romanın diğer kahramanı Kayra için de geçerlidir. Kayra için yaşamda bir yol bulamamak, gidilecek istasyonları bilememek onu dünya üzerinde yönünü bilemeyen, pusulasız ve haritasız bir gezgin haline getirmiştir. Dünyaya bir “şey” için gelmiş bir insan için o “şey”in ne olduğunu bilememek, bu bilgiden yoksun olmak büyük bir ızdırap vermektedir. Bu durumu Kayra şöyle anlatır:

“Ne yapmak istediğini bilmemek kadar acı verici bir şey daha yoktur. Ne istediğini bilmemek insana verilmiş en yırtıcı işkence türlerindendir ...” (Kinyas ve Kayra, 262).

Kayra anlamlandıramadığı, uyuşamadığı ve bu nedenle de kendine değersiz gelen dünyaya karşı tek ve genel bir duygu geliştirmiştir: Nefret. Ancak Kayra’nın yaşamın bir elemanı olarak gördüğü kendisini de bu duygunun dışında

tutmadığı/tutamadığı görülür. Kahraman kendisiyle bile uyuşamadığı, barışamadığı için kendi dışındaki varlıklarla hiç uyuşamamakta ve kendinin de içinde bulunduğu bu “bütünlüğe” karşı yıkıcı bir tutum sergilemektedir. Bu durum onun dilinden romanda şöyle aktarılır:

“İnsandan ve bütün canlılardan iğreniyorum. Kendimdense nefret etmekten yoruldum ve bu konuda hiçbir şey hissetmiyorum. Oksijenle alışverişi olan her yaratık midemi bulandırıyor. Gözkapaklarımı derime kaynak makinesiyle yapıştırmak istiyorum. Bir canlı daha görmemek için! Ellerimden, ayaklarımdan korkuyorum. Kalabalıklardan korkuyorum. Tek isteğim bütün düşündüklerimi içinde barındıran beynimi bedenimden yırtıp uzay boşluğuna fırlatmak. Bedenim olmadan, sadece ve sadece var olduğumu bana hatırlatacak olan zihnimin uçmasını istiyorum” (Kinyas ve Kayra, 176).

Kinyas ve Kayra’nın yaşamın anlamı konusunda vardıkları ortak fikir, yaşamın ve dünyanın anlamsız ve işe yaramaz olduğu yönündedir. Dünya bir tekrardan ibarettir. Nasıl ki dünya her gün hiç durmadan, sürekli olarak dönüyorsa, insanlarda onun üzerinde her gün, hiç durmadan, sürekli aynı davranışları tekrarlamaktadır. İnsanlar; beslenmek, barınmak, üremek gibi temel ihtiyaçları dışında dünya üzerinde anlamlı hiçbir şey yapmamaktadırlar aslında. Romanda bu durum Kayra tarafından şöyle anlatılır:

“Dünya boşa dönüyordu. Kaza yapıp ters dönmüş bir arabanın boşa dönen arka lastiği gibi! Hiçbir işe yaramıyordu. Belki bir palmye yaprağı bağlansa ilkel bir vantilatör yapılırdı. Ama dünyaya ne bağlanırsa bağlansın, durmadan dönmesi yararlı hale getirilemezdi (...). İlkellik mıknaş gibidir. Dev bir mıknaş. Biz istemesek de vücudumuzdaki demir ona doğru gider. Beynimize işlenmiş bir ilkel insan dövmesiyle doğarız. Yemek, uyumak, bağırsaklarımızdakileri çıkarmak dışında yaptığımız her şey fazladandır. Üremek dahil. Geriye kalan her şey uydurulmuştur. Dünya uydurulmuştur! Caddeler, evler, giysiler... Her şey. O üç eylem dışındaki her şey! Aşk, siyaset, tıp, savaş. Bunların hepsi insanoğlunun boynuna astığı aksesuarlardır. Teker teker hepsinden kurtulun ve üç ana eyleme dönülürse insanlık kendini hatırlayacaktır. Bunların yerine getirebildiği dev bir yatakhane olmalıydı dünya ...” (Kinyas ve Kayra, 176).

“Zargana” romanının ana karakterlerinin de yaşam konusunda umutsuz oldukları görülür. Romanın ana karakteri Zargana, ailesi tarafından evlatlık edinildiğini öğrendiği gün, on iki yaşındayken evden kaçır. Bir süre sokaklarda yaşayan, on iki yaşında cinayet işleyen ve şiddete meyli giderek artan Zargana, yaşamın nihaî amacının üzüntü olduğuna karar verir. Çünkü ona göre yaşamda mutluluk değil, üzüntüdür kalıcı olan:

“Derinden üzülen bir insan, gördüğü en büyük gösteriydi. Sevinen birini seyretmekten daha zevkliydi bu, çünkü gerçeğe arasında bir sorun olmadığı için insanın kendini o denli zorlaması gerekmiyordu. Mutsuzlar, büyük şoklar yaşayanlar, kanser olduğunu öğrenenler, çocukları ölenler çok daha iyi performans

gösteriyorlardı gerçeğe alışabilmek için. Profesyonel aktörler gibi çevrelerindeki de inandırmak için uğraşıyorlardı. Tabii, son olarak da, mutsuzluk mutluluktan daha çok ses çıkarıyordu. On iki yaşındaki bir çocuk için önemliydi işin kulakları ilgilendiren bölümü. Çocukların çoğu renge ve sese doğru yürürdü. Büyüyen her gözbebeğinde, titreyen her çenede, buruşan her alında daha da hızlandı. Ne istediğini biliyordu artık. Dünyanın kabuğu olacak kadar üzüntü. Siyah ve grinin hüküm sürdüğü o eşsiz üzüntü. Gözlerinin rengine yakışacak bir dünya ...” (Zargana, 48).

Yine Zargana’ya göre, hayatta iki insan tipi vardır: Gidenler ve kalanlar. Gidenler, riski göze alıp gerçek hayatı yaşayanlardır. Kalanlar ise hayatın sıradanlığı içinde yitip gidenlerdir. Zargana, gitmeyi tercih edenlerdendir:

“İnsanın kaderine ölüme kadar tecavüz etmeyi istediği gün, o kaçış fikrinin bir kara delik gibi zihnine gelip yerleştiği gündür. Yoksul olduğu için bilgiye ulaşamayanlardan, hayatı ve insanlığı sorgulayamayanlardan, en yüksek eğitim olanaklarının sunulduğu, delirmek için yeterli bütün malzemeye sahip çocuklara kadar bütün hayat tarzlarında, kaçış, rahatsız ama çekici bir yere sahiptir. Üzerinde fazla oturulamayan sert bir koltuk gibi. Anarşist yazarların okunması gerekmez yaşanan yerden kaçma fikrinin ortaya çıkması için. Paranın olup olmaması, bir kentte ya da bir kasabada yaşanması hiçbir şeyi değiştirmez. Bir insan ya gitmek ister ya da kalmak. Gidenler üzüntüyü çarşaf yapıp üzerine yatar ve o çarşafın üzerinde bin bir zevk içinde hayatla sevişir. Kalanlarsa vasat hayatlarını, bir ürünün taban ve tavan fiyatlarına benzeyen taban ve tavan duygular içinde yaşayarak yerleşik düzenin sokak lambaları haline gelir ...” (Zargana, 48-49).

“Piç” romanında ortak noktaları “eylemsizlik” olan Hakan, Barbaros, Cenk ve Afgan’ın yaşamları anlatılır. Bu dört gencin yaşam karşısındaki umursamaz bir tavır içinde oldukları görülür. Onlar hayatı tam olarak “harcayan” insanlardır. Bu harcama eylemi sadece kendilerini değil, çevresindeki insanları da etkilemektedir. Özellikle aileleri bu durumdan büyük zarar görmektedir. Ancak piçler, “yaşama” duygusunun verdiği “acıdan” ve “bunalım”dan onu ve ona ait her şeyi harcayarak kurtulmaya çalışmaktadırlar.

“Oysa kötü insanlar değillerdi ama yine de hayatta olmaları onları nedensizce sevenlere acı veriyordu. Acının nedeni tam olarak hayatta olmaları değil, hayatı kullanma biçimleriydi. Harcıyorlardı. Her şeyi. Kendilerini, hayatlarını, onlara sunulmuş her duyguyu ve her malı” (Piç, 38).

Ancak kahramanlar bu “umursamazlık” yaklaşımının zihni ve vicdani sıkıntılarını da ciddi boyutlarda yaşarlar. Bu durum romanda, “hayat felci” kavramıyla açıklanmaya çalışılır:

“İnsanın kendine biçtiği cezadan daha acı dolu olanı yoktur. İnsanın kendine verdiği cezaların ilki, işlediği suçtur. Piçlerin suçunun bir adı vardır: hayat felci. İsteyerek felç geçiren insanlar dururlar ve her saniyesinde bin bir hareketin olduğu bir filmde donmuş tek kare olarak yaşarlar. Çünkü korkarlar. Geçmişten ve

gelecekte korkarlar. Geçmiş ve geleceğin arasında sıkışmış olan piçler tek bir adım bile atamayacak hale gelirler iki silindirin arasında bir karbon kağıdına dönüşürler” (Piç, 56-57).

Çalışmak, düzenli bir yaşam kurmak gibi sıradan insanın kolayca yaptığı işler kültürlü ailelerden gelen, iyi okullarda eğitim almış, birden çok dil bilen, müzik birikimleri geniş olan bu gençler için oldukça zordur. Gençler, sıradan insanın yapıp ettiklerinin hayalini kurmakla yetinirler. Düzenli bir işte çalışmak da bu hayallerden biridir. Bu durumu romanda Hakan, şu sözlerle dile getirir:

“Bu odadaki hiçbir insan hayatının hiçbir gününde maaşlı bir işte çalışmayacak. Açlıktan da ölse, soğuktan da dursa çalışmayacak, sahip olduğu bilgilerin hiçbirini herhangi bir mesaide harcamayacak, kimseyle paylaşmayacak” (Piç, 103-104).

Aslında bu sözlerle Hakan çalışmanın onlar için bir keyfiyet olduğunu ve bu keyfiyeti isteyerek kullanmadıklarını da iddia etmektedir.

Ancak en son aşamada piçlerin “yaşama tutunabilmek” adına cılız eylemlere giriştikleri görülür. Örneğin hiç paralarının kalmadığı, sokakta kaldıkları günlerde fabrikada çalışmak için yola çıkarlar. Ancak işe alınmazlar. Bu iş piçler için sıradanlaşmanın da bir aracı olacağı için farklı bir anlam taşımaktadır. Zihnin çalışmadığı, sadece bedenin çalıştığı bu iş onlar için oldukça uygundur. Bu konuda Afgan, “O kadar çok çalışırız ki yaşadığımızı unuturuz” der (Piç, 196). Eser işlediği bu tema yönüyle İvan Gonçorov’un Oblomov adlı romanı ile benzer bir yön taşımaktadır. Oblomov, her ne kadar çöken bir toplumsal düzeninin temsilcisi olarak romanda sunulsa da aristokrat bir aileden gelmesi, eğitilmiş olması, sürekli planlar yapıp bunların hiç birini uygulayamaması, ancak bu durumun huzursuzluğunun bir atmosfer gibi zihnini kuşatması, kısacası “eylemsizlik” kavramını ele alması bakımından “Piç”teki karakterlerle benzer yönler taşır. Ancak Oblomov ile “Piç” romanının ana karakterleri arasında önemli bir fark vardır. Piçler dünyaya karşı daha anarşist bir tutum sergilemelerine karşın, Oblomov’un daha ılımlı bir bakış açısı vardır. Ayrıca piçlerdeki umursamayıcı yönün Oblomov’da daha ziyade “tembellik” olarak tezahür ettiği görülür (1998: 6). Eserde, Hakan adlı kahramanın yaşam karşısındaki tavrı, gençlerin genel durumunu göstermesi bakımından önemlidir:

“Eğer bir gün yazmaya karar verirsem oto-otopsi yazacağım. Çünkü otobiyografilerini yazanlardan çok uzakta bir varlık olduğum için ölüm nedenim olan yaşamımı ancak bir otopsiyle açıklayabilirim. Otopsi sonucu da, ‘Hakan’ın ölüm nedeni doğumdur’ olacak. Ne bir cinayet, ne bir kaza, ne de intihar. Ölüm nedeni doğumu olan Hakan’ın kendi yazdığı otopsisini” (Piç, 133).

Eserde piçlerin yaşamayı bırakmış insanlar oldukları, ancak ölümden de kaçındıkları görülür. İşte bu sıkışma hâli, onların yaşam ile ölüm kutbu arasındaki mesafeyi daraltmalarına ve bu iki oluşum arasında ezilmelerine neden olur. Yaşamaktan vazgeçmenin gereği olarak ölümü tercih etmek zorunludur. Ancak

piçler, bu tercihi de eylemsizlik ilkeleri gereği yapamadıkları için yaşamda sürüklenmektedirler. Yaşamın kurallarına uyamayan ancak ondan da kopamayan bu insanlar, günlerini tüketmekle meşguldürler:

“Yaşamayı bırakmış her insan gibi piçler de diğer insanların ayakları altında er ya da geç çiğnenirler. Çünkü hayat tek taraflı sözleşme iptallerinin cezasını tereddütsüz verir. Ceza, yaşıyormuş taklidi yapmaya mahkûm olmaktır. Bir insanın tanıyabileceği en şiddetli acının kaynağıdır. Müebbet hayat mahkûmiyeti. Tek kaçışı ölüm olan bir hapisane. Piçler kaçmaktan korkanlardır. Ne evlerinden, ne de mahkûm edildikleri hayatlardan kaçabilirler. Zamanın gardiyan olduğu hapisanede diğerlerinden hızlı davranıp kendilerine tecavüz eder ve çürürler. Çürüğe çıkmış insanlar olarak, piçler sadece korkar ve konuşurlar. Dünya üzerinde sağır, dilsiz, kör, sakat piç yoktur. Çünkü piç olmak için sağlıklı gözlere sahip olup görmemek, sağlıklı kulaklara sahip olup duymamak, sağlıklı bir bedene sahip olup yaşamamak gerekir. Sadece mükemmel insan adayları piçe dönüşebilir. Çünkü çok mutsuz sonların birinci şartı çok mutlu başlangıçlardır” (Piç, 175-176).

2.2. Ölümü İdealize Etme

Ölüm, “Kinyas ve Kayra” romanında yaşamın tek amacı olarak sunulur. Her iki kahraman da yaşamdan nefret ettikleri halde, kendi ölümlerini gerçekleştirme konusunda bir şey yapamayacaklarının farkındadırlar. Bu durum onlar için yaşamın ölümü bekleme süreci olarak değerlendirilmesine neden olur. Her iki kahraman da söze dökmemekle birlikte, birbirlerinden kendilerini öldürmelerini beklemektedir. Ancak her iki taraf da bunu yapmaz. Romanın sonunda Kinyas, ailesine ve ülkesine dönerek yaşama tutunmayı başarır, ancak aynı durum Kayra için geçerli olmaz. Kayra, zihinsel ölümünü gerçekleştirmek ve daha sonra da fiziksel ölümünün gelmesini beklemek üzere Afrika’da bir evin üst katındaki siyah boyalı odaya kendini kapatır. Eserde ölümün her iki kahraman için de ulaşılmak istenen bir hedef olarak ele alındığı görülür. Kahramanlar, ölümü yaşamın yegâne anlamı olarak görürler. Kayra, yaşamının her anında biraz daha yok olduğunu anlayarak kendi ölümü üzerinde düşünmeye başlar:

“Ve nefes alıp vermemi durduracak fiziksel bir hareket yapamayacağımı, yani kendi dışımda herkesi rahatlıkla öldürebilecekken intihar edemeyeceğimi anladığım gün, başkalarının ya da hayatın bunu yapmasını isteyeceğim ana kadar düşündüklerimi geldikleri yere geri yollamaya ve orada depolamaya karar verdim. Ama bir arada durmalarının beynimde bir iltihap yaratacağını bilemezdim. (...) Ve sonuçta gerçek “Kayra” sadece ölümü için ortaya çıkacaktı. O gün gelene kadar da kendini dünyanın en iyi yalancısı olarak yetiştirmeye çalışan, basit zevklerden çok, rahatsız edilmemek uğruna sahte olmuş bir “Kayra” gibi yaşayacaktım...” (Kinyas ve Kayra, 18).

Kinyas için de ölüm bir yokluk anlamı taşıdığı için kurtuluş olarak görülür. Kinyas, varlığını yok edecek ölümü her zaman arzular ancak anarşist tavrı nedeniyle ölüme karşı da farklı bir bakış geliştirir:

“Âşık olmaktan vazgeçtim. Kendinden vazgeçmenin ne olduğunu asıl ben bilirim. Benim adım Kaygusuz Abdal. Tanrı’dan vazgeçtim. Ölmekten vazgeçtim. Çünkü ölürsem ve eğer yukarıda beni ödül ve ceza sisteminin bekçileri bekliyorsa çok büyük kavgalar etmem gerekecekti. Ölmek istemiyorum, çünkü Tanrı’yı da öldürürüm diye korkuyorum” (Kinyas ve Kayra, 23).

Ölüm, Kayra’nın yaşamdaki tek istemli seçimidir. Kayra, kendisinin ve dünyanın çözemediği varlığının ölümle bir huzura kavuşacağına inanmaktadır. Kayra ölümü anlamının daha kolay olduğunu belirterek bu dünyayı anlamak, çözmek yerine ölüme teslim olmanın daha anlamlı olduğunu vurgular:

“Ruhumdaki düğümler fazlasıyla sıkı. Kimsenin onları çözecek kadar ince tırnakları yok. Bense çoktan vazgeçtim tırnaklarımı uzatmaktan. Kendimi bilmeyi bıraktım. Ölümü bilmek ve anlayabilmek bile daha kolay. Yanıtı olmayan bir soru olarak geldim dünyaya. Ve sorusu olmayan bir yanıt gibi de gidiyorum” (Kinyas ve Kayra, 69).

Kinyas da ölümü içindeki fırtınayı dindirecek bir an olarak görür ve bu açıdan diğer insanlardan farklı olduğunu düşünür. Diğer insanlar için korkutucu bir hâl olan ölüm, Kinyas için dünyada arzulanan tek amaçtır ve Kinyas bu amacın bir an önce gerçekleşmesini dilemektedir:

“Başarıyı, iki elimi havaya kaldırıp yerimde zıplamayı çok uzun zaman önce bıraktım. Tek başarıım ölmek olacak. Çok güzel öleceğim. Mükemmel öleceğim. Bütün doğa kanunlarına uygun “convventionnel” bir ölümüm olacak. Bunun düşünerek yaşıyorum. Suyun üstünde sektirdiğim bir taş gibi en fazla yedi kez titreyeceğim. Sonra da bitecek. Düşüncelerine susturucu takılmış bir insan olsaydım eğer korkardım ölümden. Ama o kadar uzağım ki sessizliğe ...” (Kinyas ve Kayra, 124).

Kinyas bu nedenle, kendi ölümünü çabuklaştırmak için AIDS hastası bir kadınla bilerek birlikte olur. Böylece hep peşinde koştuğu ölümü vücudunda taşımaya başlayacaktır. Bu durum, sıra dışı bir insan olan Kinyas için mutluluk verici bir durumdur. Böylece ölüm onun bir parçası olacak ve en sonunda onun tüm varlığını ele geçirecektir. Bu durum romanda şöyle dile getirilir:

“Daha sıkı sarılıyorum ölümüne. “Hoş geldin!” diyorum. “zamanıydı, zamanı gelmişti! Seni bekliyordum. Öldür beni, eğer yapabilirsen. Yapamazsan ben seni öldürürüm...Ölümü anlayabilmekteyim... Ona aşık değilim. Hediye ettiği ölüme aşığım” (Kinyas ve Kayra, 193-194).

Ancak ülkesine ve ailesine döndükten sonra dünya algısı farklılaşmaya başlayan Kinyas, ölümden daha önemli olan başka bir gerçeği fark eder. Kinyas, Bulutsuzluk Özlemi grubunun bir konseri sırasında duyduğu “Yaşamaya Mecbursun” şarkısından çok etkilenir ve asıl hedefin hayat olduğunu, hayatta kalabilmek olduğunu kavrar. Ölüm, kolay olan yoldur ve asıl acı, tüm olumsuzluklara rağmen yaşamda kalabilmektir:

“İnsanın ölüme karşı savaşından zaferle dönebilmem için yazılmıştı bu şarkı. Yaşamaya mecbur olmak hafife alınacak türden değildi. Belki çok farklı amaçlarla yazılmıştı sözler, ama ben biliyordum yaşamaya mecbur olmanın ne demek olduğunu. Ben görmüştüm hayatta birkaç saniye daha geçirmek için yüreğini satmış insanları. Anlıyordum söylenenleri. Görünmez ve adı konulmaz bir zorunluluk. Madem doğdun yaşayacaksın. Ne kadar acı çeksen de ne kadar kendinden nefret etsen de, nefes almaya, uyanmaya devam edeceksin. Çünkü insansın, doğal değilsin. Doğanın üstündesin’ doğanın Tanrısı sensin!...Ölmeye hepimiz mecburuz! Kolaysa yaşamaya mecbur ol!” (Kinyas ve Kayra, 538).

“Zargana” romanında ise romanın ana karakteri Zargana, öldürme eyleminin insanın temel içgüdülerinden biri olduğunu ve bir insanın öldürmeden gerçek bir insana dönüşemeyeceğini anlatır. Ona göre intihar oranlarının yüksek oluşunun nedeni de budur. Çünkü insanlar bir başkasını öldürmeye cesaret edemediklerinde, kendilerini öldürmekte ve böylece gerçek insana dönüşmektedirler:

“Birisini öldürmeden insan olamayacağını anlayan her normal kişi gibi Moriz de en ilkel insanî güdülerine boyun eğmiş ve katil olmuştu. İntihar rakamlarının günümüz dünyasında bu denli yüksek olmasının başlıca nedeni hayatın zor ve insanların zayıf olması değil, insanların bir canlıyı öldürmeden insan olamayacakları gerçeğidir. Kişi böyle bir şartın varlığından bile haberdar değildir, ancak rahatsızlığını hissetmekte ve hareketini çok daha görünür unsurlara bağlayarak cinayetlerini işlemektedir. Sadece yaralayarak, sakatlayarak erişebileceği amaçlarına, öldürerek ulaşmayı tercih eder. Başka bir canlının varlığına son vermeyecek olanlar da intihar yolunu seçer. Geçen yüzyıllardaki cinayet oranları ile günümüzdeki oranlara bakıldığında aradaki farkın devasa olduğu görülecektir” (Zargana, 83-84).

2.3. Tercih Edilmiş Yalnızlık

“Kinyas ve Kayra”da yalnızlık insanın vazgeçilmez bir ihtiyacı olarak değerlendirilir. Hakan Günday romanlarının ana kahramanlarının toplumsallaşmakta güçlük çektikleri ve yalnızlığı bu nedenle benimsedikleri görülür. Bu konuda kahramanlar için en büyük engel aileleridir. Aile kavramına değer veren kahramanlar, aynı zamanda ailenin birey için bir engel olduğu görüşünü de paylaşmaktadırlar. Aileleri ile birlikte yaşayan kahramanların evlerinde de yalnızlıklarına çekildikleri görülür. Yalnızlık, onlar için bir sığınaktır. Kahramanlar, tek kişilik dünyalarına kimseyi almak istemezler. “Kinyas ve Kayra” romanında Kinyas, yalnızlığı kendini geliştirmenin bir yolu olarak gördüğünü belirtir:

“Her zaman yalnız oldum. Yalnızlığı kendimi geliştirmenin tek yolu olarak gördüm. Ama çevremde olup biteni kaçırmak ve yanımdan akıp giden hayat nehriyle yüzümü yıkamamak da bana aptalca geliyordu” (Kinyas ve Kayra, 26).

Ancak romanın ilerleyen sayfalarında Kayra, yalnızlığın bir insan için aynı zamanda bir bunalma hâli olduğunu da belirtir. Yaşamda diğer insanlarla bir şeyler

paylaşamamak, insanın içinde birikenlerin zamanla ona zarar vermesine neden olmaktadır. Ancak yalnızlık bir seçimdir ve yalnız kalan kişi de yalnızlığın getirilerine karşılık bu tip zararlarına da katlanmak durumundadır:

“Yalnızlık kurşun geçirmez. Dostluk, aşk, aile geçirmez. Hiçbir şey geçirmez. Dışarıdan sokmadığı gibi içeriden de çıkartmaz. Cerahat yapar. Antibiyotiğini de kendinde besler. Yeter ki nerede olduğu bulunsun ...” (Kinyas ve Kayra, 152).

“Kinyas ve Kayra” romanında, Kinyas’ın ani gidişiyle yalnız kalan Kayra, yalnızlığı bir karakter haline getirir. Böylece bir kişilik kazanan yalnızlık, Kayra’ya eşlik eden bir varlık haline gelir. Kayra, bu eşlikten memnundur. Çünkü yalnızlık sessizdir ve ona herhangi bir sorun çıkarmamaktadır. Kayra, en büyük yalnızlığın ise kalabalıklar içinde yaşananlar olduğuna dikkat çeker:

“Kolay değildir yalnızlık. Öğrenilmesi gerekir. (...) Böyle bir tercihin nedeni yıllarca düşünülse bulunmaz. Çünkü tek bir nedeni yoktur insanları reddetmenin. Uzun süredir. (...) O kadar büyüktür ki yalnızlık. O kadar kalabalıktır ki. Dünyayı dolduran canlılardan uzak bir hayat yaşamak ya da binlerce beden arasında olup hiçbirini dinlemeden ilerlemek. Hepsi de, yalnızlığın türleridir. Hapishanelerdeki tek kişilik hücreler bazılarını delirtip kendi isimlerini bile unuttururken, bazılarını da Tanrı’ya dönüştürür ...” (Kinyas ve Kayra, 264).

“Zargana” ve “Piç” romanının kahramanlarının da maddi bir yalnızlıktan çok manevi bir yalnızlık içinde bulundukları görülür. Zargana, Koma ve Zo ailelerinden kopuk olan ve kendilerine bile düşman olan düşünceleriyle yalnız yaşayan kişilerdir. Bu kahramanlar bir arada bulunmalarına karşın bir duygu ve düşünce paylaşımı içinde değildirler. Bu durum da onları yalnızlaştırmaktadır. Aynı durumun “Piç” romanının kahramanları Barbaros, Hakan, Afgan ve Cenk içinde geçerli olduğu görülür. Bu dört insan, aynı duygu ve düşünceleri paylaştıkları için değil, eylemsizlik halleri nedeniyle birbirlerine “mecbur” oldukları için bir aradadırlar. Sonuçta insanların bir arada olmaları, aynı mekânı paylaşmaları yalnızlıklarını da paylaştıkları anlamına gelmemektedir. Bu yalnızlığın daha çok modern insanın düşünsel yalnızlığı olduğunu da belirtmek gerekir.

2.4. Toplumsallaşamama ve Kurumlara Karşı Çıkış

“Kinyas ve Kayra”da kahramanların yaşama yönelttikleri anlamlandıramama sorunu, toplumsal ve idarî tüm kurumları da kapsar. Kahramanlar, anlamlı bir yaşam ögesi bulamadıkları için ona bağlanma konusunda sıkıntı yaşamaktadırlar. Hem Kinyas hem de Kayra bu nedenle eğitim yaşamlarında bir türlü okullarına aidiyet hissi geliştirememiş ve sonuç olarak birden çok okula kaydolduktan sonra hiçbirini tamamlayamayarak öğrenimlerini noktalamışlardır. Kinyas üç farklı üniversitede eğitim görmüş, ancak hiçbirine uyum sağlayamamıştır:

“Dünya bendim. Acıyı inceledim üniversitelerde. Üç ayrı okulda, üç yıl. Sonra acıttım akademik kariyerleri ve tabii ki kendiminkini. Ne çalışmak, ne de bir işe yaramak. Hiçbirine inanmadım” (Kinyas ve Kayra, 24).

Kayra ise tıp fakültesinde üç yıl eğitim aldıktan sonra okulu bırakmıştır.

“Ve böylece insanların yarattığı bir kurumdan son kez ayrılmış oldum. Bir daha medenî hiçbir kuruma dâhil olmadım. Bir gün bile çalışmadım takım elbiseyle. Tek bir iş sınavına girmedim. Askere gitmedim. Benden önce temeli atılmış hiçbir düzene dâhil olmadım” (Kinyas ve Kayra, 131-132).

Kayra, bu durumu toplumdan sürülmüş olarak yaşamak biçiminde de özetler:

“Ölene kadar toplumdan sürülmüş olarak yaşamak. Ölene kadar Faşistan’da yaşamaya zorlanmak!” (Kinyas ve Kayra, 285).

Bu karışıklık hali, devlet kavramına karşı da yürütülür. Kinyas; devletin vatandaşı, insanı sindiren bir güç olduğunu düşünür (Kinyas ve Kayra, 404). Eve döndükten sonra askerlik sorunuyla karşı karşıya gelen Kinyas’ın asker olma konusunda da direnç gösterdiği görülür. Askerlik yapmayı kendine uygun bulmayan Kinyas, bu durumu şöyle açıklar:

“En tepesine varamayacağım bir kuruma, en aşağısından başlamak anlamsız gelmişti. Eğer herhangi bir ülke, askere aldığı adamlara, kara kuvvetleri komutanlığı makamını hedef gösterebilseydi, belki daha geçerli olurdu askerlik ...” (Kinyas ve Kayra, 415).

Aynı özellikler, “Piç” romanının kahramanları için de geçerlidir. Hatta “Piç” romanında kahramanlar, devlete bağlı/bağımlı olmanın utanç verici olduğundan bahsederler:

“Devlet ya da örgütlü herhangi bir kurumla ilişkiye girmek bir piç için sadece utanç vericiydi. Devlet ve piçler farklı gezegenlerde farklı yönle yürüyorlardı. Devlet nereye gittiğini biliyordu ama piçler nereye gittiklerini bilmeden yürüdüler. Soracakları tek bir adres bile olmadığı için de kaybolmadılar” (Piç, 201).

Bir türlü düzenli bir işte çalışmayan “Piç” romanının kahramanları, günü kurtarmanın derdindedirler. Gelecekle ilgili planları olmayan, sadece anı yaşayan bu insanlar için tüm kurumlar da geçersizdir. Devlet nezdinde temsil edilmediklerine inanan Barbaros için bu nedenle devlete karşı sorumlu olmak gibi bir durum da söz konusu olmamalıdır:

“ ‘No taxation without representation.’ ‘Temsil yoksa vergilendirme de yok.’ Demokrasilerdeki vergi sistemlerinde temel ilke budur. Evet, taşıt vergisi, katma değer vergisi ve buna benzer birkaç vergi ödedim. Ama hiçbir zaman gelir vergisi ödemedim. Bildiğim kadarıyla hiçbiriniz ödemediniz. Gelir vergisi, temel vergidir. Vergi tarihi onunla başlar. Kazandığının bir bölümünü, haklarının bir bölümünü devrettiğin, senin yerine seni korumakla sorumlu otoriteye verirsin. Ancak demokrasiler burjuvaların oyuncakları olduğu için kırılmasını engelleyen temsil

sistemidir. Gereğine inanmadığın bir vergiye temsilcin de inanmaz. Teoride yasama böyle işler. Şimdi, senin vergi yasası çıkaracak olan yasamada bir temsilcin var mı? Yok. Dolayısıyla ödeyeceğin bir vergi de yok. Bizler Meclis'in herhangi bir noktasında temsil ediliyor muyuz? Hayır. Demek ki vergi ödememiz için bir neden de yok" (Piç, 186-187).

Eğitim sistemi ile uyuşamama hali, "Piç" romanında da ele alınır. Roman kahramanlarından Adanalı varlıklı bir inşaat mühendisinin oğlu olan Cenk, Türkiye'de Bilkent ve Mimar Sinan Üniversitelerine ikişer yıl devam etmiş, daha sonra Cenevre'de İşletme Bölümünde eğitim almaya gitmiş, ancak burada da ailesinin gönderdiği tüm parayı kumarda kaybetmiş, son olarak da Pakistanlı ev arkadaşının paralarını çalarak evden kaçmıştır (Piç, 32-35). Afgan ise dereceleri bulunan bir milli yüzücü iken aşık olduğu kadın nedeniyle sporu ve "hayatı" bırakmıştır (Piç, 30-31). Hakan ve Barbaros için de benzer durumlar geçerlidir. Hakan, ailesinin kendine sunduğu eğitim fırsatlarını iyi değerlendirememiştir (Piç, 95). Barbaros ise Birleşmiş Milletler genel sekreteri olma hayali kurmasına karşın bu konuda adım atmamaktadır:

"Hepsi de çeşitli üniversitelerin öğrenci işleri bilgi depolarında, çeşitli fakültelere kayıtlı görünüyordı. Ancak Cenk dışında hiçbirini iki yıldır harcını yatırmıyor ve kaydını yenilemiyordu. En fazla bir dönem sonra o üniversitelerden de kovulacak ve devletin vatandaş niteleme tekniğine uygun olarak adlarının yanına asker kaçağı yazılacaktı. Bu sisli resmî bilgilerin arasında sadece Cenk'in nüfus kütüğünün nereye kayıtlı olduğu biliniyordu, çünkü kimliğinin önü ve arkasını taşıyan bir tişörte sahipti" (Piç, 69-70).

Aynı durum "Zargana" romanının kahramanları için de geçerlidir. Düzenli bir işte çalışmayan, toplum ve aileleri ile uyumsuzluk içinde bulunan Zargana, Koma ver Zo'nun da düzenli bir eğitim alamadıkları görülür. Her üçü de mutsuzluklarını gidermek için yasa dışı işlere girerler ve devletin hiçbir kurumuna bağlılık ya da saygı duymazlar.

2.5. Aidiyetsizlik Hissi

Hakan Günday romanlarında ele alınan temalardan bir diğeri de aidiyetsizlik duygusudur. Kahramanların en başta kendilerini dünyaya, yaşama ait hissetmedikleri görülür. Onlar için yaşamda bağlayıcı olan tek nokta aileleridir. Kişilerin, muhalif tavırları nedeniyle aile kavramına da karşı çıkmakla birlikte, anne ve babalarına karşı büyük bir sevgi duydukları görülür. "Kinyas ve Kayra"da her iki roman kişisi de aileleri için birer hayal kırıklığı oldukları için üzgündürler. Bu durumu Kayra, şöyle dile getirir:

"Cehennemde dünya üzerinde üzölmelerini istemediğim iki insan olan anne ve babamın yaptım bütün pislikleri dev bir ekrandan seyredebileceklerini hayal ettim" (Kinyas ve Kayra, 53).

Kinyas ise yasa dışı sürdürdüğü yaşamı boyunca tek pişmanlığının annesini ve babasını üzme olduğunu dile getirir. Geçmişinden bir tek annesi ve babasını sevgiyle anan Kinyas, onlara yaşattığı acı nedeniyle üzgündür. Her türlü histen uzak olan kahramanın ailesi söz konusu olunca duygulanması, okurun zihnindeki kötü Kinyas karakterine karşı bir şefkat uyanmasını sağlamaktadır:

“Bilemezlerdi benim geleceğimi. Onlar bir çocuk istediler ama ben geldim! Dünyaya en az değer veren insan. Onlar normal çocuk istediler, eğitim görüp, meslek sahibi olacak, gururlanacakları. Ama ben geldim. Bilemezlerdi bir canavar büyüttüklerini. Onların suçu değil. Ve benim onlara acı çektirmem vicdanen yasal değil. İşte bu yüzden sadece onları düşündüm. Başka kimseyi değil. Ölmelerini arzuladım. Benim dönüştüğüm adamı görüp üzülmemeleri için. Ailemin evindeki yatak, uyuyabildiğim nadir yerlerden biriydi. Ama ben kan kustum oraya. Bilemezlerdi... Annem bilemezdi dünyanın sonunu doğurduğunu ...” (Kinyas ve Kayra, 108).

Roman kişilerinin taşıdıkları bu aidiyetsizlik tavrının romanın mekân yapısını da şekillendirdiği görülür. Bir yerde, bir evde uzun süre yaşamayı reddeden kahramanlar yaşamlarının büyük bir kısmını otellerde, barlarda ve yolculuk ederek geçirmektedirler. Romanda iki kahramanın bir çok kıtada kısa sürelerle bulundukları görülür. İkili, özellikle Afrika kıtasında bulunmaktan hoşnut olurlar. Bu durum, onların uygarlık karşıtı tavırlarıyla ilişkilidir. Batının sömürdüğü ve uygarlığın son aşamada uğradığı Afrika, onlar için vatan görevi görmektedir. Ancak her iki kahramanın vatan, millet, dil gibi aidiyetleri de reddettikleri görülür. Aldıkları eğitim sayesinde birden fazla dilde konuşup yazabilen kahramanlar, gittikleri ülkelerde kendilerini Türk olarak değil, farklı kimliklerde tanıtır. Kahramanların Kinyas ve Kayra gibi takma isimler taşımalarını da bu aidiyetsizlik hissi çerçevesinde değerlendirmek yerinde olacaktır. İsimleri, kimlikleri, vatanları, milliyetleri ve ana dilleri olmayan bu kahramanlar, dünya üzerinde yasa dışı işler içinde savrulup durmaktadırlar. Fildişi Sahili, Liberya, Gana, Meksika, Türkiye kahramanların dolaştıkları ülkeler arasındadır. Kinyas’ın bu hissi şöyle tanımladığı görülür:

“Ben ev aramadım hiçbir zaman. Hiçbir yeri, bir gün geri dönmek için terk etmedim. (...) Ama insan ev sahibi olarak görmedikten sonra kendini yüzlerce evin tapusunda ismi yazsa neye yarar? Otelleri sevdim. Kiralık odaları. Terk edilmiş binaları. Tavanı yüksek evleri... Ben misafir olmayı seçtim. (...) Hiçbir yere ait olmayanları iyi tanırım. Her yere aitmiş gibi davranırlar. Ama uyuyabilmek için yapmayacakları şey yoktur. Yalanlarını kendilerine unutturmak için...” (Kinyas ve Kayra, 47-48-49).

Kinyas’a göre aidiyetsizlik insanoğlunun genel bir özelliğidir:

“Ama birden fark ettim ki ne ben, ne de başka birisi hiçbir yere ait değildi. Aidiyet bir kandırmacaydı küçük çocuklara anlatılan. Hiçbir yerde hiç kimse beklemiyordu beni” (Kinyas ve Kayra, 450).

“Zargana” romanında ana karakterlerin üçü de takma isimler kullanmaktadırlar. İsim; insanın kimliğinin, varlığının ilk tescil aşamasıdır. Bunun ardından dil, din, ırk gibi kavramlar gelir. Ancak romanda Zargana’nın hangi milletten olduğunun bile bilinmediği anlatılır:

“Andy Warhol da az konuşmasıyla tanınırdı ama Zargana adındaki milliyeti çözülemeyen adam, ne eksik ne fazla kelime çıkarıyordu ağzından” (Zargana, 23).

Takma isim kullanmak ve milliyetsiz olmak, bir haymatlos gibi yaşamak; dünyanın sınıflamalarına, yaşamın etiketlerine bir karşı çıkıştır aynı zamanda. Çünkü isim, millet, mekân bir insanı tanımlayan ve yaşam içinde sabitleyen öğelerdir. Zargana romanında ana kahramanlardan biri diğeri olan Koma’nın da Türk asıllı olmasına karşılık ana dilini kullanmadığı ve milliyetine ait bir aidiyet duygusu da taşımadığı görülür.

“Piç” romanında ise herhangi bir kuruma, teşkilata, ailevi bağa ait olamayan piçlerin bu bağımsızlık hallerini mekân karşısında da sürdürdükleri görülür. Hakan’ın teyzesinin evini boşaltmak zorunda kalan piçler, bir gece Nilay’ın evinde kaldıktan sonra parklarda ve otel lobilerinde günlerini geçirmeye başlamışlardır. Sınırlı sayıdaki eşyalarını emanetçiye bırakan, zaman zaman bunlardan para edebilecek olanlarını satarak karınlarını doyuran piçler, kendilerine kalacak yeni bir yer bulma konusunda da bir türlü harekete geçememektedirler. Bu ataletsizlik hali, onların en belirgin özelliğidir. Eserin başında Afgan ile Barbaros arasında geçen konuşma, piçlerin mekan kavramıyla ilişkilerini ortaya koymasına bakımından dikkat çekicidir. Bu konuşmada ikili markette, Anıtkabir’de, İnönü Stadı’nda veya Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde hayat boyunca kalabileceklerini anlatırlar. Yeter ki ölümlerini bekleyecek bir yer olsun.

Aile kavramı, “Piç” romanında ele alınan temel kavramlardan biridir. Piçler, sözlük anlamından da anlaşılacağı üzere, baba kavramını hafızalarından silmiş durumdadırlar. Eserin ana kahramanları olan Afgan, Hakan, Barbaros ve Cenk ailelerine karşı bağlılık hissetmelerine karşılık bunu gündelik yaşamlarına bir türlü taşıyamamışlardır. Dördü de aileleri ile bağlarını bir şekilde koparmış ve bir araya gelerek kendi deyimleriyle “tufeyli” bir yaşam sürmeye başlamışlardır. Ancak ailelerini arayıp sormayan, onlardan edindikleri tüm maddi ve manevi varlığı düşüncesizce harcayan bu gençlerin zaman zaman vicdan azabı çektikleri de görülür. Örneğin Hakan, bazı günler anne ve babasının sesini telefonda sessizce dinlemeyi hayal etmektedir. Bunun dışında bu dört arkadaşın ve onların temsil ettiği “piç” kişiliğin aile kavramı karşısındaki konumu, romanda şu şekilde sunulur:

“Türkçe’deki kelimelerin ilk anlamlarının pek de geçerli olmadığı bir yüzyılda piçler, babaları bilinmeyenler değil, babalarına ihanet edenlerdir. Babalarına ve annelerine. Piçlerin ebeveynleri dünyadan doğal ölümlerle ayrılmazlar. Katillerinin adı üzüntüdür. Kimse öz çocuğunun ihanetlerinden canlı kurtulamaz. Kurtulsa bile içi doldurulmuş bir av hayvanından farksız yaşar. Ve

piçler her ne kadar birçok geceyi ailelerinin leşlerinin hayaletleri ile geçirirler de, sabah hissettikleri tek acı bademciklerindeki sigara yanığıdır. Onun tedavisi için gerekenlerse diş macunu ve üç ayda bir değiştirilen diş fırçasıdır” (Piç, 14).

Piçlerin kendi ailelerine karşı sorumsuzca davranışları onları yeni bir aile kurma fikrinden de uzak tutmaktadır. Onlar için sıradan insanın en büyük hayallerinden biri olan aile kurma olgusu, hayali bile kurulamayacak kadar uzak bir noktadadır. Hakan ile Barbaros arasında geçen konuşma bu durumu örneklemesi bakımından önemlidir:

“Peki her şeyin bambaşka olmasını ister miydin? Bir kadınının, bir işinin, çocuklarının, evinin olmasını ister miydin?

Ben isterdim de onlar beni ister miydi?

Senin gibi bir babam olsaydı onu öldürürdüm.

Tamam işte benim de o yüzden çocuğum yok” (Piç, 128).

2.6. Ahlâk Kurallarına Karşı Çıkış

Varoluşçu felsefeye göre ahlâk, toplumsal düzeneğin bir işletim aracı olarak insanlar tarafından “uydurulmuş” bir kurallar bütünüdür ve çoğu kez de nedensizdir. Varoluşçu anlayışa göre dünya “saçma”dır. Ona anlam yükleyen insanlardır. Ahlâk kuralları, toplumsal yaşamı düzenleyen görünmez ve bağlayıcı kurallardır. Bu kurallar kendisi kadar başka insanların da eylemlerinden sorumlu olan insanlar tarafından oluşturulmuştur. Sartre’a göre sorumlu olmak, özgür olmanın bir gereğidir. Ona göre bir insan ancak tüm eylemlerinin sorumluluğunu aldığı zaman özgür olabilir ve böylece de varoluşunu gerçekleştirebilir (Cevizci, 1999: 753, 890).

Topluma karşı çıkışın bir göstergesi olarak “Kinyas ve Kayra”da önemli bir toplumsal değer olan ahlâk kurallarına saldırı vardır. Eserde, ahlâkın insanlar tarafından düzenin sağlanması için geliştirildiği ancak hiçbir insanın gerçekte ahlâklı olamayacağı vurgulanır. Ahlâk, dış dünyada vardır ama insanlar ahlak kurallarını bir türlü içselleştirememişlerdir. Çünkü bu kurallar, insanın doğasına aykırıdır. Bu nedenle birçok insan, toplumsal yaşamda ahlâki kurallara uysa da gerçekte birçok ahlak dışı davranışı perdeler ardında yürütmektedir. Bu konuda Kinyas, şunları söyler:

“Ahlâk çoğunluğun görüşüdür, toplumsal sözleşmedir derler. Ve geceleri o çoğunluk yoktur. Ve o sözleşmenin altına bastıkları parmaklarını çok daha başka işlerde kullanırlar” (Kinyas ve Kayra, 50).

Kayra’nın da benzer bir yorumda bulunduğu görülür. Kayra’ya göre ahlâk, insanların tercih haklarını dondurmalarına neden olmaktadır. İnsanlar özgürce değil, ahlâki kurallar çerçevesinde kararlar alabilmektedirler:

“Ve ahlâk da, buradan doğuyor” diye başladım. “Eğer insanlar da bitkiler gibi, hareketlerini emirlere uyarak yapsalardı hiçbir zaman eylemlerinden dolayı suçlanmazlardı. Tercihler yapabildiğimiz için suçlanıyoruz. Ya ahlâkın içinde ya da dışındayız!” (Kinyas ve Kayra, 410).

Hakan Günday romanlarında kahramanların “normal dışı” davranışları, onları toplumun da dışına itmektir. Kahramanlar, temel toplum değerlerine karşı geldikleri için toplumla uyumsuzluk içindedirler. Bu uyumsuzluğun en çok yaşandığı alanlardan biri de ahlâktır. Ahlâk kurallarını başka insanların uydurmaları olarak gören “Piç” romanı kahramanlarının bu kurallara uymak gibi bir zorunluluk hissetmedikleri görülür. Ahlâk kuralları onlara göre toplumu düzenleyen ayakta tutan bir denge unsuru değil, insanların özgürlüklerini kısıtlayan “saçmalıklar” bütünüdür. Aynı anlayışın “Zargana” romanının kahramanları için de geçerli olduğu görülür

2.7. Şiddet Eğilimi ve Bağımlılık

Hakan Günday romanlarında şiddet, dünyaya duyulan öfkenin bir dışavurumudur. Bu yolla kahramanlar kendilerini rahatlatmaya çalışırlar. Kahramanların şiddetinin nesnesi, kimi zaman başka insanlarken kimi zaman da kendileridir. Romanların çoğunda ana karakterlerin kendilerini jiletleyerek, keserek ya da kemerle vurarak bedenlerine zarar verdikleri görülür. Romanlarda intihar eğilimi taşıyan karakterler olmakla birlikte hiçbirinin kendini öldürme girişiminde bulunmaması dikkat çekicidir. Onlar çektikleri ruhsal acıya, fiziksel acılarını da katarak arınmaya çalışmaktadırlar. “Kinyas ve Kayra” romanında, Kinyas’ın Rotterdam’da sokakta yattığı bir gecede canı sıkıldığı için kendisini sekiz kişiye dövdürttüğü görülür (Kinyas ve Kayra, 36). Yine aynı şekilde, Kinyas’ın vücudunun değişik yerlerini kestiği ve çoğu kez acı hissetmediği anlatılır (Kinyas ve Kayra, 198). Bunun dışında Kayra da yaşadığının farkına varmak için sırtını kemerle kırbaçlar (Kinyas ve Kayra, 248).

Şiddet çoğu zaman da başka insanlara yöneltilmiş durumdadır. Kayra, birlikte olduğu hayat kadınlarını öldüresiye dövmektedir. Kimi zaman da kadınlarla Rus ruleti oynayarak kendini ya da onları öldürmeye çalışmaktadır (Kinyas ve Kayra, 71). Kayra, hayat kadınlarını neden dövdüğünü ise şöyle açıklamaktadır:

“Ölmesini istemiyordum. Kimse ölmesin! Hepsi benim var olduğumu bilsin! Beni tanıdıklarına pişman olsunlar!..” (Kinyas ve Kayra, 204).

Şiddetin zaman zaman cinayet boyutuna da ulaştığı görülür. Cinayet oldukça yıkıcı bir davranış olmasına karşın karakterlerin bu ölümcül olay karşısında bile duygusuz kaldıkları görülür. Örneğin Kinyas, Moctar adlı bir kişiyi öldürür ve onu öldürmesi için bir nedeni olmadığını dile getirir. Kinyas’ın bu durum karşısında hiçbir acı hissetmemesi ise ona göre doğaldır:

“Moctar’ı öldürmek için bir nedenim yoktu. Yaşamak için de özel bir nedenim yoktu. Ama yine de rahatlamıştım” (Kinyas ve Kayra, 33).

Kinyas ve Kayra’nın daha sonra Meksika’da tatil yapan bir baba ile kızını paraları için kaçırdıkları görülür. Cinayetleri yine Kinyas işler. Kinyas’ın cinayetlerden hemen sonra pizza yeme isteği duyması da ilginç bir yöndür.

Şiddet eğiliminin “Zargana” romanında geniş yer tuttuğu görülür. Hatta romanda Zargana insanların şiddete ve yok etmeye ne kadar meyilli olduğunu belirtmek için “Hiç Hareketi” isimli bir deneyi ortaya koyar. Bir tür anarşizm olan bu harekete üye olanlar, önceden belirledikleri yerleri yakmaya başlarlar ki bunlardan ilki Dr. Wilhem’in evi olur. Bunun dışında Zargana’nın on iki yaşındayken bir cinayet işlediği ve ardından da kendini aynı yöntemle, boğazını keserek öldürmeye çalıştığı görülür (Zargana, 153-154). Oldukça zor bir çocukluk geçiren, islahevinde tecavüze uğrayan ve uyuşturucu tedavisi gören Zo da bileklerini jiletleyerek kendine zarar vermektedir (Zargana, 20). Koma da el ve ayak bileklerini jiletleyerek kendini rahatlatmaya çalışmaktadır (Zargana, 44). Son olarak da Zargana, morfin kullanan bir kadının bacağına elektrikli testere ile keser (Zargana, 82). Koma, çocukluğunda acımasız bir çocuğa dönüşebilmek için iki katlı bir binayı ateşe verir (Zargana, 21). Tüm bu örneklerde de görülebileceği gibi “Zargana” romanında kahramanlar şiddeti, var olduklarını ispatlayan bir araç olarak kullanmaktadırlar. Varlıklarını normal insanlar gibi duyumsayamayan bu insanlar için şiddet, varlıklarının en büyük delilidir. Bu nedenle kahramanların şiddeti sadece kendilerine değil, başka insanlara karşı da yönlendirdikleri görülür. Böylece onların varlığı, hem kendileri hem de başka insanlar tarafından fark edilebilecektir.

“Piç” romanında kahramanların zaman zaman birbirlerine şiddet uyguladıkları görülür. Örneğin Hakan, sıradan bir konuşma sırasında Barbaros’un burnuna vurur. Burnu kanayan Barbaros, sakince kalkıp burnunu yıkar. Afgan’ın Hakan’a ne olduğu sorusu karşısında aldığı yanıt, piçlerin umursamaz hallerine uygundur:

“Ne yaptın adama?”

Olur böyle şeyler” (Piç, 128).

Ayrıca Burger King restoranında kendilerini bira içmemeleri için uyarayan garsonu Hakan ve Cenk’in dövdükleri anlatılır. Ancak piçlerin şiddet eğilimlerinin diğer roman kahramanlarına oranla daha az olduğu görülür (Piç, 189).

Madde bağımlılığı da Hakan Günday’ın roman kahramanlarının ana özelliklerinden biridir. “Piç” romanının ana karakterlerinin alkol ve sigara tüketimlerinin çok olduğu görülür. Ancak onların birer piç olduklarını unutmaları için içmelerinin gerekli olduğu eserde vurgulanır. Alkol onlara aradıkları bir şeyi, huzuru vermektedir. Bu nedenle karakterler, günün her saatinde her türlü içkiyi tüketebilmektedirler. Hatta kahvaltıda bile sadece içki içerek beslendikleri anlatılmaktadır. Eserde, piçler ve alkol arasındaki bağlantı şöyle anlatılmaktadır:

“Piçler düzensiz hayatlarında düzenli olarak içki içerler. Ancak hepsinin de bir sınırı vardır. Belli sayıdaki kadehten sonra sarhoş olup sızarlar. Sızdıkları yerin adı huzurdur. Hiçbir şeyin düşünülmediği ve hiçbir şeyin hissedilmediği o muhteşem huzur. Piçler içki içmeye mecburdur. Çünkü gündüzler ve geceler, dünya adındaki gezegenin mevsimlik hareketleri sayesinde değil, alkol oranı yüksek içkilerle kısadır. Piç de kısa günün karı olan huzuru dudaklarından, içine dökendir” (Piç, 127).

Ancak piçler ile alkol arasındaki bağlantı, hiçbir zaman bağımlılık düzeyine ulaşmamıştır. Çünkü insanın herhangi bir maddeye karşı bağımlı olması için disiplinli bir şekilde o maddeyle bağ kurması gereklidir. Yaşamın hiçbir alanında disipline olamamış piçler, alkol konusunda da bu nedenle bağımlı değillerdir:

“Piçlerin alkol, uyuşturucu, tütün ya da ilaç bağımlısı olmaları imkânsızdır. Bedenin temel zayıflıklarına seslenen bu uyarıcıların kullanımı bile asgarî bir disiplin gerektirir. Oysa piçlerin disiplin anlayışı kreş çağındaki çocuklarkilerle aynı düzeydedir. Piçlerin bağımlılığı, cerrah neşteri girmemiş bir ormanda yaşar. Çünkü onlar ölü doğmuş ikizlerini karınlarında taşıyan sakat çocuklara benzerler. Kendilerine ayna kadar benzeyen ancak ölü olan bir piç taşırlar içlerinde. Bağımlılıkları onadır. Ne rehabilitasyon merkezleri, ne duygusal destekler, ne de vitaminler. İnsanın içindeki ölü ikizine bağımlılığının tedavisi yoktur. Tıbbî olarak piç bir kadavra, onu taşıyan bir insanda “Ben bir kadavrayım” diyendir. Piç, takip edilmesi zor bir hikâyedir” (Piç, 184–185).

2.8. Medeniyet Karşıtlığı

Hakan Günday romanlarında, medenî dünyanın olumsuzlandığı görülür. Çünkü medeniyet, temelde para üzerine kurulmuştur ve adil değildir. Sömürü dönemlerinde olduğu gibi zenginler medeniyetin getirilerini kullanmakta, diğerleri ise modern köleler olarak onlara hizmet sunmaktadırlar. Kısacası medeniyet, sadece zenginelere vergi bir nimettir. Bu durum “Kinyas ve Kayra” romanında, Kayra tarafından şöyle anlatılır:

“Uygur dünyadaysa para sadece lüksü getirir ki bunun göstergesi evin yanındaki tenis kortudur. Buradaki bir dolarla, İsveç’te harcayacağın bir doların satın alabilecekleri arasındaki fark çok büyüktür” (Kinyas ve Kayra, 420).

Medeniyet, aynı zamanda duyarsızlaşmayı da beraberinde getirmiştir. İnsanlar birbirlerine karşı ilgilerini, merhamet duygularını kaybetmişler, medeniyetin talep ettiği modern ve akılcı bireyler hâline gelmişlerdir. Medenî dünyada duygulara yer yoktur, sadece çıkarları gözeten akıl vardır. Romanda Kinyas, İstanbul’da bir motor kazasına tanık olur ve hiç kimsenin yerde yatan yaralıyla ilgilenmediğini belirtir. Ona göre, “medenileşmenin bedeli yerde yatanlarla ilgilenmemeyi öğrenmektir” (Kinyas ve Kayra, 225). Ancak bu duyarsızlıktan daha kötü olanı, medeniyet konusunda arada kalmaktır. Medeniyet ve medeniyetsizlik arasındaki bu medenileşme amaçlı çırpınma hali, Kinyas

tarafından “Medeniyetten daha kötü bir şey varsa, o da medeni olmaya çalışan bir medeniyetsizlik”tir biçiminde yorumlanır (Kinyas ve Kayra, 217).

Medeniyet adı altında kurulmaya çalışılan adaletsiz düzen, “Piç” romanında da eleştiri konusu edilir. Avrupa’nın ve Amerika’nın medeniyet dağıtma adı altında, özellikle üçüncü dünya ülkelerinde yürütmeye çalıştıkları sömürü faaliyetleri piçler tarafından eleştirilir. Hakan, özellikle bu adaletsizliğin yine Batılı ve Amerikalı sanatçılar tarafından üstün körü bir şekilde dile getirilmesine tepki duyar. Üçüncü dünya ülkelerindeki yaşam koşullarını gerçekte bilmeyen, onu sömürmeye aracı olan ve adına sanat denilen bu çabaların da medeniyet yaratıcılarının sözde vicdanlarını susturmaya yönelik bir hareket olmaktan çok yine üçüncü dünya ülkelerine “sizin yanınızdayız” şeklinde bir mesaj verme niyeti taşıdığı anlatılır. Böylece sömürü devam edip gider (Piç, 188-189).

“Piç” romanında, medeniyetin insana rahat ve konfor sağlamasına karşılık, onun kişiliğine de umursamazlık, yabancılaşma ve yalnızlaşma gibi uygun olmayan eklentiler yaptığı ele alınır. İnsanların görünür ve görünmez duvarlar örerek yekdiğerini dışladığı medeni sistem, konforun üst noktalarında, sorunsuzca yaşamasını istediği insanı yine kendi elleriyle boğmaktadır:

“Medeniyet duvarla başlar. Duvar örmek çeşitli amaçlar taşır. Bu amaçların ilki ayırmaktır: insanları, hayvanları, bitkileri ve şeyleri. Daha sonraki amaçlar içeride ya da dışarıda bırakmaktır: insanları, hayvanları, bitkileri ve şeyleri. Duvarlar örülür ve iki cephelerinde hayatlar gelişir. Duvarsız bir dünya günümüz insanı için cehennemdir. Medeni insanın ruhsal dengesini sonsuza dek kaybetmesine elektrik, kanalizasyon ya da iletişim sistemlerinin çökmesi değil, duvarların yıkılması neden olacaktır” (Piç, 145).

Sonuç olarak, 1976 doğumlu Hakan Günday’ın roman anlayışının Yeraltı Edebiyatı’ndan derin izler taşıdığı anlaşılmaktadır. Modern dünyada kendilerini yalnız ve toplum kuralları içinde sıkışmış bulan Günday’ın kahramanları, dünyaya karşı hissettikleri aidiyetsizlik ve nedensizlik duyguları nedeniyle, muhalif ve anarşist birer yapıdadırlar. Dünyaya “tutunma” konusunda isteksiz olan kahramanlarının yaşamaktan da vazgeçemedikleri ve bu çelişki nedeniyle huzursuz oldukları görülür. Tüm bu nedenlerden dolayı Hakan Günday’ın roman kahramanları, taşıdıkları yeraltı özellikleriyle Zebercet gibi, C. gibi, Turgut Özben gibi, Selim Işık gibi Türk edebiyatının unutulmazları arasına girmeye ve Türk edebiyatının anti kahraman geleneğine de katkı sağlamaya adaydırlar.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Hikmet Temel. (2003). Türk Edebiyatı ve ‘Yeni Kara’. *Hürriyet Gösteri Dergisi*, Temmuz- Ağustos, (250), s. 58-61.
- Akçay, Ahmet Sait. (2007). Vicdan Aynasında Kötücül: Haz ve Yaratıcılık. *Kitaplık Dergisi Dosya Konusu: Edebiyatımızda Kötücül*, Mart, (103), s. 69-72.

- Aksoy, Nazan. (2001). Türk Romanında Yenilikçi Yönelişler. *Çağdaş Türk Yazını*. Ed: Zehra İpşiroğlu. İstanbul: Adam Yayınları, s. 19-42.
- Andaç, Ferudun. (2005). Türkiye’de Yeraltı Edebiyatı Var mı?. *Varlık, Dosya: “Türkiye’de Yer altı Edebiyatı Var mı?”, Şubat*, s. 14.
- Ayhan, Ömer. (2007). Türk Edebiyatının Yumuşak Karnı. *Kitaplık Dergisi Dosya Konusu: Edebiyatımızda Kötücül*, Mart, (103), s. 78-81.
- Bataille, Georges. (1997). *Edebiyat ve Kötülük*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bek, Kemal (1993). Romanda Yabancılaşma-Yusuf Atılın. *Tematik Ansiklopedi*, C. 6, İstanbul: Milliyet Yayınları, s. 130-131.
- Boynukara, Hasan. (2002). Karakter ve Tip. *Hece Dergisi Türk Romanı Özel Sayısı*, (65-66-67), Mayıs-Haziran-Temmuz.
- Cevizci, Ahmet. (1999). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Çakmakçı, Osman. (2004). Edebiyatın ‘Yeraltı’ Damarı. *Milliyet Sanat Dergisi*, Kasım, (548), s. 92-93.
- Demiralp, Oğuz. (2005). Kırık Dünyanın Çocukları. *Kitaplık Dergisi Dosya Konusu: Varoluşçu Edebiyat*, Eylül, (86).
- Gonçorov, İvan. (1998). *Oblomov*. İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Günday, Hakan. (2002). *Zargana*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Günday, Hakan. (2003). *Piç*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Günday, Hakan. (2009). *Kinyas ve Kayra*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Kahraman, Hasan Bülent. (2005). Kötülük, Yeraltı Edebiyatı ve Yerüstü. *Varlık, Dosya: “Türkiye’de Yeraltı Edebiyatı Var mı?”, Şubat*, s. 8-13.
- Kahraman Hasan Bülent. (2004). *Türk Şiiri Modernizm Şiir*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Öktem, Altay. (2005). Yeraltı Edebiyatı. *Varlık, Dosya: “Türkiye’de Yeraltı Edebiyatı Var mı?”, Şubat*, s. 3-8.
- Öktem, Altay. (2006). *Şeytan Aletleri- Genel Kültürden Kenar Kültüre Fanzinler ve Öteki Kitaplar*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Türkeş, Ömer. (2005). Türkiye’de Yeraltı Edebiyatı Var mı?. *Varlık, Dosya: “Türkiye’de Yeraltı Edebiyatı Var mı?”, Şubat*, s. 14.
- Yücesoy, V. Özge. (2007). *Korku Edebiyatı (Gotik Edebiyat) ve Türk Romanındaki Örnekleri*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

**BULGARİSTAN'DAKİ TÜRK KÜLTÜRÜ IŞIĞI:
NURTEN REMZİ****TURKISH CULTURE LIGHT IN BULGARIA:
NURTEN REMZİ***İpek YILDIZ**

“Dalgıç misali
Hayat denizinde yüzdüm.
Dibine dalınca
Nefesim yetmez diye korkmadan.”
(N. Remzi)

Özet:

Bulgaristan Türklerinin edebî ve kültürel faaliyetleri 1989 yılından sonra daha da canlılık kazanmıştır. 1964 yılında Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda yer alan ve Bulgarca “Şumen” olarak telaffuz edilen Şumnu şehrinde dünyaya gelen Nurten Remzi, Bulgaristan'daki Türk kültürünün yaşatılması ve yeni nesillere aktarılması için emek harcayan bir isimdir.

Bu çalışmada, Nurten Remzi'nin hayatıyla ilgili kısa bir bilgiden sonra kültür, sanat, eğitim, folklor, edebiyat alanındaki faaliyetlerinden bahsedilmiştir. Küçük yaşlarda şiir denemelerine başlayan ve edebiyatla iç içe olan Nurten Remzi'nin *Kavgamı Seviyorum* isimli ilk şiir kitabı ve bu kitapta şairin hayat felsefesini yansıtan şiirlerinden örnekler verilmiştir. Ayrıca Remzi'nin diğer kitap çalışmalarına da değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan Türkleri, Nurten Remzi, *Kavgamı Seviyorum* (şiir kitabı), Şumnu Kültür Evi.

Abstract:

Bulgarian Turks' literary and cultural activities have added more vitality since 1989. Nurten Remzi, opening her eyes to the world in “Şumnu” city which is located in the northeast of Bulgaria and pronounced as “Şumen” in Bulgarian, is an important name efforting to keep alive the culture of Turkey in Bulgaria and transferring it to new generations.

In this study, it is mentioned about culture, art, education, folklore and literary after short information about Nurten Remzi's life. She started to her poem experiments at an early age and examples from her poems reflecting her life philosophy are given in Nurten

* Arş. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü – Sivas
ipekyildiz85@hotmail.com

Remzi's first poetry book named *Kavgamı Seviyorum*. In additon, it has been touched on Remzi's other book studies.

Key words: Bulgarian Turks, Nurten Remzi, *Kavgamı Seviyorum* (poetry book), Şumnu Culture House.

Giriş:

1877-78 Osmanlı-Rus savaşına kadar Bulgaristan nüfusunun yarısını Türkler oluşturmaktaydı. Fakat Türkler, savaşta verdiği ağır kayıplarla ve kalan nüfusun çoğunluğunun Anadolu'ya göç etmesi nedeniyle Bulgaristan'da azınlık olmaya başladılar. Bu süreçten sonra da baskı altında kalan Türklerin Türkiye'ye göç etmesi devam etmiştir. Göç eden nüfusun içerisinde aydınlar, liderler, okumuş kesimin çoğunluğu oluşturması Bulgaristan'da yaşayan Türklerin sesini duyurmalarını çok daha zorlaştırmıştır. Birtakım engellerle karşılaşan Türkler ana dilinden, kültüründen uzaklaştırılıp Bulgarlaştırılmaya çalışılmıştır.

Bulgaristan devletinin kurulmasının ardından azınlık durumuna düşen Türklerin edebiyatı ve kültürel etkinliklerinin gelişmesi yavaşlamıştır. Kimi aydınlar, gittikleri yerlerde eser verirken kimileri ise Türkçe yasağının olduğu dönemlerde yazdıklarını yayımlayamamıştır. Ancak 1989 yılında yaşanan rejim değişikliğiyle “*Bulgaristan hükümeti bu ülkede yaşayan Türk azınlığın Türkçe isimlerini alabilmelerini, ibadetlerini yapabilmelerini ve Türkçe konuşabilmelerini serbest bırakmıştır. (...) Türkçe konuşmak, Türkçe yayın yapmak, gazete ve dergi çıkarmak serbestleştirilmiştir*”¹.

Son dönemlerde Bulgaristan Türklerinin kültürünü yaşatmak ve sosyal hayatını canlandırmak için çabalayan bir isim dikkati çekmektedir. Bulgaristan'da yaşayan Türklerin kültür, sanat, eğitim, folklor, edebiyat... çalışmalarında canla başla yer alan bu önemli kişi aynı zamanda şairlik yönü olan, Şumnu Kültür Evi Başkanı *Nurten Remzi*'dir.

Deliorman'ın yetiştirdiği bir isim olan ve aynı zamanda Deliorman şairleri arasında yer alan Nurten Remzi'nin hayatı ve çalışmaları, orada yaşayan Türklere kültürlerini tanımada ışık tutacak niteliktedir. Bu nedenle Nurten Remzi'nin hayatı, faaliyetleri, kitapları ve çalışmaları bu başlıklar altında kısaca değerlendirilmiştir.

¹ Ömer Turan, “Bulgaristan Türkleri”, *Hikmet Dergisi*, S. 11, Mayıs 2008. s. 84.

Fotoğraf 1: Nurten Remzi, 3-6 Aralık 2009 tarihleri arasında Fethiye’de düzenlenen II. Uluslararası Türk Kültürü Kurultayı’nda konuşmasını yaparken. (Foto: İpek YILDIZ, 2009)

1. Hayatı

Nurten Remzi, bir şiirinde “*Kerem sahibi, onur timsali / Gidenlerde bitmeyen özlem/Şeref kaynağı tarihi... / Sönmeyen bir sevgi ateşi... / Boş gelen, dolu gider senden.*” diye övgüyle bahsettiği memleketi Şumnu’da, 8 Haziran 1964 tarihinde dünyaya gelmiştir. İlk ve ortaokulu burada okuyan Remzi, Köstendil’de İktisat Lisesi Muhasebe Bölümünü bitirmiştir. Daha sonra Şumnu’da Türkçe öğretmenliği yapmıştır. Zorunlu göç nedeniyle 1989’da İsveç’e gitmiştir. Bazı nedenlerden dolayı memleketinden uzak olmak zorunda kalsa da doğduğu topraklara olan bağlılığı hiç azalmamış ve sonunda hasretini çektiği Şumnu’ya geri dönüp çalışmalarına devam etmiştir. *Memleketim* şiirinde bu duygularını “*Hep gittim. Yine döndüm / İster ısıt, istersen kov / Cennetim, memleketim, / Ebedi kal nefesimde son.*” dizeleriyle ifade etmiştir.

Nurten Remzi, Şumnu Üniversitesi Türk Filolojisi ve Spor bölümünü aynı anda okumuştur. 1999-2002 yılları arasında Türkiye’de özel

okullarda öğretmenlik, danışmanlık gibi görevlerde bulunmuştur. 2002 yılından sonra Şumnu’da çalışmalarına devam eden Nurten Remzi, Bulgaristan’da yaşayan Türklerin sosyal ve kültürel faaliyetlerle bir arada olması için çok büyük emek harcamaktadır. Ayrıca *Şumnu Kültür Evi*’nin başkanlığını yaparak Türk çocuklarının kendilerini, dillerini geliştirmesi ve kültürlerini yaşatması için çok değişik faaliyetlerin düzenlenmesini sağlamaktadır.

2. Faaliyetleri

Nurten Remzi, Bulgaristan’da yaşayan Türklerin gerçek tarihini çok iyi bilmediklerini, bu nedenle kimliklerini unutmamaları için çeşitli çalışmaların yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Osmanlı devletinin Bulgaristan topraklarından çekilmesiyle azınlık durumuna düşen Türkler, Bulgar kültürünün etkisi altına girmek gibi bir tehlikeyle karşılaşmışlardır. Eğitim kurumlarının azlığı, tarihi bilgi verecek ve Türk kültürünü yayacak uzmanların yetersizliği gibi durumlar, Türkler üzerinde oradaki kültürün yerleşmesine neden olmaktadır. Nurten Remzi de çalışmalarıyla, müdürlüğünü yaptığı dernekle, yayımladığı dergi ve kitaplarla bir yol açmaya çalışmıştır. Ayrıca kendisinden sonra bu tür faaliyetlere önderlik edecek gençlere de rehberlik etmektedir. Kurduğu araştırma ekibiyle Bulgaristan’daki Türk kültürü ve folkloruna ait bilinmeyen, gözden kaçırılan değerleri gün ışığına çıkarmaktadır.

Nurten Remzi, “Ağaç yaş iken eğilir.” atasözünden yola çıkarak Türk kültürünün çocukluktan başlanarak nakış nakış işlenmesi gereken bir yapı olduğu inancıyla Bulgaristan’daki Türk çocuklarının eğitim ve kültür faaliyetleriyle ilgili her türlü etkinlikte öncülük yapmaktadır. *Şumnu Türk Kültür Evi* bünyesinde bu konu hakkında çok çeşitli çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaların en önemlilerinden birisi *Şumnu Türk Kültür Evi* yayını olan *Mozaik*** isimli dergidir. 2007 yılının kasım ayında yayın hayatına başlayan derginin bugüne kadar 29 sayısı çıkmıştır. 29. sayısını mart ayında çıkaran dergi her ay bir sayı olarak yayımlanmaktadır.

Resim 1: Mozaik dergisinin 22. sayısı.

Nurten Remzi; çocukların, gençlerin kültür, sanat ve eğitimi için hazırlanan derginin yazı ve yayın müdürlüğünü sürdürmektedir. Renkli basımıyla ilgi çeken ve çok zengin bir içeriğe sahip olan dergide yapılan etkinliklerin haberleri; edebiyat, müzik, tarih, gelenek, sanat, folklorla ilgili çalışmalar; çocuklar için eğitici-öğretici bilgiler, eğlenceli ve renkli bir sunumla işlenir. Derginin bünyesinde *Edebiyat Kulübü*, *Folklor Ekibi*, *El Sanatları Kulübü*, *Kız Saz Orkestrası*, *Kız Davul Orkestrası* kurulmuş olup *Karagöz-Gölge Tiyatrosu* etkinlikleri de düzenlenmektedir. Nurten Remzi, *Mozaik* dergisini yayımlamadaki amacını ilk sayıda şöyle ifade etmektedir. “*Mozaik, tam bir mozaiktir. Bizden farklı olanları küçümsemeden, kırmadan, ezmeden, geçmiş ve çağdaş varlığımızı, soy ve menşemizi öğrenmek, kendimizi, kişiliğimizi, benliğimizi, namusumuzu, adımızı, şerefimizi korumak amaçlarımızdır*”².

Yardımsever kişilerin bağışlarıyla ayakta duran *Mozaik* dergisinin dili Türkçedir. Derginin yayın dilinin yalnızca Türkçe olması dikkat çekmiştir. Bu konuyla ilgili sorulan sorulara Remzi, “*Ninem Türkçe masalı, annemin Türkçe ninnileriyle büyüdüm*” diyerek cevap vermektedir. Bu tutum, Nurten Remzi’nin Türkçeye ve Türk kültürüne verdiği değeri bir kez daha göstermektedir.

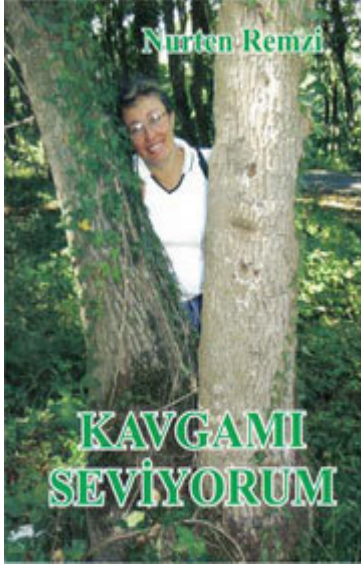
Nurten Remzi, katıldığı faaliyetlerde Bulgaristan Türklerini en iyi şekilde temsil etmeye çalışmaktadır. Pek çok yabancı ülkede düzenlenen seminer, konferans, panel, festival gibi çeşitli toplantılarda yer alarak Bulgaristan’da

** Nurten Remzi konusunda dikkatimi çeken ve bu çalışma için arşivinden yararlanmama izin veren hocam Prof. Dr. Necati DEMİR’e teşekkür ediyorum.

² <http://www.mozaikdergisi.com/links/hakkimizda/hakkimizda.html> (E.T: 05.04.2010)

yaşayan Türklerin kültürel, sosyal ve ekonomik durumu, çektiği sıkıntıları, hayat şartları, ... gibi konular hakkında bilgi vermektedir. Hoşgörü ve dostluk çerçevesi içinde Rus, Ermeni, Tatar, Bulgar kulüpleriyle ortak çalışmalar yapmaktadır.

3. Kitapları-Çalışmaları

Resim 2: Nurten Remzi'nin yayımlanan ilk şiir kitabı: *Kavgamı Seviyorum*

Nurten Remzi'nin yayına hazırladığı çok sayıda kitapları vardır. Bunların içerisinde, ilk yayımlanan *Kavgamı Seviyorum* adlı şiir kitabıdır. Çok erken yaşlarda şiir yazmaya başlayan Nurten Remzi'nin Türkçe şiirlerden oluşan bu kitabı, 2007 yılında yayımlanmıştır. Remzi'nin bu ilk şiir kitabında, çocukluğundan beri yazdığı şiirleri bulunmaktadır.

Deliorman'da Suyun Gözü adlı türkü kitabında ise Deliorman bölgesinde söylenen Türkçe türküler ve bu türkülerin notaları bulunmaktadır. Ayrıca Deliorman'da faaliyet göstermiş olan ve şu anda hâlâ faaliyette bulunan folklor ekiplerinin iletişim bilgileri, genç ve tecrübeli sanatçılar hakkında bilgiler, solistlerle ilgili şiir, makale ve yazılar bulunmaktadır. Bu bilgilere ek olarak Bulgarca yazılmış kısa açıklamalar da yer almaktadır.

Nurten Remzi'nin İngilizceye çevrilmiş şiirleri de *İtiraf* adı altında kitaplaştırılmıştır. Bu kitabın basımı, 2010 yılı içerisinde gerçekleşecektir.

Nurten Remzi, son zamanlarda Şumnu türküleri ile ilgili bir kitap hazırlamaktadır. Uzun araştırmalar sonucunda derlediği türkülerin notalarını da ekleyeceği *Şumnu Türküleri* adlı kitabın en kısa zamanda türkü sevdalılarıyla buluşmasını diliyoruz.

Bu çalışmaların dışında Nurten Remzi'nin hazırladığı kitaplar ve bu kitapların içerikleri şöyledir; Bulgaristan ve Deliorman'dan derlenen manilerin yer aldığı *Mani Mani Deliorman* adlı mani kitabı, 1989 yılında yapılan büyük göçle ilgili hikâyelerin yer aldığı *Vapur Çıgıllıkları*, Bulgaristan'da yaşayan Türk çocuklarının ve gençlerin şiirlerini içeren *Genç Kalemler* adlı şiir kitabıdır.

2006 yılında, Tarsus'ta düzenlenen Türk Dünyası yazarlarının *Şelale Şiir Yarışması*nda Karacaoğlan ödülünü almıştır. Ayrıca *Deliorman Yazarlar Derneği*'ne üyedir. Şiire tutkun olan Remzi, bu zevki gençlere aşılacak için her türlü çalışmayı desteklemektedir. Şiire ilgisi olan gençleri tanınmış şairlerle buluşturma fırsatı sağlamıştır. Ayrıca ilk defa 2007 yılında düzenlenen ve her yıl düzenlenmesi planlanan *Şumnu Genç Kalemler Şiir Şöleni* ile gençler, kültür ve

sanat faaliyetlerinde kendini gösterme imkânı kazanmıştır. Katkıda bulunduğu her etkinliğin Türk diline ve Türk kültürüne hizmet edecek nitelikte olmasına dikkat eden Nurten Remzi, 24-26 Ekim 2008 tarihleri arasında düzenlenen 2. Şumnu Genç Kalemler Şiir Şöleni'nin sunuş konuşmasında duygularını şöyle dillendirmektedir: “Şiir şölenlerimiz arttıkça şair oranı da artacak. Şair oranı yükseldikçe şiirde de bir artış olacak. Bu artışlar ne demek? Usanmadan, yorulmadan, çaba, uğraşlarımızla Türkçemizi ve Türklüğümüzü korumak demek. (...) Şiirimiz, bizim sevincimizi, mutluluğumuzu, kahrımızı, coşkumuzu, sevgimizi yansıtır. Bu nedenle kültürümüze sahip çıkmak istiyorsak, insanların bağrından çıkan eserleri yaşatalım”³.

Bir milletin dili, onu geçmişten geleceğe taşır. Kültürün unsurlarından olan dil; hem kültür taşıyıcısı hem de aktarıcısıdır. Dilin bu işlevi etkili bir şekilde kullanıldığı zaman millî bilince sahip nesiller yetiştirilebilir. 1989'da Bulgaristan'dan Türkiye'ye yaşanan büyük göçün ardından Türkçenin yaşatılması ve kaliteli Türkçe öğretiminin yapılması önemli bir sorun hâline gelmiştir. Eğitimcilerin, aydın kişilerin Türkiye'ye göç etmesiyle Bulgaristan'da kalan Türkler, kendi çabalarıyla diline sahip çıkmaya çalışmıştır. Nurten Remzi'nin edebiyata, Türkçeye, tarihe olan ilgisi onu sadece faaliyetlere katılmakla bırakmamış, yaşadıklarını kadın gözüyle mısralara döküp okurlarla paylaşmasını sağlamıştır. Bu yönüyle Bulgaristan'daki Türk kültürünü kadın duyarlılığıyla genç nesillere aktarmada önemli katkıları olmuştur.

Barış, özlem, hoşgörü, sevgi, doğa, hayat mücadelesi, memleket sevgisi, kardeşlik şiirlerinde işlediği konulardır. Nurten Remzi'nin *Kavgamı Seviyorum* adlı şiir kitabında çocuklara yönelik şiirler de bulunmaktadır. Şiir kitabını üç bölüme ayırabiliriz. *Kavgamı Seviyorum* şiirinin ve aynı başlığın yer aldığı ilk bölümde 36 şiir, lirik şiirlerin bulunduğu *Saçların* başlıklı bölümde 23 şiir vardır. Şair, çocuklar için yazdığı şiirlerini *Çiçek Bahçem* başlığı altında toplar. Bu kısımda da 8 şiir yer almaktadır. Çeşitli imge ve sembollerden yararlanılarak şiirler anlam bakımından daha da zenginleştirilmiştir. “*Türk demek, Türkçe demek*” diyen Nurten Remzi Türkçeyi özenli bir şekilde kullanmıştır. Şiirlerdeki anlam zenginliği ve temiz Türkçe, güzel bir üslupla harmanlanmıştır. Ayrıca şiirlerde “*Tanrı, türku, ışık, gönül, yakışmak, köprü*” gibi Rumeli ağzının özelliklerini yansıtan bazı kelimeler görmektediriz.

Karamsarlık ve korku gibi olumsuz tutumlar, Nurten Remzi'nin kişiliğinde olmadığı için şiirlerinde de yer almaz. Açık yüreklilikle duygu ve düşüncelerini ifade etmekten çekinmeyen Remzi'nin bu cesaretini şu mısralarında rahatlıkla görebiliriz:

*Ben kavgamı seviyorum.
Yalana, haksızlığa baş kaldırıyorum.
Benliğimin, insanlığın uğruna.*

³ “Genç Kalemler Şumnu’da Herkesi Mest Etti”, *Mozaik Kültür Sanat Eğitimi Dergisi*, Şumnu Kültür Evi Yayını, S. 13, Kasım 2008, s. 9-10.

*Alçakça, çıkarlara hayır diyorum.
Adaleti, cömertliği seviyorum.
Açık konuşmayı, tartışmayı.
Emeğimi dağıtmaya ruhlarımız yücelirken.
İnsancıklara acıyorum,
Duygusuz, yalaka, dedikodu,
İkiyüzlü, açgözlü olanlara,
İlgisiz, amaçsız, baharsız kalanlara⁴*

Kavgamı Seviyorum şiiri, kitaba ismini veren ve şairin hayat felsefesini yansıtan en güzel şiirlerinden biridir. Şair, “Kavgamı Seviyorum” diyecek kadar cesaretli, aynı zamanda farklı görüş ve inançlara da saygılıdır. Bu hoşgörülü tutumunu *Mozaik* dergisinin 11. sayısına yazdığı sunuşta şöyle anlatır: “*Türklüğümüzü canlandırma fikri üzerinde çalışmalıyız. Tabii, diğer farklı insan, düşünce, inanç ve kültüre saygı göstererek. Geçmiş, geçmişimizi bilerek, yeni oluşan haklarımızı bilerek, yeni fikirler üretme zamanıdır diye düşünüyorum*”⁵. Yeni ve sağlam fikirlerin iyi bir eğitimle, çalışmayla başarılacağını belirten Nurten Remzi; şiirlerinde zaman zaman haksızlığa, yanlışlığa başkaldırsa da içindeki umudu yansıtmayı ihmal etmez. Bunu yaptığı konuşmalarda, yazdığı şiirlerde açıkça görebiliriz. Örneğin; *Gücüm Var* adlı şiiri daha okumadan vermek istediği mesajı ve umut ışığını sezdirebilecek nitelikte bir şiirdir.

*Gücüm var
Yeni bir Dünya yaratacak
Herkesin aradığı, özlediği.
Sanat ruhlu bir Dünya.*

*Sulanmamış güller gibi
Boynu bükük arkadaşların.
Damla damla su vermekle,
Gücüm var yaratacak.*

*Mutluluk ölümsüz...
Sevgi doyumsuz olacak...
Gücüm var,
Böyle bir Dünya yaratacak⁶*

Şair, şiirinde belirttiği gibi engellerin olmadığı huzur içerisinde yaşanabilecek bir dünya hayal eder ve bunu başarabileceğine emindir. Bu güce inanarak kendi payına düşeni yapan Nurten Remzi, umarız, en kısa zamanda emeğinin karşılığını görecektir.

⁴ Nurten Remzi, *Kavgamı Seviyorum*, Raster Yayınları, Şumnu 2007, s. 13.

⁵ *Mozaik Kültür Sanat Eğitimi Dergisi*, Şumnu Kültür Evi Yayını, S. 11, Şumnu Eylül 2008, s. 2.

⁶ Remzi, age., s. 29.

Sonuç:

Hayata dair inançlarını, duygu ve düşüncelerini mısralara döken Nurten Remzi; yalnızca bunları söylemekle kalmaz, hayata geçirmeye çalışır. Bulgaristan Türkleri ile Türkiye arasındaki kültürel bağları koparmamak için Türkiye'deki faaliyetleri yakından takip eder. Çeşitli Türk dernek ve kuruluşlarının desteğiyle ortak çalışmalar yapar. Bu sayede gençlerin yetişmesine katkı sağlarken aynı zamanda, *Şumnu Kültür Evi* bünyesinde kurulan ekiplerin faaliyetlerini de Türkiye'ye tanıtmış olur.

Bulgaristan Türklerinin kültürünü canlandırmak, geliştirmek ve tanıtmak adına çaba sarf eden bu kültür ışığına ve onun gibi gönüllü isimlere şükranlarımızı iletip çalışmalarında başarılar diliyoruz. Sağlıklı ve bereketli uzun bir ömür temennileriyle...

ERKEN ORTAÇAĞ MISIR'ININ İLK TÜRK VALİSİ

THE FIRST TURKISH GOVERNOR OF EGYPT IN EARLY MIDDLE AGE

Rafik İSMAYILOV*

Özet:

Bu çalışmada Erken Ortaçağ döneminde Mısır'a vali olan *Ebu Salih el-Haresi* hakkında bilgi verilmiştir. Abbasi hakimiyeti döneminde Türkler'in devlet idaresindeki rollerinden bahsedilerek Mısır'ın ilk Türk valisinden önceki durumu kısaca izah edilmiştir. Abbasilerin birinci halifesi Ebu-l-Abbas es-Seffah zamanında Türkler, orduda yer alırken ikinci Halife Ebu Cafer el-Mensur döneminde ise devlet görevlerine de getirilmişlerdir. Üçüncü halife el-Mehdi ise Mısır valiliğini Türk kökenli Ebu Salih el-Haresi'ye vermiştir. Ebu Salih'in kişiliği, Mısır'a vali oluşu ve faaliyetleri hakkındaki bilgiler, uluslararası kaynaklara dayanılarak analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, Ebu Salih el-Haresi, Arap-Mevali entegrasyonu, Mevali, Şüubiyye.

123

Abstract:

In this study, to Egypt in the early medieval period, the governor was given information about Abu Salih al-Haresi. Abbasid rule during the administration of the state's role in the Turks spoke of Turkey's first governor of Egypt from the previous situation was briefly explained. Abu-l-Abbas es-Seffah of the first Abbasid caliph in time, the Turks took place in the army while during the second Caliph Abu Jafar Al-Mensur was brought up to the task state. The third caliph al-Mahdi gave the Egyptian governor to Abu Salih al-Haresi, having Turkish origin. Abu Salih's personality, his beeing governor to Egypt and the information about his activities were analysed basing on international resources.

Key words: Abbasiler, Abu Salih al-Haresi, Arap-Mevali integration, Mevali, Şüubiyye.

Hilafet tarihinde keyfiyetçe yeni bir dönem Abbasilerin (750-1258) hakimiyete gelmesi ile başlamıştır. Bunun da temelini Araplarla birlikte diğer Müslüman halkların, -mesela Türkler, Farslar vb.- kendi etnik kapalılığından çıkması, aynı hukuklu Müslümanlara çevrilmesi, devlet hayatının tüm alanlarında

* Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi Asya ve Afrika Tarihi Bilim Dalı – Azerbaycan bsutam@hotmail.com

temsil olunması, İslam medeniyetinin sadece taşıyıcıları değil, aynı zamanda onun zenginleşmesi ve formalaşmasında büyük rol oynaması ve sonuçta bir Arap devleti gibi tanınan Hilafetin tüm Müslümanların imparatorluğuna çevrilmesi oluşturur.

Emevilerin Abbasilerle değiştirilmesi düşüncesi, hilafetin merkezi eyaletlerinde, özellikle de Irak'ta meydana gelse de, onun genişlemesi ve gerçekleşmesi Arap olmayan halkların -Farısların, daha ziyade de Türklerin- yaşadıkları doğu eyaletlerinin sayesinde mümkün olmuştur. Çünkü, adı geçen halklar, özellikle de onların İslam dinini kabul etmiş kesimi - Mevaliler¹- kendi durumlarından kesinlikle razı değillerdi ve etnik menşinden asılı olmayarak tüm Müslümanlar arasında eşit ilişkilerin kurulmasına çalışıp, amaçlarına ulaşmak için çeşitli yöntemlere el attılar. Örneğin, Salman el-Farisi, Fars kökenli olduğu için Muhammed peygamberin en yakın adamlarından olduğu propaganda edilirdi. Bir diğer örnek, Halife Ali'nin oğlu Hüseyin, Sasanilerin sonuncu padişahı III. Yezdigerd'in Cahanşah adlı kızıyla evlenmiş ve bu nikâhtan Şiaların dördüncü imamı Ali Asker doğmuştur.

Tabii ki, bu gibi söylemler -doğru veya uydurma olsa da- ta ilk zamanlardan Mevalilerin Arap Müslümanlarıyla yakınlığını, hatta akraba olduklarını ve onlar arasında sıcak münasebetlerin tarihten mevcut olduğuna dikkat çekmek amacı taşıyordu.

Arap-Mevali entegrasyonuna bu tür barış amaçlı ve dinç karakterli yolla nail olmak isteyenlerin yanı sıra, mevcut ayrıma açık şekilde itiraz eden, ona karşı çıkan güçler de var idi. Bu açıdan muhalif düşünceli dini-siyasi akımlar teşekkül etmiştir. Bunlardan Şüubiyye² hareketini özellikle kaydetmek gereklidir.

Şüubiyye, Arapların dini-siyasi egemenliğine karşı -kesinlikle İslam'a karşı olmayıp -gayrı- Arap halkların ideolojik isyanı idi ve Şübüler bunu açıkça bildirmekten de çekinmiyorlardı. Onlar, Kuran'ın "el-Hucurat" suresinin 13. ayetindeki, "*Ey insanlar! Doğrudan da biz sizi bir kişi ile bir kadından yarattık. Ve birbirinizi tanımanız için sizi halklara ve kabilelere ayırdık. Allah yanında en*

¹ Müslüman Araplar itaat altına alınmış halkların İslam dinini kabul etmiş kesimini Mevali (Arapça "Mevla" sözünün cem halidir - müel.) olarak adlandırırlar. Mevaliler, dil ve etnik yönden çeşitli (mesela: Fars, Türk vs.) olsalar da mevcut ırk ayrımının ağırlığını birlikte yaşıyorlardı. Bazen onlara tahkiramiz anlamda "acem" de derlerdi. "Acem" sözünün asıl manası "çetinlikle konuşan", "pis telaffuz eden" olsa da, mecaz manada "lal", hatta "gayrı-canlı" anlamlarına da gelmektedir. Bazı tarihçiler Mevalilere karşı yürütülen sınıf ayrımı siyasetini Arapların muzaffer bir halk gibi kibirlenmesi ile alakalandırırlar. Bunu istisna etmesek de, fikrimizce, bu hâl daha ziyade kabile-tayfa münasebetlerinin cemiyette güçlü olarak kalmasından kaynaklanırdı. Çünkü eski Arap düşüncesine göre yalnız Arap olmayanlar, hatta karışık nikâhtan doğan Araplar da kabilenin tam hukuklu üyesi olamazdı. Bu açıdan büyük Arap şairi Antara ibn Şeddad'ı (525-610) hatırlamak yeterlidir. (Bk. E. A. Belyayev, *Arabi, islam i arabskiy Khalifat v rannee srednevekovye*, M., 1966, s. 192-193); sonralar: E. A. Belyayev, *Arabi; İslam (ensiklopediçeskiy slovar)*, M., 1991, s. 161). Mevalilerin kendileri hakkında düşüncelerini büyük Arap mütefekkeri el-Cahiz (775-868) çok güzel şekilde kaleme almıştır (Bk. F. M. Asadov, *Arabskie istočniki o turkax v rannee srednevekovye*, Baku 1993, s. 66-77; sonralar: F. M. Asadov, *Arabskie istočniki o turkax*).

² Araplar Hilafetin gayrı-Arap halklarını "şüub" ("şëab" - halk sözünün cemidir - müel.) olarak adlandırırdı. Bk. Arif Aliyev, *İran i Irak. İstoriya i sovremennosti*, M., 2002, s. 224 (sonralar: A. Aliyev. *İran i Irak*).

*değerli olanınız ondan en çok korkanınızdır!*³ kelimini esas alarak Arap-Müslümanların zafer kazanmış halk gibi kendilerini üstün tutmalarını reddeder ve tüm Müslümanların eşit haklara sahip olmalarına çalışırlardı⁴. En radikal Şüubiler ise kültür açısından Araplardan daha üstte bulunmaları ile gururlanmakta, umumiyetle Arap işgalinden kurtulmak istemektedirler. Bu açıdan VII-VIII. yüzyıllarda yaşamış⁵ Azerbaycan kökenli şair İsmail ibn Yessar'ın sözlerini hatırlatmak yerinde olacaktır:

*Zavallı [Arap] alaçığın yerini soruşur;
Ben ise şehirde meyhane arıyorum.
Esed kabilesinin geçmiş izlerine bakıp ağlıyorsan;
Ay anası... bir de görüm ahi
Beni Esed, Temim, Ukel, Yemen kimdir?
Allah'ın yanında bedeviler hiç adam öyle hesap yapmazlar.*

Şair, *Aslım necib, şöhetim ise ölçüsüzdür!*⁶ diyerek Araplara karşı koyuyordu. Şunu da not edelim ki, tüm Müslümanların eşit haklara sahip olması düşüncesinin ilk ve sürekli savunucusu Hariciler⁷ sayılıyordu⁸. Haricilerin önde gelenleri, tarikatın ortaya çıktığı zamandan itibaren insanın toplumda -onların tabirince, Müslüman camiasında- yerinin, Kuran'da yer almadığı gibi sadece kişinin müminliği prensibinin esas alındığını söylerler. Bu meselede, onun soy mensubiyetinin -tabiidir ki, ilk zamanlarda kabile, tayfa mensubiyetinin- hiç bir önemi yoktur.

Aslında Hariciler bununla Müslüman devletinin başına -Hilafete- yalnız Kureysilerin⁹ hukuku olması iddiasını reddediyorlardı. Bu sebeple Haricilerin seçtikleri halifelerin çeşitli kabile ve tayfalardan çıkmış insanlar olması tesadüfi değildi. Sonraları ise bu iddianın kapsama alanı ve nesneleri bir hayli genişledi, tüm Arap ve gayrı-Arap Müslümanları da içine aldı. Hariciler, İslam dünyasında tüm Arap ve gayrı-Arap Müslümanların ahlaki-manevi açıdan ve bunun sonucu olarak siyasi açıdan eşit oldukları fikrini yaymaya başladılar. Bundan yola çıkarak Q. E. fon Grönebaum, Haricileri ilk Şüubiler olarak adlandırmıştır¹⁰.

³ *Kuranikerim*, sure: 49, ayet: 13.

⁴ B. A. Şidfar, *Abu Nuvas*, M., 1978, s. 15.

⁵ Malik Mahmudov, *Arapça yazmış Azerbaycanlı şair ve edipler (VII-XII. asırlar)*, Bakü 1983, s.52.

⁶ Yine orada, s. 55-56. Not: Şiirin tercümesi M. Mahmudov'a aittir - (Müel.).

⁷ Tarihçiler bu adın manasının "karşı çıkmak" olan "haraca ale" fiilinden geldiğini belirtirler. (Bk. E. A. Belyayev, *Arabi*, s. 159; Q. G. fon Qrönebaum, *Klassiçeskiy İslam*, M., 1986, s. 59. Arapça tek hâli "haric" olan bu söz, cemde "hevaric" (yeni Haricler) şeklinde işlenilir. Hariciler ilk Müslüman tarikatıdır ve 657 yılında meşhur Siffin savaşında halife Ali'nin (656-661) Muaviye taraftarları ile danışıklara gitmesine itiraz zemininde ortaya çıkmıştır.

⁸ Q. G. fon Qrönebaum, *Klassiçeskiy İslam*, s. 59.

⁹ Muhammed Peygamber ve tüm Arap halifeleri Güreysiler kabilesine mensupturlar. İslam'ın ilk çağlarında Müslüman devletinin başında Güreysilerin hangi neslinin hâkimiyette temsil olunmasına fark koyulmasa da, kısa bir süre sonra, bu meseleyle özel önem verildi. Halifelğe peygamberin mensup olduğu Haşimiler neslinin temsilcilerinin, hatta bazı güçlere göre ise sadece Muhammed peygamberin kendi veya ailesi ile birbaşa bağlı insanların hakkı olduğuna dair iddialar ortaya çıktı ve onlar bir sıra tartışma ve münakaşaların kaynağına çevrildiler.

¹⁰ Q. G. fon Qrönebaum, *Klassiçeskiy İslam*, s. 59.

Tabii ki, Araplar arasında da tüm Müslümanların eşitliği fikrinin mevcut olması Türk, Fars ve başka Arap olmayan Müslümanlar tarafından rağbetle karşılanmalı idi ve böyle de oldu. Şunu belirtmeliyiz ki, sadece bu zeminde belirli gergin makamlarda Arap ve gayrı-Arap Müslümanların birliği ve eşitliği mümkün de olmuştur. Onun bariz numunesi olarak kimi Emevilere (661-750) karşı son mücadelede tüm nazarı kuvvetlerin Arapların ve gayrı-Arapların- bir araya gelmesini gösterebiliriz. Doğrudur, araştırmacılar Emevilerin hâkimiyetini Arapların zafer kazanmış halk gibi hükümlerinin tantanası devri gibi karakterize ediyorlar. Fakat şunu da unutmamalıyız, Emeviler Hilafetinin kurulması ile onlara karşı Arapların itirazlarının başlama tarihi aynı zamana denk gelir. Sonraları memnuniyetsizlikler ve itirazlar Hilafetin tüm Arap ve gayrı-Arap eyaletlerine yayılsa ve keskinleşse de Emeviler üzerinde zafere götürmedi. Başarıya o zaman ulaşıldı ki, durumlarını kabullenmeyen Araplarla memnun olmayan gayrı-Arapların -Türklerin, Farsların ve başkalarının- birliği ve eşitliği sağlanmış oldu, tüm Müslümanların ahlaki-manevi ve siyasi hak eşitliği Emevilere karşı mücadelenin başlıca ideasına çevrildi. Tabii ki, bu ideanın gerçekleştirilmesi isteği Türkler, Farslar vs. gibi gayrı-Arap Müslümanların yaşadığı topraklarda -Mevalilerin tarihi vatanı Horasan ve Maverâünnehir'de¹¹- büyük yankı uyandırmalıydı ve sonucu da öyle oldu. Horasan ve Maverâünnehir'de bu işin başında duranlar kendilerini aleni şekilde ehl et-tesviye (eşitlik adamları)¹² olarak adlandırmaya ve halkı mücadeleye çağırmaya başladılar. Horasan ise razı olmayan güçlerin merkezi haline geldi¹³. Bu sebepten ötürü Emevilere karşı açık silahlı mücadelenin de aynı bölgede başlanmasına karar verildi.

Merak konusudur ki, Emevilere karşı 747 yılında Horasan'da başlayan isyana da gayrı-Arap kökenli Ebu Müslim¹⁴ liderlik etti ve isyancıların da sıralarında gayrı-Araplar, özellikle Türkler ve Farslar halledici güç oldular¹⁵. En başlıcası ise isyanın zaferinden sonra hâkimiyete gelen Abbasiler (750-1258) etnik mensubiyetinden asılı olmayarak tüm Müslümanlar arasında eşit münasebetlerin kurulması vaadine daha ziyade önem verdiler. Devlet hayatının tüm alanlarında Araplarla birlikte, gayrı-Arapların da çalışma hakkını temin ettiler. Böylece Arap-Mevali entegrasyonu uğrunda mücadele sona ermiş oldu. Önce Farslar, daha sonra ise Türkler hilafetin siyasi ve askeri yapısında güçlü nüfuz sahibi haline geldiler. Bu hal ilk zamanlar sadece başkent Bağdat ve merkezi eyalet Irak için değil, diğer yakın ve uzak eyaletler için de karakteristik idi. Bir başka ifadeyle hilafetin tüm sınırları dâhilinde gayrı-Arapların belirli devlet ve askeri görevler üstlenmesi veya bir askeri uzman gibi değişik eyaletlere gönderilmesi de Abbasilerin iktidara gelişi ile başladı. Bizi ilgilendiren bu tür konuları aydınlatmak açısından Mısır örneği çok ilgi çekicidir.

¹¹ Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi için bk: N. Axundova, *Turki v sisteme gosudarstvennogo upravlenie Arabskogo halifata (VIII-ser. X vv.)*, Baku 2004, s. 101 (sonralar: N. Axundova, *Turki*).

¹² J. Wellhausen, *The Arabs Kingdom and its Fall*, London 1973, p. 236.

¹³ M. A. Shaban, *The Abbasides Revolution*, Cambridge 1970, p. 88.

¹⁴ Bu konuda bk: N. Axundova, *Turki*, s. 104.

¹⁵ Yine orada N. Axundova, *Turki*, s. 104-114.

Abbasilerin hakimiyete gelmesinde Mısır ve onun ahalisinin katkı sağlamadığı doğrudur. Hatta Mısır, Emevilerin başlıca destekçilerinden sayılırdı. 742 yılında tüm kin bürümüş halde katliam ordunun başında da Mısır valisi durmuştu. Fakat bu, Mısır ahalisinin Emevilerden razı olduğu anlamına gelmiyordu ve gerçeğin ortaya çıkması uzun sürmedi. Meşhur Büyük Zab dövüşünde ağır mağlubiyete uğrayan halife II. Mervan (744-750) güçlerini yeniden toparlamak için Mısır'a sığınmak için getirdiğinde yerli ahali ona karşı çıktı. Bu da II. Mervan'ı takip eden Abbasi ordusunun onu Yukarı Mısır'da, gizlendiği Buseyr adlı mabette kolaylıkla ele geçirmesini sağladı.

Abbasilerin birinci halifesi Ebu-l-Abbas es-Seffah'ın (750-754) amcası Abdullah ibn Ali'nin önderliğinde II. Mervan'a karşı Mısır'a gönderdiği orduda Türkler de bulunmaktaydı. Bunu ortaçağ kaynakları da tasdik etmektedir¹⁶. Onların verilerine esasen böyle bir kanıya varılmaktadır ki, Abbasiler hilafetinin ta ilk günlerinden Araplar ve diğerleri ile yanaşı Türk savaşçılar da, - çok az sayıda olsa da, - Mısır'a gelmiş, somut olarak bu ülkenin kaderi ile bağlı olmasa da, bütünlükte hilafetin talihi ile bağlı sorunların giderilmesine katılmışlar. Belli ki, Abbasilerin hakimiyetinin ilk yılları hilafetin yönetim sisteminde Farsların rolünün -mesela, Bermekiler neslinin timsalinde- artması ile karakteristiktir. Türklere ise daha ziyade askeri potansiyel gibi bakılıyordu. Fakat en kısa zamanda bu tür yaklaşım değişti ve ikinci Halife Ebu Cafer el-Mensur (757-775) döneminde Türkler devlet görevlerine getirildiler¹⁷. Başkent Bağdat ve merkezi eyalet Irak'ın yanı sıra, diğer eyaletlerin de siyasi ve askeri yapısında görev alan Türklerin sayısı hayli arttı.

Üçüncü halife el-Mehdi (775-785) ise Mısır'ın valiliğini ilk kez Türk kökenli bir şahsa havale etti¹⁸. İbn Memdud gibi daha çok tanınan bu valinin adı Ebu Salih

¹⁶ Et-Tabari Muhammed ibn Cerir, *Tarih er-rusul va-l-muluk*, III c., el-Qahire 1960, s. 84. Tabari'nin bildirdiğine göre, Abdullah ibn Ali'nin savaşçıları II. Mervan'ı küçük bir destesi ile kuşatmaya alır ve esir götürürler. II. Mervan'ı öldürmek emri verildiğinde savaşçılardan hiç kimse onu öldürmeye cesaret edemez. Bu sırada onların arasından bir genç ileri çıkıp, emri yerine getirmeye hazır olduğunu bildirir. Abdullah adını sorduğunda o, "can kesen" cevabını verir ve anlaşılsın diye bu kelimeyi bir kaç kere tekrar eder. N. Ahundova dövüşünün isim olarak dediği sözün -gerçi, onun isim olması o kadar da inandırıcı değil- Türk kökenli olmasına istinaden o dönemde Abbasi ordusunda Türk savaşçıların olduğunu söylüyor (Bk. N. Ahundova, *Törki*, s. 115). Bizim içinse bu, Türk savaşçıların ilk zamanlarda Mısır'a geldiği düşüncesini onaylamak açısından önemlidir.

¹⁷ Bk. N. Ahundova, *Törki*, s. 129. Özellikle vurgulamak isteriz ki, Türk-Arap ilişkilerinin herhangi şekilde mevcutluğu dikkatle araştırılsa şüphesiz, onun tarihi İslam ve Arap-Müslüman devletinin kurulmasından önceki zamanlara kadar uzanır. Şunu belirtmek isteriz ki, milattan önce VII. asırda Yemen hükümdarı Raid'in Azerbaycan'a yürüşü, orada Türklerle karşılaşması ve vuruşması, onları mağlub etmesi, evlâtlarını esir götürerek geriye dönmesi hakkında Teberi ve İbn el-Esir gibi saygın tarihçilerin eserlerinde bilgiler vardır (Bk. Et-Teberi Muhammed bin Cefer, *Tarih er-rusul va-l-muluk*, el-cüz el-evvel, Mısır, ei-teb'et el-ula, s. 566-567; (sonralar: Teberi, *Tarih*); İbn el-Esir İzzed-Din, *El-Kamil fi-t-tarih*, Beyrut 1965, I c., s. 277).

¹⁸ El-Kindi Muhammed ibn Yusuf, *Vulat Mısır*, Beyrut 1959, s. 144; (sonralar: Kindi, *Vulat*). Abbasiler Mısır'ın ilk valisi Salih ibn Ali olmuştur ve o da Abbasiler neslinden idi. Salih ibn Ali ister birinci (750 yılının ağustosundan 751 yılının martına kadar), isterse de ikinci valiliği (753 yılının eylülünden 754 yılının şubatına kadar) devrinde Mevalileri idare etme işlerine dikkat çekmiştir. Bunlardan aslen Curcan'dan olan Mihsen ve Yezid ibn Hani kardeşlerini gösterebiliriz (Bk. Kindi, *Vulat*, s. 119-124). Mevalilere olan meylin ve güvenin sonucu idi ki, Halife Ebu-l-Abbas es-Seffah 751 yılının mart ayında Mısır'ın valiliğini de aslen Curcan'dan olan Ebu Avn Ebd el-Melik ibn Yezid'e havale etti. Ebu Avn, Abbasiler Mısır'ına gönderilen ikinci vali ve bu vazifeyi tutan birinci Mevali idi. Bk. Kindi, *Vulat*, s. 123. Şunu da belirtelim ki yazar adını

el-Haresi¹⁹ Yahya bin Davut idi²⁰. El-Kindi, onun 779 yılının Ağustos ayında Mısır'da görevine başladığını ve 780 yılının Eylülüne kadar, yani bir yıldan fazla bir süre valilik yaptığını kaydetmektedir²¹.

Burada ilginç bir konuya değinmek isterdim. Öyle ki, ortaçağ yazarları vali Ebu Salih el-Haresi'nin faaliyetini yazarken verdiği bilgiler, önceki valiler hakkındaki bilgilere benzemektedir. Fakat Ebu Salih el-Haresi birinci validir²² ki, kaynaklarda onun etnik kökenine ve özel keyfiyetlerine değinilmştir.

Birincisi, Ebu Salih ve kardeşleri Said ve Abu Gudama Ziyad İbn Abd er-Rehman el-Guşeyrinin köleleri²³ olmuşlar²⁴; ikincisi, Ebu Salih birinci validir ki, kaynaklarda onun etnik kökeni ve soyu hakkında bilgi verilmiştir.

Mesela, El-Kindi, onların (Ebu Salih ve kardeşlerinin) babasının Davut Türk (... kene ebuham Davut Türkiyken), annesinin ise Tataristan hakiminin teyzesi (ummuhum halet melik Tataristan)²⁵ olduğunu yazar.

Üçüncüsü, ortaçağ tarihçileri Ebu Salih el-Haresi'nin kişiliğini çok yüksek değerlendirmiş ve onun hakkında çok güzel sözler söylemişler: "Ebu Salih hâkimiyetin sahibi olan en güçlü insanlardan idi, onların en şanlısı, en kadim soylusu ve en ciddi ceza vereni idi"²⁶.

Dördüncüsü, Ebu Salih'in valiliği döneminde Mısır, tarihinin en istikrarlı günlerini yaşamıştır²⁷.

Şunu da belirtelim ki, Ebu Salih el-Haresi'nin adı, soyadı, kardeşlerinin ve babasının adları, lakabı Arap-Müslüman kökenlidir.

verdiği Mevalilerin etnik mensubiyeti hakkında ayrıntılı bilgi vermemiş, sadece onların Curcan ehlinde olduğunu, - min ehli Curcan, - söylemiştir. Dikkate alınmalıdır ki, Arap işgalleri devrinde Curcan artık Türklerin hakimiyeti altında idi ve burada yerli ahali ile yanaşı yeterince Türk de olmamış değildi. O yüzden bu şahısların etnik mensubiyeti hakkında bizim de kesin fikir söylememiz bir hayli zorlaşıyor. Bk. F. M. Asadov, *Arabskie istočniki o turkax*, s. 6.

¹⁹ Kindi, *Vulat*, s.144. Bu sayfada da eserin yayımcısı el-Haresi nisbesinin (yer mensubiyetinin-müel.) el-Horasanî menşeli olabilmesi ihtimalinin mümkünlüğüne işaret etmiştir. Zira, Arap alfabesinde sesli harfler yoktur ve bir nokta işaretinin yerinin değişmesi ile telaffuzu tamamen birbirine benzemeyen harfler oluşur, mesela noktayı yukarıda değil, aşağıda yazsak "n" harfi "b" gibi okunur, - ve yazıda noktanın düşmesi ile ise tamamen yeni söz oluşabilir, bu sebeple istifade ettiğimiz metinde el-Horasanînin el-Heresiye çevrilmesi mümkünlüğü hakkında yayımcının işaretini haklı bulmak gerekir. Şunu da belirtelim ki bazı tarihçiler onun Horasan'dan olduğunu kaydederek. Mesela, Meğrîzi: "Ebu Salih min ehli Horasan- Ebu Salih Horasan ehliendendir (Horasanlıdır)", İbn Teğrîberdi ise: "... Ebu Salih el-Heresi min ehli Horasan- Ebu Salih el-Heresi Horasan ehliendendir (Horasanlıdır)" yazmışlar. Bk. Meğrîzi, *Hitet*, II, s. 44; İbn Teğrîberdi, *Nücum*, II, s. 44; İbn el-Esir ise Ebu Salih'in nisbesini "el-Heresî" gibi vermiştir. İbn el-Esir, VI, s. 57.

²⁰ Orada.

²¹ Yine orada, s. 144-145.

²² El-Kindi'ye göre Ebu Salih el-Heresi, Mısır'ın 47. valisidir.

²³ Abbasiler devrinde Türk menşeli gençlerden oluşturulmuş savaşçıları "gölam" veya "ebd" diye çağırırlardı.

²⁴ Kindi şöyle yazar: "kene Ebu Saleh va ahavahu Seid va Ebu Kudama ebiden li- Ziyad bin Abd er-Rehman el-Kuşeyri. (Ebu Salih ve onun kardaşları Seid ve Ebu Kudama Ziyad ibn Abd er-Rehman el-Kuşeyri'nin kulları idiler.)" *Vulat*, s. 145.

²⁵ El-Kindi, Ebu Salih'in Seid ve Ebu Kudame adlı iki kardeşinin olduğunu yazıyor. Bk. *Vulat*, s. 145.

²⁶ El-Kindi, *Vulat*, s. 145. Fikrimizce, el-Kindi burada Ebu Salih'in asilzade soylu olmasına dikkat çekmek istemiştir.

²⁷ El-Kindi, *Vulat*, s. 145-146; Meğrîzi. *Hitet*, II, s. 94; İbn Teğrîberdi. *Nücum*, II, s. 44.

Hatta el-Kindi, Ebu Salih el-Haresi'nin kendinin değil, babasının Türk olduğunu yazmıştır²⁸. Tüm bunların ışığında onun Türk kökenli Mevali sayılması daha doğrudur. Bizim düşüncemize göre, onun valiliğe getirilmesi Türklüğünden önce Mevali olmasından kaynaklanmıştır.

Sonuç olarak, Ebu Salih'in valiliğe getirilmesi ile Abbasiler Mısır'ında Türklerin devlet idariciliğine celbedilmesi deneyimi başladı ve yükselen ve genişleyen bir hâl aldı.

Sonuçta Mısır'ın askeri-inzibati yapısında Türklerin rolü, yeri ve sayılarının artışı geleneğe çevrildi. Tarihin belirli zamanlarında bu ülke tamamen Türklerin hâkimiyeti altına girdi.

²⁸ El-Kindi ve Meğriziden farklı olarak İbn Teğriberdi şöyle yazar: "... *kene Ebu Salih... türkiyyen*." (Ebu Salih, Türk idi). İbn Teğriberdi, *Nücum*, II, s. 44.

THE MOST FAMOUS ENLIGHTENER OF THE CAUCASUS IN THE
MEMOIRS

Naila SAMADOVA*

Abstract:

Mahammad Taghi Sidgui, who took a particular place in the history of the literature and enlightenment of Azerbaijan during 19th century was one of the famous enlightener of the Caucasus. In the Institute of Manuscripts of ANAS after named M. Fuzuli is preserved a rich found of his personal archives. Here are preserved various documents, manuscripts and letters. Sidgui's life and activities are more comprehensive analyzed in the memoirs which had been written about him. In these memoirs have been spoken about Sidgui's pedagogical activity, "Akhtar" and "Maktabi-tarbiyyah" - important schools in the Caucasus which he opened and about obstacles he met in the opening of these schools. Sidgui was a connoisseur of the classical Iranian literature and used to read and analyze Sadi's, Hafiz's, Firdovsi's and Nizami's poems to the pupils. By this way, he used to create interest and love for the literature. Besides, he used to buy newspapers – "Nassiri" from Iran, "Tarjuman" from Bakhchasaray, "Akhtar" from Istanbul, watching the events happened in the world, especially, in the Caucasus read attentively them and write articles in "Shargui-Russ" and "Hablulmatin" newspapers.

Among the well-known intellectuals of the Caucasus – G.Sharifov, Dj.Mammadquluzadeh, N.Sheykhov, A.Kangarlinskiy, P.Soultanov and others were Sidgui's closest friends. They used to organize literary parties together and just at these parties used to read the newspapers come from the different parts of the world, analyze literary and political events, in general, the Caucasus region.

Key words: Sidgui, Akhtar, Tarjuman, A.Kangarlinskiy, "Nassiri" from Iran.

Mahammad Taghi Sidgui (1854-1903), who took a particular place in the history of the literature and enlightenment of Azerbaijan during 19th century was one of the famous enlightener of the Caucasus. His father *Karbalayi Safar* used to support his family working as a cobbler in the bazaar of Ordubad. His mother *Tutu Khanim*, who was *Nabati's* (Khan Choban, a famous poet) own sister (Sharif, 1986, code preserved 170) was from Ushtibin village of Iran's Garadagh region. Tutu Khanim's relatives used to visit Ordubad very often. Sidgui, who had gotten his primary education in *Shah Sultan Hussein* religious school in Ordubad, went to Iran in his youth, visited Khorassan, lived in Sabzivar and Nishapur. Sidgui had been to many places of Iran and during this period he studied the Persian language

* Dr., Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli – Bakü / Azerbaijan semadova.n@rambler.ru

and classical Iranian literature perfectly. His various documents, manuscripts and letters preserved in the found of his personal archives of the Institute of Manuscripts of ANAS after named M. Fuzuli affirm this fact once again. It is notable that, in the memoirs written about Sidgui were given more detailed description about his educational activities in Ordubad and Nakhchivan, a part of the Caucasian region. So, the authors of the memoirs had close and constant relations with him. That's why, the all facts and events described in these examples have been given without exaggeration and guided by the reality. Among these, Mammadali Sidgui's (Mahammad Taghi Sidgui's son) memoirs differ from the other ones according to their maintenance and contents. In these memoirs have been spoken about Sidgui's pedagogical activity, "*Akhtar*" and "*Maktabi-tarbiyyah*" - important schools in the Caucasus which he opened and about obstacles he met in the opening of these schools. Mammadali Sidgui had written that, "Formerly, the intellectuals of Ordubad used to gather to my father's tea-house. My father was an inspired man, besides, he had known the oriental literature well, therefore, in that tea-house Sadi's, Hafiz's, Firdovsi's and others poems were being read and analyzed. At the same time, he used to buy and read newspapers from Iran, Russia and Turkey. For example, he used to buy newspapers – "*Nassiri*" from Iran, "*Tarjuman*" from Bakhchasaray, printed by *Ismayil Bey Gaspirinskiy*, "*Akhtar*" from Istanbul. These newspapers were often being read secretly by the persons held the same views as my father. "*Tarjuman*" had influence on my father. Because, Gaspirinskiy, the former editor-in chief of "*Tarjuman*" had struggled a long time for opening new schools for Moslems lived in Russia... "At last, my father and *Hussein Soultan Kangarlinskiy*, who had helped directly him in this way decided to open a school in a new method in Ordubad under the impact of "*Tarjuman*" newspaper." (Sidgui, f. 20, c. p. 4)

Hussein Soultan Kangarlinskiy was considering one of the enlighteners of the Caucasus. Therefore, anybody couldn't be against his thoughts. All important needs for the school – benches, desks and other things were ordered to make. For lack of textbooks in the Caucasus, Sidgui asked to bring a lot of textbooks from Istanbul, at the same time, he was preparing lessons for pupils himself. The school was named "*Akhtar*" and situated on the upper storey of the religious school *Ibrahim Khan*. Most of the time Sidgui was spending in the school and during a certain period he had taught the children alone. Within 6-7 months children became educated, so, people were showing more interest for the school and number of children growing day by day. Every day, besides the other lessons the children were being taught the Koran and they used to have ablution in the pool of the religious school and perform namaz in the mosque of the same one. It is important to note that, Sidgui was *Hussein Djavid's*, *Mammad Said Ordubadi's*, *Aligulu Gamkussar's*, *Ali Sabri's*, *Ibrahim Abilov's* – famous poets, writers and revolutioners of Azerbaijan and others teacher. In his memoirs Ordubadi wrote: "The children who hadn't been able to get fifty copecks per month to pay the

teacher's fee went to this school first of all. Because, there were not any fee and expenses in this school" (Ordubadi, 1967: 331).

In 1896 M. T. Sidgui opened a new school in Nakhchivan and continued his pedagogical activity there. Nakhchivani people constructed a new building on their account. At the party organized on the occasion of opening the school Sidgui spoke about the importance of such schools. During his speech he noted that "According to the demands of the century, it is important to build schools in a new method in each town, even they might be done in each village for the Moslems' education and enlightenment lived in the Caucasus. Turkish, Persian, Arabian and Russian languages are intended to be taught in these schools. We are going to organize such schools in every village" (Sidgui, 20, c. p. 179).

Beside Sidgui, three men were invited to school as teachers. In this school were mainly being teaching native language, Persian, mathematics, geography, history, syntax of Arabian, besides, Russian an hour per day. The lessons were being taught in the Azerbaijani and Persian languages. The poor pupils were free of tuition fee in this school, too. Appreciating the role of the school Sidgui wrote about it in the textbook "*Numuneyi-akhlag*" ("*Moral example*") compiled by himself: "Knowledge and propriety are like a treasure and the key of this treasure is a school. A school saves us from the ignorance and elucidates. Because, a human is appreciated according to his knowledge. So, the real appreciation of the human is based on his knowledge and it is acquired in the school (Sidgui, 1967: 16).

133

M. T. Sidgui was one of the minded and watchful men of the Caucasus. During the arrears times as a result of tsarist regime in all places of the Caucasus, including in Ordubad Sidgui used to read papers and journals attentively which he had gotten from Iran, Turkey, Bakhchasaray and other places. He was closely connected with *Soultan Madjid Ganizadeh*, *Habib Bey Mahmudbeyov*, *Ali Iskandar Djafarov* and *Nariman Narimanov*. *Mashadi Gurbanali Sharifov*, *Mirza Nasrullah Amirov*, *Bakhshali Aga Shahtakhtinskiy*, *Karbalayi Nasrullah Sheykhov*, *Djalil Mammadguluzadeh*, *Mahammad Aga Shahtakhtinskiy*, *Shahbaz Aga Kangarlinskiy* – famous intellectuals of the Caucasus and other ones were Sidgui's closest friends. They used to organize literary parties together and just at these parties used to read the newspapers come from the different parts of the world, analyze literary and political events, in general, the Caucasus region.

M. T. Sidgui, famous enlightener was regularly representing with his paragraphs and scientific articles in "*Shargui-Rus*" and "*Hablulmatin*" newspapers. "*Hablulmatin*" printed in Calcutta was popular among the men of religion. They used to read the paragraphs and articles printed in this newspaper in the mosques. One of Sidgui's articles printed in this paper was about *Mirza Ali Mahammad Khan* written in Persian. Sidgui had written this article on the occasion of his death who was one of the Iranian patriots and had fought for the liberty of Iran from shah's regime. He was sent into exile, after that, he printed a journal in Persian titled "*Parvarish*" in Egypt. Then, the printing was stopped by Iran and

Mirza Ali Mahammad Khan went to France and died in Paris (Sidgui, f. 20, c. p.4). Sidgui was a subscriber to “*Alhilal*” journal printed in Arabian by *Zeydan brothers* in Egypt. Even, the editorial board of this journal sent a letter to Sidgui and asked for him to be a correspondent from Nakhchivan. M. A. Sidgui wrote in his memoirs: “My father Sidgui used to be in correspondence with the progressive intellectuals from India, Iran, Turkey, Russia and other countries. On one of the Fridays of the winter of 1902 or 1903 year I remember very well, how my father had burnt many letters in the fire-place and put the ashes under snow on the roof. I was 14-15 years, then. I couldn’t understand why he had burnt those letters. Later, I found that, this daily correspondence with the far countries had created doubts among the local tsarist government officials, so he had lost all the letters. Because, they could conduct a search of the house, but if, they did it, they would not find any signs (What a pity, for those letters)” (Sidgui, f. 20, c. p.4).

M. T. Sidgui, who was one of the active members of “*Anjumani-shuara*” – popular literary party in the second half of the 19th century in the Caucasus used to perform with his poems written in Azerbaijani and Persian in this party. *Assad Aga Kangarli*, his closest friend expressed Sidgui’s love to the poetry and literature in the memoirs: “During a long time Sidgui was a workman in Ordubad, Caucasian cities and Iran. But he was given talent from the God. He was working in the mornings and writing poems and odes with his horny hands at nights (Kangarlinskiy, f. 20, c. p.173).

134

Sidgui was an author of philosophical and social-political works as “*A look to the statue man*”, “*A paper dealing admonitions*”, “*Interpretation of the thoughts*”, “*Wise sayings*” and “*Sorts of plants*”. In these works he had developed and continued the enlightenment ideas spread in the Caucasus, too.

All these facts once more show us that, Mahammad Taghi Sidgui, a well-known representative of the Azerbaijani literature of 19th century was one of the most famous Caucasian enlighteners and took a particular place in the Caucasian literary environment.

ORIGINAL SOURCES

- Kangarlinskiy, Assad. *Deceased Sidgui’s biography*. Institute of Manuscripts of ANAS. Fund 20, code preserved 173.
- Ordubadi, Mahammad Said. (1967). *Works*, 8 volumes, 8th v., Baku: Azernashr.
- Sharif, Aziz. (1986). “*How was Molla Nasraddin found?*”. Baku: Azernashr.
- Sidgui, Mammadali. *Mahammad Taghi Sidgui*. Institute of Manuscripts of ANAS. Fund 20, code preserved 179.
- Sidgui, Mammadali. *My biography*. Institute of Manuscripts of ANAS. Fund 20, code preserved 4.
- Sidgui, Mahammad Taghi. (1967). *Collected pedagogical works*. Baku: Maarif.

**PLACE OF REFORMS IN WESTERN STRUCTURING PROCESS OF
OTTOMAN STATE AND THEIR EFFECT ON MODERNIZATION(1718-
1789)***Zabit ACER****Abstract:**

When the crackle sounds started to be heard after the middle of the 17th century, that this wasn't a temporary sound was understood. In order to understand the reason of these illnesses, old laws and sources were being examined and these were being told to the sultans and statesmen who could take the State to a traditional structure. The Ottoman State fell in luxury and dissipation in the pursuit of a tulip in the 18th century. In this peace term, the Ottomans knew Europeans very closely. The Ottoman State's widening policy gave shape to its State structure and inner order. The Ottoman administrators sent ambassadors to Vienna and Paris after the Treaty of Passarowitz and wanted them to inform themselves not only about politics and diplomacy but also about social and cultural events and interesting things. Europe, which was examined by Ottoman Statesmen with a new eye, was living "Enlightenment Age". It was understood that in reform studies made in the 18th century the Ottoman remained behind Europe. The effect of the West is clearly seen in these innovation studies. The effect of the West is clearly seen in these innovation studies. Although reforms studies were tried to be made in every area in this term, especially military area reforms were given importance. The Ottoman State stopped its widening policy across Europe and shaped its inner order and State structure.

Key words: Ottoman State, Modernization, Effective, Reform.

Introduction:

Cultural change occurring in Europe thanks to the printer wasn't felt in the Ottoman State until late 16th century. Also in terms when the printer spreads over Europe, we see that it has been brought to İstanbul through minorities (Jews) and used after that. However superiority feeling was so much in the Ottoman State. The State has granted capitulations to Europe and couldn't be aware that economic developments in Europe have affected its fiscal, timar (land tenure) and bureaucratic system. It hadn't any effort to stop this effect. That bureaucrats still regarded the Ottoman as an eastern State had effect on this. When the crackle sounds started to be heard after the middle of the 17th century, that this wasn't a temporary sound was understood. The turn for the worse in the State organs was being felt like a tumour but the reason of this was not known. In order to

* Lecturer, Dumlupınar University Vocational School of Kütahya – Kütahya/Turkey acer@dumlupinar.edu.tr

understood the reason of these illnesses, old laws and sources were being examined and these were being told to the sultans and statesmen who could take the State to a traditional structure. Until late 17th century, the Ottoman intellectuals have written pleadings and treatises and tried to stimulate traditional system. So that, there isn't any effort towards new one until the beginning of the 18th century. Thought that the Ottoman will turn back to old order and the situation will be reconditioned is always available. Treaties of Karlowitz (1699) and Passarowitz (1718) agreements have changed the classical viewpoint of the Ottoman and the necessity for making innovations in European style across the West has been understood and changes have occurred over the effort of regarding itself superior than the West (Berkes, 1988: 34-39).

1. Tulip Period Restoration Movements (1718-1730)

Ahmed III stayed for 14 years upon the throne and the term of him had started in 1703 and ended with the Treaty of Passarowitz (Öztuna, 1977: 433). His second throne term comes across Damat Ibrahim Pasha's sovereignty years, this term has also continued for 12 years and been called "Tulip Period" (Öztuna, 1977: 290). Ahmed III was very intellectual person and wanted to govern the country in peace. He was fond of women, birds and flowers, and this term was known as tulip period due to his admiration for tulips (Mantran, 1999: 332). Tulip is an indication of life style of the term and the first steps on the direction westernization have been taken. It is assumed that the origin of this flower comes from Iran and it has been used in Turks since very long time ago. The tulip, which went to Europe from Turks, was brought from Netherland to İstanbul later, and in Ahmed III term, people felt pride of raising tulip pertaining only to themselves (Hayta, 1999: 26). Tulip being delight and pride of every garden is the dominant flower of this period (Ayverdi, 1993: 464).

The Ottoman State fell in luxury and dissipation in the pursuit of a tulip in the 18th century. Ibrahim Pasha thought that he could only realize reforms he would make by taking the interest of people from himself. The Istanbul people run from garden to garden in the pursuit of tulips brought from every side of the world (Ayverdi, 1993: 465).

1.1. Nevsehirli Damat Ibrahim Pasha and His Actions

Damat Ibrahim Pasha was born in Nevsehir old name of which was Muşkara and he was called "Damat" (bridegroom) for he married daughter of Ahmed III. He served in many State duties, he persuaded the sultan for peace with Austria and signed 1718 Treaty of Passarowitz and served for a long time with wide powers like a sultan. He is fond of luxury and demonstration and he is the first Ottoman vizier sending ambassadors to capitals of Europe (Hayta, 1999: 26)

Ibrahim Pasha was arranging Tulip entertainments in the summer and helva chats in the winter. Even elites of this term were being invited to these

entertainments. Ahmed III was also arranging the entertainment nights in famous gardens especially in “Sadabad” (Uzunçarşılı, 1982: 162-163).

Damad Ibrahim Pasha had two mosques, madrasah, imaret, school, inn, fountains and foundations built to “Muşkara” village of Niğde where he was born, and so divided there into two avenues and changed the name of here to “Nevşehir”. He had Dar’ül Hadis Madrasah and Library, mosques, fountains and libraries built in Istanbul. He banned to take rarely found books abroad. He founded a tile factory in Istanbul and built a fabric factory called “Hatayi” near the felt factory in the same place. He had books printed in Turkish.

1.2. Tulip Period Innovation Activities

Tulip Period has big importance in Turkish renovation movement. Turkish poem, music, calligraphy and architecture relatively developed. Translations from other languages were made. In İznik the tile factory was renovated. In Yalova the paper factory was founded and the Mütferrika Printing House started to print works. Many places especially İstanbul were restored. Ibrahim Pasha protected art, poem, music, architecture and science and became one of the best reconstructors. He built up Muşkara village where he was born and transformed there into Nevşehir and brought many Western innovations to Turkey (Öztuna, 1977: 31-32).

Ibrahim Pasha, who is favourite vizier of Ahmed III, was defending to be far away from war and to find solution against illness corrupting inside and outside of the State in peace term. The grand vizier being fond of delight and pleasure and being bounteous took fiscal measures to protect treasure in spite of his dissipations. Moreover he had translations made by scholars of the age and contributed to science life. Since written works were expensive, rare and perished in fires, he wanted a printing house to be founded. Ibrahim Agha and also Seyyid Mehmed Efendi being son of “Twenty Eight Chelebi Mehmed” believed there was big need for print. Ibrahim Agha was a Hungarian convert, he was taken prisoner in the Ottoman-Hungaria War and came to Istanbul and became a good Muslim and accommodated a work called “Risale-i İslamiye” (Islamic Treatise). Ibrahim Pasha helped him and had him print many books such as Naima History and Raşid History. Ibrahim Pasha also advanced in the construction works, gave many works in religious and civil architecture and stimulated tiling which tended to cherish. The tile business houses went into operation again. Ibrahim Pasha banned the manufacture of embroidered fabric because heavily embroidered underpants, bobbles and fringes, golden branch fabrics on silk tulle causes quite much gold expenditure. As in the statement of Lady Montequé, “Unwillingness of Turks against trade caused Jews to get an incredible potency and they captured trade within the empire”. So Pasha closely dealt with the coinage work which deviated from its course in the hand of Jewish money changers (Ayverdi, 1993: 449-452).

Nevsehirli Damad Ibrahim Pasha arranged money standards, dismissed navy soldiers creating disturbance in Anatolia, adjusted the boundary castles, renovated

the sapper organization and bettered the grenadier, kapikulu organizations and timar soldiers. However the order broke down when Ibrahim Pasha declared war upon Iran “only for glory”, and fugitive soldiers and navy soldiers disturbed the medium in Istanbul (Uzunçarşılı, 1982: 315-320). Damad Ibrahim Pasha did not increase the number of janissaries and other soldiers. He took care to diplomatic relations with Western States. He sent ambassadors to Vienna, Paris, Moscow and Poland and tried to understand their life styles and reasons of their developments in technical subjects. Ibrahim Pasha, who was impressed by Mehmet Efendi coming from Paris, built gardens such as Sadabad Palace and Europe fresh waters in Golden Horn and arranged entertainment and so formed a new life style. Sultan Ahmed III loved and adopted this new understanding and brought foreign artists to Istanbul by arranging expensive entertainments (Mantran, 1999: 332-333).

Ibrahim Pasha built two mosques, madrasah, imaret, school, inn, fountains and foundations in “Muskara” village of Nigde where he was born and divided here into two avenues and changed the name of this place to “Nevsehir”. He had Dar’ül Hadis Madrasah and Library, mosques, fountains and libraries built in Istanbul. He banned to take rarely found books abroad. He founded a tile factory in Istanbul and built a fabric factory called “Hatayi” near the felt factory in the same place. “Three hundred seventy five years after the invention of the printer, namely in July 1727, the Ottoman Print was founded and Turkish works started to be printed”. Twenty-eight Chelebi Mehmed’s son Said Mehmed Efendi and Ibrahim Muteferrika started to print the first works by the help of Damad Ibrahim Pasha and by Sheikh-ul islam Abdullah Efendi’s fetva (religious law) for printing works out of religious books. The work printed first was the translation of “Sihah-i Cevheri” known as “Vankulu Lugati” of Vanlı Mehmed Efendi. Secondly, Katib Chelebi’s work named “Tuhfet-ül Kibar fi Esfar-il Bihar”, which gave information about the fleet in the Ottoman State, was printed (Uzunçarşılı, 1982: 156-162). Therefore Ibrahim Pasha became intensively interested in not only intellectual life but also social and economic life and construction works (Ayverdi, 1993: 458).

Nevsehirli Damad Ibrahim Pasha, after 1718, tended to get solution to economic and social affairs. He reduced the number of Janissaries in Damascus and put them under control. He saved a lot of expense in the situation of soldiers in the centre. Governors were made responsible from their own places to block banditry in Anatolia. He became effective in the construction of many buildings and gardens. His most important action was the foundation of the Print, which would print Turkish books, by Ibrahim Muteferrika in this term (M.E.B., İ.A.: 327). While the sultan and grand vizier became leader in delight and entertainment in this peace term, the people suffering under the hand of arbitrary administrators until now inhaled comfortably in gardens in the summer and in chat while eating halvah in the winter and enjoyed it. In Sultan Ahmed Term, Istanbul lived a peace term running from delight to delight. The sultan came to Ibrahim Pasha’s palace in Beşiktaş together with sultanas and bodyguards and stayed here for numerous days for “çeregan” entertainments. In this term, Sadabad entertainment and feast

acquired an official quality. The palace has selected Kağıthane as the centre of delight and entertainment and so built up here (Ayverdi, 1993: 456-464).

1.3. Patrona Halil Rebellion and End of Tulip Period

Ibrahim Pasha, who made works like the repair of historic buildings and temples in the starting, later started to make places pertaining to delight and enjoyment media. While this situation moved Ibrahim Pasha and palace to delight and entertainment, it also caused the people to be pleased with the palace. But migrations made to Istanbul and new imposed taxes produced displeasure (Hayta, 2003: 33).

Iran War brought the end of Damad Ibrahim Pasha and sultan. Janissaries under the leadership of Patrona Halil rebelled at the time of the preparation of military expedition against Iran. They captured the Capital and wanted the delivery of grand vizier and high rank people to themselves. The sultan executed Damad Ibrahim Pasha to save himself. Later he became obligated to leave his throne soon and Mahmut I acceded to the throne. Patrona Halil and his companions destroyed palaces, watersides and gardens taking place in Golden Horn coasts. Rebels were caught by a trick and stifled. Therefore rebellion was appeased. This event showed that the Ottoman was not being seen strong in the inside although it seemed strong from outside (Mantran, 1999: 334-335).

1.4. A General Look into Tulip Period

The Ottoman State's widening policy gave shape to its State structure and inner order. However Treaties of Karlowitz and Passarowitz stopped the Ottoman's widening policy across European fronts. It even tended the Ottoman to take defensive measures against Austria. In this peace term, the Ottomans knew Europeans very closely. Europe, which was examined by Ottoman Statesmen with a new eye, was living "Enlightenment Age". The Ottoman administrators sent ambassadors to Vienna and Paris after the Treaty of Passarowitz and wanted them to inform themselves not only about politics and diplomacy but also about social and cultural events and interesting things. The Ahmed III's 12 years starting with Passarowitz was called "tulip period" as a symbol of a smart delight and cultural attempts. In this term the interest came out towards Europe. In decorative arts and architecture first European motifs were seen. First Turkish books were printed and European style innovations occurred in the army and culture life. But Tulip Period innovations remained very limited. For example, the printing house, which was founded by Ibrahim Müteferrika in 1727 and published its first book in 1729, was able to publish only sixteen works until his death in 1745. Even, after his death, any book was not published by the printing house for long years in spite of necessary permission. Namely any regeneration across all the society was not seen in the Tulip Period. Tulip Period's developments in areas of art, architecture, literature and history remained within particular limits (Kunt, 1997: 57-59).

2. Mahmud I Term Restoration Movements (1730-1754)

Mahmud I took the head by the dethronement of Ahmed III on 1 October 1730 after Patrona Halil Rebellion (Uzunçarşılı, 1982: 331). Mahmud I was not adopting Patrona Halil followers' thought of eliminating innovations although he was accessed to the throne by them. In his first times he struggled to remove the effect of rebellions oppressing all the country especially Istanbul (Öztuna, 1977: 311).

Mahmud I continued wars made with Russia, Austria and Iran that had started in bad conditions of Patrona Halil Rebellion with a peace term. The sultan wanted to meliorate the army especially artillery. He left this work to a Frenchman Cloud Alexandre Comte de Bonneval. On the other side, he tried to provide comfort in Anatolian provinces. Since Janissaries objected renovation movements in the army, he confined himself to the renovation of the grenadier organization. Bonneval (1675-1747) came to Istanbul and became Muslim and then took the name of Humbaracı Ahmed Pasha. Any help was first wanted from a foreign specialist to do reform. Conversion of Bonneval decreased the effect of conservative circles. Objections of Janissaries moved him to confine himself to raise artillery soldiers. Bonneval founded School of Engineers (Hendesehane) in 1734. The aim is to raise modern technicians for artillery (Mantran, 1999: 338-340). Humbaracı Ahmed Pasha founded the grenadier organization with three hundred soldiers and added twenty two grenadiers he brought from France through efforts of three military officers and himself. Later he founded a new salaried grenadier organization. Children of dying grenadiers also attended to this organization. Mahmud I actually wanted to abolish kapikulu and janissary organizations and found a new European style army. But he couldn't have courage to do this. Their numbers were tried to be decreased and meliorated. He built castles in new front regions and solidified the other ones (Uzunçarşılı, 1982: 322-326). Although the Hendesehane closed by the help of ulema in 1750, a new one similar to European style opened by the attendance of foreign technicians called Bonneval. Mahmud I and his grand viziers avoided from an outbreak of a rebellion like Patrona Halil and they were giving wages of janissaries regularly and so providing them to realize their duties thoroughly. On the other hand, they built castles and placed garrisons to protect the empire boundaries. In this term functionality of the governance got strong. Ayan (senators) acquired importance locally but became in accordance with the State. So economic situation got strong and the treasury filled (Mantran, 1999: 339).

Mahmud I gave duty to Ahmed Pasha, who had taken refuge in the Ottoman, to rearrange the grenadier organization. Ahmed Pasha formed a grenadier organization being modern and working with salary. During wars made with Iran, when navy soldiers traipsing in Anatolia engaged in banditry, they were tried to be meliorated by the name "stateowned navy soldier". Since the aim was not reached,

Hekimoglu Ali Pasha was charged with the duty of abolishing navy soldiers (levend).

Mahmud I built one library in Hagia Sophia Mosque and one library in Enderun, and built a Buhari house (hadith reading) and library near Fatih Mosque, a library in Belgrade and a library in Galatasaray. And again in this term, the first paper factory opened in Yalova. The reason of this was that there was need for paper for works which will be printed in the Print founded by Ibrahim Müteferrika. Moreover Istanbul arrived at water by means of fountains constructed in Mahmud I term (Uzunçarşılı, 1982: 327-330). Mahmud I changed grand viziers and sheikhul islams in short times. He didn't leave job to them completely and didn't trust them. He took information about commanders and viziers by sending his reliable men in wartime. He was curious about music and liked chess. He is very sad for he hasn't got a child. He stated his sorrow by saying "I didn't take joy from two things: one is child, the other is moon light". He supported military renovation.

Sultan Mahmud I died while he was coming back from Friday meeting in 1754. In his term the Ottoman didn't lose land, even took land back from Belgrade, Serbia and Austrians. Innovations were predominantly military and not in a planned way. Innovations were limited with special efforts of the sultan and Statesmen and these reforms were cut by circles whose interest came to harm (Hayta, 2003: 42-43).

3. Mustafa III Term Restoration Movements (1757-1774)

141

Mustafa III sitting upon the Ottoman throne after Osman III became sultan when he was 40. He had studied Islam History and Ottoman History and very curious about literature. He was interested in astrology to learn what his future would happen (Koçu, 1981: 314). Mustafa III regarded managing the State affairs as first principle and reduced expenses and increased incomes with his skilful attitudes. Therefore he made treasury filled. He understood responsibility of being in the head and saw necessity of making reforms. In order to reach goals, he took full support from Grand Vizier Koca Ragıp Pasha whose knowledge he trusted. In this term, England, Russia and Prussia in Europe started to get strong in time (Hayta, 2003: 47).

We can say that the first good work Mustafa III made after his accessing to the throne was to appoint Ragıp Pasha to grand vizier duty. Later he took some measures to provide security in pilgrimage courses. Mustafa III also continued measures for preventing dissipation. He banned luxury and ostentatious dressing and women to wander in places open to the public. Ragıp Pasha handled the work of uniting Izmit Gulf to Sapanca Lake through a canal that was attempted many times. Therefore the wood requirement of Istanbul will be met more easily and big ships can be constructed with a shipyard which will be made in Sapanca Lake coast. However the project was postponed for abundant water was met in the term the excavation started and due to the anxiety that raining season was soon and

could harm farmers. Mustafa III repaired canals and arches, which were bringing water to Mecca, for the comfort of Mecca inhabitants and pilgrims (Hammer, 1990: 279-340).

Ragıp Pasha increased soldiers' skill in horse driving for he knew that the sultan liked travelling with horse, had miners cast mines by having them excavate earth and so applied instructions and manoeuvres on soldiers before the sultan. Moreover he arranged war shows by giving orders and ever tried to hold war thought of the sultan alive. Although Ragıp Pasha reached fame of Sokullu and Köprülüs, he didn't gain as big fame as them. He was son of one of the treasury department clerks and built a bridge to Aleppo when his Aleppo governorship. During his grand vizier duty, he built with his own money a library, a school, numerous buildings and fountains in Istanbul. He wrote two translations of Iranian classics. Ragıp Pasha's project of alliance with Prussia to the disadvantage of Austria will not realize with his death (Hammer, 1990: 278). Koca Ragıp Pasha was a good Statesman, not hasting in works and behaving carefully. He took place in sovereignty in Europe's complicated term (Uzunçarşılı, 1982: 343).

Grand Vizier Ragıp Pasha determined reasons of recession together with Mustafa III. He protected the people and enforced adaletname (justice book) for working officials to be more careful. Half of people having tax debt to the treasury were forgiven to provide hot money flow. Bad use in the foundation goods was prevented. Some saving measures were put. Reform was made on the money unit used with the name "marbaş", measures were taken to prevent escaping tobacco and a new customs duty named "esham" was put. Jewish and Christian minorities gaining money from money were taken under control (Baykal, 1969: 7-8). Finally the goaled thing was not able to be reached. Complaint about taxes continued, arrangements made concerning money remained inadequate and migrations made from villages couldn't be prevented. Mustafa III knew the difficulty of bettering Janissaries due to previous examples. So he started reforms in military area by meliorating the artillery class, rearranging tophane (artillery organization) and building a school of engineers. Baron de Tott, who had worked in French army before, instead of big cannons, casted small cannons, the carriage of which were easy. The cannon foundries were established in Hasköy to meet cannon need and students of organizations of artillery and engineering started to take engineering education. Ship construction accelerated. He tried to prevent migration from village to city, built big silos in the Capital to use in extraordinary times, provided everybody domestic or foreign to conform to economic measures, provided domestic production to be protected by especially preventing the fabric input from abroad. Local governors tyrannizing over the people were removed. The grenadier, cannoneers and new cannoneer organizations were founded and soldiers were disciplined. A great activity as the foundation of modern schools such as Mühendishane-i Bahri Hümayun (School of Navy Soldiers) and Mekteb-i Riyaziye (School of Mathematics). Because the importance of modern soldiers was understood after indiscipline of navy soldiers in the front (M.E.B., İ.A.: 331-335)

Mustafa III was defender of innovations and wanted to make western style military reforms. He had Baron de Tott meliorate the artillery organization and had him new cannons cast. Moreover Tott made a new cannon casting house to solidify Bosphorus and made reforms like “the repair of the boat bridge system used in the army and rearrangement of gun carriages according to new style”. Mustafa III built new ships in the shipyard. He cared to be thrifty and well filled the treasury since any war was not made. He was curious about astrology. He even sent Ahmed Resmi Efendi to Prussian King and wanted from him three astrologists. Frederick II responded “provide history and experiences, always prepare his soldiers for the war and train them and put money on the treasury for the war”. He applied the article of filling the treasury among these (Uzunçarşılı, 1982: 341-351). Sultan Mustafa III was quite sorrowful because Çeşme Defeat (1770) and Küçük Kaynarca Treatise (1774) deeply influenced the Ottoman State and so became ill in 1774 and died (Öztuna, 1977: 350).

4.1. Abdülhamid I Term Restoration Movements (1774-1789)

He supported to make military reforms although he lived a closed life in the palace for a half of century. He wanted western style innovations started by Baron de Tott to be widened more and gave big authority to Mahmud Pasha and Halil Hamid Pasha (Uzunçarşılı, 1982: 473). He found the Ottoman State within the war when he acceded to the throne. After Çeşme and Kartal Defeats, he understood that the enemy couldn't be defeated with defensive tactic. The situation was not cheering also in Anatolia and Rumelia. Bandits were patrolling and ayans (senators) were doing whatever they wished. In 1782 a big fire happened in Istanbul and Russians annexed Crimea in the next year. In the war starting in the same time against Russia and Austria, enemies put to the sword Muslim people in the places they seized. This state quite afflicted the sultan. In the result of these combats, thought of making reforms became firmly established (Koçu, 1981: 319-320).

4.2. Activities of Kara Vizier Seyyid Mehmed Pasha

Kara Vizier Mehmed Pasha prevented people to suffer from situations of appointments of governors together with their crowded attendants. He gave duty to competent officials in the item department. He gave importance to the training of soldiers in the grenadier and artillery organizations and went to their firing trainings and rewarded soldiers and officers being successful (Uzunçarşılı, 1982: 473-478). Seyyid Mehmed Pasha, who was appointed by Abdülhamid I to make western style reforms, gave importance to civil arrangements. He used competent officials in the centre and to prevent people from suffering, he stopped governors to change place unless it was obligatory. And he gave big importance to the training of the grenadier and artillery organizations rearranged before (Hayta, 2003: 58).

4.3. Activities of Cezayirli Gazi Hasan Pasha

In the Ottoman navy the shortage of personnel was a problem in the 18th century. However the navy was powerful. When Russians destroyed the Ottoman navy in Çeşme Port in 1771, Abdulhamid I charged Cezayirli Hasan pasha with the duty of meliorating the shipyard. Hasan Pasha worked both to build light ships and to raise seamen. According to the British and French system, heavy ships were removed and light ships were built. Shipyards were also built in this way. Except frigates and small ships, he worked to construct “forty big warships” which would be always under his order in Istanbul. Although he wanted to remove seamen including random people and to raise naval officers in barracks which would be made, he couldn’t arrive to his wish completely (Uzurçarşılı, 1982: 475-477).

4.4. Activities of Baron De Tott

Baron Franchois de Tott was one of the most important foreign consultants serving for the Ottoman army in the 18th century and he was sent by French King to make military reforms in Mustafa III time. Tott formed Cannoneers Organization in 1774 (Hayta, 2003: 59-60). Baron de Tott made important works such as the defence of straits and arrangement of the Bosphorus castles’ plans and monitoring their construction and the formation of new house of cannon casting in Golden Horn in Hasköy and the repair of the boat bridge system used in the army and changing shapes of gun carriages. He built hendesehane (school of engineers) in Golden Horn and solidified the defensive state of the Dardanelles. With the thought of establishing a Western style school of engineers, he founded School of Mathematics. Two hundred fifty cannoneers were taken to the artillery organization. With the “1768 course” made in Mustafa III term, it was understood that a war couldn’t be successful with random soldiers against perfect powers and that Western style innovations should be made. It was seen that military order should be amended from front arrays, soldiers were defeated in “Kartal War” by enemy powers and they escaped by plundering the enemy during the war. Statesmen seeing this situation wanted kapikulu and janissary organizations to be bettered but transformed this into the reduction of numbers of grenadier and artillery organizations due to circles whose interest were harmed (Uzunçarşılı, 1982: 341-361).

4.5. Activities of Halil Hamid Pasha

When Vizier Mehmed Pasha died in Abdülhamid I term, cannoneers were abolished though the sultan defended innovations. But when Halil Hamid Pasha became grand vizier, the entitled people were wanted from France for cannoneers and field engineers school. The number of cannoneers was raised to two thousand and their daily wages were raised to “fifteen” akce (money type). These were single and would stay in barracks continuously and take education in Kagithane for three days in a week. Administration of every cannon was provided with ten soldiers. The soldier was raised according to conditions of the time. The contact

was established with France to open a school of engineers. Education was started by opening School of Navy engineers (Mühendishane-i Bahr-i Humayun). Plans were made with field fortification officers coming from France to defend castles of Çanakkale and Soğacak. He opened School of Naval field engineering through two fortification specialists he brought from France. This new school of field engineering was very important for the Ottoman State. When Abdülhamid I was dethroned, Halil Hamid Pasha was also removed from his duty. But military innovations he founded continued for some time (Uzunçarşılı, 1982: 481-486). For these reasons, Halil Hamid Pasha was known with his reformist personality. He solidified the front castles and repaired some castles and made reforms for the need of soldiers and before the war. Because the alliance of Austria and Russia could plunge the Ottoman into war. He threw ones being foreign to the organization within Janissary Organization. He reduced the number of sappers and grenadiers and increased their education. He designed law for putting the navy into an organized state and for naval war. He built a barrack to bring sailors together. He stimulated the Print, activities of which had stopped (Uzunçarşılı, 1982: 473-478, M.E.B., İ. A: 336).

Abdulhamid I, who became ill due the capture of Özi castle by Russians and had a stroke on his one side, died in on7 April 1789 and Selim III, son of his brother, came to the throne. That Abdülhamid I lived a closed life during his princship became effective in that he couldn't do important works. So he continuously looked for effective viziers. Moreover especially in 1782 Istanbul fire, that he in person drove and directed firemen became very effective in that people liked him (İlgürel, 1993: 175).

Result:

The Ottoman State stopped its widening policy across Europe and shaped its inner order and State structure. The Ottoman wanting to know the West so closely requested ambassadors it sent to inform about not only politics and diplomacy but also social and cultural events. It was understood that in reform studies made in the 18th century the Ottoman remained behind Europe. The effect of the West is clearly seen in these innovation studies. Although reforms studies were tried to be made in every area in this term, especially military area reforms were given importance. The essential reason of this situation is that victories which will be won in wars are believed to solve problems. According to the reform studies made in the year before, innovation studies made in this term became more effective. In this term, technical schools such as Land and Sea Schools of Engineers were first opened. In these schools it was aimed to meet the officer necessity for the army. In the Ottoman State a reform study towards innovation was hardly seen until the beginning of the 18th century. Studies to take the State to traditional structure again were made more by examining old laws and sources. With this aim, although the Ottoman intellectuals wrote pleadings and so revealed the reason of the downtrend, the old order was not able to be stimulated again in a way. So in the 18th century

the Ottoman State diverted its direction to the West and started Western style reforms. However all these reform studies couldn't stop the collapse process of the Ottoman State and reforms remained unfinished. Some changes happened in the Ottoman State's classic thought and the effort for showing itself superior than Europe changed.

BIBLIOGRAPHY

- Armaoğlu, Fahir. (1993). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, C. I. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Ayverdi, Samiha. (1993). *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*. İstanbul: Damla Yayınları.
- Baykal, Bekir Sıtkı. (1969). "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVII. ve XVIII. Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni İle İlgili Belgeler", *Belgeler*, Ankara.
- Berkes, Niyazi. (1988). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.
- Danışman, Zuhuri. (1993). *Koçi Bey Risalesi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Hammer. (1990). *Büyük Osmanlı Tarihi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Hayta, Necdet ve Turan, Refik. (1999). *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*. Ankara: Siyasal Yayınları.
- Hayta, Necdet ve Ünal, Uğur. (2003). *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri (XVIII.yüzyıl başlarından yıkılışa kadar)*. Ankara: Gazi Yayınları.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin ve Emecen, Feridun. (1999). *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. I. İstanbul: Feza Yayınları.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin ve Yüce, Nuri. (1999). *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, C. I. İstanbul: Feza Yayınları.
- İlgürel, Mücteba. (1993). "II. Osman", *İslam Ansiklopedisi*, C. X, İstanbul: Çağ Yayınları.
- Karal, Enver Ziya. (1988). *Osmanlı Tarihi*, C. V. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Koçu, Reşad Ekrem. (1981). *Osmanlı Padişahları*. İstanbul: Ana Yayınları.
- Kunt, Metin ve Akşin, Sina. (1997). *Türkiye Tarihi, Osmanlı Devleti 1600-1908*. İstanbul: Cem Yayınları.
- Mantran, Robert. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. çev: Server Tanilli. İstanbul: Adam Yayınları.
- Milli Eğitim Bakanlığı. (1950). *İslam Ansiklopedisi*, C. 12/2. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Milli Eğitim Bakanlığı. (1950). *İslam Ansiklopedisi*, C. I/2. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Müteferrika, İbrahim. (1990). *Milletlerin Düzeninde İlmî Usuller*. sadeleştiren: Ömer Okutan. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Öztuna, Yılmaz. (1977). *Büyük Türkiye Tarihi*, C. V. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sertoğlu, Mithat. (1998). *Resimli Haritalı Mufasssal Osmanlı Tarihi*, C. III. İstanbul: Güven Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. (1982). *Osmanlı Tarihi*, C. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı. (1982). *Osmanlı Tarihi*, C. III. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Zürcher, Eric Jan. (1996). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. çev. Yasemin Saner Gönen. İstanbul: İletişim Yayınları.

**GİRESUN’UN BULANCAK İLÇESİ KIRSAL KESİMİNDE NÜFUS
HAREKETLERİNİN NEDENLERİ, YÖNÜ VE BAŞLICA ÖZELLİKLERİ****THE CAUSES, DIRECTION AND MAIN CHARACTERISTICS OF
MIGRATIONS IN THE RURAL AREA OF BULANCAK COUNTY
(GİRESUN-TURKEY)***Cevdet YILMAZ****Özet:**

Bu çalışmada Bulancak ilçesi köyleri örnek alınarak Giresun ili kırsal kesiminde görülen nüfus hareketlerinin yönü ve başlıca özellikleri üzerinde durulmuştur. Bulancak ilçesi, deniz seviyesinden başlayarak 0-100, 100-750 ve 750-1250 m yükseltiler arası olmak üzere üç kademeye ayrılarak incelenmiştir. Araştırmanın sonuçlarına göre; 0-100 m seviyeler arasında bulunan köylerde yaşayan halkın, kırsal uğraşların yanı sıra ilçe merkezi ve yakın çevresinde çeşitli işlerde çalışarak ek gelir elde etmeleri nedeniyle göçe daha az katıldıkları tespit edilmiştir. Benzer şekilde 750-1200 m yükselti kademeleri arasında bulunan köylerde de tahıl tarımı, ormancılık, hayvancılık, arıcılık, mevsimlik işgücü göçü şeklindeki gurbetçilik gibi ekonomik faaliyetlere bağlı olarak hareketlilik daha azdır. Buna karşılık, yaklaşık 100 m’den, fındık ziraatının üst sınırı olan 750 m yükselti seviyesine kadar olan ve *fındık kuşağı* adı verilen köyler ise çok hızlı bir şekilde nüfus kaybetmektedir. Geçim sıkıntısı, ek gelir ihtiyacı, köy okullarının taşınalı sisteme geçmesi gibi faktörlere ek olarak, bu kesimdeki göçlerin başlıca sebebi fındık tarımı ile tarlaların ekili hâlden dikili hâle gelmesidir. Böylece kırsal alanda insanları bütün yıl toprağa bağlayan bir faaliyetin kalmaması ve fındıktan elde edilen gelirin de yıldan yıla azalması bu kesimde göçü hızlandıran başlıca faktör olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Giresun, Bulancak, fındık tarım alanları, kırdan kente göç

Abstract:

Bulancak is a district of Giresun Province on the Black Sea coast of Turkey. This study includes that the causes, direction and main characteristics of migrations in the rural area of Bulancak County. In this research, Bulancak County is handled in three degree starts from sea level. First level is between 0-100 meters and second level is between 100-750 meters, third and final level is between 750-1250 meters and it is analyzed in three independent levels. According to results of this study, people who lives the villages which sea level is between 0-100 meters, they are interested in rural occupation and also they work in different fields of works because of the fact that their villages are close to county

* Prof. Dr., 19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Coğrafya Bölümü – Samsun cyilmaz@omu.edu.tr

Bu makale, 9-11 Ekim 2008 tarihleri arasında Giresun’da düzenlenen *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu*’nda bildiri olarak sunulmuştur.

center. For this reason, rate of migration is lower than others. Similarly, in the villages between 750-1200 meters (sea level) that have grain agriculture, forestry, animal husbandry, beekeeping, migration of seasonal labor force which is related economic actions that are low. Opposite to, nearly starting to 100 meters, nut agriculture's upper limit is 750 meters and the villages which is called "nut band" lose the population rapidly. The reasons of the migration are life difficulties or money squeeze, additional income needs, changing carriage system in the villages but the main or the significant reason is that the fields change from area under cultivation to above cultivation with nut agriculture. Therefore, there is no activities related to soils or fields for the people who live in rural area and revenues of the nut agriculture decrease year to year so that this factor or this cause increases the migration in this rural area.

Key words: Giresun, Bulancak, nut's agriculture areas, migration from rural to urban

Giriş

Türkiye'de 1950'li yıllarda başlayan kırdan kente göç süreci, 1980'li yıllardan itibaren daha da hız kazanarak devam etmektedir. Bu göçler sonucunda köyler boşalmakta, kentler ise çözülmesi zor ve zaman alan büyük problemlerle karşı karşıya kalmaktadır. Devlet bir yandan büyük kentlerin sorunlarını çözmeye çalışırken, diğer yandan da göç veren sahaların iyileştirilmesi ve göçe katılımın azaltılması için büyük çaba göstermektedir. Karadeniz Bölgesi'nde Giresun, sürekli göç veren bir saha olarak bu süreci bütün yönleriyle yaşayan illerimizden biridir. 2000 yılı ile 2007 yılı nüfus sayımları arasındaki son 7 yıl içinde il toplam nüfusunda görülen 106.314 kişilik azalma bunun en büyük göstergesidir. Aynı dönemde araştırma sahamız olan Bulancak ilçesi köylerinde de nüfus 27.659'dan 22.304'e düşerek yaklaşık % 8 oranında gerilemiştir. İl geneline bakıldığında en fazla azalma fındıktan başka geçim kaynağı olmadığı için "*fındık kuşağı*" olarak da tanımlanan, deniz seviyesi civarından başlayarak yaklaşık 750 m yükseltiye kadar olan sahada yer alan köylerde görülmektedir.

Bu çalışmada Bulancak ilçesi örneğinden hareket edilerek, son gelişmeler ışığında Giresun kırsalında görülen bu nüfus kaybının nedenleri ve ana özellikleri üzerinde durulmuştur. Araştırmada elde edilen veriler daha önce tarafımızdan yönetilen bir yüksek lisans tezinde ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir¹. Bu çalışmada sunulan bilgiler ise söz konusu araştırma sırasında arazide yapılan gözlem ve bulgulara dayanmaktadır. Araştırmada Bulancak ilçesi kırsal kesimi, deniz seviyesinden başlayarak, yaylalar sahasına yakın en yüksek daimi yerleşmelere kadar olan kesimde üç kademeye ayrılarak incelenmiş, her kademe iki köy örnek alınmıştır. Birinci kademe 0-100 m yükseltiler arasını ve burada bulunan Talipli ve Pazarsuyu köylerini, ikinci kademe 100-750 m'ler arasını ve

¹ Zeren, Z. *Bulancak İlçesinin (Giresun) Nüfus Özellikleri*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2005.

burada bulunan Erdoğan ve İcilli köylerini, üçüncü kademe ise 750-1250 m'ler arasını ve burada bulunan Elmalı ve Ahırlı köylerini kapsamaktadır (Şekil 1).

Şekil 1: Araştırma sahası.

1. Genel Özellikler

Giresun ve onun en büyük ve kalabalık ilçelerinden olan Bulancak, bir bütün olarak ele alındığında, gerek yurt içi gerekse yurt dışına verdiği göçlerle dikkati çekmektedir². 1985 yılına kadar düzenli bir artışa sahip olan ilçe nüfusu bu tarihte 76.083'e ulaşmış, daha sonra nüfus kaybetmeye başlamış ve 2000'de 56.878'e düşmüştür³. 2007'de 59.000 olan ilçe toplam nüfusuna bakılarak aradan geçen 7 yıl

² Bulancak ilçe merkezi ile ilgili olarak daha önce yapılan ayrıntılı bir çalışma için bk.: Bekdemir, Ü. Kuruluşu-Gelişimi ve Fonksiyonel Özellikleri Yönünden Bulancak Kenti, Çizgi Kitabevi Yay., Konya 2004.

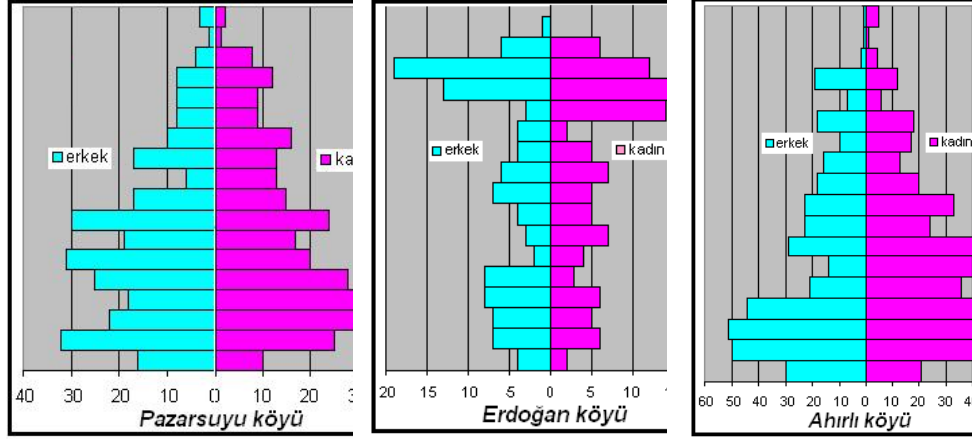
³ 1988'de Piraziz'in Bulancak'tan ayrılarak müstakil ilçe olmasının da bu azalmada kısmi etkisi olduğu unutulmamalıdır.

içinde nüfusunu korumuş gibi görünse de kırsal ile kent arasındaki nüfus dengesi büyük ölçüde değişmiştir. Nitekim 1935 yılında 33.208 olarak tespit edilen köylere ait *kırsal nüfus* bu tarihten itibaren sürekli artarak 1980'de en yüksek değer olan 58.711 rakamına ulaşmış, daha sonra ise hızla azalmaya başlamıştır. 2000 nüfus sayımında önce 27.659'a gerilediği görülmüş, ardından 2007 yılı adrese dayalı nüfus tespit sonuçlarına göre de 22.304'e kadar düşmüştür.

2. Yükselti Kademelerine Göre Seçilmiş Köylerin Nüfus Özellikleri ve Geçim Kaynakları

Bulancak ilçesi kırsal kesiminde görülen nüfus azalması bütün köylerde aynı olmamıştır. Aşağıda ayrıntılı olarak belirtileceği gibi kıyıya yakın köyler, verdikleri göç kadar dışardan da göç aldıkları için toplam nüfusta önemli bir kayıp yaşamazken orta seviyedeki köyler büyük nüfus kaybetmiştir. Bu durum örnek köylere ait nüfus piramitlerinde de kendini açıkça göstermektedir (*Şekil: 2*). Sahil kesiminde yer alan Pazarsuyu köyü geçim kaynaklarının çeşitliliği sayesinde dengeli bir nüfus piramidine sahipken, orta kesimdeki Erdoğan köyü âdeta boşalmıştır. Çünkü bu kesimde bütün tarlalar fındığa terk edilmiş, köylüyü bütün yıl toprağa bağlayan bir uğraşı kalmamıştır. Gerek fındık gelirinin yetersizliği gerekse ek gelir ihtiyacı bu kesimdeki köylerde aile göçünü arttırmıştır. Yukarı kesimdeki Ahırlı köyü ise çalışma çağı nüfusu içinde erkek nüfus azlığı ile dikkati çekmektedir. Çünkü bu kesimde yaylacılık ve ormancılık gibi uğraşlar bir miktar nüfusu köyde tutmakta, çalışabilir aktif genç nüfus ise ek gelir temin etmek amacıyla mevsimlik iş gücü olarak gurbete çıkmaktadır.

Türkiye genelinde olduğu gibi Giresun ve Bulancak köylerinde de kırsal nüfusa ait sağlıklı veriler elde etmek zordur. Nitekim üç farklı yükselti kademesinde örnek alan olarak seçilen köylerin nüfusları da aşırı hareketlilik ve düzenli kayıt tutulmaması yüzünden tam olarak tespit edilememiştir. *Tablo 1*'de görülen bu köylere ait nüfus verilerindeki çelişkiler hemen tüm köylerimizde görülmektedir. Bu nedenle bu araştırma esnasında yörenin nüfus özelliklerinin tespitinde resmî nüfus verileri yanında kişisel gözlemlerden de yararlanılmıştır.

Şekil 2: Aşağı kesimdeki Pazarsuyu, orta kesimdeki Erdoğan ve yukarı kesimdeki Ahırlı köylerinin nüfus piramitleri

Tablo 1: Araştırılan köylerin ilçe merkezine uzaklıkları, hane sayıları ve nüfus miktarları

Köyler	Deniz seviyesinden yükseltisi (m)	İlçe merkezine uzaklığı (km)	2004'te hane sayısı*	DİE 2000 nüfusu	2004 yılı nüfusu*	2004'te nüfus kütüğüne kayıtlı nüfus**	TÜİK 2007 nüfusu
Pazarsuyu	50	7 km	119	1.148	566	3.215	1.230
Talıpli	100	4 km	120	475	437	?	384
Erdoğan	400	10 km	113	1.482	578	?	769
İcilli	500	13 km	270	1.316	528	3.187	482
Elmalı	1000	35 km	137	714	718	?	715
Ahırlı	1100	41 km	143	980	829	1.809	860

* Kaynak: Giresun İl Sağlık Md. 2004 yılı ETF verileri, ** Kaynak: İlçe Nüfus Md.

a) 0-100 m yükselti seviyeleri arasında kalan sahalar (aşağı kesim)

Karadeniz Sahil Yolu'nun da etkisiyle tüm Karadeniz kıyılarında olduğu gibi Giresun ve Bulancak sahil kesiminde de yoğun bir yapılaşma göze çarpmakta, kıyı boyunca yerleşmeler alansal olarak büyüyerek birbirleri ile birleşmektedirler. Kıyı çizgisi üzerinde yer alan kasaba ve şehirlerdeki idari ve ticari iş sahaları yanında özellikle inşaat sektörü birçok kişiye istihdam sağlamaktadır. Bu durum kırsal kesimden kıyı bölgesine göçü teşvik ettiği gibi mevcut yerel nüfusun bu kesimde iş bulmasında ve bu yolla nüfusun yerinde tutulmasında da etkili olmaktadır. Bulancak ilçe merkezine 4 ve 7 km mesafede bulunan Talipli ve Pazarsuyu köyleri kıyı kuşağının tipik özelliklerini yansıtmaları açısından önemli iki örnektir (Foto 1 ve 2).

Foto 1: Pazarsuyu köyü genel görünümü

Foto 2: Talipli köyü genel görünümü

Bunlardan Pazarsuyu köyü, Pazarsuyu Deresi kenarında, verimli alüvyal topraklara sahip bir ova köyüdür. Fındığın yanı sıra köyde Bulancak semt pazarlarında satılmak üzere sebze tarımı da gelişmiştir. Yer yer sebze seraları yanında, yine Bulancak'ın et ve süt ihtiyacına yönelik olarak ticari hayvancılık da gelişmiş, bunun için mandıralar inşa edilmiştir. Talipli köyü de hemen hemen aynı özelliklere sahiptir. Her iki köyde de yaşayan halk bu kırsal uğraşlar yanında ilçe merkezinde çeşitli işlerde çalışarak ayrıca ek gelir elde ettikleri için bu köylerden göç eden nüfus daha azdır. Bu kesimde yaşayan vatandaşlarımız ulaşım kolaylığından da yararlanarak şehirdeki işlerine gününbirlik gidiş geliş yapmakta, böylece köyde kırsal faaliyetlerini sürdürürken şehirde de bu ürünleri pazarlayarak ya da aylık sabit geliri olan bir işte çalışarak geçimlerini sağlama yoluna gitmiştir. Dolayısıyla orta ve yukarı kademedeki köylere nazaran göçe daha az katılmaktadırlar.

Özellikle kıyı kuşağında kıyı kenar çizgisinden itibaren güneye doğru 10-15 km'lik bir bant boyunca kırsal nüfusun yoğunluğu dikkat çekici olup kıyıdan uzaklaştıkça bu yoğunluk azalmakta, kıyı kuşağında km²'ye 200 kişi düşerken yaylalar sahasına yakın olan kesimlerde bu rakam 40 kişinin altına düşmektedir.

Kıyı kuşağındaki köylerin bir diğer özelliği ise gerek karayolunun etkisi, gerekse şehirlerin kıyı ve yola paralel olarak alansal büyümesi sonucu tarlalarının süratle arsa hâline gelmesidir. Bu durum sonucu bir kısım köylüler arazilerini arsa olarak satarak değerlendirmekte ya da kendi evlerini yapıp bunları kiraya vererek ek gelir elde etmektedirler. Bu kesimde görülen bir diğer gelişme de daha önce büyük şehirlere ya da yurtdışına göç etmiş kişilerin emekli olduktan sonra bölgeye geri dönmeleri, yaşamak için de (ulaşım kolaylığı ve kente yakın olma avantajları gibi nedenlerle) sahile yakın bu köylere ve buralara inşa edilen çok katlı apartmanlara yerleşmeleridir. Bulancak ilçesinin en kalabalık nüfusu olan köyünün Pazarsuyu olmasının sebebi biraz da bu durumdan kaynaklanmaktadır.

Bütün bu nedenlerle sahile yakın köyler bir miktar göç verseler bile toplam nüfus itibarıyla önemli bir kayıp yaşamamaktadırlar. Çünkü gidenlerin yerini dışarıdan gelenler almaktadır. Bunlar ya emekli olup geri dönenler ya da şehirde

oturup daha düşük kira vermek için buraları tercih edenler yoluyla olmaktadır. Giresun genelinde bu köylerden durumu ve konumu uygun olanlar zamanla bir beldeye dönüşmekte ya da yakındaki bir belediyenin sınırları içinde kalarak şehrin bir mahallesi durumuna gelmektedirler. Pazarsuyu ve Talipli köyleri de dâhil Bulancak ilçe merkezine yakın olan köylerin bir kısmı ya tamamen ya da birkaç mahallesi bu şekilde belediye sınırları içinde kalmıştır.

b) 100-750 m yükselti seviyeleri arasında kalan sahalar (orta kesim)

Fındık tarımı deniz seviyesinden başlayarak 750 m yükseltiye kadar çıkmaktadır⁴. 0-100 m’ler arasında kalan kıyı kesiminde fındık tarımı yanında başka ek gelir imkânları da bulunduğu için bu kuşak burada 100-750 m arası olarak ele alınmıştır. Genel olarak “*fındık kuşağı*” olarak adlandırılan bu kesimde halkın temel geçim kaynağı fındık tarımıdır. Dünyaca meşhur Giresun kalite fındığı bu kuşakta yetiştirilmektedir. Araştırmada bu kesim için örnek alan olarak seçilen Erdoğan ve İcilli köyleri de burada yer almaktadır (**Foto 3 ve 4**).

Foto 3: Erdoğan köyü genel görünümü

Foto 4: İcilli köyü genel görünümü

Bulancak ilçe merkezine 10 ile 13 km uzaklıkta bulunan bu köylerin başlıca geçim kaynağı fındık tarımı olup hızlı nüfus kayıpları ile dikkati çekmektedirler. Bu sahada fındık alternatifsiz tek geçim kaynağıdır. Buna karşılık fındık üretimi don, kuraklık vb. fiziki faktörler ya da verimin fazla olduğu zamanlarda da piyasada fındığın bollaşması sonucu fiyatının düşmesi gibi beşeri nedenlerle yıldan yıla görülen farklılık ve istikrarsızlık fındığa güveni azaltmış, halkı alternatif çözümler üretmeye zorlamıştır. Bu alternatiflerden ilk akla gelen kırdan kente göçtür. Bu kesimdeki köylerde öncelikle genç nüfus göçe katıldığı için köylerin nüfusu hızla azalmakla birlikte bir miktar yaşlı nüfus buna direnmeye devam etmektedir.

⁴ Giresun’da bulunan *Fındık Araştırma Enstitüsü*ne göre fındığın yetiştirme alanının üst sınırı 750 m, en verimli fındık alanları ise 0-300 m yükselti seviyeleri arasındır. Fındık tarımı yer yer 1000 m seviyelerine kadar çıksa da bu kesimlerde fiziki şartlar yüksek verime engel olur. Örneğin kıyı kesiminde dekar başına 100 kilo kadar verim alınırken yükseldikçe bu rakam dekar başına 40 kiloya kadar düşer.

c) 750-1250 m yükselti seviyeleri arasında kalan sahalarda (yukarı kesim)

750 m yükselti seviyesi fındık tarımının randımanlı olarak yapılabilirdiği en üst sınırdır. Bunun üzerinde vadi içlerine sokularak da olsa fındık tarımı biraz daha yukarılara çıkabilse de bu çok yaygın bir durum değildir. İlçe merkezine 38 ve 47 km uzaklıkta bulunan Ahırlı ve Elmalı köyleri fındık kuşağının daha yukarısında, fındık kuşağı ile ormanlık alanların iç içe geçtiği kesimde bulunmaktadır (**Foto 5 ve 6**).

Foto 5: Ahırlı köyü genel görünümü

Foto 6: Elmalı köyü genel görünümü

Bu kuşaktaki köylerin ortak özelliği; çoğunlukla ormanların tahribi sonucu açılan sahalarda, orman içinde ya da orman kenarında yer almaları nedeniyle orman köyü olmaları, tarlaların bir kısmında fındık bir kısmında da hâlen tarla tarımı yapmaları, yaylalardan da yararlanarak hayvancılıkla uğraşmaları ve son olarak da ek gelir için mevsimlik iş gücüne katılmalarıdır. Geçmişte bu kesimde ormancılık ve hayvancılık yaygın olarak yapılırken günümüzde bu özelliğini de kaybetmektedir. Hızla artan makineleşme sonucu artık ormanlar eskisi gibi büyük oranda bedensel iş gücüne talep duymamakta, yılda en fazla bir iki ay süren bir faaliyet olarak sürdürülmektedir. Bu nedenle köylerde kalan yaşlı, kadın ve çocuklar daha çok tarla işleriyle ve hayvancılıkla uğraşırken, gençler mevsimlik iş gücüne katılmakta, bunlar yazın daha aşağı kesimde fındık toplamaya, kışın da inşaat işleri için sahil kesimine ya da büyük şehirlere gitmektedirler. Genel olarak bakıldığında Ahırlı ve Elmalı gibi Giresun'un yüksek kesimlerini temsil eden köylerde yaşayan insanlar arasında genç ve çalışabilir yaştaki nüfus az olup onların da bir kısmı köyde kalan yaşlılara bakan kişilerdir.

3. Göçlerin Nedenleri

Bulancak ilçe merkezinde yapılan anket çalışmalarında köyden kente göçlerin başlıca sebebi olarak toprak yetersizliği, kentte iş bulma ümidi, çekirdek aileye geçiş, eğitim ve sağlık sorunları gibi gerekçeler ileri sürülmüştür (**Tablo 2**). Yapılan mülakatlarda ise daha farklı bir durum ortaya çıkmıştır. Örneğin tüm bu gerekçelerin aslında tarım alanlarının ekili hâlden dikili hâle gelmesi, yani geçmişte geçim tipi de olsa tarım yapılan sahalarda fındık tarımına ayrılması ile

köylülerin toprakla ilişkilerinin kesilmesi ya da toprağa bağımlılıklarının azalması en önemli sebep olarak ortaya çıkmıştır.

Tablo 2: Bulancak kent merkezinde uygulanan ankete göre; “Köyden niçin göç ettiniz?” sorusuna verilen cevaplar ve oranları

Köyler	Toprak yetersizliği		Kentte iş bulma ümidi		Çekirdek aileye geçiş		Eğitim, sağlık vd.	
	Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%	Kişi Sayısı	%
Pazarsuyu	9	29,0	5	16,1	14	45,2	17	54,7
Talıpli	6	15,0	5	12,5	5	12,5	24	60,0
Erdoğan	-	-	45	97,8	15	32,6	-	-
İcilli	1	2,2	42	93,3	21	46,7	1	2,2
Elmalı	41	57,7	71	100,0	-	-	-	-
Ahırlı	20	27,0	71	100,0	4	5,4	1	1,4
Toplam	77	25,1	239	77,9	59	19,2	29	9,4

Kaynak: Zeren 2005, age.

Göç eden kişilerle yapılan uzun sohbet ve mülakatlarda tabloda gösterilen sebeplerden ayrı fakat onlarla ilişkili diğer sebepler ise önem sırasına göre şunlardır;

a) Tarlaların ekili hâlden dikili hâle gelmesi

Geçmişte fındık bahçeleri günümüzdeki gibi her yeri kaplamış değildi. Yöre insanı tarlalarının önemli bir kısmını mısır tarımına ayırmıştı. Nemli iklim kuşağında mısır köylünün temel gıdası olan ekmeği sağlıyordu. Bunun yanında halk kendi tüketimini karşılamak amacıyla evlerinin yakın çevrelerinde sebze yetiştiriciliği de yapıyordu. Yapılan mülakatlarda özellikle 1980’li yıllara kadar hemen her ailenin bir miktar mısır tarlası olduğu tespit edilmiştir. Yine bu yıllarda her aile bakabileceği oranda büyükbaş hayvana da sahipti. Üretilen hayvansal ürünlerden halk kendi ihtiyaçlarını karşılıyordu. Köylüler bu şekilde temel gıdaları olan tahıl, sebze ve hayvansal gıdaları büyük ölçüde kendileri karşılamışlar, geri kalan tarlalarına ise fındık dikerek ek gelir sağlamışlardır. Başka bir ifade ile ihtiyaçları olan harici parayı da fındıktan elde etmişlerdir. Zamanla tarlaların tümünün fındık bahçesi hâline gelmesi ile köylü kendi ekmeğini üretemez hâle gelmiş, ekmek için bile fındıktan elde edeceği gelire güvenmiştir. Bu durum bir yandan fındık bahçelerinin her tarafı kaplaması sonucunu doğurmuş, diğer yandan ise fındık fiyatları halkın temel ekonomik durumunu belirler hâle gelmiştir. Tarlaların bu şekilde ekili hâlden dikili hâle gelmesi köylüyü bir yıl boyunca toprağa bağlı kalmaktan kurtarmış, fındık toplama mevsimi olan ağustos ayı civarındaki bir aylık zaman dışında halk topraktan bağımsız hâle gelmiştir. Bize göre bu durum araştırma sahasında kırdan kente göçü teşvik eden en önemli

hususudur. Çünkü fındık tarımı şehre göç eden insanlara bir aylık bir emekle findığı hasat etme imkânı vermekte, geri kalan zamanda ise serbest bırakmaktadır.

b) Fiziki coğrafya şartları (iklim ve yüzey şekilleri)

Yörenin dağlık ve engebeli yapısı çoğu yerde fındık tarımını güçleştirmekte, yağış ve eğim fazlalığı erozyon ve heyelanları tetiklemekte bütün bunlar kırsal yaşamı zorlaştırmaktadır. İklim ise özellikle yüksek kesimlerde don etkisi ile findığın yetişme sahasını sınırlamakta ve yıldan yıla verimi de olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Yaylalar sahasının kar altında kalması ise yine üst kesimlerde kısmen hayvancılıkla geçinen köylerin yaşam sahasını daraltmaktadır. Fiziki şartlar ayrıca kışın ulaşım ve halkın yakacak ihtiyacı üzerinde olumsuz etki yapmakta, bunlardan kaynaklanan yüksek maliyet de ek gelir ihtiyacını arttırmakta, bu durum ise göçlere ayrıca zemin hazırlamaktadır.

c) Nüfusun artması ve kendi kendine yeterliliğin bozulması

Yukarıda da bahsedildiği gibi geçmişte yöre insanı kendi tahıl, sebze ve hayvansal ürünlerini yine kendi imkânları ile temin ediyor, fındıktan elde ettiği ek gelirle de yaşamını sürdürüyordu. Bu süreç 1980'li yıllara kadar devam etti. Bu tarihten sonra kırsal nüfusun artması ve özellikle tarlaların fındık bahçesine dönüştürülerek ekili hâlden dikili hâle gelmesi sonucu köylerin kendi kendine yeterlilikleri ortadan kalkmıştır. Geniş aileden çekirdek aileye geçilmiş, miras yoluyla topraklar bölünmüş, kişi başına düşen arazi miktarı azalmıştır. İç ve dış göçlerin artması ile dışarı ile bağlantılar gelişmiş, şehre yakın alanlardan başlamak üzere tüketim kalıpları değişmiştir. Zamanla insanlar hem daha fazlasına hem de daha iyisine sahip olma çabasına girmişlerdir. Buna karşılık dışarıdan köylere giren tek gelir ise fındıkla sınırlı kalmıştır. Ondan elde edilen gelirin de yetersizliği ve istikrarlı olmaması, yıldan yıla fiyatlardaki oynamalar ve çoğu zaman da verilen başfiyatın halkı hayal kırıklığına uğratması geçim sıkıntısını arttırarak göçleri daha da hızlandırmıştır.

d) İletici / kolaylaştırıcı faktörlerin etkisi

1950'li yıllardan başlamak üzere, karayollarında görülen gelişmeler Türkiye'de iç göçlerin en önemli sebeplerinden biridir. Özellikle günümüzde Türkiye'nin hemen her kasabasından başta İstanbul olmak üzere büyük şehirlere doğru kalkan en az bir otobüs sadece bu kasaba ve şehirlerde yaşayanları değil bunların hinterlandlarındaki tüm köylerin bir günlük zaman dilimi içinde büyük şehirlere ulaşmasını sağlayarak göçler üzerinde olağanüstü kolaylaştırıcı bir etki yapmaktadır. Yaz mevsiminde daha da artmakla birlikte, Bulancak otogarından İstanbul yönünde günlük ortalama 20 otobüsün hareket etmesi önemli bir göstergedir. Diğer yandan daha önce şehirlere göç edenlerin geriden gelenlere yardımcı olmasını sağlayan *hısımlık ve hemşehrilik bağları* ile *medyanın etkisi* ve özellikle son zamanlarda *internetin yaygınlaşması* bu göçlerde önemli etkilere sahiptir.

e) Şehrin cazibesi ve evlilik yoluyla göç

Çanak antenler yoluyla yurt içi ve yurt dışına ait sayısız görsel sunum kırdaki yaşayan gençler için şehirlerin cazibesini arttırmıştır. Kırsal kesimdeki zor, düzensiz ve ücretsiz aile işçiliğine dayanan, herhangi bir sosyal güvence sağlamayan, sabit gelirden yoksun ve hep birilerine bağımlı olan yaşam şekli artık gençler arasında arzu edilmemekte, özellikle köylerde yaşayan genç kızlar köyden biriyle evlenerek ilânihaye köyde kalmak yerine şehirden biriyle evlenerek köyü terk etmek istemektedir⁵. Köylerde kalan genç erkekler de kırsal kesimde kaldıkları sürece iyi bir kısmet bulamayacaklarını düşünerek göç yolunu seçmekte, böylece evlilik müessesesi göçü besleyen ve sürekliliğini sağlayan bir oluşum olarak karşımıza çıkmaktadır. Evlilik yoluyla göç sadece yurt içine değil, daha önce bu yöreden başta Batı Avrupa ülkeleri ve ABD olmak üzere, yurt dışına giden vatandaşlarımızın kız ya da erkek çocuklarını kendi köylerinden evlendirmek istemeleri sonucu yurt dışına doğru da olmaktadır.

f) Daha kaliteli eğitim isteği ve buna eklenen taşınmalı sistem

Köy okullarının kapanması ve taşınmalı sistem sadece Giresun ve Bulancak'ta değil tüm Türkiye'de kırdan kente göç üzerinde önemli etki yapmıştır. Çocukların merkezî okullara taşınması, Karadeniz Bölgesi gibi dağlık ve engebelik yerlerde, hem de kış şartlarında ulaşımı zorlaştırarak çocukları perişan etmiştir. Bir kısım aileler gerek dershanelerden de faydalanmak amacıyla çocuklarının daha iyi eğitim alması için, bir kısım aileler de köyde giderek azalan nüfus nedeniyle taşınmalı sisteme katılan çocuk sayısı azaldıkça servis maliyetlerinin artması sebebiyle çocuklarını okutmak için kentlere yerleşmektedirler. Okul tatillerinin fındık toplama zamanı olan ağustos ayı ile örtüşmesi bu konuda bir sıkıntı yaratmayarak bu şekilde göçü teşvik etmektedir.

g) Mevsimlik göçler

Ek gelir ihtiyacından doğan gurbetçilik önce mevsimlik olarak başlamaktadır. Yazın fındık işçiliği, kışın çeşitli kentlerde inşaat işçiliği şeklinde başlayan bu süreç, özellikle inşaat işçiliğine bağlı olarak zamanla kalıcı hâle gelmektedir. Kırsal kesimden kıyı kentlerine ve batıda İstanbul, Kocaeli ve Bursa, güneyde Antalya ve diğer turistik kentlere inşaat işçisi olarak giden kişiler zamanla belli bir çevre edindikten sonra ailelerini de yanlarına alarak köylerini terk etmektedirler.

Giresun ve Bulancak yöresinde mevsimlik göçler denildiğinde yukarıda bahsedilen ve kalıcı göçle sonuçlanan inşaat işçiliği göçü dışında yöredeki fındık tarımına bağlı olarak başka şekilde de mevsimlik göçler yaşanmaktadır. Bunlar;

⁵ Yılmaz, C. "Evlilik Yoluyla Göç, Göç İçin Evlilik", Zeytinburnu Belediyesi, Uluslararası Göç ve Kadın Sempozyumu Bildiriler Kitabı (1-2 Aralık 2007), s. 164-172, İstanbul.

- Gerek yurt içinden gerekse yurt dışından, daha önce bu bölgeden gitmiş kişilerin, özellikle fındık toplama mevsiminde, yöreye gelmeleri şeklinde olan mevsimlik göçler,

- Yaz aylarında özellikle yukarı kesimdeki köylerin hayvancılık amaçlı, buna karşılık bütün kırsal kesimden daha önce kıyı kentlerine, büyük şehirlere ya da yurt dışına göç etmiş kişilerin tatil amaçlı olarak yaylalar sahasına yaptıkları mevsimlik göçler,

- Sadece fındık için değil, çay toplamak ya da balık mevsiminde tayfa olarak çalışmak üzere yöre içinde yapılan sezonluk göçler,

- Doğu ve Güneydoğu illerimizden fındık toplama döneminde tarım işçisi olarak gelenler vasıtası ile olan bölgeler arası mevsimlik göçler şeklinde birçok mevsimlik göç çeşidi daha görülmektedir.

Sonuç

Bu araştırmada Bulancak örneğinden hareketle Giresun köylerinin bazı nüfus özellikleri ve bunlara bağlı nüfus hareketleri ele alınmıştır. Araştırma sonuçlarına göre Karadeniz sahil kesiminde denize bakan yamaçlar üzerinde yer alan köylerde kırdan kente göç bütün hızı ile devam etmektedir. Göçlerin yönü öncelikle kıyı kentleri ve batıdaki büyük şehirlerdir. Araştırmanın diğer sonuçları ise;

Kıyıya yakın köylerde yaşayanlar gününbirlik geliş gidişler yaparak kentlerin istihdam imkânlarından yararlanmaları, ürettiklerini kent pazarlarında değerlendirebilmeleri, büyük kentlerden ve yurt dışından geri dönüş yapanların kıyıya yakın bu köyleri yerleşme yeri olarak seçmeleri gibi nedenlere bağlı olarak verdikleri göç oranında dışarıdan da göç aldıkları için toplam nüfuslarını muhafaza etmektedirler. Yukarı kesimdeki köyler ise yaylacılık ve ona bağlı hayvancılık ile tahıl tarımı ve ormanlarda istihdam edilmeleri sayesinde bir süre nüfuslarını korumuşlarsa da artık bu durumun değişmeye başlamasıyla nüfus kaybetmeye başlamışlardır. Fındık kuşağı olarak adlandırılan orta kesim köyleri ise neredeyse tamamen boşalmış durumdadır. Yazın fındık toplamak amacıyla köylerine dönenler bir kenara bırakılırsa, bu köylerin büyük kısmında kış mevsiminde nüfus ortalama 50 kişinin de altına düşmektedir. Özellikle 1980'lerden itibaren başlayan bu hızlı göçün başlıca sebebi tarlaların ekili hâlden dikili hâle getirilmesi ile köylünün toprağa bağlılığının sona ermesidir. Geçim sıkıntısı, ek gelir ihtiyacı, eğitim, sağlık vb. eksikliklerin hepsi geçerli mazeretler olmakla birlikte, fındık tarımı yapısı itibarıyla göçü kolaylaştıran en önemli faktör olmuştur.

Burada belki en önemli hususlardan biri de bizim “*negatif göç sarmalı*” olarak adlandırdığımız durumdur. Şöyle ki; Ordu ve Giresun illeri Türkiye’de fındığın en iyi yetiştiği ve araziye uyum sağladığı yerlerin başında gelmektedir. Yağış, eğim, erozyon riski gibi fiziki coğrafya şartları fındık tarımını yöre için ideal kılmaktadır. Fakat fındığın Çarşamba ve Düzce ovaları gibi fındık dışında da sayısız ürünün yetiştirilebileceği alanlara doğru genişlemesi ülkemizde fındık

üretimini arttırmış, ihracat da dâhil ihtiyaçtan daha fazla üretim yapılmaya başlanmıştır. Gerek bu üretim fazlası nedeniyle, gerekse daha önce şehirlere göç etmiş kişilerin yazın köylerine gelip topladıkları fındıklarını hemen piyasaya sürmeleri sonucu fındık fiyatları hızla düşmekte, bir yıl boyunca bu anı bekleyen köylerdeki esas üretici büyük hayal kırıklığı yaşamaktadır. Fındık fiyatlarındaki bu düşüş ve umduğunu bulamama, fındıktan başka geçim kaynağı olmayan köylüleri alternatif arayışlara yöneltmekte, göç seçeneği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu durumda bu kişilerin de bir kısmı göçe katılmakta, bu sefer de onlar önceki yıllarda kendi şikâyet ettikleri hususu tekrarlamakta, yazdan yaza gelip topladığı fındığı hemen piyasaya sürerek fındık fiyatlarının düşük kalmasına neden olarak kırdaki kalan kişilerin fındıktan beklentilerini boşa çıkartarak onların da göçe katılmalarına zemin hazırlamaktadırlar. Böylece göç bir sarmal hâline gelmekte, kırların boşalması şeklinde sonuçlanan negatif bir durum ortaya çıkmaktadır.

Kırsal kesimde sosyal güvencenin olmayışı, fındık tarımının artık yeterli kazancı sağlayamaması, geleceğe ait belirsizlik, artan nüfusla birlikte küçülen araziler, vb. faktörler vatandaşlarımızı başka arayışlara yönlendirmektedir. Başta inşaat işçiliği olmak üzere mevsimlik iş gücü olarak gurbete çıkılmakta, bu göç zamanla kalıcı hâle gelmektedir. Gurbetçilik esnasında da bağlı olduğu ilçe merkezleri ya da yakındaki kentlerde ev tutarak, ya da satın alarak/yaptırarak çocuklarını okutmak için ailesini buralara yerleştirmektedir. Bu davranışta taşınmalı sistemin getirdiği zorluk yanında çocukların okuması için olmazsa olmaz şart hâline gelen dershanelerin de ancak kent merkezlerinde bulunmasının büyük rolü vardır.

Diğer yandan kırsal kesimde görmeye alışık olduğumuz yaşlı nüfus da artık köylerde kalamamaktadır. Ülke genelinde işçi ve memurun aldığı ücret hem kentte hem de kırdaki iki evin idaresini imkânsız hâle getirmiştir. Emekli olsalar bile kışın hayat şartlarını zorluğu, yakacak ihtiyacı, sağlık sorunları, köylerde nüfusun azalmasına bağlı olarak bu kişilere göz kulak olacak kişilerin de azalması nedeniyle artık yaşlılar da özellikle kış mevsimini şehirde çocuklarının yanlarında geçirmekte, fırsat bulabilirlerse yazın torunları ile köylere gelmektedirler. Bütün bu hususlar başka bir olumsuz tablo ortaya çıkarmaktadır. Şöyle ki nüfus azaldıkça köylere çalışan minibüsler yolcu olmadığı için çalışmamakta, öğrenci olmadığı için okullar kapandığı gibi, cemaat olmadığı için camiler, müşteri olmadığı için bakkallar kapanmakta, tüpgaz gelmemekte, ekmek servisi yapılamamaktadır. Bütün bu olumsuzluklar tekrar göçü tetiklemekte, az da olsa köylerde kalan bir kısım vatandaşın hayatını zorlaştırarak onların da göçe katılmalarına zemin hazırlamaktadır.

Bu süreç birbirini besleyerek böylece devam etmekte, köyler hızla boşalmaktadır. Köyler boşaldıkça devlet tarafından köylere getirilen hizmetin maliyeti artmakta, bu da ayrı bir sorun oluşturmaktadır. Bir köyde bin kişi de yaşasa, tek bir vatandaş da kalsa devlet oraya yol, su, elektrik, okul, sağlık ocağı, haberleşme hizmetleri getirmek zorundadır. Fakat köylerin nüfuslarının azalması

tüm bu yatırımları verimsiz kılmakta, bu yatırımların yapılmaması ise tekrar göçleri başlatan bir unsur olarak ayrı bir negatif sarmal oluşturmaktadır.

KAYNAKLAR

- Bekdemir, Ü., *Kuruluşu-Gelişimi ve Fonksiyonel Özellikleri Yönünden Bulancak Kenti*, Çizgi Kitabevi, Erzurum 2004.
- Emecen, F. M., *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi: Bulancak-Piraziz*, Kitabevi Yay., İstanbul 2005.
- Erinç, S., Kuzey Anadolu Kenar Dağlarının Ordu-Giresun Kesiminde Landşaft Şeritleri, *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı: 7-8, İstanbul 1945.
- Yılmaz, C., *Batı Avrupa Ülkelerinde Çalışan Türk İşçilerinin Türkiye'de Kırsal Kesim ve Şehirleşme Üzerine Etkileri*, (Yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992.
- Zeren, Z., *Bulancak İlçesinin (Giresun) Nüfus Özellikleri*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2005.
- <http://www.taliplikoyu.tr.gg> (E.T: 10.08.2008)
- <http://www.bulancak.gov.tr> (E.T: 10.08.2008)
- <http://www.bulancak.bel.tr> (E.T: 10.08.2008)
- <http://www.giresun.gov.tr> (E.T: 10.08.2008)

TÜTÜNCÜLÜKTEN ZEYTİNCİLİĞE GEÇİŞ: AKHİSAR (MANİSA)
ÖRNEĞİTRANSITION FROM TOBACCO TO OLIVES: AKHİSAR (MANİSA)
SAMPLE

Bülent GÜNER*
Zeki BOYRAZ**
M. Dursun ÇİTÇİ***

Özet:

Dünyanın özellikle gelişmiş ülkelerinde tütün ve tütün sektörü, artan “sağlıklı yaşam” bilinciyle önemini yitirme eğilimindeyken, zeytin ve zeytinyağının tüketimi hızla artmaktadır. Türkiye de kısmen farklı nedenlerle, dünyanın gelişmiş ülkeleriyle bu bakımdan benzer bir süreci yaşamaktadır. Ülkemizde son yıllarda değişim gösteren tarım politikaları sonucunda, tütün üretilen alanlar daralırken, zeytin üretilen alanlar genişlemektedir.

Dünya ve Türkiye ölçeğinde tütün ve zeytin üretim politikalarında meydana gelen değişimlerden doğrudan etkilenen Akhisar ilçesi, günümüzde hâlâ Türkiye’nin önde gelen tütün üretim merkezlerinden biridir. İlçede, son yıllarda tütün tarımı yapılan araziler büyük ölçüde zeytinliklere dönüştürülmektedir. Böylelikle Akhisar, Türkiye’nin önemli bir “tütün merkezi” konumundan yine önemli bir “zeytin merkezi” konumuna gelmektedir. Bu tarımsal ürün değişimi, ilçenin nüfusu ve tarım ekonomisinde dikkat çekici değişimlere yol açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tütün, Zeytin, Zeytinyağı, Nüfus, Akhisar.

Abstract:

While tobacco and tobacco sector has a tendency to lose importance with the sense of “healthy life” in the world, especially in developed countries, olive oil and its consumption is increasing. Turkey is also in the same process due to partially different factors. As a result of the Turkey’s agriculture policy that has been changing recently, while the fields of tobacco are getting narrower, the fields of olive oil are getting broader.

Akhisar county still one of the important tobacco producing center in Turkey, despite the effects of the change in tobacco and olive production policies. In recent years, There are increasing olive production field while tobacco field decreased in Akhisar. Thus, Akhisar becomes important “olive production center” in addition to the important “tobacco

* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi – Elazığ
bulgun@yahoo.com

** Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü – Elazığ zboyraz@gmail.com

*** Doç. Dr., Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü – Elazığ mdcitci@firat.edu.tr

production center". These converts in agricultural production from tobacco to olive is caused important changes in population and agricultural economic situation of county.

Key words: Tobacco, Olive, Olive Oil, Population, Akhisar.

Giriş:

Küreselleşme çağında, dünyanın herhangi bir yerinde gelişen bir süreç, yeryüzünün uzak bir yerini eskiye nazaran çok daha kısa bir sürede ve doğrudan etkileyebilmektedir. Tütün ve zeytin son yıllarda üretim ve tüketimleri önemli ölçüde küresel etkenlerle şekillenmiş tarımsal ürünlerdir. Dünyanın yaklaşık 120 ülkesinde üretimi yapılan tütün ve yaklaşık 40 ülkesinde üretilen zeytin, ekonomik değerleriyle üretici ülkelerin tarımsal ekonomilerinde önemli bir yer tutmaktadır. Akdeniz havzasında yer alan ülkelerin yaygın tarımsal ürünü olan zeytin ve dünyanın soğuk kuşak haricindeki ülkelerinde yetiştirilebilen tütünün, üretiminde meydana gelen değişimler, üretici ülkelerin tarım ekonomisi ve istihdamında belirleyici olabilmektedir.

Bu çalışmada, tütün ve zeytin üretimi dünya ve Türkiye ölçeğinde değişen tarımsal süreçler bağlamında ele alınmış, mevcut durumun, ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanan Akhisar ilçesine yansımaları üzerinde durularak, küreselden yerele doğru bir değerlendirme yapılmıştır. Öncelikle dünya ve Türkiye perspektifleriyle tütün ve zeytinin üretim ve tüketimini etkileyen temel faktörler değerlendirilmiştir. Bu veriler ışığında Akhisar ilçesinin tütüncülüktten zeytinciliğe yönelişi ele alınmış, bu durumun doğurduğu bazı değişimler üzerinde durulmuştur. Konu incelenirken FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations), İOOC (International Olive Oil Council), TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu), TAPDK (Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu), Akhisar İlçe Tarım Müdürlüğü, ATSO (Akhisar Ticaret ve Sanayi Odası) gibi kuruluşların istatistikî verilerinden yararlanılmıştır. Ayrıca yapılmış çeşitli araştırmalar değerlendirilerek, arazi gözlemleri, ilgili kişi ve kurumlarla yapılan görüşmeler ışığında güncel durum değerlendirilmiştir.

1. Dünya ve Türkiye’de Tütün ve Zeytin

1.1. Dünya’da Tütün

Tütün, kuzey ve güney yarımkürenin orta enlemleri arasında yer alan, çok geniş bir bölgede üretilmektedir. Günümüzde tütün 120’den fazla ülkede, yaklaşık 3.700.000 hektar alanda, 6.900.000 ton civarında üretimi yapılan, yüksek ekonomik değere sahip bir sanayi hammaddesidir (FAO, 2010a). Tarih boyunca tütün, diğer tarımsal ürünlerle kıyaslandığında yüksek gelir getirisiyle üreticiler tarafından tercih edilen tarım ürünlerinden biri olmuştur. Tütünün yaygın ekilişinde birkaç etken ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, dünya genelinde tütün fiyatlarının diğer ürünlerle kıyaslandığında daha istikrarlı olmasıdır. Bu durumda üreticiler, geleceğe yönelik planlama yapabilmektedirler. İkincisi, tütün

endüstrisinin üreticilere nakit avans ve destekleme olanakları sağlaması ve üçüncüsü de, tütünde diğer tarımsal ürünler gibi toplama, taşıma ve depolama gibi sorunların fazla olmamasıdır (Gül ve ark., 2009: 216).

Gerçekten de tütün, bir gıda ürünü olmamasına rağmen, dünya tarım ekonomisi içinde daima önemli bir yere sahip olmuştur. Tütün sektörü ortaya çıkardığı yoğun iş gücü ihtiyacıyla, özellikle işsizliğin yaygın olduğu geri kalmış ve gelişmekte olan ülkeler için önemli bir istihdam alanıdır. Dünyada yaklaşık 12 milyon civarında çiftçi tütüncülükle geçinmektedir. Bu rakamın, üçte ikisini Çinli çiftçiler oluşturmaktadır. Tütünün, ekiminden yetiştirme ve hasat sürecine kadar, makineli tarım uygulamasının pek fazla yapılamadığı ve dolayısıyla yoğun emek gerektirdiği için, yılın 12 ayına yayılan bir istihdam gerektirmektedir. Tütün yaprakları elle hasat edilmekte ve yalnızca arazi hazırlığı aşamasında mekanizasyondan yararlanılmaktadır. Bu nedenlerle tütün, küçük aile işletmelerine özgü bir tarımsal üründür” (Jaffee, 2003: 8).

FAO (2010b), verilerine göre Çin, % 37’lik pay ile dünya tütün üretiminde ilk sırayı almaktadır. Çin’in ardından; Hindistan, Brezilya, ABD, AB, Zimbabve, Türkiye ve Endonezya gelmektedir (Tablo 1). Çin ve Hindistan, dünya işlenmemiş tütün üretiminin yaklaşık % 50’sini gerçekleştiren, dünyanın en önemli tütün üreticisi ülkelerdir (FAO, 2010b).

Tablo 1: Dünya Tütün Üretimi ve Önemli Üretici Ülkeler

	2000 Yılı Üretimi (Bin Ton)	2010 Yılı Üretimi (Bin Ton)*
Çin	2.298,8	2.972,5
Hindistan	595,4	685,4
Brezilya	520,7	584,7
ABD	408,2	526,8
AB	314,5	300,9
Zimbabve	204,9	232,8
Türkiye	193,9	268,8
Endonezya	166,6	119,6
Rusya	116,8	70
Malezya	108,0	137,9
Diğer Ülkeler	1209,9	1260,6
Dünya (Toplam)	6.137,7	7.160,0

* Tahmin edilen

(Kaynak: FAO, 2010b)

FAO’nun yayınladığı “Dünya Raporu”na göre, son birkaç yılda dünya tütün üretim artış hızında marjinal bir düşüş olmasına karşın, özellikle gelişmekte olan ülkelerde tütün kullanımında artış beklenmektedir. Günümüzde tütün mamullerine karşı özellikle gelişmiş ülkelerde yaygınlaşan sigara karşıtı kampanyalar sonucunda artan sağlık bilinci ve maliyet hesaplamaları, ABD’de ve AB’de tütün tüketimine karşı katı tarım politikalarının gelişmesine yol açmıştır. Tütün mamullerine uygulanan vergi oranlarındaki artış ve reklam yasakları, tütün ürünlerinin tüketilmesinde azaltıcı rol oynamıştır. Nitekim 1998-2010 döneminde gelişmiş ülkeler, dünya tütün tüketim paylarını % 34’ten % 29’a geriletmiştir. Gelişmiş ülkelerde sürdürülen tütün karşıtı politikalar sonucunda, bu ülkelerdeki

tütün üretiminin, kısıtlayıcılığın daha az olduğu gelişmekte olan ülkelere kaydırılması planlanmaktadır (FAO, 2010b).

Geçen yüzyılın başından itibaren sigara sanayindeki ve tütün teknolojisindeki gelişmelere paralel olarak, dünyada sigara tüketimi hızla artmış, reklamlar sayesinde ve çok uluslu şirketlerin pazarlama taktikleri ve dağıtımdaki becerileri ile blend sigaralar bütün dünyada büyük bir hızla yayılmış ve yerli sigaraların yerini almıştır. 1964 yılına kadar geçen süreç, sigara içmenin moda olduğu ve zararları konusunda fazla görüş bildirilmediği ve yayılışının hiçbir engelle karşılaşmadığı bir dönemdir. Ancak Amerika'da Sağlık Bakanlığı tarafından 1964 yılında yayınlanan 1164 sayfalık Tütün ve Sağlık konulu Surgeon General'in raporu, tütünün ve sigaranın geleceğine ilişkin yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur (Özkul ve Sarı, 2008: 2).

Bilindiği gibi tütün, sigara ve türevi olan nikotinli mamullerin hammaddesidir. Yaygınlaşan sigara karşıtı anlayış, doğal olarak tütün karşıtlığını da beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda tütüne ayrılan tarım alanlarının, uygulanan destek politikalarının, tüketiminin ve ortaya çıkardığı sağlık sorunlarının maliyet analizleri sonucunda, aslında tütün üretiminin, insanlığa ve ekonomiye karşı tamamen olumsuz etkiler taşıdığını ortaya koyan görüşler giderek yaygınlaşmaktadır. ACS (2009) raporuna göre; sigara kullanımının her yıl dünya ekonomisine maliyeti 500 milyar doları bulmaktadır. Bu rakama, tıbbi masraflar, üretim düşüklüğü ve çevreye verilen zarar da dahil edilmiştir. Ayrıca tütün üretimi için ayrılan alanların, dünya genelinde portakal ve muz üretiminin yapıldığı alanlara eşit olduğu hesaplanmıştır. Gıda ürünleri için ayrılacak tarım alanlarının, tütün gibi tamamen zararlı bir ürüne ayrılması dünya ekonomisi için önemli bir ekonomik kayıptır.

Özet olarak tütün, her ne kadar geri kalmış ve gelişmekte olan ülkelerde üretim ve tüketim artışı gösterse de küresel sigara karşıtı kampanyalar ve tütün karşıtı mevcut yaklaşımlar dikkate alındığında, tütünün geleceği itibarıyla dünya genelinde zamanla eski önemini yitireceğini ifade etmek mümkündür.

1.2. Türkiye’de Tütün

Tütün, Türkiye’ye 1601-1605 yılları arasında İngiliz, Venedik ve İspanyol gemici ve tacirleri tarafından İstanbul yolu ile getirilmiştir (Özkul ve Sarı, 2008: 2). 18. Yüzyıldan itibaren geleneksel bir tarım kolu haline gelen tütüncülük, Türkiye’nin birçok bölgesine yayılmıştır (Başsüllü, 2009: 433). Türkiye’nin başlıca tarımsal ihracat ürünleri arasında yer alan tütün, 400-500 milyon dolarlık ihracat getirisi ve ülkede yarattığı istihdam kapasitesi ile üzüm, incir, zeytin ve pamuk bitkileri arasında katma değeri en yüksek üründür. Dış pazarlarda “Türk tütünü” adı ile tanınan tütün, 400 yıldır ülkemiz topraklarında yetiştirilmekte ve ünü yurt dışında halen devam etmektedir (Özkul ve Sarı, 2008: 2). Türkiye tütün üretimi bakımından dünyada 6. sırada yer alan önemli üretici ülkelerden biridir. Ülkemizde üretilen tütünün % 66’sı Ege Bölgesi’nden karşılanmaktadır (Tablo 2). Türkiye’de

yaklaşık olarak 2200 kadar köyde (Anonim, 2010c), 194.282 çiftçi, tütün üreticiliğiyle uğraşmaktadır (TAPDK, 2008). Çiftçi aileleri ve tütün sanayinde çalışanlar birlikte düşünüldüğünde ülkemizde halen 1 milyondan fazla insanın tütün sektöründen geçindiği söylenebilir.

Tablo 2: Bölgelere Göre Tütün Üretimi (Ton)

Yıl	Ege	G.doğu	Karadeniz	Marmara	D. Anadolu	Akdeniz	Toplam
2008	55.601	12.240	12.222	6248	3806	3286	93.403

(Kaynak : TÜİK 2008)

1986 ve 2002 yılları, ülkemizin yakın dönemli tütün tarımı politikalarını etkileyen çok önemli dönüm noktalarıdır. 1986 yılında çıkarılan 3291 sayılı Yasa'nın 17. maddesi ile 1177 sayılı Tütün ve Tütün Tekeli Yasası'nın, tütünde devlet tekeli düzenleyen 38. maddesinin kaldırılması sonucunda, bu alanda "devlet tekeli"ne son verilerek tütün piyasasına yabancı şirketlerin girmesine imkan verilmiştir (Kayıkçı, 2005: 10). Böylelikle Türkiye tütün piyasasına, Tekel'in yanı sıra özel sektör kuruluşları girmiş ve tütün alımına başlamışlardır. Tütün piyasasında rekabetin artması, özel sektörün alım fiyatını da etkileyen "baş fiyat" uygulamaları sonucunda, tütün çiftçisinin geliri artmış ve üretim oranları yükselmiştir. Yüksek fiyat politikalarının uygulandığı 1987 yılından itibaren tütün üretiminde hızlı bir artış meydana gelmiş, tütün üretimi optimal üretim yapılan alanların dışına çıkarak, üretimin verimli, ancak kalitenin düşük olduğu taban arazilerde yaygınlaşmıştır. Düşük kaliteli tütünün stoklanması, kamu kaynaklarının israfına yol açmıştır. Bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak amacıyla "kota yasası" olarak adlandırılan yasa çıkarılmıştır. "1990'lı yılların başlarına kadar yüksek seviyelerde olan tütün üretimi, 1993 yılında 93/4988 Bakanlar Kurulu kararıyla başlayan kota uygulamasıyla düşüşe geçmiştir" (Başsüllü, 2009: 441). Böylelikle ülke tütün ihtiyacı göz önüne alınarak her yıl için ayrı tütün kotası belirlenerek rasyonel üretim hedeflenmiştir. Yine bu yasayla birlikte tütün üretiminin yalnızca kır ve kır taban arazide yapılabileceği, taban arazide tütün üretimine izin verilmeyeceği karara bağlanmıştır (Topçu, 2003: 101).

Ülkemizde tütün üretim miktarı pek çok değişkene bağlı olarak yıllar itibariyle büyük farklılıklar göstermiştir. "Kota" uygulamaları sonucunda tütün üretimi, kota uygulandığı yıl beklentilerin altında kalmış, böylelikle bir sonraki yıl kota uygulanmamış, bu durumda da üretim beklentilerin üzerine çıkmıştır. Tütün üretimini belirli bir disiplin altına almak amacıyla uygulanan kota politikası, istenen sonucu verememiştir (Tütün Raporu, s : 3). "Türkiye'de tütün üretiminde yıllarca arz-talep dengesi gözetilmemiştir. Popülist söylemler kalitesi düşük tütün üretimini teşvik etmiş, stokların kabarması Türkiye'nin dış piyasada rekabet gücünü azaltmıştır. Çürüyen ve kalitesi düşen tütünlerin yakılması, stok maliyetlerini artması ekonomiye büyük zarar vermiştir" (Özkul ve Sarı, 2008: 9).

Yakın geçmişten günümüze özetlemeye çalıştığımız süreç, kuşkusuz yakın dönemli tütün yapılandırılmalarının köşe taşlarını oluşturmuştur. Diğer başka ürünlere ayrıldığında daha ekonomik ve ihtiyaç duyulan tarım ürünlerini

karşılایacak araziler, tütüne ayrılarak iç tüketim ve ihraç değerilerinden daha fazlası üretilmiştir.* “Türkiye’de tütün ekim alanları, geçmişte uygulanan yüksek fiyat politikaları nedeniyle, ekolojisini aşarak taban arazilere de kaymıştır. Politika yürütücüler, tütün üretim bölgelerinde bitki deseninin bozulmasını, aşırı üretim sonucu artan stok maliyetlerini, zaman zaman ürünün imha edilmesini bu durumun bir sonucu olarak görmüşler ve yeni bir tütün yasası için çalışmalara başlamışlardır” (Gül ve ark., 2009: 216).

Kaynak israfını önlemek, tütün üretim ve ticaretini yeniden düzenlemek, dünyadaki ekonomik gelişmelere ayak uydurmak, değışen ekonomik anlayış ve benzeri nedenlerle yeni yasal düzenlemeler yapma gereğı doğmuştur. Bu bağlamda sektörde önemli bir yer tutan Tekel’in, özelleştirme kapsam ve programına alınması ile yeniden yapılandırılması çerçevesinde; denetim, gözetim ve regülasyon görevlerinin Tekel’den alınarak Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkollü içkiler Piyasası Düzenleme Kurumuna 4733 sayılı Yasa ile verilmesi, 4760 sayılı özel Tüketim Vergisi Kanunu ile tütün mamullerinden alınan vergilerin AB normlarına yaklaştırılması, AB ülkelerinde tütün mamulleri için getirilen standartların uygulanmaya başlanması gibi kararlar alınmıştır (Özkul ve Sarı, 2008: 15).

Nitekim, 03.01.2002 tarihinde kabul edilen ve tütün politikalarını yeniden biçimlendiren, 4733 sayılı “Tütün Kanunu”nun 6. maddesi gereğı; “sözleşmeli üretim esasına göre üretilen tütünlerin fiyatları, tütün mamulleri üreticileri ve/veya tüccarlar ile üreticiler ve/veya temsilcileri arasında varılan mutabakata göre belirlenir” (Resmi Gazete, 2002) ibaresiyle devlet tütünde “destekleme alımı” yapmaktan tedrici olarak çekilmiş ve üretim kotası belirleme ve destekleme alım fiyatı uygulamalarına son verilmiştir. Böylelikle tütün üretimi ve satım düzenlemeleri büyük ölçüde özel sektöre devredilmiştir. Bu yasa sonucunda 2002 yılından itibaren Türkiye’de tütün üretim alanı, miktarı ve üretici sayısında dikkat çekici bir azalış olmuştur (Tablo 3).

Tablo 3: Yıllara Göre Türkiye Tütün Üretim Alanı, Üretim Miktarı ve Üretici Sayısı

Yıl	Üretim Alanı (Dekar)	Üretim Miktarı (Ton)	Üretici
1995	2.099.190	204.440	550.016
2000	2.365.690	200.280	583.474
2002	1.910.000	152.856	410.558
2008	1.468.741	93.403	181.588

[Kaynak: TÜİK 2008 , TAPDK, Özkul ve Sarı (2008 :5)]

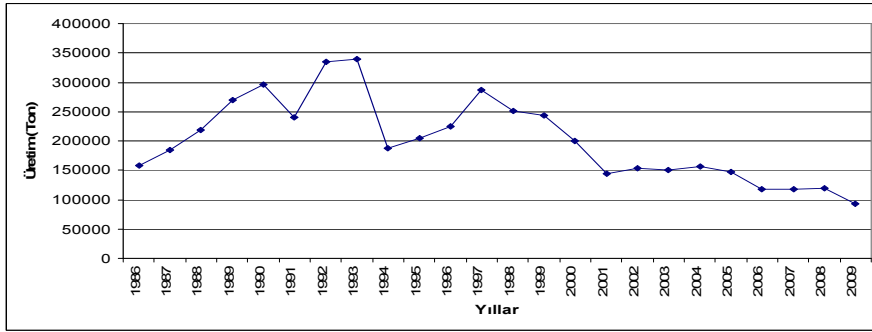
Nitekim 2000-2008 dönemi dikkate alındığında, özellikle 2002 yılında çıkarılan 4733 sayılı Yasayla, ekim alanlarında % 38’lik bir daralma ve üretim miktarında yaklaşık % 54’lük bir azalış meydana gelmiştir. Yine üretici sayısında yaklaşık % 75’lik bir azalış gerçekleşmiştir. “1986 yılında 1177 sayılı Yasanın bazı maddelerinin iptali ile başlayan, Tekel’in özelleştirilmesi ve yetkilerinin yeni kurulan Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkiler Piyasası Düzenleme Kurumu’na (TAPDK) devredilmesi ile devam eden ve süregelen bir dizi yasal düzenlemeler

* Bk. <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/55079.asp> (E.T: 14.01.2010)

başta tütün üreticileri ve aileleri olmak üzere tüm sektörü bir ölçüde tedirginliğe itmiştir” (Özkul ve Sarı, 2008: 2). 1990’lardan 2000’li yıllara kadar sayıları 500.000’in üzerinde seyreden tütün üreticisi, özellikle 2002 yılından itibaren gelişen süreçle Tekel’in, tütün sektöründen çekilişi ve önceki yıllara göre üreticiye önerilen düşük fiyat değerleri, son dönemde üreticilerin sayısında önemli bir azalışa yol açmıştır .

1986’dan günümüze kadar ülkemizin değişen tütün politikaları, üretim değerlerini doğrudan etkilemiştir (Şekil 1). Ülkemizin yakın zamanlı tütün üretim politikaları 3 dönemde ele alınabilir; 1986-1993, yüksek alım fiyatları ve tütün üretiminde artış dönemi, 1993-2002, kota uygulamalarıyla üretimin dengeye oturtulmaya çalışıldığı dönem ve 2002 yılı sonrası, Tekel’in dereceli olarak tütün alımından çekildiği ve tütün üretim sürecinin tamamen piyasanın güncel ihtiyaçları tarafından belirlendiği ve rasyonel üretimin hedeflendiği dönemdir.

Tütün, ülkemizde son yıllarda üretim miktarı ve üreticisi sayısındaki azalışa rağmen, ülkemiz ekonomisi için oluşturduğu katma değer ve istihdam olanaklarıyla günümüzde hala çok önemli bir tarımsal ürün olma özelliğini sürdürmektedir. “Türkiye’de tütün tarımı geleneksel yöntemlere göre yapılan, çok emek gerektiren bir tarım şekli olduğu gibi, senenin büyük bir kısmında da devamlı çalışmayı ve ayrıca makine gücünden ziyade insan gücünü kullanmayı gerektiren bir tarım şeklidir. Tütün tarımı ile uğraşan çiftçi, fidelerin yetiştirilmesi, sökülmesi, tarlaya dikilmesi, tütünün çapalanması, kırılması, dizilmesi, kurutulması, muhafazası ve denklenmesi gibi ağır işleri aile fertleri ile beraber yapmaktadır” (Gül ve Ataseven, 2004: 7).

Şekil 1: Türkiye’nin Yıllara Göre Tütün Üretim Miktarı (Ton), (1986-2009) (Kaynak: FAO 2010a, TAPDK)

1.3. Dünyada Zeytin ve Zeytinyağı

Zeytinin anavatanı Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ni içine alan Yukarı Mezopotamya ve Güney Ön Asya’dır. Yayılışı iki yoldan olmuştur. Birincisi Mısır üzerinden Tunus ve Fas’a, diğeri ise Anadolu boyunca Ege adaları, Yunanistan, İtalya ve İspanya’yadır (Duran, 2006: 8). Zeytinin bir kültür bitkisine dönüşmesi, M.Ö. 4000’lerde gerçekleşti. Ancak, meyvesinin sıkılıp yağının çıkarılması

zeytinyağının yaygınlaştırılması için yaklaşık 1500-2000 yıl daha gerekecektir (Ünsal, 2008: 14).

Tütün, dünyada artan sağlık bilinci nedeniyle giderek önemini yitiriyorsa da zeytin ve zeytinyağı da yine aynı nedenle önemini artırmaktadır. Dünyanın özellikle gelişmiş ülkelerinde zeytinyağı ağırlıklı “Akdeniz Tipi Beslenme” yaygınlaşmaktadır. “Son yıllarda sağlıklı ve uzun yaşama istekliliği, ülkelerin beslenme politikalarında belirleyici rol oynamaktadır. Akdeniz beslenme tarzının benimsenmesi ile birlikte zeytin ve özellikle de zeytinyağı tüketimi artmıştır. Bu durum, dünyada zeytinyağı üreten ülkelerde tüketim miktarının artmasına ya da yeni tüketici ülkelerin zeytin ve zeytinyağı pazarına katılmasına neden olmaktadır” (Tunalıoğlu, 2009: 3), (Tablo 4). Zeytinyağı görece yüksek üretim maliyeti nedeniyle, Akdeniz ülkeleri haricinde, daha çok gelişmiş ülkelerde tüketilmektedir. “Dünyadaki yüksek yaşam standartları ve artan gelir düzeyleri, zeytinyağı tüketiminde yeni pazarların oluşmasına yol açmıştır” (Öztürk ve ark., 2009: 35). Dünya zeytinyağı tüketiminde % 71’lik payı olan Avrupa Birliği dışında, yoğun tanıtım kampanyalarının etkisiyle son senelerde ABD, Kanada, Avustralya ve Brezilya’nın yanı sıra Japonya’da tüketim artışı görülmektedir (Duran, 2006: 11). Dünya’da, Akdeniz havzası iklim özellikleri gösteren yaklaşık 40 ülkede, 10.840.000 hektarlık bir alanda, 18.000.000 ton dane zeytin üretilmektedir (FAO 2010a).

Tablo 4: Dünya Zeytinyağı ve Sofralık Zeytin Üretimi

Yıllara Göre Üretim	Zeytinyağı (Ton)	Sofralık Zeytin (Ton)
2007/2008 (Kesinleşen)	2.788.500	2.147.500
2008/2009 (Geçici Kesinleşen)	2.734.000	2.177.500
2009/2010 (Tahmini)	2.925.000	2.087.500

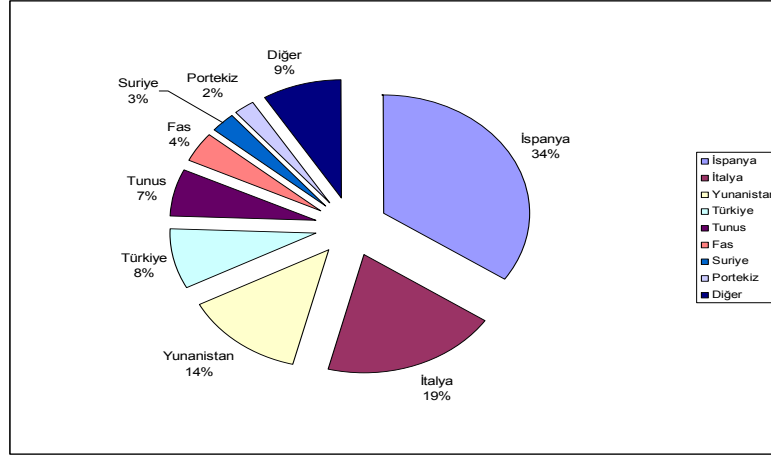
(Kaynak: IOOC, 2010a)

FAO verilerine göre, dünya zeytin üretiminde İspanya (% 34,4) ilk sırayı alırken, ardından İtalya (% 19,4), Yunanistan (% 13,5), Türkiye (% 8,1), Tunus (% 6,5), Fas (% 4,3) ve Suriye (% 2,8) sıralanmaktadır. AB 12.586.106 tonla dünya dane zeytin üretiminin % 69, 5’ine sahiptir (FAOb, 2010), (Tablo 5), (Şekil 2).

Tablo 5: Dünya Zeytin Üretimi

Ülke	Üretim (Ton)
İspanya	6.222.100
İtalya	3.512.660
Yunanistan	2.444.230
Türkiye	1.464.248
Tunus	1.183.000
Fas	765.380
Suriye	495.310
Portekiz	375.000
Diğer	1.621.872
Dünya	18.083.800

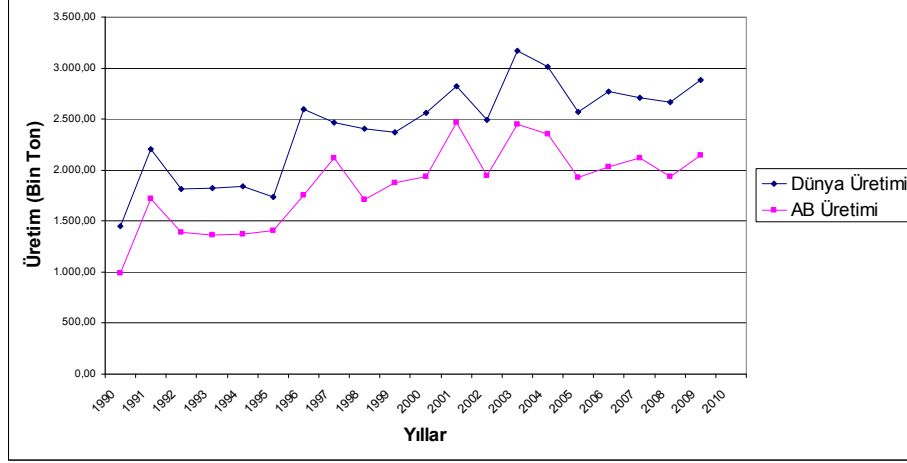
(Kaynak: FAOb, 2010)

Şekil 2: Dünya Zeytin Üretimi (2008) (Kaynak: FAO 2010a)

Bilindiği gibi zeytinin doğal yetişme alanı “Akdeniz iklim bölgesi”dir. Zeytin ve zeytinyağı Akdeniz ülkelerinin geleneksel beslenme alışkanlıklarının doğal bir unsurudur. Beslenme kültürü ve zeytinyağının üretim maliyetlerine bağlı olarak, Akdeniz ülkeleri dünyada zeytinyağını en çok tüketen ülkeler arasında yer almaktadır. AB ülkeleri; İspanya, İtalya, Yunanistan, Portekiz ve Fransa, dünya dane zeytin üretiminin % 69,5’ini, zeytinyağı üretiminin % 72,5’ini (FAOb, 2010), yine dünya sofralık zeytin üretiminin % 32,5’ini karşılayan (IOOC, 2010b) dünyanın en önemli zeytin üreticisi ülkeleridir. AB aynı zamanda dünya zeytinyağı üretiminin % 65’ini tüketmektedir (İOOC, 2010c). İspanya, İtalya, Yunanistan, Tunus, Türkiye, Suriye ve Fas, dünya zeytinyağı üretiminin % 90’ını gerçekleştiren ülkelerdir (Karahocagil ve ark, 2003:14).

Zeytin, ham olarak tüketilemediği için yağlık ve sofralık olarak işlenmektedir. Dünyada ve Türkiye’de zeytin meyvesinin yaklaşık % 70-75’i yağlığa, kalan miktar sofralığa ayrılmaktadır. Çünkü en önemli ürün zeytinyağıdır ve üretilen yağlık zeytinin yaklaşık beşte birinden bir kilogram zeytinyağı elde edilmektedir (Tunalıoğlu, 2009: 1). Bilindiği gibi zeytin üretiminde yıllık periyotlarla artış/azalış görülmektedir. “Var yılı/yok yılı” olarak da ifade edilen bu değişim, “zeytin” konulu yıllık istatistiklerde önemli dalgalanmalara yol açabilmektedir. Son 20 yıllık veriler incelendiğinde, dünya zeytinyağı üretiminde önemli bir artış olduğu dikkati çekmektedir (Şekil 3).

Şekil 3: Yıllara Göre Dünya ve AB Zeytinyağı Üretimi (1990-2010) (Kaynak : İOOC 2010c, İOOC 2010d)

1.4. Türkiye’de Zeytin ve Zeytinyağı

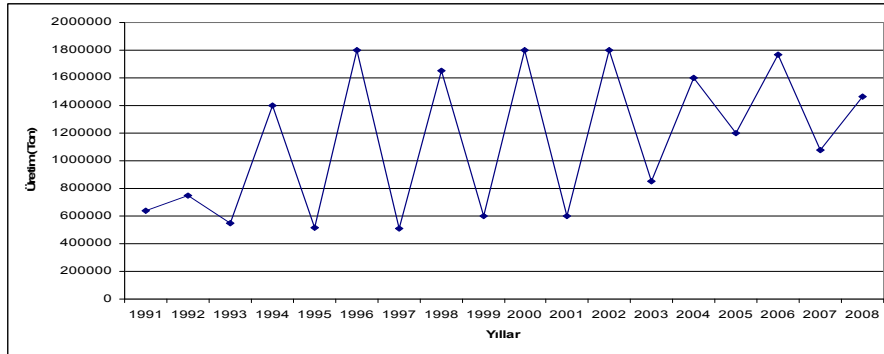
Yabani zeytin oleaster’in aşıyla bir kültür bitkisi olan sativaya dönüştürülmesi yeryüzünde ilk kez M.Ö. 4000’lerde Anadolu, Doğu Akdeniz ve Güney Önasya’da; kabaca Adana, Gaziantep’te başlayıp, Suriye, Lübnan, İsrail’e inen Akdeniz kıyı şeridi ve hinterlandında gerçekleşmiştir (Ünsal, 2008: 14).

Dünyada zeytin ve zeytinyağına artan talep nedeniyle, zeytin üretimi yapan ülkeler üretimlerini büyük ölçüde artırmışlardır. Bu süreçte, dünyanın önde gelen zeytin üreticisi ülkelerinden biri olan Türkiye, kısa sayılabilecek bir sürede, üretim alan ve miktarını önemli ölçüde arttırmıştır (Tablo 6), (Şekil 4).

Tablo 6: Türkiye’de Yıllara Göre Zeytin Yetiştirilen Alanlar ve Üretim Miktarı

	Üretim Yapılan Alan (Dekar)	Üretim Miktarı (Ton)
1995	5.562.090	515.000
2000	6.000.000	1.800.000
2008	7.743.701	1.464.248

(Kaynak: TÜİK, 2008)

Şekil 4: Türkiye’nin Yıllara Göre Zeytin Üretimi, (1991-2008) (Kaynak: TÜİK, 2008)

1995-2008 yılları arasında; Türkiye, zeytin üretim alanını yaklaşık % 28, üretim miktarını da % 65 oranında arttırmıştır. Dünyada üretilen zeytinin yaklaşık 2/3'ünün yağlık olarak tüketildiği hatırlanırsa; ülkemizin de yağlık zeytin üretimi bakımından bu oranı yakaladığı söylenebilir. Ayrıca Türkiye'de meyve veren zeytin ağaçlarının yarısı kadar, henüz meyve veremeyen yaşta fidanın bulunduğu dikkati çekmektedir (Tablo 7).

Tablo 7: Türkiye'de Zeytin Yetiştirilen Alanlar ve Ağaç Sayısı

	Alan (Dekar)	Üretim (Ton)	Meyve Veren Yaşta Ağaç Sayısı	Meyve Vermeyen Yaşta Ağaç Sayısı	Toplam Ağaç Sayısı
Sofralık	2.126.965	512.103	33.599.163	19.473.951	53.073.114
Yağlık	5.616.736	952.145	72.539.733	26.017.215	98.556.948
Toplam	7.743.701	1.464.248	106.138.896	45.761.166	151.630.062

(Kaynak: TÜİK, 2008)

2008 yılı verilerine göre; Türkiye tarım topraklarının yaklaşık % 3,1'i zeytinlik olarak değerlendirilmektedir. Bu değer aynı zamanda ülkemiz meyve alanlarının % 26,6'sına karşılık gelmektedir (TÜİK). Türkiye zeytin üretiminde Ege Bölgesi % 53,9'luk pay ile ilk sıradadır. Yine Ege Bölgesi, Türkiye zeytin alanlarının % 54,6'sına sahiptir (TÜİK, 2008). Türkiye'de yılda ortalama 130 bin ton civarında zeytinyağı üretilmekte, bunun % 50'si ihraç edilirken, üretilen 200 bin ton sofralık zeytinin ise ancak % 25'i ihraç edilmekte, geri kalanı iç tüketime ayrılmaktadır (Özkaya ve ark., 2010: 5-6). Ülkemizde üretilen tarımsal ürünler, ortaya çıkardıkları ekonomik değerlere göre sıralandığında, zeytin 11. sırada yer almaktadır (FAO, 2010c). Tarım Bakanlığının, 2004-2014 yıllarını kapsayan planlamasına göre, önümüzdeki yıllarda da Türkiye'de zeytin üretim değerleri artış gösterecektir (Tablo 8). Türkiye, İtalya, İspanya, Yunanistan ve Tunus gibi Akdeniz ülkeleri, dünyanın önde gelen zeytin ve zeytinyağı üreticileridir. Türkiye, dünya sofralık zeytin üretiminde ikinci, yağlık zeytin üretiminde dördüncü, zeytinyağı üretiminde ise yıllara göre değişmekle birlikte beşinci sırada yer almaktadır (TBMM, 2009). Ülkemizin 2004-2008 yılları arasında yıllık zeytinyağı üretimi ortalama 145.000 ton olup, Türkiye dünyanın altıncı büyük zeytinyağı üreticisidir. "Sağlıklı beslenme ve doğal gıda tüketiminden dolayı dünyanın farklı ülkeleri arasında son 10 yıldan beri zeytinyağına yüksek bir talep bulunmaktadır" (Öztürk ve ark., 2009: 35).

Tablo 8: Tarım Bakanlığı Zeytin Hedefleri (2004-2014)

	2004	2014 (Hedeflenen)
Zeytin dikilen alan (Da.)	6.600.000	10.000.000
Zeytin ağacı sayısı	115.000.000	160-180.000.000
Sofralık zeytin üretimi (Ton)	400.000	650.000
Yağlık zeytin üretimi (Ton)	800.000	2.5-3.000.000
Zeytinyağı üretimi (Ton)	115.000	650-750.000
Zeytinyağı ihracatı (Ton)	70.000	200-250.000
Sofralık zeytin ihracatı (Ton)	35-65.000	150-200.000

Ağaç başına verim (Kg)	12	25
Kişi başına düşen zeytinyağı tüketimi (Kg)	1	5

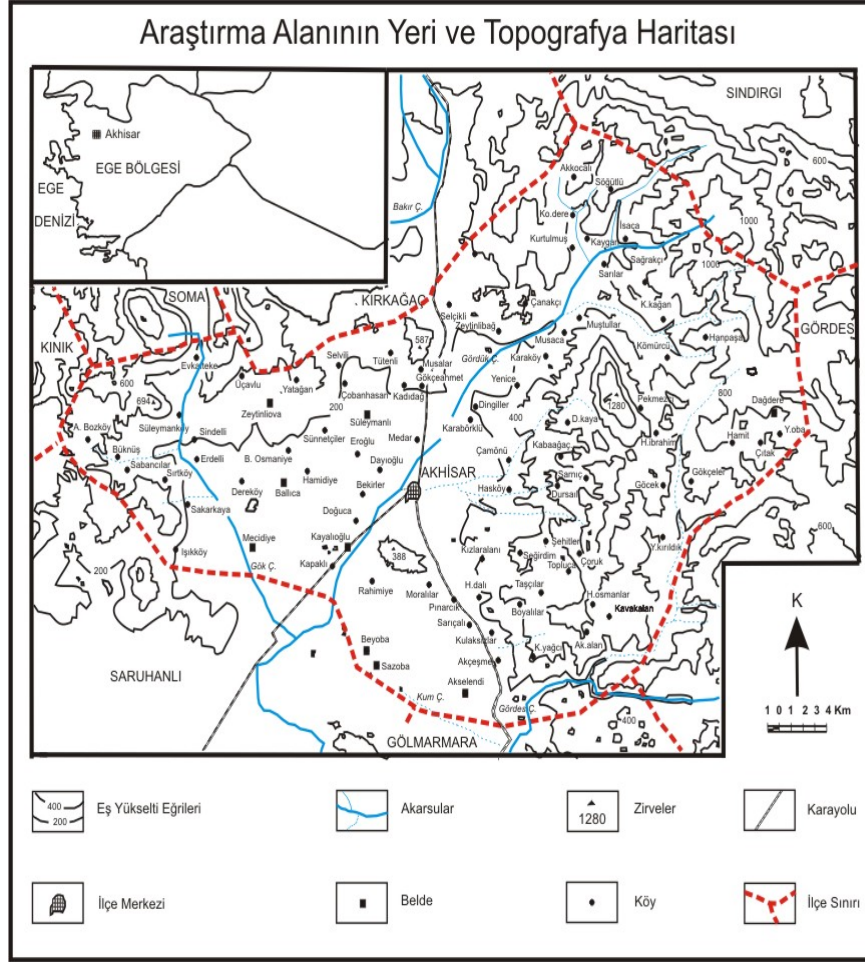
(Kaynak: TBMM, 2009)

Ülkemizde özellikle Ege Bölgesi önemli bir zeytinyağı üretim ve ihracat merkezidir. Ege İhracatçı Birlikleri Kayıtlarına göre; “2008-2009 sezonunda 81 ülkeye yaklaşık 20 bin tonluk zeytinyağı ihracatı yapılmıştır. ABD, Kanada, Japonya ve İtalya zeytinyağı ihracatımızda ilk sıralarda yer alan ülkelerdir” (Boran ve Altıntaş, 2009: 21).

2. Akhisar’da Tütüncülüktten Zeytinciliğe Geçiş Süreci

2.1. Araştırma Alanının Yeri, Sınırları ve Başlıca Özellikleri

Akhisar, Ege Bölgesi’nin kuzey kesiminde yer alan, idari olarak Manisa’ya bağlı bir ilçedir. İlçe yüzölçümü 1750 km², nüfusu 158.857 kişidir (TÜİK, 2009). Akhisar ilçe merkezi, verimli Akhisar ovasına kurulmuştur. “Akhisar ovası, yükseltisi 30-120 m arasında değişen, tabanı alüvyonlarla örtülü dar birer depresyon görünümündedir” (Temuçin, 1991: 1). Ova, yükseltisi yer yer 1200 m’yi aşan dağlık kütlelerle çevrilidir. Akhisar ovasının doğu ve kuzeydoğusunda 1280 m’lik zirveye sahip Görenez dağı, kuzeyinde 569 m’lik Kadıdağ, batı ve güney batısında yükseltisi yer yer 800 m’yi aşan Yunt dağı yer alır (Şekil 5). Akhisar ovası “Yunt dağı’nın güneydoğuya doğru uzantısını meydana getiren ve eteğinde Nuriye, Lütüye köylerinin bulunduğu eşik ile de Manisa ovasından ayrılmıştır” (Öner ve Mutluer, 1993: 134). İnceleme sahası ana rölyef şekilleri olarak dağ, plato ve ovalardan müteşekkildir. En yüksek yerini Görenez dağı üzerindeki Yayla tepe (1280 m), en alçak yerini ise Kum çayı boğazının tabanı (60 m kadar) teşkil eder (Hoşgören, 1983: 3).

Şekil 5: Araştırma Alanının Yeri ve Topografya Haritası

“Araştırma alanı iklim koşulları bakımından “Akdeniz İklim Tipi”nin özelliklerini yansıtır. Nitekim, reliefin doğu-batı doğrultusunda uzanması, Ege denizinin ılıtıcı etkilerinin iç kısımlara kadar sokulmasını kolaylaştırmıştır. Ancak yükseltisi 30-120 m civarındaki ova tabanları ile bu ovaları çevreleyen ve yer yer 1500 m’ye kadar yükselen dağlık alanlar arasında iklim koşulları, özellikle iklimin sıcaklık ve yağış elemanları bakımından bazı farklılıklar ortaya çıkmaktadır” (Temuçin, 1991: 3).

Akhisar ilçesinde 86 köy, 9 belde bulunmaktadır. İlçe ekonomisi önemli ölçüde tarıma dayanmaktadır. Son yıllarda özellikle tarımsal sanayi kuruluşlarındaki artış dikkati çekmektedir. Akhisar’ın gelişmiş ulaşım imkanları, İstanbul-İzmir karayolu güzergahında bulunması, İzmir gibi büyük bir pazara ve Türkiye’nin en önemli ihracat limanlarından biri olan İzmir limanına yakınlığı (80 km) kuşku yok ki Akhisar’ın gelişmesi için önemli avantajlardır.

2.2. Akhisar'da Tütün

Dünyaca tanınan ve aranan, “Şark tipi” tütün olarak isimlendirilen Akhisar tütünü, her zaman Akhisar’ın vazgeçilmez gelir kaynaklarından biri olmuştur. Verimli toprakları ve kaliteli tütün sayesinde, Akhisar, 20. Yüzyılın ilk yıllarından itibaren Orta Doğu ve Balkanlar bölgesindeki en önemli tütün üretim merkezlerinden biri haline gelmiştir (Başsüllü, 2009: 433). Yörenin çok uzun yıllar ana tarımsal üretimi olan tütün, ülkemiz ekonomisinde daima önemli bir yere sahip olmuştur. Tütün üretimi Cumhuriyet’in ilk yıllarında da çeşitli tedbirlerle desteklenmiştir. “Çünkü 1920’lerde Türkiye’nin ihracat gelirlerinin % 35- 36’sını tek başına tütün oluştuyordu” (Kazgan, 2008: 63). Nitekim 1924 yılında ülkemizin ilk bankalarından biri olan “Akhisar Tütünçüler Bankası” kurulmuştur. Tahmin edilebileceği gibi bankanın temel amacı, yöredeki tütün üreticisine kredi sağlayarak, sektörü geliştirmektir. Akhisar, böylelikle daha o dönem çok önemli bir tütün merkezi konumuna gelmişti. Uzun yıllar yerel bir banka olma özelliğini gösteren “Akhisar Tütünçüler Bankası”nın adı, 1954 yılında “Türkiye Tütünçüler Bankası” olarak değiştirilmiş ve yurt çapında hizmet vermesi sağlanmıştır (Wikipedia, 2010).

Tüm dünyada “Şark tipi” tütün olarak bilinen Akhisar tütünü, düşük nikotin miktarı ve hoş kokulu karakteri sayesinde zengin harmanların önde gelen bileşeni konumunda bulunmaktadır. Bu nedenle Akhisar tütünü, tütün tacirleri ve sigara üreticileri tarafından özellikle aranan ve ülkemizin önemli ihraç ürünleri arasında bulunan bir gelir kaynağı olma özelliğindedir (Başsüllü, 2010: 435).

Tütüne yüksek alım değerlerinin uygulandığı 1986-2002 sürecinde, ilçede üretime ayrılan alan yaygınlaşmıştır. 2002 yılında çıkarılan 4733 sayılı Yasayla, tütün sektörüne önemli destekler sağlayan Tekel’in etkinliğinin ortadan kalkmasına bağlı olarak, tütün ekicileri çok büyük oranda üretimden çekilmişlerdir (Tablo 9). “Fiyatlar dolar bazında giderek azalmıştır. 1991’de 6,85 \$/kg olan tütün fiyatı, 2002 yılında 2,53 \$/kg’a düşmüştür. Bu fiyatlar son 20 yıllık periyot göz önüne alındığında, dolar bazında en düşük fiyatlardır” (Özkul ve Sarı, 2008: 6). Günümüzde ise kaliteli tütün 3,50 \$/kg düzeyinde alıcı bulmaktadır (Anonim, 2010c). Yaklaşık olarak bu fiyat düzeyiyle, yörede 2010 yılında 6150 adet üretici, üretim sözleşmesi imzalamıştır (Anonim, 2010a).

Tablo 9: Akhisar’ın Bazı Yıllara Göre Tütün Üretici Sayısı ve Üretim Miktarı

Yıllar	Ekici sayısı	Üretim (ton)
1986	22.961	15.270
1990	27.831	19.550
1994	25.826	11.845
1998	29.521	14.556
2002	14.336	11.661
2006	6.178	7.515
2009	5575	4.000

(Kaynak: Başsüllü, 2009 : 438; Anonim, 2010a)

Akhisar ilçesi, 2000’li yıllara kadar yaygın olarak ürettiği tütün ile tarımsal üretim deseni olarak daha yekpare bir görünüme sahipti. Yakın zamana kadar, 86 köy ve 9 beldenin tamamında tütün ekimi yapılırken; zeytin, pamuk, darı, tahıl, kekik, sebzeçilik gibi tarımsal üretimler, birkaç yerleşim alanı istisna, genellikle ikincil ürünlerdi. 2002 yılından günümüze kadar tütün ekimi yapan yerleşme sayısı bazında pek fazla bir değişim olmamıştır. Yörede halen 80 civarında köyde tütün üretiliyorsa da, pek çok köyde tütün, marjinal bir ürün haline gelmiştir. Akhisar’da esas itibarıyla 30 kadar köy önemli sayılabilecek miktarlarda üretim yapmaktadır. Bu köyler daha çok, doğal ya da ekonomik nedenlerle tütüne alternatif olabilecek bir ürün ikame edemeyen köylerdir. Günümüzde Akhisar’ı yetiştirdiği ürün çeşidine göre kabaca 3 bölüme ayırabiliriz; ilçenin batı, kuzeybatı, güneybatı ve kuzey kesimlerinde zeytin, doğu ve kuzeydoğu kesiminin yüksek alanlarında zeytin için optimum şartlar bulunmadığından ya da ekonomik değeri olan alternatif ürün arayışı sürdüğünden, eskiye nazaran yaygın olmasa da devam edilen tütün, güney kesimindeyse sebze üretimi yaygın tarımsal faaliyetlerdir.

Tütün tarımı, ekiminden hasat süresince yılın 12 ayı yoğun bir çalışmayı gerektirir (Yazan, 2010). Tütünde makineli tarım imkanlarının çok sınırlı olması nedeniyle, yoğun iş gücüne ihtiyaç duyulur. Bu iş gücünü genellikle aile bireyleri oluşturur. Yoğun emek ve aile işçiliği gerektiren ve son derece zahmetli olan tütün tarımı, bu bakımdan çiftçilerin çok fazla isteyerek yaptıkları bir faaliyet değildir. Tütünün ekilişinden itibaren, “tütün kırma” olarak adlandırılan hasat dönemi boyunca, ihtiyaç duyulan iş gücü, ücretli işçilikle karşılandığı gibi, iş gücünün asıl kaynağını genellikle aile fertleri oluştururlar (Foto 1). Bu nedenle hasadın yapıldığı yaz aylarında, ekim yapılan alanların yakınlarına kurulmuş, “dam” adı verilen geçici yerleşmelere ailece taşınılır (Foto 2).

Foto 1: Tütün hasadı (Sakarkaya köyü)

Foto 2: Işıkköy’de zeytinliğe dönüştürülmüş, bir tütün tarlası. Zeytin fidanları arasında kalmış ve artık işlevsiz hale gelmiş bir “dam” yerleşmesi

Özellikle bir dönem getirisi yüksek olması nedeniyle yaygın olarak ekilen tütün, günümüzde yöre çiftçisinin pek çoğu için ekonomik cazibesini yitirdiğinden terk edilmiştir. İç ve dış ticarete önemli bir yeri olan Akhisar tütününün üretimi, özellikle kota uygulaması başladıktan sonra düşüşe geçmiştir. Bu durum sonucunda

ortalama 17-18 bin ton olan üretim 4-5 bin tona kadar gerilemiştir. Tütün alım fiyatlarının düşük seviyelerde seyretmesi, üreticiyi alternatif ürün arayışına itmiştir. Yörede tütüne en önemli alternatif olarak zeytin görülmektedir. Pamuk, darı, üzüm, kekik, meyvecilik ve son yıllarda yaygınlaşan seracılık, henüz tütünün ekonomik boşluğunu doldurmaktan uzaktır.

Tütünün eski önemini yitirdiği son dönemde, yöre halkı ekonomik güçlüklerle karşı karşıya kalmıştır. Tütünün yüksek baş fiyatlarla alındığı dönemlerde daha müreffeh olan köyler, günümüzün değişim şartlarında ekonomik nedenli göçlerin yoğun olarak yaşandığı bir sürece girmiştir. Bu süreç içerisinde pek çok çiftçi tarım işçiliği, hayvancılık gibi yan uğraşlar edinmiştir. Tarımsal kuruluşlarla ve günümüzde sayıları önceki yıllara nazaran epey azalmış olsa da halen tütün üretimi yapan bazı çiftçilerle görüşmemizde; çiftçilerin, ekonomik değerini yitiren tütün üretimini, istemelerine rağmen terk edememelerinin gerekçesi olarak birkaç nokta öne çıkmaktadır:

1. Ürünün bedeli, tütün üreticisine genellikle ürün tesliminde peşin olarak ödenir. Tüccar çiftçilere, ihtiyaç duydukları takdirde nakit avans sağlamaktadır. Ayrıca tüccarla üretim sözleşmesi imzalandıktan sonra, ürünün kalitesine göre belirli fiyatlardan satılma garantisi vardır.

2. Günümüzde tütün üreticileri genellikle küçük ve parçalı arazi sahipleridir. Bu nedenle alternatif ürün deneyebilecekleri arazi sıkıntısı çekmektedirler. Öte yandan tütün yıllık, zeytin çok yıllık bir bitkidir. Yörede zeytin ortalama olarak 5 ila 10 yıl arasında verimli üretime geçebilmektedir. Geniş arazi sahipleri topraklarının bir kısmını çok yıllık zeytine ayırıp, geri kalan kısmında tütün gibi yıllık bitki üretimiyle geçimlerini sağlayabilirken, küçük arazi sahipleri böyle bir imkandan yoksundur (Foto 3). Geçiş sürecini göze alan bir kısım küçük arazi sahibi, geçici olarak tarım işçiliği ya da hayvancılığa yönelmiştir.

3. Tütünçülüğü terk edip zeytinciliğe yönelen köyler daha çok ilçenin kuzeybatı, batı ve güneybatısında yer almaktadır. Çoğunlukla alçak, az eğimli arazilere sahip bu köyler, iklim şartlarının elverişliliği nedeniyle büyük ölçüde zeytinciliğe yönelmişlerdir. Yine bu köylerde tütün üreticilerinin sayıları birkaç kişiyle ifade edilmektedir. Ancak ilçenin doğusu ve kuzeydoğusunda uzanan yüksek Görenez dağının, ortalama 400-500 metreden yüksek kesimlerine kurulmuş olan köyler, zeytin için gerekli olan optimum sıcaklık şartlarına sahip olmadıkları için Akhisar köylerinin genel yönelişi olan zeytin üreticiliğine geçemeyip, çoğunlukla tütün üreticiliğine devam etmektedirler. Ayrıca hayvancılık faaliyeti son yıllarda bu alanlarda bir alternatif uğraş olarak yaygınlaşmıştır. Günümüzde Akhisar'da halen tütünün ana tarımsal üretim olduğu köyler, genellikle bu yüksek kesimlerde yer almaktadır. Yine bu kesimde alternatif ürün olarak denenen kekik üretiminde istenen başarı sağlanamamıştır.

Foto 3: Tütüncülüğten zeytinciliğe geçişin zorluklarının özetleyen bir resim. Işıkköy’de, aynı arazide iki farklı ürün, zeytin fidanları arasına ekilmiş tütün fideleri, zeytinler ürün verene kadar tütüncülük sürüyor.

“Kota uygulaması ile pek çok Ege Bölgesi üreticisi zeytin ve bağ üretimine (son yıllarda da tıbbi bitki) geçmiştir. Bir süre sonra Marmara Bölgesi’nde olduğu gibi, Ege Bölgesi’nde de endüstrileşmeye paralel olarak tütün üretiminin önemini kaybedeceği düşünülmelidir. Aynı kazancı daha az emekle sağladığı takdirde söz konusu tütüncülüğü bırakmaya hazırdır” (Özkul ve Sarı, 2008:16), (Şekil 5).

Akhisar’da yaygın tütün üretiminin sona erdiği günümüzde, köyler ve beldeler düzeyinde yerel bazı farklılıklar ve yönelişler dikkati çekmektedir. Akhisar’ın güney kesiminde yer alan Beyoba, Sazoba, Akselendi gibi verimli, alçak ovalara yerleşmiş beldelerde daha çok sebze, darı, üzüm, pamuk üretimi yapılmaktadır. Kaliteli tütün üretimi için gereken optimum şartların bu yerleşim alanlarında bulunmaması nedeniyle, Akhisar ilçesinde tütün, en yaygın ekiliş gösterdiği dönemlerde dahi, bu yerleşim alanlarında ikincil ürün durumundaydı. Günümüzde bu yerleşmeler, tütünün ekonomik önemini yitirmesinden kaynaklanan yaygın bir alternatifsizlik sorunu yaşamamaktadırlar.

Tütün üretiminden elde edilen gelirin azalmasıyla birlikte yörede, kekik üretiminin yaygınlaştırılmasına yönelik çalışmalar da yürütülmeye başlanmıştır. “Tıbbi ve aromatik bitkilerin tarımının yapılması ile geleneksel tarıma alternatif olabilecek ürün yetiştirilerek, özellikle dağ köylerindeki kırsal fakirliğin ortadan kaldırılabilceği düşünülmüştür” (Okan ve Şafak, 2004: 187). 2000’li yıllardan sonra Orman Bakanlığı ve ilçe kaymaklığının teşvikiyle, alternatif ürün seçeneği sınırlı olan, ilçenin özellikle yüksek doğu kesiminde yer alan 20 civarında köy, tütüncülüğe bir alternatif olarak kekik yetiştirmeye başlamıştır. Hatta bu amaçla Akhisar’da, il özel idaresince kekik yağı üretim tesisi de kurulmuştur. Ancak beklenen verimin alınamaması, fiyat istikrarsızlığı ve pazar sıkıntısı nedeniyle kekik üretim alanları son yıllarda yerlerini önemli ölçüde tütün meyve ağaçlarına terk ederek daralmıştır. Günümüzde yalnızca, Sarılar ve Kabaağaçkıran köylerinde kayda değer bir kekik üretimi sürdürülmektedir (Anonim, 2009).

1990'lı yılların ortalarında başarılı bir kooperatifleşmeyle seracılığa başlayan Çamönü köyü, ilçede yaygın tütüncülüğü en erken terk eden köydür. Köydeki 350 haneden yaklaşık 100 hane seracılıkla uğraşmaktadır. Seralarda domates, salatalık, çilek yetiştirilmektedir (Foto 4). Çamönü köyünün seracılıkta sağladığı başarı, yörede seracılığı teşvik etmektedir. Zeytincilik, sebzecilik, bağcılık köyün diğer tarımsal faaliyetlerdir (Foto 5). Çamönü köyü, Akhisar'ın pek çok köyünün aksine, dönemler itibariyle istikrarlı olarak nüfusunu artırmaktadır (Tablo 11).

Foto 4: Çamönü köyü seraları.

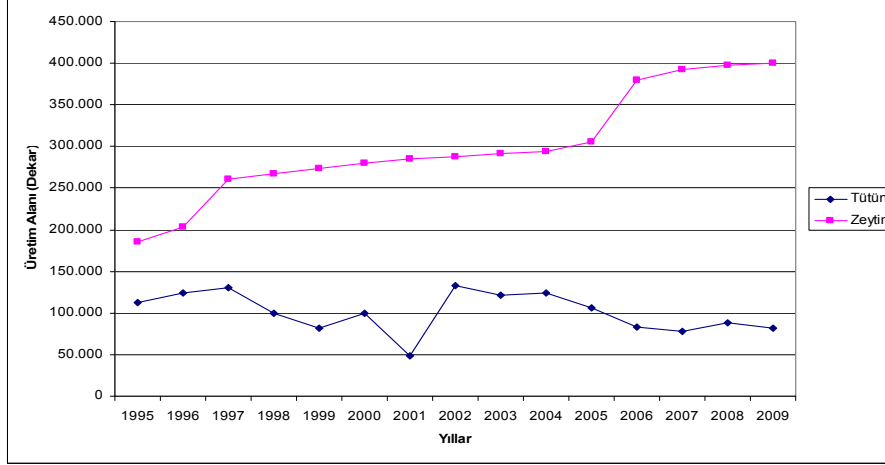

Foto 5: Akhisar köylerinde geniş araziler kaplayan genç zeytinliklere sık sık rastlanmaktadır (Çamönü köyü).

2.3. Akhisar'da Zeytin

“Vejetasyon dönemi dışında veya kış dinlenme döneminde düşük sıcaklıklara karşı oldukça duyarlı olan zeytin, günlük minimum sıcaklığın -7°C 'nin altına düşmesi durumunda zarar görmektedir” (Temuçin, 1993: 119). Akdeniz ikliminin klimaks bitkisi olarak kabul edilen zeytin (*Olea europaea oleaster*), araştırma alanındaki en önemli tarımsal ürünlerden bir diğerini oluşturmaktadır. Özellikle Akhisar ovasının kuzeyi ile Yunt dağının doğu yamaçlarında yaygın olan zeytin ağacı, bakının uygun olduğu alanlarda 450 m'ye kadar yükselmektedir (Temuçin, 1991: 182).

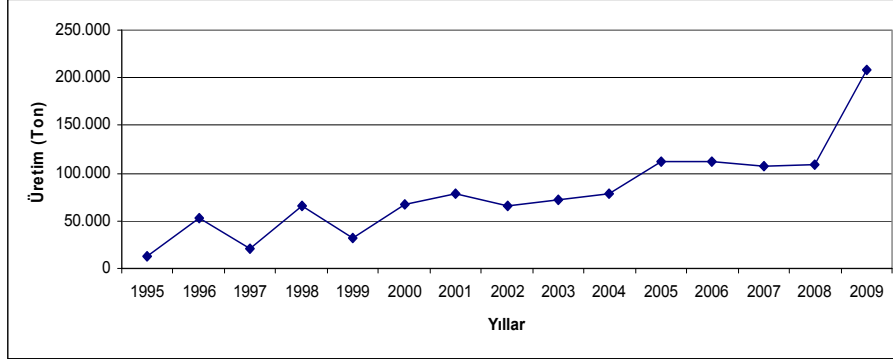
Akhisar'da zeytinin varlığı çok eskilere dayanır. Günümüzden 2000 yıl öncesine kadar Akhisar civarında önemli zeytin alanlarının varlığı bilinmektedir (Ünsal, 2008: 43). Bu bakımdan Akhisar çiftçisi, tütünün yerine önemli ölçüde ikame ettiği zeytin üzerine, çok uzun yıllara dayanan bir bilgi birikimi ve tecrübeye sahiptir. Yörede zeytin, hem ekonomik değerinin yüksekliği hem de bilinen bir tarım ürünü olması nedeniyle yaygınlaşmaktadır. Bu nedenle yöre çiftçisi tütüncülüktен zeytinciliğe geçiş sürecinde çok fazla teknik bir sorunla karşı karşıya kalmamıştır. Yakın döneme kadar ikincil ürün grubunda yer alan zeytini, yöre çiftçisi daha çok kendi ihtiyacını karşılayacak kadar üretmekteydi. Süreç itibariyle son 10 yıllık dönemde zeytin, yörenin en önemli tarımsal ürünü haline gelmiş ve pazar için üretilmeye başlanmıştır. Gerçektende pek çok veri (TÜİK 2008, Anonim 2009) yörede zeytinciliğe yaygın bir yöneliş olduğunu göstermektedir (Şekil 6), (Şekil 7).

Şekil 6: Akhisar Zeytin ve Tütün Üretim Alanlarının Yıllara Göre Değişimi (1996-2009) (Kaynak: TÜİK 2008, Anonim 2009)

Akhisar’da 2000 yılında 200.000 dekar olan zeytin dikili alan, 2009 yılında 400.000 dekara ulaşmıştır. Yine toplam 10.275.000 zeytin ağacının 5.277.000’i meyve veren yaşıta, 4.798.000’i meyve vermeyen yaşıta sahiptir. Buna göre toplam zeytin ağaçlarının % 47’si son 5 yılda dikilen ağaçlardır. İlçenin 827.635 dekarlık tarımsal arazisinin % 48’lik bölümü zeytine ayrılmıştır. Akhisar’da üretilen yıllık ortalama 200.000 ton zeytinin, 130.000 tonu sofralık olarak değerlendirilirken, yağlık olarak ayrılan 70.000 ton zeytinden yaklaşık olarak 15.000 ton zeytinyağı elde edilir. Ayrıca Akhisar’da Gemlik, Ayvalık, Uslu ve Domat olmak üzere 4 zeytin türünün üretimi yaygındır (Anonim, 2009). Yaklaşık 80.000 dekar alanda 60.000 ton civarında, turşuluk yeşil zeytin olarak tüketilen “domat” üretilir (Anonim, 2009). “Akhisar, Türkiye sofralık siyah zeytinin üretiminin % 35’i ile, turşuluk yeşil zeytin olan domatın % 80’ini üretmektedir” (Kayalı ve ark., 2008: 104).

Tütüncülük kadar olmasa da zeytincilikte de, yaklaşık 3 ay kadar süren hasat döneminde yoğun iş gücüne ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle zeytin üretimi yörede önemli bir istihdam sağlamaktadır. Akhisar’da üretim miktarı ve alanı son yıllarda hızla artan zeytin, beraberinde zeytin sektörünün gelişmesine de yol açmıştır. İlçede 1993 yılında üç adet zeytin işleme tesisi bulunurken, son 10 yılda sayısı 300’e yaklaşan; pazarlama, sofralık zeytin işleme ve zeytinyağı üretim tesisi kurulmuştur. Akhisar Ticaret ve Sanayi Odası’na kayıtlı 1600 kadar işletmenin yaklaşık 1/5’ini zeytin üzerine çalışan işletmeler oluşturmaktadır. Bu işletmelerin kapasitesi 150 bin tonu aşmaktadır. Yine bu işletmeler yaklaşık 3 bin kişiye sürekli istihdam sağlarken, mevsimlik işçilerle birlikte çalışan sayısı 5 bini aşmaktadır. Bölgede üretilen zeytinlerin büyük bölümü iç piyasaya verilirken, ihracata yönelik çalışan firmaların esas pazarını ise Romanya ve Bulgaristan oluşturmaktadır (Anonim, 2010b).

Şekil 7: Yıllara Göre, Akhisar İlçesinde Zeytin Üretim Miktarı (Ton), (1995-2009) (**Kaynak:** TÜİK 2008, Anonim 2009)

2.4. Süreç İçinde Akhisar Nüfusu

Bilindiği gibi Türkiye 1950'lerden beri hızlı bir göç ve kentleşme sürecine girmiştir. Akhisar'ın kır nüfusu doğal olarak bu sürecin içerisinde yıllar itibariyle kentlere göç vermektedir. Ancak yörenin önemli bir tarımsal potansiyele sahip olması, kırsal göçü yavaşlatıcı bir faktör olmuştur. TÜİK 2009 verilerine göre Akhisar, % 36'yı bulan kırsal nüfusu ile % 24 olan Türkiye kırsal nüfus ortalamasının üzerinde seyretmektedir. Uzun bir süre Akhisar'ın ana tarımsal üretimi konumunda olan tütünün, son yıllarda değişen tarımsal politikalarla ekonomik öneminin azalması sonucunda, pek çok tütün üreticisi ve iş gücünü oluşturan kitle, kırsal işsizlikle karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle, ilçenin kırsal yerleşimleri hızlı bir göç vermeye başlamıştır. Akhisar'da 2000'li yıllara kadar kırdan kente göç hızı daha düşük oranlarda seyrederken, bu tarihten sonra göç ve kentleşme hızı artmıştır (Tablo 10).

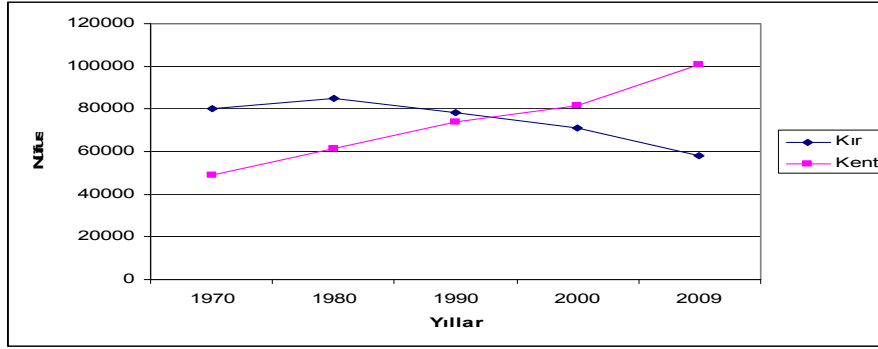
Tablo 10: Dönemler İtibariyle Akhisar İlçesi Kır-Kent Nüfusu ve Nüfus Artış Hızı

Yıllar	Kır Nüfusu	Kır Nüfus Oranı (%)	Kent Nüfusu	Kent Nüfus Oranı (%)	Toplam Nüfus	Kır Nüfusu Yıllık Artış Hızı (%)	Kent Nüfusu Yıllık Artış Hızı (%)
1970	80.336	62,2	48.796	37,8	129.132		
1980	84.953	58,1	61.491	41,9	146.444	5,5	23,1
1990	78.453	51,4	73.944	48,6	152.397	- 7,9	18,4
2000	71.072	46,5	81.510	53,5	152.582	-9,8	9,74
2009	57.960	36,4	100.897	63,6	158.857	-20,3	23,7

(**Kaynak:** TÜİK Nüfus Verileri)

Tütüne yüksek "baş fiyat" uygulandığı 1980-1990 arası dönemde kır nüfusu, yıllık % 7,9'luk bir azalış gösterirken, 1990-2000 döneminde yıllık % 9,8 oranında azalmıştır. Yine aynı dönemde kent nüfusu ise yıllık % 9,74'lük bir artış göstermiştir. Tütün üretiminin önemli ölçüde terk edildiği 2000 yılından sonraki dönemde kır nüfusu, yıllık % 20,3 oranında azalırken, aynı dönemde kent nüfusu artış hızı ise yıllık % 23,7'ye ulaşarak, son 40 yılın en yüksek değerlerini

oluşturmuştur (Şekil 8). Nitekim 1990 yılında % 49'luk bir orana sahip olan kent nüfusu, 2009 yılında yaklaşık % 64'e ulaşmıştır. Kırsal kesim nüfusunun azalış oranının, kent nüfusu artış oranına yakın değerler taşıması göçün yönünün büyük ölçüde ilçe merkezine doğru olduğunu düşündürmektedir.

Şekil 8: Akhisar İlçesi Kır-Kent Nüfus Grafiği (1970-2009) (Kaynak: TÜİK Nüfus Verileri)

Akhisar belde ve köylerinin son yıllarda yoğun olarak göç vermesi, kuşkusuz göçe etken olabilecek diğer faktörlerin yanı sıra, önemli ölçüde tütüncülüğün terk edilmesiyle ilgilidir. İlçe kırsal yerleşmeleri birkaç istisna dışında genel olarak yoğun bir göç vermektedir. Akhisar ilçesinin batısına kurulmuş ve yaygın olarak zeytinciliğe yönelmiş köylerde göç miktarı daha düşük düzeylerde seyrederken, ilçenin doğu kesiminin yüksek dağlık alanlarına kurulmuş ve tütün yerine alternatif bir ürün yerleştirememiş İsaca, Çıtak, Çoruk, Dağdere, Gökçeler, Kavakalan, Yayakırıldık gibi yerleşmelerde göç daha belirgindir (Tablo 11).

Tablo 11: Akhisar Köy ve Beldelerinin Dönemlere Göre Nüfusu (1970- 2009)

KÖYLER	1970	1980	1990	2000	2009
Akcaalan	325	354	376	379	265
Akçeşme			266	264	224
Akkocalı	527	569	585	551	492
Akselendi (B)*	3160	3374	3720	4079	2618
Aşağıdolma	235	218	298	312	284
Başlamış	423	436	465	430	334
Bekirler	413	446	432	287	237
Beyoba (B)*	2893	3.347	4645	2795	2193
Boyalılar	377	289	249	187	145
Çamönü	1129	1.249	1325	1392	1403
Çanakçı	564	618	710	629	550
Çıtak	578	627	636	535	371
Çobanhasan	705	661	744	517	490
Çoruk	471	615	686	338	267
Dağdere (B)*	1787	2055	2355	3369	2597
Dayıoğlu	247	222	236	265	222
Dingiller	198	227	244	240	197
Doğankaya	591	685	657	641	563
Doğuca	272	298	274	222	197
Dolmadegirmen	407	432	720	640	638
Durasıl	470	496	561	576	530

KÖYLER	1970	1980	1990	2000	2009
Eroğlu	343	335	364	281	228
Göcek	302	348	400	432	379
Gökçeahmet	868	913	1003	1044	1071
Gökçeler	300	351	325	369	241
Hacıbrahimler			199	184	120
Hacıosmanlar	495	522	502	557	511
Hamidiye	313	330	316	219	136
Hamitköy	740	746	614	576	520
Hanpaşa	997	1083	1172	1187	1131
Harmandalı	282	294	329	355	260
Hasköy	465	472	479	455	436
İsaca	754	880	880	820	584
Kabaağaçkiran	175	146	101	105	44
Kadıdağı	721	817	971	948	847
Kapaklı	1493	1478	1579	1523	1031
Karabörklü	210	239	304	316	276
Karaköy	342	392	457	452	275
Karayağcı	456	494	249	234	195
Kavakalan	411	458	466	455	338
Kayalıoğlu (B)*	2456	2462	2596	2581	2059
Kayganlı	237	168	134	218	85
Kızlaralanı	428	481	504	458	358
Kobaşdere	117	151	126	136	116
Kocakağan	976	1009	1091	1095	1069
Kömürcü	603	692	753	755	735
Kulaksızlar	221	237	275	256	207
Kurtulmuş	443	452	449	375	321
Mecidiye (B)*	2518	2720	2578	1945	1746
Medar	2047	2854	2162	2016	1938
Moralılar	254	389	518	435	166
Musaca	161	151	152	156	101
Musalar	169	256	284	289	260
Muştullar	334	385	463	385	346
Pekmezci	211	260	282	304	241
Pıncık	458	514	662	449	361
Rahmiye	320	397	564	161	96
Sağrakçı	358	346	459	435	400
Sarıçalı	556	665	745	730	621
Sarılar	444	572	560	466	370
Sarıçıköy	430	460	471	483	408
Sazoba (B)*	1939	2.278	3354	1.748	963
Seğirdim	1223	979	1013	552	443
Selçikli	1457	1.586	1697	2235	1560
Selvili	322	356	363	295	279
Söğütlü	188	94	138	103	71
Süleymanlı (B)*	2786	2.874	2955	2545	2263
Sünnetçiler	601	567	562	532	454
Şehitler				256	146
Taşçılar				126	88
Topluca	419	415	401	253	205

KÖYLER	1970	1980	1990	2000	2009
Tütenli	583	687	702	630	633
Uluşınar	330	346	307	296	281
Yatağan	574	562	657	548	361
Yayakırdık	835	800	934	835	682
Yaykın	406	417	414	507	432
Yeğenoba	671	589	472	508	421
Yenice	717	807	863	791	735
Yenidoğan				284	187
Zeytinlibağ				142	103
Zeytinliova (B)*	4212	3658	4802	4472	3816
Arabacıbozköy	1612	2128	1913	1704	1202
Balıca (B)*	1648	1985	2187	1984	1835
Büknüş	815	833	937	641	438
Bünyanosmaniye	607	605	611	558	449
Dereköy	1266	1271	1366	1278	1094
Erdelli	647	697	774	525	436
Evkafeke	165	90	114	97	100
Işıkköy	691	887	1001	604	550
Sabancılar	361	396	451	348	276
Sakarkaya	711	848	970	724	642
Sırtköy	159	161	180	158	145
Sindelli	539	552	573	553	494
Süleymanköy	485	501	536	393	310
Üçavlu	413	414	484	559	422

*(B) Belde

(Kaynak: TÜİK Nüfus Verileri)

183

Sonuç:

Türkiye, AB üyelik süreci çerçevesinde, bir süredir Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikaları ile uyumlu tarımsal politikalar yürütmektedir. Bu bağlamda tarım alanında AB ile uyumlu üretim tercihleri, rasyonel üretim ve pazar gibi konularda ortak yönelişler içerisinde. Dünyada zeytinyağı tüketiminin arttığı ve AB'nin dünyanın en önemli zeytin ve zeytinyağı üreticisi olduğu düşünüldüğünde, Türkiye'nin son yıllarda zeytin üretimini artırması, AB'nin tarımsal yönelişleri ile uyum göstermektedir. Türkiye ile AB arasında benzer bir uyum bütün politikası için de geçerlidir.

Akhisar'da tütün üretimi yapan çiftçiler, farklı tarımsal ürünler yetiştirme eğilimindedirler. Tütün üretiminin çok zahmetli olması, yoğun emek gerektirmesi ve ekonomik değerinin azalması bu sonucu doğurmaktadır. Akhisar'da hâlâ tütün üretimi yapan çiftçiler, çeşitli etkenler nedeniyle tütüncülüğü terk edememektedirler. Bu durumda dikkat çekici olan, çiftçilerin çoğunlukla kendi imkanlarıyla arayışlarını sürdürmeleridir. Yörede var olan çeşitli tarımsal kuruluşlar çiftçileri bir bütün olarak organize ederek yönlendirecek etkiden uzaktır. Çiftçilerin bir kısmı, adeta deneme yanılma yöntemiyle yıldan yıla değişen tarımsal ürünlere yönelmektedirler. Bu da ciddi üretim kayıplarına yol açmakta, çiftçiye ve tarımsal ekonomiyi zarara uğratmaktadır. Sorunların en aza indirilmesi için ilgili kuruluşların sağlayacakları tarımsal kredilere ve kooperatifleşmeye ihtiyaç

duyulmaktadır. Unutulmamalıdır ki Akhisar, Ege Bölgesi'nin çok önemli tütün ve zeytin üreticisidir. Ege Bölgesi'nde üretilen tütünün % 12'si ile zeytinin % 25'ini Akhisar ilçesi karşılamaktadır (TÜİK, 2008).

Tarımsal düzende son yıllarda oluşan belirsizlik ortamı sonucunda, Akhisar köy ve beldeleri hızla nüfus kaybetmektedir. Buna rağmen Akhisar ilçesi, kısa sayılabilecek bir dönemde ve ani gelişen süreçlere başarılı sayılabilecek bir biçimde uyum sağlayabilmiştir. Akhisar yakın döneme kadar “tütüncülüğün merkezi”yken, bugün, zeytin sektöründe pazar ağırlığını giderek artırarak “zeytin üssü” olma durumuna gelmiştir.

İlçenin kırsal ve kentsel yaşayış düzeninde uzun bir süre tütüncülük etkili olmuştur. Akhisar, tütünün değer yitirdiği, buna karşın zeytin ve zeytinyağının dünyada önem kazandığı, her iki süreci kaybettirdiği ve kazandırdıklarıyla eş zamanlı olarak yaşamaktadır. Coğrafi özellikleriyle Akhisar, tarımsal üretim bakımından önemli avantajlara sahiptir. Yörede 80 çeşit meyve ve sebze yetiştirilmektedir (Anonim, 2009). Ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayanan ilçe, tarımsal ürün değişimi bağlamında çok ilgi çekici bir gözlem alanı haline gelmiştir. Sözü edilen değişim yalnızca bir tarımsal üründen diğerine geçiş değildir. Tütün, 100 yılı aşkın bir süredir Akhisar'ın asıl üretimi olmuş; bir yaşam, üretim ve ticaret kültürü oluşturmuştur. Hasat dönemi olan yaz mevsiminde, geçici “dam” yerleşimlerine göç edilip, 12 ay boyunca yoğun çalışmayı gerektiren tütünden, ortalama 6 ay yoğun çalışılan ve hasat zamanı sonbahar ve kış ayları olan zeytin üretimine geçilmektedir. Tütün oluşturduğu yaşam kültürüyle pek çok edebi esere konu olmuş bir üründür. Söz konusu olan tarımsal ürün değişimi, aynı zamanda sosyolojik yönüyle de dikkati çeken, çok boyutlu bir dönüşümü ortaya çıkarmıştır.

KAYNAKLAR

- ACS (American Cancer Society). (2009). *2009 Edition Of The Tobacco Atlas Catalogues Catastrophic Toll Of Tobacco Worldwide*.
http://www.acsevents.org/docroot/MED/content/MED_2_1x_2009_Edition_Of_The_Tobacco_Atlas_Catalogues_Catastrophic_Toll_Of_Tobacco_Worldwide.asp (E.T: 12.01.2010)
- Anonim. (2009) *Akhisar İlçe Tarım Müdürlüğü Verileri*. Akhisar/Manisa.
- Anonim. (2010a). *Akhisar Ziraat Odası Verileri*. Akhisar/Manisa.
- Anonim. (2010b). *Akhisar Ticaret ve Sanayi Odası Verileri (ATSO)*. Akhisar/Manisa.
- Anonim. (2010c). *TAPDK, Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu Verileri*. Ankara.
- Başsüllü, Ç. (2009). “Akhisar Yöresinde Tütün Üretimi, Yöreye Katkıları ve Alternatif Bitkiler”. *II. Ormancılıkta Sosyo-Ekonomik Sorunlar Kongresi*, 19-21 Şubat, SDÜ, Isparta, s. 432-443.
- Boran, Ş., Altıntaş, G. B. (2009). Türkiye'nin Tarım Ürünleri Pazarındaki Yeri ve Çözüm Önerileri. *AR&GE Bülten 2009 Eylül Sektörel*, İzmir: İZTO, s. 19-24.
- Duran, M. (2006). *Zeytin/Zeytinyağı Sektör Raporu*. [www.ito.org.tr/Dokuman/ Sektor/1-106.pdf](http://www.ito.org.tr/Dokuman/Sektor/1-106.pdf) (E.T: 07.01.2010)

- FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nations). (2010a). <http://faostat.fao.org/site/567/DesktopDefault.aspx?PageID=567> (E.T: 10.02.2010)
- FAO, (2010b). <http://www.fao.org/english/newsroom/news/2003/26919-en.html> (E.T: 10.02.2010)
- FAO, (2010c). <http://faostat.fao.org/site/339/default.aspx> (E.T: 10.02.2010)
- Gül, U. ve Ataseven, Y. (2004). Tütün. *T.E.A.E. BAKIŞ*, (6), Nüsha 11, s. 1-8. <http://www.aeri.org.tr/PDF/Bks-6-11.pdf> (E.T: 11.02.2010)
- Gül, U., Arısoy, H., Sivük, H., Ataseven, Y. (2009). Alternatif Ürün Projesi Kapsamında Tütün ve Bazı Ürünler Arasında Kârlılık Karşılaştırmaları. *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 2009 6(3), s. 215-226.
- Hoşgören, Y. (1983). *Akhisar Havzası-Jeomorfolojik ve Tatbiki Jeomorfolojik Etüt*. İstanbul: İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yayınları No: 3088.
- Jaffee, S. (2003). Malawi's Tobacco Sector: Standing on One Strong Leg is better than on None. *World Bank, Africa Region Working Paper Series*, No: 55, www.worldbank.org/afr/wps/wp55.pdf (E.T: 04.02.2010)
- İOOC (International Olive Oil Council). (2010a). <http://www.internationaloliveoil.org/COIAdmin/resources/pdf/MarketSept-Dec09%20English.pdf> (E.T: 03.02.2010)
- İOOC, (2010b). <http://www.internationaloliveoil.org/web/aaingles/corp/AreasActivitie/economics/AreasActivitie.html> (E.T: 03.02.2010)
- İOOC, (2010c). http://www.internationaloliveoil.org/downloads/production1_ang.PDF (E.T: 03.02.2010)
- İOOC, (2010d). http://www.internationaloliveoil.org/downloads/production2_ang.PDF (E.T: 03.02.2010)
- Kayalı, A. C., Tokmakoglu, U., Sesli, M., Kayalı, N. T. (2008). Development Potential of Olive Production Establishments in Akhisar-Manisa-Turkey. *Asian Journal of Scientific Research*, 1 (2), s. 103-112. <http://docsdrive.com/pdfs/ansinet/ajsr/2008/103-112.pdf> (E.T: 01.02.2010)
- Kayıkçı, S. (2005). Bir Kamu Politikası Süreci Analizi: 1980 Sonrası Türkiye'de Tütün Politikası. *Mülkiye Dergisi*, (247), C. XXIX, Ankara. <http://kayaum.politics.ankara.edu.tr/yonetimincelemeleri/politikasureci.pdf> (E.T: 16.01.2010)
- Kazgan, G. (2009). *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, 4. Baskı. İstanbul: İBÜ Yayınları.
- Karahocagil, P., Tunalioglu, R., Tan, M. (2003). "2003, Dünyada ve Türkiye'de Zeytinyağı ve Sofralık Zeytin Durum-Tahmin ve Öngörü (2002/2003)". *Türkiye 1. Zeytinyağı ve Sofralık Zeytin Sempozyumu Bildirileri*, 2/3 Ekim, İzmir, s. 13-17.
- Okan, T., Şafak, İ. (2004). Akhisar Yöresindeki Kekik ve Tütün Üretiminin Ekonomik Açıdan Karşılaştırılması. *İ. Ü. Orman Fakültesi Dergisi*, Seri: A, C. 54, (1), s. 187-205.
- Özkaya, M. T., Tunalioglu, R., Eken, Ş., Ulaş, M., Tan, M., Danacı, A., İnan, N. ve Tibet, Ü. (2010). "Türkiye Zeytinciliğinin Sorunları ve Çözüm Önerileri". *TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi*, 11-15 Ocak, Ankara, s. 515-537.
- Özkul, İ., Sarı, Y. (2008). "Türkiye'de Tütün Sektörünün Durumu, Sorunları ve Çözüm Önerileri". 2. *Ulusal İktisat Kongresi*, 20-22 Şubat, İzmir: İİBF İktisat Bölümü.
- Öztürk, F., Yalçın, M., Dıraman, H. (2009). Türkiye Zeytinyağı Ekonomisine Genel Bir Bakış. *Gıda Teknolojileri Elektronik Dergisi*, C. 4, (2), s. 35-51.

- http://www.teknolojikarastirmalar.com/pdf/tr/02_2009_4_2_58_411.pdf (E.T: 14.01.2010)
- Öner, E., Mutluer, M. (1993). Akselendi Ovasında Kumul Oluşumu ve Buna Bağlı Çevre Sorunları. *Ege Coğrafya Dergisi*, (7), s. 133-160.
- Resmi Gazete, 2002, Sayı: 24635
- TAPDK (Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu), <http://www.tapdk.gov.tr/> (E.T: 04.02.2010)
- TBMM, (2009). “2004-2014”, <http://www2.tbmm.gov.tr/d23/7/7-6572c.pdf> (E.T: 04.02.2010)
- Temuçin, E. (1991). *Manisa-Akhisar Ovalarında İklim ve Ortam İlişkileri*, Yayımlanmamış doktora tezi. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Temuçin, E. (1993). Türkiye’de Zeytin Yetiştirilen Alanların Sıcaklık Değişkenine Göre İncelenmesi”. *Ege Coğrafya Dergisi*, (7), s. 117-131.
- Topçu, T. (2003). *Avrupa Birliği Tütün Ortak Piyasa Düzeni ve Türkiye’de Uygulanabilirliği*, Uzmanlık Tezi, T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Dış İlişkiler ve A. T. Koordinasyon Dairesi Başkanlığı, Ankara.
- Tunalıoğlu, R. (2009). “Türkiye’de Zeytincilik ve Pazarlama Politikaları: 2000-2010”. *Tarım 2015 Zeytin ve Zeytinyağı Sempozyumu*, 29 Mayıs, İzmir, Yaşar Ün., s. 1-13.
- TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu), (2008). [http://www.tuik.gov.tr/ bitkiselapp/bitkisel.zul](http://www.tuik.gov.tr/bitkiselapp/bitkisel.zul) (E.T: 06.02.2010)
- TÜİK, (2009). <http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitapp/adnks.zul> (E.T: 06.02.2010)
- TÜİK, Nüfus Verileri (Akhisar; 1970, 1980, 1990, 2000), <http://tuikapp.tuik.gov.tr/nufusmenuapp/menu.zul> (E.T: 08.02.2010)
- Tütün Raporu, www.pankobirlik.com.tr/portal/TUTUN_RAPORU.doc (E.T: 12.02.2010)
- Wikipedia, http://tr.wikipedia.org/wiki/Akhisar,_Manisa (E.T: 09.02.2010)
- Ünsal, A. (2008). *Ölmez Ağacın Peşinde, Türkiye’de Zeytin ve Zeytinyağı*, İstanbul: YKY, 7. Baskı.
- Yazan, G. “Ege Bölgesi İçin Tütün Takvimi”. <http://www.tutunbirligi.com/T%C3%BCt%C3%BCnRehberi/EgeB%C3%B6lgesiT%C3%BCt%C3%BCnTakvimi/tabid/69/Default.aspx> (E.T: 11.02.2010)

KAFKASYA'DAN ANADOLU'YA GÖÇLER
(SİVAS İLİ ÖRNEĞİ)MIGRATION INTO ANATOLIA FROM THE CAUCASUS
(AN EXAMPLE OF SİVAS PROVINCE)

Faruk KOCACIK*

Mehmet ESER**

Özet:

Bilindiği gibi, XVI. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun yerleştirme politikası dışa dönüktü. Diğer bir deyişle Anadolu'daki kalabalık nüfus yeni ele geçirilen yerlere gönderiliyordu. Fakat bu politika daha sonra zorunlu olarak içe yönelik hale dönüştü. Bu gün Anadolu'daki birçok köy, içe dönük göçler ile kurulmuştur. Kafkas'lardan yapılan göçler de ülkemizdeki yerleşimde önemli rol oynamış olup, makalemizde bu konuya değinilecektir.

Bu çalışmada XIX. yüzyılda çeşitli nedenlerle Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na, özellikle de Anadolu'ya yönelik göçler ele alınmaktadır. Göç edenlerin Anadolu'da nerelere yerleştiklerinin yanında, İç Anadolu Bölgesi'nde Sivas'ta bulunan Kafkas göçmenlerinin oluşturduğu Çerkes köyleri hakkında bilgi verilmektedir. Sivas'ta göçmenlerin yerleştiği başlıca yerler; Şarkışla, Yıldızeli, Kangal ve Zara ilçelerine bağlı köylerdir.

Anahtar Kelimeler: Göç, Kafkasya, Anadolu, Osmanlı İmparatorluğu, Yerleşim yerleri.

Abstract:

As it is a general known fact that the Ottoman Empire's settlement politics is mainly based on outer places untill the XVI. Century. In other words citizens were sent from Anatolia to the conquered lands. But this policy became towards the inner places because of obligations. Today a lot of villages in Anatolia were built with the migrations to the inner lands. The migrations from the Caucasia to the inner lands play an important role in the foundation of our country, and this subject is our article's main theme.

In this paper, the migration in XIX. Century, towards Ottoman Empire from Caucasia, especially towards Anatolia are being examined. Information is given about the places where they have been settled in Anatolia and about Cherkess villages created by immigrants in Sivas, in middle Anatolia. The Caucasians settled in Sivas are mostly found in: Sarkışla, Yıldızeli, Kangal and Zara towns.

Key words: Migration, Caucasia, Anatolia, Ottoman Empire, Settling areas.

* Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü – Sivas
kocacik@cumhuriyet.edu.tr

** Öğr. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi Sağlık Hizmetleri MYO – Sivas meser@cumhuriyet.edu.tr

Giriş:

Anadolu, tarihsel gelişim içinde, gerek tarih öncesi gerek tarihsel dönemlerde büyük rol oynamış, birçok uygarlığın beşiği olmuştur. Bu tarihsel gelişim içinde toplumsal yapı da birçok değişikliklere uğramıştır. Bugünkü Anadolu'nun toplumsal yapısı ve sorunları, geçmişteki toplumsal-ekonomik yapı ya da doğurguları ile ilişkilidir.

Kafkasya'dan göç yoluyla gelerek Anadolu'ya yerleşen ve günümüzde Anadolu'nun yerli halkları arasında yer alan Çerkes toplulukları önemli orandaki nüfusları ile, "Anadolu'nun savunulması ve cumhuriyetin inşa sürecine önemli katkılarda bulunmuşlardır" (Ünal, 1996). Anadolu'daki yerleşmeler içerisinde Sivas ili ve çevresi bu yerleşmeler içerisinde önemli bir yere sahiptir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu bir "kolonizasyon devinimi" olarak nitelenmektedir (Barkan, 1944: 343-356). Bir başka tanıma göre de, Osmanlı İmparatorluğu, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile başlayan bir büyük göç hareketinin, Anadolu ve Rumeli topraklarında gerçekleşen en son ve en büyük sentezidir" (Ateş, 1978: 102).

Osmanlı yönetim düzeni, kuruluş ve yükselme devirlerinde (1300-1579) imparatorluğun çeşitli bölgelerinde, kendinden önceki sosyal ve ekonomik yapıyı muhafaza etmek ilkesine dayandığından (Göyünç, 1973: 71-99) Anadolu ve Balkanlar'da tımar sistemi titizlikle uygulanmaktaydı. XVI. yüzyıl ortalarından itibaren tımar düzeninin, kısmen dış ekonomik etkenlerle bozulması üzerine (Lewis, 1970: 29-31) devletin sosyal, yönetsel ve mali yapısı değişmeye başladı (Kongar, 1976: 52 ve Karpat, 2002: 57-77).

İmparatorluğun XVI. yüzyıla kadarki dışa dönük olan yerleştirme politikası da toprak kayıpları nedeniyle XIX. yüzyılda zorunlu olarak içe dönük bir görünüm kazandı. Artık sınırlar dışındaki topraklarda kalan Müslüman Türkler, Anadolu'ya veya elde bulundurulmuş diğer kesimlere göç etmeye başlamışlardı. Bu göçler, Cumhuriyet döneminde de devam etti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü, yol açtığı olağan üstü giderlerle bir ölçüde hızlandıran göçler, toplumun yapısına da büyük etkilerde bulunmuş ve günümüze dek süregelmiştir. Bugün Anadolu'da var olan köylerin büyük bir kısmı, bu göç dalgaları ile gelenlerce kurulmuştur. Türkiye'nin yerleşme biçimini önemli derecede etkileyen bu yerleşim yerlerinin bilinmesi, toplumsal yapının daha iyi tanınmasına da yardımcı olacaktır.

1. Kafkasya'dan Göçler

Kafkasya sözcüğüyle; Azak Denizi, Maniç çukurları, Hazar denizi ve Karadeniz arasında kalan Apşeron Yarımadası'ndan başlayarak, kuzeybatı istikametinde toplam 1200 km uzunluğunda ve 110-180 km genişliğindeki Kafkas dağlarının her iki yanında uzanan topraklar kastedilir.

Kafkas dağlarının ikiye ayırdığı Kafkasya'nın güneyinde, Gürcistan ve Azerbaycan yer alır. Bu bölgeye Transkafkasya da denilmektedir. Kuzeyde yer alan ve Kuzey Kafkasya olarak bilinen bölgede ise Adigey, Abhazya, Karaçay-Çerkes, Kabardey-Balkar, Kuzey Osetya, Güney Osetya, İnguşetya, Dağıstan ve Çeçenya bulunur.

Kafkasya, kuzey ve güney olarak ikiye ayrılır. Kuzey Kafkasya, güneyde Kafkas dağları, doğuda Hazar Denizi, kuzeyde Kuma ve Kuban nehirleri, batıda Karadeniz ile çevrilidir (Allen-Muratoff, 1966: 3-4). Son iki yüz yıl içinde Osmanlı İmparatorluğu topraklarına bu ülkeden yapılan göçler, büyük bir kısmı Çerkezistan¹ ve Dağıstan'dan (Bala, 1997b: 456-459) oluşan Kuzey Kafkasya kısmından olmuştur.

Nüfusunun tamamını Müslümanların oluşturduğu kuzey Kafkasya'da yer alan Çerkezistan, Çeçenistan ve Dağıstan'da; Çerkezler (Adigeler), Ubıhlar, Abhazlar, Balkarlar, Osetler, Çeçenler, Lezgiler ve Kumuklar yaşıyordu (Firuzoğlu, 1999: 687).

Göçebelikten yerleşik hayata geçen Kafkasya'daki Türk boyları, özellikle Selçuklular ülkesinden akın eden Orta Asyalı boylar ile birlikte Moğol istilası zamanında bölgenin Türkleşmesinde etkili olmuşlardır (Caferoğlu, 1976: 1121).

Kuzey Kafkasya'dan göçler, 1768 yılından sonra Rusların burayı istilaları nedeniyle başlamıştır (Bala, 1997c: 381). Şeyh Şamil'in 1859'da Ruslara yenilgisi ve tesliminden sonra da bu göçler yoğunlaşmıştır (Pinson, 1973: 71). Göçlerin en yoğun olduğu dönem ise 1859-1864 yılları arasındır.

1863 yılında 100.000 tahmin edilen Çerkes göçmenlerinin, 1863-1866 yılları arasında 150.000 kişiye ulaştığı belirtilmektedir (Pinson, 1973: 72). Kuzey Kafkasya'dan göç eden Çerkeslerin bir kısmı Avrupa Türkiye'sinde Bulgaristan, Trakya ve Makedonya bölgelerine; bir kısmı ise Anadolu'ya yerleştirilmiştir. 1864 Temmuz'una kadar Rumeli'ye yerleştirilenlerin sayısı, aile olarak 40.000 idi. Aynı yıl sonuna kadar bu sayı 70.000 aileye çıkmıştır. Aynı yıl sonlarında Sırbistan'da, Bulgaristan'da ve Tuna kıyılarında yerleştirilenler ise 150-200.000 kişi olarak gösterilmektedir.

Osmanlı resmi belgelerine göre, Rumeli'de Çerkeslerin yerleştiği iller ve buralara düşen aile sayısı şu şekildedir: Edirne 6.000 aile, Silistre-Vidin 13.000 aile, Niş-Sofya 12.000 aile, Zıştovi-Niğbolu 10.000 aile, Ruscuk-Doburca ve Kosova-Priştine 42.000 aile (Pinson, 1993: 46). Çerkesler, 1867-68 ve 1876-78 yıllarında Bulgaristan'daki isyanları bastırmakta Osmanlı Devletine yardımcı olmuşlardır (Pinson, 1973: 82).

¹ Çerkezistan (Çerkesya); Kafkas halklarının tümünü (Adige, Abhaz, Ubıh, Karaçay, Oset, Çeçen-İnguş ve Dağıstanlılar) Çerkes üst kimliği kapsamında değerlendiren tarihçiler ve kuruluşlar, tüm Kuzey Kafkasya'yı Çerkesya adıyla ifade etmektedirler.

Rumeli'deki bu yerleşmelerin yanı sıra Anadolu'ya da bir hayli Çerkes yerleştirilmiştir. 1860-65 yılları arasında Osmanlı topraklarına göç eden 600.000 Çerkes'ten 175.000'i Rumeli'ye; 30.000'i Ürdün, Şam ve Halep'e; geriye kalan 400.000'i de Anadolu'ya yerleştirilmiştir (Davison, 1963: 151).

1864 yılında Samsun'da bulunan H. J. Lennep'in göçmenlere ilişkin anlattıklarından kasabanın nüfusu 10.000'i geçmezken, gemiler dolusu gelen Çerkes göçmenlerinden dolayı 45.000 kişiyi aştığı, her gün deniz yoluyla 500'den fazla göçmen geldiği, sıtma, hava değişimi nedenleriyle ölümlerin çok olduğu anlaşılmaktadır (Lennep'ten aktaran Aktüre, 1978: 101). Buna göre Kafkasya'dan göç edenlerin çoğu Anadolu'ya Samsun'dan başka Trabzon, Batum, Akçakoca, Giresun, Fatsa, İnebolu, Ayancık, Şile limanlarından giriş yapmışlardır. Ruslar tarafından Çerkeslere deniz yoluyla ve eşyasız olarak Kafkasya'yı terk etmelerinin şart koşulduğu da bilinmektedir (Aydemir, 1988: 34).

1859 yılında Şeyh Şamil'in yenilgisinden sonra da bazı Çerkesler Ruslara karşı direndiler, ancak bu direnmeler 1864 yılında Rusların etkisiyle son buldu. Göç edenlerin yanı sıra 1877 yılına kadar çeşitli baskı ve eziyet altında yaşamlarını sürdüren Çerkesler, 1877'de başlayan Osmanlı-Rus savaşından yararlanarak yeniden ayaklanmışlardır. Osmanlı ordusu yenilince de Çerkesler'in bütün ileri gelenleri idam edilmiş, çoğu da Sibiry'a sürülmüş ve ellerinden malları ve toprakları alınmıştır (Bala, 1997c: 384).

1877'den 1897'ye kadar göç eden Çerkeslerin sayısı 323.000 olarak gösterilmektedir (Kutlu, 1973-74: 24). Bu sayıyı 500.000 olarak gösterenler de vardır (Türkiye Ansiklopedisi, XVII: 458). Ayrıca Berlin Antlaşması ile de Çerkeslerin bir kısmı Suriye'ye gönderilmiştir (Şimşir, 1968: 351-391).

Kuzey Kafkasya'dan yapılan göçlere ilişkin sayılar görüldüğü gibi oldukça değişiktir (Barthold, 1997: 141 ve Yüksel, 1994: 116-117). Oysa ortalama olarak da 1.2 milyonun üzerinde Çerkesin göç ettiği belirtilir (Karpat, 1985: 68). Değişmeyen gerçek ise Çarlık Rusya'sının çeşitli baskı ve zulümlerle Kafkasya'nın Otokton halkı olan Çerkeslerin göçüne neden olduğu; topraklarını, mallarını elinden aldığı ve bu politika nedeniyle önceleri Balkan yarımadasına, 1877'den sonra da oradan Anadolu'ya veya doğrudan doğruya kendi ülkelerinden Anadolu'ya göç ettikleridir.

2. Kafkas Göçmenlerinin Anadolu'da Yerleştikleri Bölgeler ve Şehirler

Osmanlı iskan politikalarına uygun olarak Çerkeslerin yerleştirildikleri bölgeler, başta Anadolu olmak üzere; Suriye, İsrail, Mısır, Ürdün ve Balkanlarda Bulgaristan, Sırbistan, Arnavutluk ve Romanya topraklarıdır. Anadolu'da yoğun yerleşmelerin olduğu iller Samsun, Balıkesir, Tokat, Kayseri, Sivas, Bursa ve Eskişehir'dir. Bölge olarak da Batı Anadolu, Orta Karadeniz ve İç Anadolu bölgeleri belli başlı yerleşim alanlarıdır. Osmanlı yönetiminin Kafkas göçmenlerini yerleştirme politikalarında; sorunlu bölgelerde tampon oluşturma, bataklıkların ıslahı ve tarıma kazandırılması, Müslüman nüfus dengesini

gözetmenin etkili olduğu, bunun yanında ordunun asker gereksinimini karşılamada göçmenlerden yararlandığı da bir gerçektir.

Anadolu'ya yerleştirilen Kafkas göçmenlerinin yerleşim alanları beş grupta toplanmaktadır (Andrews, 1992: 237-238, Alpan, 2000: 106 ve Eser, 1999: 94):

1. Sakarya (71 köy), Bolu (69 köy), Kocaeli (14 köy), İstanbul (6 köy).
2. Bursa (32 köy), Bilecik (14 köy), Balıkesir (82 köy), Çanakkale (15 köy).
3. Ankara (6 köy), Eskişehir (39 köy), Kütahya (4 köy), Konya (21 köy).
4. Manisa (4 köy), İzmir (6 köy), Aydın (10 köy), Denizli (2 köy), Afyon (4 köy), Antalya (2 köy).
5. Sinop (25 köy), Samsun (120 köy), Çorum (34 köy), Amasya (16 köy), Tokat (66 köy), Yozgat (22 köy), Sivas (34 köy), Kayseri (66 köy), K. Maraş (24 köy), Adana (17 köy), Hatay (3 köy).

Ayrıca başka kaynaklarda bu illerin dışında Giresun, Ordu, Sakarya, Kocaeli gibi illere de yerleştirmelerin uygulandığı belirtilmektedir (Yüksel, 1994: 119).

Kafkas göçmenlerinin daha sonra yerleştikleri yerlerde kurdukları vakıflardan elde edilen bilgilere göre etnik kökenleri şöyledir: Batum muhacirleri, Kars muhacirleri, Oltu muhacirleri, Ardahan muhacirleri, Dağıstan muhacirleri, Kafkasya muhacirleri olarak kaydedilenler yanı sıra Çerkes muhacirleri, Abhaza muhacirleri veya Gürcü muhacirleri olarak nitelendirilmişlerdir. Köylerin çoğunun isimleri ise Hamidiye, Osmaniye, İhsaniye, İslamiye, Selimiye, Sultaniye gibi isimlerdir (Vakıf Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No: 588/14/20, 596/101/86, 593/109/101, 591/5/17/23 den aktaran Yüksel, 1994: 119).

Yukarıda belirtilen yerlere yerleştirilen Kafkas göçmenlerinin çoğu (%95'i), kırsal kesimde yerleştirilmişlerdir. Kendilerine ekip biçmeleri için toprak verilmiş olup bu toprakların bir kısmı vakıf arazileri, bir kısmı da devlet (miri) veya köylülerin bağışladığı arazilerden oluşmaktadır. Örneğin Ankara Sancağına bağlı köylere yerleştirilen göçmenlere verilen 10534 dönüm arazinin %75'i çeşitli vakıflara, %15.91'i devlete ait olup %9.09'u köylülerce bağışlanan arazilerden oluşmaktadır (Yüksel, 1994: 119).

Burada dikkat edilmesi gereken bir konu yerlerinden yurtlarından zorla ve sefalet içinde Anadolu'ya göç eden Kafkas göçmenlerinin yerleştikten üç ila yedi yıl gibi kısa sürede köylerinde vakıflar kurmaları (Vakıflar Arşivinde yaklaşık 119 Kafkas Göçmen Vakfı mevcut), bu vakıfları kurabilecek gelire sahip olmalarıdır (Yüksel, 1994: 118). Burada ilk akla gelen, Kafkas göçmenlerinin kendilerine sağlanan imkânların kıymetini bilerek ve çalışkanlıklarıyla bu konuma gelebildikleridir. Çünkü yerleştikleri yerlerde, hem kendi ihtiyaçlarını karşılamak için (okul, cami, medrese yaptırmaları) hem de kültürlerini yaşatabilmek amacıyla hareket etmeleri söz konusudur. Bir diğeri ise; Çerkes kültüründe varolan dayanışma, paylaşım ve birlik duygusudur. Ana yurtlarından zorla sürülerek

Osmanlı topraklarına yerleşen Çerkeslerin, kısa sürede uyum sağlayarak güçlüklerin üstesinden gelmeleri sahip olunan kültürel değer ve birikimlerle açıklanabilir.

Çerkes kültüründe toplumdaki birlik duygusu oldukça yüksektir, geleneklerin işleyişini toplumda “Khabze”² kuralları düzenler. Toplumun geleneklere bağlılık göstermesi yanında, geleneklerden gelen kuralların toplum üzerinde katı bir yaptırım gücü de vardır. Toplum tek bir birey gibidir, herkes bir birey gibi, bireyde herkes gibi düşünür. Ancak 140 yılı aşkın bir süredir ülkemizde bir arada yaşayan ve yukarıda belirtmiş olduğumuz süreçlerden geçen Çerkes topluluklarının toplumsal ve kültürel yapılarının değişime uğrayarak içinde yaşadıkları toplumla benzeştikleri de bir gerçektir³.

3. Sivas İlinde Bulunan Kafkas Göçmen Köyleri

Kafkasya'dan Anadolu'ya yönelik göçlerle Anadolu'da çeşitli bölgelerde yerleşen ve sayıları hakkında değişik veriler bulunan, ancak toplamının 1.5-2 milyon civarında olduğu konusunda da fikir birliği oluşan göçmenlerin Sivas yöresinde yerleştikleri ilçeler ve köylerinin adları şöyledir:

Şarkışla İlçesi; Tavludere (Abhaz), Demirboğa (Abhaz), Karacaören (Abhaz), Yeniyanan (Abhaz), Kazancık (Abhaz), Alaçayır (Çeçen), Bozkurt (Çeçen), Baltalar (Çeçen), Canabdall (Çeçen), Kahvepınar (Oset), İlyashacı (Çeçen), Yassıpınar (Kabardey) köyleri olmak üzere ağırlıklı olarak Abhaz ve Çeçen kökenli Kafkas göçmenlerin oluşturmuş olduğu on iki köy bulunmaktadır.

Yıldızeli İlçesi; Kayalıpınar (Lezgi), Kapaklıkaya (Oset), Kiremitli (Kabardey), Fındıcak (Lezgi), Halkaçayır (Abhaz), Konaközü (Oset), Sultaniye (Lezgi), Üyükyaylası (Kabardey), Bulamur (Abhaz), Ilıca (Kabardey), Cizöz (Kabardey), Çırçır (Abhaz-Adıge), Demiröz (Kabardey), Emirler (Karaçay), Kadılı (Lezgi), Yeniköy (Oset), Yavru (Kumuk) köyleri olmak üzere farklı toplulukların oluşturduğu on yedi köy bulunmaktadır.

Kangal İlçesi; Çamurlu (Kabardey), Aşağıhüyük (Kabardey), Yukarıhüyük (Çeçen), Tilkişhüyük (Kabardey) köyleri olmak üzere dört köy bulunmaktadır.

Zara İlçesi; Selimiye ve Osmaniye adlı iki Lezgi köyü bulunmaktadır.

Ayrıca Sivas ve Kayseri şehirlerinin Kangal, Pınarbaşı ve Şarkışla ilçelerinin ortasında bulunan Uzunyayla adıyla anılan bölgede, altmış beş Çerkes köyü vardır. Bunlardan bazıları Aşağı Kızılçevlik Köyü, Hilmiye Köyü, Karakuyu Köyü, Malak Köyü, Tahtaköprü Köyü, Yahyabey Köyü, Örenşehir Köyü gibi köylerdir (Eser, 1999: 94).

Kafkas göçmenlerinin Sivas ili sınırlarındaki köy yerleşmelerinin coğrafi olarak dağılımına bakıldığında, bir bütünün parçası olduğu görülmektedir. Bu

² Khabze: Yazılı olmayan geleneksel hukuk kuralları.

³ Kafkas göçmenlerinin kültürel özellikleri ile ilgili geniş bilgi için bk. Alpan, 2000; Eser, 1999; Yüksel, 1994.

bölgeye Osmanlı iskan politikasına uygun olarak dağıtılıp yerleştirilen Çerkes topluluklarının bir yerleşim hattı da bugünkü Türkiye toprakları içerisinde bulunan ve ülke topraklarının ortasına rastlayan hattı. Bu yerleşim hattı: Sinop, Samsun, Trabzon gibi sahil şehir ve kasabalarından başlayarak Anadolu'nun içerilerine doğru uzanır; Çorum, Amasya, Tokat, Yozgat, Sivas, Kayseri, K.Maraş, Adana, G.Antep, Hatay illerine yapılan yerleşmeler düşünüldüğünde ülke topraklarının ortasında bir hat oluşturduğu görülür.

Sonuç:

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş döneminden itibaren, kaybedilen topraklardan elde kalan topraklara ve özellikle de Anadolu'ya yoğun göç süreci gerçekleşmiştir. Bu göçler; göçenler üzerinde ve yerleştirildikleri yerler açısından, Anadolu'da çeşitli problemlere yol açmış olsa da, toplumsal yapının biçimlenmesinde etkili olmuştur.

Osmanlı Devleti savaş sonrası yıllarda karşılaştığı göçleri, istemese de kabul etmek durumunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin nüfusunu artırmak için göçleri teşvik ettiği iddiaları doğru değildir (Karpat, 1985: 62). 1856-1876 göçleri, Osmanlı Devleti'ne ekonomik bazı problemler yarattıysa da uzun dönemde göçmenlerin üretici konuma geçmeleri ülke ekonomisine büyük yarar sağlamıştır (Saydam, 1999: 684).

Uzunyayla bölgesine yerleşen Çerkes topluluklarının yerleşim yeri olarak bu bölgeyi tercihlerinde, tarıma dayalı bir köy yaşamı sürdürüyor olmaları ve bu bölgenin de coğrafi olarak buna uygun olması gibi bir neden etkilidir. Kafkasya'da tarım ve hayvancılığa dayalı bir köy yaşamı sürdüren göçmenler, benzer köy yaşamını burada da organize ettiler.

Bu bölgede kısa sürede kendi kültürleriyle özdeşleşmiş olan, at yetiştiriciliği gibi bir uğraşı yaratarak bunu gelir kaynağı olarak da kullandılar. Yetiştirdikleri atları tarım, ulaşım ve taşımacılık gibi işlerde kullandıkları gibi, orduya da at satarak bir kazanç yolu yaratmış oldular. Fakat zamanla tarım ve ulaşımın makinalaşma sonucunda, bu uğraşı önemini yitirdi ve köylüler sadece tarım ve hayvancılıkla yaşamlarını kazanmak zorunda kaldılar (Eser, 1999: 95).

Toplumsal yapının daha iyi anlaşılabilmesi için bu günü hazırlayan ve oluşturan koşulların ve olayların iyi bilinmesinde yarar vardır. Böylece daha sağlıklı değerlendirmeler yapmak da mümkün olacaktır.

Kafkasya'dan Anadolu'ya çeşitli tarihlerde yoğun göçler yapılmıştır. Bu göçler, yaklaşık olarak 1785 tarihinden itibaren gerçekleşmeye başlamıştır. Kafkasya'dan da 1.5-2 milyon arasında göçmen geldiği belirtilmektedir.

Kafkasya'dan göç eden Çerkes toplulukları, gelenek ve göreneklerine oldukça bağlıdır. Anadolu'ya yerleştikten sonra da hem farklı gelenek ve göreneklere sahip oldukları için hem de yabancı bir ülkeye yerleştikleri için zorluklar çekmişlerdir. Uyum süreçleri zaman almıştır. Ancak yukarıda da

belirtildiği gibi, bu uyum güçlüklerini gerek çalışkanlıklarıyla ve gerekse kurdukları vakıflarla aşmasını bilmişlerdir. Zor geçim koşullarını aşabildikleri gibi, kurdukları vakıflarla da ülkeye yararlı olmuşlardır.

Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda “devlete bağlılığın temeli farklı dini, etnik ve toplumsal grupların arasındaki karşılıklı denge unsurlarıyla, merkezi ve yerel otoritelerin birbirlerine olan bağımlılığıyla sağlama alınmıştı” (Karpas, 2002: 19). Ayrıca “Osmanlı toplumunda devlet bir etnik ögenin malı olmadığı gibi, devlet de değişik cemaatlerin içsel yaşayışına müdahale etmedi. Bu cemaatlerle devlet arasında kurulan yukarıdan aşağıya egemenlik ilişkisinde bir aksama olmadıkça dini ya da ulusal zorlamalara gidilmedi, cemaatlerin her çeşitten gelenek ve göreneklerinin yaşamasına ve içsel ilişkilerinin büyük ölçüde bunlara göre düzenlenmesine izin verildi. Bunun kültür alanındaki önemli sonucu, Osmanlı toplumunun “homojen” denebilecek bir kültür yaratmaması, kültürel bir “çoğulculuğu” yaşatmasıdır (Belge, 1991: 1290).

Vakıfların Osmanlı toplumunda önemi oldukça büyüktür. “Klasik Osmanlı toplumunun tüm sosyo-kültürel ve idari yapılarının üzerine kurulduğu üç ana kurum ordu, tımar ve vakıftır” (Karpas, 2002: 21).

Kısacası, Anadolu'ya yönelik göçlerin demografik, ekonomik ve toplumsal yönden olumlu ve olumsuz birçok etkisi olmuştur. Göçmenler kırsal kesimdeki boş arazilere yerleştirilmişlerdir. Tapu-kadastro işlerinin düzenli işleyememesinin de bir sonucu olarak yerli halk ile çeşitli anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Göçmenler, yeni köylerin kurulmasına yol açmıştır. Ayrıca göçmenlerin kent hayatına ve küçük ticarete alışmış olanlarının yerleşim yerlerini terk edip kentlere, kent dışı yerlere yerleşmesi sonrasında, göçmenlerin kent ve kasaba çevresindeki boş arazilere de yerleşebilmelerine izin verilmesi, “gecekondu” olgusunu hazırlayan önemli bir faktör olmuştur. Göçler, sınıflaşma açısından alt sınıfların sayıca artması yönünde etki yapmıştır. Nüfus, göçlerle hızla artarken köylünün elindeki arazisi de küçülmüş ve yetersiz bir duruma gelmiş; sonuçta toprağını satmaya, köyünde veya kentte işçi olmaya yönelmiştir (Kocacık, 1980: 185-187).

Tarih boyunca Anadolu'ya gerçekleşen göçlerin ülkemizin toplumsal yapısına etkilerinin günümüzde hâlen devam ettiğini söyleyebiliriz. Göçlerin toplumsal yapıya olan etkileri, günümüze kadar izlerini sürdürebilmiştir. Bu nedenle, bugünkü toplumsal yapımızın iyi bilinmesi için bunun hazırlayıcısı olan dünü iyi bilmek, bu günü iyi tahlil ederek önlemler alabilmek mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

Aktüre, S. (1978). *XIX. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi.

- Allen, W. E. D. ve Murtoff, P. (1966). *Kafkas Hareketi 1828-1921*. Ankara:Genel Kurmay Basımevi.
- Alpan, A. L. (2000). Sivas'ta Yaşayan Çerkeslerde Gelenek ve Görenekler. *C. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, (24), s. 105-115.
- Andrews, P. A. (1992). *Türkiye'de Etnik Gruplar*. çev. Mustafa Küpüşoğlu. İstanbul: ANT-Tüm Zamanlar Yayınları.
- Ateş, T. (1978). Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı. *Toplum Bilim*, (4), s. 96-102.
- Aydemir, İ. (1988). *Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi*. Ankara: Kendi Yayını.
- Bala, M. (1997). "Dağıstan". *İslam Ansiklopedisi*, C. III, MEB. Yayınları, s. 447-451.
- Barkan, Ö. L. (1944). Osmanlı İmparatorluğu'nun Teşekkülü Meselesi. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, I, 2, s. 343-356.
- Barthold, W. (1997). "Türkistan". *İslam Ansiklopedisi*. 12/2, s. 140-142.
- Belge, M. (1991). "Kültür". *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 5, İletişim Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1976). "Kafkasya Türkleri". *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, no: 45.
- Davison, R. (1963). *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*. Princeton: Princeton University Pres.
- Eser, M., ve diğerleri. (1999). "Uzunyayla Bölgesindeki Çerkes Köylerinde Sosyo-Kültürel Değişme". *Türkiye Çerkeslerinde Sosyo-Kültürel Değişme*, Ankara: Kaf Der Yayınları, II. Baskı.
- Firuzoğlu, R. S. (1999). Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Göçler. *Osmanlı*, ed. G. Eren. Cilt IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 687-696.
- Göyünç, N. (1973). "XVII. Yüzyılda Güney Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu". *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara: H. Ü. Yayınları, 13, s. 71-102.
- Karpat, K. (2002). *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*. çev. A. Z. Durukan ve K. Durukan. Ankara: İmge Kitabevi.
- Karpat, K. (1985). *Ottoman Population (1830-1914)*. Wisconsin ve London: Medison, 1189, 1985.
- Kocacık, F. (1980). Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890). *Osmanlı Araştırmaları*, (1), s. 138-190.
- Kongar, E. (1976). *İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*. İstanbul: Cem Yayınları.
- Kutlu, T. C. (1973). Göç Katliam Sürgün. *Kuzey Kafkasya Dergisi*, IV, (23), s. 24-27.
- Lewis, B. (1970). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, IV. 8.

- Pinson, M. (1973) "Ottoman Colonization of the Crimean Tatars in Bulgaria 1854-1862". *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Seri IX, no:7.
- Pinson, M. (1972). Russian Policy and the Emigration of Crimean Tatars to the Ottoman Empire 1854-1862. *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (1), s. 37-55.
- Pinson, M. (1993). Kırım Savaşı'ndan Sonra Osmanlılar Tarafından Çerkeslerin Rumeli'ne İskanı. çev. Erol Taymaz. *Çerkeslerin Sürgünü*. Ankara: Kafdağı Yayınları.
- Saydam, A. (1999). Kırım ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler ve Osmanlı İskan Siyaseti. *Osmanlı*, ed. G. Eren, Cilt IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 677-685.
- Ünal, M. (1996). Kurtuluş Savaşında Çerkeslerin Rolü, Cem Yayınları. Ankara.
- Yüksel, H. (1994). Kafkas Göçmen Vakıfları. *Vakıflar Dergisi*, (XXIV), s. 117-126.

BİLGİ MERKEZİNDE KARAR VERME SÜRECİ

DECISION-MAKING PROCESS IN INFORMATION CENTER

Malik YILMAZ*

Mustafa TALAS**

Özet:

Karar verme, örgüt yaşamında ve örgütsel faaliyetlerde yönetimin bütün fonksiyonlarını doğrudan etkileyen bir süreçtir. Bu yüzden, bu süreç, örgütsel bütün faaliyetleri doğrudan etkileme özelliğine sahiptir. Belirlenen amaçlara ulaşmak için, örgütsel ve bireysel yaşamın bütün aşamalarında insanlar kararlar verirler. Karar verirken, insanlar, çoğunlukla değişik seçeneklerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Seçenekler arasında belirlenen amaca ulaştıracak veya problemi ortadan kaldıracak en doğru seçeneğin seçilmesi etkinliği, karar verme olarak tanımlanmaktadır. Karar verme, örgütsel faaliyetlerin her aşamasında etkinlikleri harekete geçiren en önemli unsurlardan biridir. Çalışmada karar verme sürecinin adımları, bu süreci etkileyen faktörler, karar türleri ve bu sürecin, yönetimin diğer süreçlerini nasıl etkilediği genel olarak ele alınmış ayrıca bu sürecin, bir örgüt olan bilgi merkezinde nasıl uygulandığı ve bilgi merkezindeki faaliyetleri nasıl etkilediği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada bu meseleyi disiplinlerarası bir problem olarak tartıştık.

197

Anahtar Kelimeler: Karar verme, karar verme süreci, yönetim, bilgi merkezi

Abstract:

Decision-making is a process that directly effects all functions of management. For that reason, this process has got charecteristic effect directly on whole orgnaizational activity. To Access determinated aimsü, people make a decision at all phase of organizational and personal life. While making decision, people come across various choises. Making a decision is that it is selected the best choice through different choices. The activity of the selecting the best choice is also called decision-making. Making a decision is one of the elements which stimulate all activities at the every stages. This study consist of decision-making process steps, factors effecting this process, variety of decision and the problem is how decision-making process is performed in information center. We argued this issue as a multidisciplinary problem in this study.

Key words: Decision-making, decision-making process, management, information center

* Arş. Gör. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü – Erzurum
maliky@hotmail.com

** Yrd. Doç. Dr., Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü – Niğde mtalas44@hotmail.com

Giriş:

Karar verme, insan yaşamının her aşamasında yaşanan ve karşılaşılan bir olgudur. Amaçlara ulaşmak veya karşılaşılan problemleri çözmek için çeşitli kararlar verilir. Karar verilirken, kimi durumlarda değişik seçeneklerle karşı karşıya kalınmaktadır. Seçenekler arasından amaç(lar)a ulaştıracak veya problemi ortadan kaldıracak en uygun seçeneğin seçilmesi, en basit tanımlamayla karar verme olarak adlandırılmaktadır. Örgütler açısından bakıldığında, yönetim sürecinin bir işlevi olan karar vermenin, örgütün hedefine ulaşmasında hayati bir önem taşıdığı görülmektedir; çünkü karar verme, etkinliklerin yönünü belirlemekte ve istenen hedeflere ulaşmayı gerçekleştirecek eylemleri tetiklemektedir. Nitekim örgütlerde belirlenen amaç(lar) doğrultusunda etkinliklerin gerçekleşmesi, yani uygulamaya geçme, karar vermenin bir sonucudur. Karar verme, çoğunlukla ileriye yönelik bir etkinliktir. Bugün için, belirlenen amaç(lar)a gelecekte ulaşabilme ya da var olan problemleri gelecekte çözüme kavuşturabilme veya ortadan kaldırabilme, doğru ve yerinde verilen kararlarla gerçekleştirilebilmektedir.

Hizmet üreten ve sunan bir örgüt olarak bilgi merkezinde de, karar verme süreciyle birlikte yönetsel bütün süreçler yaşanmakta ve uygulanmaktadır. Bu çalışmada, yönetim sürecinin bir işlevi olan; fakat diğer bütün süreçleri doğrudan etkileyen karar verme süreci ele alınarak, bu sürecin biçimsel (formel) bir örgüt olan bilgi merkezinde nasıl yaşandığını ve karar verme sürecinin bilgi merkezinin faaliyetlerini nasıl etkilediğini ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda konuyla ilgili literatür taranmış ve elde edilen bilgiler değerlendirilmiştir. Çalışmanın kapsamını karar verme süreciyle birlikte bilgi merkezi oluşturmaktadır.

Disiplinlerarası bir çalışma olarak tasarlanan bu makale üç bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölüm; “Karar Verme Süreci”, ikinci bölüm; “Bilgi Merkezi”; üçüncü bölüm ise “Bilgi Merkezinde Karar Verme Süreci” adını taşımaktadır.

1. Karar Verme Süreci:

Yönetimin bir süreci ve/veya işlevi¹ olan karar verme süreci (Decision-making process) bazı kaynaklarda iletişim veya haberleşmeyle birlikte yönetimin bağlantı süreci olarak değerlendirilmektedir. Bunun nedeni, yöneticilerin planlama, örgütleme, yöneltme, denetim, personel, finans ve eşgüdüm gibi yönetim süreçlerini, diğer bir deyişle örgütsel bütün etkinlikleri harekete geçirirken, sürekli olarak karar verme durumunda kalmalarıdır. Bu açıdan bakıldığında karar verme süreci, yönetim sürecinin merkezinde yer alır ve diğer işlevleri doğrudan etkiler. Koontz ve O'Donnell (1978:102)'e göre, yöneticiler sürekli olarak neyin, kim(ler)

¹ Yönetim bilimi ile ilgili bazı kaynaklarda karar verme bir işlev; bazı kaynaklarda ise bir süreç olarak değerlendirilmiştir. Her iki ifade de karar verme olgusunun niteliğine uygundur. Nitekim buna dayanarak çalışmada karar verme, bazı açıklamalarda bir süreç bazılarında ise bir işlev olarak nitelendirilmiştir.

tarafından, ne zaman ve nerede yapılacağını ve hatta bazı durumlarda nasıl yapılacağını da seçmek zorundadır. Bu nedenle yöneticiler karar vermeyi kimi zaman esas işleri olarak düşünmektedir.

Bazı yönetim bilimciler yönetim ile karar vermeyi eşdeğer anlamda kullanmışlardır. Yönetimin sadece karar vermeden ibaret olduğunu iddia etmek abartılı görülebilirse de, karar verme süreci, bilgi toplama, bilgi geliştirme [var olan ve elde edilecek bilgiler arasındaki ilişkileri belirleme ve bilgilere yeni anlamlar katma] değişik seçenekler arasından seçim yapma, alınan kararları örgütün diğer çalışanlarına etkili bir şekilde iletme ve kararların uygulamaya geçirilmesi olarak tanımlanırsa, bu süreç içine girmeyecek pek az yönetim işleminin kalacağı açıktır (Öz-Alp, Sindiren ve Aşkun, 1974: 25).

Yönetim ile ilgili literatüre bakıldığında yönetim bilimcilerin karar verme ile ilgili pek çok tanım yaptıkları görülmektedir. Bu tanımlardan bir kaç seçilerek aşağıda verilmiştir:

Planlamanın merkezinde yer alan karar verme, seçenekler arasından en uygun olanının seçilmesidir (Koontz ve O'Donnell, 1978: 102).

Yöneticilerin var olan olanaklardan yararlanarak problemleri tanımları ve ortadan kaldırmaları için yaptıkları etkinliktir (Lewis, Goodman ve Fandt, 1995: 180).

Çeşitli seçenekler arasından seçim ve tercih yapmakla ilgili bedensel ve zihinsel çabaların toplamıdır (Tosun, 1986: 158).

Karar verme sürecinde çoğu zaman problem(ler)² ile birlikte bu problem(ler)i ortadan kaldıracabilecek çeşitli seçenekler mevcuttur. Dolayısıyla karar verme süreci, belirlenen amaç(lar)a ulaşabilmek ve var olan problem(ler)i ortadan kaldıracabilecek için çeşitli seçenekler arasından en uygun olan seçeneğin tercih edilmesi işlemidir. Etkili ve doğru karar verme, seçenekler arasından en mantıklı olanı seçmeyi gerektirir. Yönetici bunu bilgisine, deneyimine ve çeşitli kanallarla elde ettiği bilgilere dayanarak yapmaktadır. Nitekim Cooper (2000: 15)'a göre iyi yöneticiler rast gele karar almak yerine, kararı etkileyebilecek tüm güçler ve bu kararlar belirlenen hedeflere ulaşırken karşılaşılabilecekleri olası tüm durumlar hakkında doğru bir bilgi edinme döneminden geçme zorunluluğu hissederler. Etkinliklerle ilgili kararların verilmesi yöneticinin asıl görevidir; bu bağlamda yöneticiye karar verici de denilmektedir. Bunun nedeni, örgütsel faaliyetlerde sorumluluğun merkezinde yöneticinin yer alması ve tüm sorumluluğun ona ait olmasıdır.

Karar verme, bir örgütte etkinliklerin gerçekleşmesini sağlayan temel yönetsel süreçtir. Bu bağlamda söz konusu süreç, en küçük işten en büyük işe

² Burada problem, belirlenen amaç ya da amaçlara ulaşmaya engel olan ya da olabilecek bütün faktörler anlamında kullanılmıştır. Nitekim örgütsel faaliyetlerde çeşitli nedenlerden ötürü belirlenen amaçlara ulaşamama durumu bir problem olarak ortaya çıkmaktadır.

kadar tüm etkinliklerde kendini göstermektedir. Bu süreç, yönetimin diğer süreçleri arasında bağlantı görevi yaparak bunları doğrudan etkilediği ve yönlendirdiği için başlı başına bir süreç olarak da kabul edilmektedir. Nitekim bu özelliğinden ötürü karar verme yukarıda da belirtildiği gibi, bazı yönetim bilimciler tarafından, iletişim veya haberleşme süreciyle birlikte yönetimin bağlantı süreci olarak değerlendirilmiştir. İletişim süreciyle örgüte ve yürütülen etkinliklere ilişkin gerekli bilgiler toplanmakta ve toplanan bu bilgiler daha sonra amaç(lar) doğrultusunda çeşitli yönleriyle değerlendirilerek, gerektiğinde matematiksel ve istatistiksel yöntemlerle de analiz edilerek ulaşılan sonuçlara göre uygun kararlar verilebilmektedir. “Örgütlerin başarısında ve gelişmesinde yöneticilerin aldığı kararların rolü önemlidir. Yönetim bilimine göre, yöneticinin uygun ve etkili kararlar alabilmesi, örgüte ilişkin değişik ve çok miktarda bilgi almasına ve bunları değerlendirmesine bağlıdır” (Tunçkanat, 1989: 65).

2. Karar Verme Sürecinin Adımları:

Karar verme süreci çeşitli adımları içermektedir (Decision-making process, 2006: 1-2) bu adımlar:

1. *Bir karar noktasına ulaşma (Problemin tanımı)*: Etkinliklerle ilgili karar verme gereksinimi görüldüğünde ya da özel bir problemin farkına varıldığında bir karar noktasına ulaşılır. Bir problemi çözmeden önce o problemin ne olduğunun bilinmesi ve aynı zamanda problemin açık bir şekilde anlaşılması için tüm bileşenlerin dikkatle yorumlanması gerekmektedir.

2. *Problemin incelenmesi (Bilgi toplama)*: Problem ve kararlar ilgili olasılıkların tümü üzerinde düşünüldüğünde, bu adım karar vermenin başlangıç etkinliği olarak ortaya çıkmaktadır. Karar vermeden önce bütün seçeneklerin incelenmesi ve değerlendirilmesi zorunludur. Bu çalışma ancak konuyla ilgili bilgilerin toplanmasıyla yapılabilir.

3. *Bilginin değerlendirilmesi (Kanıtların değerlendirilmesi)*: Seçeneklerin tümü üzerinde dikkatli bir şekilde düşünülmeli ve bunların kararlarla nasıl ilgili oldukları ortaya konulmalıdır. Bu adım, her bir bilginin elde edildiği ve onların üzerinde ayrı ayrı ve bütün olarak düşünüldüğü adımdır. Bu çalışmaların yapılmasıyla, bireysel ve genel alanda nerede durulduğuna ilişkin değerlendirmeler yapılabilir.

4. *Hareket için bir planın seçimi (Olası seçeneklerin seçimi)*: Bu adımda belirlenen seçenekler arasından uygun olanı seçilir. Bununla birlikte bu adımda daha önce toplanan bilgiler uygun olanlarla da değiştirilebilir.

5. *Plan doğrultusunda hareket etme*: Bu adımda 4. adımda yapılan plan üzerinden harekete geçilir.

6. *Planın gözden geçirilmesi ve açıklığa kavuşturulması (Ayrılan-devam eden)*: Bu adımda planlar ve seçim üzerinde periyodik olarak denemeler yapılır. Mümkün olan en iyi zamanda kararın verilip verilmediği, sürekli olarak kontrol

edilmelidir. Yeni deneyimlere ve bilgilere bağlı olarak kararlar tekrar gözden geçirilmelidir. Bu çalışmayla zaman zaman planın değişime gereksinimi olup olmadığı görülebilir.

Einhorn ve Hogarth (1999: 133)'a göre her karar genellikle iki farklı boyutu olan karmaşık bir sürecin sonucudur, bunlar; geçmişini anlamak için geriye ve geleceği tahmin etmek için ileriye bakmaktır. Geriye dönük düşünme büyük ölçüde sezgiseldir, araştırmaya ve teşhise dayanır. Bu yüzden yargıya varmayı gerektirir. Geriye dönük düşünme, modeller aramayı, olaylar arasında bağlantı kurmayı, neden-sonuç ilişkisini araştırmayı ve ileriye yönelik tahminlerde bulunabilmeye yardım edebilecek teoriler bulmayı gerektirir. Bununla birlikte ileriye yönelik düşünme farklıdır. Nitekim bu düşünme, sezgiden çok bir tür matematiksel formülasyona dayanır. Karar alan kişi bir dizi değişkeni derlemek, bu değişkenleri analiz etmek ve sonra da elde ettiği sonuçlara göre bir tahminde bulunmak zorundadır. Böylece karar alıcı bir strateji veya kural çerçevesinde her bir faktörün doğruluğunu değerlendirmek ve bütün bilgi parçalarını birleştirmek suretiyle tek ve bütünlük bir tahmine ulaşabilir.

Yönetici, bugün ve gelecekte yapılacak etkinliklere veya bugün var olan ve örgütsel etkinlikleri rahatsız eden problemleri ortadan kaldırmaya yönelik kararlar verir. Geçmişle ilgili kararlar veremez; çünkü geçmiş tekrar yaşanılmaz ve karara konu olamaz. Geçmiş, yöneticiye sadece bugün ve gelecekte alacağı kararlara yönelik bilgi verir ve deneyim kazandırır. Yöneticiler kararlarını ya rutin olarak ya da sıra dışı durumlarda acil olarak verirler. Her iki durumda da verilecek kararlarda çoğunlukla birden çok seçenek bulunmaktadır. Normal şartlar altında bu seçeneklerden biri seçilir ve uygulamaya konulur. Bu durum, karar verme sürecinde olağan bir durumdur; çünkü yönetici karar verirken bazı durumlarda çeşitli seçeneklerle karşı karşıya kalabilmektedir. *“Bir kararın verilebilmesi için o kararla ilgili bir problemin varlığı gereklidir. Burada karar, problemin çözümü için yapılması ya da yapılmaması gerekenlerdir. Bir problemin çözümü birden çok kararın alınmasını gerektirebilir”* (Tatar ve Üner, 1992: 70). Yönetim bilimine göre yöneticinin, uygun ve etkili kararlar verebilmesi, örgütsel etkinliklere ilişkin değişik ve çok sayıda bilgi almasına ve aldığı bu bilgileri amaç(lar)a uygun şekilde değerlendirmesine bağlıdır. Elde edilen çok sayıda doğru ve güncel bilgi, belirsizliklerin azaltılmasına, daha çok seçenek üzerinde çalışılmasına ve daha doğru tahminlerde bulunulmasına olanak sağlayacağı için, bu sayede yöneticilerin etkinliklerinin artacağı düşünülmektedir. Yönetici açısından önemli olan, doğru bilginin doğru zamanda kullanılarak uygun kararın verilmesidir.

Örgütte etkinliklere yönelik verilen kararlar, yöneticilerin bilgisine, görgüsüne, deneyimine, problemin türüne, çeşitli kanallarla elde ettiği bilgiler ve kimi zaman da içinde bulunduğu psikolojik duruma göre farklılık gösterebilir. Bu nedenle hiçbir yönetici birbirinin aynı olmadığı gibi, karar verme aşamasında izledikleri yol ve takındıkları tutum da çoğu zaman benzer değildir. Bazı yöneticiler karar vereceği durumu analiz eder ve karar vermeden önce tüm

seçenekleri ve bunların olası sonuçlarını tekrar tekrar gözden geçirir. Bazıları ise, sonuçları ve diğer seçenekleri düşünmeden karar verir. Bununla birlikte her durumda ne yapacağını, hangi seçeneğin en uygun olduğunu ve seçilen kararı uygulamaya nasıl geçireceğini bilen yöneticiler de vardır. Her yönetici kendine özgü deneyimlere ve bilgilere sahiptir dolayısıyla her yöneticinin çoğunlukla neyi, nerede ve nasıl yapacağına dair bir tarzı vardır. Böylece karar vermenin, yöneticinin bilgisine, deneyimine, elde ettiği bilgilere ve diğer etkenlere bağlı olduğu gerçeği yadsınamaz.

Örgütsel kararların bir de katılım boyutu vardır. Katılımda, kararla ilgili örgüt çalışanlarının karar verme sürecine katılmaları, hatta bazen kararı başlatmaları söz konusudur. Katılım (kararların ortak alınması), örgüt içindeki morali ve motivasyonu yükselttiği gibi kararlara karşı ortaya çıkabilecek olumsuz tepkileri de azaltabilir (Can, Tuncer ve Ayhan, 1999: 230). Alınacak karara çalışanların katılıp katılmaması durumu, örgütün yapısına, kültürüne ve yöneticinin yönetim anlayışına göre değişiklikler gösterebilir. Bazı yöneticiler, yardımcılarının ya da çalışanlarının görüşlerini almadan bireysel yani katılım dışı kararlar verir. Bu daha çok, denetimin kolay olduğu küçük ölçekli örgütlerde veya işletmelerde söz konusudur; fakat örgüt büyüdükçe karmaşıklığı ve sorunları beraberinde getirmekte, yöneticinin bütün işleri takip ve kontrol etmesini güçleştirmektedir. Bu durumda yönetici ister istemez katılıma yönelik yönetimi tercih ederek, alınacak kararların grup kararı veya örgütsel karar olmasına eğilim gösterebilmektedir. Böylelikle yönetici, sorumluluğunu kontrollü biçimde paylaştırarak örgüt çalışanlarının katılımını gerçekleştirmiş olacaktır. Bu durum, çalışanların motivasyonunun yükselmesine, örgütsel verimliliğin ve etkinliğin artmasına neden olacaktır. Bu davranış, aynı zamanda farklı düşüncelerin ortaya çıkmasını sağlayarak, en uygun ve en doğru karara ulaşma çabasına da olumlu katkı sağlayacaktır.

3. Karar Vermeyi Etkileyen Faktörler:

Karar vermeyi etkileyen bir takım faktörler vardır. Bu faktörler karar vermeyi olumlu veya olumsuz şekilde sürekli etkileyebilmektedir. Bunların başlıcaları kültürel, psikolojik, sosyal, ekonomik, matematiksel ve istatistiksel faktörlerdir. Bunlar, genel olarak, kişisel faktörler ve çevresel faktörler olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Kişisel faktörler, yöneticinin kültürel, psikolojik ve sosyal durumuyla doğrudan ilişkilidir. Bununla birlikte yöneticinin eğitim ve deneyimlerle elde ettiği bilgi düzeyi, örgüt politikası, kültürel değerler, çalışanlar, iç ve dış çevre gibi faktörler yöneticilerin karar verme durumlarını etkileyebilmektedir. Onaran (1975: 110)'a göre karar verme davranışını, bireylerin olayları algılama, güdüleme, kavrama gibi psikolojik özellikleri yanında, bireylerarası ilişkiler ve etkileşimler, başka bir deyişle, onların örgütte gruplar içinde bulunmalarından doğan özellikler de etkiler. Burada bireyi tek başına, bağımsız bir birey olarak değil, bir örgüt içinde bulunan ve güdüler, algıları, tutumları, değerleri, örgüt tarafından yönlendirilen kişi olarak anlamalıdır.

Karar verme her şeyden önce mantıksal ve psikolojik bir süreçtir. Nitekim us, düşünce, bilinç ve buyrultu (irade) ile donatılmış olan insanın tipik niteliklerinden birinin de karar verme eylemi olmasını doğal karşılamak gerekir; çünkü bu psikolojik yeteneklere sahip olmayan bir varlığın karar verme sürecini yaşaması söz konusu olamaz (Tosun, 1986: 157). Yöneticilerin psikolojik durumlarının farklı olmasından ve bunun da karar verme davranışını etkilemesinden ötürü, yöneticiler arasında aynı kararların alınması gereken yerlerde kimi zaman farklı kararların alındığı da görülmektedir. Bu farklılığın en önemli nedenlerinden biri de kişilerdeki psikolojik farklılıktır. Buna rağmen bilimselliği ve mantığı dikkate alan yöneticilerin benzer durumlar karşısında verdikleri kararlar çoğunlukla aynıdır ya da birbirine yakındır.

Karar vermeyi etkileyen bir diğer faktör de çevresel faktörlerdir. Örgütün, aynı zamanda çevresiyle sürekli alış verişte bulunduğu toplumsal bir sistem olduğu bilinmektedir. Öyleyse, örgütün, ekonomik, toplumsal, siyasal, kültürel ve fiziki çevresi de yöneticinin karar verme davranışını etkileyecektir (Onaran, 1975: 110). Çevresel faktörler, sosyal, ekonomik, teknolojik, matematiksel ve istatistiksel faktörler gibi örgütsel ve fiziksel çevrenin sebep olduğu ve bu çevrenin, kararın verilme biçimini ve niteliğini etkilediği etmenlerdir. Örgütün belirlemiş olduğu amaç(lar)ı ve stratejileriyle birlikte çalışanları, yapısı, teknolojisi ve yönetim biçimi örgütsel bütünlüğü oluşturmaktadır. Amaç ve stratejiler sürekli bu faktörlerin etkisi altındadır. Aynı zamanda amaç ve stratejiler, örgütün ilişkide bulunduğu müşteri, halk, rakipler, devlet ve yerel yönetimler vb. gibi yakın çevreyle; ülke içi ve dışı ekonomik, hukuki, teknolojik, siyasi vb. gibi uzak çevrenin de etkisi altında bulunur. Peker (1995: 46)'e göre örgütler yaşamlarını sürdürebilmek için çevreden girdi almak ve çıktıları da çevreye vermek zorundadırlar. Bu bağlamda örgütler tüm girdileriyle ve çıktılarıyla çevreye bağlıdırlar. Bu nedenle çevre örgütleri dolaylı olarak denetim altında tutar. Örgütün çevresi ile etkileşimi, örgüt yapısının niteliğini birçok yönden etkileyebilmektedir.

Örgütün çevreyle etkileşiminden dolayı yöneticiler karar verirken, çevreden elde edilen geribildirimleri, her ne kadar kararları bazen olumsuz etkileme riski olsa da, dikkate almak ve bunu göz ardı etmemek zorundadır; çünkü örgüt, içinde bulunduğu çevrenin bir parçasıdır ve gerektiğinde çevreye uyum sağlayarak çevre ile bütünleşebilmelidir. Örgütler, sundukları hizmetler ve ürünlerden ötürü bulundukları çevreyle sürekli etkileşim halindedir. Çevre, örgütün amacını etkilemekle kalmayıp örgütün kullanacağı teknolojiyi ve çalışanlarını da etkilemektedir. Bununla birlikte örgütün de faaliyet alanıyla ilgili olarak sunduğu hizmet ve ürün bağlamında çevreyi etkilediği bir gerçektir. Bu nedenle yöneticiler karar verirken tüm bu faktörlerin etkisinde kalmakta, söz konusu faktörler vereceği kararların niteliğine ve yönüne de etki edebilmektedir.

Zaman ve zamanlama faktörü, örgütün içinde bulunduğu siyasal ve ekonomik çevre, mevzuat, matematiksel ve istatistiksel yöntemler ve kararların risk faktörleri de bazı durumlarda yöneticinin kararlarını doğrudan etkileyebilmektedir. Yönetici

karar verirken, kararının doğruluğunu matematiksel ve istatistiksel bir takım yöntemlere başvurarak onaylayabilir. Bu çalışma, yöneticinin karar vermeden önce vereceği kararları söz konusu yöntemlerle değerlendirip bu doğrultuda karar vermesi şeklinde kendisini gösterir. Yönetim problemlerinde veya alınacak kararlarda sonuçlar açısından çoğunlukla belirsizlik söz konusudur. Olayların gelişimine ve sonucuna ilişkin kesinlik olmayıp birtakım olasılık değerlerine bağlı kalınması, karar verici durumunda olan yöneticinin riske karşı tutumuna bağlı olarak farklı seçimler yapabilmesini gerektirmektedir. Daha da önemlisi karar verme aşamasında, seçeneklerin bağımsız olarak değil, bir sistem yaklaşımıyla değerlendirilip, yapılan seçimin tüm sistem üzerindeki etkisinin saptanmasının gerekliliği, karar vermeyi oldukça zorlaştırıp karmaşık bir hale getirebilmektedir. Bu nedenle yöneticilerin bu gibi durumlarda bir takım matematiksel ve istatistiksel karar verme tekniklerinden yararlanmaları kaçınılmazdır. Bu bağlamda karar analizi, karar probleminin matematiksel modelini ortaya koyabilmekte, istatistiksel irdelemelere bağlı olarak hareket tarzı seçiminde yöneticiye bir takım önerilerde bulunabilmektedir. Bu tekniklerin kullanılmasıyla yöneticinin olaylara ve karara daha rasyonel ve daha bilimsel yaklaşımı sağlanabilmektedir. Nitekim Hatipoğlu (1993: 297)'na göre günümüzde bilgisayar ve enformasyon teknolojileri ve bu teknolojilerle yapılan matematiksel ve istatistiksel çözümler ve olanaklar her alanda olduğu gibi iş ve örgüt yaşamında da kullanılmaktadır. Matematiksel ve istatistiksel çözümler sayesinde karar alan kişilerin sübjektif olabilecek yargılarının yerine objektif yargılar geçmekte, çok sayıdaki etkenin karşılıklı etkilerinin sonuçları çeşitli işlemler yardımıyla ortaya çıkabilmektedir. Buna karşın yöneticilerin çözmek zorunda olduğu birçok problemi matematiksel bir model haline veya ölçülebilir duruma getirmek mümkün olmamaktadır. Kalitatif tarafları bulunan veya belirsizliklerle dolu problemleri çözümlemek için yöneticinin deneyime ve bilgiye dayanan yargılara, hatta bazen içgüdüye gereksinimi olacaktır.

4. Karar Verme Türleri:

Kararlar genel olarak stratejik, yönetsel, eylemsel (operasyonel), programlanmış ve programlanmamış kararlar gibi türlere ayrılmaktadır.

Stratejik kararlar: Bu kararlar, uzun dönemli amaçların belirlenmesi, mal bileşimlerinin veya belirli yatırımların tercihi, finans olanağı gibi konularla ilgilidir. Stratejik kararlar kısa, orta ve uzun dönemli olabilirler. Örneğin, amaçların belirlenmesi uzun dönemli bir tercih iken, yapılacak yatırımların bir programa bağlanması genellikle 4-5 yılı ilgilendirmektedir. Benzer şekilde, kısa dönemli finans etkinlikleriyle ilgili politikalar yine stratejik türdeki kararlardan sayılır (Kaya, 1984: 85).

Stratejik kararlar daha çok örgütün dış çevre ile ilgili sorunlarına ilişkin verilen kararları içerir. Stratejik konuların başında örgütün hangi işi yaptığını tanımlamak ve gelecekte hangi iş alanlarına girmesinin uygun olacağını belirlemek gelir. Stratejik kararlara ilişkin çeşitli sorular sorulmaktadır örneğin bunlar; örgütün amaçları ve hedefleri nelerdir? değişim gerekiyor mu? hangi ölçüde ve nasıl bir

değişim gerekiyor? ve örgütün şu andaki ürün-pazar konumu nasıl geliştirilebilir? vs. şeklinde sıralanabilir (Bridge ve Dodds, 1975: 11). Bu sorulara verilecek yanıtlar, stratejik kararların şekillenmesini sağlayabilmektedir.

Yönetmel kararlar: Yönetmel kararlar, ana hiyerarşi basamaklarında, genel müdür veya müdürler dışındaki orta veya yüksek kademedeki yöneticiler tarafından alınan kararlardır. Bu orta kademe yöneticileri, üst yönetim basamağında alınan kararları, somut direktiflerle alt uygulamacı basamaklara iletmek ve açıklamak zorundadır. Örneğin, genel politikaların uygulanmasına ilişkin talimat şeklindeki kararlar, bu şekilde ana basamaklardan gelen yönetmel kararlar olarak kabul edilebilirler (Kaya, 1984: 86).

Eylemsel (operasyonel) kararlar: Bu kararlara uygulama kararları da denir. Bunlar, görevleri meydana gelecek durumlara göre katı ve iyice belirlenmiş kuralları uygulamak olan uygulayıcı personele bırakılmışlardır dolayısıyla da alınacak kararlar hemen hemen otomatik olmaktadır (Kaya, 1984: 86). Bu kararlar, etkinliğin yürütüldüğü yerde alınır. Stratejik kararlar, işletmenin veya örgütün genel gidişyle ilgili kararlardır. Yönetmel kararlar ile bu genel prensipler, genel hareket tarzları haline gelir. Bunların işler hale gelebilmesi için her gün verilmesi gereken kararlara gereksinim vardır. Bunlar eylemsel yani yürütme kararlardır (Hatiboğlu, 1999: 172).

Programlı kararlar: Örgüt içinde alınan bir diğer karar türü de programlı kararlardır. Bunlar, örgütün çeşitli bölümlerindeki uygulamacılar tarafından verilen rutin ve tekrarlayan kararlardır. Bu kararların özelliği, uygulayıcıların, belli bir tepki karşısında nasıl davranacaklarını bilmeleri ve sürekli aynı tepkiyi göstermeleridir. Bu tepkinin tekrarlanmasıyla da davranışları rutinleşmiştir. Programlı karar kısaca daha önce karşılaşılmış ve çözüm yolu önceden belirlenmiş ve bilinen kararlardır. Bu kararlar, örgüt içindeki problemlerin her biri ortaya çıktığında ya da problemi giderecek bir etkinlik yapıldığında, tekrar bir karar alma süreci gerektirmeyen belirli ve sistemli programlara (kurallara) bağlıdır.

Programsız kararlar: Programsız kararlar, bir kez için verilen, yenilik ve tekrar gerektiren kararlardır. Bu kararların tekrarlanması, uzun zaman aralıklarıyla olur. Bir kez verilen kararlar için program hazırlansa da bir daha ne zaman ortaya çıkacağı belli olmayan bir olay için saklanmaz. Programlı ve programsız kararlara sırasıyla “seri” ve “tek” kararlar da denilmektedir. Bu kararlar, programlı kararlar gibi günlük ve rutin olaylara uygulanmadığından örgüt için özelliklidir ve üstün nitelikli kararlar olarak da bilinir (Himmetoğlu, 1971: 19).

5. Bilgi Merkezi:

Bilgi merkezi, “bilgi taşıyıcılarının belli bir amaca yönelik olarak toplandığı, hiçbir kayba uğramaksızın korunduğu, arandığında en kolay bulunabilecek tarzda düzenlendiği ve optimum kullanım ile bilgi akışının kesintisiz oluşumunun sağlandığı merkezlerdir” (Gürdal, 1990: 75). Bilgi merkezi hizmet sunan bir örgüt olduğundan bu örgütün üretimi enformasyon sunma, kârı ise kullanıcı

memnuniyetidir. Amaç, görev ve bağlı bulundukları kurumlara göre farklı adlar altında örgütlenerek enformasyon sunma hizmeti veren üniversite kütüphaneleri, okul kütüphaneleri, halk kütüphaneleri milli kütüphaneler, araştırma kütüphaneleri, özel kütüphaneler, dokümantasyon ve enformasyon merkezleri ve arşiv kurumları'nın tümü bilgi merkezi olarak adlandırılmaktadır. Enformasyon sunarak etkinliklerini ve misyonlarını icra eden bu kurumların en önemli amacı, herhangi bir nedenle bilgiye gereksinim duyan herhangi bir kimsenin, var olan olanaklar kullanılarak en kısa zamanda enformasyon gereksinimini karşılamaktır. Enformasyon hizmeti sunan bir örgütün bilgi merkezi olarak nitelendirilebilmesi için aşağıda yer alan beş unsurun etkileşim ve uyum içinde bir arada bulunması gerekmektedir bunlar; a) Bina b)Bütçe c) Derme d) Kullanıcı e) Personel'dir.

Bilgi merkezini oluşturan bu beş unsurla birlikte günümüzde teknoloji unsuru da bilgi merkezinin yönetimini, hizmetlerini, personelini, kaynaklarını ve kullanıcılarını doğrudan etkilediğinden, bilgi merkezini değerlendirirken göz önünde bulundurulması gerekli bir unsur olarak öne çıkmıştır. Bu unsurların tümünün olduğu bir ortamda bilgi merkezinin varlığından ve hizmetlerinden söz edilebilir. Bu unsurlardan herhangi birinin olmaması ya da yetersiz olması, bilgi merkezinin hizmetlerini olumsuz bir şekilde etkileyeceği gibi, onun asli görevinden yani enformasyon sunma hizmetinden uzaklaşmasına da neden olacaktır. Bir bilgi merkezi yöneticisinin, sorumlu olduğu bilgi merkezinde, bilimsel anlamda yönetim sürecini tam olarak uygulayabilmesi için söz konusu unsurları, yürütülecek etkinlikler bağlamında dikkate alarak, bu unsurların bir bütünlük içinde devamını, koordinasyonunu, uyumunu ve etkileşimini sağlama yönünde çaba göstermesi gerekmektedir.

6. Bilgi Merkezinde Karar Verme Süreci:

Biçimsel (formel) bir örgüt olarak bilgi merkezinde, yönetimin diğer süreçleriyle birlikte karar verme süreci de örgütsel sorumluluklardan ötürü yoğun bir şekilde yaşanmaktadır. Karar verme eylemi her örgütte olduğu gibi bilgi merkezinin de tüm etkinliklerinde vardır. Harrod's (2000: 213)'ta karar verme, bir strateji belirlemeye girişmeden önce, gerekli bütün ilişkili etkenlerin düşünülmesini ve sistematik şekilde çözümlenmesini gerektiren bir yönetim sürecidir şeklinde tanımlanarak, bu süreçte, performansın ve gelişimin değerlendirilmesi anahtar unsurlardır şeklinde açıklanmıştır.

Bilgi merkezi yönetimi açısından karar verme süreci, aşağıdaki şekilde tanımlanabilir: Bir problem karşısında, olası birkaç stratejinin ya da seçeneğin bilgi merkezi yöneticisi tarafından belirlenip çeşitli araçlarla değerlendirilmesidir. Ayrıca bu süreç, seçeneklerden bilgi merkezi sisteminde kullanılabilirliği en uygun olanının veya var olan durum içinde amaç(lar)a ulaşmada yardımcı olacak en iyi seçeneğin seçilmesini de içerir. Bu açıdan bakıldığında karar verme süreci geniş anlamda, belirlenen örgütsel bazı hedeflere ulaşmak için bilgiye sahip olma, bilgiyi özümseme ve bilgiyi kullanma aşamalarını içerir (Steinbusch, 2005: 1).

Diğer örgütlerde olduğu gibi bilgi merkezinde de kararlar, kimi durumlarda bireysel kimi durumlarda örgütsel (grup kararı) olarak alınmaktadır. Bu durum yukarıda da belirtildiği gibi, yöneticinin yönetim anlayışına, örgütün politikasına veya problemin türüne göre değişiklik gösterebilmektedir. De Gennaro (1999: 388)'ya göre üniversite ve halk kütüphanelerinde karar verme süreçleri, farklı yaklaşım ve bilgi gerektiren kurallar, prosedürler ve problemler içermektedir. Bazı kararlar otoriter bir şekilde, bazıları arkadaşça, bazıları gruplar tarafından ve bazıları da bunların bir birleşimi şeklinde verilir. De Gennaro'nun belirttiği bu durum, sadece üniversite ve halk kütüphanelerine özgü bir karar verme süreci veya karar verme özelliği değildir. Nitekim diğer bilgi merkezlerinde de aynı yaklaşım ve uygulamayla karar verme davranışları sergilenebilmektedir.

Bilgi merkezinde yönetim sürecinin ne şekilde yaşandığına bakıldığında ise şu görülmektedir: biçimsel bir örgüt olan bilgi merkezinde yönetim sürecinin tüm işlevleri gerektiğinde uygulanabilmekte ve bu işlevler belirlenen amaç(lar) doğrultusunda kurumdaki etkinliklerin yönünü belirleyebilmektedir. Bununla birlikte bilgi merkezinin en önemli misyonlarından olan kullanıcının bilgi gereksinimini karşılamak, bu hizmeti ücretsiz yapmak, milli ve kültürel varlıkları korumak ve bunları gelecek nesillere aktarmak vs. gibi etkinlikleri gerçekleştirmek gibi görevleri yerine getirmeye çalışması, bu örgütü diğer örgütlerden farklı kılmaktadır. Bu farklı özelliğine rağmen yönetim sürecinin bütün ilkeleri ve uygulamaları, bilgi merkezinin yönetiminde de göz önünde tutulmaktadır.

Her kurumda olduğu gibi, bilgi merkezinde de yürütülen ve yürütülecek etkinlikleri en üst noktadaki sorumlu kişi olarak idare eden ve aldığı kararlarla bu etkinliklere yön veren karar verme pozisyonunda olan bir yönetici vardır. Bilgi merkezi yöneticisinin en önemli görevi, yönetim süreçlerini gerektiğinde uygulamaya koymak, koordinasyonlarını sağlamak ve uygulama aşamalarında bu süreçleri takip etmektir. Bu temel faaliyetlere bağlı olarak bilgi merkezi yöneticisinin görevleri diğer bir deyişle karar verme etkinlikleri şunlardır;

- a. *Personel süreci ile ilişkili olarak, personele yönelik kararlar vermek;* personelin eğitimi ile ilgili çalışmalar ve personelin niteliğine uygun iş bölümü yapmak ve bunları denetlemek,
- b. *Bütçe süreci ile ilgili kararlar vermek;* bütçeyle ilgili olarak gelirleri ve giderleri takip etmek, bütçenin dağılım alanlarını belirlemek ve üst yönetime bu konuda bilgi sunmak,
- c. *Derme ile ilgili kararlar vermek;* dermenin seçimine, sağlanmasına, düzenlenmesine ve kullanıcıya sunulmasına yönelik etkinliklerin yürütülmesini sağlamak,
- d. *Kullanıcıyla ilgili kararlar vermek;* kullanıcıya yönelik politikalar belirlemek ve kullanıcının bilgi isteğinin en kısa zamanda ve onu tatmin edecek şekilde karşılanmasını sağlamak,

e. *Teknolojiye yönelik kararlar vermek*; teknolojiye dayalı çağdaş bir bilgi sunma hizmeti için çalışmalar yapmak,

f. *Binaya yönelik kararlar vermek*; bilgi merkezi binasının hizmetlere uygunluğunu denetleyerek, kullanıcılar için ideal bir ortam oluşturmak,

g. *İç ve dış çevreye yönelik kararlar vermek*; bilgi merkezinin içinde bulunduğu iç ve dış çevre koordinasyonunu ve uyumunu sağlamak ve mevzuata uygunluğunu denetlemektir (Yılmaz, 2004: 183).

Bütün bu etkinliklerin amaç(lar) doğrultusunda yerine getirilebilmesi yönetici açısından sürekli karar almayı gerektirmektedir. Bu bağlamda denilebilir ki bilgi merkezinde küçük ya da büyük her iş bir kararı gerektirir ve karar almanın sonucu olarak gerçekleşir. İstenilen ve beklenen sonuca ulaşılan kadar yönetici sürekli yeni kararlar alır. Bu durum karar verme sürecinin ve yöneticiliğin doğasında vardır. Yönetici için başarı, verdiği kararların uygulanması ve sonucunda istenilen amaç(lar)a ulaşabilmesidir. Dolayısıyla etkinliklere yönelik doğru ya da yanlış karar verme yöneticinin başarısı veya başarısızlığı için bir göstergedir.

Alınan bazı kararlar bilgi merkezi hizmetlerine doğrudan yön vermektedir. Bu tür stratejik ve yönetsel kararlar yöneticiler ve yetki sahibi bilgi uzmanları tarafından verilir. Kararlar, amaçlar ve bunlara yönelik bütün etkinliklerle ilgilidir. Doğru ve yerinde kararlar verilmediği takdirde, bilgi merkezi uygun ve yeterli hizmet vermeyi aksatabilir. Karar verme, seçilen davranış biçimini ve alınan kararı uygulamaya yönelik olarak ortaya koymaktır. Verilen kararın, bir problemi çözmeye ya da bilgi merkezi için strateji belirlemede etkili olacağı öngörülüyorsa derhal harekete geçilmelidir aksi takdirde amaç(lar)dan uzaklaşılabilir gibi zaman ve para kaybı da söz konusu olabilir. Doğru zamanda ve doğru şekilde alınan kararların, etkinlikleri düzenlemesi ve amaca ulaştırması açısından çok önemli olduğu bir gerçektir.

7. Bilgi Merkezinde Karar Verme Aşamaları:

Bommer ve Chorba (1982: 12)'ya göre bilgi merkezinde karar verme sürecinin aşamaları şunlardır:

1. *İstihbarat ve Bilgi*: Problemler ve fırsatlar için araştırma yapma (Örnekler: Şikâyetleri dikkate alma, az dolaşan belgeleri belirleme, belirli programlar için dermenin yeterliliğini ölçme, gelecekteki gereksinimleri tahmin etme, potansiyel olarak kullanışlı teknolojik yenilikleri belirleme, performansı beklentilerle karşılaştırma).

2. *Teknik Plan*: Alternatif hareketlerin belirlenmesi ve analizi (Örnekler: Problemin yapısının daha iyi anlaşılması için veri toplama, model alma ve parametre tahmini yapma, olası çözümlerin üretimini yaratma, değişkenler arasında ilişkiyi keşfetme).

3. *Seçim*: Bir hareketi seçme ve uygulama (*Örnekler*: Alternatif hareketlerin uygulanışlarını tahmin etme, sonuçları değerlendirme, uygulamadaki teknik ve davranışsal problemlerle başa çıkma).

Hemen hemen diğer tüm örgütlerde olduğu gibi bilgi merkezinde de karar verme yukarıda da görüldüğü gibi üç aşamadan oluşmaktadır bunlar; bilgi, plan ve seçim aşamalarıdır. İlk aşama, verilerin toplanmasını ve yorumlanmasını içerir. Karar veren kişi bir aşamadan diğerine geçmek zorunda değildir. Örneğin bütün davranış yollarının reddedilmesi, karar vericiyi bilgi aşamasına yeniden döndürebilir. Diğer aşamalar istatistik kullanımını içerebilirken ilk aşama veri toplanmasını ve yorumlanmasını içerebilir. Böylece istatistiklerin seçimleri değerlendirmede bir araç olduğu buradan da anlaşılmaktadır.

8. Bilgi Merkezinde Karar Verme Düzeyleri:

Bilgi merkezinde yapılan her etkinlik, amaç(lar) doğrultusunda alınmış bir kararın sonucudur. Örneğin, bilgi merkezine alınacak basılı ve elektronik enformasyon kaynağının belirlenmesi, bunların nereden alınacağı, ne şekilde alınacağı ve ödemelerinin nasıl yapılacağı belirlenmesi gibi etkinlikler bir dizi kararın verilmesini gerektirmektedir. Bu etkinliklerin ne şekilde yapılacağının seçimi ise, kararın sonucudur. Bommer ve Chorba (1982: 11)'ya göre bilgi merkezinde karar düzeyleri aşağıdaki gibidir.

1. *Stratejik Planlama*: Örneğin hedefleri belirleme, bilgi merkezi içi kararları görüşme, başlıca teknolojik yenilikleri uygulama, olanakların genişlemesi.

2. *Yönetimsel Kontrol*: Örneğin konu alanları arasında fon tahsisi, personel eğitimi gereksinimleri belirleme, bilgi sunma hizmetinin saatlerini belirleme, kullanılmayan materyali ayıklama politikası geliştirme, hizmet ve donanım satın alımını gerçekleştirme, işlemler için standartlar belirleme.

3. *İşlemsel Kontrol*: Örneğin, standartlar, düzeltici adımlar, programlama, şikâyetlere cevap, özel istek ve projeleri koordine etmekle ilgili günlük işlemleri ve hareketleri izleme, sağlama, kataloglama, rafa koyma, kullanılmayan materyali ayıklama, ödünç verme, danışma gibi işlemlerde verilen kararlar.

9. Bilgi Merkezinde Karar Verme Sürecinin Uygulanması:

Bilgi merkezi yöneticisinin, etkinliklerinde doğru ve yerinde kararlar verebilmesi ve etkin bir yönetim uygulaması için, bilgi merkezinin tüm kaynaklarını bir sistem bütünlüğü içinde değerlendirerek koordine etmesi gerekmektedir. Bu amaçla yöneticinin örgütle ilgili çeşitli kararların alınmasında kendisine yardımcı olacak ve örgütün iç ve dış çevresini kontrol edebilmesini sağlayacak bir bilgi ve iletişim sistemine gereksinimi vardır. Yöneticinin bilgi gereksinimini tek kanaldan sağlanan bilgilerle karşılamak kimi zaman çok zordur. Gelişen ve büyüyen örgütlerde bu gereksinim çok çeşitli kaynaklardan sistemli bir bütünlük içinde karşılanabilir. Yöneticilerin etkin ve yerinde kararlar verebilmeleri, örgüt içinde ve dışında çok iyi bir bilgi ve iletişim sistemi kurmalarını gerektirir;

çünkü yöneticiler isabetli ve etkin kararlar verebilmek ve etkinliklerin devamını sağlayabilmek için sürekli olarak bilgiye gereksinim duyarlar. Yönetici, bilgi, karar ve örgüt dörtgeninin etkili koordinasyonu ve doğru kullanımı, örgüt yönetimini belirlemiş olduğu amaç(lar)a ulaştıracak en önemli etkenlerdir. Yöneticinin, örgüt içi ve dışı iletişim kanallarından elde ettiği bilgilerle aldığı doğru ve yerinde kararlar, sorumlu olduğu örgütü belirlenmiş olan amaç(lar)a ulaştıracak en etkili unsurlardandır.

Bütün örgütlerde olduğu gibi hizmet üreten bir örgüt olan bilgi merkezinde de yapılacak etkinliklere yönelik çeşitli kararlar alınmaktadır. Bu yüzden stratejik, yönetsel eylemsel, programlı ve programsız kararların tümü bilgi merkezinde de görülmektedir. Yönetsel ve eylemsel kararlar, stratejik planlama doğrultusunda ve ona dayanarak alınmaktadır. Hernon (1989:3)'a göre stratejik planlama, gerçekçi ve ulaşılabilir hedefler ortaya koyar. Bu planlama doğal olarak stratejik kararları da doğurmaktadır. Bilgi merkezinde stratejik planlama kararları genel olarak aşağıdaki işlemlerde uygulanabilir bunlar; a) Derme geliştirmede; b) Kataloglama ve sınıflamada; c) Seçim ve sağlamada; d) Danışma hizmetinde; e) Dermeye kolay ve rahat ulaşım; f) Bilgi merkezinin iç stokunun düzenlenmesinde; g) Kullanıcıyla ilgili alanlarda.

Bilgi merkezini oluşturan unsurlar temel alındığında, yöneticilerin hangi alanlarda daha çok stratejik ve yönetsel kararlar alacağı da ortaya çıkmaktadır. Bunun için bilgi merkezi yöneticisi, bilgi merkezinde ulaşılmak istenen amaç(lar) doğrultusunda, kullanıcı isteklerini karşılayacak sağlıklı bilgi sunma hizmeti için politikalar oluşturmak, bu politikaları sürekli olarak gözden geçirmek ve gerektiğinde güncellemek zorundadır. Bilgi merkezi politikalarının genel olarak amacı, aşağıdaki konularda, mümkün olduğunca açık bir şekilde yol göstermektir bunlar; *“hedef alınan kullanıcı kitlesi, öncelikli gereksinimler, çalışma alanının sınırları ve kapsamı, hizmet türleri, dermenin oluşturulması, denetimi ve kullanıcıya sunulması, teknik hizmetlerin niteliği, örgütlenmesi ve yerine getirilmesi, kullanıcı ile ilişkiler, fiziksel kaynakların kullanımı (bütçe ve bina), personel yönetimi, idare sistemi, diğer bilgi merkezleriyle ve eğer bir kuruluşa bağlıysa ana kuruluş ile ilişkiler vb.”* (Guinchat ve Menou, 1990: 300) gibi etkinliklerdir.

Yöneticilerin yukarıda belirtilen işlemlere yönelik politikaları hazırlarken, bilgi merkezinin faaliyetlerini sürekli etkileyen iç ve dış çevre faktörlerini dikkate almaları gerekmektedir. Bu faktörler, politikalar dâhil diğer bütün faaliyetlerde verilen kararlara da yön verirler. Politikalar hazırlanırken, bunlara yön verecek çeşitli analiz ve incelemeler, bilgi merkezinin içinde bulunduğu iç ve dış çevre koşullarıyla dahil tüm yönleriyle göz önünde bulundurulmalıdır. Bu doğrultuda bilgi merkezinin durumu, bilgi merkezini ilgilendiren ve ilgilendirebilecek olası gelişmeler, ulusal ve uluslararası bilgi sistemleri, ulusal bilgi politikası, iletişim ve enformasyon teknolojileri ve bunlarda yaşanan gelişmeler, sosyal ve kültürel yapı, kullanıcının niteliği ve niceliği vb. gibi konular titizlikle incelenmeli, analiz

edilmeli ve elde edilen bu veriler ışığında gerekli politikalar oluşturulmalıdır. Böylelikle bu çalışmalar, bilgi merkezinin sadece kısa süreli politikalarına değil, aynı zamanda uzun süreli politikalarına da ışık tutacak genel politikalarla birlikte, kullanıcıya sunulacak hizmetlerin belirlenmesinde ve bunun için kullanılacak en etkin yöntem seçiminde de yöneticiye ve çalışanlara yol gösterebilecektir. Tüm bu faaliyetler doğal olarak bilgi merkezi yöneticisinin karar verme davranışını ve stratejisi etkileyecek, yönetici karar verirken bu çalışmalardan elde edilen verileri, ilgili oluşumları, gelişmeleri ve koşulları da göz önünde bulundurabilecektir. Dolayısıyla bu çalışmalardan elde edilen bilgiler ışığında yönetici, daha tutarlı ve daha isabetli kararlar verebilecektir.

Bilgi merkezi yöneticisi, etkinliklerin devamı, sürekliliği ve doğru kararlar verebilmesine destek sağlaması için biçimsel her örgütte olduğu gibi politikalar dışında planlar, programlar, usuller ve kurallar da oluşturmak ve gerektiğinde bunları uygulamak zorundadır. Bu çalışmaların yapılması bilimsel bir yönetim anlayışının gereğidir. Plan, yapılması gereken etkinlikler için alınan kararların toplamıdır ve bir karar sonucu oluşturulur. Planda, belli bir zaman dilimi vardır ve bu zaman diliminde nereye ne şekilde varılacağı, neyin, nasıl ve kimler tarafından gerçekleştirileceği, hangi kaynakların kullanılacağı, hangi maliyetle gerçekleştirileceği gibi etkinliklere yönelik hassas noktalar yer alır. Plan, en genel ifadeyle, belirlenen amaç(lar)a ulaşmak için nelerin ne şekilde yapılacağına yönetim kademesince karar verilmesidir. Planlama ise, neyin, ne zaman, nasıl, nerede, kim(ler) tarafından, ne için, hangi maliyetle ve hangi sürede yapılacağının kararlaştırılmasıdır. Planlama süreciyle örgütün var olan beşeri ve fiziki kaynaklarının organize edilerek, amaçlar yönünde etkileşimi ve harekete geçirilmesi sağlanmaktadır. Yönetici bilgi merkezinde planlama süreci doğrultusunda uzun, orta ve kısa süreli planlar yaparak, etkinliklerin şekillenmesini ve uygulamaya aktarımını sağlamaktadır.

Programlar, *“herhangi bir amacın gerçekleştirilmesi için gerekli olan aşama ve adımları, bunların her birinden sorumlu olan kademe ve kişileri, her birinin süresini belirleyen planlardır”* (Akat, Budak ve Budak, 1999: 134). Örneğin, bilgi merkezinde derme sağlama biriminden kimin ya da kimlerin sorumlu olduğu, bu birimin hangi ölçütleri göz önünde bulundurarak materyal sağlayacağı, bunu yaparken de ne kadar sürenin ve bütçeden ne kadar kaynağın ayrılması gerektiği daha önce belirlenen gereksinimler doğrultusunda oluşturulan bir programla belirtilir.

Usuller, eylemlerle ilgili kılavuzlardır. Politikalar da eylemlerle ilgili olmakla birlikte, daha çok eyleme yönelik düşüncüyü yönlendirirler. Buna karşın, usuller, belli bir politikanın ya da amacın gerçekleştirilmesiyle ilgili olayların kronolojik bir dizisidir. Bu nedenle doğrudan, eyleme yöneliktirler. Örneğin, bir bilgi merkezinde yayın alımlarında tasarruf amacıyla, yayınların tek nüsha olarak alınması gibi bir politika benimsenebilir. Bir başka deyişle, çift nüsha alımlarını engelleyici bir politika gütmek istenebilir. Bu durumda, yayın siparişi veya

sağlama işlemine geçmeden önce, bilgi merkezindeki çeşitli katalogların ve ödünç verme kayıtlarının gözden geçirilmesi usulü kabul edilebilir (Yontar, 1996: 108).

Kurallar ise, neyin, ne zaman, ne şekilde ve nasıl yapılacağını veya yapılmayacağını ayrıntılı ve açık bir şekilde gösteren ve yoruma olanak vermeyen özel açıklamalardır. Bilgi merkezinde çalışan personelin çalışma saatlerine dikkat etmelerinin bir kuralla belirtilmiş olması buna örnek gösterilebilir. Kuralların dayanağı planlar ve politikalar. Tüm bu yönetsel çalışmalar oluşturulurken karar verme etkinliği yoğun bir şekilde yaşanmaktadır, ayrıca bunların oluşturulması ve düzenlenmesi, daha sonra verilecek kararları da doğrudan etkileyebilmektedir. Kurallar, karar verme sürecinin en başından en sonuna kadar tüm işlemlerde yöneticinin sıkça başvurduğu bir yol gösterici özelliği taşımaktadır.

Yönetici, planı hazırlamadan önce, planın amacının belirlenmesine, planlamanın uzun süreli mi, yoksa kısa süreli mi yapılmasına, bunu yaparken hangi araçların, tekniklerin ve yöntemlerin kullanılacağına ve planlamaya katılacak kişilerin kimler neler olacağına ve neler yapmaları gerektiğine karar vermelidir. Bu tür faktörlerin bilinmesi ve belirlenmesi, planın, bilgi merkezinin amaçları doğrultusunda oluşturulması yanında, uygulanmasını da kolaylaştıracaktır.

Yönetici, örgütlenme işlevinin yapısını belirlemeye karar verirken veya bu işlevi oluştururken diğer işlevlerde olduğu gibi iç ve dış çevre faktörlerini dikkate almak zorundadır; çünkü bu faktörler bilgi merkezini sürekli etkilemekte dolayısıyla örgütlenme sürecine de yön verebilmektedir. Söz konusu faktörler, diğer bilgi merkezleriyle veya örgütlerle olan ilişkileri, personeli, kullanıcıyı, mevzuatı, bütçeyi, teknolojiyi vs. kapsamaktadır.

Bilgi merkezinde örgütlenme çeşitli biçimlerde yapılmaktadır, bunlar; ürüne göre örgütlenme, işleve göre örgütlenme, coğrafi konuma göre örgütlenme, kullanıcıya göre örgütlenme, proje tipi örgütlenme, karma örgütlenme, sürece göre örgütlenme ve zamana göre örgütlenmedir. Ürüne göre örgütlemeye örnek, kitaplar, süreli yayınlar, elektronik kaynaklar vb. gibi materyale yönelik örgütlenmedir. İşleve göre örgütlenme teknik hizmetler ve rehberlik hizmetleri biçimindedir. Coğrafi konuma göre örgütlenmede, merkezi birimiyle onun dışında farklı coğrafi bölgelerde veya farklı yerlerde bulunan şube birimlerinin ayrı olarak örgütlenmesinden söz edilir. Kullanıcıya göre örgütlenmede bilgi merkezinin, kullanıcıları göz önüne alarak örgütlenmesi söz konusudur; bilgi merkezinin, çocukları, gençleri ve yetişkinleri dikkate alarak örgütlenmesi buna örnek gösterilebilir. Proje tipi örgütlenmede, belli bir görevin yerine getirilmesi için, o görevle ilgili uzman ve diğer elemanlar, başlarında bir yöneticiyle birlikte çalışırlar. Bu örgütlenmede, her proje grubunun yöneticisi, adeta örgütün en üst düzeydeki yöneticisi durumundadır. Bu örgütlemeye örnek olarak, bilgi merkezinde bilgi teknolojileri alt yapısının sağlanması için bir proje hazırlanması ve bunun örgütlenme sürecinde uygulanmaya konulması gösterilebilir. Karma örgütlenme ise, yukarıda söz edilen örgütlenme türlerinin bir kısmının birleştirilerek uygulanması biçimindedir. Bilgi merkezinde işlevsel bir örgütlemeye ek olarak, zamanla kullanıcıya ve ürüne göre örgütlenmenin

zorunlu olarak ortaya çıkması durumunda bu örgütlemeye başvurulur. Sürece göre örgütleme, birbirini izleyen süreçlerin uygun biçimde örgütlenmesidir. Örneğin, kataloglama ve sınıflama birbirleriyle yakından ilişkili ve birbirini izleyen süreçler olarak ele alındığında, örgütlemeye bu süreçlere göre bölüm ya da birimler oluşturulabilir. Zamana göre örgütlemeye örnek ise, gündüz ve gece gibi farklı zaman aralıklarında çalışabilecek elemanların işe alınması ve örgüt etkinliklerinin buna uygun olarak düzenlenmesidir (Yontar, 1996: 118-119). Yönetici, örgütleme sürecini oluştururken, etkinlikleri yürütmek için gerektiğinde birden çok örgütleme biçimini kullanabilir. Kimi durumlarda ilk başta kullanılmayan bazı örgütleme yöntemlerinin zorunluluk gereği sonraki aşamalarda uygulamaya geçirilmesine karar verilebilir.

10. Bilgi Merkezinde Karar Verme Teknikleri:

Bilgi merkezinde etkinliklere yönelik kararlar verilirken çeşitli teknikler kullanılmaktadır bunlar: iş analizi, maliyet analizi, yöneylem araştırması, zaman incelemesi ve hareket incelemesi gibi tekniklerdir.

İş analizi tekniği ile bilgi merkezinde yapılan tüm etkinlikler titizlikle gözlemlenerek ve her etkinlikle ilgili işlemler ayrıntılı olarak analiz edilerek, hangi etkinliğin öncelikli olduğu, bir işlemin tamamlanabilmesi için gereken etkinliklerin neler olduğu ve bir işlevi veya hizmeti oluşturan işlemlerin neler olduğunun belirlenebilmesi mümkün olmaktadır (Guinchat ve Menou, 1990: 303).

Maliyet analizleri tekniği ile etkinlikler için dolaylı ve dolaysız yoldan yapılan bütün harcamaların maliyetlerinin yarar açısından ölçümü gerçekleştirilmektedir. Dolayısıyla etkinlikler için yapılan harcamaların, amaç(lar)a ne kadar ulaştırdığının ya da ulaştırmadığının ve sonraki aşamalarda maliyetin ne kadar olacağını belirlenmesi sağlanır. Yöneylem araştırmasında, yürütülen etkinliklerle amaç(lar)a ne kadar ulaşıldığının matematiksel ve istatistiksel tekniklerle ortaya konulması sağlanır. Bu yöntem daha çok niceliksel karar verme işlemlerinde kullanılmaktadır. Zaman incelemesi ise, işlemleri en küçük parçalarına ayırarak, tek tek her parçanın gerçekleştirilmesinde ne kadar zaman harcandığını saptamayı ve göstermeyi amaçlayan bir yöntemdir (Yalvaç, 2000: 82). Bu yöntemle bilgi merkezinde yapılan çeşitli işlemler için harcanan zaman belirlenir. Hareket incelemeleri ise, yürütülen etkinliklerde gerçekleştirilen veya izlenen çeşitli hareketleri inceler. Bilgi merkezinde uygulanabilecek bir teknik de PERT (Programme Evaluation and Review Technique) tekniğidir. Bu teknik, projenin amaçlarını gerçekleştirebilmek için gerekli etkinlik ve olaylardan oluşan, etkinlik ve olaylar arasındaki ilişkileri, sırayı ve öncelikleri sistematik olarak bir şema üzerinde gösteren, böylece projenin planlamasını ve kontrolünü sağlayan bir tekniktir (Yozgat, 1994: 91). Söz konusu tekniklerin kullanılmasıyla yürütülen etkinliklerin amaç(lar) doğrultusunda niteliksel ve niceliksel değerlendirilmesi yapılabilir. Ayrıca söz konusu tekniklerin uygulanmasıyla da elde edilen veriler, yöneticilerin sonraki aşamalarda daha gerçekçi karar almalarına yardımcı

olabilmektedir. Bütün çalışmalardan elde edilen olumlu ya da olumsuz her sonuç verilecek yeni kararlar için bir yol gösterici konumundadır.

Sonuç:

Yönetim olgusu, planlama, örgütlenme, finans, yöneltme, personel, eşgüdüm, iletişim ve denetim gibi süreçleri içermektedir. Bu süreçlerden birisi de karar verme sürecidir. Karar verme süreci, yönetimin diğer süreçlerini doğrudan etkileme ve onlara yön verme özelliğine de sahiptir; bu nedenle diğer bütün süreçlerle ilişkilidir. Karar verme, belirlenen amaç(lar)a ulaşmak için var olan seçenekler arasından, bilgi ve deneyime dayanılarak en uygun olanının seçilmesidir.

Diğer örgütlerde olduğu gibi bilgi merkezinde de karar verme süreci, yürütülen etkinliklerde yoğun olarak kendisini göstermektedir. Bilgi merkezi yöneticileri, belirlenen ve ulaşmak istenen örgütsel amaç(lar) çerçevesinde gerçekleştirilecek etkinlikleri harekete geçirmek için, uygulamaya yönelik çeşitli kararlar almaktadır. Yöneticilerin kararlarını etkileyen çeşitli faktörler vardır. Bunlar, kurumun bütçesi, personelin niteliği ve niceliği, kültürel yapı, kullanıcı grubu, mevzuat, teknoloji, bina vs.'dir. Bu faktörlerin bazılarının kararları etkileme oranı diğerlerine göre daha fazla olmakla birlikte, yöneticilerin verdikleri kararların da söz konusu faktörleri az ya da çok etkilemesi kaçınılmazdır.

Bilgi merkezi yöneticilerinin örgütsel etkinliklere yönelik olarak doğru ve yerinde kararlar verebilmeleri için, örgütlerinde uygun iletişim kanalları oluşturmaları ve bu kanallar aracılığıyla elde edecekleri bilgileri bilimsel bir gözle değerlendirmeleri, günümüz modern yönetim uygulamalarında önemli bir koşul olarak ortaya çıkmaktadır. Doğru ve gerekli bilgi, isabetli kararın verilmesi için bir gerekliliktir. Bu nedenle örgüt bünyesinde bilgi yönetim sistemlerinin kurulması, bütün örgütlerde olduğu gibi bilgi merkezinde de faaliyetlerin devamını istenen şekilde sürdürebilmek, belirlenen amaç(lar)a ulaşabilmek ve en önemlisi örgütün ve yöneticinin başarısını etkileyecek doğru kararlar verebilmek açısından önemlidir.

Yöneticilerin karar vermeden önce etkinlik ile ilgili olarak örgütte çalışan tüm personelin görüşlerini almaları hem yöneticilerin farklı bakış açısı kazanmalarına, hem karara katılmalarından ötürü örgütte çalışan personelin motivasyonunun yükselmesine de neden olacaktır. Bu bağlamda kararların örgütsel ve/veya grup olarak verilmesi, her ne kadar kararlar ve etkinliklerle ilgili tüm sorumluluk yöneticiye ait olsa da, yöneticinin sorumluluğu paylaşması demektir. Sorumluluğu paylaşmasıyla yönetici kendisine karşı olan veya olabilecek antipatiyi ve muhalefeti de azaltmış olacaktır. Böylece yönetici karar vermede katılımı sağlayarak daha güçlü ve herkes tarafından benimsenen bir konuma ulaşabilecektir. Burada önemli olan yöneticinin sorumluluğunda ve inisiyatifinde; fakat, ilgili kişilerin katılımı çerçevesinde bir grubun oluşturulması ve yöneticinin karar düzeyinde sağlıklı ve eşit katılımı gerçekleştirebilmesidir.

KAYNAKÇA

- Akat, İ., Budak, G. ve Budak, G. (1999). *İşletme Yönetimi*. İzmir: Barış Yayınları.
- Bommer, M. R. W. ve Chorba, R. W. (1982). *Decision making for library management*. Newyork: Knowledge Industry Publications.
- Bridge, J. ve Dodds, J. C. (1975). *Managerial decision making*. London: Cromm Helm.
- Can, H., Tuncer, D. ve Ayhan, D. Y. (1999). *Genel İşletmecilik Bilgileri*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Cooper, J. D. (2000). *Etkili Karar Verme Sanatı*. çev: A. E. Arslan. İstanbul: Emre Yayınları.
- De Gennaro, R. (1985). Library administration and new management systems. Ed: Beverly P. Lynch. *Management strategies for libraries* içinde (s. 378-389). Newyork: Neal Schuman Publishers Inc.
- Decision-making process. (2000). [Çevrim içi], Elektronik adres: <http://www.adm.monash.edu.au/community-services/counselling/selfhelp/decisions.pdf> (E.T: 05.01.2006).
- Einhorn, H. J. ve Hogarth, R. M. (1999). Karar alma. *Harvard Business Review Dergisinden Seçmeler Belirsizliği Yönetmek* içinde (s.133-147). İstanbul: Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası.
- Guinchat, C. ve Menou, M. (1990). *Bilgi ve Dokümantasyon Çalışma Tekniklerine Genel Giriş*. çev: S. Taner. Ankara: Kütüphaneler Genel Müdürlüğü.
- Gürdal, O. (1990). Kütüphanecilik eğitimi planlaması: I. *Türk Kütüphaneciliği*, 4 (2), s. 73-82.
- Harrod's librarians' glossary and reference book*. (2000). Aldershot: Gower.
- Hatiboğlu, Z. (1999). *Yönetim ve Organizasyon*. İstanbul: Lebib Yalkın.
- Hernon, P.(1989). *Statistics for library decision making: a handbook*, New jersey: Ablex Publishing Cooperation.
- Himmetoğlu, B. A. (1971). *Karar Verme Yeteneğini Geliştirme*. İzmir: Ege Üniversitesi İktisadi ve Ticari Bilimler Fakültesi.
- Kaya, İ. (1984). *Pazarlama Bilgi Sistemleri: Bir Firma İçin Pazarlama Bilgi Sistemi Tasarımı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi.
- Koontz, H. ve O'Donnell, C. (1978). *Essentials of management*. New York: McGraw-Hill.
- Lewis, P. S., Goodman, S. H. ve Fandt, P. M. (1995). *Management: challenges in the 21. century*, Minneapolis: West.
- Onaran, O. (1975). *Örgütlerde Karar Verme*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Öz-Alp Ş., Sindiren, D. ve Aşkun, İ. C. (1974). *İşletme Politikası*. [Eskişehir]: Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi.
- Peker, Ö. (1995). *Yönetimi Geliştirmenin Sürekliliği*. Ankara: TODAİE.
- Steinbusch, C. (2005). Decision Making. [Çevrim içi], Elektronik adres: <http://www.slis.ualberta.ca/cap99/csteinbu/capping.htm> (E.T: 15.09.2005).
- Tatar, T. ve Üner, M. M. (1992). *İşletmecilik İlkeleri*. Ankara: Gazi Büro Yayınları.
- Tosun, K. (1986). *İşletme Yönetimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi.
- Tunçkanat, H. (1989). Kütüphaneci, Yönetim ve Üniversite Kütüphanesi. *Türk Kütüphaneciliği*, 3 (2), 65-70.
- Yalvaç, M. (2000). *Kütüphane ve Bilgi Merkezlerinde Sistem Analizinin Önemi ve Uygulanabilirliği*. İstanbul: Çantay Kitabevi.

- Yılmaz, M. (2004). Bir Örgüt Olarak Bilgi Merkezinde Yönetim ve Yönetici. *Türk Kütüphaneciliği*, 18 (2), s. 163-184.
- Yontar, A. (1995). *Kütüphane ve Belge-Bilgi Merkezlerinde Bilimsel Yönetimin Önemi*. İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi.
- Yozgat, U. (1994). *Yönetimde Karar Verme Teknikleri*. İstanbul: Beta.

**FARKLI DİNİ GRUPLARDA KİRVELİK GELENEĞİ:
SANAL AKRABALIĞIN DÖNÜŞÜMÜ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA****KIRVELİK TRADITION IN DIFFERENT RELIGIOUS GROUPS:
A RESEARCH ON THE TRANSFORMATION OF RITUAL KINSHIP**

*Suat KOLUKIRIK**
*İbrahim Halil SARAÇ***

Özet:

Anadolu coğrafyası ve bu coğrafyayla ilintili bölgelerde uzun bir geçmişi bulunan kirvelik kurumu, sünnet olan ve sünnetin masraflarını üstlenen kişi ve onların aileleri arasında kan bağının dışında yeni bir akrabalık üreten ilişkiye karşılık gelmektedir. Türkiye sınırları içerisinde yoğun olarak Doğu, Güneydoğu ve İç Anadolu bölgesinin belli kentlerinde sürdürülen kirvelik geleneği, farklı sosyal gruplar arasında sıklıkla rastlanan bir uygulamadır. Genel anlamda kirve, yalnızca ekonomik boyutlarla sınırlı bir kabulün parçası değil, beraberinde hukuki ve sosyal yaptırımları yüklenen kişi anlamı taşımaktadır. Sünnet olan ve ailesi açısından kendi birincil akrabalarından daha yakın hale gelen kirve, ömür boyu sürecek yeni bir sosyal ilişki biçiminin tarafını oluşturabilmektedir. Ancak günümüzde yaygınlık kazanan küreselleşme süreciyle birlikte önemli dönüşümler yaşayan kirvelik kurumu, sembolik manada varlığını sürdürüyor görüntüsündedir. Bu çalışmada Şanlıurfa örneğinden hareketle kirvelik geleneğinin zaman ve mekân sınırları içerisindeki dönüşümü Sünni, Alevi ve Yezidi gruplarla gerçekleştirilen derinlemesine mülakatlar ve söylem analizi tekniğiyle irdelenmektedir.

Anahtar Sözcükler: Kirve, kirvelik, sanal akrabalık, sünnet geleneği

Abstract:

Institution of kirvelik which has a long history in Anatolian geography and in the regions related with this geography corresponds to the relation that builds a new kinship regardless of blood relationship between the person circumcised, the person who bears the expenses of circumcision and their families. Kirvelik tradition that is widely practiced in some cities in Eastern and South-eastern regions of Turkey along with some cities in Central Anatolia is frequently practiced among different social groups. Kirve, in general sense, is not only a part of an acknowledgement that is economically limited, but also is the person who additionally undertakes legal and social sanctions. Kirve, who becomes much closer to the person circumcised and his family than their first degree relatives, can establish a new social lifelong relationship. However, nowadays, the institution of kirvelik

* Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyoloji Bölümü – Isparta suat@fef.sdu.edu.tr

** Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü – Isparta ibrahimh.sarac@gmail.com

which undergoes significant transformations with the wide-spread globalisation process seems to exist in symbolic terms. In this study, on the basis of Şanlıurfa example, the transformation of kirvelik tradition in time and space boundaries is scrutinised within in-depth interviews with Sunni, Alevi and Yezidi groups and by discourse analysis method.

Key Words: Kirve, kirvelik, virtual kinship, circumcision tradition

Giriş:

Sosyolojik açıdan toplumsal dönüşümü izleme yöntemlerinden birisi de inançlar ve pratiklerde meydana gelen değişimler üzerinden yola çıkmaktır. Bir anlamda kirveliliğin ne olduğu kadar, nerede ve nasıl uygulandığı ya da işlevsel değişimleri toplumsal yapıyı anlamlandırmada geçerli bir çözümleme modelidir. Günümüzde kültürel dönüşüm alanına karşılık gelen kirvelik kurumunun sosyal yapı ve kültür ilişkisinin analizine imkan sunan karakteri yaşanılanları anlama bağlamında değerlidir. Bunun dışında geleneksel toplumsal yapılar içerisinde vazgeçilmez işlev yüklenmiş ve yararlı görülen sosyal bir kuruma atfedilen değerlerin yerini, modern toplumsal yapılar ve kurumların almaya başlaması yeni alan çalışmalarını kaçınılmaz kılmaktadır.

Modernizm için irrasyonel görünen kirvelik kurumu, geleneksel bağlamı içerisinde güç, paylaşım ve içselleştirilme imkanları taşıyan bir olgudur. Ayrıca geleneksel işlevleri açısından yararlı olan herhangi bir kültürel unsur, bireyi ya da sosyal grupları dış dünyaya karşı koruyucu anlam yüklenmiş olabilir. Zira toplumsal işleyişte birey ve sosyal kurumlar arasındaki ilişki kendisini sosyal gerçeklik ilişkisi olarak sunabilmektedir. Bu bağlamda kirvelik kurumunun kendisini içselleştirdiği veya sembolik hale dönüştürdüğü halin gerçekliğinin analizi temel sorgu alanı olarak karşımızda durmaktadır. Diğer bir ifadeyle kurumsal sahiplenmenin zayıfladığı durumlarda, bireyin ya da grubun sosyal etkileşim süreçlerindeki yeni rolü anlaşılması gereken esas sorgu alanıdır.

Genel hatlarıyla değerlendirildiğinde kirvelik kurumunda yaşanan değişim ve dönüşümler, Türk modernleşme süreci ve küreselleşmenin artan etkisiyle yakından bağlantılı bulunmaktadır. Eskinin ve sahip olunan pratiklerin yeniden tanımlandığı sosyal bir ortamda anlam kaybına uğrayan, işlevsizleşen kurumlar yerini yenilerine bırakmaktadır. Farklı bir ifadeyle sosyal temsiller, kültürel pratikler ve zihniyet dünyası yeni bilginin inşasındaki yapı taşlarına dönüşmektedirler. Dahası kirvelikle ilgili sosyal temsillerin yeni olan karşısındaki devamlılığı, önerme ve kavramlar dünyasının değişimini zorunlu kılmakta ve inanç sistemleriyle birlikte aidiyet bağlarını da etkilemektedir.

1. Kirve ve Kirvelik Kavramı: “*Kirve, Kirvenin Yoluna Baş Koyar.*”

Kültürel Antropoloji literatüründe ‘tasavvuri akrabalık’ ve ‘şibih akrabalık’ adıyla bilinen ve günümüzde çoğunlukla ‘yarı akrabalık’ ya da ‘sanal akrabalık’ adı altında kullanılan akrabalık biçimi sonradan kazanılmış özel bir yakınlaşmadır.

Gerçekte sanal akrabalıklar, kana bağlı olmayıp sözleşmeye dayalıdır ve birbirlerine karşı samimi olan kişilerin dostluklarını pekiştirme amacı taşımaktadır. Sanal akrabalık aracılığıyla, kan akrabalığı dışında ayrı bir destek ve güç sağlanmakta ve yüksek derecede karşılıklı görev duygusunu içeren kişisel bağlantılar söz konusu olmaktadır (Tezcan, 1992: 117).

Etimolojik anlamda kirvelik, bir erkek çocuğun sünnet töreninin yük ve masraflarını ana babasının dışında başka bir aile büyüğünün üzerine almasıyla iki aile arasında kurulan sanal akrabalığa verilen addır. Bu akrabalık özünde karşılıklı bir ilişki ve insanların yaşamları boyunca oluşturmaya devam ettikleri sosyal bir sermayedir (Kudat, 2004: 13). Balaban'a göre kirvelik, özünde çıkar ilişkisi olan, ekonomik ve toplumsal statüye önem veren, sünnet çocuğu ile kirve arasında başlayan, sonuçta iki aileyi birbirine yaklaştıran, akraba olmadığı halde akrabaymış gibi kabul edilen sonradan kazanılmış düzmece bir akrabalıktır (Balaban, 2002: 91). Bu tanımlamaların dışında kirvelik Anadolu'nun bazı yörelerinde akrabalıktan çok; komşuluk, insanlık borcu ve yakınlaşma aracı olarak da tanımlanabilmektedir (Köksal, 1991: 500).

Kirvelik bir ilişkiye, kirve ise bir kişiye karşılık gelmektedir. Diğer bir ifadeyle kirve, çocuk sünnet edilirken onu kucağında tutmuş olan kimsedir. Bazı köylerimizde ve Türkmenler arasındaki geleneğe göre kirvenin, çocuğun 'süt babası' olarak kabul edildiği bilinmektedir (Türkdoğan, 1969: 203). Kirvelik aracılığıyla kan ve süt bağının ortaya çıktığı kanaatı nedeniyle sünnet çocuğu kirvenin kızını, kirve de sünnet çocuğunun ailesinden kız alıp verememektedir (Uslu, 1985: 19). Çoğunlukla kirve ailenin sevdiği bir kimsedir ve kirve olan kişi, sünnetin tüm giderlerini karşılamakla yükümlüdür. Sünnet çocuğunun ailesine ve tüm davetlilere armağanlar verilmekte, benzer biçimde çocuğun babası da kirveye hediyeler sunmaktadır (Tezcan, 1997: 90).

Kirvelikte hediye verme geleneği sünnet merasimi öncesi ve sonrasında olmak üzere iki aşamada yaşanmaktadır. Sünnetten bir hafta sonra kirve, akrabalarını toplayarak çocuğu görmeye hediyesiyle gitmekte buna karşın ev sahibi de gelen misafirlerine yemek yedirmektedir (Erdentuğ, 1956: 97). Gerçekte kirvelik, maddi masrafları ve ekonomik gücü gösteren önemli bir araçtır. Kirve, çocuğun başlığından ayakkabılarına kadar tüm ihtiyaçlarını karşılamakta, hamama götürmekte, sünnet ve düğün masrafını ödemektedir. Aşiretler arasında kurbanlar kesilmekte ve yüklü paralar harcanmaktadır. Buna karşılık çocuğun babası da bu hediyelerin iki katını kirveye vermektedir (Türkdoğan, 1969: 206).

Uzun bir tarihsel geçmişe sahip olan kirvelik kurumu, sünneti kolaylaştırmak ve aileler arasında barış ve dostluk bağını pekiştirmek amacıyla oluşturulmuştur. Türkiye sınırları içerisinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaygın olarak görülen kirvelik uygulamaları sevgi ve saygının yegane simgesi konumundadır. Herhangi bir kişi ya da aileye duyulan yakınlığın süreklilik kazanması arzulanıyorsa kirvelik teklifi yapılmakta, kirve olan ailelerin bağlı bulunduğu aşiretler birbirine kirve diye hitap etmekte ve sosyal ilişkilerinde olumsuz söz ve

davranışlardan özenle kaçınılmaktadır. Kirve ailelerinden kız alıp verilmemekte ve kirve eve geldiğinde evdekilerin yaşı ne olursa olsun ayağa kalkarak karşılanmaktadır (Şahhüseyinoğlu, 2000: 118).

Farklı uygulama örnekleri içeren ve yerleşik bir gelenek olan kirvelik, sünnet töreninin üstlenilmesi sonucunda birbirine bağlanan ailelerde kurumsallaşmış bir yakınlık oluşturmaktadır. Kurulan bu kurumsal yakınlığın özünde ‘kan’ duygusu bulunmakta ve sünnet esnasında akan kan ‘*çocuğun kanı kirvenin peşine akar*’ ifadesiyle pekiştirilmektedir (Şahin, 1991: 117). Kardeşlikten daha öte bir anlam üstlenen kirvelik taraflarca saygın bir kurum olarak değerlendirilmekte ve bu saygınlık ‘*kirvenin damının üstünde kuşaksız geçersen derdine derman olunmaz*’ sözleriyle karşılanmaktadır (Gürer, 2008: 107).

Kirvelik geleneğini anlamlandıran farklı bir etken taraflar arasındaki sosyal sigorta mekanizması rolüdür. Ekonomik sıkıntı, hastalık ya da üstesinden gelinemeyen durumlarında kirvelik aracılığıyla sosyal dayanışma sağlanmaktadır (Kudat, 2004: 192). Bu özelliğinin dışında kirvelik, sosyal kontrol ve sosyal barışı sağlamada önemli işlevlere sahiptir (Aksoy, 1997: 53). Nitekim kişiler arası anlaşmazlıkların üzücü boyutlara büründüğü durumlarda kirvelik bağı kurularak sanal bir akrabalık oluşturulmakta ve uzlaştırıcı rol üstlenilmektedir. Bu anlamda kirvelik var olan ilişkiler düzenini pekiştirerek, ailelerin sosyal ilişki ağını genişleten önemli bir sosyal araçtır (Şahin, 1991: 129).

Kirvelik geleneği içerisinde yaptırımı en güçlü olan uygulama kirve çocuklarının birbirleriyle evlenememesidir. Diğer bir yasak kadının kirvelik yani tören babalığı yapamaması ve bunun erkeklere özgü olmasıdır (Şahin, 1991: 129). Bu yönüyle kirveliliği etkileyen tarihi, sosyal, ekonomik, dini ve politik nedenleri anlamak büyük önem arz etmektedir. Zira kirvelik yalnızca tören babası ile çocuğun ailesi arasındaki bir bağ değildir ve yakın akrabaları da içerisine almaktadır. Babası bir aileye kirvelik yapmış olan çocuklar, doğal olarak aileyle yakın bir bağ kurmaktadır. Kirvelik aracılığıyla pekiştirilen dostlukların taraflara statü kazandırması yanında sünnet çocuğunun ailesi dışında güvenebileceği bir aileye sahip olması sağlanmaktadır (Kudat, 2004: 192). Buna karşın kirve, çocuğun süt babası durumunda olduğu için ailede baba kadar nüfusa sahip olmaktadır (Türkdoğan, 2000: 345).

2. Anadolu’da Kirvelik: “*Kirve Olan Aileler Arasında Kapı Baca Yoktur.*”

Türk toplumunda kirvelik geleneğini sürdüren sosyal grupların birbirlerinden farklı kirvelik algı ve uygulamaları söz konusudur. Kirveliliğin daha derin bağlara sahip olduğu Şanlıurfa örneğinde, kendisine kirvelik önerilen kişi genellikle bu görevi kabul etmekte ve kirveliliği bir onur ve itibar elde etme aracı olarak değerlendirmektedir. Zira kirve ailenin kirvesidir ve kirve ile kirve olunan aile arasında çok yakın ilişkiler kurulmaktadır. Kirvelik ilişkisi, kan bağı kadar yoğun ve güçlü bir ilişkidir ve iki aile birbirinden kız alıp vermemekte, kirvenin saygınlığı ve otoritesi tartışılmamaktadır. Kirvelik babadan oğula geçebilmekte ve arada çok

önemli bir sorun çıkmadığı sürece kirvelik bağı kopmadan devam ettirilmektedir. Kuşaklar öncesinden gelen kirvelikler olmasına karşın, kirvenin erkek evlada sahip olamaması durumunda kendisinden sonraki kirvelik ilişkisi de noktalanmış olmaktadır (Özdem, 2002: 215). Bunun özelliklerin dışında Şanlıurfa örneğinde kirvenin yörede sevilen ve tanınan birisi, dürüst, mert, aşiretinin geniş ve ekonomik durumunun iyi olması gerekmektedir. Kirvesi olan aileye kirvelik teklifi yapılmamaktadır. Kendisine kirvelik teklif edilen kişi bunu bir şeref olarak kabul etmekte, kirve ve kirve çocukları birbirlerinin evlerine rahatlıkla girip çıkmaktadır. Günümüzdeki kirvelik uygulamalarında ise kirvelikteki nikahlanmayla ilgili yaptırımlar ortadan kalkmış ve kirvelik geleneği yalnızca sünnet merasimine indirgenmiş bulunmaktadır (Çelik, 2009: 47).

Kirveliliğin coğrafi dağılımı içinde uygulama farklılıklarına sahip olması sosyal kabullerin önemini göstermesi açısından değerlidir. Özellikle sosyo-kültürel yapı zenginliği kirvelik uygulamalarını çeşitlendirmektedir. Kirvelik kurumunun geçmişte nasıl sürdürüldüğüne ilişkin olarak Elazığ örneğinde çalışma yapan Erdentuğ'un verileri dikkate değerdir. Sün (Alevi) köyünde; sünnet çocuğuna ilk önce kirve seçilmektedir. Kirvelik genellikle aileden oğula geçmekte ve aile daha önce kirve seçtiği aileden birini yine kirve yapabilmektedir. Kirve, her evlat için ayrı ayrı olabileceği gibi hepsi için bir kirve şeklinde olabilmektedir. Kirve, maddi durumuna göre ya sünnet çocuğunun kıyafet ihtiyacını görmekte ya da bir koyun hediye etmektedir. Her iki tarafın ekonomik durumunun iyi olması durumunda karşılıklı olarak hediyeleşilmektedir. Düğün başladığında kirve davul zurna eşliğinde düğün evine getirilmekte ve kirve, çocuğu sünnet anında kucağında tutarak sünnet gerçekleştirilmektedir (Erdentuğ, 1971: 54).

Erdentuğ'un yine Elazığ örneğinde ve Sünni bir yerleşim olan Hal köyünde gerçekleştirdiği alan araştırmasında; kirve sünnet çocuğunun tepeden tırnağa bütün masraflarını karşılamakla yükümlü tutulmaktadır. Ekonomik durumu iyi olan kirve kıyafet ihtiyacını karşılama yerine altın, saat, tabanca veya at hediye edebilmektedir. Sünnet düğünü başlamadan evvel kirve seçimi yapılmakta, düğünden önceki akşam kirve ya da kirveleri ve birkaç komşuyu düğün sahibi akşam yemeğine davet etmektedir. Yemekte kirve seçimi yapılmakta ve çoğunlukla yakın akrabalarından amca ya da amca çocuklarından kirve seçilmektedir. Hal köylüleri için kirvelik önemli bir görevdir ve kirve olarak seçilmek imtiyaz elde etmekle bir tutulmaktadır (Erdentuğ, 1956: 95).

Kişi ve ailelerin kirve seçiminde kullandığı kriterler farklı amaçlar taşıyabilmektedir. Öncelikle kirve, evli ve askerliğini yapmış birisi olmalıdır. Kirvelerin çocukları birbirlerine kirvelik yapabilmekte, kirve seçiminde dengi ya da daha zengin bir aile tercih edilebilmektedir. Malvarlığına gözcü olsun diye, kabadayılardan dahi kirve yapıldığı durumlar söz konusu olmaktadır. Politikacıların kirve olarak seçilmesinin en belirgin nedeni politik beklentilerdir (Köksal, 1991: 502). Kirve seçimini belirleyen etkenlerin neler olduğuna yönelik, Malatya'nın Morhamam köyündeki uygulama biçimleri oldukça zengin bir örnektir. 1-

Morhamam köyünde kirvelik teklifinin yapılışı oldu-bitti şeklinde aniden yapılabildiği gibi, karşılıklı dostluk ve arkadaşlık ilişkisinin akrabalık biçimine dönüşmesi isteğiyle, **2-** İki samimi arkadaşın bu samimiyeti devam ettirmek üzere, daha önce erkek çocuğa sahip olanın diğerinin kucağına çocuğu bırakacağı biçiminde sözleşmeleriyle, **3-** İntikal aracılığıyla, babadan oğula, nesilden nesile geçmesiyle, **4-** Köy dışından kişilerle ilişkileri kuvvetlendirmek üzere, **5-** Köy dışından gelen birinin, köyden biriyle anlaşmasıyla, **6-** Ayrı dinden ve mezhepten olanlarla, **7-** Kirvenin uzak yerden düğüne gelememesi durumunda köyden birinin kabul ettiği vekille, **8-** Başka köylerde bulunan akrabalarla ilişkileri daha yakın kılmak üzere, **9-** Rüyada görülen kişiyle, **10-** Son olarak da baba, erkek kardeşiyle kirvelik kurabilmektedir (Şahin, 1991: 119).

Kirveliliğin topluluklar arası yabancılaşmayı gideren bir kurum olarak kökleri çok eskilere dayanmaktadır. Örneğin yüzyıl öncesinde Ermenilerle Kürtlerin ve Ermenilerle Türklerin birbirlerine kirve oldukları bilinmektedir. Beşikçi'ye göre Süryanilerde kirvelik, diğer etnik gruplarla ilişkilerinin kurulması ve geliştirilmesinde büyük bir role sahiptir (Beşikçi, 1969: 375). Benzer biçimde diğer sosyal gruplarla karşılaştırıldığında kirveliliğin Alevi ve Yezidi gruplar açısından da etkili bir gelenek olarak sahiplenildiği kabul edilmektedir (Aksoy, 1997: 53). Kirvelik, Alevilikteki musahiplikle aynı kardeşlik konumunda bulunmakta, kirvenin ailesinden evlenilmemekte ve peygamber kanı kucağına düşmüş denilmektedir. Eğer evlilik yapılmışsa bu kişiler düşkün sayılmakta ve tarikata girememektedirler (Gürer, 2008: 107). Sünnilere nazaran Alevi-Şiiilerde kirvelik ve sünnet seremonisine büyük önem atfedilmektedir. Peygamber, torunları İmam Hasan ve İmam Hüseyin'i sünnet ederek, kirveliliğe anlam kazandırmıştır. Sünnette akan kan, Aleviler için, sembolik manada bir imam kanıdır. Yani Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in kanıdır. Alevilikte kirve babadan ileri sayılmaktadır. Kirvenin kızı tabudur ve evlilik yapılmamaktadır (Türkdoğan, 1969: 206).

Benzer bir görüş Kudat tarafından sunulmaktadır. Kirve olan iki aile arasında musahiplikte olduğu gibi kız alıp verilmesi dinsel tabudur. Çünkü kirvenin arasına 12 imam kanı akmış ve ona ikrar verilmiştir. Alevi inancına göre kirvelikte peygamber dostluğu vardır (Kudat, 2004: 202). Sünnet olayına bağlı olarak insanlar arasında kurulan kirvelik ilişkisi, bir tarikat erkanı, kurumu haline getirilmiş ve bu kuruma en az musahiplik kadar önem atfedilmiştir. Sünnet esnasında kirvenin üzerine akan kan, kirve ile çocuk arasında manevi bir bağ meydana getirmektedir. Bu bağ sayesinde kirve olan iki aile birbirine akrabalıktan öte kuvvetli bir manevi bağla bağlanmış olmaktadır. Bu bağdan ötürü yedi kuşağa kadar iki grup arasında evlilik yapılmamaktadır. Kirvelik sayesinde, kan davaları, küskünlükler ve aileler arası anlaşmazlıklar önlenmektedir (Üçer, 2005: 376).

Kirveliliğin yaygın biçimde uygulandığı diğer bir sosyal grup Şanlıurfa'daki Yezidilerdir. Yezidi gruplar kirvelik aracılığıyla farklı etnik ve dini topluluklarla barış içerisinde bir arada yaşama imkanı kazanmışlardır (Yalkut, 2006: 76). Yezidilerde kirve demek evlilik yasağı anlamına geldiğinden kirveler birbirlerinden

kız alıp verememektedirler. (Yücel, 2007: 33). Yeterli nüfus oranına sahip olmayan Yezidi grupların, birbirlerini kirve kabul etmeleri halinde kız alıp veremeyecek olmaları, kirvenin genellikle Sünni kişiler arasından seçilmesine yol açmaktadır (Abca, 2006: 32). Bunun dışında Yezidiler arasında sınıflar ancak kendi aralarında evlilik yapabilmekte ve din adamlarının çocuklarıyla halkın evlenmesi yasak olduğundan kirvelik görevi din adamlarına yaptırılabilir. Kirvelik uygulamalarında ekonomik boyut Müslümanlara oranla Yezidiler arasında daha uygundur ve masrafların tamamını çocuğun babası karşılamaktadır. Gerek din adamlarından ve gerekse Müslüman olan kirvelerden, çocuğa küçük hediyeler verilmesi yeterli görülerek kirvelik yükümlülüğü tamamlanmış sayılmaktadır. Genel bir yaklaşım olarak İslam dinine mensup olanların Yezidi'lerden kirve seçtiği görülmemektedir. Ancak Müslüman olan kirveyle sünnet edilen Yezidi çocuğun babası kefil olmaktadır. Diğer bir ifadeyle birbirlerine zor anlarında yardımcı olmaktadır (Öz, 2007: 76).

3. Araştırma Alanı ve Yöntem:

Kültürel semboller ve pratikler üzerine yoğunlaşan her çalışma kuşkusuz metodolojik bir takım sorunları beraberinde taşıyabilir. Bireysel ve toplumsal zihniyet dünyasındaki etkileri anlama ve kirvelik özelinde sembolik hale gelmiş olan uygulamaları dönüşümsellikler üzerinden kavrama çabası, söz konusu kaygının bir parçasıdır. Zira sosyolog olarak temel sorunsalımız, sosyal kurumların inşa edilmiş bir gerçeklik olduğu tezinden hareketle kirveliliğin hangi toplumsal ihtiyaçlar altında değişime maruz kaldığı ve anlamlar dünyasındaki yeni rolünün ne olduğunun analizini gerçekleştirmektir. Gerçekte kültürel çalışmalar, etnografik çalışmalara ihtiyaç duyan, alan araştırması ve derinlemesine mülakatları zorunlu kılan çalışmalardır. Bunun dışında etnografik çalışmalar hem antropoloji hem de kültürel çalışmalar için gerekli yöntemi içerisinde barındırmaktadır.

Kültür çalışmalarındaki sözlü tarih uygulamalarıyla elde edilen geçmişe ait kayıtların, yazılı tarih verileriyle karşılaştırılabilir olması alan verilerinin zenginleşmesi noktasında oldukça kıymetli bir katkıdır. Diğer önemli bir yöntem metin ya da içerik çözümlemeleri vasıtasıyla satır aralarının irdelenmesi ve çalışılan konunun farklı perspektiflerden değerlendirilebilmesidir. Örneğin kirvelik kurumuna yüklenen anlamlar, düşünceler, kirvelikle ilgili atasözleri, kirvelikteki sınıfsal yapılar, kirveliliğin ürettiği mahremiyet alanları, iktidar alanları, sınırlılıkları, kirvelikle ilgili semboller ve işlevleri gibi özelliklerin analizine imkan veren interdisipliner uygulamalar konunun zenginleştirilmesi için iyi bir yöntemdir.

Kirvelik kurumunun günümüz koşulları içerisindeki konumu ve işlevini irdeleyen bu çalışma, kirvelik uygulamalarına ilişkin bilgilerin yeniden tekrar edilmesinden ziyade, toplumsal dönüşümü sosyal bir kurum olan kirvelik üzerinden okuma amacı taşımaktadır. Nihayetinde çalışma alanından elde edilen söylemler, bireysel oldukları kadar kamusal ifadelerdir ve yaşam tarzlarından üretilmeleri dışında mücadele alanları olarak işlev yüklüdürler (Dijk, 2008: 4).

Söylemle ifade edilen toplumsal sistem ilişkilerini kapsayan sembolik kümelerdir (Edles, 2005: 242).

Çalışmada Şanlıurfa ili örneği üzerinden kirvelik kurumunun bugünkü durumu, kirveliğe yüklenen anlamlar, işlevi ve görünüşleri 19 erkek görüşülenle gerçekleştirilen derinlemesine mülakat ve söylem analizi tekniği aracılığıyla irdelenmektedir. Mülakatlar sekiz Sünni, sekiz Alevi ve üç Yezidi görüşülenle yapılmış, görüşülenlerin üçü 30-40 yaş, üçü 41-50 yaş, sekizi 51-60 yaş ve dördü de 70 yaş ve üstü gruptan oluşmuştur. Eğitim seviyelerine göre görüşülenlerin yedisi ilkökul, üçü ortaokul, sekizi lise ve biri de üniversite mezunu olarak yer almıştır. Sünni grupla görüşmeler Şanlıurfa kent merkezinde, Yezidi grupla Viranşehir ilçe merkezinde ve Alevi grupla Kısas belde merkezinde yapılmıştır. Alan araştırmaları 25 Ocak 2010 - 06 Şubat 2010 tarihleri arasında tamamlanmış ve elde edilen veriler kategorik olarak sınıflandırılmış ve değerlendirilmiştir.

4. Verilerin Değerlendirilmesi:

4.1. Kirveliğin Sosyal Anlamı: “*Kirve Tutmak Sahip Tutmaktır.*”

Kirvelik kurumu, aileler ya da sosyal gruplar arasında iş birliği ve yardımlaşmanın somut göstergesi olarak gösterilse bile günümüzdeki kirvelik uygulamalarında belirgin bir anlam kaybı yaşanmaktadır. Nitekim kirveliğe yüklenen anlam ve tanımlamalar çoğunlukla geçmişe göndermede bulunmakta ve günümüzdeki uygulamaları eleştirilmektedir. Kirvelik geleneğinin yalnızca sünnet düğünüyle sınırlandırılması ve doğrudan kirvenin kendisinin temel aktör olarak rol alması bu eleştirilere bir örnektir. Neticede kirve ailesi ve ailenin bağlı olduğu sosyal grubun sınırlı katkıları, kirvelik üzerinden kurulan sosyal ilişkileri sürdürmede yetersiz kalmaktadır. Kirvelik kurumunun etkin olduğu dönemlerde kirvenin kendisi kadar sosyal çevresinin sağladığı ömür boyu destek rolü ortadan kalkmış bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle kirveliğe yüklenen sorumluluk paylaşımı, birlikte hareket etme, güç temsili ve maddi yardımlaşma gibi sosyal anlamlar etkisini kaybetme sürecinde yer almaktadır.

Kirvelik sorunların ve sorumlulukların paylaşımıdır. Bu nedir? İyi günde de kötü günde de yanında olmaktır. Bir kan davası olduğunda da beraber olmak, düğünlerde, kız alıp istemede de yanında olmak (İ.A.). Kirvenin sözü yerde bırakılmaz. Kirvesi olduğu gencin evde hanımıyla bir sorunu olduğunda, kız babası evine gitmişse, kirve onu getirir ve kızın babası onun ricasına karşı koymaz. Kan davalarında da kirvenin sözü geçer (İ.A.). Her türlü sorunda aracı bir kurumdur. Çocuğun bir sıkıntısı varsa aracı olur (A.E.). Zengin adam etrafındaki fakirlerin çocuklarını sünnet ettirirdi. Kirve maddi olarak yardım yapardı. Düğünün sahipliğini yapardı, kendi ahbablarını da çağırırdı düğüne. Onlar da hediyelerle gelir, hem kirveye saygılarını göstermiş olur hem de sünnet olan çocuğun ailesine maddi olarak katkı sağlamış olurlardı. Bir de bu gelenler düğün sahibi için bir çevre olmuş olurdu. Kirvelik tek düğün için değildi. Zengin olsun fakir olsun kime kirvelik edilmişse düğünden sonrada kirvenin sorumlulukları devam ederdi (B.K.).

Kirve kirveye uğurlu gelir derler. Anne-baba ölmeden önce vasiyet bırakırlardı sakın kirvelerinizi bırakmayın diye. Benim babam da söyledi mesela (M.A.). Kirve seçilirken uğurlu olması çok önemli. Benim babam bizim köyde birçok kişiye kirve olmuştur. Babam ölünce abime teklif etmeleri lazım ama bana ediyorlar. Abimin çocuğu olmadı. Bu uğursuzluk görülür. Kirvenin bu özelliği çocuğa da etki eder diye (M.A.). Ailenin hepsi kirvelik yapar. Kirve tutmak sahip tutmaktır (İ.K.). İnsan en çok sevdiği kişiyi kirve yapar. Kirvelikte önemli olan birlikteliktir, sevgi bağıdır (İ.M.).

Görüşme yapılan Sünni, Alevi ve Yezidi gruplarda kirveliliğin en belirgin ve dikkate değer özelliği sevgi bağı ve birlikteliğinin amaçlanmasıdır. Ancak bu bağ ve birlikteliğin boyutu her üç grupta aynı ölçüde yer almamaktadır. Alevi ve Yezidi gruplarda daha çok sevgi ve saygı temelinde gelişen bu birlikteliğe ek olarak Sünni gruplarda ekonomik güç ve kişisel beklentilerin önemi kendisini hissettirmektedir. Alevi ve Yezidi gruplar kirve seçiminde çoğunlukla kendilerine yakın gördükleri, sevilen ve sayılan kişileri kirve seçme gayreti içerisindeyken, Sünniler bu iki etkenin dışında zengin ve sosyal statüye sahip olma gibi faktörleri sürece dahil etmektedirler. Bu tercihte rol oynayan etken, Alevi ve Yezidi grupların Sünnilere oranla kirveliliği daha kutsal görmeleri ve kamusal alandaki kendi iç örgütlenmeleriyle yakından bağlantılı olmasından kaynaklanmaktadır. Bunun dışında Alevi inancında yer alan kirveliliğin peygamberle başlatılmış olduğu düşüncesi ve sünnet esnasında düşen kanın dinsel anlamda imam kanı olarak değerlendirilmesi kirvenin Alevi gruplar arasındaki rolünü anlamada açıklayıcıdır.

Kirveden vazgeçmek ayıplanacak bir şeydir. Kirve için de utanılacak bir şeydir. Çünkü önce vekil tayin edilmiştir, sonra vekillikten azledilmiştir. Kimse azledilmek istenmez (F.D.). Arada çok büyük bir sıkıntı olmamışsa kirve atılmaz. Bir kan davası, bir iftira olursa ancak o zaman kirveden vazgeçilir (İ.M.). Başkası seçildiğinde ayıp olur. Bir yaptırımı yoktur belki ama toplumda ayıplanır. Benim bir kirvem var o benim mecburiyetim, onu seçmezsem olmaz (İ.M.). Kirve değiştirene iyi bakılmaz. Başına bir felaket gelir derler (L.G.). Kirvemin bir sorununda maddi-manevi her türlü yardımcı olurum, destek olurum. İyilik açısından ne şekilde olursa olsun elimden geleni yaparım. İmkanımın yettiğince maddi olarak sahip çıkarım (S.T.). Eğer maddi durumu olmayıp da bir adama kirvelik teklif edilirse ayıp olur. Bizde geri çevirmek olmaz. Gider borçlanırsız gene o kirveliliğin altından kalkarsız (İ.A.).

Görüşmeler esnasında vurgulanan “kirve tutmak sahip tutmaktır” söylemi kirveliliğin anlamını somutlaştıran en belirgin ifadelerdendir. Kirve olarak seçilecek birey ya da ailede aranan saygınlık, maddi ya da politik güç, arzu edilen beklentileri açıklamada tatmin edicidir. Genel bir yaklaşım olarak kirvenin sosyal statüsünün yüksekliği araştırma alanı içinde oldukça belirleyici bir etkidir. Zira görüşülenlerce sahiplik ancak ve ancak nüfus, zenginlik ve siyasi güce bağlı bulunmaktadır. Bir anlamda görüşülenlerin kirveliliği, bölgesel iktidara eklenme

çabası olarak değerlendirdikleri ve kendi iktidarlarını koruma aracı olarak kullandıkları söylenebilir.

Kirvelğin insani bir yönü vardır. Bundan dolayı Alevilikte önem arz eder (İ.A.). Kirvenin çocukları birbiriyle evlenemez. Düşün, amcanın teyzenin kızıyla evleniyorsun ama kirvenle evlenemiyorsun. Kirveye nikâh düşmez derler (A.E.). Kirvenin ailesiyle kız alınıp verilmez. Bu aile için geçerli. Akrabaların tamamından alınmaz. Problemler yaşanılacağına inanılıyor. Bu düşünce kirvelğin kutsallığından kaynaklanıyor. İlla bir şey olur derler. Çocuğu olmaz derler, sakat doğar derler (M.A.). Kirvenin kızı kızımız, hanımı bacımız olur. İslam'dakilerde sorun olmuyor ama bizde olur. Onun için de kirvemizi dışarıdan seçeriz (A.Y.). Kendi aramızda kirvelik ilişkisi yok. Evlenemeyeceğimiz gruplarla kirvelik yapıyoruz. Bir ayırım yok ama en çok da Müslümanlarla yapıyoruz. Aynı bölgedeyiz, onlarla ilişkilerimiz daha fazla (H.Y.).

Kirvelğin önemli bir özelliği, kirve ilişkisine sahip olan iki aile arasında kirvelğin yıllar boyu devam ettirilmesi ve iki aile için aynı zamanda bir yaptırım ilişkisi haline dönüşmesidir. Kirvelğin taşıdığı bu özellik nedeniyle kirvelik ilişkisin bozulması her iki taraf için de hoş karşılanmamaktadır. Alevi inanca sahip görüşülenler, böyle bir olayın yaşanması durumunda, kirvesinden vazgeçen kişi ve ailenin başına büyük felaketlerin geleceği düşüncesine sahiptir. Bu düşüncenin sürdürülmesindeki yegane etken kirvelğin kutsallıkla eşdeğer tutulması kaynaklıdır. Sünni ve Yezidi gruplar açısından değerlendirildiğinde ise benzer bir yaklaşımın olmadığı bulgulanmıştır. Zira Sünni ve Yezidi gruplarda kirvenin sünnet sonrası daha az sorumluluğunun olması ve sınırlı sosyal ilişkileri kirvelik ilişkisinden beklenen faydayı azaltmakta ve kirve değiştirme ihtiyacı çok gerekli görülmemektedir. Kirvelik uygulamalarının dönüşüme uğradığı en belirgin sosyal grubu oluşturan Sünnilerin diğer gruplara oranla daha fazla kentleşme süreci içerisinde kaldıkları bilinmektedir. Kentin sahip olduğu ekonomik ve sosyal şartların kirvelik uygulamalarını dönüştürdüğü ve kirve değiştirmeyi zorunlu kılan etkenleri dinsel alanın dışında konumladığı görülmektedir. Bununla beraber Sünni görüşülenlerin vurguladığı yüz kızartıcı suç ya da aileler arası çekişme gibi özelliklerin eleştirisi, kirvelik ilişkisinin Sünni gruplarda hangi nedenlerle sonlandırılabilirliğini göstermesi açısından değerlidir.

Kirvelik uygulamalarında dönüşüme uğramadan günümüze kadar devam eden en önemli yaptırım evlilik yasağıdır. Alan görüşmelerinde, bu yasağın başta Yezidi gruplar olmak üzere her üç grupta belirgin bir şekilde uygulandığı bulgulanmıştır. Evlilik yasağıyla ilgili olarak Yezidi grupları Alevi gruplardan ayıran temel özellik evlilik yasağının yalnızca dini temelli olmamasıdır. Yezidilerin, Yezidi olmayan gruplarla ve kendi din adamlarıyla evlilik yapamaması ve Yezidi nüfus oranının azlığı evlilik yasağındaki esas belirleyicidir. Az bir nüfusa sahip Yezidi aileler arasında kirvelik ilişkisi evlilik yasağı getireceğinden, çoğunlukla Müslüman bir kirve seçme yoluna başvurulmaktadır. Sünni görüşülenlerin kirve aileler arasındaki evlilik yasağına bakışı, 'günah' ve 'namus'

kavramları merkezlidir. Bu görüşe karşın Sünni görüşülenler arasında evlilik yasağının uygulanmadığını belirtenler bulunmaktadır.

4.2. Kirvelik Temsilleri ve Sembolleri: “*Kirve Seçerken Üç Kıstas Vardır.*”

Kirvelik, Sünni, Alevi ve Yezidi görüşülenlerce ailenin bir parçası ve ailenin kamusal alandaki temsilcisi olarak tanımlanmaktadır. Bu açıklama aşiret yapısına sahip ailelerde belirgin bir şekilde doğrulanmakta ve kirve, kirvesi olduğu ailenin her türlü sorununu paylaşmaktadır. Özellikle kan davaları, arazi anlaşmazlıkları ya da ticari anlaşmazlıkların ortaya çıkardığı sorunların çözümünde kirve belirleyici bir çözüm aktörü konumunda yer almaktadır. Kan davalarında ‘*kirvenin sözü dinlenir*’ algısının genel kabulü tüm taraflar için bağlayıcı sonuçlar üretebilmekte ve barışma olanağı artırılmaktadır. Buna karşın kan davalarında kirvenin üstlendiği barış elçisi olma hali ve uzlaştırıcı kimliği kirvenin toplum içerisindeki statüsüne bağlı bulunmaktadır.

Kirve demek ailenin birinci dereceden ferdidir (A.E.). Kirvelik birinci dereceden akrabalıktır (F.D.). Kirve bir anlamda vekildir. Kirvesi olduğu çocuğun, onun ailesinin vekilidir (F.D.). Kirvenin kadını kadınla muhatap olur, erkeği erkekle muhatap olur (İ.K.). Kirve aileye mal olmuştur. Ben bıraksam amcaoğlu bırakmaz, devam eder (İ.M.). Eteklerine kan damlamıştır çünkü (İ.B.). Bizim burada kan iki anlam ifade eder: Bir yakınlık kurar, bir uzaklık kurar, bir dostluk doğurur, bir düşmanlık doğurur. Kan yere düşerse düşmanlık doğurur. Nedir düşmanlık; kan davası. Kan eteğe düşerse dostluk doğurur. O nedir; kirveliktir (İ.B.). Milletvekili, belediye başkanı, il başkanı, aşiret ağası kimse o kirve oluyor. Siyasi kimlikleri kirveliliğin önüne geçiyor, kirvelik kimliği de ölmüş durumda. Etiket ve isim önemli (S.K.). Kirve seçerken üç kıstas vardır: Ya hocaya şıha (şeyh) rica edilir kirvelik için. Ya zengin, paralı iş adamlarına. Ya da söz sahibi, büyük nüfus sahibi aşiret reislerine. Çünkü bölgede güç sahibi olanlar, sözü geçenler bunlardır (M.S.). Şimdi parası olanı kirve yapıyorlar. Her çocuğuma bir kirve olsun diyor adam. Kim sükseli, kim zengin ise onu kirve yapıyor. Allah'ın yolunu düşünen yok (L.G.). Kirve her şeyden önce namuslu ve dürüst olmalı. Maneviyatı kuvvetli olmalı. Aleviliğin felsefesinde bunlar var (M.A.). Müslüman, Hristiyan, Ermeni hiç fark etmez. Hangisini yakın görüyorsan, bağın olsun istiyorsan onu kirve yaparsın (A.Y.). Kirvenin saygınlığı önemli olur. Bu aileden aileye değişir. Okumuş tahsilli adamı kirve yapmak isteyen olur. Adam der ki ben seni seviyorum, hiçbir masraf yapmana gerek yok, hiçbir şeye karışma. Gel, düğünümde bulun yeter (İ.A.).

Kirvenin gruplar arası ilişkilerde oynayabileceği arabuluculuk ve benzeri roller kirve seçimini önemli kılan etkenlerdir. Nitekim kirve ailenin vekilliğini taşımakta ve kirvelik bağları nesilden nesile aktarılabilir. Bu özelliğe karşın bölgede gücünün ve saygın olanın tarifinin değişmesi, beraberinde kirve seçilirken göz önünde bulundurulmuş kıstasları da değiştirmiştir. Görüşülenlerden bazılarının ifade ettiği, kirve seçerken birinci öncelik olan dinsel temsiliyet ve önceliğin şeyhte olduğunu vurgusunun geneli yansıtmadığı ve siyasi otoritenin daha belirleyici

olduğu görülmektedir. Siyasilerin diğer iki kıstas olan güç ve zenginlik unsurlarını taşıyor olmaları kirve tercihlerini belirleyen esas faktörlerdir. Bunun dışında kirve seçenin kendi ekonomik ve sosyal koşulları bağlamında milletvekili, belediye başkanı, parti il başkanına ya da partiliye teklif götürmesi en yaygın durumdur.

4.3. Kirveliliğin Toplumsal Dönüşümü: “Şimdilerde Kirvelik Dilde Kalmış.”

Kentleşme ve küreselleşme süreçleri toplumsal yapıda önemli değişimlere yol açmaktadır. Popüler kültürün gündelik yaşamdaki etkinliği ve geleneksel bağları derinden etkileyen gücü kirvelik uygulamalarında rahatlıkla izlenebilir. Zira görüşülenlerin geçmişe ilişkin olarak vurguladığı saygınlık, dürüstlük ve ömür boyu süren yakın ilişki biçimlerinin yerini, ekonomik güce dayalı kurguların alması kirvelik kurumunun yaşadığı dönüşümü anlamlandırmada iyi bir örnektir. “Genelde aşiret sahibi olanlar menfaati olsun diye, güç sahibi olsun diye kirvelikle uğraşırlar. Şehirli kesim her şeyi yaptık kirvesi eksik kalmasın diye yapar” ifadesinde olduğu gibi kirvelik gerçek anlamından uzaklaşmış bulunmaktadır. Bu noktada sembolik hale gelmiş bulunan kirvelik kurumu kendisini işlevsel olmaktan ziyade kavramsal olarak sürdürüyor görüntüsü içerisinde.

Kirve dürüstmüş, asilmiş bakan yok (İ.B.). Şimdilerde kirvelik dilde kalmış. Bir sembol düğünde, sonrasında bir şey yok, bir adı var (İ.B.). Bu zamanda kirveliliğin ön plana çıkan yönü, maddi ve manevi güç olması. Millet bunun için kirve seçiyor (İ.B.). Kirvelik sonrası fazla bir bağlantı, ilişki kalmaz. Bir adı kalır kirveliliğin (M.Ç.). Paranın, menfaatin her şeyin üstünde tutulması yüzünden kirvelik özünü kaybetti. Özünde muhabbet vardı, saygı ve sevgi bağı vardı. Şimdi onlar kayboldu. Menfaat bağı, güç bağı ortaya çıktı. Örf, adet kimsenin umurunda değil. Daha fazla güç daha fazla menfaat için yapıyorlar bunu. Eskiden ailelere kirve denirdi. Şimdi ise kişiler kirve oluyor. Kirve hayattan gidince ortada bir bağ kalmıyor (F.D.). Eskiden insanlığa, haysiyete değer verilirdi. Şimdi menfaate, paraya değer veriliyor (L.G.). Eskiden insanlarda topluma faydalı olabilme düşüncesi hakimdi. Şimdi ise kendime nasıl faydalı olabilirim diyor insanoğlu. Bu tüm geleneklere etki etti, kirvelik de bundan nasibini aldı (İ.A.). Kirvelik soygun haline geldi. Kirveye gaz vereyim de para harcasın, benim üstümden yük kalsın. Maddiyat ön plana çıktı (M.A.). Eskiden bizim toplumumuzda kapalı bir toplum yapısı vardı. İnsanlar örf ve geleneklere bağlı yaşarlardı. Örfe, adete uymadıkları zaman çevrelerinden baskı görürlerdi. Şimdi o kapalı yapı yok, baskı da yok. Bu da örf ve adetlerin kaybolmasını hızlandırdı. Kirvelik de nasibini aldı bundan. Kirveni değiştirmişsin kimsenin umurunda değil. Şimdi mühim olan kirve hangi aşiretin ağası, düğünü nerede yapmış, ne kadar para harcamış (F.D.). Kirvelik eskisi gibi değil. Biraz gevşeme var. Bu gevşemenin sebebi eğitim. Eğitimli insan gelenekten, örften, adetten uzaklaşıyor. Gereksiz buluyor (C.G.). İnsanlar masraf çıkmasın diye örfü, adeti yok sayıyorlar, kaybolup gidiyor. Halbuki bu işin masrafı yok, herkes

hükümüne göre yapar düğünü (C.G.). Eski zamanlarda kirvelik babadan, dededen devam ederdi. Şimdi kalmadı (F.D.).

Görüşülenlere göre, kirveliliğin önemli dayanaklarından olan sosyal yardımlaşma işlevi zayıflamış ve etkinliği azalmıştır. Bu değişimden en çok faydalananlar ise hiç şüphesiz siyasetçiler olmuştur. Toplu sünnet törenleri yanında, ünlü sanatçılar ve bol dolar gösterileriyle süslenen düğünler, kirveliliğin alışıldık anlamını sorgulamakta ve kirveliliği bir şov, kirveyi de o şovun organizatörü haline getirmiş bulunmaktadır. Özellikle siyasetçilerin en önemli aktivitelerinden biri haline gelmiş bulunan toplu sünnet törenleri bir yönüyle siyaset ve yoksul kesimler arasındaki karşılıklılık ilişkisi iken, diğer yönüyle kirveliliği engelleyen bir yapıya sahiptir. Zira toplu sünnet törenleri kirvelik kurumunu ve etkinliğini ortadan kaldıran en önemli girişimdir ve kirveliliğin tam anlamıyla yaşanmasını engellemektedir. Siyasetçi, çoğunlukla tanımadığı bir aileyle kirvelik ilişkisi kurmakta ve sünnet düğünlerindeki tokalaşmaların ötesine taşınmayan sosyal ilişkilerle sonlanmaktadır.

Her örf ve adet gibi kirvelik de dejenerasyona uğradı. Bir adı kaldı (İ.B.). Eski zamanda kirveliliği şehrin önemli aileleri yapardı. Tek birbirlerine de değil, etraflarındaki fakir ailelere de yaparlardı. Mesela (...) Ailesi mahallelerindeki yoksul çocukları toplar, düğün dernek kurar onlara kirvelik yapardı. Bu kirvelik öyle düğün için değil, düğünden sonra da devam ederdi. Ama şimdi ne oldu, kirvelik siyasetin kucağına düştü. (İ.B.). Kirvem için adam urmam, çoluğumu çocuğumu tehlikeye atmam (S.T.). Kız alınıp veriliyor son zamanlarda oluyor (M.A.). Kirvelik bir yardımlaşma aracıydı. Eskiden yardım kuruluşları yoktu, onların yerini tutardı (B.K.). Bu işler belediye başkanlarına milletvekillerine kaldı. Onlar ne yapıyor, televizyonda, gazetelerde boy gösteriyor. Kirvenin sorumluluğunu taşıyor. Kirvelik yerde kalıyor, kaybolup gidiyor (İ.B.). Kim daha sükseli, gösterişli ise ona kıymet veriliyor. O kirve yapıyor. Geçmişi neydi, nasıldı soran araştırın yok (L.G.). Eskiden kirve hakkı-hukuku, adaleti, saygınlığı temsil ederdi. Şimdi ise gücü, parayı, menfaati temsil ediyor. Adam bakıyorsun tefeciye, katile teklif ediyor kirveliliği, onu kirve yapıyor kendine (M.A.). Yaşam şartları örfü, adeti etkiledi. Beraber yaşamak kalmadı. Eskiden dedemizin evinde amcamlarla birlikte yaşadık. Şimdi benim kızım Almanya'da senede bir defa görüyorum. Geniş aileler dağıldı. Örfler, adetler de kayboldu gitti (M.A.).

Daha özel durumlarda ve toplu olmayan sünnet düğünlerinde siyasetçilerin kirve olması, sosyal prestij kazandıran bir ilişki biçimi olarak yorumlanmaktadır. Örneğin düğün davetiyelerinde kirvenin adı çocuğun babasının adı üzerinde yer almakta ve politik kimliği olan bir kirveye sahip olmak prestij kazanmanın göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Bu karşılıklılık ilişkisinin bir sonucu olarak siyasilerde kirvesi olduğu aile ve akrabalarının desteğini almış olmaktadır. Bu manada kirvelik kurumundaki dönüşümün en somut izlendiği alanın siyaset merkezli olduğu ve ekonomik beklentilerden kaynaklandığı görülmektedir. Görüşülenler bağlamında bölgede kirveliliğin adeta el değiştirdiğini ve yeni

temsiliyetler üzerinden kendini ifade ettiğini söylenebilir. Nitekim günümüzdeki kirvelik uygulamalarında asillik, saygınlık ve dürüstlük gibi sıfatların yerini çoğunlukla siyasi, zengin ve nüfus itibarıyla daha güçlü olan almış bulunmaktadır.

Sonuç:

Kirvelik farklı sosyo-kültürel ortamlarda gelişmiş bulunan ve sanal akrabalık esasına dayanan tarihsel bir kurumdur. Sosyal gruplar kendi içlerinde kirvelik ilişkileri kurabildiği gibi, farklı sosyal gruplarla olan ilişkilerini kirvelik üzerinden gerçekleştirebilmektedir. Diğer bir ifadeyle farklı sosyal gruplar arasındaki yakınlaşmanın ya da sanal akrabalığın aracı kirveliktir. Kirve ve kirvelik geleneği Anadolu coğrafyasının kültürel zenginliği içerisinde farklı uygulama örnekleri ve anlamlarına sahip bulunmakta ve sosyal sermaye olarak değerlendirilmektedir.

Araştırmamızın sonuçları bağlamında, Sünni gruplardaki kirvelik uygulamalarının güç ve statü kazanma merkezli olduğu görülmektedir. Sünni görüşülenlerin hemen hepsi kirve seçerken zengin ve güçlü olmayı öncelikli kıstaslar olarak belirtmiş ve daha seküler bir beklenti ortaya koymuşlardır. Alevi ve Yezidi gruplarda ise manevi eksenli saygınlık ve dürüstlük gibi ölçütlerin ön planda olduğu bulgulanmıştır. Bunun sebebi her iki grubun kendi iç örgütlenmeleri, dinsel algıları ve kapalı toplum yapılarıdır. Özellikle Aleviliğin kadim geleneklerinden biri olarak görülen kirvelik kurumunun kökleri, dinsel bir rivayete dayandırılmaktadır. Bu rivayete göre Hz. Muhammed, torunları olan Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'i sünnet etmiş ve bizzat kendisi de kirvesi olmuştur. Alevilikte kirve olan iki aile arasında musahiplikte olduğu gibi kız alıp verilmesi dinsel tabu olarak görülmektedir. Çünkü kirvenin arasına 12 imam kanı akmış ve ona ikrar verilmiştir. Bu anlamda Alevi gruplardaki iç kontrol mekanizmalarının canlılığı kirvelik geleneklerini muhafaza etmiştir.

Kirvelik uygulamalarındaki farklılıklar kültürel olmakla birlikte bireysel özellikler taşımaktadır. Zira kirve olan tarafların kirveliğe bakışlarını ve kirvelik ilişkilerini belirleyen yalnızca kültürel etkenler değil, beraberinde bireylerin ekonomik ve sosyal statüleridir. Toplum içerisinde bilinen ve sözü geçen biri olarak kirvenin yaptırımı ve kirvelik kurumuna yaptığı katkının anlamı daha etkili olmakta ve kirveliliğin temel dayanağını kirvelik yapacak kişinin sosyal durumu belirlemektedir. Daha somut bir biçimde kan davaları, arazi anlaşmazlıkları, ticaret ya da sosyal anlaşmazlıklarda kirvelerin oynayacağı rol, tamamen kirvenin kendi sosyo-ekonomik yapısına bağlı bulunmaktadır. Buna karşın bölgede kirvelik algısının genelleşmemesi ve bireyselleşmesinin ardında yatan temel etkenlerden birisi her ailenin hakem rolü ve güç temsiliyeti oluşturacak bir kirveye sahip olamayışdır.

Kirvelik geleneğinin yaşadığı dönüşümsellikler ve anlam kaybı sorunu, toplumsal değişimi anlamada anahtar bir role sahiptir. Toplu sünnet düğünleri aracılığıyla kirveliliğin yalnızca düğün süresine indirgenmiş ve bireyselleştirilmiş olması yaşanılanlar için oldukça açıklayıcıdır. Kirve ailesinin sürece dahil

edilmediği bu uygulamada, aileler arasında her hangi bir bağ oluşmamakta ve geçmişin hafızası sembolik olarak düğüne taşınmaktadır. Toplu sünnet düğünleri aracılığıyla kirvelige yüklenmiş bulunan birliktelik ve ortak hareket etme işlevlerin sınırlandırılması aidiyet bağlarını zayıflatmakta ve sembolikleştirmektedir. Bunun dışında kirvelik kurumuna yüklenmiş siyasi iktidar elde etme çabası, dini ve manevi temellerini sarsmış ve kirvelik kurumunun seküler bir hale dönüşmesini hızlandırmıştır.

Kirvelik uygulamalarında en az değişen uygulamanın evlilik yasağı olduğu görülmektedir. Özellikle Yezidi gruplar arasında canlılığını koruyan bu uygulama, Yezidi nüfusun azlığı nedeniyle varlığını devam ettirmekte ve kirve olarak çoğunlukla Müslümanlar arasından kirve seçilmektedir. Alevi gruplar arasında ise evlilik yasağı dinsel temele bağlı olması ve evlilik yapılması halinde mutsuz olunacağı inancı taşınmaktadır. Sünni gruplarda ise bu yasak kısmen ortadan kalmış bulunmakta ve kirve çocuklarıyla evlilikler yapılmaktadır.

Son söz olarak hızlanan sosyal yapı değişimleri ve iletişim imkanlarının artan hızının baskısı altında örf ve adetlere yüklenen anlamların değiştiği görülmektedir. Kirvelinin menfaatlere kayan tercihleri, ekonomik yetersizlikler, toplu sünnet ve sihi sünnet tercihleri kirvelik uygulamalarını değiştirmiş bulunmaktadır. Kirvelik aracılığıyla sosyal gruplar arasındaki kontrol ve barışı sağlama işlevlerinin etkinliğini yitirdiği ve kirvelikten çıkarılma endişesinin de görece azaldığı bir gerçektir. Kirvelik geleneğinin yaşadığı dönüşümlere karşın kendi varlığını yalnızca geçmişten gelen sembolik bir yapı olarak değil, bizatihi sosyal bir proje ve inşa sürecinin tarafı olarak sürdüreceği öngörülebilir.

KAYNAKÇA

- Abca, Yurdaer. (2006). *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aksoy, Mustafa. (1997). "Türkiye’de Kirvelinin Kültür Sosyoloji Açısından Tahlili". *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi. -Gelenek, Görenek, İnançlar- Seksiyonu Bildirileri*. Ankara.
- Balaban, Ali Rıza. (2002). *Evlilik Akrabalık Türleri: Sosyal Antropolojik Yaklaşım*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Beşikci, İsmail. (1969). *Doğu Anadolu’nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*. İstanbul: E Yayınları.
- Çelik, Muharrem. (2009). *Şanlıurfa Kültüründe Düğün ve Evlilikler*. Ankara: Elvan Yayınları.
- Dijk, T. a.V. (2008). *Discourse and Power*, Palgrave Macmillan: New York.
- Edles, Laura Desfor. (2006). *Uygulamalı Kültürel Sosyoloji*. çev: Cumhur Atay. İstanbul: Babil Yayınları.
- Erdentuğ, Nermin. (1956). *Hal Köyünün Etnolojik Tetkiki*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Erdentuğ, Nermin. (1971). *Sün Köyünün Etnolojik Tetkiki*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.

- Gürer, Yunus. (2008). *Kuluncak'ta Yaşayan Alevilerde Dini Hayat ve Yaygın Halk İnanışları*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Köksal, Hasan. (1991). "Güneydoğu İllerimizde Kirvelik Geleneği". *II. Uluslararası Karacaoğlan ve Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*. 20-24 Kasım, Adana, s. 497-504
- Kudat, Ayşe. (2004). *Kirvelik, Sanal Akrabalığın Dünü ve Bugünü*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Öz, Yusuf, (2007). *Mardin Yezidileri, İnanç, Sosyal Hayat ve Coğrafi Dağılım*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdem, Filiz. (2002). *Uygurluklar Kapısı Urfa. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları*.
- Şahhüseyinoğlu, Nedim. (2000). *Anadolu Halk Kültüründe İnanç Motifleri*. Ankara: İtalik Yayınları.
- Şahin, Hüseyin. (1991). *Morhamam Köyünde (Malatya) Kirvelik Kurumu Gelenekleri. Türk Halk Kültüründen Derlemeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları.
- Tezcan, Mahmut. (1992). Tasavvuri Akrabalık ve Ülkemizdeki Uygulama. *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:15, (1), s. 117-130.
- Tezcan, Mahmut. (1997). *Kültürel Antropoloji*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Türkdoğan, Orhan. (1969). Türklerde Kirvelik ve Sünnet Geleneği. *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl: III, IV, V, VI/1966-1969, s.197-213.
- Türkdoğan, Orhan. (2000). *Doğu ve Güneydoğu Kabile-Aşiret Yapısı*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Uslu, Mustafa. (1985). Yozgat'ta Sünnet Düğünü Gelenekleri. *Sivas Folkloru Dergisi*, (72), s. 19-20.
- Üçer, Cenksu. (2005). *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Yalkut, Sabiha Banu. (2006). *Melek Tavus'un Halkı: Yezidiler*. İstanbul: Siyah Beyaz/Metis Yayınları.
- Yücel, Müslüm. (2007). *Berdel: Evlilik İttifakı*. İstanbul: Kesit Yayınları.

**ÖZEL OLARAK KORUNMASI GEREKEN HARP VE VAZİFE
ŞEHİTLERİNİN, DUL VE YETİMLERİYLE, MALUL VE GAZİLERİN
SOSYAL HAKLARI VE UYGULAMADAKİ YERİ****SOCIAL RIGHT AND ITS APPLICATION FOR MARTYR'S WIDOW,
ORPHAN AND WAR VETERAN-VICTIM WHO NEEDED SPECIAL
CARE AND PROTECTION***Bülent KARA****Özet:**

Sosyal devlet ilkesinin gereği olarak Anayasanın 61. maddesi özel olarak korunması gereken kişilere ayrılmıştır. Türkiye'nin özel şartlarından kaynaklanan sebeplerle harp ve vazife şehitlerinin, dul ve yetimleriyle, malul ve gazilerin sosyal hakları konusu yine bu kapsam içinde özenle belirtilmiş ve düzenlenmiştir. Bu çalışmanın amacı, Anayasa ve çeşitli yasalarla sosyal hakları güvence altına alınan harp ve vazife şehitlerinin, dul ve yetimleriyle, malul ve gazileri çeşitli anlaşmalar, yasalar ve uygulanan politikalarla ilgili durumu ve yaşadıkları sorunları çeşitli yönleriyle değerlendirmektir.

Anahtar Kavramlar: Özel Olarak Korunması Gereken Kişiler, Şehit, Gazi, Malul

233

Abstract:

In respect to social state principle, the 61' st article of the Constitution is allocated for disadvantaged people. Because of special situations of Turkey, social rights of the casualties, the orphans and the widows, the handicapped and the veterans were determined and organized in this article. The main aim of this study is to evaluate the laws, policies and problems of the casualties, the orphans and the widows, the handicapped and the veterans who were preserved by the Constitution and some laws.

Key words: Allocated for Disadvantaged People, the orphans and the widows, the handicapped and the veterans

Giriş:

Sosyal devlet ilkesi, modern ulus devletlerin neredeyse tümünde benimsenen ve Anayasalarında yer verilen bir olgudur. Sosyal haklarla ilgili olan bu konu bağlamında devlet çeşitli toplumsal kesimlere çeşitli haklar tanır, onları korur ve çeşitli kurumlar vasıtasıyla destekler. Sosyal hakların tanınma şekli ve uygulama

* Yrd. Doç. Dr., Niğde Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü – Niğde bkara@nigde.edu.tr

alanı devletlerin kendi nitelikleri, ekonomik durumları ve yasal düzenlemeleri ile ilgilidir.

Hemen her devlet çeşitli sosyal hakları farklı çerçeve veya sınırlarda yurttaşlarına sunarken kendi niteliklerine göre bazılarını daha fazla öncelik tanır. Örneğin yaşlı nüfusu fazla olan bir ülke ile genç nüfusu fazla olan bir ülkenin uygulama ya da kapsama alanları farklı olabilir. Güvenlik kaygısı ön planda olan ve bu nedenle güvenlik güçlerinden şehit ve gazi sayısı fazla olan ülkeler ile daha stabil bir coğrafyada olan ve bu tarz sorunları bulunmayan ülkelerin öncelikleri ya da bu konuya ayırdıkları bütçe farklı olabilir. Çeşitli uluslararası sözleşme ve metinlerde sosyal haklar bağlamında, özel olarak korunması gereken kişiler şeklinde bir kesim benimsenirken, taraf ya da taraf olmayan ülkelerin Anayasalarında da bu konulara yer verilebilmiştir.

Ülkemiz Anayasası da sosyal haklar konusuna yer vermesi yanında 61. maddede 1961 Anayasasından esinlenerek özel olarak korunması gereken kişiler belirtilmiştir. Bu maddenin birinci maddesinde ise, harp ve vazife şehitlerinin, dul ve yetimleriyle, malul ve gazilerin sosyal haklarına yer verilmiştir. Bu anlamda, ilgili çalışmada özel olarak korunması gereken kişiler bağlamında, harp ve vazife şehitlerinin, dul ve yetimleriyle, malul ve gazilerin sosyal hakları konusu Anayasadaki durumu ve uygulamadaki yeri ekseninde değerlendirilecektir.

1. Sosyal Hak Kavramı ve Özel Olarak Korunması Gereken Kişiler

Yaklaşık 200 yılı aşkın bir süredir varlık gösteren ve çeşitli gelişimlerle bugüne ulaşan ulus devlet olgusu ve onun egemenlik alanındaki faaliyetleri konusunda birçok tartışma süregelmiştir. Ulus devlet yapıları, oluşum süreçlerinden itibaren bir tür merkezileşmeye yönelmiştir. Bu süreç ekonomiden siyasete, özgürlüklerden hukuka kadar birçok alanı kapsamıştır.

Devletlerin egemenlik alanı ile ilgili en hassas noktalardan biri devlet-yurttaş ve devlet-sivil toplum ilişkisi olmuştur. Bu ilişki ya da ilişkiler ağı birçok alanı ilgilendirerek günümüze dek ulaşmıştır. Devlet-toplum ilişkilerinin hukuksal, ekonomik ve kültürel konularından biri de “hak” kavramı ile ilgili olandır. Devletlerin yönetim biçimleri ve hukuksal niteliklerine göre hak olgusu farklı içeriklerle karşımıza çıkmıştır. Bunlardan biri de sosyal haklardır¹.

Sosyal haklar, sosyal devlet ilkesinin gereği olarak uygulanmıştır. Sosyal devlet ilkesi ise özellikle II. Dünya Savaşı sonrası, Keynesyen ekonomi politikalarının bir sonucu olarak şekillenmiştir. Buna göre devlet, yurttaşlarına ekonomik ve kültürel içerikle eğitim, sağlık, çalışma yaşamı gibi alanlarda gerekli olan koşulları ve kolaylıkları sağlama görevindedir. Sosyal devletin nitelikleri bu çalışmanın boyutlarını aşacak şekilde geniş kapsamlı bir konu olsa da bu noktada sosyal haklar olgusu ile yakından ilişkilidir.

¹ Refik Tiryaki, *Ekonomik Özgürlükler ve Anayasa*, Yetkin Yayınları, Ankara 2008, s. 187-188.

Sosyal devlet ilkesi bağlamında sosyal haklar kavramının içeriği ve tanımı konusunda literatürde farklı tartışmalar ve bakış açıları söz konusudur. Bunların tümüne yer verilemese de kısaca birkaç tanıma yer vermekte fayda vardır. Sosyal haklar, bazı yazarın görüşlerine göre “sosyal ve ekonomik haklar” ya da “ekonomik, sosyal ve kültürel haklar” ile aynı anlamda ve içerikle kullanılmalıdır. Bazı yazarlara göre, devlet tarafından bireye, kendi sosyal konumunu düzeltmek ya da iyileştirmek amacıyla tanınmış olan haklar sosyal haklar bağlamında ele alınmalıdır. Bir anlamda, toplumsal yaşamda yer alan eşitsizliklerin olumsuz etkilerini gidermeye ya da onları törpülemeye çalışan uygulamalardan doğan haklar sosyal haklar olarak değerlendirilebilir².

Sosyal devlet ilkesinin felsefesi içinde, kişilere tanınmış olan sosyal haklar nedeniyle, kişiler lehine birtakım olumlu girişimlerde bulunabilir. Farklı bir açıdan incelendiğinde ise sosyal haklar, ekonomik olgular kapsamında da ele alınmaktadır. Sosyal haklar bu tanıma göre, sadece ekonomik haklar çerçevesinde ele alınmaktadır³.

Özetle sosyal haklar konusunda, özellikle de kapsam ve içeriği konusunda tam bir uzlaşa söz konusu olduğunu söylemek son derece güçtür. Ancak kanımızca asıl önemli olan devletlerin ulusal hukuklarında sosyal hakları ele alış biçimleri ve bu hakların geniş çevreleri nasıl kapsadığıdır. Sosyal devlet ilkesi uyarınca sosyal hakların kişilere tanınması ve bunun içeriği ilgili ülkenin ekonomik gelişmişlik düzeyi, siyasi rejimi, kurumsal yapısı ve anayasal niteliklerine göre değişmektedir⁴.

Bunun yanında ülkelerin sosyal haklarının kapsamını nasıl ve ne derecede belirlediği ve sınırlandırdığı konusu yine bu ülkelerin önceliklerine göre farklılaşmaktadır. Bazı devletler sağlık sistemine öncelik verirken bazı ülkeler eğitim hakkı konusunda sosyal hakları geniş tutmaya çalışmaktadır. Sosyal haklar konusundaki farklılıklar yukarıda da belirtildiği üzere sadece teorik ekseninde değil uygulamada da sürmektedir.

Belirtildiği üzere devletlerin iç hukukundaki düzenlemeleri kendi önceliklerine göre değişebilen sosyal hakların kapsamı içinde farklı haklar da söz konusudur. Yine bu kapsam içindeki haklar da devletlerin amaç ve yapılarına göre farklılık gösterebilmektedir. Sosyal haklar kapsamında ele alınan kavramlardan biri de “özel olarak korunması gereken kişiler”dir.⁵

Sosyal politikalar bağlamında, özel olarak korunması gereken kişiler anayasanın özel olarak belirttiği gruplar olarak belirtilebilir. Özel olarak korunması gereken kişiler bağlamında, kadınlar, çocuklar, özürlü, yaşlı ve savaş gazileri devletlerin anayasalarında bazı özel düzenlemelere tabi tutulmuşlardır.

² Bülent Tanör - Necmi Yüzbaşıoğlu, *1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku*, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 180-184.

³ Bülent Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, May Yayınları, İstanbul 1978, s. 95-96.

⁴ Tanör, age., s. 96.

⁵ Abdullah Sezer, *1982 Anayasası ve İlgili Mevzuat*, Beta Yayını, İstanbul 2004.

Özel olarak korunması gereken kişiler kapsamında yer alan gruplar bir biçimde toplumun diğer unsurları arasında dışlanma, diğer insanlarla eşitsiz biçimde muamele görme, güçlerinin üzerinde çalıştırılma, kültürel ve ekonomik olarak daha düşük seviyede yaşam standardına sahip olabilen kişilerdir. Bu bağlamda, devletin sosyal politikaları ile dışlanmanın önlenmesi ve sosyo-ekonomik şartlarının iyileştirilmesi ya da mevcut durumlarının daha da geliştirilmesi temel amaçtır⁶.

Kadınlar, çocuklar, özürlü, yaşlı ve savaş gazileri gibi gruplar hemen her toplumda sosyal adalet, demokratik ve idari (yönetim) etik ve kamu vicdanı açısından farklı sosyal politika düzenlemelerine tabi olmaktadır. Bu kesimlerin sosyal ve ekonomik yaşam standartlarının iyileştirilmesi toplumsal ve ekonomik yaşamın dinamizmi, uyumu ve işlerliği için de öncelikli bir öneme sahiptir.

Özel olarak korunması gereken kişilere yönelik politikalar ülkeler arasında da farklılık göstermektedir. Gelişmiş ülkeler sosyal politikalar konusunda, az gelişmiş ülkelere oranla daha fazla düzenleme ve daha üst düzey politikaları uygulamaktadırlar. Elbette ki mevcut düzenleme ve politikalar belli bir maddi kaynağa gereksinim duyduğundan gelişmiş ülkeler daha başarılıdır⁷.

Türkiye de kendi mevcut ekonomik kaynakları yanında siyasal ve toplumsal önceliklerine göre sosyal politikaları uygulamaktadır. Bu konudaki düzenlemelerden biri de “özel olarak korunması gereken, harp ve vazife şehitlerinin, dul ve yetimleriyle, malul ve gazilere” yönelik olanıdır.

Bilindiği üzere Türkiye kendi stratejik konumu ve içsel koşulları nedeni ile uzunca bir süredir terör sorunu yaşayan bir ülkedir. Bu bağlamda sosyal devlet ilkesinin ve uygulamalarının ilgi alanlarından biri de harp ve vazife şehitleri ile ilgili olanıdır. Bu konu 1961 ve 1982 Anayasalarında düzenlenmiştir.

2. 1961 ve 1982 Anayasalarında Yer Alan Düzenlemeler

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. yüzyıldan itibaren devlette üst düzey yöneticilik yapmış kişilerin görevden ayrılmaları hâlinde kendilerine, savaşta şehit düşenlerin ailelerine, gazi olanların kendilerine bir miktar aylık ya da gelir bağlandığı görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde sınırlı da olsa çalışma hayatıyla ilgili yasal düzenlemelere gidilerek sosyal güvenlik kurumları kurulmaya başlanmıştır.⁸ Osmanlı döneminden Cumhuriyet dönemine intikal eden ve askerî ve mülki personeli, 1909 yılından itibaren tek çatı altına toplayan “Askeri ve Mülki Memurlar Sandığı”, hem sandık iştirakçisi personelin hem de bu personelin çalıştığı kurumların ödediği primlerden oluşan kaynakları kullanarak 1930 yılına kadar faaliyet göstermiştir. Ancak, geçmişteki sürekli

⁶ İbrahim Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, Alfa Yayınları, İstanbul 1994, s. 25-258.

⁷ Bülent Kara, *Sosyal Haklar ve Özel Olarak Korunması Gereken Kişiler*, (Yayımlanmamış doktora tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Bölümü, Isparta 2008, s.1-2.

⁸ Ömer Ekmekçi - A. Can Tuncay, *Sosyal Güvenlik Hukuku Dersleri*, Güncelleştirilmiş 11. Baskı, Beta Yayınevi, İstanbul 2005, s. 9.

savaşlar sırasında şehit ve malul olanlar ile bunların dul ve yetimlerinin sayısındaki artışlar nedeniyle, zaman içerisinde sandık tarafından bağlanan aylıklar, mevcut gelir kaynaklarıyla karşılanamaz duruma gelince, 11.06.1930 tarihinde yürürlüğe konulan 1683 sayılı “Askeri ve Mülki Tekaüt Kanunu” ile prim sistemi terk edilmiş, sandıkça yapılan ödemelerin tamamının devlet bütçesinden konulan ödeneklerle karşılanması uygulamasına geçilmiştir. 1683 sayılı Kanun, sadece genel bütçeye dâhil kuruluşlar ile katma bütçeli 3 kuruluşu kapsamına almış; diğer katma bütçeli kuruluşlar ile özel idare ve belediyeler hakkında yeni bir düzenleme yapıncaya kadar eski hükümlerin uygulanmasını öngörmüştür.⁹

1961 Anayasası sosyal haklar konusunda önemli ve ilk düzenlemeleri getiren bir anayasadır. Sosyal devlet ilkesi ile ilgili olarak önemli düzenlemeler 1961 Anayasasında sistematik biçimde ele alınmıştır. Öncelikle belirtilmesi gerekir ki, sosyal güvenlik hakkı 1961 ve 1982 Anayasalarında birçok açıdan aynı anlam ve içerikle yer almıştır.¹⁰

1961 ve 1982 Anayasalarında sosyal güvenlik hakkının yer alması devlete çeşitli durumlarda bazı yükümlülük ya da görevler yüklemektedir. Yaşlılık, kaza, ölüm, sakatlık ya da görev ve vazife şehidi olma gibi durumlarda kişilere ve yakınlarına asgari bir yaşam standardını sağlamak devletin temel görevidir.

Anayasa’nın 60. maddesi sosyal güvenlik ilkesi ile ilgili olarak düzenlenmiştir. Anayasanın 60 ve 61. maddelerinde bu düzenlemeler, kişilerin ve ailelerin iktisadi ve sosyal risk ve olumsuzluklarla karşılaşmaları hâlinde ihtiyaç duydukları yardım ve dayanışmanın, kamu program ve kurumları aracılığıyla gerçekleştirilmesini işaret etmektedir. Sosyal güvenlik sisteminin özel olarak korunması gereken kişilerle ilgili bu niteliği 1961 Anayasasından itibaren 1982 Anayasası da dâhil olmak üzere askerî yasa ve iç hizmet konuları da dâhil edilerek kurumsallaştırılmış ya da süreçlendirilmiştir. Önceden de belirtildiği üzere hem Anayasa hem de kamu vicdanı açısından bireylerin malullük, gazilik ve şehitlik gibi durumlarda karşılaşacakları gelir kaybı ve gider artışlarının karşılanması gerekmektedir.¹¹

Anayasanın ilgili maddesinin 1. fıkrası, herkesin bu hakka sahip olduğu biçiminde kaleme alınmış olup 2. fıkrası ise devleti sosyal devlet ilkesi gereğince, sosyal güvenliği sağlayacak önlemleri almakla ve teşkilatı kurmakla görevlendirmiştir.

Anayasada sosyal güvenlik hakkına ilişkin bu genel düzenlemenin dışında, iki madde daha sosyal güvenlik hakkıyla ilişkilidir. Bunlardan 61. maddede devletin sosyal güvenlik bakımından özel olarak korunması gereken savaş ve görev şehitlerinin dul ve yetimleri ile sakat ve gazileri (m 61/1), özürlüleri (m. 61 /2), yaşlıları (m. 61/3) ve korunmaya muhtaç çocukları (m. 61/4) korumakla görevli

⁹ T.C. Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, Genel Rapor, s. 3-4.

¹⁰ Tanör - Yüzbaşıoğlu, age.

¹¹ Kara, age., s. 126-128.

olduğu vurgulanmış; 62. maddede ise yurt dışında çalışan yurttaşların çeşitli haklarıyla birlikte sosyal güvenlik haklarının sağlanması için gerekli önlemleri alma yükümlülüğüne değinilmiştir. 1982 Anayasasının 60. maddesinde “Herkes sosyal güvenlik hakkına sahiptir” denilerek 1961 Anayasasındaki ilke tekrarlanmıştır.¹² Sosyal Devlet ilkesi (madde 2) Anayasanın en önemli hükümlerinden biri olarak sosyal güvenlik ilkesinin de temel dayanağını oluşturur. Sosyal güvenlik mevzuatı kadar sık değişen ve yenilenen mevzuat alanı çok azdır.¹³ Bireylerin, toplumsal yaşamdan kaynaklanan risklerden korunmasını amaçlayan sosyal güvenlik hakkı, Anayasanın 60. maddesinde düzenlenmiştir¹⁴.

Anayasa riskli grupların sosyal güvenlik haklarını, “Sosyal Güvenlik Bakımından Özel Olarak Korunması Gerekenler” başlığı altında, 61. maddede düzenlenmiştir:

“Devlet harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleriyle, malul ve gazileri korur ve toplumda kendilerine yaraşır bir hayat seviyesi sağlar. Devlet, sakatların korunmalarını ve toplum hayatına intibaklarını sağlayıcı tedbirleri alır.

Yaşlılar, devletçe korunur, yaşlılara devlet yardımı ve sağlanacak diğer haklar ve kolaylıklar kanunla düzenlenir.

Devlet, korunmaya muhtaç çocukların topluma kazandırılması için her türlü tedbiri alır. Bu amaçlarla gerekli teşkilat ve tesisleri kurar veya kurdurur.”

Bununla beraber devlet, bireylerin bu tür sosyal riskleri karşılamasına yardımcı olması amacıyla gerekli teşkilatı kurmakla yükümlüdür. Türkiye’de T.C. Emekli Sandığı, Bağ-Kur ve Sosyal Sigortalar Kurumu, sosyal güvenliğin temelini oluşturan kuruluşlardır.

3. Uluslararası Alanda Konuyla İlgili Olabilecek Düzenlemeler

Bu konu ile uluslararası sözleşmeler ve diğer ülke örnekleri incelendiğinde doğrudan Türkiye’deki kadar spesifik bir Anayasa maddesi şeklinde düzenlenmediği gözlenmiştir. Ancak sosyal güvenlik hakkı ve sağlık hakkı gibi konular özel olarak korunması gereken kişiler başlığı altında karşımıza çıkmaktadır.

Uluslararası hukukta esasen yaşlıların korunması, engellilerin korunması, kadınların korunması ve çocukların korunması gibi ILO, AİHS ve BM sözleşme ve düzenlemeleri söz konusudur. Doğrudan “savaş ve görev şehitlerinin dul ve yetimleri ile sakat ve gazileri” şeklinde bir düzenlemeden ziyade engelliler ile ilgili düzenlemelere ağırlıklı olarak yer verilmiştir.

¹² Tanör - Yüzbaşıoğlu, age., s. 255.

¹³ Faruk Kocacık, “Küreselleşme ve Sosyal Güvenlik”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 25, S. 2, Aralık 2001, s. 196.

¹⁴ Tanör - Yüzbaşıoğlu, age., s. 255.

Şehit ve gaziler ile ilgili düzenlemelerin uluslararası alanda ön plana çıkması temelde Birinci Dünya Savaşı sonrasında mümkün olmuştur. Ancak temelde esas düzenlemeler İkinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı etkilerinden kurtulmak adına hemen her alanda yapılan düzenlemelerde olduğu gibi savaşta yaşamını yitiren ya da gazi olan kişilerle ilgili de bazı esaslar benimsenmiştir. 1945 sonrası dönem özellikle 1950'li yıllarla birlikte sosyal devlet uygulamalarının Batılı gelişmiş ülkelerde benimsenmesi savaş ya da görev şehit ve gazileri ile ilgili düzenlemeleri gerekli kılmıştır. Bu bağlamda, tıbbi ve mesleki rehabilitasyon hizmetlerinin sosyal güvenlik hakkı olarak tanınması söz konusu olmuştur. Özellikle savaş sonrası sakatlanan ve engelli statüsü kazanan savaş gazilerinin topluma iş hayatına kazandırılması ile ilgili çalışmalar artmıştır.¹⁵

Bu bağlamda, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin 12/1 numaralı maddesi, kişilerin devlet tarafından bedensel ve ruhsal sağlığının korunması ilkesini benimsemiştir. Benzer şekilde, Avrupa Sosyal Şartı'nın 11. maddesi, sağlığın korunması hakkı ilkesini benimsemiştir. Bu madde de, taraf devletler, kişilerin sağlığının korunması hakkının etkin biçimde kullanılmasını sağlamak için çeşitli önlemler almakla yükümlüdür. Avrupa Sosyal Şartı'nda da 9. madde "herkesin sosyal sigorta da dâhil olmak üzere sosyal güvenlik hakkına" sahip olduğunu konusunu kapsamaktadır. Savaşta ve görevde sakatlanan ve gazi olanlar ile ilgili uluslararası sözleşmelerde hem sosyal güvenlik hakkı hem de rehabilitasyon çalışmalarının sürdürülmesi devlete bir yükümlülük olarak verilirken savaş ve görev şehitlerinin dul ve yetimleri ile ilgili doğrudan bir düzenleme söz konusu değildir. Bu konuda devletlerin Anayasalarından ziyade hem askerî hem de çeşitli güvenlik kuvvetlerinin kendi yasalarında bu konuya yer verilmiştir.¹⁶

Şehit ve gazilerin aileleri ile ilgili düzenlemede ise (eş ve çocuklar) aile kurumu kapsamında yer verilmiştir. Özel olarak korunması gereken kişiler bağlamında, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi'nin 10. maddesinde aile kurumu ile öngörülere yer verilmiş ve taraf devletlere çeşitli yükümlülükler getirilmiştir. Buna göre, sözleşme, aile kurumunu toplumun doğal ve temel birimi olarak kabul etmekte ve aileye en geniş koruma ve yardımın yapılması gerektiğini belirtmektedir. ESKHS'nin 10. maddesinin 1. paragrafına göre, taraf devletler, aileye destek olmak, aileyi korumak ve güçlendirmek ile görevlidir. Bu bağlamda, 1982 Anayasasının 61. maddesinin 1. paragrafında yer alan madde, devletin güvenliği için görevi başında yani devletin hizmetinde iken şehit olan ya da savaş ve görevde sakatlanıp ya da gazi olan kişilerin ailelerine bazı haklar tanımaktadır. Bu ilke önceden de belirtildiği üzere, bazı sosyal güvenlik haklarını kapsamı yanında, aile kurumuna yönelik bir çabanın da göstergesidir. Örneğin bir askerî personel görevi başında, terörle mücadele gibi bir vazifesinden dolayı şehit ya da

¹⁵ Ali Seyyar - Oral Demir, *Katılcılık ve Kalkınma Ekseninde Yerel Sosyal Politikalar*, Kam Yayınları, İstanbul 2008, s. 183-184.

¹⁶ Kara, age., s. 98-99.

gazi olmuşsa onun ailesinin bundan sonraki yaşam koşullarının iyileştirilmesi devletin sosyal devlet ilkesinin gereği olarak bir yükümlülüğüdür.

Konuya hukuksal olarak değil de biraz daha felsefi açıdan bakıldığında benzeri bir mantık söz konusudur. Vazife başında şehit olan kişiler, devlet görevini yaparken yaşamlarını yitirmişlerdir. Bir anlamda, kişinin ailesi bu görevde yaşamı yitirme nedeni ile dağılmıştır. Eş bu nedenle dul kalmış ve çocuklar yine bu nedenle yetim olmuştur. Yukarıdaki uluslararası sözleşmelerin mantığı düşünüldüğünde, eğer devletin görevleri arasında aile kurumunun yaşam seviyesini yükseltip onu güçlendirmekse, görevi başında şehit olanların ailelerinin desteklenmesi ve sosyal güvenceye sahip, özel olarak korunması gereken kişiler statüsünde yer alması doğaldır.

Gaziler ve görevi nedeni ile sakat kalanlar için de benzer bir durum söz konusudur. Ancak uluslararası belgelerde bu konu daha çok engelli hakları şeklinde düzenlenmiştir. Herkes için eşitlik ilkesi ile hareket eden Birleşmiş Milletler belgelerinde engellilik ilk kez 1948 yılında yayınlanan İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde dile getirilmiştir. Bunun yanında yine ilgili belgenin 22. maddesine göre "Herkesin, toplumun bir üyesi olarak sosyal güvenliğe hakkı vardır. Ulusal çabalarla ve uluslararası iş birliği yoluyla ve her devletin örgütlenmesine ve kaynaklarına göre, herkes onur ve kişiliğinin serbestçe gelişim için gerekli olan ekonomik, sosyal ve kültürel haklarının gerçekleştirilmesi hakkına sahiptir". Bu öngöründen de anlaşılacağı üzere, 1982 Anayasası sosyal güvenlik hakkını şehit, dul ve yetimleri içinde hem aile kurumu hem de yaşam hakkının devlet görevinde iken son bulmuş olması nedeniyle, koruma altına almıştır.¹⁷

Benzer şekilde, özellikle gazi ve engellilerle ilgili olarak BM sistemi içerisinde engellilikle ilgili çalışmaların başlama tarihi 1945 yılına dayanmaktadır. Özellikle görme ve işitme engelliler gibi bedensel engeller taşıyan bireylerin haklarının artırılmasına odaklanılmış, bunun dışında da engelliliği önleme ve rehabilitasyon çalışmalarına önem verilmiştir. 1950 yılında Cenova Konferansı'nda engellilerin sosyal rehabilitasyonu dile getirilmiş ve bir komisyon kurularak eğitim, tedavi, mesleki rehabilitasyon ve istihdam konularında uluslararası standartlar belirlenmesi ön görülmüştür.¹⁸

4. Sağlanan Haklar ve Yaşanan Sorunlar

Anayasa'nın 61. maddesinde ise, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gazilerin, sakatların, yaşlıların ve korunmaya muhtaç çocukların devletçe korunmalarına yönelik özel kurallar konulmuştur. 1982 Anayasasının 60 ve 61. maddeleri temelde sosyal devlet ilkesi uyarınca sosyal güvenlik ile ilgili maddeler gibi görülebilirken, Anayasa Mahkemesinin konu ile ilgili bir yorumu gerekli açıklığı getirmiştir. Anayasa Mahkemesine göre, 60. madde sosyal

¹⁷ Tanör - Yüzbaşıoğlu, age.

¹⁸ Tanör - Yüzbaşıoğlu, age.

güvenlik ilkesini içerirken, 61. madde toplum içinde özel olarak korunması gereken belli bir kesimin sosyal güvenliğini kapsamaktadır.¹⁹

Türkiye’de 61. maddenin işleyişine ilişkin sosyal hizmet uygulamaları daha çok bir tür toplumsal koruma şeklinde gerçekleşmiştir. SHÇEK kuruluşları da bu madde doğrultusunda faaliyet göstermektedir. Bunun yanında TSK bünyesinde oluşturulan çeşitli sosyal kurum ya da dernekler (Mehmetçik Vakfı gibi) de yine bu maddenin işleyişi ile ilgilidir. Bu madde ile bağlantılı olarak sosyal sigortalar, çeşitli sosyal yardım büroları, yeşil kart uygulamaları gibi uygulamalar görülmektedir. Bu madde sadece sağlık gibi sosyal hizmetle ilgili olmayıp eğitim gibi diğer sosyal faaliyetleri de kapsamaktadır.

Ancak tüm bunlara rağmen ülkemizde sistematik bir sosyal hizmetler sistemi görülmemektedir. Anayasamızda şehit yakınları ya da gazi ve engelliler için özel koruma tedbirleri alınmasına rağmen, çeşitli prosedürlere göre gazilik unvanı almamış binlerce mağdur gazinin sıkıntıları da söz konusudur. Gazi unvanı almış ya da almamış binlerce kişinin önemli bir bölümü rehabilite edilmemekte ve tek başlarına sosyal alana terk edilmiş durumdadır. Özellikle engelli durumuna düşmüş birçok gazi yetersiz rehabilitasyon hizmeti yanında eski yaşamlarına geri dönmeye zorlanmaktadır. Bazıları eski işlerini kaybetmekte ya da geriye dönememekte ya da yeni iş alanlarında varlık gösterememektedir. Zaten işsizlik sorunu ve engellilerin istihdamı ile ilgili yetersiz kalan sosyal güvenlik sistemimiz vazife ve harp gazi ve engellileri için yeterli sosyal hizmeti gösterememektedir. En azından Anayasada belirtilen özel olarak korunması gereken kişiler vasfına uygun bir hizmet alamamaktadırlar.

Devlet harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleriyle, malul ve gazilerine tanınan haklar incelendiğinde hem Sosyal Güvenlik Kurumu hem de diğer sosyal hizmet alanlarında çeşitli kolaylıkların sağlandığı görülmektedir. Bunun yanında askerî yasa ve iç hizmet kanunlarında da yine farklı kolaylıklar tanınmaktadır. Özellikle 1980 sonrası dönemde ciddi bir terör sorunu yaşayan ülkemiz son otuz yıllık süre içinde artan şehit ve gazi (engelli) sayısına paralel olarak bu kesime yönelik sağlanan kolaylıkların alanı ve sayısını genişletmiştir. Özellikle askerî yasa incelendiğinde “ölüm yardımı ve harcırah ödemesi”, “nakdi tazminat”, “vazife malulü bağlanması”, “şehit çocuklarına ödenen aylık ve evlenme yardımı”, “şehit anne ve babalarına ödenen aylıklar”, “sağlık hizmetlerinden katılım payı alınmaması”, “devlet ödünç madalyası verilmesi”, “ordu evlerinden yararlanma”, “şehit kardeş ve çocukları için askerlik muafiyeti” gibi kolaylıklar ya da sosyal hizmetler söz konusudur.²⁰

Belirtildiği üzere hem askerî yasa hem de devletin diğer kurumlarının sağladığı çeşitli kolaylıklar söz konusudur. Ancak sorunların büyük bir bölümü

¹⁹ Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi*, 6. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 2003.

²⁰ “Şehit Varsileri ile Malul Gaziler ve Muharip Gazilere Sağlanan Haklar”, http://www.tsk.tr/2_GENEL_BILGILER/2_5_Sehit_Varislere_ve_Malul_Gazi_Personelerine_Saglanan_Haklar/Sehit_Varislere_ve_Malul_Gazi_Personelerine_Saglanan_Haklar.htm (E.T: 20.10.2009)

istihdam, rehabilitasyon ve bağlanan aylıklarla ilgili olanıdır. Bu konuda da maliye bakanlığından SGK kurumlarına kadar birçok kurum ve kuruluştan çeşitli beklentiler söz konudur. Şehit yakınları ve gazilerin oluşturduğu çeşitli örgütlenme ya da derneklerin internet siteleri ya da kamuoyu ile paylaştıkları konular incelendiğinde özellikle tanınan sosyal hakların geliştirilmesi ve belli bir aylık yerine yaşanan maddi ve manevi kaybın hemen her alanda karşılanması beklenmektedir.

Sosyal hizmetler ve yardımlar yönünden de sosyal güvenliğin kapsamı sınırlı kalmıştır. Korunmaya muhtaç çocuk, genç, yaşlı, özürlü ve diğer kişiler ile gazi ve şehit yakınlarına karşılıksız olarak yapılan ve genel bütçe, belediyeler, çeşitli vakıflar ve gönüllü kuruluşlar tarafından finanse edilen sosyal hizmet ve yardım harcamalarının 2004 yılı itibariyle millî gelir içindeki payı ise sadece binde 8 ile sınırlı kalmıştır. Sosyal yardım ve hizmet harcamalarından yararlanan kişi sayısına bakıldığında, toplam olarak 21,5 milyon kişinin sosyal yardımlardan yararlandığı görülmektedir. Bu rakam, TÜİK'in yapmış olduğu yoksulluk çalışmasında kişi başı günlük geliri 4,3 doların altında kalan 20,7 milyon kişi sayısından daha fazladır. Ancak, merkezî bir yapının olmayışı aynı kişilere farklı kurumlar aracılığıyla mükerrer yardım yapılabilmesine olanak tanıdığından, gerçekte sosyal yardımların tam olarak kaç kişiye ulaştığı tespit edilememektedir.²¹

Türkiye Cumhuriyeti devletinin iç ve dışta çeşitli nedenlerle güvenliğini sağlamak için görevi başında şehit ya da gazi olan ve sakat kalan personelin sayısı son derece fazladır. Bu da Türkiye'nin içinde bulunduğu coğrafya ve koşulların en önemli göstergesidir. Ancak Türk Silahlı Kuvvetleri ve Emniyet Teşkilatı ile ilgili ya da bu kurumların sağlayacağı sosyal hizmetlerle sınırlı kalamayacak durumdadır. Çünkü ülkemizin yaşadığı terör ve güvenlik sorunları nedeniyle özel olarak korunması gereken kişiler statüsünde olan önemli bir toplumsal kesim vardır. Bu nedenle, bu kesimin sosyal haklarının sağlanması ve gerekli kurumların oluşturulması sadece bu iki kurum değil devletin hemen tüm kurumlarının sorumluluk üstlenmesi gereken bir konudur.

Bu süreçte, Türk Silahlı Kuvvetleri bünyesinde şehit ve gazilerle ilgili çeşitli sosyal hizmetler sunan birimler oluşturulmuştur. Şehit ve gazilerle ilgilenen birimler açısından dünyadaki diğer ülkelere baktığımızda; A.B.D., İngiltere, Güney Kore, Avustralya, Kanada, Lübnan, Hırvatistan, Bangladeş ve Afganistan gibi ülkelerde Bakanlık; Fransa, Japonya, İsrail, Rusya Federasyonu, Hindistan, Polonya, Endonezya, Makedonya, Romanya, Arnavutluk, İran, Ürdün, Suriye, Azerbaycan, Türkmenistan gibi bazı ülkelerde ise Müsteşarlık, Genel Müdürlük veya Daire Başkanlığı seviyesinde önemli örgütlenmelerin olduğu görülecektir²².

²¹ Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, *Beyaz Kitap*, Ankara 2006, s. 16.

²² "Şehit ve Gazi Toprağı Vatan; İnsanı Ulus Yapan Değerlerdir", <http://www.gaziler.org.tr/index.php?Page=Basinda&HaberNo=2> (E.T: 20.10.2009)

Sonuç:

Özel olarak korunması gereken kişiler ile ilgili düzenleme 1982 Anayasasının 61. maddesinde yer almaktadır. Türkiye'nin kendi güvenlik şartları ve özellikle son otuz yıldır yaşadığı terör sorunu nedeniyle sayıları giderek artan şehit, gazi ve engelli kesimi söz konusudur. Bu kesimin sayısı ya da oranı ne yazık ki azımsanmayacak ölçüdedir. Ayrıca onların ailelerinin korunması, mevcut toplumsal ve ekonomik konumlarının iyileştirilmesi amacı ile bazı sosyal haklar tanınması giderek artan bir zorunluluk olmuştur.

Hemen her ülkenin askerî ya da güvenlik personelinin çeşitli sosyal güvenlik hakları söz konusu iken Türkiye'nin kendine özgü koşulları nedeniyle Anayasada bu konuya da yer verilmiştir. Eğitim, sağlık, barınma ve benzeri konularda devletin çeşitli kurumları yanında Türk Silahlı Kuvvetlerinin kendi yasa ve kurumsal bünyesinde çeşitli uygulamalar söz konusudur.

Yasal düzenlemeler ve uygulamalara bakıldığında yeterli görülebilecek bir çerçevede konunun ele alındığı söylenebilir. Ancak metinlerde yazan hususlar yanında uygulamalar ve kalitesi de önemlidir. Özel olarak korunması gereken kişiler statüsünde bulunan bu kesimin aldığı aylıkların oranı, sosyal şartlarının daha da iyileştirilmesi açısından önemlidir.

Gazilerin rehabilitasyonunun daha da iyileştirilmesi ile birlikte engelli ve gazilerin psikolojik destek almaları ve şehit ailelerinin de istendiği takdirde rehabilitasyon ya da psikolojik destek almaları da önemlidir. Ayrıca gazi ve vazife nedeniyle sakat kalmış olan güvenlik personeline istihdam politikalarında öncelik verilmesi yine önemlidir.

Giderilmesi gereken eksiklikler ve sistemdeki aksayan tüm uygulamalar için ise sistematik orta ve uzun vadeli bir yol haritasının benimsenmesi de önemlidir. Ayrıca uygulamada farklılıklar doğuran ya da bazen kurumlar arasında farklılıklara yer açan politikaların ortak bir kurum ya da birim tarafından yapılması ve denetlenmesi de önemlidir. Ayrıca Türk kamu yönetiminin en önemli sorunlarından olan bürokratik engeller, yavaşlık ve kırtasiyeciliğin azaltılması gerekmektedir.

Tüm bu uygulamalar, sorunların giderilmesi ve sosyal hakların geliştirilmesi Anayasal bir görev ve sosyal devlet ilkesinin gereği olması yanında, yıllarca zor şartlarda çalışan ve yaşamını bunun için feda eden insanlara karşı hem kamuoyu vicdanı hem de insanlığın etik değerleri açısından gereklidir.

**TÜRK MODERNLEŞMESİNİN AMBİVALANT DOĞASI:
MODERNLEŞME, MİLLİYETÇİLİK, MEDENİYET İLİŞKİSİ
ÜZERİNDEN TÜRKİYE'Yİ OKUMAK****THE AMBIVALENT NATURE OF TURKISH MODERNIZATION:
A READING ON TURKEY IN CONTEXT OF MODERNIZATION,
NATIONALISM AND CIVILIZATION***Hasan AKSAKAL****Özet:**

Modernleşme ile milliyetçilik arasındaki bağ pek çokları için hâlâ tartışmalıdır. Romantizm dozu yüksek olan milliyetçilikle, rasyonalizmin tüm yaşam pratiklerine tatbikini esas aldığı söylenen modernleşme nasıl bir ilişkiselliğe sahiptir? Osmanlı-Türk modernleşmesinin seyri ve devletin varlığını koruma sürecinde son çare olarak inkişaf eden milliyetçi düşünce, solidarist-kolektivist toplum tasavvurlarıyla eklemlenmiş ve Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte, kurguladığı monolitik toplumsal yapıya direnen ya da bu yapının dışında kalan tüm unsurlara karşı paranoya düzeyi yüksek bir algı geliştirmiştir. Biz bu çalışmada Türkiye'nin batılılaşma serencâmı içinde yaşanan sorunları, süreklilik, yenilik ve devlet eksenli bir kurgu ile Türk modernleşmesinin iki kolunun (ceditçi ve kadimci) arasında salınan milliyetçiliği ve bu ayrışmanın Türk politik kültürüne etkilerini tartışmayı amaç edindik. Vardığımız sonuçlar, aslında tek bir modernleşmemiz değil, modernleşmelerimizin olduğunu; tek bir milliyetçiliğimiz değil, milliyetçiliklerimizin bulunduğunu; tek bir medeniyete aidiyetimiz değil, medeniyetler arasında bölünmüşlüğümüzün ağır bastığını gösterir nitelikte oldu.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Milliyetçilik, Sultan II. Abdülhamid, Kemalizm, Medeniyet, Ceditçilik-Kadimcilik, Paranoya, Toplumsal ve Kültürel Bölünme

Abstract:

The connection between modernization and nationalism is still controversial for so many people. What kind of relationship could nationalism, which is including sublethal dosen romanticism, and modernization, which is called that it basicly aims to put rationalism into daily practices, have? The nationalist thought, which has emerged as a last option for conserving the state and the progress of Ottoman-Turkish modernization isochronically, accrued with solidarist-corporatist conceiving and then enhanced a highly paranoid perception against all resistant or outstander components why they objected the monolithic social structure that had offered. In this study we aimed to deal with the problems of Turkish westernization, those are based on continuity, novelty and the status of

* İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi – İstanbul ha_aksakal@yahoo.com

state, and also the nationalism between two wings of Turkish modernization (Jadeedism-Quadeemism) with the effects of this separation on Turkish political culture. Concludes we gained are that we have no single integral modernization but some various modernizations, we have no integral nationalism but some various nationalisms and we have no integral feel of belonging for any civilization yet but have strongly ambivalenced among some various civilizations.

Key words: Modernization, Nationalism, Sultan Abdülhamid II, Kemalism, Civilization, Jadeedism-Quadeemism, Paranoia, Social and Culturel Division

Modernleşme, bir yüzüyle mevcut üretim sisteminin, toplumsal yapının ve devlet mekanizmasının sorunlarını gidermeyi ve *kendi idealine* doğru toplumsal seferberlik başlatarak, kitleleri hareketlendirmeyi esas edinen tek yönlü ama çok boyutlu bir olgudur. Diğer bir yüzüyle ise, XVI. yüzyıl Avrupa'sında filizlenen kapitalizmin giderek egemen olduğu bir dünyada, hiç bitmeyen bir bugün'ün, sonsuz bir şimdi'nin ideolojisidir. Modernleşme geçmişi ve geçmişe ait olanı, kendi ötekisi olarak gördüğü *geleneksel* diye reddederek klasikteki köklerini göz ardı eder. Bununla birlikte modernleşmenin ütöpik bir tasarımcılığı vardır. Belki de hiçbir zaman erişilemeyecek bir hedefin ardına düşüp, bitmek bilmez bir yolculuğa çıkarak kusursuzlaşmayı vaat etmesi nedeniyle milliyetçilikle dirsek teması kurar. Gellner'ın işaret ettiği üzere (2008: 93-116) milliyetçiliğin, modernleşmenin en önemli taşıyıcısı olan sanayi toplumunda kendini kitleselleştirme imkânı bulduğu bugün tüm dünyada kabul gören bir değerlendirmedir.

Modernleşmenin, mevcut olanı “eksik ve kusurlu” görmesi, sürekli bir ıslah veya dönüşüm gereksiniminin çıkışını oluşturur (Bu düşüncüyü Protestan ahlâkında görmek ve modernleşme-Protestanlaşma ilişkisini kolayca yakalamak mümkündür). Modernleşmenin teklif ettiği bu dönüşümün ‘ideal’e doğru ilerlediği yolun temel taşları bürokratik rasyonalite, dünyevîleşme, sanayileşme, standart eğitim, toplum mühendisliği gibi kavramlarla açıklanabilir. Modernleşmeci düşüncenin, beşeri nedenlerle hâsıl olan kusurlardan arınma yolunda makineyi, makineleşmeyi fetişleştirmeye dek varan bir maddeciliği vardır. “Toplum mühendisliği” kavramı da bu mekanist dünya görüşünün bir ifadesidir. Bu yönüyle modernleşme, romantik milliyetçiliğin sezgici-spiritüalist-lirik kaynaklarıyla tezat oluştursa da, Herakleitos’cu bir diyalektik süreç işlemeye devam edecektir. “*Bir nehirde iki kez yıkanılmayacağı*” idraki, değişimin hızının ve hatta kendisinin dâhi değişmesi (Ortaylı, 1983: 9-10) isteğini pekiştirecektir. Bu uğurda her sentez arayışı modernleşmeye bir kriz olarak döndüğü gibi, kimi açılardan modernleşmenin bizâtihi kendisi de kriz olabilmektedir. Zira modernleşme, standartlaşmayı, zamanla kontrol edilebilir bir tek-tipleşmeyle eşanamlı kılacaktır. Bu noktada, milliyetçiliğin vaatleri modernleşmeyle benzerlikler gösterir. İlk olarak, farklı olanları dışarıda bırakan ve ortaklıklar üzerinden bir söylem geliştirerek bir “*biz*” yaratan milliyetçilik, zamanla *monolitik* bir yapı kurmak için

mücadele vermeye yönelecektir. Milliyetçilik geçmişte yaşanan/yaşandığına inanılan görkemli zamanların tekrarı, “geleneğin icadı veya ihyası” ile “geleceği kazanmak” adına bugün fedakârca bedel ödemeyi, zorlu mücadeleler vermeyi, bu uğurda birçok krizi göze almayı ve sonunda ideal olana/lâyük olunana doğru ilerlemeyi teklif ederek söylemini geliştirir. Milliyetçiliğin mucitleri romantik bir söylemle, kitlelere kendileri için ‘en rasyonel olan’a ulaşmayı vaat eder. İlk bakışta çelişik gözükse de, Avrupa modernleşmeleri Aydınlanma’nın ardından ortaya çıkan romantizmle derinlik kazanır. Şöyle ki; modernleşme sürecinin mekânsal olarak hareketlendirdiği (şehirleşme, uluslararası göçler vs.) kitlelerin, ruhlarını da harekete geçirmek (ya da Marx’ın bilindik ifadesiyle halklara “afyon” verilmesi) için milliyetçiliğin ve romantizmin coşkusu ortaya konacaktır. Aslında doğası gereği romantizm, aklın tek yol gösterici olduğu düşüncesini onaylamamaktadır; din karşıtı söylemin müfrit sekülerizmini onaylamamaktadır; kısaca Aydınlanma esprisini onaylamamaktadır. Dahası, onaylamak bir yana, onu var gücüyle olumsuzlayarak bir anlamda Aydınlanma’nın tam karşısında yer almaktadır (Yavuz, 2002). İşte bu diyalektik çarpışma Avrupa’yı ileriye, “daha iyi”ye taşır. Bu döneme ait birçok görsel sembolde göze çarpan “*Order and Progress/Ordre et Progress*” yani “düzen ve ilerleme” ifadesi, bu mekanist (ya da Kartezyen) dünya yorumunun tezahürüdür. Sonuç olarak ilerlemecilik, lineer tarih anlayışı ve onun koşullandırıcılığı, insanlığın gördüğü en büyük iki savaşı ve *holocaustu* da içeren bir “aşırılıklar çağı”nın yaşanmasına yol açacaktır (Hobsbawm, 2002).

Günümüzde gerek milliyetçiliğin gerekse modernleşmenin doğasının “çatışmalarla dolu, çoğu kez devrimci, hatta acımasız olduğu konusunda” genel bir görüş birliği vardır (Ana Britannica, 1992: 165). Bu bağlamda modernleşme ve milliyetçilik, söylem düzeyinde evrensel bir uzlaşıya ihtiyaç duymayan, kalabalıkların uymasının veya inanmasının yeterli olduğu bir dünya görüşü ve yaşam şekli olarak da tanımlanabilmektedir. Gerçekten kimi milliyetçilik tipleri tarihsel gerçeklikleri ve kendi kimliğini sorgulama gereği duymaz, belli bir merhaleden sonra ise dogmalaşma sürecine girer. O kadar ki romantik duygular onun muhtevasını tartışma konusu yapan herkesi ötekileştirmeye yeter de artar. Neticede her milletin tarihi, diğerlerinden bir yerde ayrılmakta ve tam da o yerde milliyetçilik devreye girerek kitlelere bir *arz-ı mev’ud* sunmaktadır. Bir diğer deyişle, bu eleştirel bakışa göre, her milliyetçilik kendi halkının hayalindekidir. İdealidir; inancıdır, hakkının ve ‘hakikat’inin peşinden gitmesidir.

Osmanlı-Türk modernleşmesi, kökleri en azından Lâle Devri’ne dek uzanan ancak özellikle II. Mahmud’un Yeniçeri Ocağı’nı kaldırmasının ardından kuvvet ve hız kazanan çok yönlü -ve çok pahalı- bir tecrübeyi anlatmak için kullanılan fakat çoğu bakımdan muğlâk kalan bir ifadedir. Bize göre bu konuda pratik bir dönemselleştirme yararlı olacaktır. Bu bağlamda, devletin kendini yeniden inşa etmeye giriştiği bu süreci kabaca Tanzimat (1826-1908), Meşrutiyet (1908-1920) ve Cumhuriyet (1920!) dönemleri diye üçe ayırmak mümkündür.

Bu ön kabulle birlikte Osmanlı-Türk modernleşmesinde, sürecin tam da ruhuna uygun biçimde iki farklı çizginin benimsendiği öne sürülebilir. Buna göre “*nizam-ı ceditçi*” diye adlandırabileceğimiz çizgi II. Mahmud ve Atatürk’ün üst yapıyı esas alan politikalarıyla, “*nizam-ı kadimci*” diyebileceğimiz çizgi ise II. Abdülhamid-mühendis siyasetçiler (Demirel, Özal, Erbakan) ekseninde (Göle, 2008) ve daha ziyade altyapı projeleriyle öne çıkan politikalarıyla kendini göstermektedir. Birinci çizgi olan ceditçilik, batı tipi bir modernleşmeyle özdeşleşirken, ikincisi olan kadimcilik, isimlendirmemizden de anlaşılacağı üzere muhafazakâr motiflerin bulunduğu bir modernleşme yaklaşımıdır. Ceditçiliğin bürokrasideki Reşid, Âlî ve Fuad Paşa çizgisi, entelektüallikte Tevfik Fikret, Dr. Abdullah Cevdet, Yusuf Akçura, Falih Rıfkı ve Ziya Gökalp’e doğru yönelirken neredeyse tüm temsilcileri laikleşme, anayasacılık ve batıcılık olguları üzerinden Türk modernleşmesine katkı sağlamıştır. Kadimciler ise Ahmet Cevdet Paşa, Mahmud Nedim Paşa ve Said Halim Paşa’nın siyasi eylemi ve (özellikle 1878 sonrası) Namık Kemal’in ve Ahmet Midhat Efendi’nin muhafazakâr modernist söyleminden yola çıkıp, Mehmet Akif, Süleyman Nazif, Fuad Köprülü ve Samed Ağaoğlu’nun çalışmaları ekseninde, Türk-İslam geleneklerinden taviz vermeden reformların gerçekleştirilmesi üzerinde durmuşlardır (Mardin, 1996: 92-93, 365-368, Türköne, 1991: 238-240, Ülken, 1991: 97). Bu noktada, ceditçilerin batılılaşma ve cumhuriyetçilikle bağlantılandırılabilmesi ne ölçüde mümkünse, kadimci gelenek de “meşveret/şura/azami müsamaha”¹ kavramlarından hareketle fikrî liberalliği ve demokratiği o ölçüde bünyesinde barındırmaktadır.² Ancak belirtmek gerekir ki, sosyal bilimlerin genel kuralı olduğu üzere, bu ayrıştırmalar yüzde yüz doğruluk arz etmekten uzak ve hatta son derece müphem kalmaya daima mahkûmdur.

Bu ikilik, sadece medeniyet ve modernleşme tartışmalarıyla sınırlı değildir. Zira bizzat XIX. yüzyıl Osmanlı’sı *düalist* bir yapıdadır (Ortaylı, 2004: 31). Eğitimde geleneksel medrese ile yeni açılan Batı tipi okullar, orduda alaylı subaylarla mektepli subaylar, hukukta şeri ve karma mahkemeler, toplumsal yaşamda millet sistemine göre ayrı yaşayan cemaate dayalı mahallelerle karma mahalleler... Reformlar tüm bu çağ boyu, düalist yapıların varlığını pekiştirici bir rol oynamıştır. Bu durum bir yandan toplumsal ayrışmalara yol açarken, diğer yandan imparatorluk bünyesindeki kültürel özelliklerin bir tezahürü de sayılabilir. Bu bağlamda Cumhuriyet’in tasarladığı ulus-devletin gereği sayılan monolitik yapının bir nevi renksizleşme ya da kültürel bir fakirleşme olduğu dahi öne sürülebilir. 1920’lerdeki yıkmaya-yapma sürecinde, “tarihsizleşme” kavramıyla örtüşür bir şekilde, klasik Osmanlı müesseselerinin zengin birikimi ortadan kaldırılarak mutlak bağdaşır/benzeşir “standart” bir ulus için yeni bir düzen yaratılmaya çalışılmıştır. On Yıl Savaşları’nın (1912-1922) ardından yaşanan bu

¹ Kuran’da yer alan Al-i İmran suresi 159. ve Şura suresi 38. ayetleri bu yaklaşımın dayandırıldığı kutsal kaynaklardır.

² Bu kanaatin çıkış noktasını İdris Küçükömer’in ufuk açıcı çalışması olan *Düzenin Yabancılaşması* teşkil etmektedir (Bak. Küçükömer, 1995).

maziden kopuş, gerek bireylerin gerekse toplumun ruhundaki cihanşümül imparatorluk kültüründe (Pax-Ottomana) bulunan toleransın yerine derin (ve tabii ki kuvvetle haklılık payı bulunan) bir Sevr paranoyası ve “öteki’ye tahammülsüzlüğü” yerleşmiştir. Türk düşüncesindeki belki de en büyük kayıp, bu evrensel özgüvenin yitirilmesi ve yeni ulus-devlet milliyetçiliği üzerinden dünyayı analize razı olunmasıdır denilebilir (Önderman, 2007a).

Belirtmek gerekir ki, Osmanlı modernleşmesi sadece Osmanlı Türkiye’si’ni kapsayan bir mesele değildir (Ortaylı, 2004: 13). Fransız İhtilali’nin tüm kıta sathında yaydığı milliyetçilik dalgasıyla güçlenen, fakat esasen Ortaçağ’dan beri Balkanlarda mevcut bulunan *örtülü* devlet yapıları, kilise, dil, edebiyat ve her daim canlı tuttukları bağımsızlık idealiyle hem tüm Osmanlı modernleşmesinin hızlandırıcısı olmuş, hem de devletin yıkılışına ve yeni ulus-devletlerin doğuşuna temel oluşturmuştur (İnalçık, 1943: 76).

Reformlar hız kazanıp kalıcılaştıkça halkın farkındalığı da olumlu ve olumsuz yönleriyle kendini göstermeye başlamıştır. Gizli örgütlenmeler (Mardin, 1996), medrese öğrencilerinin sokaklara dökülmesi (Akdağ, 1949: 361-387), askeri mekteplerde muhalif fikirlerin güç kazanması... Osmanlı kimliğinde modernleşmeye paralel olarak yaşanan kırılma, Osmanlı’nın hem bürokratik hem toplumsal bilincini sarsmış, geçmişini kadim medeniyetleri sahiplenerek, geleceğini ise *Devlet-i Ebed Müddet* anlayışı üzerine inşa ederek yaşaya gelmiş bürokrasi ve tebânın “*varoluş anlamı*”nı derin bir krize sokmuştur. Bu dönüşüm süreci, devletin ana unsuru olan Türk-İslam anasırda zaman zaman Padişah da dâhil olmak üzere yöneticilere (II. Mahmud’un reformları kendisine *Gâvur Padişah* denilmesine yol açarken, Avrupa’dan gelen hemen her pratik *gâvur icadı* diye tepki görmüştür) ve hatta devlete yönelik bir kuşku ya da güvensizliği beraberinde getirmiş; devletin içine düştüğü güçsüzlüğünün ve ulemanın tavrının da etkisiyle çeşitli defalar (Kuleli ve Çırağan gibi vakalarda görüldüğü gibi) tepkisini ortaya koymuştur (İnalçık, 1964: 623 ve devamı). Bu güven bunalımına her geçen gün daha çok teberrüz eden ve gayrimüslim unsurların kendilerini milliyetçi hareketler çerçevesinde yeniden tanımlamalarıyla büyüyüp derinleşen kimlik krizleri eklendikçe, modernleşme hareketleri çeşitli devlet adamlarınca dâhi endişe ve kuşkuyla karşılanmıştır. Bununla birlikte hürriyet, terakki, funun, kanun ve nizam gibi kelimeler siyasi düşüncemizin temel kavramlarına dönüşmeye başlamıştır. İşte Türk milliyetçiliği bu dramatik sürecin dolaylı ve doğrudan etkileriyle şekillenen bir yönelimin nihaî ürünü olacaktır (Akçura, 2005).

Türk toplumunun belleğinde hâlâ XIX. yüzyıl tarihinin bir özetiymişçesine duran 93 Harbi gerek reform çalışmaları, gerekse siyasi hayat açısından gerçek bir kırılma noktası olmuştur. Bu ağır hezimetin ve beraberindeki kitlesel göçün sonrasında Sultan II. Abdülhamid’in iç politikada pragmatik bir araç olarak istibdadı kullanarak, kaostan bir *Cesar yönetimi* ile çıkılacağını gördüğü söylenebilir. Birkaç on yıl sonra, yine büyük bir felâketin ardından ortaya çıkan ve en az Sultan Hamid kadar halk nezdinde *karizmatik liderliğe* (Kapani, 2005: 90-93)

sahip olan Mustafa Kemal yönetiminde de istibdat/*Tek adam*'lığın³ gücüyle köklü bir reform projesi gözlenecektir. Bu durumu, modernleşmenin müstebit ruhuyla ilişkilendirmek bize makul gözükmemektedir. Abdülhamid yönetimine kısaca bakacak olursak modernleşmenin kontrolcülüğünü, şekillendiriciliğini, yüzü yarıya dönük bir bugüncülük olduğunu bir nebze olsun kavrayabileceğimiz gibi, eğitim, ulaşım, iletişim ve sosyo-politik birikim çerçevesinde modern bir ülkenin temellerinin atıldığını görürüz.

Sultan Hamid devrinde, Cumhuriyet'in uzun yıllar ulaşamayacağı sayıda okul açılırken, basın-yayın hayatındaki muazzam canlanma ile halk kitlelerinin belli ölçüde bir "Osmanlı Aydınlanması" yaşadığı iddia edilebilir. Başlangıçta Bâb-ı Âli ile yaşanan iktidar çekişmeleri bir kenarda tutulursa, kolaylıkla denilebilir ki Abdülhamid döneminin ilk on yılı, XIX. yüzyıl Osmanlı-Türk modernleşmesinin en aktif değişiminin gözlemlendiği yıllar olmuştur (Lewis, 2008: 243). Sultan'ın iktidarı süresince açılan okul sayısı otuz yılda dokuz bini bulmuştur (Armağan, 2007: 240). Bu, bir başka deyişle yılda ortalama üç yüz yeni okulun açılması demektir. Böylesi bir eğitim hamlesini, Doğu vilayetlerinde misyoner okullarının sayısının artışına paralel olarak giderek tırmanan toplumsal gerilimden ve "halkın dil ve ahlâkını korumak" kaygısından bağımsız düşünmemek gerekir (Deringil, 2007: 99). Tersinden söylemek gerekirse, misyonerlik faaliyetlerinin Abdülhamid yönetimine "her köye bir ibtidai mektep" politikası için itici bir güç olduğundan bahsedilebilir. Yani eğitim politikaları, aynı zamanda bir bakıma, "sinsi düşman"a karşı bir savunma silahıdır (Deringil, 2007: 118). Ancak ironik bir şekilde, bu okullarda eğitim gören gençler, misyonerlik sorununu gölgede bırakacak ölçüde hummalı bir mücadeleye girerek, sonunda Sultan'ın tahtan ayrılmasına yol açacaktır. Diğer taraftan sadece idadilerin İstanbul'da 1909'da yirmi bini bulan öğrencisi olduğu düşünüldüğünde, genel kanaatin aksine, okur-yazarlık, okullaşma oranı ve entelektüel duyarlılık bugünkü varsayımların üzerindedir. Türk milliyetçiliğinin ön-tarihinde dikkat edilmesi gereken ve fakat şimdiye dek "ıskalanmış" noktalardan biri de, misyonerlikten duyulan toplumsal rahatsızlığın, bu faaliyetlerin hukuken cezalandırılmamasının da doğurduğu öfkeyle pekişen etkisidir. Yine din ve eğitim konusunda sıkça tartışılan bir diğer husus da, bu gelişmelere paralel olarak ortaya çıkan müfredatların dinleştirilmesidir. II. Abdülhamid dönemine mahsus olduğu zannedilen İslam vurgusu, resmi söylemde

³ Atatürk, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu için görevlendirdiği Fethi Bey'e şunları söylemiştir: "Bugünkü manzaramız aşağı yukarı bir dictature manzarasıdır... Hâlbuki ben cumhuriyeti şahsî menfaatim için yapmadım. Hepimiz fâniyiz. Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessesese, bir istibdat müessesesidir. Ben ise millete miras olarak istibdat müessesesi bırakmak ve tarihe o suretle geçmek istemiyorum." (Okyar, 1980: 392-393).

Bununla birlikte sıkça referans gösterilen tüm ülkelerdeki modernleşme hamlelerinin istibdat altında gerçekleştirmesi, çoğu kez ıskalanmış bir gerçekliktir. Türk modernleşmesinin II. Mahmud, II. Abdülhamid ve Atatürk'te gözlenebilen dinamizmini, Rusya'da Petro ve Stalin, Japonya'da Meiji, Fransa'da Bonapart, Almanya'da Bismarck, Avusturya'da II. Franz Joseph, hatta Türkmenistan'da Saparmurat Türkmenbaşı, Irak'ta Saddam Hüseyin'de görmek mümkündür.

hep güçlü bir yer tutmuştur.⁴ Unutulmamalıdır ki, Abdülhamid bir yönüyle İslam'ı "bir arada tutucu harç" olarak değerlendirmek istemekle birlikte, laik müfredatın oluşturulduğu ve pozitivist aydınların yetiştirildiği bir çağı da temsil eder. Bunun yanı sıra, Hamidiye dönemi boyunca hukuk da temel yatırım alanlarından biri olarak görülerek, yeni düzenlemelere ayak uydurabilecek, modern Batı hukukunu irdeleyebilecek bir hâkim ve avukat nesli yetiştirilmesi amaçlanmıştır (Lewis, 2008: 248-250).

Diğer yandan, Abdülhamid döneminde çıkan gazete sayısına muhtemelen bugün dâhi ulaşamamıştır.⁵ Bu gazetelerde istibdadı kıyasıya eleştiren pek çok yazar, Sultan tarafından garip bir hoşgörülle karşılanmış; yüklü bahşişlerle adeta "ödüllendirilmiştir." Sultan'ın bu tavrının hikmeti, Türk entelektüeli tarafından hâlâ tam olarak çözülmüş değildir. Bununla birlikte, demiryolları ile iç kesimlerin liman şehirleriyle irtibatı kurulmuş; ülke tüm dönem boyunca "*demir ağlarla örülmüştür.*" Bu hassas konuda biraz duracak olursak gelişmeleri şöyle özetleyebiliriz: Abdülhamid'in tahta çıkmasından önce ilk demiryolu projesi 1866'da Ege'de hayata konmuştur ve diğer bir iki yatırımla birlikte ülke sınırları içindeki yol, toplam 400 km'yi ancak bulmuştur. Abdülhamid'in en büyük yatırımlarından biri işte bu alanda kendini gösterecektir; zira 1885'ten itibaren ülkenin dört bir yanı demir yollarıyla modern ulaşım "merhaba" demiştir. 1888'de İstanbul'daki bir yolcu aktarma yapmaksızın Viyana'ya dek gidebilme imkânına erişmiştir. Yolcu sayısında da bir patlama yaşanmış ve kıta Avrupa'sı üzerinden binlerce oryantalist, arkeolog, define avcısı, tarihçi ve misyoner meşhur *Orient Express* adlı trenle İmparatorluğa akın etmeye başlamıştır. Lewis'in (2008: 251) verdiği rakamlara göre, 1913'te demiryolu uzunluğu 6300 km'ye yaklaşmış olacaktır. Bu, basın-yayının halka ulaşmasından, muhacirlerin çok daha az zayıtla göç ve iskânına, okul, kışla, köprü gibi fiziki altyapı çalışmalarının hızlandırılmasından, askeri hareket kabiliyetine varıncaya dek birçok konu için çok önemli bir gelişmedir. Hicaz demiryolu projesi ise, üzerine onlarca tez ve kitabın yazıldığı başlı başına orijinal bir vakadır. Padişah'ın, Halife unvanını ısrarla kullanması neticesinde tüm dünya Müslümanlarının bağışlarıyla Şam'dan Mekke'ye uzanan bu demiryolu inşası örneğinde görülebileceği üzere *İttihad-ı İslam* politikası Rodezya'dan Endonezya'ya uzanan bir coğrafyada irili-ufaklı etkilerini göstermeye başlamıştır. Hatırlanacağı gibi, Atatürk'ün dış politikası da mazlum milletlerin –bir başka yoruma göre Doğu halklarının- temsilciliği yönündedir ve İslam birliği tartışmalarına bakışı da, mutlak bir reddetmeden uzak ve fakat hayli spekülâtif bir noktadadır.

1877-78'de telgrafla birlikte postanın da kullanılmaya başlamasıyla, kamu kurumlarının savunmadan sağlığa, eğitimden hukuka birçok konuda işleyişi

⁴ Bu vurguya bir örnek göstermek gerekirse, laikleşmenin öncüsü sayılan II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurduğu ordunun ismi "*Asakir-i Mansure-i Muhammediye*" olmuş; bir başka ceditçi Reşid Paşa'nın eseri sayılan Tanzimat Fermanı'nda da İslami değer ve kuralların tatbik edilememesi yüzünden Devlet'in zayıflamış olduğu ifade edilmiştir.

⁵ Tunaya'ya göre, Jön Türk yayınlarının sayısı 118'i bulmaktadır (Bak. Tunaya, 1952: 157-160).

hızlandırıldı. Posta ve Telgraf Nezareti isminde bir bakanlık tesis edilerek bu hizmetlerin kontrolü kolaylaştırıldı. Tabi bu arada ulaşım ve iletişim olanaklarının artmasından devlet yöneticileri kadar, muhalif medya da yararlandı. Özellikle yabancı posta şirketleri yoluyla Anadolu'nun, Rumeli'nin ücra köşelerindeki yerel yöneticilere, eşraf ve öğrencilere kadar geniş bir kesime, Abdülhamid aleyhtarı yayın ulaştırılıyor ve memlekette olup bitene dair resmi söylemin dışında alternatif bir bakış açısı sunuluyordu. P. Fesch'e göre "*Bir gazetenin Paris'ten Erzurum'a gönderilmesi, Beyoğlu'ndan Galata'ya gönderilmesinden daha kolaydı. Jön Türkler yabancı postaların aracılığı ile fikirlerini bütün Türkiye'ye yaymak olanağını buluyorlardı.*" (Tütengil, 1969: 112). Bu gariplikler ve istibdat, aslında Abdülhamid'in eseri değildi ancak kendinden öncekilerden devraldığı bu mirası kullanmaktan geri de durmamıştı. En yalın ifadeyle, Âlî ve Fuad Paşaların uyguladığı sansürü (Topuz, 1973: 16, 42-52) genişletmediyse de, kaldırmadı da... Uzun Hamidiye devri boyunca başkentteki tüm gazete ve kitaplar, dağıtımına çıkmadan önce sansür kurulu tarafından incelemeyi geçiriliyor, sonra yayımlanıyordu. Yayın özgürlüğünü kısıtlayıcı bu tedbirler, her şeye rağmen giderek artan sayıdaki matbaa ve gazetelerle; hele ki okuyan bir nesil yetiştirmeyi amaçlayan Abdülhamid'in bizzat kendi politikalarıyla çelişen bir durum oluşturuyordu. Söz konusu koşullar altında tamamen edebiyat ve bilimle uğraşmaya yönel(til)en bir aydın tipi türedi. Bunlar Yeni Osmanlı hareketinin yorgun düşen isimlerinden farklı olarak ideolojilerini romanların, öykülerin, tiyatro eserlerinin satır aralarına eklemek durumundaydılar⁶.

Abdülhamid döneminde, araştırmacıların gözden kaçırdığı çok önemli bir toplumsal durum daha vardır. Bu durum savaşı geçiren on yıllarda, uzun süredir görülmeyen bir toplumsal istikrarın sağlanmasıdır. Daha açık bir ifadeyle, bu dönem boyunca baba-oğul aynı çatı altında ömür sürebilmiş, tarımdan ticarete her alanda ülkenin insan kaynağı zenginleşmiştir. 93 Harbi ve diğer baskılardan kaçarak ülkeye sığınanlar için kapsamlı bir iskân politikası uygulanmış ve (kerim devletin bir yönü olarak) sosyal devlet anlayışı, Padişah'ın "*Baba*" rolüyle kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır. Bu yönelimin ilk nüveleri olarak Darülaceze'den Darülfünun'a, atıye-i hasenelerden toplu sünnet törenlerine varıncaya kadar tüm ülke sathında Sultan Hamid'in şahsında bir "*Devlet Baba*" otoritesi var edilmiş; bu durum, kendisi de Hamidiye nesillerinden olan "*Ata*"türk'e tam-güçlü bir liderlik için örnek teşkil etmiştir. Bununla birlikte *milletin koruyucu babası* imajına karşıt fikirlere ise tedbir olarak geliştirilen "*dâhili ve harici bedhahlar*" söylemi de yine o dönemden Cumhuriyet'e kalan politik-psikolojik bir miras olarak dikkat çekmektedir...

Bugüne dek birçok yazar, Sultan II. Abdülhamid'i muhakeme ederken onu İslamcılıkla özdeşleştirmiştir. Şüphesiz din, Türk modernleşmesi ve milliyetçiliği

⁶ Saltanatının ilk 15 yılında İstanbul'da 4000 kitap basılmıştır ve sanılanın aksine dini içerikli kitaplar bu toplamın sadece %5'ini oluşturur. 1600'den fazlası edebiyat, 1000'den fazlası akademik ve bilimsel çalışmalardır (Bak. Lewis: 256).

bağlamında en temel meşrulaştırıcı öge olmuştur. Sultan Hamid'den Mustafa Kemal'e kadar Türk liderleri dini, çalışmalarında kullanarak halkın teveccühünü yanına almıştır. Hatta ironik şekilde Abdülhamid'in tahttan indirilme gerekçesi de şeriatı layıkıyla uygulamadığı yönündeki karar olmuştur. Buna rağmen Abdülhamid'i Genç Türkiye'ye uzun bir sessizliğin ardından takdim eden onun büyük bir Türk milliyetçisi olduğunu savunan H. Nihal Atsız olmuştur (Atsız, 1956 ve 1997). Sultan'ı sonraları Filistin meselesinin de ortaya çıkmasıyla muhafazakâr kesimler sahiplenmiştir. Sultan Hamid şimdilerde ise ekseriyetle liberal aydınlarca savunulmaktadır. Doğrusu, tam da XIX. yüzyıl Osmanlı'sını tasvir eden ve üç tarz-ı siyaseti bünyesinde barındıran bir tartışma!

Bütün bunlarla beraber, Abdülhamid'in çabaları asıl bir yandan Devletin yıkılışında öbür yandan Cumhuriyet'in kuruluşunda büyük önem arz eden Batıcılık, İslamcılık ve Osmanlıcılık görüşleriyle birlikte Türkçülüğün de tartışıldığı (Mardin, 1989: 112) zengin bir fikir dünyasının doğmasını sağlaması bakımından önemli ve anlamlıdır. Bu tartışma ortamı, kökleri "İslam'ın Altın Çağı"na dayanan sosyo-kültürel birikim ile Batı'dan gelen modern ve seküler ilmi gelişmelerin iç içe girdiği bir atmosfere sahiptir. Bu birikimin en somut sonucu olan 1908 İnkılâbı'nın rejim değişikliğiyle kalmayıp hissedilir bir zihinsel dönüşümü de beraberinde getirmiş olması tüm detaylarıyla incelenmeye değerdir. Özellikle Harbiye ve Tıbbiye mekteplerindeki eğitimin doğrudan yahut dolaylı olarak sekülerizme, hatta çağın egemen görüşü olan materyalizme hayli yakın çizgisi, biyo-sosyolojik kuramdan vülger materyalizme; Gustave Le Bon'dan Ernest Renan'a, Jean-Baptiste Lamarck'tan Ludwig Buchner'e dek pek çok fikir ve ismin yeni nesillerin düşünce dünyasını şekillendirmeye başladığını göstermektedir (Korlaeçi, 1986; Hanoğlu, 1981; Işın, 1985: 352-362). Bu, Turgenyev'in büyük eseri *Babalar ve Oğullar*'daki kaçınılmaz farklılaşmayı biçimlendiren ve derinleştiren en önemli kanal olacaktır.⁷ Nitekim bu kanaldaki gelişimin seyri, iktidara karşı mücadeleyi giderek daha dünyevi temellere dayandırılacak ve Meşrutiyet ulemanın değil, askerlerin önderliğinde "kazanılacaktır". Fakat Abdülhamid sonrasında tesis edilen yeni rejim, Le Bon felsefesinin etkisiyle, halkın temsili için verilen kırk yıllık Meşrutiyet mücadelesinin ardından, bunu tamamen anlamsız kılan bir elitist anlayışı benimseyerek (Hanoğlu, 2006: 75) Türkiye Cumhuriyeti'nin 85. İnkılâbın ise 100. yılında dahi "*halka rağmen halkçılık*" tartışmasına neden olacak kadar derin izler bırakmıştır. Bu ilk çok partili yaşam deneyimi -ve Meşrutiyet'in toplumsal dinamizmi- çeşitli yönleriyle gerçekten müstesna niteliktedir. Yine de en kalıcı olan hususlar ceditçilik/kadimcilik, merkeziyetçilik/adem-i merkeziyetçilik⁸ çekişmeleri başta olmak üzere, Cemiyet/Parti ideolojisinin devlet ideolojisine eklenerek "*partililer ve diğerleri*" ayrıştırmasının yapıldığına ilişkin tartışmaları,

⁷ Dönemin entelektüelleri arasında rağbet gören sözlerden birinin de, "Avâmın bilimi din, havasın dini bilimdir." sözü olması bu zihinsel dönüşümü göstermektedir.

⁸ Burada da merkeziyetçi ve milli iktisatçı görüşü benimseyen Ahmet Rıza ve grubu ile adem-i merkeziyetçi ve şahsi teşebbüscü görüşü benimseyen Sabahaddin Bey ve taraftarı kastedilmektedir.

modernleşmenin veya devletin kurtuluş reçetesinin ve toplumu dönüştürme misyonunun tek bir partinin tekelinde olduğu/olamayacağı düşüncesiyle kutuplaşan bir siyasal anlayış, iktidarın kadrolaşması, ilk “derin devlet” cinayetleri ve ilk “basın şehidi” gibi yüzyıl daha yaşayacak kavramlar ve sorunlardır. Bu çalışmada yer almamakla birlikte diğer birçok toplumsal mesele açısından da bu dönem gerçekten çok dikkat çekicidir.

Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından beri Padişah ve Seraskerin silahlı kuvvetler üzerindeki ağırlığı sayesinde siyasetin dışında tutulan (Lewis, 2008: 135) ordunun Meşrutiyet sonrasında tamamen siyasallaştığı ve hatta siyaseti düzenleyici bir üst otorite haline geldiği çokça vurgulanmıştır. İlginç olan noktalardan birisi de, buna benzer şekilde Tanzimat rejimi tarafından kontrol altına alınmış bir memurluğa dönüştürülen şeyhülislamlik müessesesi (din unsuru) ve ilmiye sınıfının da (akademi unsuru) geçmişteki ayrıcalıklı konumlarını yeniden elde etmek için Meşrutiyet’i kullanması ve siyasetin köşe başlarını tutma hevesi içine girmesidir.

1908 sonrası Osmanlı-Türk modernleşmesinin belki de en ilginç yanlarından bir diğeri, ideolojik sığılığı ve tercüme eksenli olmasına karşın gazete ve dergileri dolduran birbirinden farklı yüzlerce makalede kendini gösteren muhtelif siyasi, kültürel, toplumsal fikirlerdir. Bu bağlamda, tarihli bir toplum olmak ve modernleşme tarihimizi anlamak adına söz konusu yazılar derlenerek yeniden Türk okuruna sunulmalı ve böylece yüz yıl öncesiyle yüz yıl sonrasını kıyaslayarak geride bıraktığımız yüzyılın muhasebesini yapma imkânı tanınmalıdır.

Meşrutiyet döneminde öne çıkan aydın hareketlerinde, etnik anlamda Türklükleri hâlâ tartışma konusu edilen Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Tekin Alp gibi figürler, modern Türk milliyetçiliğini, Ali Suavi, Vambery, Vefik Paşa ve Mustafa Celaleddin (Borzecky) Paşa gibi isimlerden devraldıkları birikimi işleyerek halkın zihninde modern anlamda bir Türklük bilinci oluşturuyordu. Abdullah Cevdet, Ahmet Muhtar gibi isimler radikal bir “Batı’ya rağmen Batıcılık” anlayışında birleşiyor; (Mardin, 1989: 173; Safa, 1990: 57-61) ve yeni bir din olarak kabul gören pozitivizm neredeyse tüm Osmanlı/Türk intelijansiyası tarafından kutsanıyordu⁹. Bu gelişmelere paralel olarak “Osmanlı” kimliğinin, Fransızların kendilerine “Bourbon” demeleri kadar abes bir şey olduğu ortaya konarak (Hanioglu, 2006: 164) Türklük bilinci oluşturulmaya; Namık Kemal’in “vatan” kavramından ve Fransız İhtilali’nin Aydınlanmacı ruhundan esinlenilerek modern bir “ulus” yaratılmaya çalışılıyordu. Bu çerçevede, Tanzimat döneminde vurgulanan adalet dairesinin tüm unsurları bütünleştiriciliğiyle, Abdülhamid döneminde *vatan-ı umumî* olarak tavsif edilen imparatorluk anlayışının ardından, İttihatçı kadrolar önce son derecede sivil bir hürriyet, sonraysa “*ya istiklal, ya ölüm*” çizgisinde bir bağımsızlık arayışını icra ediyordu.

⁹ Dönemin önde gelen isimlerinden Beşir Fuad, Ahmet Rıza, Salih Zeki, Hüseyin Cahit, Ahmet Şuayb, Ziya Gökalp, Rıza Tevfik kendilerini bu takdis işi için görevli biliyorlardı.

Bütün bunlara bağlı olarak Türk milliyetçiliğinin bu denli geç oluşumu aslında son derece normal görülebilirdi. Zira Türkler İmparatorluğun aslı unsuruymuş ve kopan her unsur, esasen Türk İmparatorluğundan kopmaktaydı. Diğer pek çok hususta olduğu gibi bu konuda da yeterli maddî birikim olmadığı için Osmanlı aydınları –kaçınılmaz rota olan- Batı'ya yöneldi. Özellikle Fransız ve Alman milliyetçiliğinden, bilim ve sanatından beslenen hâkim pozitivist ideoloji (Korlaelçi, 2006: 214-222) hem köhneleşmiş Osmanlı düşüncesini, hem İmparatorluk kurumlarını, hem de Batı dünyası ile eşit ve saygın ilişkiler kurulmasını engelleyen tüm diğer siyasal ve sosyal etmenleri bertaraf etmeyi esas almaktaydı. Geç kalmışlık psikolojisinin bir yansıması olan bu radikalizmiyle 1920'de (Ankara'da Sultan'dan bağımsız hareket eden ve resmen ilanından 3.5 yıl önce) fiilen Cumhuriyet'i kuran ve 1960'a kadar Cumhurbaşkanlarının rahle-i tedrisinden geçmiş olduğu bir cemiyet olarak *İttihad ve Terakki kültürü*, bugün dâhi sanıldığından çok daha derin izlere sahip bir teşkilat vasfıyla etraflıca incelenmeyi hak eden, güncelliğini koruyan bir konudur.

Bu bahiste yalnızca bir örnek vermek gerekirse, geçen yüzyılın başlarında Jön Türk liderlerinden Prens Sabahaddin, bugün izdüşümleri bulunan bir konuya dikkat çekmekteydi. Sabahaddin Bey'e göre İTC'yle iç içe geçen ordunun ülke içindeki siyaseti düzenleyecek bir konumda bulunması, mesela bir zamanlar denildiği gibi “*meşrutiyetin gözcüsü olması*” yani yönetimin gücünün, ordunun dayanağı toplumun zayıf bir sosyal ağa bağlı olduğunun ispatı niteliğindedir (Reyhan, 2008; Alkan, 2008: 17). Bu ifade, aradan geçen yüz yılın ardından bugün orduya atfedilen “*laik demokratik rejimin yılmaz bekçisi*” klişesinin de çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Tarık Zafer Tunaya'nın ifadesiyle “*Cumhuriyetimizin laboratuvarı*” olan bu dönem, devletin siyasi mânâda en önemli siyasi temsilcisi olduğu, dini iktidarın merkezi olan Hilâfet makamını elinde tuttuğu İslam medeniyetinden kopuşunun; ve fakat kendini tanımlamasını sağlayan, “öteki”si olarak gördüğü bir medeniyete, Batı'ya dâhil olma gayretinin serüvenini öncesiyle kıyaslanamayacak derecede yoğun bir biçimde bünyesinde barındırmaktadır. İşte tam da bu hususta Huntington'ın XIX. ve XX. yüzyıl Türk siyasi tarihindeki bu muazzam dönüşüme eğilerek yaptığı “*bölünmüş ülke*” (torn country) tanımlaması, Türk entelektüelinin dikkatine sunulmaya değer hâle gelmektedir (Huntington, 2005). Zira modernleşme ya da beka sorununa dair yapılan tartışmalardan, tümenden batılı olma mecburiyetini savunan aydınların galip çıkmasıyla sürecin bir medeniyet krizine dönüştüğü görülmektedir. Artık en açık ifadesini Niyazi Berkes'te gördüğümüz anlayış, yani devlet ve elitlerin ilerici, halkın ise gerici olduğu yönündeki indirgemeci ve toptancı görüş (Berkes, 2002), yöneten-yönetilen kopuşunun nihaî aşamasıdır. Oysa kadimci çizginin halkın geleneklerine verdiği anlam, kolaylıkla anlaşılacağı üzere ceditçilerinkiyle ters yöndedir. Bu zıtlığın genişlik ve derinlik kazanarak entelektüel, iktisadi, kültürel, siyasi bir bölünmüşlük hâlinin (*ceditçi-kadimci* ayrışmasının) başlamasına ve bilhassa Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren nasıl karşılıklı bir küskünlüğe ve yabancılaşmaya, nasıl bir kimlik krizine dönüşmeye

evrildiğine, Peyami Safa'nın *Fatih-Harbiye* romanına yapılacak bir üst okuma ile ulaşmak mümkündür. Bu krizin, ilerleyen on yıllar içinde sosyal düzlemlerde derinlik kazanmasıyla bugün Türkiye'nin iki tarz modernlik arasında salınan bir politik-psikolojik iklime sahip olduğu öne sürülebilir görünmektedir. Giderek gerginleşen ortamda, bunlardan biri –öteki'nin ifadesiyle- “*Gâvur İzmir*” iken, diğeri –yine öteki'nin ifadesiyle- “*Yozgat=Yobazgat*” ya da “*Çarıklı Kayseri*” şeklinde tezahür eden siyaset idrakidir. İnsanların gündelik pratiklerinden hareketle İzmir tipi modernliği ceditçilikte kendine yer bulan kültürel batıcılıkla, Yozgat-Kayseri eksenindeki modernliği ise muhafazakârlığına rağmen ilmî-fennî batıcılıkla ilişkilendirmektediriz. Bu iki tip modernliğin birbirine bakış açısındaki açık ya da örtülü husumetten başka pek az ortak yönünün olması, siyasal düzlemde CHP-DP rekabetinden; hatta belki de İttihad ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf'tan bu yana devam eden burjuvalar savaşını da körüklemektedir. Bu dikotomi aşılmadıkça, 1910'lardaki ya da 1950 ve 1970'lerdeki kutuplaşmaların ve *ötekine tahammülsüzlüğün* aşılamayacağı da aşikârdır. Modernitenin geniş kitlelere tahvilini, her iki cenahın aydınları da mevcut koşullarda yetersiz görüp; onlara “öteki”nin doğrularına boyun eğmemesi veya direnmesi yönünde davette bulunmaktadır. Burada iki farklı yurtseverliğin, dolayısıyla iki farklı milliyetçiliğin duyguları koşullandırıcı, modernitenin akli şartlandırıcı gücü zuhur etmekte ve toplumun bu bölünmüş tarafları, kendilerine muarız olan her şeyi reddetme konusunda aynı psikoza saplanıp kalmaktadır.

Şimdi bir kez daha siyasi tarihimize dönerek modernleşme-milliyetçilik ilişkisi bağlamında erken Cumhuriyet'in var ettiği hukuki, politik, psikolojik müktesebata bakmak yerinde olacaktır. Son yirmi beş yılda, Kemalist ideolojinin, yirmili yıllarında gerçekleştirdiği inkılâpların tamamen orijinal, öncesiz ve bütünüyle benzersiz olduğu algısı (Zürcher, 2001: 44), konuya ilişkin incelemelerin artmasıyla sarsılmıştır. Bu noktada biraz durarak milliyetçi-modernist düşüncenin ayrıştırmacı doğasına dair bazı saptamalarda bulunmak ve ceditçilerin de kadimcilerin de ortak paydalarını bulabilmek için, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e uzanan sürekliliği ortaya koymamız faydalı olacaktır. Bu amaç doğrultusunda ilk olarak *Teba-yı Şâhâne*'den *vatandaşa* dönüşümü ele alabiliriz.

Eğitim, hukuk ve bürokrasideki laikleşme ile¹⁰ resmi Osmanlıcılık politikası, millet sisteminin terki sonrasında kozmopolit bir Osmanlı vatandaşlığı ve Osmanlı –milliyetçiliği diyemsek de- yurtseverliği yaratma uğraşına dönüşmüştür. Bu anlayışı, bir yönüyle Amerikan vatandaşlığı ile benzeştirmek mümkündür fakat bu başka bir çalışmanın konusunu teşkil edecek mahiyette tafsilatlı bir meseledir. En öz şekilde söyleyecek olursak Tanzimat Fermanı'nın bireye yönelik teminatı,

¹⁰ Örnek olarak 1916'da Şeyhülislam'ın kabineden çıkarılması ve görev alanının kısıtlanması, 1917'de Şer'iye mahkemelerinin laik Adliye Nezareti'ne tabii kılınması, medreselerin yine aynı şekilde laikleşmiş Maarif Nezareti'ne eklenmesi, Vakıfların Evkaf Nezareti'ne ilhak edilerek devlet denetimine alınması, kadınlara boşanma hakkının verilmesi ve eğitimin karma sınıflarda kız çocukları için de mecbur kılınması gösterilebilir... Bunların tamamı Dünya Savaşı koşulları altında ezilen Osmanlı hükümeti tarafından gerçekleştirilmiştir.

Islahat Fermanı ile dini ve toplumsal yaşamı düzenlemeye doğru genişletilmiş, 1908’de *anayasal yurttaşlık* olgusu öne çıkarılmıştır. Bu dönüşümde 1869 *Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi* de ayrıca incelemeye değer niteliktedir¹¹. Bu zorlu süreç, dini cemaatlerden politik duyarlılığı nispeten gelişmiş modern bir topluma dönüşmeyi amaçlamıştır. Mesela Meşrutî düzenin 1909 seçimleri, “ulusal egemenlik” prensibine yapılan güçlü vurgularla bir vatandaşlık şöleni olarak sunulmuştur. Bunu takip eden uygulamalara baktığımızda laikleşme sürecine istinaden yurttaşların inanç farklılıklarını öne çıkaran dini bayramlara karşılık, 10 Temmuz (Eski takvimde 23-24 Temmuz’a denk gelen) Hürriyet Bayramı, Çocuk Bayramı (1916) İdman Bayramı (1918) gibi uygulamalarla özellikle gençlerde birliktelik şuurunun güçlendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. (Bu bayram uygulamaları, daha sonraları 29 Ekim, 19 Mayıs ve 23 Nisan olarak yeniden *keşfedilecektir*.) Ayrıca, Osmanlı vatandaşlığı duygusunun toplumsal tabanda yaygınlaştırılması için bedel-i askeri kaldırılarak (1909) herkes için zorunlu askerlik uygulaması getirilir. Vatandaş “yaratma” projesi etrafında okulların müfredatında yapılan değişikliklerle, çocuğun yarınların yetişkini ve rejimin savunucusu olacağı telkin edilmeye çalışılır. Misyoner okullarında dâhi zorunlu olarak Osmanlı Tarihi, Osmanlıca ve Osmanlı Coğrafyası gibi dersler okutularak yurttaşlık şuru oluşması istenir.

Ancak yaşanan savaşların yönlendirici etkisiyle, vatandaşlık yaratma projesi giderek *olağanüstü hal milliyetçiliğine* dönüşmeye başlayacaktır. İTC iktidarının üç adamın istibdadında toplanmasıyla, Abdülhamid’den kalan İslam-Türk eksenli söylem hatırlanmış; çökmekte olan İmparatorluğu kurtarmak adına Namık Kemal’in “*din için, devlet için, can çekişen millet için*” feryadı, vatan uğruna feda olmayı, omuz omuza vermeyi talep eden kolektivist bir anlayışa dönüşmüştür. Durkheim’dan esinlenen Ziya Gökalp “tesanütçülük” olarak tercüme ettiği solidarizmi “*Fert yok cemiyet var, sınıf yok meslek var*” deyişiyle Türkiye’nin kurtuluş reçetesi olarak önerirken (Parla, 1993) İttihat-Terakki kadrolarının milli bir burjuva oluşturma çabaları 1913-18 yıllarında savaş ekonomisi çerçevesinde çeşitli yollarla anonim şirketlerdeki Türk sermayesini %3’ten %38’e çıkarılmasını sağlamıştır (Keyder, 1992 ve 2009; Toprak, 1982). 1910-1924 arası dönem, her anlamda bir millileşme dönemidir ve bu dönemin yıkılan ve yeniden kurulan sosyo-politik yapısını Gökalp başlı başına şekillendirmiştir (Parla, 1993: 53). Daha açık bir ifadeyle Durkheim düşüncesinin kurucu kadrolar üzerindeki etkisi, onun taşıyıcılığı ile gelişmiştir. Dahası, korporatist sistem çağdaş Türkiye’nin egemen siyasi düşüncesinin “hem en yetkin ifadesi, hem de biçimlendiricisi” olmuştur (Parla, 1993: 53). Kurtuluş Savaşı boyunca dini motiflerle sürdürülen bu kolektivist-tekilci söylem barış zamanı yerini devletçi, halkçı, laik, milliyetçi, inkılâpçı ve cumhuriyetçi doktrine bırakacaktır. (Bu iki dönemin de

¹¹ Bugünkü T.C. Anayasası’nın 66. maddesindeki tanıma çok büyük ölçüde benzerlik arz eden Osmanlı tabiiyetliği 1876 Kanun-i Esasi’ye de girmiş ve 8.maddede tanım açıkça yapılmıştır: “*Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine hangi din ve mezhebdendir olursa olsun bilâ istisna Osmanlı tabiri olunur.*”

resmi/gayriresmi ideologunun Gökaltp olduğunu belirtmek (Ünüvar, 2008: 30), Cumhuriyet'in en azından İTC'nin Osmanlısı'ndan bir kopuş değil, bir süreklilik olduğunu açıklamak adına yeterince ipucu vermektedir.)

Peki hâl böyleyken, Cumhuriyet'in icraatları ne kadar özgün ve yenidir? Devrimlerin, kıyas yapılabilecek diğer ülkelere göre "nispeten" kan dökülmeden gerçekleştiğini söyleyebiliyorsak, (konuya ilişkin genel kanaate şerh koymak adına bak. Tunçay, 1981) bunda halkın uzun müddettir var olan ve giderek radikalleşen reformlara aşına olmasının payı –hiç şüphesiz- büyüktür. Üstelik inkılâpçılıkla kastın reformculuk olduğu ortadadır (Zürcher, 2001: 50-51) ve reformların da, laikleşmenin de on yıllardan beri sürdürülen birer devlet politikası olduğu ortadadır. Devletçilik ise daha önceki dönemlerde içeriği değişik olmakla beraber ıslah çabalarının en başından beri var olan bir olgudur. Kazancıl'ın ortaya koyduğu gibi, "*Genç Türkler ve Kemalistler geleneksel Osmanlı bürokratlarından laik okullarda eğitildikleri ve Batılı fikirlerin izleyicileri haline geldikleri için çok farklı olmalarına rağmen yine de devletin sivil toplum üzerindeki egemenliği kabul eden ve meşruiyet ile otoriteyi devlet elitlerinin tekelinde sayan eski patrimonyal geleneğin mirasçılarıydılar*" (Kazancıl, Özbudun, 1981: 48). Milli İktisat politikalarının, Ziya Gökaltp, Abdullah Cevdet, Tekin Alp gibi isimler üzerinden Mustafa Kemal'de uyandırdığı etkinin ve Say Misak-ı Milli'si olarak bilinen ekonomi politikasının kökleri İTC'nin önder kadrolarında; hatta ünlü Rus profesyonel devrimcilerinden Parvus Efendi'de bulunmaktadır (Zeman, 2007). Eğitimdeki Maarif Misak-ı Milli'si de, Tevhid-i Tedrisat ile Osmanlı eğitim politikasının devamlılığından başka bir şey değildir. Bu sürekliliği Anayasa Mahkemesi hariç, neredeyse tüm bürokratik kurumlar için de söylemek mümkündür.

Çalışmanın başında kısmen değindiğimiz kendi mazisine karşı yaşanan "zihinsel kopuş", Cumhuriyet idaresinin bütün mesken-i umumîyi tek başına oluşturduğu, ekonomiden tarihe, hukuktan sosyal yaşama kadar, öncesi bulunmayan bir "Türk mucizesi" yarattığı izlenimi vermesinin hem bir sebebi, hem de bir sonucudur. "Geçmişini, yeni yarattığı yarı mitolojik bir sis perdesiyle örtüp süsleyen" (Vassaf, 2007: 18) Genç Cumhuriyet'in mimarlarının ürettiği bu çarpıtma, Mustafa Kemal'in, bağımsızlık mücadelesi boyunca yanında yer alan kadroların çok önemli bir kısmının Osmanlı bürokrasisinden ve kıdemli İttihatçılardan oluştuğunu, yine Gazi'nin "*Son kongre kararıyla tarihe intikal eden mezkur cemiyetin müntesibleriyle bilâhare teşekkül eden Teceddüd Fırkası mensublarının kısm-ı küllisi büyük milletimizin azm-i bülendinden doğan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne iştirak ve intihak etmiş ve bu cemiyetin programını kabul etmiştir.*" sözleriyle ifade etmesiyle daha açık bir hâle gelmektedir (Aktaran: Ünüvar, 2006: 142). Bugün, Zürcher ve Tunçay'ın çalışmalarından Teşkilat-ı Mahsusa ve Karakol Cemiyeti gibi işlevsel ekiplerin, Kurtuluş Savaşının ilk gününden itibaren Milli Mücadele hareketine önemli katkılarda bulunduğunu biliyoruz (Tunçay, 1976; Zürcher, 1995).

Bu durumda Tanzimat'tan Cumhuriyet'e devamlılık arz eden bir modernleşme ve uluslaşmadan bahsetmek gayet makul görünmektedir (Karpas, 2002 ve 2006), fakat bir önceki iktidar tarafından yetiştirilen yönetici elitlerin devraldığı birikime karşı reddedici tavrı nedeniyle "Biz onlardan değiliz" diye okunabilecek bir farklılık veya yenilik iddiası/kaygısı taşıdığından da bahsedilmelidir. Hakikaten, Midhat Paşa'nın vilayet yönetimindeki Tanzimatçı çalışmalarını (eğitim seferberliği, ulaşım ve iletişim altyapısının tesisi vs.) esas alan Abdülhamid, bir anlamda mirasını aldığı Paşa'yı çeşitli sürgünlere gönderdikten sonra yeni bir Midhat Paşa yönetimini tüm ülke sathına yaymaya girişmiştir (Aksakal, 2009: 11-20). Kendi rejiminin yetiştirdiği Jön Türkler, aynı şekilde Sultan'ın istibdadını eleştirerek geldikleri iktidarda, onu sürgüne gönderdikten sonra müstebitlikten kaçamamışlardır. Cumhuriyet'i kuran yönetim de, İTC'yi sabık rejim olarak görmüş fakat onun devamlılığını sağlayan faaliyetlerde bulunmaktan geri durmamıştır. Bu paradoks kanaatimizce modernleşmenin ve çağın ruhuyla yakından alâkalıdır. Bu konuda kendini gösteren bir diğer gerçek ise, reform/inkılâp hareketlerinin hızını yavaşlatacağı muhakkak olan demokratik (ya da ılımlı) tarzda bir yönetim anlayışının, üç devirde de iktidar tarafından medeniyet koşusunda hız kesen bir yük olarak görüldüğüdür.

Bir diğer süreklilik unsuru da siyasal-toplumsal düşüncede görülmektedir. Kolektivist kültürün bilimsel dayanaklarından biri olan Durkheim sosyolojisi, Türk siyasi düşüncesinde kendisine hemen yer bulmuştur. Tesanütçülük/solidarizm, dayanışmayı vurgulamak zorunda olan İTC yönetiminin çökmekte olan bir ülke halkına sunduğu ve "*birlikten doğan kuvvetle*" bağımsızlığını kurtaran ya da kazanan Genç Türkiye'nin kurucu iktidarına derin etkilerde bulunan bir öğretilerdir. Bu bağlamda ele alındığında da, modernleşme süreciyle milliyetçi retoriğin birleştiren ve harekete geçiren dinamiği, Türkiye milletinin tesisi için de yararlanılacak bir kaynak olmuştur. Ailedeki rol dağılımı tasavvuru, yeni devletin Osmanlı'dan miras aldığı bir konu olacaktır. *Ana* olan vatana yürekten bir sevgi, *baba* olan devlete ise saygı ve biat gerektir. Abdülhamid'den sonra aranan koruyucu/'tüm güçlü' fedakâr Ata bağımsızlık mücadelesi sırasında bulunmuştur. İtaat ve sadakat, yeni rejimin -tıpkı eski rejimler gibi- artık başlıca isteğidir. Devlet tüm toplumu kapsama gayesi ile herkesten kendisine bağlı olmasını talep etmekte aksi halde cezalandırma yöntemini izlemektedir. Ceditçiliğin, ister istemez kadimcilikten beslendiği ve kendisiyle çeliştiği alanlardan biri bu olmuştur. Bu "topyekûn ve dışarıdan" (Önderman, 2007b: 21) gelen kontrol, bir kadim Osmanlı geleneği olarak tüm toplum katmanlarını kapsamakta; güç mesafesini net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Milli Eğitim politikalarının Cumhuriyet'in siyasi belleğinin "*tabula rasa*"lığı ya da öncesinin ve benzerinin olmadığı yönündeki iddiasının aksine¹²,

¹² Celal Nuri, Türk İnkılâbı'nda yönetici elitin uğraşını "Türk ülkesi, Asya'dan kopmuş, Avrupa'ya kavuşmuştur. Programımız kayıtsız şartsız Avrupa medeniyetine katılmaktır. İnkılâbımız orijinal bir inkılâp değildir. Yaptığımız mevcut medeniyetlerden birine uymak, onu benimsemektir. Vazifemiz iktibastan

Cumhuriyet'in ilanını izleyen yıllarda Türkiye'de, İran ve Afganistan'la neredeyse eşzamanlı olarak yurttaşla devlet arasındaki ilişkiler yeniden düzenlenmiştir. Bu üç ülkede de, imparatorlukların/krallıkların kozmopolit yapısı terk edilerek yeni bir yurttaş modeli ortaya konmuştur. Türkiye'de hukukun tamamen Avrupalılaşması, dil reformu, tarihin baştan kurgulanıp yazılması ve İslam öncesi geçmişe, romantik dozu yüksek "özel" bir önemin atfedilmesi gibi araçlarla toplumun tarihinden diline kadar birçok alana ayar yapılmış; nüfusun standartlaşması ve homojenleşmesi için ana eksen okul ve okul dışı eğitim olmuştur (Roy, 2005: 116). 1920'lerin ikinci yarısında modernleşme projesinin müdahale alanı genişletilerek tüm yapılar bu temel üzerine inşa edilecektir: Standartlaşma ve homojenleşme. Bu ikili, artık modernliğin ve yeni milletin milliyetçiliğinin ayaklarıdır. Türkiye ileriye doğru gitmek istiyorsa bunlarsız yapamayacaktır. Bu türdeşleş(tir)me projesi doğrultusunda, bir yandan "Saltanat'tan Cumhuriyet'e, Hilafet'ten laik düzene, Ortaçağ karanlığından bilimin aydınlığına, çarşıdan tayyöre, sarık ve festen medenî serpuşa" geçilip çağdaşlaşılırken (Alkan, 2008: 17), bir yandan da "her Türk asker doğar" denerek toplum militarist bir ruhla terbiye edilecek; çocuklar "vatanına, milletine hayırlı evlât" olmaları beklentisiyle yetiştirilecektir. Fakat bu durum içerik itibarıyla, Osmanlı'daki toplum-devlet-birey ilişkilerinden farklı bir manzara yaratmayacaktır. Cemaatin yerine millet, monarşik devletin yerine ulusal devlet geçmiş ve fakat özde bir değişim yaşanmamıştır. Hatta bir yandan batılılaşılırken, bazı bakımlardan daha da doğululaşmıştır (Önderman, 2007b: 27). Ceditçilik, batıcılıkla yoğunlaşan ilişkisi ölçüsünde doğuya mahsus bir kadimci anlayışla hareket etmekten kendini alamamıştır. Bu bağlamda, Hegel'in devlet tahayyülünde yurttaşların hak ve özgürlüklerden çok görev ve sorumluluklarını öne çıkardığı otoriter düzen teşkil edilerek, "Ulu Önder" etrafında bütünleştirici ve harekete geçirici (mobilize edici) bir anlayış husule gelmiştir. (Dönemin dünyada "bin yıl"cı ideolojileri besleyen etkisi düşünüldüğünde, Cumhuriyet'in resmi söylemindeki milliyetçiliğinin, bin yıllık Selçuklu-Osmanlı birikimini reddetmesi daha ilginç bir okuma alanına dönüşmektedir.) Bu son yüz yılın Türkiye'sini şekillendiren hâkim düşünceyi, Gökalp'in adeta kolektivizmin tanımını yaptığı şiiri ile (1976: 13) yorumlamak daha doğru ve anlamlı olacaktır:

"Sakın 'hakkım var' deme / Hak yok, vazife vardır. (...) Ben, sen yok biz varız / Hem ogan hem kullarız / 'Biz' demek 'Bir' demektir / Ben, sen ona taparız!"

Bu dizeler, yazıldığı çağın dünyasındaki gelişmelerden bağımsız değerlendirildiğinde hamasi bir anti-Kemalizm argümanı olabilecek mahiyettedir. Fakat Hobsbawn'ın (2002) ifadesiyle bir "aşırılikler çağı"nın yaşanmakta olduğu, modernitenin krizlerden beslendiği kadar kendisinin de bir kriz olduğu tekrar düşünüldüğünde, bugün bize anlamsız gelen birçok tartışma, düşünce ve uygulamayı, medeniyetler kavşağında durakalan ülkemizin kararını ya da kararsızlığını, birlikteliğini ve bölünmüşlüğü, yenilikçiliğini ve gelenekçiliğini

ibarettir. İlerleyen Avrupa bu merhaleye hangi yöntemlerle gelmiş? İşimiz bu denenmiş yöntemleri olduğu gibi benimsemektir." diye özetler (Aktaran: Akman, 2008: 85).

bir nebze olsun kavrayabilmek mümkün olacaktır. Modernleşmenin dayattığı formel kuralcılığın Türkiye’ye tahvilinde ortaya çıkan manzarada şapka giymeden sokağa çıktığı için idam edilenler örneği, bugün için anlaşılmaz olsa da, modernleşmeyle ilintili birçok politik-sosyal-psikolojik koşula sahip olması dolayısıyla anakronik bakılamayacak kadar çok yönlü bir meseledir. Bu kritik koşulların başında ise Osmanlı’dan Cumhuriyet’e intikal en önemli politik kültürel miras olan sosyal mühendislik gelmektedir (Öğün, 2004: 16). Türk modernleşmesine deniz feneri misyonu yüklenerek bakılan Fransız ve Alman modernleşmelerinin krizli ve kısmen gecikmişlik hissiyatı etrafında şekillenen bunalımlı örüntüleri (Öğün, 2004: 25-26), bir an evvel elitler eliyle toplumun ideal olana doğru şekillendirilmesi baskısını/telâşını doğurmuş ve neticede Önderman’ın belirttiği dışarıdan ve topyekûn kontrolü arzulayan bir devletle, büyük çoğunluğunun devleti meşru saymasına rağmen itaat etmediği (örneğin vergi ödememe, devlet arazilerini yağmalama, devletin yargısına itimat etmeme vs.) bir toplumun ilişkisi zuhur etmiştir. Yüzyıllarca imparatorluk kültürüyle yaşamış bir toplumdan ulus-devlet yaratmanın sancılılarıyla, henüz birkaç yıl önce ortaya konmuş olan Sevr planının yarattığı travma üst üste gelmiştir. Neticede hiçbir farklılaşmaya müsaade gösteremeyecek hâldeki Türk milliyetçiliği kendini, ne olduğundan çok ne olmadığını göstererek ifade etmeye çalışmıştır: Hanedanlık karşıtı, İslamî olmayan, yayılmacı olmayan ve etnik farklılıkları kabul etmeyen bir milliyetçilik (Güvenç, 1996: 227). Neticede, yeni rejimin milliyetçiliği kültürel türdeşlik sağlama hedefi çerçevesinde üretilen tarih tezi ve dil teorisiyle hem bir “kendine tapınma”, hem de Türkçe konuşma yönündeki telkin(!) örnekleri ile bir tek tipleş(tir)me projesine dönüşmekle kalmamış; anayasal birçok metne “ulusun devletle bölünmez bütünlüğü” ezberiyle girecek ölçüde dogmalaşmıştır. Bu politikalara karşı çıkan ya da en azından septik bakan gruplar (İslamî tepkiler, sosyalist hareket, Kürtçülük akımı vs.) rejimin belirlediği sahada zamanla cılız birer sese dönüştürülebilecekken “halının altına” süpürülerek/dışlanarak, meşru zeminde mücadelenin dışına; hatta yeraltına itilmiş ve kendilerini diri tutmalarına yol açacak bir “mazlumluk” durumuna gereken sebepler verilmiştir. Bu kolaycı “bölünmez bütünlükçü” söylem -ve onun özgünlüğü(!)- Türk milliyetçiliğinin en kuvvetli sloganlarına da sirayet etmiştir. Örneklendirmek gerekirse, “*Türk’ün Türk’ten başka dostu yoktur.*” deyişinin aslında “*Polonyalının Polonyalıdan başka dostu yoktur.*” şeklindeki bir Leh atasözü olduğunu belirtmek açıklayıcı düzeydedir. Polonya tarihi, bu orijinaliteyi ve haklılığı göstermeye yetecek kadar açıktır. Halen çok satan bir gazetenin de alâmet-i farikası olan “*Türkiye Türklerindir*” sözü ise 1820’lerde ortaya konan Monroe Doktrininde zikredilmekte ve “*Amerika Amerikalılarındır.*” denmektedir. Son olarak, “*Ya sev ya terk et!*” düsturunun ise, esasında İngiliz Ulusal Partisi’nin (BNP) eski bir sloganı olan “*Love or leave*”den bariz şekilde tercüme olduğunu söylemekle yetinelim.

Genel bir çerçevesini çizmeye çalıştığımız bu üç dönemin (Tanzimat ve Abdülhamid, Meşrutiyet ve İTC, Cumhuriyet ve Kemalist kadrolar) devlet yönetimi ve politik kültürdeki sürekliliği ile üretmiş olduğu kavram, değer ve

yöntemlerin günümüz Türkiye'sine yansımalarına değinerek toparlamaya çalışalım. Bize öyle geliyor ki, *nizam-ı ceditçi* ve *nizam-ı kadimci* modernleşme tarzlarının çatışması nedeniyle Türkiye, kazançları ve kayıplarıyla pek çok açıdan kâh Tanzimat'ı ve Hamidiye dönemini, kâh Meşrutiyet'i ve Cumhuriyet'in ilk çeyrek yüzyılını yaşamaya devam etmektedir. Modernleşme sürecinde çıktığımız bu yolda halen bir yanda Abdülhamid tarzı dışa açılımcı¹³ muhafazakâr iktidarlar, diğer yanda ise (aslında bir bakıma daha muhafazakâr olabilen) İttihatçı otoriter devlet bürokrasisi ve merkezîyetçi elitler sistemi arasında bocalamaktayız. Milliyetçilik adına bir yandan tam bağımsızlık derken, öte yandan modern dünyada küresel dengeleri gözeterek bir rol edinme gayretindeyiz. Ölçsüz bir Batılılaşma ve irtica polemikleri arasında olduğumuz gibi... Modernleşme ve milletleşme tecrübemizle geçen iki yüz yıla yakın zamana karşın, hâlâ gündemimizde sivil toplum, askeri vesayetçilik, piyasa ekonomisi, antropo-sentrik dünya görüşü ve buna mukabil devletin bekası, devlet eliyle kalkınmacı-programlı economicilik, özgürlük-güvenlik açmazı, *Türk tipi* demokrasi ve kolektif toplum anlayışının ürettiği sorunlar ilk sıralarda yer almakta... Anlaşılan o ki, Türk modernleşmesinin milli devlet olmakla hem azalan hem de pekişen sancıları, Hürriyet'in ilânının yüzüncü yılında olduğu gibi, Cumhuriyet'in ilânının yüzüncü yılında da varlığını hissettirmeye devam edecektir.

KAYNAKÇA

- Akçura, Yusuf. (2005). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Lotus Yayınevi.
- Akdağ, Mustafa. (1949). Medreseli İsyanları. *İÜ İktisat Fakültesi Mecmuası*, C:1, (4).
- Akman, Ayhan. (2008). Milliyetçilik Kuramında Etnik/Sivil Milliyetçilik Karşıtlığı. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, Cilt 4*, ed: Tanıl Bora, İstanbul: İletişim Yayınları, 3.baskı
- Aksakal, Hasan. (2009). Tanzimat'ın İki Yüzü. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 2, (9), Sonbahar 2009.
- Alkan, Ahmet Turan. (2008). Aradan Geçen Bir Asır, II. Meşrutiyet'i Kavrayışımızda Neleri Değiştirdi? *Türkiye Günlüğü*, (94), Yaz 2008.
- Armağan, Mustafa. (2007). *Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı*. İstanbul: Ufuk Kitap, 6. baskı.
- Atsız, H. Nihal. (1956). Abdülhamid Han: Gökşultan, *Ocak Dergisi*, (11).
- Atsız, H. Nihal. (1997). *Türk Tarihinde Meseleler*. İstanbul: İrfan Yayıncılık,
- Deringil, Selim. (2007). *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Davutoğlu, Ahmet. (2008). *Stratejik Derinlik-Türkiye'nin Uluslararası Konumu*. İstanbul: Küre Yayınları, 25.baskı.

¹³ Buradaki vurgu, Batıcılığın kadimcilerce eleştirilen tek-yönlülüğüne ve alternatifsizliğine karşı, Abdülhamid'in mirasını sahiplendiği öne sürülen siyasi hareketlerin Ortadoğu (AKP'nin Irak, Suriye ve İran politikaları) ve Orta Asya (Milliyetçi Hareket Partisi'nin geleneksel çizgisinin yanı sıra Demirel ve Özal'ın çabaları) siyasetinde aktif bir rol oynamak, zaman zaman Müslümanların kardeşliği motiflerini öne çıkarmak (Erbakan'ın D-8 girişimi ve vizesiz seyahat girişimleri vs.) gibi diplomatik alanda çok yönlülük arayışları ve Türkçü, İslamcı, hatta Yeni-Osmanlıcı (bk. Ahmet Davutoğlu, 2008) politikalar üretme teşebbüsleridir.

- Gellner, Ernest. (2008). *Uluslar ve Ulusçuluk*. çev: Büşra Ersanlı, Günay Göksu Özdoğan. İstanbul: Hil Yayınları, 2.baskı.
- Gökalp, Ziya. (1976). *Altın Işık*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Göle, Nilüfer. (2008). *Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere*. İstanbul: Metis Yayınları, 4.baskı.
- Güvenç, Bozkurt. (1996). *Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Ana Kaynakları*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Hanioğlu, M. Şükrü. (1981). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Hanioğlu, M. Şükrü. (2006). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset ve Tarih*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Hobsbawm, Eric. (2002). *Kısa 20. Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*. çev: Yavuz Alagon. İstanbul: Salkım Yayınları.
- Huntington, Samuel P. (2005). *Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması*. çev: Cem Soydemir, Mehmet Turhan. İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 4. basım.
- Işın, Ekrem. (1985). "Osmanlı Modernleşmesi ve Pozitivizm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt:2*, (içinde) İstanbul: İletişim Yayınları.
- İnalçık, Halil. (1964). Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri. *Belleten*, (28), S:112.
- İnalçık, Halil. (1943). *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*. (y.y.) Ankara.
- Karpat, Kemal H. (2002). *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*. çev: Kaan Durukan- Akile Zorlu Durukan. İstanbul: İmge Kitapevi.
- Karpat, Kemal H. (2006). *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*. çev: Dilek Özdemir. İstanbul: İmge Kitapevi.
- Kapani, Münici. (2005). *Politika Bilimine Giriş*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 17.basım.
- Kazancıgil, Ali. (1981). *The Ottoman-Turkish State and Kemalism. Atatürk: Founder of a Modern State* (içinde). der: Ali Kazancıgil, Ergun Özbudun. Londra: C. Hurst and Co.
- Keyder, Çağlar. (1992). *Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası. Geçiş Sürecinde Türkiye* (içinde). der: I. C. Shick, E. A. Tonak. İstanbul: Belge Yayınları
- Keyder, Çağlar. (2009). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 14.baskı.
- Korlaelçi, Murtaza. (1986). *Türkiye'ye Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*. İstanbul: İnsan Yayınları
- Korlaelçi, Murtaza. (2006). *Pozitivist Düşüncenin İthali. Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, Cilt 1*(içinde). ed: Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları, 7. baskı.
- Küçükömer, İdris. (1995). *"Batılama" Düzenin Yabancılaşması*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Lewis, Bernard. (2008). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. çev: Boğaç Babür Turna. Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Mardin, Şerif. (1989). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. baskı.
- Mardin, Şerif. (1996). *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- "Modernleşme", *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, (1992) C: 16, İstanbul: Ana Yayıncılık.
- Okyar, Ali Fethi. (1980). *Üç Devirde Bir Adam*. İstanbul: Tercüman Tarih Yayınları.
- Ortaylı, İlber. (1983). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayıncılık.

- Ortaylı, İlber. (2004). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 18. baskı.
- Öğün, Süleyman Seyfi. (2004). *Türk Politik Kültürü*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2. baskı.
- Önderman, Murat. (2007a). *Türkiye'de Paranoid Ethos*. İstanbul: Filiz Kitapevi.
- Önderman, Murat. (2007b). *Türkiye'de Devlet, Sosyal Kontrol ve Öznelilik*. İstanbul: Filiz Kitapevi.
- Parla, Taha. (1993). *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. baskı.
- Reyhan, Cenk. (2008). *Türkiye'de Liberalizmin Kökenleri- Prens Sabahaddin (1877-1948)*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Roy, Olivier. (2005). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*. çev: Mehmet Morali. İstanbul: Metis Yayınları, 2.baskı.
- Safa, Peyami. (1990). *Türk İnkılabına Bakışlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Topuz, Hıfzı. (1973). *100 Soruda Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Toprak, Zafer. (1982). *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Tunaya, Tarık Zafer. (1952). *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*. İstanbul: Doğan Kardeş Matbaası.
- Tunçay, Mete. (1981). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Tunçay, Mete. (1976). Misak-ı Milli'nin Birinci Maddesi Üzerine. *Birikim*, (18/19).
- Türküne, Mümtaz'er. (1991). *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tütengil, Cavit Orhan. (1969). "Yeni Osmanlılar"dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği, 1867-1967. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.
- Ülken, Hilmi Ziya. (1991). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ünüvar, Kerem. (2006). İttihatçılıktan Kemalizme: İhya'dan İnşa'ya. *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, Cilt 1* (içinde). ed: Mehmet Ö. Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları, 7.baskı.
- Ünüvar, Kerem. (2008). Ziya Gökalp. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, Cilt 4* (içinde). ed: Tanıl Bora. İstanbul: İletişim Yayınları, 3. baskı.
- Vassaf, Gündüz. (2007). *Tarihi Yargılıyorum*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. baskı.
- Yavuz, Hilmi. (2002). "Modernleşme ve Romantizm", *Zaman*, 1 Şubat 2002 sayısı.
- Zeman, Zybnek A. (2007). *Devrim Taciri: İttihat ve Terakki'nin Bolşevik Teorisini Winfried B. Scharlau*. çev: Süheyla Kaya. İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.
- Zürcher, E. Jan. (1995). *Milli Mücadelede İttihatçılık*. çev: Nüzhet Salihoglu. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Zürcher, E. Jan. (2001). Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları. *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm, Cilt 2*, (içinde). ed: Ahmet İnsel. İstanbul: İletişim Yayınları.

**KELENDERİS / TİYATRO ALANINDA YAPILAN KAZILARDA
BULUNAN İSKELETLERİN PALEODEMOGRAFİK ANALİZİ****PALEODEMOGRAPHIC ANALYSIS OF SKELETONS FOUND IN
EXCAVATIONS IN KELENDERIS / TEATHER FIELD**

*Asuman ÇIRAK**
*Mustafa Tolga ÇIRAK***

Özet:

Demografi; insan nüfusunu büyüklüğü, yapısı ve gelişimi açısından inceleyen bir bilim dalı olarak tanımlanmaktadır (Üner, 1972). Demografinin geçmişle uğraşan bölümü ise paleodemografi olarak isimlendirilmektedir. Paleodemografi, günümüz demografisinden biraz daha farklıdır. Çünkü paleodemografik araştırmalarda, eskiden yaşayıp şu anda var olmayan bir toplumu yeniden oluşturarak bunların yaş ve cinsiyetlerini, kadın, erkek ve çocuk sayılarını belirledikten sonra bu verilerden yola çıkarak ortalama ömür uzunluğu, nüfus yoğunluğu ve toplumun sağlığı konusunda bilgiler verilmektedir.

Bu çalışmada, Mersin'in bugünkü adıyla Aydıncık ilçesinde yer alan Kelenderis/Tiyatro alanından, 2001-2007 yılları arasında yürütülen arkeolojik kazılardan çıkarılan ve 19. yüzyıla tarihlendirilen 163 adet iskeletin paleodemografik yapısı incelenmiştir. Populasyonu meydana getiren bireylerin 50'si bebek ve çocuklara aittir. Bu grubun populasyon genelindeki oranı % 30,67'dir. 97 erişkin bireyin 48'ini kadınlar, 49'unu ise erkekler oluşturmaktadır. Kadınların topluluk genelindeki oranı % 29,45; erkeklerinki ise % 30,07 olarak saptanmıştır. Geri kalan 16 bireyin ise yaş ve cinsiyeti belirlenememiştir. Erişkin bireylerin yaş ortalamalarına bakıldığında kadınların 43,61 yıl, erkeklerin 42,89 yıl, toplum genelinin ise 43,27 yıl civarında ortalama değerler gösterdiği belirlenmiştir.

Kelenderis toplumunda en yoğun ölümler 0-5 yaşları arasındaki bireylerde görülmüştür. Bu aralıktaki ölümler, toplum içerisinde % 28,18 oranıyla temsil edilmektedir. Tüm bebek ve çocukların % 45'i 2 yaşından önce, % 82,50'si ise 6 yaşından önce ölmüştür. İlk 5 yaş içerisinde gerçekleşen 31 bireylik ölüm, topluluğun henüz erişkinlik aşamasına ulaşmadan hayatta kalma şansını % 71,82'e düşürmektedir. İleri erişkinlik aşamasında ise % 34,55'e ulaşabilmektedir. Toplum içerisinde erişkin aşamasına gelen bireylerin yaşam beklentisi 29,33 yıldır. Yaşam beklentisine 18 yaşın altındaki bireyler eklendiğinde toplumun doğumdaki yaşam beklentisi 29,95 yıla çıkmaktadır. Toplumdaki en yüksek yaşam beklentisi 5-10 yaşları arasında 35,73 yıl olarak saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelenderis, paleodemografi, iskelet.

* Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü – Karabük
asumanakarsu@yahoo.com

** Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Bölümü – Ankara
mustafatolga@yahoo.com

Abstract:

Demography; is defined as a discipline examining human population in terms of its magnitude, structure and development (Üner, 1972). The field of demography involved with the past is named paleo demography. Paleo demography is quite different from today's demography. Because in paleodemographic surveys; after a society existed previously but not currently is generated and their age and sexes, as well as population of women, men and children are determined, some information based on these data are presented on average expectancy, population density and health of the society.

Determination of paleodemographic structures of 163 pieces of skeletons found in archeological digs carried out between 2001 -2007 in Kelenderis / Theater field - located in Aydıncık; one of the districts of Mersin with its current name- and which have been retro dated to 19th. century as well as displaying their similarities and distinctions with other Anatolian societies comprise the purpose of this work.

50 percent of individuals composing the population belong to baby and children. The rate of this group in general population is 30,67 %. 97 adult individuals consist of 48 women and 49 men. The rate of women in society in general has been determined as 29,45 % whereas this rate has been determined as 30,07 % for men. Age and sexes of remaining 16 individuals could not be specified. When adult individuals' age average is observed; it is seen that women and men introduced 43,61 42,89 years respectively, whereas the society in general displayed around 43,27 years average values.

In Kelenderis society most intensive deaths have been observed in individuals between 0-5 years. Deaths in this interval are represented by a rate of 28,18 % within the society. 45 % babies and children died before 2 years old whereas 82,50 % died before 6 years old. Death by 31 individuals existed within first 5 years decreases the chance of survival of the society prior to reaching adult level down to 71,82 %. This rate can reach up to 34,55 % in advanced adulthood stage. Life expectancy of individuals who reached maturity level is 29,33 years. When individuals below 18 are added to life expectancy, life expectancy of the society at birth reaches 29,95 years. The highest life expectancy in the society has been determined as 35,77 years for the ages between 5-10 years.

Key words: Kelenderis, paleodemography, skeleton.

Giriş:

Kelime anlamıyla “eski nüfus bilimi” olarak tanımlanan paleodemografi, geçmişte yaşamış popülasyonların nüfus yapısı ve dinamiği ile ilgilenen bir bilim dalıdır. Çalışmalarında da yazılı herhangi bir kayıt olmadığı için iskelet kalıntılarından ve mezar buluntularından yararlanılmaktadır. Paleodemografik yapının ortaya çıkmasında popülasyonun yaş ve cinsiyet dağılımlarının doğru bir şekilde belirlenmesi son derece önemlidir.

Paleodemografik bir çalışmada popülasyonun nüfus dinamiğinin saptanması için yaşam tabloları oluşturulmaktadır. Yaşam tablolarının hazırlanmasında yaş ve cinsiyeti belirlenen bireyler ele alınmaktadır. Yaşam tablosunda ele alınan toplum, göç hareketlerine kapalıdır ve toplumun genelini sadece ölümler etkiler. Doğuşları

aynı zamana rastlayan bir kuşağın yaşları ilerlerken ölümler nedeniyle yavaş yavaş nasıl ortadan kalktığını gösteren bir tablodur (Sevim, 1993). Oluşturulan yaşam tabloları sayesinde popülasyondaki bireylerin ölüm oranları, yaşam beklentileri ve ölüm olasılıkları gibi birçok bilgiye ulaşılabilmektedir.

Bu çalışmada incelenen materyal, Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Selçuk Üniversitesi'nin ortak projesi olarak 1987 yılından bu yana Prof. Dr. Levent Zoroğlu başkanlığında yapılan Kelenderis kazılarında ele geçmiştir. Kelenderis antik kenti kazıları dört farklı alanda gerçekleştirilmektedir. 1. çalışma alanı kentin akropolünde, 2. çalışma alanı kentin nekropolünde, 3. çalışma alanı su altı çalışmaları ve son olarak bizim de çalışma malzememizin elde edildiği tiyatro alanındaki kazı çalışmalarından oluşmaktadır. Bu alandaki çalışmalar sırasında çok sayıda basit toprak mezar bulunmuştur. Basit toprak gömü türündeki mezarlara cesetler, genellikle doğu – batı yönünde sırt üstü ve eller karın üzerinde kavuşturulmuş durumda yerleştirilmiş, bazı bireylerin ve daha çok çocukların kahve fincanı, düğme ve boncuklarla birlikte gömüldüğü gözlenmiştir.

1. Materyal ve Metot

Kelenderis kazıları, Kültür ve Turizm Bakanlığı ile Selçuk Üniversitesi'nin ortak projesi olarak Prof. Dr. Levent Zoroğlu başkanlığında yapılmaktadır. Çalışma materyalimizi, Mersin ili Aydıncık ilçesi Kelenderis arkeolojik kazısından 2001 – 2007 yıllarında basit toprak mezarlardan çıkarılan ve 19. yüzyıla tarihlendirilen 163 birey oluşturmaktadır.

Çalışmamız kapsamında cinsiyet belirlerken Bass (1987), Brothwell (1981), Buikstra ve Ubelaker (1994), Camps (1976), Krogman ve İşcan (1986), Olivier (1969), Steele ve Bramblett (1988), Ubelaker (1989), Workshop of European Anthropologists (1980)'de belirlenen kriterler esas alınmıştır.

İskeletten yaş tayini yapılırken öncelikle dikkat edilmesi gereken husus bireyin bebek, çocuk, genç erişkin ya da erişkin olduğunun belirlenmesidir (bebekler 0-2,5 yaş, çocuklar 2,5-18 yaş, genç erişkinler 18-25 yaş, orta erişkinler 25-45 yaş ve 45 yaş üstü ileri erişkin). Bu sınıflandırmalardan sonra her bir grup için uygun olan metotlar kullanılarak bireyin yaşı tespit edilmiştir.

Bu çalışma sırasında, Kelenderis popülasyonunun paleodemografik analizini yapabilmek için bebek ve çocuklarda diş sürmesi (Ubelaker, 1978) ile uzun kemiklerin maksimum uzunluklarının ölçülmesi (Workshop of European Anthropologist, 1980), genç erişkinlerde epifizyal yaşlandırma (Brothwell, 1981) ve erişkinlerde symphysis pubis'in yaşa bağlı olarak yüzey ve bu yüzeyin ventral ve dorsal kenarlarının değişimlerinin incelenmesi (McKern ve Stewart, 1957), coxa'nın sacrum ile birleşme yüzeyi olan auricular yüzeydeki değişimlerin değerlendirilmesi (Lovejoy ve ark., 1985), sutural yaşlandırma (Olivier, 1969), clavicuların gövde ortası kesiti (Kaur ve Jit, 1990), costae'nin sternal uçlarındaki değişim (Krogman ve İşcan, 1986; Loth ve İşcan, 1989) humerus ve femur'un proksimal kesitleri (Szilvassy ve Kritscher, 1990), simfizyal yaşlandırma (White,

1991), dental aşınma (Brothwell, 1981), kompleks yaşlandırma (Workshop of European Anthropologist, 1980) gibi metotlar kullanılmıştır.

Bir toplumun paleodemografik yapısının ortaya konulabilmesi için yaşam tabloları hazırlanmalıdır. Çalışmamızda, yaşam tablolarının oluşturulmasında Ubelaker'in formülleri kullanılmıştır (Ubelaker, 1968). Ayrıca iskeletler üzerinde belirlenen yaşlardan ağırlıklı yaş ortalamaları alınmıştır.

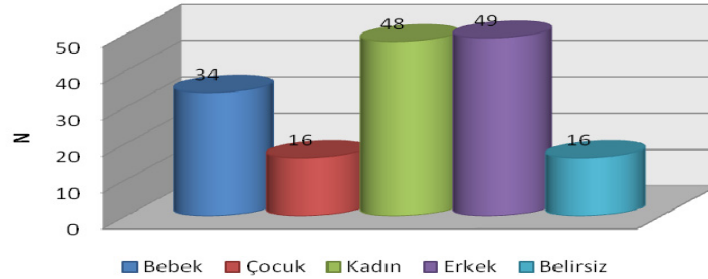
2. Bulgular ve Değerlendirme

Populasyonu meydana getiren 163 bireyin 34'ü bebek, 16'sı çocuk, 48'i kadın ve 49'u erkektir. Yaşı ve cinsiyeti belirlenemeyen 16 birey de topluluğun % 9,81'ini oluşturmaktadır (Tablo 1).

Tablo 1: Kelenderis Toplumunun Demografik Dağılımı

İskeletlerin Dağılımı	N	%
Bebek	34	20,85
Çocuk	16	9,82
Kadın	48	29,45
Erkek	49	30,07
Belirsiz	16	9,81
TOPLAM	163	100,00

Grafik 1: Kelenderis Toplumunun Demografik Dağılım Grafiği

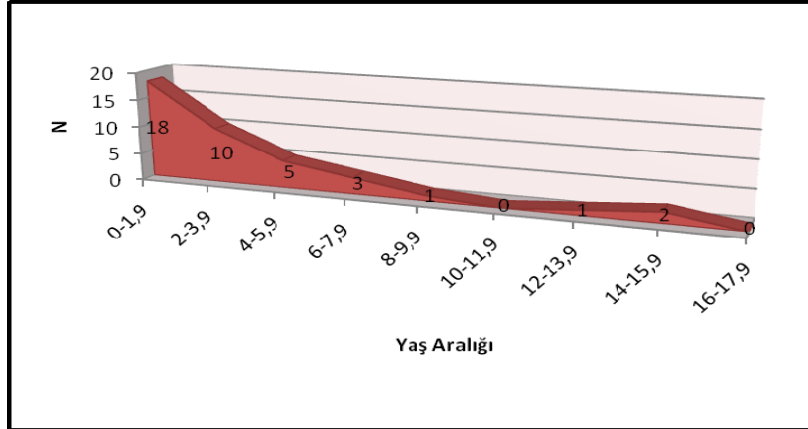
Bebek ve çocuk ölüm oranları, bir nüfusun sağlık durumunun en iyi göstergesidir. Günümüzde bile doğurganlık ve hastalıklarla ilgili veriler çoğu kez elde edilemediği için ölümlülük yani mortalite ölçütleri, en güvenilir sağlık göstergeleri olarak kullanılmaktadır. Yeni doğmuş bebeklerin herhangi bir hastalığı veya anomalisi yoksa bile organizmaları tam olarak olgunlaşmadığından dışarıdan gelecek mikroplara karşı korunmaları oldukça güçtür. Ancak anne sütü alan bebeklerin hastalıklara karşı daha dirençli oldukları bilinmektedir. Küçük çocuklarda yetersiz ve dengesiz beslenme sonucu ortaya çıkan ve günümüzde yetersiz beslenme olarak adlandırılan patolojik tablo, daha çok az gelişmiş ülkelerde görülmekte ve nüfus artış hızına da bağlı olarak 0-4 yaşları arasındaki çocuklarda, ölüm ve hastalık oranı yüksek olmaktadır. Bu toplumlarda kırsal kesimlere gidildikçe oran daha da artmaktadır (Angel, 1969: 427).

Bu çalışmada yaşları belirlenen 40 bebek ve çocuk ile yine yaş ve cinsiyetleri belirlenen 31 kadın ve 35 erkek bireyin yaş gruplarına göre yüzdeleri verilmiştir.

Tablo 2: Kelenderis Çocuklarının Yaş Gruplarına Göre Ölüm Yüzdeleri

Yaş Grupları	n	%	Toplam n	Toplam %
0-1,9	18	45,00	18	45,00
2-3,9	10	25,00	28	70,00
4-5,9	5	12,50	33	82,50
6-7,9	3	7,50	36	90,00
8-9,9	1	2,50	37	92,50
10-11,9	0	0,00	37	92,50
12-13,9	1	2,50	38	95,00
14-15,9	2	5,00	40	100,00
16-17,9	0	0,00	0	0,00
40	100,00			

Grafik 2: Kelenderis Çocuklarında Yaş Dağılım Grafiği

Tablo 2 ve Grafik 2'ye bakıldığında 18 yaşına kadar olan bireylerin sayı ve ölüm oranları görülmektedir. Bu sonuçlara göre, ilk iki yıl içerisinde bebek-çocuk ölüm oranları, tüm çocukların ölüm oranlarının yarısına yakındır (% 45). Kelenderis bebek ve çocuklarının ölüm oranlarında, 10 yaşına kadar büyük bir azalma gözlenmektedir. 10 yaşından sonra ise ölüm oranlarında az bir artış görülmektedir (Grafik 2).

Eski Anadolu toplumlarında genel olarak 1,5 yaşına kadar olan ölümlerin fazla olmasında, yetersiz ve kötü beslenmenin yanı sıra enfeksiyonel hastalıklar da etkili olmaktadır. Bilindiği gibi doğumdan sonra ilk altı ay içerisinde anne sütü steril, koruyucu ve dengeli bir besin maddesidir. Daha sonraki aylarda ek gıdalara ihtiyaç duyulmaktadır. Ek besinlerin mikrop içerme olasılığı son derece yüksektir ve ölüm riskini arttırmaktadır (Wing ve Brown, 1979: 74).

Türkiye’de ise bebek ve çocuk ölümleri üzerine yapılan araştırmalarda bebek ölümlerinin % 80-85’i ilk altı ay içinde görülürken, 1-4 yaşlarındaki ölümlerin % 65’i bir yaş içerisindeyken gerçekleşmektedir. Bu dönemleri atlatan çocukların yaşama şansı giderek artmaktadır (Tezcan, 1985; Tunçbilek, 1988).

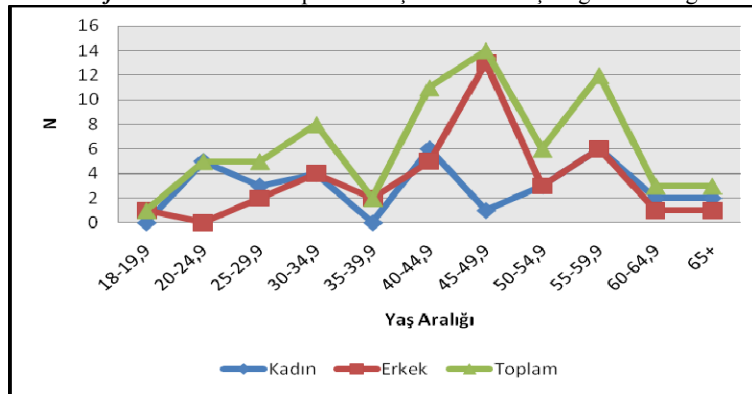
Bebek ve çocuk ölümlerinin artış ve azalışları, Kelenderis çocuklarında yaş dağılım grafiğinde izlenecek olursa 0-2 yaş aralığında ölümler maksimum düzeydedir. Bu da Kelenderis toplumunda bebek ölümlerinin yüksek olmasında, yukarıdaki görüşleri desteklemektedir.

Kelenderis toplumunun % 59,52’sini oluşturan erişkinlerin de kendi içerisinde beşerli yaş gruplarına göre dağılımları yapılmıştır. Bu dağılımlardan elde edilen sonuçlara göre kadınlarda en yoğun ölümler 40-44,9 ile 55-59,9; erkeklerde ise 45-49,9 yaş aralığında yoğunlaştığı gözlenmiştir (Tablo 3, Grafik 3).

Tablo 3: Kelenderis Toplumu Erişkinlerinin Yaş Dağılımı

Yaş Grupları	Kadın		Erkek		Toplam	
	N	%	N	%	N	%
18-19,9	0	0,00	1	2,63	1	1,43
20-24,9	5	15,62	0	0,00	5	7,14
25-29,9	3	9,37	2	5,26	5	7,14
30-34,9	4	12,50	4	10,53	8	11,43
35-39,9	0	0,00	2	5,26	2	2,86
40-44,9	6	18,76	5	13,16	11	15,71
45-49,9	1	3,12	13	34,21	14	20,00
50-54,9	3	9,37	3	7,89	6	8,57
55-59,9	6	18,76	6	15,79	12	17,14
60-64,9	2	6,25	1	2,63	3	4,29
65+	2	6,25	1	2,63	3	4,29
	32	100,00	38	100,00	70	100,00

Grafik 3: Kelenderis Toplumu Erişkinlerinin Yaş Dağılım Grafiği

Kelenderis toplumunun yaşları belirlenebilen tüm bireyleri ile hesaplanan yaş ortalaması 19,65'lik bir değer vermiştir. Toplumun erişkin kadınlarında 43,61 yıl olarak hesaplanan yaşam uzunluğu, erkeklerde biraz daha düşük olarak 42,89 yıl bulunmuştur. Sadece erişkin bireyler ele alınarak yapılan değerlendirme sonucunda ise ortalama yaşam uzunluğunun 43,27 yıl olduğu görülmektedir (Tablo 4).

Tablo 4: Kelenderis Bireylerinde Ortalama Yaşam Uzunluğu

Toplumun Genel Yaş Ortalaması (Bebek+Çocuk+Erişkin)	19,65 Yıl
Kadınların Yaş Ortalaması	43,61 Yıl
Erkeklerin Yaş Ortalaması	42,89 Yıl
Erişkinlerin Genel Yaş Ortalaması (Erkek + Kadın)	43,27 Yıl

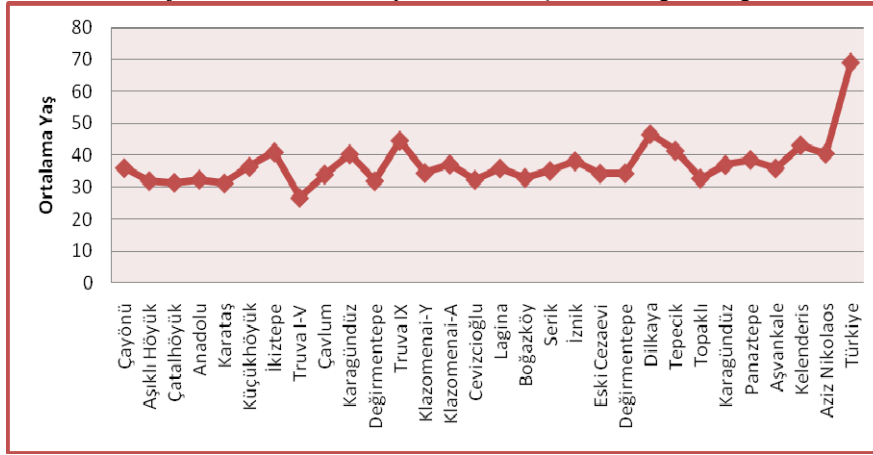
Elde edilen değerleri eski Anadolu toplumlarının yaş ortalamaları ile karşılaştırdığımızda, Troy toplumuna yakın değerler verdiği görülmüştür (Tablo 5).

Tablo 5: Eski Anadolu Toplumlarında Yaşam Uzunluğu

Buluntu Yeri	Dönem	Araştırmacı	Yıl	N	Kadın Ort.Yaş	Erkek Ort.Yaş	Genel Ort.Yaş
Çayönü	Neolitik	Özbek	1998	109	37,2	36,4	36,1
Aşıklı Höyük	Neolitik	Özbek	1998	25	32,58	30,64	32,04
Çatalhöyük	Neolitik	Angel	1971	216	29,8	34,3	31,5
Anadolu	Kalkolitik	Şenyürek	1951	90	-	-	32,5
Karataş	Erken Tunç	Angel	1986	356	29,5	33,6	31,3
Küçükhöyük	Erken Tunç	Açıkkol	2000	45	33,8	38,6	36,47
İkiztepe	Erken Tunç	Backofen	1987	396	-	-	41
Truva I-V	Erken Tunç	Angel	1986	6	25,2	-	26,74
Çavlum	Orta Tunç	Sevim ve ark.	2005	88	31,76	36,15	34,04
Karagündüz	Erken Demir	Sevim et al	2002	89	42,59	39,42	40,38
Değirmentepe	Demir	Özbek	1985	5	-	-	32
Truva IX	Helenistik	Angel	1986	36	45,2	34	44,6
Klazomenai-Y	Helenistik	Güleç	1985	16	33,9	36,7	34,5
Klazomenai-A	Helenistik	Gözlük	1998	37	-	-	37,22
Cevizcioğlu	Helenistik	Erdal	1999	126	33,3	31,8	32,4
Lagina	Roma	Güleç et al	2006	27	37	35	36
Boğazköy	Erken Bizans	Backofen	1986	127	-	-	33
Serik	Geç Bizans	Güleç	1989	36	-	-	35,2
İznik	Geç Bizans	Erdal	1992	86	-	-	38,2
Eski Cezaevi	Geç Bizans	Erdal	2003	44	35,1	33,4	34,3
Değirmentepe	Orta Çağ	Özbek	1985	27	-	-	34,4
Dilkaya	Orta Çağ	Özer	1999	319	46,78	46,47	46,61

Tepecik	Orta Çağ	Sevim	1993	443	-	-	41,43
Topaklı	Orta Çağ	Güleç	1987	87	-	-	32,8
Karagündüz	Orta Çağ	Gözlük	2004	890	36,16	38,59	37,08
Panaztepe	İslam	Güleç	1989	82	35,5	42,5	38,6
Aşvankale	19. yy	Arman	1998	21	-	-	36
<i>Kelenderis</i>	<i>19.yy</i>	<i>Çırak</i>	<i>2009</i>	<i>163</i>	<i>43,61</i>	<i>42,89</i>	<i>43,2</i>
Aziz Nikolaos	20.yy	Erdal	1997	44	-	-	40,6
Türkiye	1999	DİE	-	-	71,4	66,8	69

Grafik 4: Eski Anadolu Toplumlarında Yaşam Uzunluğu Grafiği

Neolitik dönemden itibaren günümüze gelindikçe toplumların yaşadıkları ortama ve çevre koşullarının düzelmesine bağlı olarak insanın ortalama yaşam sürelerinin uzaması beklenir. 18 yaş üzerindeki bireyler dikkate alınarak hesaplanan Kelenderis toplumunun yaş ortalaması 43,2 olarak bulunmuştur. Bu sonuç, Truva (Angel, 1986) ve Dilkaya (Güleç, 1994) toplumları dışında kalan tüm toplumlardan daha fazladır. 19. yüzyıl ile tarihlendirilen Kelenderis toplumu erişkinlerinin yaş ortalamasının Anadolu'nun diğer toplumlarından yüksek çıkmasının sosyo-ekonomik ve sağlık alanındaki gelişmelerle bağlantılı olabileceğini düşündürmektedir.

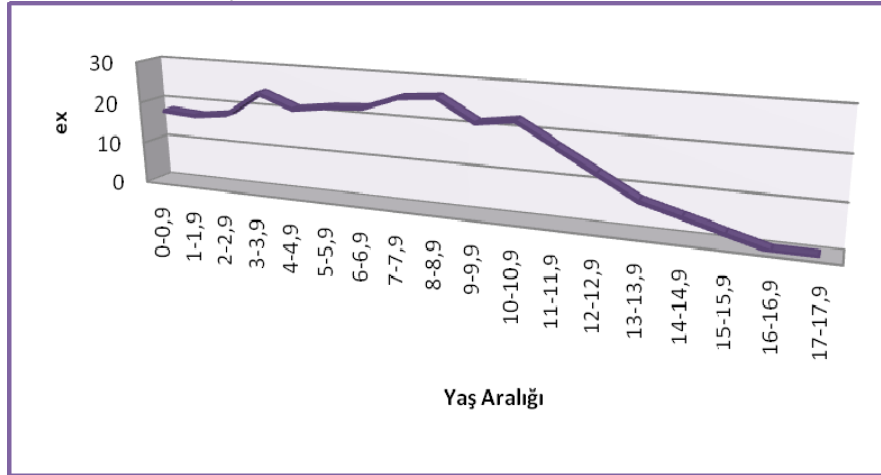
Paleodemografik bir çalışmada, toplumun nüfus dinamiğinin belirlenmesi açısından yaşam tabloları oluşturulmaktadır. Çocuklarda yaş gruplandırmaları daha küçük aralıklarla yapılabilir. Bu nedenle çocuklar için birerli yaş aralıklarına göre yaşam tablosu hazırlanmıştır.

Tablo 6: Kelenderis Bebek ve Çocuklarının Yaşam Tablosu

X	Dx	dx	lx	Qx	Lx	Tx	ex
0-0.9	9	22,50	100,00	0,225	443,75	1775,00	17,750
1-1.9	9	22,50	77,50	0,290	331,25	1331,25	17,177
2-2.9	9	22,50	55,00	0,409	218,75	1000,00	18,181
3-3.9	1	2,50	32,50	0,0769	156,25	781,25	24,038
4-4.9	3	7,50	30,00	0,250	131,25	625,00	20,833
5-5.9	2	5,00	22,50	0,222	100,00	493,75	21,944
6-6.9	2	5,00	17,50	0,2587	75,00	393,75	22,500
7-7.9	1	2,50	12,50	0,200	56,25	318,75	25,500
8-8.9	0	0,00	10,00	0,000	50,00	262,50	26,250
9-9.9	1	2,50	10,00	0,250	43,75	212,50	21,250
10-10.9	0	0,00	7,50	0,000	37,50	168,75	22,500
11-11.9	0	0,00	7,50	0,000	37,50	131,25	17,500
12-12.9	0	0,00	7,50	0,000	37,50	93,75	12,500
13-13.9	1	2,50	7,50	0,333	31,25	56,25	7,500
14-14.9	1	2,50	5,00	0,500	18,75	25,00	5,000
15-15.9	1	2,50	2,50	1,000	6,25	6,25	2,500
16-16.9	0	0,00	0,00	0,000	0,00	0,00	0,000
17-17.9	0	0,00	0,00	0,000	0,00	0,00	0,000

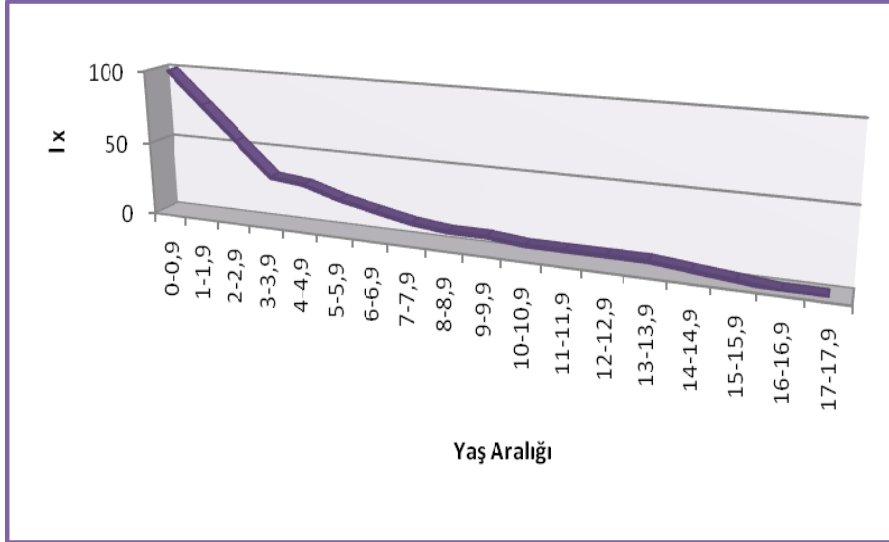
Tablo 6'ya bakıldığında, 0-1 yaşındaki çocuklarda yaşama beklentisi 17,75 yıldır. 1-10 yaş aralığında yaşam beklentisinde artış gözlenirken, 10 yaşından sonra yaşam beklentisi düzenli olarak azalmaktadır. Bu durum yaşam beklentisi grafiğine şu şekilde yansımaktadır (Grafik 5).

Grafik 5: Kelenderis Çocuklarının Yaşam Beklentisi

Bebek ve çocuklarda hayatta kalma şansı grafiğine (Grafik 6) bakıldığında, 0-4 yaşlarında keskin bir eğimle azalış gözlenirken daha sonraki yıllarda azalma ivmesinde bir düşüş olduğu görülmektedir.

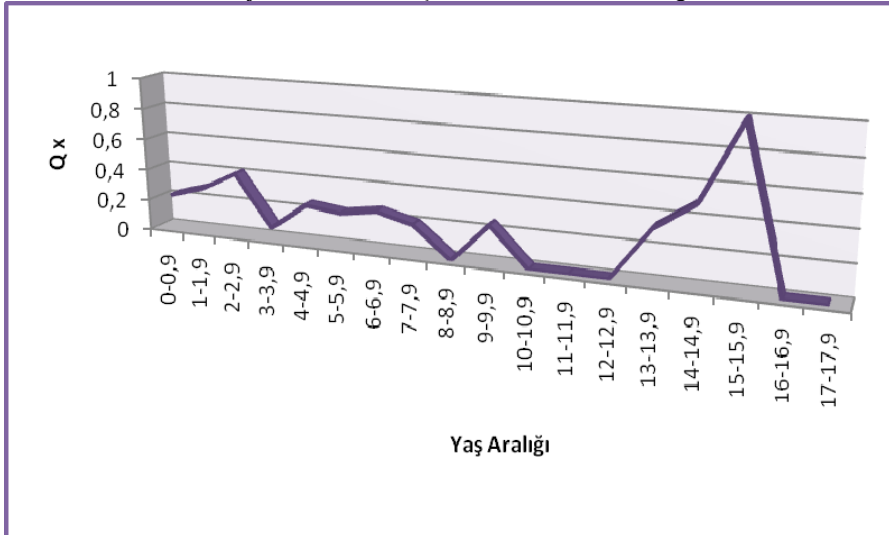
Grafik 6: Kelenderis Çocuklarının Hayatta Kalma Şansı

274

Grafik 6 incelendiğinde, 4-5 ve 9-10 yaşlarında ölüm olasılıklarında ani bir azalış gösterdiği gözlenmektedir. 13-15 yaş aralığında ise ani bir ivme kazanarak artmaktadır.

Grafik 7: Kelenderis Çocuklarının Ölüm Olasılığı

Angel (1969) ile Acsadi ve Nemeskeri'nin (1970) belirttiği gibi erişkin olmayan bireylerde en yoğun ölümler bebeklik ve ergenliğe geçiş dönemlerinde gerçekleşmektedir.

Kelenderis toplumunun yaşam tabloları hazırlanırken 18 yaşından sonraki bireyler dikkate alınmıştır. Buna göre kadınların 18-20 yaş grubundaki bireylerinin yaşam beklentisi 28,43 yıl olarak belirlenmiştir. Yaşam beklentisi grafiğine bakıldığında, başlangıç yaşından itibaren son yaş grubuna gelinceye kadar yaşama umudu gittikçe azalan düzgün bir eğri çizmektedir (Grafik 5).

Tablo 7: Kelenderis Kadınlarının Yaşam Tablosu

X	Dx	dx	Lx	Qx	Lx	Tx	ex
18-19.9	0	0,00	100,00	0,000	500,00	2843,70	28,437
20-24.9	5	15,625	100,00	0,156	460,92	2343,70	23,437
25-29.9	3	9,375	84,37	0,111	398,42	1882,77	22,315
30-34.9	4	12,5	75,00	0,166	343,75	1484,35	19,791
35-39.9	0	0,00	62,50	0,000	312,50	1140,60	18,249
40-44.9	6	18,75	62,50	0,300	265,62	828,10	13,249
45-49.9	1	3,125	43,75	0,071	210,92	562,47	12,856
50-54.9	3	9,375	40,62	0,230	179,67	351,55	8,654
55-59.9	6	18,75	31,25	0,600	109,37	171,87	5,499
60-64.9	2	6,25	12,50	0,500	46,87	62,50	5,000
65-69.9	2	6,25	6,25	1,000	15,62	15,62	2,499
70+	0	0,00	0,00	0,000	0,00	0,00	0,000

Kadınlarda ölüm oranları en çok 55-60 yaşlarındaki bireylerde % 18,75 oranındadır. Daha sonra ise 20-25 yaşlarındaki bireyler gelmektedir. Bu bireylerin ölüm oranları ise % 15,62'dir.

Erişkinliğin başladığı 18 yaşında kadınların yaşam beklentisi 28,43 yıl olarak bulunmuştur. 45-50 yaşları arasında 12,85 yıla düşen yaşam beklentisi bundan sonra da düzenli bir iniş göstermiştir.

Tablo 8: Kelenderis Erkeklerinin Yaşam Tablosu

X	Dx	dx	Lx	Qx	Lx	Tx	ex
18-19.9	1	2,63	100,00	0,026	493,40	3078,80	30,788
20-24.9	0	0,00	97,36	0,000	486,80	2585,40	26,555
25-29.9	2	5,26	97,36	0,054	473,65	2098,60	21,555
30-34.9	4	10,52	92,10	0,114	434,20	1624,95	17,643
35-39.9	2	5,26	81,58	0,064	394,72	1190,75	14,596
40-44.9	5	13,15	76,31	0,172	348,67	796,02	10,431

45-49,9	13	34,21	63,16	0,541	230,27	447,35	7,082
50-54,9	3	7,89	28,95	0,272	125,00	217,07	7,498
55-59,9	6	15,78	21,05	0,749	65,77	92,07	4,373
60-64,9	1	2,63	5,26	0,500	19,72	26,30	5,000
65-69,9	1	2,63	2,63	1,000	6,57	6,57	2,499
70+	0	0,00	0,00	0,000	0,00	0,00	0,000

Yaşam tabloları, toplumun yaş gruplarına göre özel ölüm oranlarını ayrıntılı olarak vermektedir. Bu tablolarda yaşam ümidi (ex), erkek ve kadın bireylerde ayrı ayrı hesaplanır. Türkiye’de günümüzde kadın bireylerde doğumda beklenen yaşam süresi 71,8; erkeklerde ise 69,2 olarak hesaplanmıştır. Bu değer Amerika’da kadınlarda 80,6; erkeklerde ise 78,1 olarak hesaplanmıştır. Avrupa ülkelerinin çoğunda doğumda beklenen yaşam süresi 82 yılın üzerindedir. Yaşam tabloları toplumun tüm sosyal, ekonomik ve sağlık örgütlenmesinin etkilerini yansıtmaktadır. Yaşam süreleri toplumları karşılaştırmak amacıyla yararlanılan standart bir ölçüdür (Özdamar, 1999).

Tablo 9: Kelenderis Toplumunun Yaşam Tablosu

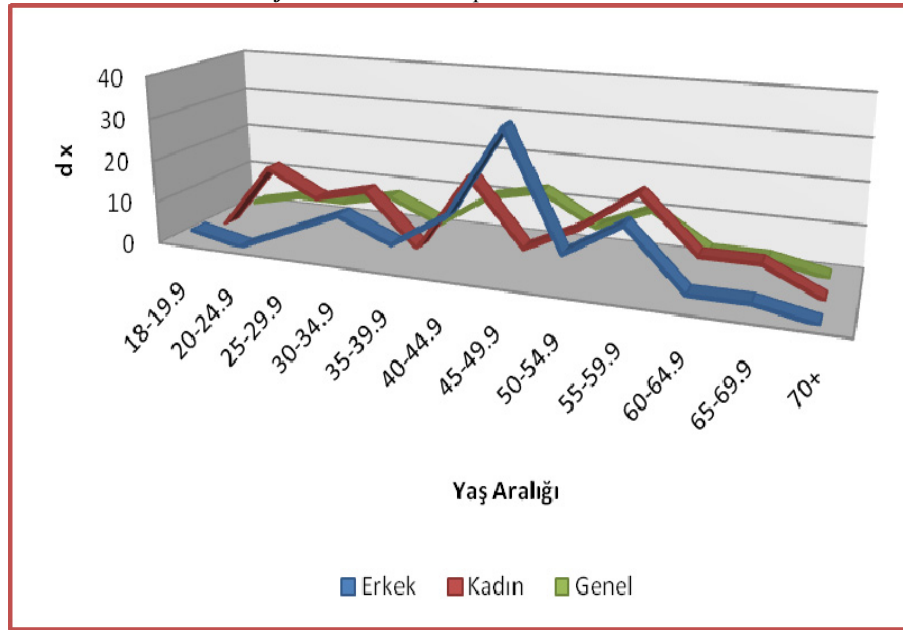
X	Dx	dx	lx	Qx	Lx	Tx	ex
0-4,9	31	28,18	100,00	0,281	429,55	2995,75	29,957
5-9,9	6	5,45	71,82	0,075	345,475	2566,2	35,730
10-14,9	2	1,82	66,37	0,027	327,3	2220,725	33,459
15-19,9	2	1,82	64,55	0,028	318,2	1893,425	29,332
20-24,9	5	4,54	62,73	0,072	302,3	1575,225	25,111
25-29,9	5	4,54	58,19	0,078	279,575	1272,925	21,875
30-34,9	8	7,27	53,64	0,135	250,025	993,35	18,518
35-39,9	2	1,82	46,37	0,039	227,3	743,325	16,030
40-44,9	11	10,00	44,55	0,224	197,75	516,025	11,583
45-49,9	14	12,73	34,55	0,368	140,925	318,275	9,212
50-54,9	6	5,45	21,82	0,249	95,475	177,35	8,127
55-59,9	12	10,91	16,37	0,666	54,575	81,875	5,001
60-64,9	3	2,73	5,46	0,499	20,475	27,3	5,000
65-69,9	3	2,73	2,73	1,000	6,825	6,825	2,500
70+	0	0,00	0,00	0,000	0,000	0,000	0,000

İlk 5 yaş içerisinde gerçekleşen 31 bireylik ölüm, topluluğun henüz erişkinlik aşamasına ulaşmadan hayatta kalma şansını % 71,82’e düşürmektedir. İleri erişkinlik aşamasına ise % 34,55’i ulaşabilmektedir. Kelenderis toplumunda en yoğun ölümler 0-5 yaşları arasındaki bireylerde görülmüştür. Bu aralıktaki ölümler toplum içerisinde % 28,18 oranıyla temsil edilmektedir. Toplum içerisinde erişkin aşamasına gelen bireylerin yaşam beklentisi 29,33 yıl, 65 yaş üstü bireylerde ise 2,50 yıl olarak bulunmuştur. Yaşam beklentisine 18 yaşın altındaki bireyler

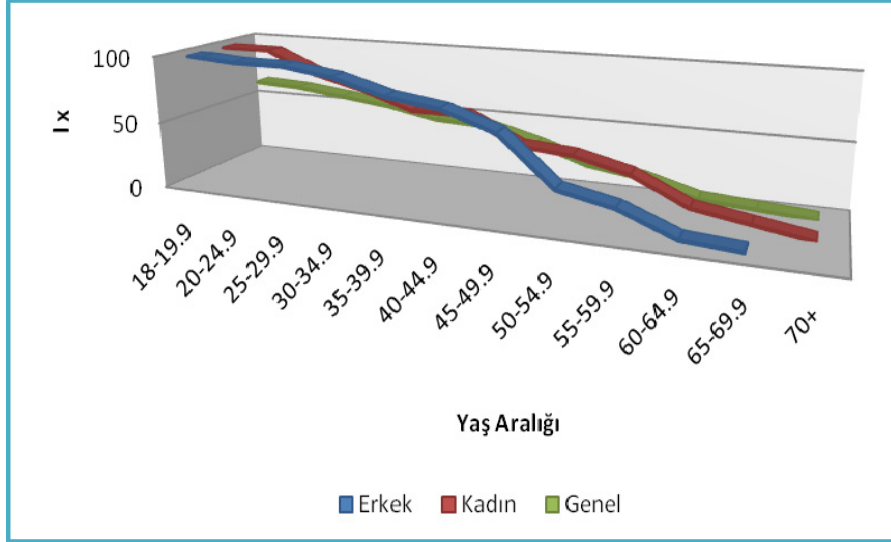
eklendiğinde toplumun doğumdaki yaşam beklentisi 29,95 yıla çıkmaktadır. Toplumdaki en yüksek yaşam beklentisi 5-10 yaşları arasında 35,73 yıldır. Bu değer bir sonraki yaş aralığının da 33,45 yıla düşmekte ve bu düşüş diğer yaş gruplarında düzenli olarak izlenebilmektedir.

Kadınların, erkeklerin ve toplum genelinin ölüm oranları Grafik 8’de görülmektedir. En fazla ölümlerin erkeklerde 45-50 yaş aralığında, kadınlarda ise 40-45 yaşları arasında olduğu grafikten izlenmektedir.

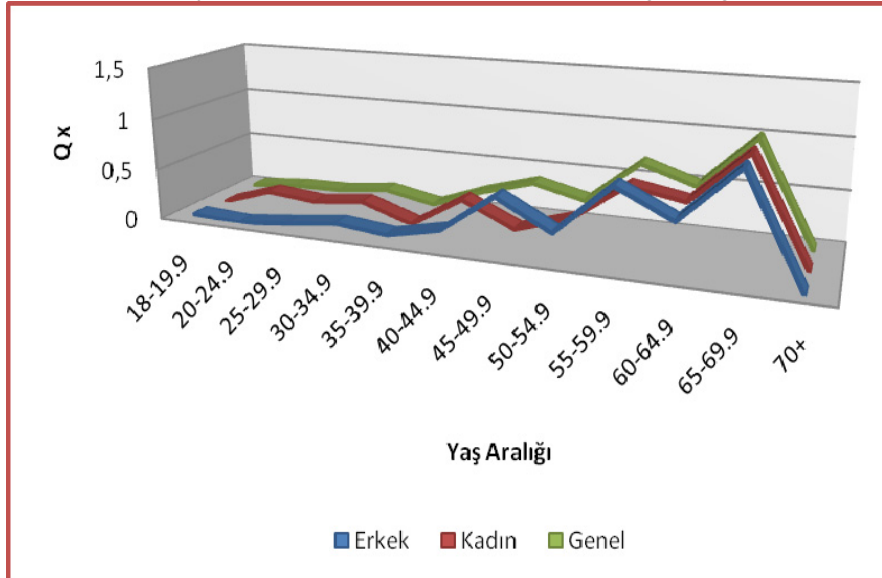
Grafik 8: Kelenderis Toplumu Ölüm Oranları

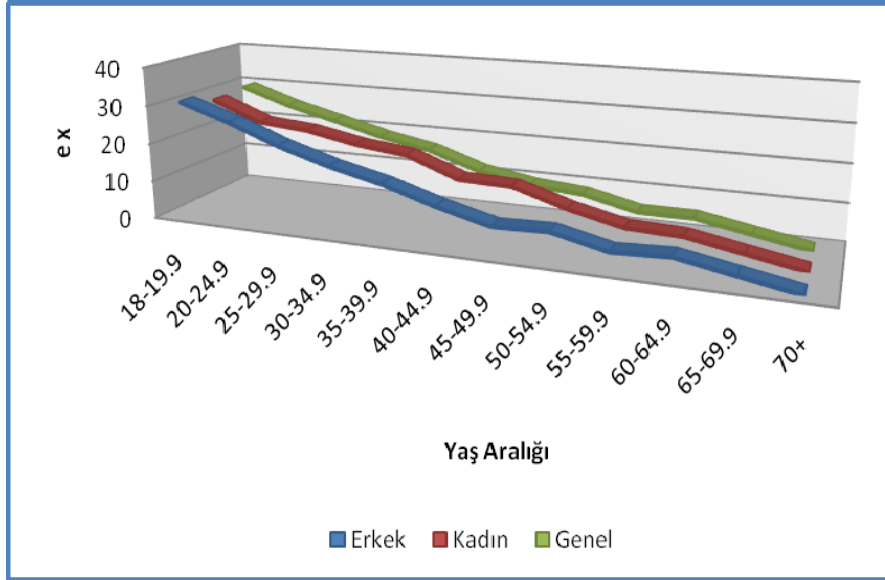
Grafik 9: Kelenderis Erişkinlerinin Hayatta Kalma Şansı

Grafik 10: Kelenderis Erişkinlerinin Ölüm Olasılığı Grafiği

Grafik 11: Kelenderis Toplumunun Yaşam Beklentisi

Sonuç:

Anadolu, Neolitik Dönemden başlayarak günümüze kadar çok çeşitli toplumlara ev sahipliği yapmış olması nedeniyle kazılardan çıkarılan iskeletler üzerinde yapılan paleodemografik analizler Anadolu'nun geçmişini aydınlatmaya büyük katkı sağlamaktadır.

Bu çalışmada incelenen materyal, Mersin ili Aydınçık ilçesi Kelenderis arkeolojik kazısından 2001–2007 yıllarında basit toprak mezarlardan çıkarılan 163 bireyden oluşmaktadır. Populasyonu meydana getiren bireylerin 34'ü bebek, 16'sı çocuk, 48'i kadın ve 49'u erkek olarak belirlenmiştir. Geriye kalan 16 bireyin yaş ve cinsiyeti belirlenememiştir.

Kadınların topluluk genelindeki oranı % 29,45; erkeklerinki ise % 30,07 olarak saptanmıştır.

Kelenderis toplumundaki bebek ve çocukların ölüm oranı tüm topluma göre % 24,5 ile günümüze göre oldukça yüksek olmakla birlikte eski Anadolu toplumları içerisinde normal bir değer olarak değerlendirilmiştir. Tüm bebek ve çocukların % 45,0'i 2 yaşından önce, % 82,50'si ise 6 yaşından önce ölmüştür. Çocuk ölüm oranlarının bu derece yüksek olmasının nedenleri arasında yetersiz ve kötü beslenme, sağlıksız çevre koşulları ve enfeksiyonel hastalıklar etkili olmaktadır. Bilindiği gibi doğumdan sonra ilk altı ay içerisinde anne sütü steril, koruyucu ve dengeli bir besin maddesidir. Daha sonraki aylarda ek gıdalara ihtiyaç duyulmaktadır. Ek besinlerin mikrop içerme olasılığı son derece yüksektir ve ölüm riskini arttırmaktadır.

Kelenderis toplumunun % 59,52'sini oluşturan erişkinler dikkate alınarak yapılan değerlendirme sonucunda ortalama yaşam uzunluğu 43,27 yıldır. Toplumun erişkin kadınlarında 43,61 olarak hesaplanan yaşam uzunluğu, erkeklerde biraz daha düşük (42,89) bir ortalama bulunmuştur. Topluluktaki erişkinlerin yaşam uzunluğu Troy (Angel, 1986) ve Dilkaya (Güleç, 1994) toplumları dışında kalan tüm toplumlardan daha fazladır.

Toplum içerisinde erişkin aşamasına gelen bireylerin yaşam beklentisi 29,33 yıl, 65 yaş üstü bireylerde ise 2,50 yıl olarak bulunmuştur. Yaşam beklentisine 18 yaşın altındaki bireyler eklendiğinde toplumun doğumdaki yaşam beklentisi 29,95 yıla çıkmaktadır. Toplumdaki en yüksek yaşam beklentisi 5-10 yaşları arasında 35,73 yıldır. Erkeklerde 45-50 yaş aralığında en fazla ölümlerin olduğu, kadınlarda ise 40-45 yaşları arasında olduğu belirlenmiştir.

Sonuç olarak geçmiş dönemlerden günümüze gelindiğinde yaşam uzunluğunda bir artış söz konusudur. Bunun nedeni de insanın geliştirdiği kültür ve buna bağlı olarak gelişen teknolojisi sayesinde yaşadığı çevreyi kontrol altına alması, çevre koşullarının olumsuz etkilerini azaltması ve beslenme sistemindeki düzelmelerdir.

KAYNAKÇA

- Acsadi, G. Y. ve Nemeskeri. (1970). *History of Human Life Span and Mortality*. Budapeşte: Akademia Kiado.
- Alpagut, B. (1990). "Anadolu Paleodemografisine Bir Bakış". *X. Türk Tarih Kongresi*. (1), s. 17-25.
- Angel, J. L. (1969). The Basic of Paleodemography. *American Journal of Physical Antropology*, (30), s. 427-437.
- Angel, J. L. (1969). Paleodemography and Evolution. *American Journal of Physical Antropology*, (31), s. 343-354.
- Arman, O. (1991). *Elazığ/Aşvankale Yakınçağ İskeletlerinin Paleodemografik Açıdan İncelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cerit, S. (1985). Türkiye'de Tarihi Demografinin Konumu. *H.Ü. Edebiyat Fakültesi*, 3 (2), s. 105-113.
- Çırak, A. (2009). *Kelenderis İskeletlerinin Paleoantropolojik Analizi ve Anadolu Toplulukları Arasındaki Yeri*, Yayınlanmamış doktora tezi. A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güleç, E. (1986). "Klazomenai İskeletlerinin Antropolojik ve Demografik İncelenmesi". *I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, s. 131-137.
- Güleç, E., (1987), "Topaklı Populasyonunun Demografik ve Paleoantropolojik Analizi". *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 347-357.
- Özbek, M., (1985), "Değirmen-tepe Eski İnsan Topluluklarının Demografik ve Antropolojik Açıdan Analizi". *I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, s. 107-130.
- Sevim, A., (1993), *Elazığ / Tepecik İskeletlerinin Paleodemografik Açıdan Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış doktora tezi. A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Sevim, A., Özer, İ. ve Sağır, M. (1997). “Paleodemografi: Tarihsel Gelişimi ve Sorunları”. *Üçüncü Ulusal Nüfus Bilimleri Konferansı*. 2-5 Aralık, Ankara: H. Ü. Nüfus Etütleri Enstitüsü, s. 1341-1360.
- Üner, S. (1972). *Nüfusbilim Sözlüğü*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları D-17.
- Zoroğlu, L. (1994). *Kelenderis I. Kaynaklar, Kalıntılar, Buluntular*. Ankara: Dönmez Ofset Basımevi.

OSMANLIDA GÖREVLİ İKİ İTALYAN MÜZİSYEN: GIUSEPPE
DONIZETTI VE CALLISTO GUATELLITWO ITALIAN MUSICIANS OF OTTOMAN EMPIRE: GIUSEPPE
DONIZETTI AND CALLISTO GUATELLI*Evren KUTLAY BAYDAR****Özet:**

19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde Batılılaşma hareketinin başlangıcını temsil eder. Bu Batılılaşma hareketi sosyal, siyasi ve ekonomik alanlarda olduğu kadar müzik alanında da gerçekleşmiştir. Batı müziği sistemini başta ordu ve saraya olmak üzere gerek icra gerekse üretim açısından benimsetmek amacıyla, başa geçen padişahlar, dönemin tavsiye edilen Batılı müzisyenlerini saraylarına eğitim amaçlı görevlendirmişlerdir. Böylelikle Batı müziği Osmanlı Sultanları, ordu muzıkası ve saray halkınca öğrenilmiş, Avrupa standartlarında ve güncelliğinde Osmanlı topraklarında icra edilmiş ve bu Batılı öğretmenlerce geleceğin Türk müzisyenleri yetiştirilmiştir. Ayrıca besteci olan bu müzisyenler baştaki padişahlara eserler ithaf etmişlerdir.

Bu araştırma, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşamış, saray için müzisyen olarak çalışmış ve müzisyen yetiştirmiş iki İtalyan müzisyen Giuseppe Donizetti ve Callisto Guatelli'nin müzik çalışmalarını ve onların Osmanlı sultanlarına ithaf ettikleri belli başlı eserleri ve eserlerin analizlerini içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Giuseppe Donizetti ve Callisto Guatelli, Muzıka-ı Hümayün, Osmanlıda Batı müziği, 19. yüzyıl Osmanlısında Batılı müzisyenler, Osmanlı saraylarında Batı müziği, Osmanlıda Avrupa müziği

Abstract:

In the Ottoman Empire history, 19th century represents the beginning of a westernization process. This movement involves westernization in social, political and economical areas as well as music. To adapt western musical system, first to the military and the court, each ruling Sultan employed suggested western musicians in their court to teach European music. In this way, western music was learned by the Ottoman Sultans, military band, and court people, was performed in the Ottoman lands in European standards and actuality, and Turkish musicians were raised by those European teachers.

This research covers two Italian musicians, Giuseppe Donizetti and Callisto Guatelli, who lived in the Ottoman Empire lands, worked for the Ottoman courts and raised up

* Dr., Koç Üniversitesi – İstanbul ekutlay@ku.edu.tr

musicians during 19th century, some of the works that they devoted to the Sultans and the analysis of those works.

Keywords: Guiseppe Donizetti and Callisto Guatelli, Muzıka-ı Hümayün, Western music in the Ottoman Empire, Western musicians in the 19th century Ottoman Empire, Composition of Western music in the Ottoman Courts, European Music in the Ottoman Empire

1. Giriş

Müziğin tüm alanlarında geleneksel tek sesli müzik anlayışını yüzyıllar boyu sürdürmüş olan Türk toplumu, ilk adımları III. Selim devrinde atılmış olan ve 1826 yılında padişah II. Mahmud'un (1808–1839) reformlarıyla fiilen başlayan bir Batılılaşma süreciyle birlikte müzik anlayışında bir yenileşmeyle karşı karşıya kalmıştır. Tarihte Vaka-ı Hayriye (Hayırlı Vaka) olarak bilinen yeniçeri ocağının kapatılmasıyla başlayan bu yenilik hareketi sadece müzikte değil, tüm askeri ve sosyal toplum hayatında uygulanacak reformları öngörüyordu. Osmanlıda askerî müzik baskın olarak müzik icra ve üretiminde rol aldığından, o yıllarda temelleri atılmış ve bugün ülkemizde hâlen eğitimi, üretimi ve icrası sürdürülen çok sesli müziğe geçiş, önce askerî müzikteki değişimler vasıtasıyla olmuştur.

Müzikte bu şekilde başlayan Batılılaşma hareketiyle Osmanlı İmparatorluğu'na Avrupalı müzisyenler davet edilmiştir. İlk olarak askerî müzik alanında Muzıka-ı Hümayün'de eğitim vermek üzere İtalya'dan Guiseppe Donizetti göreve atanmış, Osmanlıya ilk kez Avrupa notasyon sistemini ve müziğini öğreten kişi olmuştur. Donizetti'nin ve başa geçen padişahların vasıtasıyla Batı müziği yaygınlaşmış, dönemin ünlü Batılı müzisyenleri Osmanlı saraylarında misafir edilmiş ve bazıları eğitim, teftiş, vb. amaçlarla görevlendirilmişlerdir. Bu gelişmeler, yüzyılın ortalarında Sultan Abdülmecid devrinde daha da hız kazanmış, yeni müzik eğitim kurumları, konser salonları açılmış, Franz Liszt gibi meşhur besteciler Osmanlı sarayında konserler vermişlerdir. Donizetti'nin vefatının ardından Muzıka-ı Hümayün'ün başına yine bir İtalyan olan Callisto Guatelli geçmiş, o da Donizetti gibi büyük çabalarla Batı müziğini Osmanlıya tanıtmaya, öğretmeye ve Osmanlı topraklarında geliştirmeye çalışmış, kendisinden sonra kurumun başına geçecek Türk müzisyenler yetiştirmiştir.

Batı müziğinin Cumhuriyet döneminde ciddi bir devlet politikası olarak ele alınmasına dek geçen süreçte, Türkiye tarihinde nasıl ilerlediğini anlamak için bu konuda etkili olmuş Batılı müzisyenleri tanımak ve çalışmalarını analiz etmek önemlidir. Bunun için de, ilk adımların atıldığı 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu topraklarında, bu iki İtalyan müzisyenin konumlarını incelemek gerekir.

2. Guiseppe Donizetti (Don İzzet Paşa)

II. Mahmud yeniçeri ocağını kaldırıncı mehter bandosu yerine Avrupai tarzda bir bando oluşturulmasını öngörmüştür. İlk çabalar boru takımında Vaybelim Ahmet Ağa ve sonrasında da Fransız asıllı Manguel'in bando şefliğine atanması olmuş, fakat kısa sürede bu atamaların başarısızlığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine II. Mahmud'un emriyle Hüsrev Paşa, İstanbul'daki Sardunya büyükelçisiyle görüşerek kendilerinden Muzıka-ı Hümayün'ü yetiştirecek uygun bir müzisyen bulmalarını rica etmiştir. O yıllarda Avrupa'da Batı müziği, özellikle de askerî bando sistemi İtalya'da çok gelişmiştir. Dolayısıyla, II. Mahmud da İtalya'dan gelecek bir hocanın bandoyu yetiştirebileceğine inanmaktadır. Sardunya hükümeti bu iş için, bir dönem Napolyon'un ordusunda görev almış, İtalyan'ın müzik kültürünü ve saygınlığını temsil edebilecek nitelikte görülen İtalyan askerî bando şefi Giuseppe Donizetti'yi teklif etmiştir. Kardeşi o dönemin meşhur bestecisi, operalarıyla ünlü Gaetano Donizetti olan askerî bando müzisyeni Giuseppe Donizetti, 17 Eylül 1828 yılında İstanbul'a geldiği gün, kendisini sabırsızlıkla bekleyen padişahın huzuruna çıkmış, yeni bandoyu yetiştirmek üzere göreve atanarak "Osmanlı Saltanat Muzıkalarının Baş Ustakarı" unvanını almıştır (Gazimihal, 1955: 42).

Kısaca Donizetti'nin İstanbul'a gelmeden önceki çalışmalarından bahsedecek olursak, ilk derslerini amcası Carini'den almış, fakat yaşı büyük olduğu için "Pia Scuola di Musica"ya kabul edilmemiş ve kardeşi Gaetano'nu hocası Mayr'le çalışmalarına devam etmiştir. Fransız ordusunda I. Napolyon'la birlikte çeşitli cephelerde savaşmıştır, askerî bandolarda görev yapmıştır. Daha sonra Fransız ordusundan ayrılıp İtalya'ya dönen Donizetti Sardunya ordusunun *Casale* bölgesi alayının bandosunda alayın dağıtıldığı 1821'e kadar görev yapmıştır. Devletin gemisiyle uzun bir yolculuğun ardından 1828'de İstanbul'a gelmiştir.

Donizetti'nin eğitimine Enderun'dan seçilmiş ileri gelen köklü ailelerin çocukları verilmiş, bunlar ilerleyen zamanlarda yüksek rütbeli görevlere getirilmişlerdir (Gazimihal, 1955: 46). İlk bandoda yirmi bir kişi vardır. Bunlardan ilerleyen yıllarda getirildikleri görevlerden dolayı isimlerini tanıyacağımız İbrahim Paşa ve Yesarizade Necip Paşa, Abdülhamid devrine kadar ulaşabilmişlerdir. Donizetti, eğitim sürecinin başlangıcında bazı zorluklarla karşılaşmıştır. Oluşabilecek dirence karşı kendisiyle yapılan sözleşmede "kırbacla dövme" yetkisi verildiyse de o hiçbir zaman bu yetkisini kullanmamış, öğrencilerine sevgiyle yaklaşmıştır. Karşılaştığı temel ve en önemli zorluk notasyon sistemindeki farklılıktır. O dönem Türk müzisyenler Hamparsum adı verilen bir notasyon sistemi kullanıyorlardı. Bu sistem III. Selim zamanında, kendisinin teşvikiyle Ermeni müzisyen Hamparsum Limonciyan (1768-1839) tarafından geliştirilmiştir. Gregoryan kilise müziğinin melodik olarak belirlenmesinde kullanılan yönteme dayalı olan ve sağdan sola yazılan bu sistemi önce Donizetti öğrenmiş, daha sonra Batı müziği notasyon sistemiyle Hamparsum sistemini karşılaştırmalı gösteren bir çizelge hazırlayarak bu yöntemle Türk öğrencilerine Batı müziği nota sistemini

kısa sürede öğretmiştir (Aksoy, 1999: 354). Donizetti derslerinde çoğunlukla İtalya'dan ısmarladığı materyalleri kullanmıştır. Ayrıca Muzika-ı Hümayün için Milano'daki Pelitti imalathanesinden çalgı aleti siparişi vermiştir (Aksoy, 1999: 355).

II. Mahmud, Muzika-ı Hümayün'e teşvikini her fırsatta göstermiş, hatta 28 Şubat 1829'da Silivri'den İstanbul'a vapurla dönmek üzereyken, kendisine eşlik etmiş olan bandonun karayoluyla döneceğini öğrenince onları gemiye davet etmiş ve 2 saat boyunca icralarını dinlemiştir (Sevengil, 1962, s. 6). Aynı şekilde, 28 Aralık 1829'da avlanmak için Çekmece'ye giderken "Vapur baş taraftan Zat-ı Şahane (padişah) için mürettep (düzenlenmiş) olan muzika ahenk ederek" Sarayburnu'ndan padişahı almış, vapurda padişah yemeğini yerken muzika sanatçılarından klarnet soloları dinlemiştir. Avdan sonra da akşam kasabanın kadınları toplanıp muzikadan Batı müziği dinlemişlerdir (Sevengil, 1962: 7).

Donizetti, 1829 yılında Muzika-ı Hümayün tarafından icra edilmek üzere, II. Mahmud'a ithafen "Mahmudiye" marşını bestelemiştir. "Ritim, ölçü ve tempo bakımından bir grup insanın ya da daha fazla sayıda kişinin yürüyüşüne uygun düşen ve bu amaçla bestelenmiş olan işlevsel müzik parçası" olarak tanımlanan marş, genellikle askerî müzik toplulukları için 4/4'lük ya da 2/4'lük, ender olarak da 6/8'lik ölçülerde yazılmıştır (Bilgin, 2009, s. 2). Batı müziğinde, özellikle Haydn, Beethoven, Schubert ve Schumann'ın eserlerinde yer alır. Mahmudiye marşı, ülkemizde bestelenen ilk ulusal marş kabul edilir. Bu marş, on bir yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun millî marşı olarak çalınmıştır. O yıllarda, Osmanlı İmparatorluğu'nda tahta çıkan her padişah için ayrı bir marş bestelenmiş, o padişahın dönemi boyunca Osmanlı Devleti'nin "millî marşı" sayılmıştır.

Marşın genel yapısı, Donizetti tarafından, öğrencilerinin kolaylıkla deşifre edip çalabilmesi için bu şekilde bestelediğinin altını çizmek üzere "semplicita" olarak ifade edilmiştir. "Semplicita" terimi marştaki melodik ve armonik yapının basit olduğunu belirtmek için kullanılmıştır. Fakat marşı incelediğimizde ritmik açıdan bazı zorlukların olabileceğini gözlemleyebiliriz. 4/4'lük ölçüde, Fa majör tonundaki marşın melodik yapısı, bitişik ses aralıkları ve tekrarlayan temasıyla, armonisi ise konsonant seslerin, diyatonik akorların ve tonik dominant ilişkisinin hâkim olduğu yapısı ve ABA üç kesitli formuyla "basit" olarak tasvir edilebilir. Ancak marşın anakruza başlayıp, ritmik yapısının noktalı sekizlik ve onaltılıklar üzerine kurulu olduğu düşünülürse, bir bandonun, özellikle de acemi sayılabilecek, henüz dört beş aylık bir geçmişi olan, yeni kurulmuş bir bandonun beraber çalabilmesi açısından komplike olabilir.

Mahmudiye askerî marşı bir şekilde İsveç'e kadar ulaşmış, İsveç hükümeti tarafından resmî marş kabul edilmiş ve İsveç askerî bandosu marşı bugüne kadar çalmıştır (Aracı, 2006: 71).

Donizetti'nin bandonun kısa sürede gösterdiği gelişimden memnun olduğunu, 1829'da Rus Harbi sebebiyle Osmanlıya gelip üç yıl kalmış olan İngiliz deniz

subayı Sir Adolphus Slade'den öğrenmeteyiz. Sir Adolphus Slade (Müşaver Paşa), "Records of Travels in the Black Sea with The Captain Pasha" adlı eserinde Donizetti'yle tanıştığını ve Donizetti'nin kendisine bandonun çalışması hakkındaki görüşlerini bildirdiğinden bahseder: "Bu çocukların musiki öğrenmekteki istidatları İtalya'da bile olsalar yine dikkati çekmekten geri kalmaz. Bu Türklerin doğuştan olan kabiliyetlerinin bir delilidir." Yine aynı kaynakta Tarabya kıyısında gezerken duyduğu müziği tasvir etmek için Slade, "Birkaç Rum kayıkçının bizi neşelendiren şarkılarını askerî bir bandonun kuvvetli akisleri bastırdı. Hocaları Donizetti'nin koltuklarını kabartacak bir maharetle Rossini çalışıyorlardı" cümlelerini kullanmıştır. Anlaşılan henüz birkaç aylık çalışmayla bando kendilerinden beklenen seviyeye ulaşmaya başlıyordu.

II. Mahmud, Donizetti'nin çalışmalarını takdir ederek onu 1831 yılında "Nişan-ı İftihar"la ödüllendirmiştir. Ayrıca, Donizetti, gerek çalgı aletleri gerekse müzikalitesiyle Avrupa standartlarında bir bando oluşumuna öncülük etmiş, bu bağlamda kaliteli müzisyenlerin yetişmesine önem vermiştir. Fransız *Le Menestrel* Dergisi'ne İstanbul'daki bir okurundan yollanan mektup, Osmanlıda askerî müzik ile klasik müziğin aynı düzlemde geliştiğinin ve sultanın bu konudaki desteğinin bir ifadesidir: "Donizetti'nin bestelediği söylenen Sultanın Marşı'nı devamlı surette çalışıyorlar. Sultan piyanoyu çok seviyor ve haremdeki kadınlar için Viyana'dan pek çok piyano getirtti" (Küçük, 2003: 1).

Donizetti, II. Mahmud'un ardından, Abdülmecid padişah olduğunda da Muzika-ı Hümayün'ün başında bulunmakta, eğitim için Batı'dan hocaların getirilmesini sağlamaktadır. Bu hocaların çoğu uzun süreler başta İstanbul olmak üzere Bursa, Trabzon ve Adana'da dersler vermişlerdir.

Donizetti Paşa, 1839 yılı sonunda Abdülmecid'in tahta çıkması üzerine kendisine ithafen "Mecidiye Marşı"nı bestelemiştir. Mecidiye Marşı, yirmi iki yıl millî marş olarak kalmış, devlet törenlerinde ve uluslararası törenlerde çalınmıştır.

Bu marş, Mahmudiye Marşı'nın tersine, minör tonda (fa minör) fakat aynı şekilde ABA (üç kesitli) formundadır. Temel olarak mükemmel kadans dereceleri üzerine kurulu, fa minör başlayan marşın melodileri, cümleler arası kromatik geçişlerle bağlanmış, B kesitinde fa majöre geçip, tekrar fa minör tonunda ilk kısmın tekrarıyla son bulmaktadır. 4/4'lük ölçüde yazılmış, anakruzla başlayan Mecidiye Marşı'nda, Donizetti, Mahmudiye Marşı'ndaki gibi yoğun olarak noktalı ritimleri kullanmaktadır. Ayrıca kullanılan artmış ikili aralıklar marşa Türk müziği havası katmaktadır. İcra ve armoni açısından karşılaştırıldığında Mahmudiye'den daha ileri seviyededir. Buradan Muzika-ı Hümayün'ün bilgi ve kapasite açısından her geçen gün ilerleme kaydettiğini tahmin edebiliriz. Mecidiye marşının diğer bir özelliği de İstanbul'a konser vermek için gelen Liszt'in bu marşa "Grand Paraphrase"i (Büyük Parafraz) bestelemesidir. Donizetti, Mecidiye Marşı'nın yanı sıra Abdülmecid'e ithafen "Grande Marche Militaire" (Büyük Askerî Marş) isimli bir eser de bestelemiştir.

Giuseppe Donizetti belki kardeşi Gaetano Donizetti gibi büyük bir besteci değildir ama eserlerindeki açık ifade ve anlaşılır armonik yapı sayesinde didaktik olma özelliğini taşımaktadır. Eserleri incelendiğinde, çalıştırdığı bandonun kapasitesini ve ilerlemesini göz önüne alarak melodik ve armonik yapıda o güne uygun özellikler kullandığı gözlemlenebilir.

Muzıka-ı Hümayün okulunda, Abdülmecid'in Donizetti'den sarayda müzikli temsiller verilmesini istemesi üzerine, bando yanında senfonik orkestra, opera ve bale çalışmaları da başlatılmıştır. Donizetti, Bergamo kasabasındaki dostu Dolci'ye Ocak 1846'da yazdığı mektupta, çeşitli İtalyan operetlerinin partiyonlarını Sultan'ın operet görme isteği doğrultusunda Türk öğrencilerine öğretebilmek için Dolci'den istemiştir (Sevengil, 1962: 17):

“Pek Aziz Dostum;

Evvelce okullarda oynanmış olan şu küçük operetlerin partiyonları olup olmadığını öğrenmek istiyorum.

La prova dell' accademia (Konserin son provası)

Il piccola compositore di musica (Küçük besteci)

Il piccoli virtiosi ambulanti (Gezici küçük çalgılar)

Il Ciovedi grasso (Büyük perhizden önceki son perşembe)

Un buon cuore scuso molti difetti (İyi bir kalp her zaman birçok yanlışları bağışlar)

Türk öğrencilerimin şimdi İtalyanca şarkılar söylediklerini oğlum size söylemiş olacaktır. Sultan birkaç operet görmek istiyor...”

Paşa unvanını da alan Donizetti 12 Şubat 1856'da İstanbul'da ölmüştür. Onun vefatına çok üzülen Sultan, cenazesine Muzıka-ı Hümayün'ü göndermiş ve öğrencilerinin hocalarını onun öğrettiği şekilde uğurlamalarını istemiştir (Aksoy, 1999: 338). Donizetti Paşa'nın ardından Muzıka-ı Hümayün'ün başına yine bir İtalyan olan Callisto Guatelli getirilmiştir.

3. Callisto Guatelli

Kırk yaşından itibaren 28 yıl Osmanlıda görev yapan Donizetti'nin 12 Şubat 1856'daki vefatından sonra yerine; Pera'daki “Naum Tiyatrosu”nda orkestra şefliği yapan Callisto Guatelli getirilmiştir. 21 Şubat 1856 tarihli *Journal de Constantinople* gazetesi Guatelli'nin Muzıka-ı Hümayün'ün başına tayin edilmesi ile ilgili şu yorumu yayınlamıştır:

“Majesteleri Padişah bundan daha güzel bir seçim yapamazdı. Pera halkı uzun zamandan beri Bay Guatelli'nin müzik dehasını takip ve takdir etmektedir. Dolayısıyla iyi ve etrafına neşe saçan karakteriyle birçok kişinin sevgisini kazanmış bu saygıdeğer bestecinin onurlu terfisini duyuruyor olmak bizim için büyük bir mutluluktur.”

İstanbul'da Naum Tiyatrosu'nda temsiller vermeye gelen bir İtalyan opera topluluğunun orkestra şefiyken, Padişah Abdülmecid'in ilgisini çekerek, 1856'da

Muzika-ı Hümayün'ün komutanlığına atanmış; 1858'de, yine Muzika-ı Hümayün'de görevli Aranda Paşa ile uyuşmazlığa düşünce, kısa bir süre komutanlıktan ayrılıp saray bandosunun şefliğine atanmıştır. 1868'de Sultan Abdülaziz döneminde yeniden Muzika-ı Hümayün'ün başına getirilmiştir (Gazimihal, 1955: 146). Sevengil, Türk Tiyatrosu tarihi kitabının ikinci cildinde Donizetti'den sonraki atamaları şu şekilde değerlendirmektedir:

“Donizetti'nin ölümünden sonra Pisani (Bizani) isminde İtalyan san'atkar, bir müddet saray orkestrası (Muzika-ı Hümayün) şefliği yapmış, ondan sonra Guatelli, senelerce bu vazifeyi ifa etmiştir. Guatelli, Beyoğlu'nda temsiller vermek üzere gelen bir opera heyetinde orkestra şefi idi; saraya alındıktan sonra Abdülaziz'in ve Abdülhamid'in saltanatları sırasında orkestra şefi olarak çalışmış, Paşalığa kadar yükselmiş, Osmanlı sarayında ihtiyarlamıştır. İkinci Abdülhamid'in çocukluğu sırasında sarayda bulunan ve ona piyano dersi vermiş olan Dussep Paşa, Abdülhamid tarafından Guatelli'nin yerine orkestra şefi yapılmıştır; ondan sonra da bu vazife Aranda Paşa (D' Arenda) adında bir İspanyola geçmiştir. İkinci Abdülhamid'in son senelerine doğru saray orkestrasını Türk şeflerin idare ettiğini görüyoruz.”

Pars Tuğlacı da “Mehterhaneden Bandoya” isimli kitabında Donizetti'nin 1856'da ölümü üzerine Muzika-ı Hümayün'ün başına Ahmed Necip Paşa'nın atandığını ve bu görevi beş yıl sürdürdüğünü, 1861'de Sultan Abdülaziz tarafından görevden alındığını ve yerine Guatelli Paşa'nın atandığını, 1876'da II. Abdülhamid'in tekrar Necip Paşa'yı göreve getirdiğini yazmıştır (Tuğlacı, 1986: 170).

Yine de çıkarılacak sonuç Guatelli'nin Donizetti'den sonra uzun yıllar Muzika-ı Hümayün'ün şefliğini yaptığı olmalıdır. Guatelli de Donizetti gibi marşlar bestelemiştir. Başta “Şark Marşı” (Marche Orientale- Sultan II. Abdülhamid için), “Osmaniye Marşı” (Marche Osmaniye), “Bayram Marşı”, “Yıldız Marşı” ve “Şefkat Marşı” isimli eserlerinde olmak üzere daha çok yerel melodiler ve makamsal motifler kullanarak halkın da rahat anlayabileceği türde eserler yazmış, Türk bestecilerinin eserlerini armonize ederek çok sesliliği tanıtmaya çalışmıştır. Hatta Gazimihal'in “Türk Askerî Muzıkları Tarihi” kitabında 71. sayfada belirttiğine göre doğu müzik kültürünün yanı sıra İslamiyete de yakınlık duymuş, evini Kur'an'dan ayetlerle süslemiştir. Çok sevilmesi sebebiyle giyim ve sakal tarzı birçok kişi tarafından taklit edilmiştir (Gazimihal, 1955: 71).

Osmaniye Marşı, Milan'da Lucca yayınevi tarafından basılmıştır. Ritmik açıdan Guatelli birçok eserinde Türk musikisi usulü olan “düm teke tek tek düm tek tek düm tek” usulünü kullanmaktadır. Bu ritm, Guatelli'nin diğer marşlarında da göze çarpan ortak özelliktir (Örneğin *Marche De L'Exposition*). Tek sayfalık re minör tonundaki marş armonik gamın 6. ve 7. sesinin peş peşe içeren melodik geçişlerle (artmış ikili kullanımı) Türk musikisi motiflerine gönderme yapmaktadır.

Guatelli'nin bir diğer önemli marşı 27 Şubat 1863'te Sultanahmet Meydanı'nda açılan ilk Osmanlı Sanayi sergisi, Sergi-i Umum-i Osmani için bestelediği "Sergi Marşı" (*Marche de l'Exposition Ottomane*) dır. Sadrazam Mehmed Fuad Paşa'ya ithaf ettiği bu eser altı ölçüden oluşan giriş kısmı hariç (Osmaniye'ninki dört ölçüden oluşuyor) ritmik ve melodik açıdan Osmaniye Marşı'na benzerlik göstermektedir. Eserde Guatelli tarafından yazıyla da belirtildiği üzere, İngiliz ve Fransız millî marşlarına da gönderme yapılmaktadır. Bu marş da Osmaniye Marşı gibi Milan'daki Lucca yayınevi tarafından basılmıştır.

Guatelli'nin amacı -Donizetti gibi- gerek eserlerinde Türk motifleri kullanarak gerekse o dönem popüler olan marşlar besteleyerek Batı müziğini Osmanlı sarayına ve halkına tanıtmak, sevdirmek olmuştur. Eserlerinin bir kısmı notacı Hacı Emin Efendi tarafından "Malumat" dergisinin ilavesi olarak yayımlanmıştır.

Marche De L'Exposition (Sergi Marşı) Kapağı
(İÜNEK)

Guatelli'nin uzun soluklu ve Türk müziği motiflerini sıkça kullandığı bir diğer eseri ise "Arie Nazionali e Canti popolari Orientali antichi e moderni" (Eski ve Yeni Millî Havalar ve Popüler Oryantel Şarkılar) başlıklı iki ciltlik şarkılar kitabıdır. Eser, 24 şarkıdan oluşmakta ve şarkıların bir kısmı Sultan Abdülmecid ve kızlarının isimlerini taşımaktadır. Piyano için Batı müziği formunda bestelenmiş bu şarkılar, her iki ciltte de, bir Sultan için yazılmış şarkı, bir isimli şarkı, şeklinde sıralanmıştır. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde iki ciltlik kitabın birer nüshası mevcuttur.

Guatelli'nin İtalyanca olarak kaleme aldığı kitabın ön sözünde, Guatelli Sultan Abdülmecid'e saraydaki orijinal el yazması eserleri kullanmasına ve armonize etmesine izin verdiği için teşekkürlerini iletmekte ve bu şekilde ihmal edilmiş bir repertuar üzerinde çalışma imkânı bulduğu için mutluluk duyduğunu ifade etmektedir.

I. Kitabın 1. şarkısı (Seria I), "Inno Nazionale Ottomano" (Osmanlı Millî Marşı) başlığıyla "Sultano Abdul Medgid" (Sultan Abdülmecid) adını taşımaktadır. Aralarına isimsiz şarkıların serpiştirildiği diğer eserler Sultan Abdülmecid'in üç kızı ve annesine ithaf edilmiştir. İsimleri orijinal notada İtalyanca yazılmıştır. 1. Kitabın 3. şarkısı "Fatma Sultana: Figlia del Sultano Regnante" (Fatma Sultan; 1840–1884), 5. şarkısı "Rafîe Sultana: Figlia del Sultano Regnante" (Refia Sultan; 1842–1880), 7. şarkısı "Geminié Sultana: Figlia del Sultano Regnante" (Cemile Sultan; 1843–1915), 9. şarkısı "Validé Sultana: Madre del Sultano Regnante" (Bezmialem Valide Sultan; 1807–1853) dir. 11 numaralı son şarkısı "Schiarky: Composti del Sultan Selym", Sultan III. Selim'in bestelediği bir şarkının Guatelli tarafından armonize edilmiş hâlidir. Kitaptaki çift sayılı parçalar sadece "Schiarky" (Şarkı) başlığını taşımaktadır.

II. Kitap (Seria II) da yine Sultan Abdülmecid'in adını taşıyan "Marcia Imperiale Ottomana" (Osmanlı Saltanat Marşı) isimli bir marşla başlamaktadır. Ardından 3. şarkı "Muniré Sultana: Figlia del Sultano Regnante" (Münire Sultan; 1844–1862), 5. şarkı Abdülmecid'in kız kardeşi "Adilé Sultana: Figlia del Sultano Regnante" (Adile Sultan; 1826–1899), 7. şarkı "Hanöm Sultana: Nipote del Sultano Regnante" (Hanım Sultan), 9. şarkı II. Mahmud'un kızı, Abdülmecid'in kız kardeşi Atiye Sultanla evli "Fethi Achmet Pascia: Cognato del Sultano Regnante" (Fethi Ahmet Paşa; 1801–1858), 11. şarkı "Schiarky: Composta del Sultan Mahmud" II. Mahmud'un bir şarkısının Guatelli Paşa tarafından armonize edilmiş hâli ve 12. şarkı "Pescreff (Sinfonia popolare)" başlıklı popüler bir peşref şarkının armonize edilmiş halidir. Aralara I. kitaptaki gibi "Schiarky" (Şarkı)lar serpiştirilmiştir.

Her iki kitapta da dikkat çeken unsurlar 1. parçaların dönemin padişahı Abdülmecid'in adını ve sonraki parçaların Sultanın ailesinin adını taşıması ve her ikisinde de Osmanlıda Batı müziği adını atmış (ya da atmaya çalışmış) yenilikçi iki padişahın (III. Selim ve II. Mahmud) eserinin bulunmasıdır. Görünen, Guatelli'nin Batı müziği uygulamalarında politik konuları da es geçmediğidir. Öyle ki padişaha saygısını kitaplarının 1. parçalarını kendisine ithaf ederek göstermiş ve Batı müziğinin Osmanlı topraklarına girmesine önayak olmuş padişahlara da onların eserlerini armonize ederek bir nevi saygısını sunmuştur. Bir diğer konu da Guatelli'nin bu vesileyle Türk müziği melodik motiflerini içeren bazı şarkıları armonize ederek Batı müziği uygulamaları içeren çok sesli bu eserine çabuk ısınmasını ve benimsenmesini hedeflemesidir.

1861'de Sultan Abdülaziz'in tahta çıkması üzerine Guatelli, padişaha ithafen "Sultanî Marşı" olarak da bilinen Aziziye Marşı'nı ve sonrasında solo piyano eseri Osmaniye Marşı'nı bestelemiş, padişahın ve sarayın saygısını kazanmıştır.

Guatelli, sarayda dönemin Türk musikisi bestecisi olan Rıfat Bey'in V. Murad'ın tahta çıkışı hatırasına bir Hicazkâr şarkı olan "Priere" (dua) isimli eserini armonize etmiş, eserin notası Hacı Emin Efendi tarafından İstanbul'da basılmıştır. Notanın bir kopyası bugün İngiliz Millî Kütüphanesi olan British Library'de bulunmaktadır (Aracı, 2006: 95). Guatelli, ayrıca, V. Murad'a müzik dersleri vermiştir.

V. Murad'ın ardından 31 Ağustos 1876'da II. Abdülhamid tahta geçmiştir. Abdülhamid de V. Murad gibi Guatelli'den müzik dersleri almıştır. Guatelli, Abdülhamid zamanında da 1900 yılındaki vefatına dek Muzika-ı Hümayün'ün komutanı olmuştur.

Guatelli Paşa'nın çok sesli müziğin Osmanlı topraklarında gelişimi için yaptığı çalışmaların yanı sıra Türk müzisyenlerin yetişmesine de büyük katkısı vardır. Örneğin, Guatelli'nin armoni öğrencisi olup saray bandosunda yetişmiş, Plevne ve İzmir marşlarının bestecisi Mehmet Ali Bey (1856–1895), Klarnetçi Zati Bey (Arca) (1863–1951), Pembe Kız Operetinin bestecisi Flütçü Haydar Bey, Saffet (Atabinen) Bey (1858–1939) gibi müzisyenler Batı tarzında çok sesli Türk müziği yazan bestecilerden birkaçıdır (Gazimihal, 1955:80).

4. Sonuç

Osmanlı imparatorluğuna Batı müziğinin girişi öncelikle ordu ve saray bünyesinde olmuş, eğitimci ve şef olarak Avrupalı müzisyenler göreve atanmıştır. Bu müzisyenler arasında Osmanlı topraklarında ilk olarak görev yapan, Batı müziğini Osmanlıya tanıtan, öğreten, Avrupa ülkeleriyle Osmanlı İmparatorluğu arasında bir nevi köprü vazifesi gören, Batılı anlamdaki konservatuar olan Muzika-ı Hümayün'ü kuran İtalyan Guisepppe Donizetti'dir. Ondan sonra yine uzun süre görevde kalan ve kendisinden sonra kurumun başına geçecek, Cumhuriyet Türkiye'sinin de önemli isimlerini yetiştirmiş olan ikinci İtalyan Calisto Guatelli'nin Osmanlı ve Türkiye Batı müziği tarihinde yadsınamayacak kadar değerlidir. Onların vesilesiyle başta geleceğin Türkiye'sinde kurulacak olan Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'nın temellerini atmış olan Muzika-ı Hümayün bandosu olmak üzere, müzik eğitiminin sürdürüldüğü saray okullarıyla, Osmanlı İmparatorluğu kendisine tamamen yabancı olan bir müzik kültürüne kapılarını açmış ve bu kültürün kendi topraklarında Batılı müzik adamlarının öncülüğünde gelişimine ön ayak olmuştur.

Bugünün Türkiye'sindeki Batı müziğinin kültürünün temelleri 19. yüzyıl Osmanlısında atılmış ve bu iki İtalyan müzik adamının bu konuda önemli rolleri olmuştur.

KAYNAKÇA

- Aracı, Emre. (2006). *Donizetti Paşa: Osmanlı Sarayının İtalyan Maestrosu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık.
- Aksoy, Bülent. (1994). *Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Aksoy, Bülent. (1999). Osmanlı Musikisi Geleneğinde Kadın. *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.10, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ata, Tayyazade Ahmet. (1876). *Enderun Tarihi*. C.3. İstanbul. R. A. Sevensil Saray Tiyatrosu s.4.
- Bilgin, Selçuk. *Piyano Eşlikli Marşlar*. İstanbul: Evrensel Müzikeyi.
- Çavdaroglu, Salih Zeki. Tanzimat Döneminde Müzik. <http://www.musikidergisi.net>. (E.T: 15.01.2010)
- Gazimihal, Mahmut Ragıp. (1955). *Türk Askeri Müzikaları Tarihi*. İstanbul: Maarif Basımevi.
- Gazimihal, Mahmut Ragıp. (1939). *Türkiye Avrupa Musiki Münasebetleri*. İstanbul.
- Hamsun, K., Andersen, Hans Christian. (2006). *İstanbul'da İki İskandinav Seyyah* (Çev: B. Gürsaler Syvertsen). İstanbul.
- Journal de Constantinople*, 21 Şubat 1856.
- Kahramankaptan, Şefik. (1998). *İsmet İnönü ve Harika Çocuklar*. Ankara: Ümit Yayıncılık.
- Küçük, Kemal. Bandolarda Senfoni Heyecanı. *Milliyet Gazetesi*. <http://www.milliyet.com.tr/content/muzik/20030916/turkiye/hab01.html> (E.T:17.12.2009)
- Sevensil, Refik Ahmet. (1970). *Saray Tiyatrosu*. Cilt: IV. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Tuğlacı, Pars. (1986). *Mehterhaneden Bandoya*. İstanbul: Cem Yayınevi.

SOSYO-KÜLTÜREL/SANATSAL VE İKONOGRAFİK BAĞLAMDA
GAGAVUZ TÜRK KİMLİĞİNİN GÖSTERGELERİINDICATORS OF GAGAVUZ TURKISH IDENTITY IN
SOCIO-CULTURAL AND ARTISTIC CONTEXT

Sibel KILIÇ*

Özet:

Her topluma olduğu gibi Gagavuz sanatına da kültürel birikimler ve tarihsel kaynaklar yön ve biçim vermiştir. Gagavuzların geçmişten günümüze değin çeşitli etkileşimler ile biriktirdiği ve günümüze taşıdığı kültürel değerler irdelendiğinde; soyut ve somut kültür unsurlarının, gelenekler, inanç sistemleri, Türklük unsurlarının göstergeleri ve ikonografik verilerden oluşan bir bütünü oluşturduğu görülmektedir. Tarih boyunca çeşitli toplumların egemenliği altında yaşayan Gagavuzlar, etkileşim içerisinde bulundukları hiçbir toplumun ve kültürün dominant özelliklerini taşımayıp, seçmeci bir yaklaşımla kendi özgün Türk kimliklerini oluşturarak, günümüze değin süregelen kesintisiz bir geleneğin devamını sağlamışlardır. Söz konusu geleneğin özünü ve Gagavuz sanatlarının genel karakteristiğini yaşamsallık güdüsü oluşturmakta olup, “Türklük” duygusundan hız almaktadır.

Genel olarak, hayvan ve bitki stilizasyonlarından oluşan motifler, yaşam biçimlerinin ve kültürel birikimlerinin bir uzantısı olmasının yanı sıra Türk-İslam resim geleneğinin de derin izlerini taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gagavuz sanatı, Gagavuz Türkleri, Gagavuz Motifleri, Hristiyan Türkler.

Abstract:

As with every society, Gagavuz art also have been directed and styled by cultural and historical resources of the society. When Gagavuz intercultural interaction and cultural accumulation examined, from past to this day, it will be noticed that abstract and concrete components which form the cultural axis is of “indication of Turkishness”, system of beliefs, iconographic indicators, traditions which in turn form one whole set of culture. The Gagavuz Turks have lived under the sovereignty of various nations throughout their history, and although interacted and influenced by dominant cultural elements of other nations and beliefs, they never have adopted the dominant features of influential culture and continued with their culture and traditions uninterruptedly. The essence of this mentioned tradition and general characteristic of Gagavuz art is formed by perception of life and

* Öğr. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi Teknik Bilimler Meslek Yüksek Okulu – İstanbul
skilic@marmara.edu.tr

instinct to survive and this idea must have been given momentum by their feeling Turkishness.

As Gagavuz culture was formed by combination of more than one culture and is a synthesis of cultures; this particular side is giving its own unique general characteristics. In general, motifs which are made of plant and animal stylizations are reflecting Gagavuz daily life as well as being an extension of Turk-Islam painting tradition.

Key words: Gagavuz Art, Gagavuz Turks, Gagavuz Motifs, Christian Turks.

Giriş:

Bir toplumun sanatı, tarih boyunca biriktirilen maddi ve manevi kültürel unsurların, çeşitli etkileşimlerle eklemlenerek çağa taşınan birikimlerin bileşkesidir. Felsefi hinterlandını din, gelenek ve mitolojik olgular üzerine yapılandıran sanat, kültürel interaksyonlar ile zenginleşerek bir sonraki çağa aktarılacak sureti ile milli kültür mirasını oluşturur.

Dinsel, sosyal, askeri ve sivil nişanlar olarak belli başlı sınıflar altında gruplayabileceğimiz motif, simge ve semboller, gösterge bilim bakımından oldukça önemli bir fonksiyona sahiptir. Özellikle din tandanslı imler, insanın iç ve dış baskı ve tehlikelerden korunma güdülerinden hız alan ve birçok sanat dalının doğuşuna ve gelişmesine kaynaklık eden oldukça önemli fenomenlerdir. Bu olgular, ilkel insanoğlunun tabiatın henüz anlayamayan vahşi ve ürkütücü koşullarına karşı, korunmak için sığındıkları büyüsel vurgularla doğrudan alakalı olup, tabiata hâkimiyet arzusunun dışı vurumunu ifade etmektedir. Bunların yanı sıra motifler; tarih boyunca toplumlar, gruplar ve bireyler arasında sözsüz iletişim unsurlarına dönüşerek, birbirleri ile olan ilişkilerini belli bir yapı içerisinde sistematize ederler. Çünkü motif, simge ve semboller, insanlar ve topluluklar arasındaki iktisadi varyasyonların imleri, fiziksel ve sosyal erk ifadesi, sınıfsal farklılıkların göstergesi, ulusal yapıştırıcı unsurların sembolleri olarak önemli misyonlar yüklenirler. Toplumların sanatsal formları; seyahatler, göçler ve çeşitli ticari ilişkilerle yoğunluk kazanan interaksyon sonucunda genişleyerek zenginleşmiştir.

Dolayısı ile ifade etmek gerekirse, sanatsal formlarda kullanılan motif simge ve semboller, kökleri tarih öncesine giden kültürel, sosyal, dini, felsefi ve mitolojik fenomenler olarak toplumların tarihine ışık tutan, görsel belgeler olup, formal süslemeci özelliklerinin ötesinde ikonik anlamlarla yüklüdürler. Sembol ile insan arasındaki korelasyon, tarih öncesi dönemlerden bu yana, biçimi ve içeriği zamana bağlı olarak değişse de, insanın olay, olgu ve nesneleri sembolleştirme eğilimi hiçbir zaman değişmemiştir. Semboller, sahip oldukları şifreli dilleri nedeniyle bir dizi sistematik yol ve yöntemler sonucunda deşifre edilirler. Kültürel sembollerin yaşam alanları oldukça geniş olmasının yanı sıra, aynı zamanda uzun ömürlü bir tabiata sahiptirler. Zira ifade ettikleri ve içerdikleri anlamlar, geçmişten günümüze

orijinalliklerini koruyarak ait olunan gelenek, yaşam biçimi, inanç sistemlerini yaşadığı coğrafyanın sunduğu olanaklar dâhilinde yansıtırlar.

1. Gagavuz Etimolojisi ve Tarihçesine Kısa Bir Bakış

Gagavuz dil, tarih, kültür ve folkloruyla ilgili çalışmalar yapan araştırmacılar, Gagavuz adının kökeni ile ilgili olarak çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. H. Namık Orkun, Müstecib Ülküsal, Stefan Mladenov, Ö. Lütfi Barkan gibi tarihçi ve araştırmacılar, Gagavuz adının “Gök-Uz/Oğuz”dan gelmiş olabileceğini ileri sürerler. Slav dillerinde ‘ö’ sesi olmadığı için bu ses ‘o’ya döner. Rusça’da ‘o’ sesi de ‘a’ olarak telaffuz edildiğinden Gök-Oğuz kelimesi Gag-o(ğ)uz olarak söylenmiştir. Azerbaycan Türklerinden Güllü Yoloğlu’da, Gagavuz etnoniminin, kelimenin Slav söyleyişinin etkisiyle Gagavuz şekline dönüştüğünü söylemektedir¹. Gagavuz kelimesi ile ilgili farklı bir açıklama da şudur: Adlarını “boş ağaç” anlamındaki ‘Kıpçak’ kelimesinden alan Kıpçak Türklerinin bir başka adı da, yine boş-kuru anlamıyla ilgili olarak ‘gaga’ olmalıdır. Gaga kelimesi ‘Gagavan’ etnik isminde de bulunur. Gagavan, Kıpçak asıllı olan Meşhet Türklerinin Posof ve Ardahan’da oturan kollarına Karşlıların verdiği isimdir. Bu verilerden hareket ederek, Gagavan ve Gaga kelimelerinin Kıpçak Türklerine verilen bir isim olduğu tahmin edilir. Buna göre Gagavuz, “Kıpçak Oğuz” demektir. Burada Oğuzların Kıpçaklarla karışmasından dolayı Gaga+Uz sözünün çıktığı da söylenebilir².

Ortodoks Türkler olan Gagavuzlar, Bizans kaynaklarında da 11. yüzyılda Tuna nehrini geçip Makedonya, Paristrione, Yunanistan ve Bulgaristan’da yerleşen Oğuz boyları olarak kaydedilmiştir. 11. yüzyılda Balkanlara göç eden Gagavuzlar, Ortodoks’luğu kabul etmiştir. Gagavuzlar 1346 yılında Dobruca’da bağımsız bir devlet kurmuştur.

Şekil 1: Gagavuz Bölgesi

¹ Harun Güngör ve Mustafa Arğunşah, *Gagavuz Türkleri: Tarih, Dil, Folklor ve Halk Edebiyatı*, Ankara 2002, s. 13, 14.

² Güngör-Arğunşah, *Gagavuz Türkleri*, s. 15.

14. yüzyılın ortalarında önemli bir tarım bölgesi olan Dobruca'nın neredeyse tamamı; Peçenek, Uz, Kıpçak ve Tatar halkları tarafından iskan edilmiştir. Bizans'ta taht kavgalarının şiddetlendiği ve Bulgaristan'ın siyasal bunalım içinde bulunduğu bu dönemde, Dobruca'da bağımsız Gagavuz devleti kurulmuştur. Bu devlet, 'Oğuz Devleti' ya da 'Dobruca Oğuz Beyliği' olarak isimlendirilmiştir. Bu devletin ilk başkenti Balçık (Karvun, Karbon) iken, daha sonra devletin başkenti Varna olmuştur. Bu devletin kurucusu, Hristiyan bir Kıpçak Türkü olan Balık Bey'dir. 1417 yılında Dobruca'nın Osmanlı hakimiyetine girmesi ile Gagavuz devleti sonra ermiş, bu ülkenin toprakları Osmanlı Devleti'nin Rumeli eyaletine dahil edilmiştir. 18. ve 19. yüzyılda Balkanlarda başlayan Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık mücadelesi veren Bulgarların baskısına dayanamayan Gagavuzlar, 1750-1846 yılları arasında Tuna nehri üzerinden Rusya'ya göç etmiş ve Tuna bölgelerine (1769-1791), sonra Besarabya'ya (1801- 1812) yerleşmişlerdir³.

2. Sosyo-Kültürel ve İkonografik Bağlamda Gagavuz Türk Kimliğinin Göstergeleri

Etimolojik olarak da Gagavuzların Türk kimliklerine ilişkin yapılan tespitlerin yanı sıra; dil, din, tarih, kültür ve sanat alanlarında da birçok Türklük unsurlarına rastlanmaktadır. Gagavuzların kim olduğu ve nereden geldikleri sorusu, çok uzun süreden beri pek çok araştırmacının üzerinde durduğu bir konu olmuştur. Ancak dil özelliklerinden hareketle, Gagavuzlar'ın; Peçenek, Oğuz ve Kumanlar ile Anadolu Selçukluları'nın Balkanlar'da oluşturduğu, Hristiyan Türklerden oluşan bir topluluk olduğunu söyleyebiliriz. Fakat kolayca anlaşılabileceği gibi, buradaki hâkim unsur Oğuzlar'dır. Dilleri incelendiğinde, Gagavuzca'nın tamamen Oğuz Türkçesinin bir kolu olduğu, Kuzeyli unsurların ise önemsenmeyecek kadar az olduğu görülmektedir⁴. Türkolog Moşkov'a göre de, Gagavuzların dili, Güney Batı Türk dil gruplarına Oğuzlar'a ait olup bu dile zamanla Rus, Moldovan, Bulgar ve diğer dillerin terimleri eklenmiştir⁵. Bugünkü milli kimliği oluşturan değerlere bakılırsa, Gagavuz Türklerinin geleneklerinde ve sözlü kültürlerinde Türklüğe ait değerlerin, çok zengin ve çeşitli olduğu görülebilir. Örneğin; 40 Meçik (Nevruz), Hederlez (Hıdırellez), Köroğlu, Aşık Garip, Arzu ile Kamber, Dengi Boz (Dede Korkut hikayelerindeki Kam Pürenün Oğlu Bamsi Beyrek Boyu), Canavar Yortuları (Bozkurt'un bir sembol olarak kutsanması), Şah İsmail (Bulgaristan Gagavuzları'nda) başta olmak üzere destanlar, türküler, maniler, Nasreddin Hoca fıkraları, "Söleyiş" denilen atasözleri, Türklerin ortak zenginliklerinden olup bu kültür varlıkları halen korunmaktadır⁶.

³ Fedor Angeli, *Oçerki istorii Gagavuzov potomkov Oguzov: seredina VII- načalo XXI vv*, Tiporg Centrala, Kişinev 2007, s. 243-263.

⁴ age., s. 12.

⁵ V.A. Moşkov, *Nareçiya Bessarabskih Gagavuzov (Bessarabiya Gagavuzlarının Konuşmaları)*, Akademi Yayınları, Kişinyov 1962, s. 202.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Atanas Manof, *Gagavuzlar: Hristiyan Türkler*, Çev. Türker Acaroğlu, Ankara 1939; Harun Güngör ve Mustafa Argunşah, *Gagavuz Türkleri: Tarih, Dil, Folklor ve Halk Edebiyatı*, Ankara 2002; Harun Güngör ve Mustafa Argunşah, *Gagavuzlar*, İstanbul 1998.

Yıllarca kendi dillerini sözlü halk edebiyatında yaşatan Gagavuzlar; Türk kimliklerinin yanı sıra, birlikte yaşadıkları Bulgar ve Molvan kültür geleneklerinin sentezi denebilecek çok kültürlü bir geleneği bir potada eritmek sureti ile, kendi içerisinde önemli bir istikrar ve süreklilik arz eden yapıya sahiptir. Asırlarca kendi kimliklerini yaşatmak için nesilden nesile dillerini, adetlerini, gelenek göreneklerini, tarihlerini, kültürlerini koruma ve gelecek nesillere aktarma gayretinde olmuşlardır. Öyle ki, büyük bir dirayet ve kararlılıkla oluşturdukları sentez kültürlerini yazılı, sözlü ve görsel yollarla sonraki nesillere iletmışlerdir. Tüm Avrupa ve Asya Türkleri arasında en iyi Türkçe konuşan topluluk olarak dikkat çeken Gagavuzlar, yaklaşık bin yıldır, Slavlar ile bir arada yaşamalarına rağmen, egemen kültürün etkisi altında yozlaşıp dağılmaksızın dilini, edebiyatını, kültürünü ve folklorunu özenle korumayı başaramışlerdir⁷. Öyle ki sonradan kabul ettikleri Hristiyanlık etkisi ile ön isimlerini bu dinin türettiği ortak arşivden seçmiş olmalarına rağmen Türk soy isimlerini çoğunlukla muhafaza etmişlerdir. Kendi bağımsız yönetimlerinin ardından Osmanlı hâkimiyetine giren ve birkaç yüzyıl bu şekilde kalan Gagavuzlar, bu sırada Osmanlı sahasında hâkimiyet kurma gayretinde olan Ruslar, ardından Yunan ve Bulgar kiliselerinin ve toplumlarının arasında sıkışıp kalarak Ortodoks kiliseler arasında paylaşılmışlerdir. Ruslar, Gagavuzları himayeleri altına alma; Bulgarlar ve Yunanlılar, Gagavuzları Türkleşmiş Rum veya Türkleşmiş Bulgar olarak değerlendirme çabaları içine girmişlerse de Gagavuzların kültür ve sanat ürünlerinde görülen bazı gösterge bilimsel formlar, ikonografik olarak irdelendiğinde bu çabaların amacına ulaşmadığını göstermektedir.

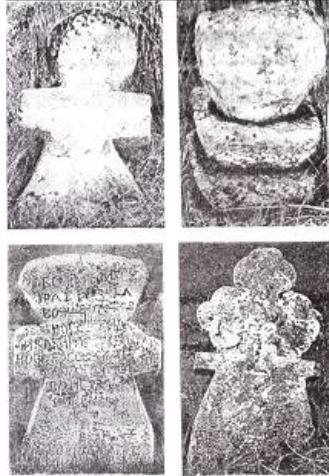
Gagavuzların Türk kimliğini ortaya koyan en önemli göstergelerden birisi, Coltay'daki eski mezar anıtların da görülen yazılardır. Bu mezarlarda, ölünün soyadı, kısa ismi, babasının adı, ölüm ve doğum tarihi belirtilmekte olup, bu yaklaşım en eski Türk geleneklerinden birine işaret etmektedir.

⁷ Orhan Türkdöğän, *Türk Tarihinin Sosyolojisi*, 2. bs., İstanbul 2004, s. 293.

Fotoğraf 1: Komrat Mezar Anıtı (Foto: Nina Petroviç- Phd. Alan Araştırması-2008)

Zira mezar taşlarında bulunan bu yazılar, Eski Türklerde kullanılan boy damgaları ile doğrudan ilintili olup ölen kişinin hangi boya, aileye ya da gruba mensup olduğunu belirten önemli nişanlardır. Ayrıca insan figürü şeklide biçimlendirilmiş mezarlar, eski Türklerde Slav ve Fars mezarlarında, mezar yerine insan figürü şeklinde dikilen heykelticiklerin bir uzantısı niteliğindedir⁸.

Fotoğraf 2: İnsan figürü şeklinde mezar taşları

(Stepan Stepanoviç, Kuroglo, Semeynaya Obryadnost Gagavuzov: v XIX-Naçale XX v. S.108)

Mezar anıtları, bir yandan Türklük ve İslamiyet unsurlarını içeren imler taşıırken, diğer yandan Hristiyan felsefesinin doktrinine ilişkin öğeleri de

⁸ Stepan Stepanoviç, *Kuroglo, Semeynaya Obryadnost Gagavuzov: v XIX-Naçale XX v. (Gagavuzların Ailevi Törenleri 19. Yüzyıldan 20. Yüzyılın Başına Kadar)* Ştintsa, Kişinyov 1980, s. 108-110

bünyesinde barındırmaktadır. Bu durumun, Gagavuzların Hristiyan ve İslam öğretilerinin özgün sentezinden oluşturdukları, kendilerine has inanç sistemlerinin bir tezahürü olduğunu söylemek mümkündür. Mezar anıtlar genel formları itibarıyla, dikdörtgen ve haç şeklinde olmak üzere ikiye ayrılmakta olup üzerlerinde farklı boy ve biçimlerde işaretlere rastlanmaktadır.

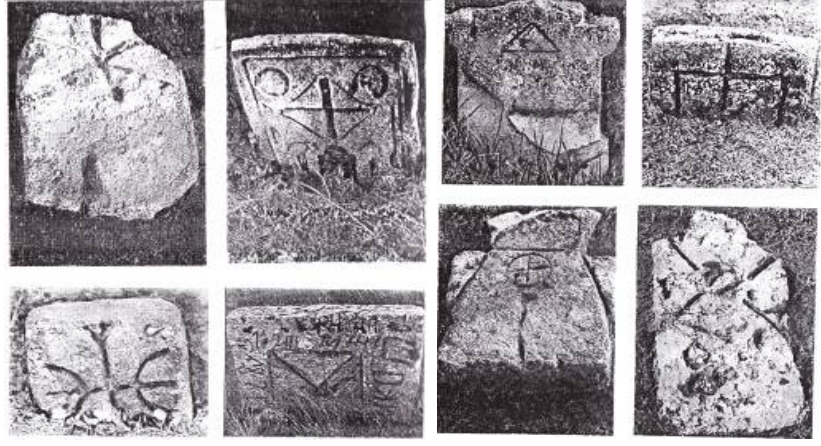
Çoğunlukla Coltay'da, eski mezarların üzerlerinde temel olarak kare, eşkenar dörtgen, haç, gamalı haç ya da çarpı işaretleri bulunmaktadır.

Fotoğraf 3: Komrat Mezar Anıtı (Nina Petroviç- Phd. Alan Araştırması-2008)

Söz konusu geometrik motifler ve sembolik ifadelerin dünya toplulukları arasında ifade ettikleri anlamların ara kesitlerini, “kozmik denge” oluşturmaktadır ki bu dengenin temel elementleri evrenin dört temel unsuruna işaret eden “hava”, “toprak”, “su” ve “ateş”tir. Büyüsel sembollerde kare ve eşkenar dörtgenlerin daha şematik ifadesi köşegen hatlarının oluşturduğu “+” ve “x” işaretleridir. Yatay ve dikey kolları eşit uzunlukta olan haç motifi, birçok Hristiyan topluluklarında bronz çağı başlarından itibaren kutsal kabul edilen bir simgedir. Bu sembolde negatif elementler olan “su” ve “toprak”, “yatay”; pozitif elementler olan “ateş” ve “hava”, dikey hatlarla ifade edilmiştir. Mezar taşlarında görülen üçgen biçimler, birçok Hristiyan kültüründe “kutsal üçlemeye” işaret eden önemli bir semboldür. Paleolitik çağlardan itibaren kadın üreme organının temsili formunu sembolize eden “üçgen”, av hayvanlarının neslinin çoğalması ve bereket büyüsü ile de alakalı olan dinsel ve büyüsel işaretlerdir. Kutsal üçleme Hristiyanlıkta, “Allah-Kutsal Ruh-Oğul” üçlemesi olarak yer almakta olup Gagavuzlarda ise söz konusu üçleme “trinity”, yani Ortodoksluktaki üçleme unsuru olarak kendisini göstermektedir⁹.

⁹ <http://www.meteoroloji.gov.tr/Gagavuz/tanitim.aspx>

Fotoğraf 4: Gagavuz Mezar Taşları (Stepan Stepanoviç, Kuroglo, Semeynaya Obryadnost
Gagavuzov: v XIX-Naçale XX v. s.108)

Gagavuzlarda günümüze kadar korunup yaşatılan bir gelenek ise, Müslüman Türklerde “Hıdırellez” günü olarak bilenen “Hederlez” günüdür. Tarım ürünlerinin ve yılın mahsullerinin bereketli olması için dualar edilen bu gün, 23 Nisan ile 6 Mayıs tarihleri arasında, yılın en mutlu ve en kutlu günü olarak karşılanır¹⁰.

Bulgar millî şair ve yazarı İvan Vazov (1850-1921), Gagavuzların giyim-kuşamında ve kız çeyizlerinde, geçmişte Türklerle ortak yanların olduğunu belirtmektedir¹¹. Giyim ve kuşamlarında kullanılan kıyafetlerin, gerek adlarında gerekse biçimlerinde verilecek olan örneklerden de anlaşılacağı üzere, eski Türk giyim ve kuşamları ile önemli benzerlik ve ortaklıklar görülmektedir¹².

¹⁰ www.gagavuzinfo.md

¹¹ Komrat kasabasında, 1971 yılında çekilmiş olan düğün fotoğrafının giyim kuşam itibarı ile Anadolu Türk kimliğini önemli ölçüde çağrıştırmakta olduğu görülmektedir.

¹² Hayriye Süleymanoğlu Yenisoğlu, “Bulgaristan Gagavuzları”, www.efrasayap.com.

Fotoğraf 5: Komrat Kasabası Düğün Töreni, 1971 (Nina Petroviç Albümünden)

Gagavuz erkekleri eskiden “götlü çaaşır” adı verilen geniş paçalı, gaytanla dikilmiş bir potur, “camadan” denilen bir tür ceket, yine “kontoş” denilen kısa bir ceket giyerlerdi. Ayaklarına “yemeni”, zengin olanlar ise çizme giyerlerdi. Başlarına takke, üzerine fes, onun üzerine de yazma sarmışlardır. Zamanla erkek kıyafetlerinde değişiklik olmuş, “tek götlü çaaşır” bırakıp, İzmirli Rumlardan aldıkları şalvarı giymeye başlamışlardır. Gagavuz kadınlar da don, gömlek, entari giyerler; boyunlarına “mamuka” denen bir boyun atkısı, şal atarlar; ayaklarına yazın terlik, kışın nalın giymeyi tercih ederler. Gagavuz kadınları da 20. yüzyılın ortalarına doğru şalvar giymeye başlamışlardır. Başlarına ise “tas-tepelik” denen ve fesin etrafına çeşitli ziynet ve süs eşyalarının takılması ile meydana gelen tepeliği kullanmışlardır¹³. Gagavuz toplumundaki geleneksel Gagavuz kadın kılık-kıyafetleri hakkında, araştırmacı K. İreshek ve Manov tespitlerinde, yörede genelde rengârenk ve alaca renklerden hazırlanan tunik görünümlü gömleklerin tercih edildiğini belirtmektedirler. Hanımların başlarında yazmaları ve fesleri eksik olmamaktadır. İreshek ve Manov’un tespitlerine göre Gagavuz hanımlarından kızlar, başörtülerinin açık renk olmasını tercih ederken evli ve yaşlı olanlar ise koyu renk başörtüleri takarlar. Gagavuzlar; kolsuz, el işlemeli ‘yelek’ adı verilen üstlük ve “çukman”, “ensiz çukman”, “kolsuz fistan”, “ensiz fistan” olarak adlandırılan kolsuz gömlekleri giymeyi tercih etmektedirler¹⁴.

Yine nazardan korunmak için nazar boncuğu takma geleneği, Müslüman Türklerde olduğu gibi Gagavuzlar arasında da yaygındır. Ayrıca Müslüman Türkler gibi Gagavuzlar da muska takarlar ancak dinleri gereği, muskayı bazen haçla birlikte bazen ise gömleğe veya şapkaya dikmek suretiyle kullanırlardı. Tütsüleme

¹³ Güngör-Argunşah, *Gagavuz Türkleri*, s. 99.

¹⁴ N. S. Derjavin, *Balgarskiye Koloni v Rassii*, Sofya, Sbornik Za narodnyy Umotvoreniye 1914, s. 85-90.

de, Türk halk inançlarında koruyucu ve görünmeyen zararlıların bertaraf edilmesi ile ilgili inançlardan birisi olup muhtemelen ateş kültü ile ilgilidir. Ateşin arındırıcı etkisi olduğuna inanılması sebebi ile insanların, evcil hayvanların, ev ve eşyaların “ateşten geçirilme” ritüeline tabi tutulması söz konusu olmuştur. Örneğin, bebek ziyaretinden sonra, bebeğin odası ve cenaze çıkan evde cenazenin bulunduğu oda tütsülenir. Ayrıca devlet erkânının da katılacağı bayram yerlerinde, meydanlar ve iş yerleri erken saatlerde tütsülenerek kötü gözlerden korunmaya çalışılırdı. Bunun yanı sıra pazar yerlerinde seyyar tütsücüler, buhurdanlar ile isteyenleri tütsülerlerdi. “Üzerlik” yakılması, kurşun dökülmesi hatta mum eritilmesi, “buhurlama” yöntemleridir. Hepsindeki ortak amaç, korumak ve kurtarmak olup Türk din ve inanışları ile ortaklıklarının önemli işaretlerini oluşturmaktadır¹⁵. Türk inançları ve gelenekleri ile benzerlik gösteren diğer uygulamalar ise şu şekilde cereyan etmektedir: Ebe, bebeği yıkarken -bilindiği gibi Türk dünyasının birçok bölgesinde, bebeğin ilk banyosu, doğumunun üçüncü günü yaptırılır- bebeğin banyo suyuna bir yumurta kırıldıktan sonra, bebeğin kol ve bacakları çapraz olarak çekilir, burnu sıkılır, bebek başından tutulup yukarı kaldırılırken, “aşağıda su, yukarıda köpük” denir. Daha sonra bebek yağlanır, ebe tarafından yün beleklerle belenir ve geline verilir. Bebeğin banyo suyu, kırk gün gül dibine veya elma, ayva fidanının dibine; kırkıncı gün ise dört yol ağzına dökülür. Banyo suyuna yumurta kırmak, gelin oğlan evinin eşiğinden ilk gireceği gün duvara yumurta vurarak kırmak, beşik ve bina nazarlıklarında koruyucu olarak kullanmak, Türk halk inançlarında oldukça yaygın olmasının yanı sıra elma, ayva ve gül ile ilgili inançlar da oldukça yaygındır. Elma bereketin, doğurganlığın simgesidir. Dedem Korkut ile Manas Ata Destanlarında kısır kadınlar döl tutması için “elmalı yerlerde yatarlar”¹⁶. Gagavuzların inanç sisteminde yer alan bu geleneksel motifler, bugün de uygulanmakta olup, Türk destan ve mitolojisinin önemli izlerini taşırlar.

Gagavuzların Hristiyanlığı, diğer Hristiyanlara göre oldukça farklı özelliklere sahiptir. Gagavuzlarda, Hristiyanlık ve İslamiyet pek çok bakımdan iç içe girmiş durumdadır. Hristiyanlıkta olmadığı hâlde kurban kesilmesi; fakirlere yardım edilmesi; hayır için yol, köprü, çeşme yaptırılması; ölülerin yıkanması; domuzun pis kabul edilmesi gibi konular, Gagavuzların dinî gelenekleri arasında yer alan İslamî unsurlardır. Gagavuzların duygu, inanç ve ibadet alanında yer alan bu yaklaşım ve davranışlar, Keykavus ve Sarı Saltık ile birlikte Dobruca’ya gelerek sonradan burada Hristiyanlaşan Türklerin İslamlıktan Gagavuz Hristiyanlığına taşıdığı unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Gagavuzlar da, Müslüman Türkler gibi cennet, cendem (cehennem), oruç, günaa (günah) terimlerini kullanırlar. Birlikte yaşadıkları Slavlar, Rumlar ve Romenler Tanrı için “Boje”, “Theos”, “Romn”, “Romnezeu” adlarını kullandıkları halde Gagavuzlar, “Allah” sözünü

¹⁵ Y. Kalafat, “Türk Halk İnançlarında Korunma ve Kurtulma Yöntemleri”, *Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni*, 12-13 Nisan 2001.

¹⁶ Y. Kalafat, “Alasya Türk Halk Kültüründe Elma; İnanç- Tedavi İlişkileri”, *İz Bırakan Kıbrıslı Türkler 2. Sempozyumu*, 12-14 Kasım 2001.

tercih ederler¹⁷. Kendi içerisinde geçişken esnek ve özgün bir yapıya sahip olan Gagavuz kültürü, söz konusu sosyo-kültürel bileşkelerin yanı sıra ilginçtir ki din konusunda da kendine özgü Hristiyan-İslam sentezinden oluşan bir yapı geliştirmiştir.

1800 km² yüz ölçüme sahip Gagavuz Yeri; arması, pasaportu, bayrağı ve marşı ile milli birliğe ve dolayısı ile milli sembol ve simgelere sahiptir¹⁸. 1990'lı yılların başına kadar Gagavuzlar tarafından siyasal sembol olarak üzerinde kurt başı tasviri bulunan, Türklerin geleneksel rengi olan gök mavisi renge sahip bir bayrak kullanılmıştır¹⁹.

Şekil 2: Gagavuz Bayrağı

Bu bayrak, halen Gagavuz Türklerinin geleneksel bayrağı ve arması olarak kalmakla birlikte bugün kullanılmakta olan bayrak farklıdır.

Bugün ise 31 Ekim 1995 tarihli, 2-IV/I numaralı Gagavuz Yeri Bayrağı hakkındaki yerel bir kanunla kabul edilen bayrak kullanılmaktadır. Bu bayrak, Gagavuz Yeri Özerk Yönetimi'nin resmi sembolüdür. Bayrakta yukarıdan aşağıya art arda sıralanan üç farklı renkten oluşan şeritler bulunmaktadır²⁰.

¹⁷ <http://www.meteoroloji.gov.tr/Gagavuz/tanitim.aspx>

¹⁸ <http://gagavuzia.md/pageview>

¹⁹ <http://www.ciok-maydan.ru/gerb.html>

²⁰ age.

Şekil 3: Gagavuz Yeri Bayrağı

Bayraktaki %60'lık bölümü kaplayan mavi renk, Türklüğü; %20'lik alanı kaplayan beyaz renk, eski Türklerde batıyı ve barışı; yine %20'lik alanı kaplayan kırmızı, serbestlik ve özgürlüğü; yıldızlar ise Gagavuz'un dününü, bugününü ve yarınını temsil etmektedir.

Gagavuz Yeri Arması, 28 Haziran 1996 tarihli 13-X/I numaralı Gagavuz Yeri Arması hakkındaki yerel bir kanunla kabul edilmiştir. "Gagavuz Yeri Arması"nın alt kısmında sarı renkte (altın sarısı) ve yarım daire şeklinde güneş doğmaktadır.

Şekil 4: Gagavuz Yeri Arması

Genel panonun iki yanına, simetrik bir şekilde milli motifler yerleştirilmiştir. Pano, altın sarı renkte başaklarla çerçevelenmiş olup bunlar Gagavuz Yeri bayrağı tarafından sarılmış ve bayrağı kucaklar bir şekilde tasvir edilmişlerdir. Alt kısımda, panonun sınırlarının hemen dışında sembolik tasvirler bulunmaktadır. Bu tasvirler, üzüm yaprakları ve salkımlarıdır. Panonun üst kısmına ise eşkenar üçgen şeklinde, altın sarısı renge sahip beş köşeli, üç yıldız yerleştirilmiştir. Bu yıldızlar, aynı zamanda Gagavuz Yeri'nin üç şehri olan Komrat, Volkanış ve Çadır-Lunga şehirlerini temsil etmektedir.

Gagavuzlarda kullanılan bir diğer sembol veya nişan, “Kutsal Fyodor” (“Святой Федор”) olarak bilinen semboldür.

Şekil 5: Kutsal Fyodor Arması

Şubat ve Mart aylarının ilk cumartesi günleri kutlanan “Kutsal Fyodor” günü, Gagavuzlar tarafından “Todor Günü” veya “Ao Tudor” olarak bilinmektedir. Bu günlerde tüm köylerde at yarışları düzenlenir ve gelenekselleşmiş bu durum kutlanır. Bu armada dikkat çeken at, Gagavuzların tarihsel süreç içerisinde at ile olan yakın ilişkileri ve buna bağlı olarak taşıdığı kutsal anlamlarla doğrudan alakalıdır. Zira 20.yüzyılın başından itibaren her evde 3 ya da 4 tane beslenen at, yaşam tarzlarının önemli bir parçasıdır. Bunun yanı sıra at üzerinde tasvir edilen erkek formları, şu tarihsel rutin enstantanenin simgeleşmiş bir karesi, Komrat armasında olduğu gibi sivil ve resmi nişanlarına malzeme olmuştur: Her sabah köyün delikanlılarının at üzerinde tarla ve arazilere köy içerisinde geçip giderken, kapı içi veya kapı dışında leğen içerisinde saçlarını yıkayan genç kızların leğendeki suyu atların arkasından serperler. Bu gelenek, atın gücüne sahip olunması ve saçlarının atların kuyrukları gibi gür ve güçlü olması temennisi anlamına gelmektedir²¹. Ata duyulan minnet ve sevginin bir uzantısı olarak, tıpkı Anadolu ve diğer Türk yurtlarında olduğu gibi onları damgalarlar. Bu damgalar, aynı zamanda doğrudan anlamı ile ilişkili olarak birer im niteliğini taşımasının yanı sıra, büyüselsel anlamlarda içererek onları çeşitli kötülük ve başlarına gelebilecek tehlikelerden korumak maksadına da yöneliktir. Söz konusu işaretler, geometrik olarak hayvanların arka butlarını dağlamak suretiyle yapılmakta olup bu gelenek, Gagavuzların Türk kimliklerinin önemli bir göstergesi olarak dikkatleri çekmektedir.

Gagavuzlar’da bayrak, evde düğün olduğunu belli etmek için evlerin çatısına asılır ve aynı zamanda evi kem gözlerden koruyan, uğur getiren ve bereketini artıran dinsel bir unsur olarak da dikkat çeker ki bu gelenek halen Anadolu’da süregelen bir gelenek olarak varlığını korumaktadır²².

²¹ Dıhanov, *age.*, s. 285.

²² Stepan Stepanoviç Kuroglo, *Semeynaya Obryadnost Gagavuzov: v XIX-Naçale XX v. (Gagavuzların Ailevi Törenleri 19. Yüzyıldan 20. Yüzyılın Başına Kadar)*, Ştintsa, Kişinyov 1980, s. 108-110.

Askeri ve sivil nişanların yanında, Gagavuzların hemen hemen tüm görsel halk sanatlarında yer alan hayvan figürlerini ikonografik olarak irdelemek gerekirse öncelikli yeri, kurt motifi almaktadır. Bu figür, Gagavuzların en önemli totemik unsuru olan kurt ile alakalıdır. Her yıl 27-28 Kasım ile 10-17 Aralık tarihleri arasında “Canavar Yortusu” (Kurt Bayramı) düzenleyerek, kutlama yaparlar. Bu bayramlarda otağlar kurup ata biner, kımızlar içip Türklüklerini yaşatmaya çalışırlar. Gagavuz erkeklerinin içinde, Oğuz Ata gibi Türk’e özgü bir tarzla bıyık bırakanlar da çoktur. Bu kültürün kökleri, hayvancılıkla uğraşan ve Türklerde olduğu gibi kurda oldukça önem veren Gagavuz atalarına kadar uzanmaktadır. Kurt, Gagavuzlarda hayvansal motifli sembollerden en sık rastlanılanıdır.

Şekil 6: Gagavuz Yeri Arması

Gagavuzlarda kendini gösteren kurt sureti -diğer Türk halklarında, hatta Kuzey Kafkasya halklarında olduğu gibi- iyilik esasıyla ilişkilidir. İyiliğin sembolü olan kurt figürü, tarım faaliyetlerinde bolluk ve bereketi artırmaya yönelik inançları içerisine barındırmaktadır. Örneğin Gagavuzlarda, ekim işlemi sırasında yolda kurtla karşılaşılması durumunda ekimin başarılı olacağına inanılır. Buna oranla tavşan; tam tersi, bolluk ve bereketi oldukça olumsuz yönde etkileyen, uğursuzluğuna inanılan bir hayvan olması dolayısı ile sanatlarına genellikle motif olarak yansımamıştır. Zira ekim esnasında tavşan görülmesi halinde, ekim işlemi bir sonraki güne bırakılacak kadar güçlü bir olumsuzluğu içermektedir²³.

Gagavuzlarda “kurt kültü”, arkaik saygınlığını ve önemini korumakta olup semavi bir kökene sahiptir ve eski inançları gereği öldürülüp yok edilemez. Çünkü kurt, Tanrı’nın yeryüzündeki vekilidir. Gagavuz peri masallarında onun geçmişteki izleri önemle korunmuştur. Kurt, Gagavuz mitlerine göre konuşmak, insanlara yardım etmek ve eski törelere uymayanları da cezalandırmak gibi erk ve yetkilere sahiptir.

²³ “Kult volka u gagavuzov”, agm.

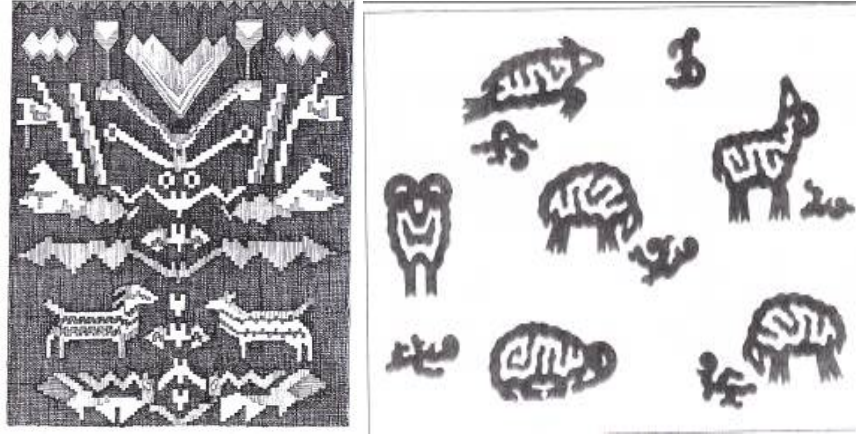
Gagavuzlarda “kurt” kelimesini doğrudan kullanmak bir tabudur. Bunun için kurda, “Canavar”, “Yabani”, Bozkumi”, Bozbey” gibi farklı isimler verilir. Bu yasağın temelinde, “isimle cismin bütünlük gösterdiği” fikri yatmaktadır. Yani kurdun ismi söylendiğinde, kendisinin ortaya çıkma durumu ile ilgilidir. Anadolu Türk halk deyişleri arasında da Gagavuzların bu deyişine ve inanışına benzer olan, “İti an çomağı hazırla” deyişimi bulunmaktadır. Gagavuzlarda bu inanışın ortaya çıkması, halkın tarımla uğraştığı dönemde edindiği bilgilerle bağlantılıdır. “Kurt kültü”nün temelinde totemik bir mana yatar. Bu görüş, Türk ve Moğol halklarında geniş bir şekilde yaygınlaşmıştır. Ne var ki Gagavuzların “kurt kültü” anlayışında, diğer Türk halklarından ayrılan birkaç nokta bulunmaktadır. “Kurt kültü”, semavi bir kökene sahip (koruyucu-kurt) bir varlık olarak kabul edilmekle birlikte, Gagavuzlarda atalarının kurttan geldiğine dair bir mit ya da efsane bulunmamaktadır. Dolayısı ile Gagavuzlarda “kurt totemi”, yaradılış kozmolojisi ile ilgili olmayıp Türklerin “kurttan türeyiş” miti ile de doğrudan ilişkisi bulunmamaktadır²⁴. Ancak birçok Türk topluluğu ve Kafkaslarda da olduğu gibi kurt, totemik bir mana taşıyıp korunma anlamında önemli bir tinsel sığınma alanı oluşturmuştur. Kurt dişi, bu bağlamda bir tılsım objesi olarak çocuklar ve yetişkinler tarafından büyüsel ve koruyucu maksatlarla taşınmıştır. Salgın zamanı bu tılsımlar, evcil hayvanların da boyunlarına asılmak suretiyle koruyucu gücünden faydalanılmak istenmiştir. Kurdun dişlerinin yanı sıra derisi de aynı amaçlara yönelik olarak özenle korunmuştur²⁵.

Kurta ilişkin inanışlar, ayrıca halk arasında bireylerarası iletişimde güven telkini olarak da “Kurt adına yemin ederim” şeklinde kullanılmış olup günlük hayatta sık tekrarlanması sebebi ile insanların bilinçaltlarına sıkı sıkıya yerleşen totemik bir kavrama dönüşmüştür. Gagavuzların, Türk ve Kafkas topluluklarında olduğu gibi, hayvancılığa önemli ölçüde bağlı olan yaşam biçimleri, kültür ve folklorlarında hayvan simge ve motiflerine sıklıkla yer vermelerine neden olmuştur. “Kurt kültü”, esasında tüm Avrupa halklarında da kendine özgü biçimlerde bulunmaktadır. Kurt, birçok hayvan içerisinde gücü ve organize hareket yeteneği ile dikkat çeken bir hayvandır. Kurdun, tehlikesinden korkulan ve gücünden faydalanılmak istenen bir hayvan olması sebebi ile henüz savunmasız olan ilkel insanoğlu, kurda hükmetmenin ve gücü ile başa çıkmanın yolunu ona totemik manalar yüklemeye bulmuştur. Bu nedenlerledir ki kurt, hemen hemen tüm topluluklarda kendi içerisinde farklılaşan şekillerde de olsa önemli bir kült hayvanıdır.

Gagavuz sanatlarında uğur ve bereket için kullanılan diğer hayvansal kaynaklı motifler, keçi, ayı, nadir olarak da koyun motifidir. Bu figürlerden oluşan maskeler, yeni yıl ritüellerinin temel malzemeleri olarak dikkat çekmekte olup yeni yılın dilenen tüm olumlu dileklere vesile olması umulur.

²⁴ Elizaveta Nikolaevna Kvilinkova, “Klyanus imenem volka, ‘Volçi Prazdniki’ u gagavuzov” (Gagavuzlarda Kurdun Adına Ant İçme ve Kurt Bayramları), *Nezavisimaya Moldova*, 15 Kasım 2000, s. 4; “Kult volka u gagavuzov” (Gagavuzlarda Kurt Kültü), *Jurnal MISL* Kişinyov, No: 2, Ekim 2000, s. 83-85.

²⁵ V. Dihanov, *Obradı i Traditsonno Duhovniy Kultury Gagavuzov*, Odessa 1999, s. 280.

Şekil 7: Gagavuz Sanatı Hayvan Motifleri

Zira özellikle keçi, tabiatın diyalektik döngüsüne vurgu yapmak adına doğum, ölüm ve yeniden dirilişin sembolü olarak kullanılıp yaşamın sonsuzluğuna işaret etmektedir²⁶. Batı Türkistan'da yaşayan Oğuz boyları takılarının bazılarında, yaban keçisi boynuzu motifleri, koruma ve bereket büyüsü amacıyla kullanılmakta; Kazak ve Kırgız Türklerinin "Ovul Örnek" adını verdiği geyik ve yaban keçisi boynuzlarının stilizasyonu ile yapılmış desenler, keçe yaygılar, giysiler ve takılar üzerinde bereket büyülerini olarak yer almışlardır. Bu nedenle Gagavuz sanatı için keçi motifi özel bir yere ve öneme haiz olup birçok sanat alanında tema olarak ele alınmıştır.

Sonuç:

Avrupa ve Asya'da yaşayan tüm Türk ulusları arasında istisnai bir grup oluşturan Gagavuz Türkleri, Hristiyan olmaları sebebi ile ümmetçi anlayışa sahip Türkler tarafından yadsınmış, Yunanistan ve Bulgaristan gibi radikal Balkan ülkeleri tarafından ise asimilasyon politikasına maruz bırakılmaya çalışılmıştır. Tüm bu olumsuz tutumlara karşın, Gagavuzların Türk kimliğini kabul edip benimseyen tek olumlu ve yapıcı yaklaşım, Türk milli bilinç ve şuuruna sahip kesim tarafından ortaya konmuştur.

Gagavuzlar Türklüklerine yüzyıllardır sahip çıkmak suretiyle soydaşlarına, dinsel farklılıklarına rağmen Türk kimliği ile varlıklarını ispat ederek korumaya çalışmışlardır. Diğer taraftan aynı amaçla, etnik farklılıklarına rağmen, sahip oldukları ve yaşadıkları topraklarda edindikleri inanç ve kültürlerine de aynı ölçüde sahip çıkarak Müslüman olmayan uluslara karşı da büyük bir dirayetle mücadele vermektedirler. Bu nedenle Gagavuzlar, güçlü bir milli aidiyet duygusu içerisinde yüzyıllardır, gerek yazılı gerekse görsel kaynaklarında, dolaylı yada dolaysız, Türk

²⁶ Elizaveta Nikolaevna Kvilinkova, "Yeni Yıl: En Neşeli Bayram"(Noviy God-Samyy Vesely Prazdnik), <http://turkolog.narod.ru/info/1239.htm>.

kimliklerine açık vurgular yapmışlardır. Yazılı kaynaklarda doğrudan yapılan bu vurgular, görsel kaynaklar olarak kabul edilen sanatsal yüzeylerde simge, sembol ve motif olarak kullanılmış olup bu işaretlerin, ikonografik bilgiler ışığında çözümlemelere tabi tutulması mümkün olmaktadır. Yapılan çalışmanın sınırları içerisinde incelenen Gagavuz sanatlarına ait belli başlı motif simge ve sembollerin ikonografik açımları, Gagavuz kültür tarihinin derinliklerine ve inanç sistemlerine dayanmaktadır. Dil, din ve kültür bakımından yaşanan coğrafya ve etkileşimde bulunmak durumunda oldukları toplulukların, direkt ya da dolaylı etkilerine rağmen, kendi içerisinde istikrarlı ve muhafazakâr bir yapı arz etmektedir. Birçok toplulukta geleneksel sanatlar, eski anlam ve önemlerini yitirmelerine rağmen, Gagavuz sanatkâr ve zanaatkârları öz kültür ve geleneklerini, özgün yapısını ve Türk kimliklerini korumak suretiyle sürdürmeye devam eden dirayetli ve istikrarlı bir topluluktur.

TÜRK ŞAMAN GİYSİLERİNE SEMANTİK YAKLAŞIM

SEMANTIC APPROACH TO THE TURKISH SHAMANIC COSTUMES

Sibel KILIÇ*

Özet:

Rusya sınırları içerisinde olan Sibiryâ bölgesi geçmişten günümüze önemli Şamanlık (Kamlık) verilerini barındırmakta olup bu bölge, klasik literatürde Türk Şamanlığının en önemli merkezini oluşturmaktadır. Ele alınan konu, bu bölgede yaşayan çok sayıda topluluk içerisinde, Türk Şaman kültürüne dâhil olan ve tüm bölgenin ana tasarım tarzlarını yansıtan belli başlı kabileler ile sınırlandırılmıştır ki bunlar; Altaylar, Yakutlar, Hakaslar, Tuvalar, Tofalar, Dolganlardır. Babadan oğula miras yolu ile ya da “çağrı yöntemi” ile devredilen, kutsal bir kült eşyası kabul edilen Şaman giysileri, kozmik ve sınır ötesi âleme taşıyan bir araç olup onu toplumun diğer üyelerinden ayıran ve izole yaşam tarzlarının bir göstergesi olan bir nişandır.

Giysilerin tasarımlarının bütününe bazen gök hayvanı olan kuş, bazen ise yer hayvanı olan geyik, mus, ayı hâkimdir. Ancak gök ve yer hayvanlarının birlikte temsil edildiği tasarımlara da rastlanmaktadır ki bu en eski Türk Şaman kostümlerinin esasını oluştururlar.

Tek başlarına dinî bir kozmografi oluşturan Şaman giysilerinde, biçim ve tasarımın birbirinden farklı kavramlar oldukları görülmektedir. Biçim, Şaman giysisinin anlam boyutu ile tasarım ise form ile alakalıdır. Dolayısı ile biçim Şamanik insanın simgesel anlatımı olan gök ve yer hayvanının biçimleridir. Oysa tasarım zaman içerisinde gerek işlev gerekse mana olarak farklı anlamlar yüklenen ve etkileşimler sebebi ile değişime uğrayan bir yapı arz ederler. Sokulan yeni formlar ve oluşturulan tasarımlar bize Şamanlık sisteminin millî gelişimini göstermektedir.

Geçmişten günümüze din olup olmadığı tartışıla gelen Şaman giysileri diğer dinlerin ve çeşitli toplulukların baskısı altında ve her toplumda görülen kültürel yozlaşmadan nasiplerini alarak geleneklerinden önemli ölçüde uzaklaşmışlar eskiye oranla önemlerini ve orijinalliklerini kaybetmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Şaman, Şamanizm, Şaman Kostümü

Abstract:

Siberian region being within Russian borders is host to important Shaman data from past to this date, and forms the most important region for the “Turkish Shamanism”. The subject under examination addresses main design types that reflect the style of the region and among many tribes; those which had been selected are qualified within Turkish

* Öğr. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi TBMYO Kuyumculuk ve Takı Tasarımı – İstanbul
skilic@marmara.edu.tr

Shaman cultural criterion and they had been limited to some major tribes which are: Altai, Yakut, Hakas, Tuva, Tofa and Dolgan tribes.

The Shaman clothing which passes from father to son through inheritance or “Call Method” has been considered a form of sacred cult articles which were accepted as cosmic accessories that would transfer one into another universe which in turn has separated the owner from the rest of the members of the community and became the symbol of their isolated lifestyle.

Almost all decorative elements of their clothing are consist of either aerial animals “Birds” sometimes ground animals such as deer, moos or Bear. However, it is possible to come across Shaman clothes designs which depict both aerial and ground animals together which form the basis of the oldest Turkic Shaman costumes.

Style and design have been noticed as different concepts in Shaman costumes which form a religious cosmography when stood alone. As style is to do with “expression” side of the shaman’s dress, design is related to “the form” of it. Based on this, style is developed in a way which is in symbolic expression of shamanic person these are shapes of aerial and ground animals. However, the design reflects the signs of modification either on the basis of functionality or meaning throughout the time due to interaction. New forms being added and new designs being made indicates us the national development of system of shamanism.

Shamanism that still has been on the forefront of a debate whether it is a religion or not, under oppression of other religions, shamanic costumes also have been influenced by cultural corruption which was seen almost in every society by significantly deviating from their traditions, in comparison to the past they have lost their authenticity and importance.

Key words: Shaman, Shamanizm, Shaman Costumes

Giriş

Dünya literatüründe tabiata ve tabiatüstü varlıklara tapınmanın genel adı olan Şamanizm¹; dünyanın birçok bölgesinde varlık gösteren ve oldukça geniş uygulama alanı bulan dinî bir inanç sistemidir. Etnoğrafik, folklorik ve arkeolojik çalışmalar en ilkel dinlerin Şamanizm içinde değerlendirilebileceğini göstermekte olup Paleolitik Çağ’dan bu yana rastlanmaktadır².

¹ Tungusça’da Şaman, coşkun, kendinden geçmiş insan anlamına gelmektedir. Rusça kanalından tüm Sibirya’ya yayılmış, daha sonraları da Batı Avrupa dillerine girmiş enternasyonal bilimsel bir terim olmuştur.

² Abdülkadir İnan, “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, *Türkler*, Ankara 2000, C. 3, s. 396.

Fotoğraf 1: Altaylar, Karakol’da bulunan mezar levhası üzerinde Şaman tasviri, MÖ 2000.

Eski Sovyet şimdiki Rusya sınırları içerisinde olan Sibirya bölgesi geçmişten günümüze önemli Şamanlık (Kamlık) verilerini barındırmaktadır. Türk Şamanlığı konusunda klasik literatür çoğunlukla Sibirya üzerinde odaklanmıştır. Dünyanın birçok ülkesinde varlık gösteren Şamanların ayrıca; Kuzey ve Güney Amerika, Avustralya, Endonezya, Güney-Doğu Asya, Çin, Tibet ve Japonya’da yoğunlaştığı bilinmektedir. Şamanlık sisteminin ülkeler ve bölgeler arası farklılıklarının yanı sıra aynı bölgenin değişik halkları arasında da farklılıklar görülmektedir. Konumuzun sınırlarını çizen Sibirya bölgesi Türk Şamanlarının farklı topluluklarında olduğu gibi kostüm biçimleri ve eklerinin semantik yorumlarında bazı ayrılıklar söz konusu olmaktadır³.

Türk topluluklarının inanç dünyalarında ve yaşamlarında önemli ölçüde yer alan Şamanlar; arkaik, dinî-mistik-sihri bir otorite tipini temsil eder⁴. Kimsenin göremediğini gören anlayamadığını anlayan insani güçlerle mümkün olmayan doğaüstü yeteneğe sahip Şamanlar kozmik hafızada saklı olan gizil bilgilerin yaşatılmasını ve insanlara ulaşmasını sağlarlar. Bu fonksiyonların yanı sıra insanların bizzat fiziksel esenliğinden de birinci derecede sorumludurlar. Toplumun inanç ve görüntüler dünyasını düzenleyen, iki dünya arasında kendine özel metotlarla ilişki kuran, makro- kozmosla mikro- kozmos arasındaki dengeyi korumakla yükümlü Şamanların bunlar dışında birçok görevleri bulunmaktadır.

³ Resmi kayıtlarda Sibirya bölgesinde yaşayan Türkler Hristiyan olarak değerlendirilmesine rağmen özellikle kırsal kesimde Türk Şamanist kültür hâlen canlı olarak sürdürülmektedir.

⁴ Harun Güngör, “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, *Türkler*, C. 3, Ankara 2000, s. 265.

Bunlar; ⁵ büyü yapmak, hastaları iyileştirmek, gaipten ve gelecekte haber vermek, tabiat kuvvetlerini istediği gibi yönlendirmek, ateşe hükmetmek, yenmiş hayvanı kemiklerinden tekrar diriltmek, kadın-erkek müşterek ayinler yapmak, tahta kılıçla savaşmak, kötü ruhlardan insanları ve hayvanları korumak, ölünün ruhunu öteki dünyaya nakletmek, kısırlığı yok etmek, bol avlanmak, gelecekte haber vererek tedbir alınmasını sağlamak, kayıplardan haber vermek, kurban sunmak, ritüeller düzenlemek bunlardan bazılarıdır⁶.

Şamanlık sisteminin özünü ve temelini, bedeninin kozmik anlamları ve işlevleri oluşturmaktadır. Birtakım simgesel eylemler ve fiziksel edimler vasıtası ile ölüp dirilme insiasyonu sonucunda; yaşama yeniden doğma hissi yaşayan Şaman erkek ya da kadın olabilmektedir. Şamanlar; yüksek haz heyecanı ile kendinden geçiş hâlleri içinde (extase-ecstasy)⁷ ruhları bedenlerinden ayrılarak göğe yükselebilmek, yeraltına inebilmek ve bu sayede dünya ile öteki dünya arasında köprü kurup tercümanlık yapabilmek gibi kozmik güç ve yetilere sahiptirler. Bu yönü ile onlar toplumun herhangi bir bireyi değil seçilmiş ve özel statüye sahip kişileridir.

Erkekler gibi kadınlar da Şamanlık yapabilmelerine rağmen yetki ve otoriteleri erkeklere göre daha sınırlıdır. İster kadın, ister erkek olsun Şamanlık bir tür kaçınılmaz yazgıdır. Şamanlık toplumda bir tercih sebebi değil, maddi ve manevi külfetlerinin ağırlığı ve zorluğu sebebi ile kaçınılan bir durumdur. Buna rağmen Şaman olmanın reddi ya da tam tersi tercih yoluyla edinilmesi söz konusu değildir⁸. Şamanlık vasfına iki şekilde sahip olunur ki bunlardan birincisi, kalıtsal aktarım diğeri ise kendiliğinden gelen bir iç çağrıdır. Şamanların bedenlerinde sıradan insanlarda görülmeyen farklılıklar mevcuttur. Vücudun herhangi bir yerinden , “oyban” denen ve karında bulunan “kieli” denen özel delikler bulunmaktadır. Bu delikler bir ya da birden fazla olabilen, Şaman’ın bıçak, hançer, kılıç gibi delici aletlerden etkilenmediğini ispat etmek için var olan özel bir ayrıcalıktır⁹.

Şamanik dünya görüşüne göre insan vücudu evrenin küçük bir modeli olup bütün enerji kaynaklarını da yansıtmaktadır. Bu nedenle vücudun tam olarak kavranması adayın Şaman statüsüne geçişi sırasında başlar. Ölüp dirilişin ardından ruhlardan terbiye alan Şaman fiziksel değil metafizik beden ile iletişime geçer. Şaman olma sürecinde adayın semavi karısı olarak bilinen ruhlarla cinsel ilişkiye girmesi, kadın cinsel organının mitolojik anayı simgelemesi ve mistik bir anlam taşıması önem kazanmaktadır. Şamanların cinsiyet değiştirmesi Şaman statüsü ile bağlı kodlardan biri olup homoseksüelizm ile ilişkisi yoktur. Onların kadına dönüşmeleri ve doğurmaları ve bir müddet sonra yeniden erkek doğmaları ile ilgili travestime ilişkin efsaneler, mistik mana ile ilgilidir. Ruhları esinlendirmek için

⁵ Fuzuli Bayat, *Ana Hatları ile Türk Şamanlığı*, İstanbul 2006, s. 22-23.

⁶ Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İstanbul 2003, s. 141.

⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2003, s. 300.

⁸ Kemal Tayfur, “Gök Yolunun Kamları Altay Şamanizmi”, *Atlas, Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi*, S. 92, Kasım 2000, No: 2000/11, s. 92.

⁹ Fuzuli Bayat, *Ana Hatları ile Türk Şamanlığı*, İstanbul 2006, s. 34, 35.

erkek Şaman kadın elbisesi giyer ki buna transformasyon denir. Söz konusu mistik travestizm; insanla bağ kurmada önemli bir aşama oluşturan, kadınlık ve erkekliği; transandantal aşkın birliğe ulaştırmakla ölçütlerinin ve boyutlarının aşılabilirliğine dair olan inançtır. Bu nedenle Şaman travestizmini kadın ile erkeğin aşkının birlikteliği, erkek ile kadın dünyası arasındaki sınırların aşımı, metamorfik olarak ruhlarının dünyasına adaptasyon yani “göçürme” olarak yorumlamak yerinde olmaktadır¹⁰.

Bütün Şaman toplumlarında olduğu gibi Türk Şamanlarında da giysiler biçim ve anlam itibarı ile dinsel bir kozmografya oluşturlar. Giysiler ve eklerinin biçimsel ve semantik değerlendirmesine geçmeden önce Türk Şamanlarının en yoğun olduğu bölgeden ve Türk Şamanlığının genel vizyonundan bahsetmek gerekirse; Türk Şamanlarının en yoğun olduğu bölge Sibirya’dır. Sibirya; batıda Urallardan güneyde Altay Dağlarına ve kuzeyde Buz Denizi’ne kadar uzanan tundralarla, ovalar ve dağları içine alan bir bölgedir. Bu bölge ayrıca Türkçe konuşan Kırgız, Yakut, Uygur Altaylarını ve Tunguzca konuşan komşu kabileleri de içine almaktadır¹¹. Bu bölgede yaşayan çok sayıda topluluk içerisinde Türk Şaman kültürüne dâhil olan ve tüm bölgenin ana tasarım tarzlarını yansıtan belli başlı kabileler ile konu sınırlandırılmıştır. Bunlar; Altaylar, Yakutlar, Hakaslar, Tuvalar, Tofalar, Dolganlardır.

Eski tarihlerden beri dinlerin temsilcisi olan kişileri diğer insanlardan farklı kılan özel kıyafetler taşımak bir gelenek hâline gelmiştir. Geleneğe uygun bir giysi hazırlamak oldukça maliyetli olması sebebi ile ruhların özel izinleri ile birkaç yıl cüppesiz ayın yapılması mümkündür¹². Giysiler genel olarak değerlendirildiğinde derecelere göre farklılıklar gösterirler. Yeni bir Şaman, alın bağı ya da göz maskesi, kuşak ve kısa şal türü atkı takar. Dereceleri ve seviyeleri arttıkça kıyafetler ve aksesuarlar değişir. Fakat derece ve seviyenin zamana bağlı mutlak değişimi şart değildir. Bazı durumlarda Şaman’ın derecesi ve seviyesi dolayısı ile kıyafeti ölene dek aynı kalır. Derece artışı söz konusu olduğunda eski giysiler anlamını yitirirler. Eskileri kullanmaya devam edip etmeme kararı kendisine ait olmayıp üst derece Şamanlar tarafından karar verildikten sonra eskileri alınıp yerlerine yenileri verilir. Bazı toplumlarda hiçbir Şaman üst derece giysiye sahip değildir¹³.

Türk Şaman giysilerinin önemli özelliklerinden biri kadın ve erkek Şamanlarının elbiseleri arasında üzerlerindeki süs unsurları dışında fazlaca fark olmamasıdır. Bu süs unsurları bazen saç örüğü, bazen ise boncuk gerdanlık ya da kızlara özgü başlıklardır. Türk Şaman’ında genel olarak bulunması gereken giysiler vardır. Üzerinde demirden levhaların ve mitolojik hayvanların temsil edildiği

¹⁰ Fuzuli Bayat, age., s. 108-112.

¹¹ Nevill Drury, *Şamanizm*, İstanbul 1996, s. 36.

¹² Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 2000, s. 92.

¹³ Akademia Nauk Soyuzu Sovetskix Sosialisticheskix Respublik, Institut Etnografi imeni N. N. Mikluho Malaya *Religioznye Prdstavleniya i Obryady Narodov Sibiri ve XIX-Naçale XX Veka*, "Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii, Izdatelstvo Nauka, Leningradskoe Otdelenie 1971, s. 5-6.

figürlerin bulunduğu bir cübbe, demir ya da bakırdan göğüslük, ruhlar âlemine kendi içsel ışığı ile gidebilmesi için gözlerini bağlayabileceği mendil, çingiraklı omuz atkısı, hayvanın boynuzları da dâhil olan kafa derisinden yapılmış başlık, hayvan pençeli ayakkabı iki ya da beş parmaklı eldivendir. Sayılanlar bir Şaman giysisinde olması gereken ekler olmakla beraber eklerde bazı fazlalık ya da eksiklik bulunması elbisenin anlam ve işlevine yönelik sakınca oluşturmaz. Sibiryâ'nın hemen hemen tüm halklarında günlük kıyafetler ile Şaman'ın özel kıyafetleri birbirinden farklıdır¹⁴. Her ne kadar kabileler arasında birtakım farklılıklar söz konusu olsa da Şamanlığın gücünün ölçüsünü her zaman kıyafet zenginliği ve bütünlüğünde aramak gerekir.

1. Türk Şaman Giysilerinin Hazırlanması

Cüppenin kesiminden dikimine, eklerinin tamamlanmasına kadar geçen her bir aşama tesadüfî ve keyfî bir uygulama olmayıp birtakım kural ve kaideleri beraberinde getirir. Şaman'ın nadiren kendi elleri ile hazırladığı giysiler çoğunlukla bir toplumun kolektif bir çabası sonucu oluşmuş, döneminin dinî ve estetik düşüncelerini yansıtır. Oldukça zor ve titiz çalışmaların ürünü olup büyük bir itina ve temizlik anlayışı içinde hazırlanırlar. Bu işlemlerin gerçekleşme aşamasında ahlak kurallarına sıkı sıkıya riayet edilir. Cüppe hazır olunca Şaman giysisinin ruhlar tarafından onaylanması için giysinin tasdik edilmesi anlamında “manyak takdis etme”, “manyak arüle” denen bir tür ayin yapılır. Beğenilmemesi ya da eksik görülmesi hâlinde giysinin eksikleri telafi edilir¹⁵. Şaman elbisesinin hazırlanması oldukça pahalıya mal olmaktadır. Bir giysinin hazırlanma bedeli 80-100 ruble arasındır. Bu da Altay Şaman'ın servetinin önemli bir kısmını oluşturur. Maddi yönü ile orta direk diye niteleyebileceğimiz bir Şaman'ın giysisini hazırlaması üç yılı alırken, yüksek gelire salıp olan Şaman'ın giysisini hazırlaması iki ya da üç ayı almaktadır. Bütün ayrıntıları ile Şaman'ın hizmetinde bulunduğu ruhların verdiği talimatla eş, dost ve akrabaların desteği ile kadın tarafından dikilirler. Şaman'ın kendi ailesine mensup kadınlar ve komşu kadınlar yardım eder. Genellikle bu sorumluluğu tecrübeli (us kiji) kadın üzerine alır ve başkalarına rehberlik eder. Giysinin her parçası önce ayrı ayrı hazırlandıktan sonra birleştirilir¹⁶.

Şaman giysisinin hazırlanmasında kullanılan malzemeler son derece önemlidir. Genellikle sığır, maral ya da mus nadiren ise ayının (kuzeyde yaşayan sığıra benzeyen bir kara hayvanı) bütün bir derisi kullanılarak hazırlanır. Bazı Şamanlar buzağı derisini tercih ederken Yakut ve Altay Şamanları tay ve kuzu derisini tercih etmişlerdir. Giysinin kürklü kısmı iç tarafta deri kısmı dışta kalacak şekilde oluşturulması tasarımın karakteristik yönlerinden birini oluşturmaktadır.

¹⁴ Akademia Nauk Soyuzu Sovetskix Sosialisticeskih Respublik, İnstitut Etnografi imeni N. N. Mikluho Malaya, age., s. 7.

¹⁵ Abdülkadir İnan, *Şamanizm*, Ankara 2003, s. 91.

¹⁶ Abdülkadir İnan, “A. V. Anohin, Altay Şamanlığına Ait Maddeler”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. 1, Ankara 1998, s. 438.

Giysinin ilk aşaması olan kesimin beş ayrı türü bulunmakta olup kabileleri birbirlerinden ayırmayı sağlayan bir zemin oluşturlar. Bunlar Türk ve Moğol Şamanları da dâhil olmak üzere şunlardır;

a. Bütün hayvan derisinden kesilmiş, yalnızca kolların dikilmesi için açılmış delikler mevcuttur. Bu tür giysiler (manyaklar) Selkuplarda, Ketlerde, Entlerde, Nınganasınlarda, Dolganlarda, Sım Evenklerinde, Tofaların ise bazı kavimlerinde görülmektedir.

b. Bu grup giysiler ilk gruptakiler gibi düz değil iki yandan eğimli olarak kesilirler. Bu kesimle aşağı doğru genişleyen cüppe belden kemer ile bağlanır. Bu tarzı Vilüy Evenkleri, Burguzin Evenkleri, İlimpiy Even'leri, Turuhan Evenkleri ve Baykal Evenkleri, Dolganlar, Kuzey Yakutlar, Sortsalar yani hemen hemen tüm Evenkler ve onlardan bu özelliği alan başka halklar da giyerler.

c. Bu gruptaki cüppeler 3 parça derinin eğimli olarak kesilip birleştirilmesi ile oluşturulmuştur. Kangalas, Vilüy, Yakutlar, Dolganlar, Sarkırır Evenleri, Baykal Evenkleri, Tuvalar, Hakaslar ve Güney Altaylarda vardı.

d. Bu gruptakiler ayrı ayrı biçilmiş sırt, bel alt parçalarından oluşmaktadır. Kuzey Yakutlar, Yukagirler, Dolganlar, Yakutlaştırılmış Vilüy Evenkleri, Turuhan Evenkleri, Beltirler ve Altaylarda rastlanmaktadır.

e. Bu gruptakiler kimono tarzında dikilmiş olup üzerlerinde kumaştan atkı vardır. Bu kıyafetler Baykal Evenklerinde, Doğu Tuvalar ve Hakas Şamanlarında görülmektedir. Her gruba dâhil olanlar topluluklar arasında ilişkiler olmakla birlikte özellikle bütün deriden yapılan cüppeleri giyen halkların etnografik olarak aralarında sıkı bağlar bulunmaktadır¹⁷.

2. Türk Şaman Giysilerinin Tasarımı

Kavimler arası savaşlar esnasında kültürel etkileşimler sonucunda farklılaşmış olan Sibiry Türk kavimlerine ait Şaman giysilerini beş temel tasarım altında gruplandırabiliriz. Bu tarzlar ait oldukları kavimlerin adları altında gruplanmışlardır ki bunlar; Altay, Hakas, Tofalar, Yakut Tarzlarıdır. Sibiry'nın hemen hemen tüm halklarında Şaman kostümleri hayvan ya da kuş biçiminin bazen bütününe, bazen ise karakteristik uzuvlarının yansımalarıdır.

Şamanizmde evren; gök ve yeryüzü olarak iki bölüme ya da gök, yeryüzü ve yeraltı olarak üç bölüm olarak tasarlanan görüntüsünü içerir. Üst üste gelen bu bölümler gerektiğinde birinden diğerine geçişi sağlayan kozmik bir eksenle bağlanır¹⁸. Her bir katman hayvan biçimleri ile temsil edilmiştir. Giysilerin tasarımlarının bütününe bazen gök hayvanı olan kuş, bazen ise yer hayvanı olan geyik, mus, ayı hâkimdir. Bu toplulukların ayırt edici yönü olmakla birlikte kesin hatları ile ayırmaz. Zira gök ve yer hayvanlarının birlikte temsil edildiği tasarımlara

¹⁷ Akademia Nauk Soyuzu Sovetskix Sosialisticheskix Respublik, Institut Etnografi imeni N. N. Mikluho Malaya, s.80-82.

¹⁸ Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, İstanbul 2002, s. 64.

da rastlanmaktadır ki en eski Türk Şaman kostümlerinin esasını oluştururlar. Kuş biçimi daha çok güney Altayların Hakasların Tuvaların Tofaların kostümlerinde çokça kullanılmıştır. Kara hayvanları ise daha çok merkezi Yakutlar ve Baykal sonrası Evenklerde kullanılmışlardır. Giysisini kışın bir gömleğin üzerine, yazın çıplak vücuduna giyen Altaylılar, giysinin kürkünü iç tarafta, derisini dışta bırakacak şekilde dikerler. Kolları ve göğsünün üst taraflarında Altaylara özgü olan çapraz dikişler bulunur. Nazik iplerle yapılan nakışların kesiştiği noktalara yuvarlak nakışlar eklenir¹⁹. Kolun alt kısmına birden üçe kadar deri püsküller asılır. Giysinin sırtına ise bazen bele kadar uzayan kumaş parçası dikilerek tüm askılar onun üzerine takılır. Hakas Giysisinin dikiş materyalleri koyun, keçi derileri ve siyah kumaştır. Atkılar rengârenk kumaşlardan oluşur. Atkının üzerine az sayıda deri bağlanır. Ayrıca yüzük ve demir madalyonlar, küçük hayvan derileri, vahşi kuşların pençeleri vs. de eklendiği de olur²⁰. Kostümün yanlarına puhu kuşunun iki gerçek kanadı dikilerek kostüme kuş görüntüsü yüklenir²¹.

Hakas Türkleri boylarından Kaçın, Sagay ve Kızılların Şamanları özel kıyafetlere sahiptirler. Kızıl kıyafetleri Kaçınlerden biraz daha farklıdır. Kaçın Şaman'ının kıyafeti cüppe ve şapkadan ibarettir. Kaçınlerin kostümlerinin dikiş materyalleri koyun, keçi derileri ve siyah kumaştır. Omuz üstü giysisi ise kısa üstlükten uzun cüppelere kadar çeşitlenir. Hayvanın derisinden yapılan cüppe dümdüz biçime sahip olup yaka ve sırtı ayrı olarak biçilir. Ayrıca sırtı, eğimli kesim sebebi ile alta doğru genişler. Siyah kumaştan yapılan cüppeleri kimono biçiminde dikerler. Kolu bedenle beraber biçtikleri için sonradan takılmaz. Kürklü cüppelerde ise aynı kürkten omuz üzerinde şerit dikilir. Şeritler "kauri kabukları" (deniz kabuğu) ile bezenir. Kaçın Şamanlarının giysilerinin bir türü de hırka şeklinde kısa üstlüklerdir. Giysiyi koyun derisinden dikip üzerini siyah kumaşla kapladıktan sonra etek ucu ve giysinin sağ tarafına renkli biye geçirirler. Yakaya, yuvarlak bir yakalık dikip üzerini deniz kabuğu kabukları ile bezedikten sonra alt kısmına büyük yuvarlak çingiraklar asarlar. Belin yukarı tarafında kumaştan veya deriden yapılan kemer vardır.

Giysiye oldukça önem verilen Hakaslarda birden fazla tür bulunmaktadır. Kıyafet türlerinden biri olan kısa ceketler genellikle genişçedir. Kısa ceketin eteklerine ve koltuk altlarına uzunca tutulmuş deri parçalarından kesilmiş şeritler dikilmiştir. Daha üst düzeydeki Şamanlar için ise kısa ceketin üstüne deniz kabuklarının dikilmiş olduğu kırmızı kumaştan omuz giysisi yapılır²². Hakas kostümlerinde yaşlı ve genç Şamanların ceketleri birbirlerinden farklı değildir. Atkı kostümün üzerine giyilir ya da kostümün boynuna yaka gibi dikilir. Yakanın uçlarında bazen küçük, bazen büyük çanlar bulunur.

¹⁹ age., s. 60

²⁰ Akademia Nauk Soyuzu Sovetskix Sosialistiçeskih Respublik, İnstitut Etnografi imeni N. N. Mikluho Malaya *Religioznye Prdstavleniya i Obryadı Narodov Sibiri ve XIX-Naçale XX Veka*, "Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii, İzdatelstvo Nauka, Leningradskoe Otdelenie 1971, s. 10, 63, 91.

²¹ age., s. 65.

²² Akademia Nauk Soyuzu Sovetskix Sosialistiçeskih Respublik, İnstitut Etnografi İmeni N. N. Mikluho Malaya, s. 61.

Fotoğraf 2 : Hakas Şaman kostümünün önden ve arkadan görünüşü. (Akademia Nauk Soyuzu Sovetskix Sotsialistiçeskih Respublik, İnstitut Etnografi İmeni N. N. Mikluho Malaya, s. 70,71)

Hakaslara ait ünik bir örnekte dikiş tarzı ve tasarım bakımından farklılık görülmektedir. Giysi düz sırt kesimlidir. Ayrıca Altay ve Hakas kostümlerinde diğer kostümlerden ayırt edici bir özellik olan göğüslük bulunmadığı hâlde bu giyside göğüs levhası bulunmaktadır. Bu özellik kostümü Tofalar ve Tuvaların kostümlerine yaklaştırmaktadır. Giysinin sırtında bulunan askıda kanatları kapalı bir kuşun metalik tasviri vardır. Bu tasvire sık rastlanmayıp Ketlerin çelenklerinde olan kuş tasvirlerine benzemektedir. İşlev ve mana bakımından fazla bir önemi olmamakla birlikte giyside metalik askılar ve yakaya dikilmiş kürk parçaları da mevcuttur²³.

Tofalarda; cübbe yapmak için bütün deriyi kullanarak ve üst tarafında kolları dikmek için Ket ve Selkup cübbelerindeki gibi iki delik açılır. Hayvanın bütün derisinin ebatları cübbenin önden birleşmesine imkân tanımadığı için her iki yana aynı hayvanın artan parçalarından ek kalın şeritler eklenir. Sol tarafın payı geniş tutularak sağ tarafa eklenen bağlarla birleştirilir. Tofalarda göğüslük olmadığı için cübbenin sol yakasına kumaştan yapılmış renkli şeritler dikilerek göğüslük görüntüsü verilir ki buna “Hun- Djük” denir. Tam bir göğüslük görüntüsü izlenimi yaratmak için öbür tarafına ise aynı simetrik şekilde olan birkaç sıra düğme dikerler.

²³ age., s. 90.

Yakut kostümlerinin tasarımı üç ayrı şekilde görülmektedir. Birinci türü; belden dikişli, ikinci türü aşağı doğru çan şeklinde genişleyen, sonuncu tür ise boru gibi düz kesimlidir. Bu türler içerisinde en eski olanı belden dikişli üzeri kuş tasvirlidir. Yakut kostümlerinin en elzem parçası her türlü metalden yapılmış aksesuarlardır. Öyle ki demir askılar bütün sırtı horizontal şekilde kaplar. Metal askıların fazlalığından dolayı kostüm oldukça ağırlaşır. Yakutlarda oldukça önemli olan askılar 3 gruba ayrılmaktadırlar. İlk grup askıların üzerinde iskelet dövme, yanlarda kaburga dövme, kollarda dirsek dövme ve omuzlarında omuz dövme vardır. İkinci grup askılarda hayvan ve insana özgü resimleri yansıtan askılar vardır. Üçüncü grup askılarda ise takımın zorunlu bölümü olan üç yuvarlak levha bulunmaktadır. Bunlardan güneş, hilal ve ortası delikli levha şeklinde kesilmiştir²⁴. Yakutlarda giyilen giysinin adı “Kumu”, şapkanın adı “Bergee Kokoldo”, göğüs zırhlarının adı ise “Dalıs”tır. Ancak tam takıma sahip olunması için Şaman’ın yaşının ve derecesinin artması gerekir. Hayvanın kürklü derisinden yapılan giysinin kürklü kısmı içte deriden olan yüzeyi dışta kalacak şekilde hazırlanmıştır. Bazı cüppelerde yere kadar uzanan deri şeritler, püsküller vardır. Bu çok onur duyulan özel bir durumdur. Bu şeritlere “Saymırın Batırıs” denir. Bazı Yakut Şamanlarında özel pantolon vardır ve ayakkabıya dikilmiş durumdadır²⁵.

Tabiatın ölümü ve yeniden var oluşunun sembolik varyantı olan Dolganların Şaman elbisesi diğerlerinden farklı olarak daha titiz özenli ve zariftir. (Resim 6) Şapkalarına “bastına”, göğüs levhalarına “tügülük”, giysilerine “kumu”, ayakkabılarına ise “çabala” derler. Elbise için hayvanın derisi bütün olarak çıkartılır. Boyun, kol ve kuyruk deliği açılır. Gerçek hayvan kuyruğu bazen bu açılan kuyruk deliğine bazen de kemere takılır. Göğüslüğü de bazen kaftanın altına giyerler. Tasarım olarak Yakut giysilerine çok benzeyen Dolgan giysilerini ayırmak için derisinin saf ve sırt kısmının tamamen düz olmasına bakılmalıdır.

Tuva giysileri, geyik ya da maral derisinden yapılır. Kaftanlar arkadan da önden de aynı uzunlukta olur. Maral derisinden yapılan cübbenin dikişi “iskelet dikişi”dir. Kurumuş yaprak rengi olan kaftanın üzerinde hiçbir askı olmaz. Askıları ise içine demir tel geçirilmiş ve 6-8 cm uzunluktaki yılan şekline sokulmuş deriden yapılır. Oldukça canlı görünen yılanın ağzı açık vaziyettedir ve içinden kırmızı dili görünmektedir. Bazı büyük yılanlar birden fazla kafalı olarak resmedilir. Bütünüyle yılan adamı temsil eden giysi resmi, Tuvalara has olup farklı renkleri de mevcuttur. Dirsek tarafında ise küçük deri parçaları dikilerek “küçük çılan” (küçük yılan) denen püskül ve şeritler oluştururlar²⁶. Sözü edilen kavimlerin giysileri ve üzerlerinde bulunan ekler Şamanlık olgusunun sembolik okuma dilleridir. Tasarımı oluşturan her bir ayrıntı Şaman kültürünün, geleneklerinin süzgecinden geçmiş ve nesnelere dönüşmüş çeşitlemeleridir. Şaman mitolojisi, kültürü Şaman’ın gizemli dünyası, ruhlar âleminin gizli simgeleri Şaman giysisinin sınırları dâhilinde

²⁴ İnstitut Etnografi İmeni N. N. , age., s. 41.

²⁵ age., s. 41.

²⁶ Akademia Nauk Soyuzu Sovetskix Sosialistiçeskih Respublik, İnstitut Etnografi İmeni N. N. Mikluho Malaya, age., s. 70-71.

özetlenmişlerdir. Giysiler ve giysiler üzerinde bulunan unsurlar süslenme anlayışından hareketle kullanılmadıklarından takı ya da aksesuar tanımları uygun görülmemiş bir bütünün parçalarının her birini ifade etmek üzere “ek” tabirini kullanmak uygun görülmüştür.

3. Türk Şaman Giysileri ve Ekleri

Şaman’ın bedenini reel dünyadan koparıp kozmik ve sınır ötesi âleme götüren vasıta içinde ruhların yerleştiği elbisesidir. Yardımcı ruhların çoğu giyside yaşadıklarından kötü ruhlardan hem fiziksel olarak hem de manevi olarak giysiler ve üzerlerindeki ekler sayesinde korunurlar. Bu nedenle Şamanlar ruhlardan ilk olarak “manyak” yapmak için izin almışlardır. Her ne kadar özel kostüm giyilmeden giysi kadar önemli olan yalnızca davul ile de ayin yapılabilindiği gibi asıl kamlık giysi ile yapılandır²⁷.

Fotoğraf 2: Oş Şehri Müzesi Şaman Seksiyonu, Kırgızistan (Fotoğraf: Necati Demir)

Tek başlarına dinî bir kozmografi oluşturan giysiler, bazı kozmik simgeleri ve izlenecek meta-psişik yolları da açığa vururlar. Giysi kendi başına çevredeki uzamdan nitel olarak farklı özel bir dinsel mikrokozmu temsil eder. Eksiksiz bir simgesel sistem oluşturduğu gibi kutsanmışlığı nedeni ile çeşitli manevi güçlerle, ruhlarla donanmışlardır. Şaman’ın söz konusu tabiat ötesi uygulamaları gerçekleştirebilmesi için şüphesiz ki insandan güçlü Tanrı’dan güçsüz yani Tanrı ile insan arası tinsel ve mistik bir varlık olması gerekir. Şaman’ın bedeni; ölüp dirilebilme, cinsiyet değiştirebilme, ruhlar âlemine gidip gelebilme özellikleri ile evrenin küçük bir modeli olup bütün metafizik enerji kaynaklarını da yansıtmaktadır.

Şaman’ın giysisi ayrıca onu toplumun diğer üyelerinden ayıran bir nişan niteliği taşır. Bu onların izole yaşamlarının ve toplumdan soyutlanmalarının bir uzantısıdır²⁸. Bir Şaman giysisi anlamlandırılırken onun küçük parçalarından

²⁷ age., s. 174.

²⁸ Fuzuli Bayat, age., s. 176.

ziyade büyük parçalarını değerlendirmek gerekmektedir. Şaman giysileri giyildiği ortama işlevsel olarak uyum sağlamak üzere çeşitlilik gösterebilmektedir. Savaş zamanlarında kullanılan giysi, koruyucu zırh anlamına gelmektedir. Bu nedenle başlıkta kılıç; cübbede ok, yay işaretleri gibi savaş simgeleri bulunmaktadır²⁹.

Kıyafetler ya babadan oğla geçen miras yolu ile ya da çağrı yöntemi ile devredilen kutsal bir kült eşyasıdır. Kutsal sayılan Şaman giysilerinin doğal olarak saklanması korunması birtakım yasak ve kuralları da beraberinde getirmektedir. Şaman, giysisini kullandığı süre boyunca büyük bir özenle her türlü zarar ve hasardan korur. Zira giysinin bir sebeple zarar görmesi durumunda giysinin sahibi olan Şaman hastalık ya da ölümle karşı karşıya kalacaktır³⁰. Giysiler barınağın özel bir bölümünde saklanıp çocukların ulaşmaması için gereken her türlü önlem alınır. Aksi hâlde bunların sihir, güç ve kudret veren tabiat ötesi özelliklerinin kaybolacağı düşünülmüştür. Şaman'ın ölümü, yaşlılığı ya da hastalığı gibi zorunlu sebeplerle Şamanlığı terk etmesi durumlarında onun kült eşyası kabul edilen giysileri de ya onunla birlikte mezara konur ya da ormandaki bir ağaca terk edilir.

Tüm Şaman topluluklarında olduğu gibi Sibiry Türk Şaman topluluklarında da en çok görülen simgecilik türlerinden birisi kuş simgeciliği diğeri ise iskelet simgeciliğidir.

Fotoğraf 3: Şaman Giysilerinde İskelet Simgeciliği, Tofalar (Akademia Nauk Soyuzu Sovetskix Sosialistiçeskih Respublik,İnstitut Etnografi İmeni N. N. Mikluho Malaya)

Kuş motifi; Şaman kostüm ve davullarında en çok kullanılan, faydalanılan ve simgesel anlamlar taşıyan bir motiftir. Kuş motifinden en çok yararlanan bölgelerden biri de Sibiry Türk Şamanlarıdır. Sibiry Türk Şamanlarının en karakteristik yanlarından birisi giysinin bütününe hâkim olan kuş tasvirleridir. Zaten kuş biçimli giysinin çıkıp yayıldığı merkez de hâlen Yakutların yaşadığı bölgelerdir. En karmaşık kuş biçimli giysi türlerine de Yakutlarda rastlanır. Altay

²⁹ Akademia Nauk Soyuzu Sovetskix Sosialistiçeskih Respublik,İnstitut Etnografi İmeni N. N. Mikluho Malaya,age., s. 8.

³⁰ Fuzuli Bayat, age., s. 175.

Şamanları ise giysilerini baykuşa benzetirler. Giysi, demirden tam bir kuş biçimini temsil eder. Bu öteki dünya ile bu dünya arasında yolculuğu sağlamaya yardımcı olmak içindir. Kartal ilk Şaman'ın atası sayılır. Şaman'ın sırta erişinde önemli bir rol oynar ve son olarak evren ağacını ve Şaman'ın esrimeli yolculuğunu da kapsayan mitsel yumağın merkezinde yer alır. Şaman söylencelerinde ve masallarında da bir kadın Şaman sihirli tüyü elde eder etmez havalanıp göğe uçar³¹.

İskelet motifi; Şaman'ın giysisindeki iskelet tasvirleri ölüp dirilme inisiasyonu ile ilgilidir. Konuya ilişkin mit şöyledir; “Ruhlar Şaman'ın bedenini yedi, dokuz veya doksan dokuz kısma parçalayıp etini kemikten ayırır, başını kesip bir ağaca geçirirler, sonra etini bir yere toplayıp ağız sularıyla kemiğe yapıştırırlar ve başı bedeninin üzerine koymak suretiyle yeniden diriltirler. Ruhlar vergi almış adamı kazana koyup kaynatır, etini kemikten ayırıp yerler, sonra kemiklere yeni et yapıştırıp onu diriltirler. Bu bahsedilen süreçler Şaman'ın bedeni yeniden kuruma safhalarının efsanevi anlatımlara dönüşmüş şekilleridir³². Şaman giysisindeki iskelet sırta erme dramının, yani ölüp dirilme inisiasyonunun yeniden güncelleştirilmesidir. Bazen insan bazen ise hayvan iskeletini temsil eder. Her iki durumda da gerçekte temsil edilen mitolojik ataların koruduğu yaşam özü veya hammaddesidir. İnsan iskeleti Şaman'ın en arkaik modelidir. Kök aile veya soy kavramı “kemik” terimleriyle ifade edilir. Kuş iskeleti tasvirinin kaynağı ise ilk Şaman'ın bir kartalla kadının birleşmesinden oluştuğu miti ile ilgilidir. Ayrıca bir kuş gibi uçabilme yeteneğine kavuşması için onun iskeletini vücudunda taşımaya onunla kozmik bir bütünlük sağlamaya ihtiyacı vardır³³.

Demir ekler Şaman giysilerinde sıkça rastlanan objelerdir. Demir, saygı ve korku nesnesidir. Demircinin esrarengiz gücü bakımından Şaman'a denk olduğu kabul edilir. Yakutlarda “demirci ve Şaman aynı yuvadandır.” Bu nedenle demirden takılar ruhlarla iletişimi sağlamakta ve kötü ruhları korkutmakta önemli bir araç olarak ilgi görmüştür³⁴. Ağaç imgesi Sibiry Şamanizminin karakteristik özelliklerindendir. Ağaç dünyanın eksenidir ve göğe kadar uzanır. Şaman bu ağaçtan beslenir ve onun ağacından davul yapılır. Ruhlar Sibiry Şamanlarını ağaca yetiştirirler³⁵. Altay Şamanları ak ve kara Şaman olmak üzere ikiye ayrılır. Her zaman iyi ruhlarla uğraşan, beyaz giysi giyen ak Altay Şamanları yüce Tanrı'ya “Ülgen”e ibadet ederler. Yeraltı dünyasının zalim ve kötü ruhları ile uğraşan karanlık Altay Şamanları ise alt dünyanın Tanrı'sı olan “Erlik”e ibadet ederler³⁶. Işıklı Altay Şaman'ın yere kadar uzanan üç parlak şeridi vardır. Buna “üç yalamalı ton” denir. Karanlık Şaman ise kanuna göre ışıklı Şaman'dan farklı giyer.

³¹ Mircea Eliade, *Şamanizm*, İstanbul, 2006, s. 188.

³² Fuzuli Bayat, age., s. 53.

³³ Mircea Eliade, age., s. 190.

³⁴ Sergei Aleksandrovich Tokarev, *Dünya Halklarının Dinler Tarihi*, İstanbul 2006, s. 202.

³⁵ Joseph Campbell, *İlkel Mitoloji Tanrının Maskeleri*, İstanbul, 2002, s. 282.

³⁶ İnsanlar ak Kamları sever, onlara saygı gösterir ama asıl ihtiyaç karanlık Şamanlara duyulduğundan onlara daha çok başvurulur. Çünkü aydınlık Kam'ın ayin yapacağı Tanrı ve ruhlardan bir kötülük beklenmez, oysa her türlü kötülüğün kaynağı olan kötü ruhlardan korunmak için karanlık ruhların ayinlerine gerek vardır. Karanlık Şaman'ın ayinleri sayesinde kötü ruhlar hoş tutulup kötülükleri engellenir.

Onun kostümü “hamton” ya da “manyak”tır³⁷. Altaylarda giysinin üzerinde gök kızlarını temsil eden içleri kürkle doldurulmuş kuklalar bulunmaktadır.

Fotoğraf 4: Şaman Cübbesi Üzerindeki Askılar, Kuklalar, Çanlar, Puhu Kuşu Telekleri- Altaylar.
(AEM Kol. No:5064-2)

Kürek kemiklerinden kollarına kadar ikiden dokuza kadar kumaştan yapılmış ve kafalarında puhu kuşu telekleri bulunan kuklalar dikilmiştir. Metalik askılar ise güneşi, ayı ve küçük yıldızları temsil eder. Bazı kostümlerde ise Şaman’ın silahını temsil eden ok ve yay da takılır. Altay Şamanlarında kemerin üzerine ise dokuz bezekli Ülgen’in yani ışık tanrısının kızları sayılan kuklalar asılır. Ayrıca küçük hayvanların derileri, çanlar ve kuşların kurutulmuş kafaları bulunmaktadır. Kemerin yanında bir uca (yağlık) mendil gibi bez parçaları dikilir. Bu mendil şifa bulan hastaların Şaman’a minnetlerini anlatmak için verdiği teşekkür mahiyetindeki bir hediyedir.

Altay kostümlerinde dikkat çeken dokuz rakamı Altay Türklerinin kozmolojisi ile ilgilidir. Tanrı evrenle birlikte dokuz dallı ağacı da yaratmıştır. Sonra Tanrı her dokuz dalın kökünden birer kişi yaratmış, her kişiden birer oymak türemiştir. Bu nedenle dokuz rakamı çok önemlidir. Altay giysilerinin omuzlarında dokuz ok ve yay simgesi çokça kullanılır. Onlara göre dokuz ok ile yay Tanrı’dan uzatılan şeylerdir. İnsan iskeletinde avuç, ayak kemiği, baş, bel, dirsek, diz, el bileği, omuz ve topuk olmak üzere dokuz ek vardır. Giysinin sağ kolunda dört ve sol kolunda beş olmak üzere dokuz çingirak bulunur³⁸. Altay’larda hep aynı olan kukla ve çanların sayısı daha sonra farklılaşmıştır.

³⁷ Akademia Nauk Soyuzu Sovetskix Sosialistiçeskih Respublik, İnstitut Etnografı imeni N. N. Mikluho Malaya, age., s. 59.

³⁸ <http://www.forumex.net/sitemap/t-11290.html>

Altay Şaman'ın kostümü kuş vücudunun sembolüdür. Püsküller, telekler ve dikişler ise kuşun iskeletini temsil eder. Bazen kuşun kuyruğu da temsile eklenir. Ayrıca kollarda beyaz tüylü nakışlar bulunmaktadır³⁹. Yeni başlayan alt derece Altay Şamanları ritüel zamanları özel kıyafet yerine yakası küçük hafif kuş telekleri bezenmiş giysiler giyerler. Altaylar için daha çok koyun derisinden yapılan gagaları ve pençeleri ile kuşu sembolize eden, en uzun dizlere kadar olan giysi karakteristik olup kendine has özellikleri bünyesinde barındırmaktadır.

Hayvan tasvirlerine özgü olan demir askılar her zamanki gibi darbelerden korunmak için takılır. Altay kostümlerinin önemli özelliklerinden birisi de düz ya da yuvarlak olarak bulunan aslen kertenkele olan amulet olarak kullanılan ayaklı yılanlardır. Giysilerin üzerinde bulunan bu yılanların üzerinde bazen bir diğer yılan daha bulunduğu da olmaktadır. Altay Şaman cübbelerinin eteklerine konan süsler bulunmaktadır. Eteğin kalça üzerine gelen kısmına çeşitli renklerde mendiller, saçaklı, işlemeli ve puhu veya kartal tüyü asılı bir örgü, giysinin sol tarafına koyu renkli kumaştan örülmüş iki kalın örgü bağlanır. Bu örgülerden birincisine yılan, ikincisine kör yılan "kamık" denir. Ayrıca "ayuu" denen ayı pençesi bulunur. Altay giysisinin omuzlarına puhu ve baykuş tüylerinden iki demet konulur. Bu demetler iki kartalı veya iki şahini temsil ederler. Kartal ve şahin göze görünmeden, Şaman'ı ve kurbanlık hayvanı *tös*lerine götürürler. Altay giysisinin ön tarafına kırmızı şerit dikiş. Biri yakasında biri ise kuşak hizasında olan iki düğmesi "topçı" vardır. Göğüs kısmında dokuz yerinden düğümlü dikiş yeri bulunur. Etek kısmında bir sıra kumaş ve kayıştan yapılan yedişer tane yeni giysi parçacıkları bulunur. Bunlardan dördü keçi derisinden üçü de kumaştandır. Bu küçük giysi parçalarına şeritler ya da örgüler eklenir. Şerit ya da örgülerin sayısı kayıştan yapılanlara altıdan dokuza, kumaştan yapılanlarda ise ikiden üçe kadar olur⁴⁰. Farklı Şaman toplulukları birbirlerine gelenek bakımından tamamen aykırı değildir. Altaylıların giysi hazırlama tarzı bakımından eski Samoyet geleneklerini korudukları görülmektedir. Ayrıca Yakut ve Tofalar Şamanlarının ekleri Evenklerininki ile ilişki içerisinde. Tuvaların giysilerinde ise Moğol Şamanizminin izleri bulunmaktadır⁴¹.

Hakasların Kaçın boyuna ait olan cübbenin eteklerine ve kemerin uçlarına takılan renkli kumaştan şeritler üzerine siyah veya beyaz insan tasviri dikerler. Belin iki yanına bir tane vahşi kuş kanadı ve birkaç tane tırnaklı kuş pençesi asılır. Giysinin iki yanında kare bez parçaları vardır. Omuzlarına bazen küçük hayvanların kurumuş kafalarını dikerler. Kaçınlara özgü metal askılar ise büyük yuvarlak çingiraklar, düz geniş çanlar ve kare şeklinde olan levhalardır. Genellikle askıları ya sırtın yukarı tarafına ya da kalın şeritlerine takarlar. Şeritler bele kadar, bazen de neredeyse ayağa kadar uzanır. Kalın parçaların üzerine siyah ve beyaz insan şeklinde aplikasyonlar eklerler.

³⁹ Akademia Nauk Soyuzu Sovetskix Socialisticskih Respublik Institut Etnografi imeni N. N. Mikluho Malaya, age., s. 90.

⁴⁰ Abdulkadir İnan, "A. V. Anahin," *Altay Şamanlığına Ait Maddeler*, age., ...s. 439-440.

⁴¹ Alekseyev Nikolay A. *Şamanizm Tyurkoyazıcnıh Narodov Sibiri, Izdatelstvo Nauka, Novosibirsk* 1984, s. 178.

Kaçın Şaman'ı neredeyse her zaman kırmızı renkli olan önü açık ve yuvarlak yakalı, uçları uzunlu kısıklı şeritler olan omuzluk alır. Şaman olgunlaştıkça ve önemi arttıkça püsküllerine metal askılar ve çanlar takılır. Askıların çeşitliliği ve sayısı olgunluk derecesine bağlıdır. Başka bir tür Şaman omuzluğu ise dar ve kırmızı kumaş parçalarından yapılır. Onunda üzerine deniz kabuklarından bezemeler yapılıyordu. Ortasında ise iki yırtıcı kuş gagası takılıyordu. Böyle omuzlukları sıradan giysi üzerini giyiyorlardı. Hakas kaya resimlerinde görülen resimler, giysilere ve nadiren maskelerine de yansımıştır⁴². Tofalarda erkek kıyafetlerinin adına "Hamnar Ton", şapkalarına "Hamnar Bort", ayakkabılarına ise "Hamnar İtik" denir.

Giysilerin ara bölümünde, alt tarafta "Hutruh" (Kuş Kuyruğu) adı verilen 3 kalın kısa örgü bulunur ve tüm sırt boyunca farklı farklı uzunluklarda geyik tüyü ile dikilmiş "Pınat Mandjah" denen kanat ve telekleri sembolize eden deri örgüler takılır. Eteğe ise aynı anlama gelen "salbar" denilen örülmüş püskül ve şeritler takılır. Kollara "Haynar" adlı çanlar dikilir⁴³.

Tofaların kostümlerinin en karakteristik özelliği kostümlerdeki iskelet şeklindeki aplikasyonların bulunmasıdır. Bu şekiller omurga kemikleri, kaburgalar, kürek kemikleri, bel kemikleri ve kalça kemikleri vs.den oluşmaktadır. Omurga kemikleri özel şeritlerle dikilerek giysiye tutturulur. XX. yüzyılın başlarında Tofalarda üç kadın Şaman'a rastlanmıştır. Bazen kadın Şamanlar ruhları çağırarak için kemerlerinde ruhlara ikram etmek için tütün dolu tabaka bağlarlar. Kadınların kıyafeti onları orta ve aşağı dünyaları gezmesine, uçmasına yardım eden bir vasıta. Bu nedenle sıkça telekler kullanılmıştır. Kolları kanat şeklinde bezemelerle doludur.

Yakutlarda kaftanın sırt bölgesinin ortasında "güneş"i temsil eden yuvarlakların arasında bir de delik bulunur. Buna "güneş deliği" (oybon küngata) denir. Fakat genel olarak bunun Şaman'ın yeraltına girmek için kullandığı orta delikle birlikte dünyayı temsil ettiği kabul edilir. Kaftanın sırtında ayrıca bir hilal ile Şaman'ın güç ve dayanıklılığını temsil eden bir demir zincir vardır. Şamanların söylediğine göre demir plakalar kötü ruhlarının vuruşlarına karşı kalkan görevi görür. Kürkün üzerine dikilen tutam tutam kıllar ise kuş tüylerini temsil ederler.

Yakut Şaman'ı giysisinde 30–40 libre, yaklaşık olarak 13 ile 17 kilo arasında madensel takılar taşınmalıdır. Bu madenî takıların bir canı olduğu ve paslanmadığı düşüncesi hâkimdir. Kollar boyunca, kol kemiklerini temsil eden "tabıtala" denen çubuklar dizilmiştir. Göğsün yan tarafında ise kaburgaları temsil eden "oygos" denen yaprakçıklar dikilmiştir. Biraz yukarıda büyük yuvarlak plakalar kadının göğüslerini, karaciğeri, yüreği ve diğer iç organları temsil eder. Giysiye kutsal

⁴²L. R. Kızlasov, N. V. Leontyev, Narodniye Risunki Hakasov, *İzdatelstvo Nauka, Glavnaya Redaktisya Vostochnoy Literaturi*, Moskva, 1980, s. 56.

⁴³Akademia Nauk Soyuzu Sovetskix Sosialisticheskix Respublik, Institut Etnografi imeni N. N. Mikluho Malaya, age., s. 73.

hayvan ve kuş figürleri de dikilir. Ayrıca içinde bir insan figürüyle kayık biçiminde madenden yapılmış küçük bir “amagat” (deliliğin ruhu) asılır⁴⁴.

Yakutların metal levhalar içerisinde en önemlisi telek şeklinde kesilmiş olanlarıdır. Çoğunlukla iki başlı kartal ve kuşların tasvirleri mevcut olup nadiren geyik ve balıkların tasvirlerine rastlanmaktadır. En önemli özelliklerinden biri ise sırta asılmış güneş, ay ve yeraltı dünyasına geçişi temsilen yapılan tasvirlerdir. Yakut kaftanları içerisinde karakteristik özelliklerini taşımayan ünik bir örnek olan “Emeget Kaftanı” bulunmaktadır⁴⁵. Kaftanın eteklerinde ve kollarının alt kısımlarında uzun ince kesilmiş deri püsküller bulunmaktadır. Sırtında irili ufaklı çanlar, metal dairevi levhalar ve balık tasvirleri bulunmaktadır. Yakut kostümlerinin üzerinde kuş tasvirlerinin bulunması onların kuşlar hakkındaki düşüncelerini ortaya koymaktadır. Şaman kuşağı ya da kemeri tüm giysilerinde yer almaktadır⁴⁶.

Yakut Şamanlığında yaşlı Şaman, genç Şaman’ı dağa çıkarır, ona kıyafetlerini giydirebilir ve ruhun koruması altına alır. Özel kıyafet ve takım giymesi için genç Şaman’ın göze görülen maddi bir şeyler yapması gerekir. Yeni Yakut Şaman’ı, Şaman olduktan sonra Şamanlık kutlaması yapar. Buna “mailasın” denir. Bu törende kurban edilen hayvanın kanını genç Yakut Şaman, kıyafetine ve bütün aksesuarlarına, askılarına sürer. Bu esnada ruhlara, giysinin yeni sahibinin kabul edilmesi ve yeni sahibinin korunması için ricada bulunulur⁴⁷.

Altaylardaki ak ve kara Şaman’ın karşılığı Yakutlarda; ayı oyun (iyi Şaman) ve abası oyun (şeytani, kötü Şaman)dur⁴⁸. XVIII. yüzyılın ortasından bu yana her Yakut Şaman’ı, hem siyah hem beyaz Şaman rolünde olduğu görülmektedir. Ayrıca bazı özel günlerde Şaman’ın özel kıyafeti olduğu hâlde giymediği bilinmektedir. Bunun sebebi ritüelin içeriği ile ilgilidir. Örneğin “Isı Ah” denen bayramda Şaman yeteneklerini kullanmak üzere değil topluluğa seslenmekve hitap yeteneğini ortaya koymak için bulur. Bu nedenle özel bir kıyafet giyilmez.

Yakutların karakteristik ve önemli olan şekillerden birisi de; Şaman’ın esas koruyucusu mahiyetinde olup, ölen atasının ruhu anlamına gelen, “emeget” denen en zayıf Şaman’ın dahi taktığı askıdır. Yakutlarda eski Şaman, yenisini zirvesine getirirken emeget denen askıyı genç Şaman’ın kıyafetine takar. Birkaç askı türü vardır ki onları mecburen takmak gereklidir. Bunlar; beyaz turna “kıtalık”, kuğu “kuba” ve iki başlı kartalı tasvir eden askılardır. Askılardaki kuşlar Şaman’ı farklı ruhlara götüren görevliler ya da Şaman’ın koruyucularıdır. Mecburi olan bu askılara emegetten başka balığı temsil eden “balık timir- abası balık” – “zalim ruhun balığı” askısı da dâhildir. Zalim ruhlu balık genellikle turna balığıdır.

⁴⁴ Mircea Eliade, age., s. 179.

⁴⁵ Akademia Nauk Soyuzu Sovetskix Sosialistiçeskih Respublik, İnstitut Etnografi imeni N. N. Mikluho Malaya, age., s. 93.

⁴⁶ age., s. 40,93,94.

⁴⁷ Akademia Nauk Soyuzu Sovetskix Sosialistiçeskih Respublik, İnstitut Etnografi imeni N. N. Mikluho Malaya, age., s. 41.

⁴⁸ *Dinler Tarihi Ansiklopedisi, İslamiyet, Hristiyanlık, Musevilik ve İlkel Dinler*, C. 3, İstanbul, S. 501.

“Sordong balığı” iyi ruhlar ise “Ayı” hayvan şekilde tasvir edilmezler. Cübbe ve göğüslüğün üzerinde geyik, mus, ayı ve köpeğin (ya da sadece onların başlarının) tasvirleri vardı. Hayvan ve insan temsili askılardan başka da cübbenin üzerinde Şaman’ın güç, kuvvetini ve hatta ruhlar âlemine yolculuk zamanı direksiyonunu temsil eden zincirler dikilir. Tüm Şamanların cübbelerinin üzerinde askı taşımaları çok gerekli değildir. Askıların sayısı ve kalitesi Şaman’ın hangi kategoriye ait olduklarını gösterir. Hayvanların tasvirleri cübbenin üzerine sadece Şaman’ın bir ya da öteki ruh üzerinde egemenlik sağladığında ya da onun yakın ilişkiye girdiğinde dikilir. Cübbenin üzerinde olan tasvirlerin sayısı Şaman’ın egemenliği altında olan ruhların sayısına eşittir. Üçüncü grupta; bir sürü aynı şekle sahip askılar vardır. Yani boru şeklinde fakat farklı figürlü levhalar, yuvarlak ve düz çanlar vs. dir. Özellikle de Yakutlar için düz çingiraklar karakteristiktir. Genellikle sırta dizilen bu askıların toplamı, kuşun tüylerini ve Şaman’ın zırhını sembolize ederler. Askılar özel dikilmiş dokuma şeritlerinin üzerine asılırlar. Cübbenin kollarına kanat kemiklerini sembolize eden demir levhalardan başka ise örülmüş şeritler çanlar ve boru şeklinde olan askılar da asılır.

Yakut tarzı eğimli cübbeler, genel olarak dümdüz sırtlı cübbeler gibi tasarlanırlar. Kuşağı bakır levhacıklarla, düğmelerle veya incilerle bezerler. Kuşaktan aşağı çokça ve sık bir şekilde şeritler sarkar. Bu şerit ve püsküller yılanları sembolize eden deri örgülerden oluşmuştur. Cübbenin görevi ve sahip olduğu terminoloji onun oldukça (poli-semantik) fazla manalar içerdiğini göstermektedir. En önemli manası kuş derisini giyenin uçabilme yeteneğine kavuşmasıdır. Yumuşak ve demir askılar arasında kuş ve insanın iskeletini tasvir edenlerde vardır. Püskül ve öteki askılar ise bu çaylağın “elie” tüylerini tasvir eder. Bu özellikler Yakut giysisinin daha eski anlamlarına işaret ederler. N. P. Pripuzov’un araştırmalarına göre cübbenin üzerinde tasvir edilen iskelet hayvanı, püsküller ise hayvanın kürkünü sembolize eder. Yakutlar ayrıca ayının bütün derisinden dikilmiş cübbeye de sahiplerdi. Başlık yerine ise ayı başından soyulmuş ve başlık üzerine giyilen deri vardır. Ayıyı temsil eden giysi Şamanı koruyanları “Tanara”⁴⁹ sembolize eder. Bilinen en son anlam ise giysinin Şaman’ın atasının temsili olmasıdır. Cübbe de vücut tasvirleri, bu yeni anlamda Şaman’ın vücut hakkında tasvirlerini görmek mümkündür. Mesela insan Şaman’ı demek kemikli ölmez bir yaratığa çevrilmesi anlayışıdır. Bu anlayışta Şaman olma ritüellerinin gelişmesi zamanı yaratılmıştır. Cüppenin bazı parçalarında ise Şamanların doğa görünüşü hakkında bilgi vardır. Mesela eski Yakutlar, bulutları canlı yaratıklar, kuş veya hayvan sanıyorlardı.

4. Türk Şaman Başlıkları

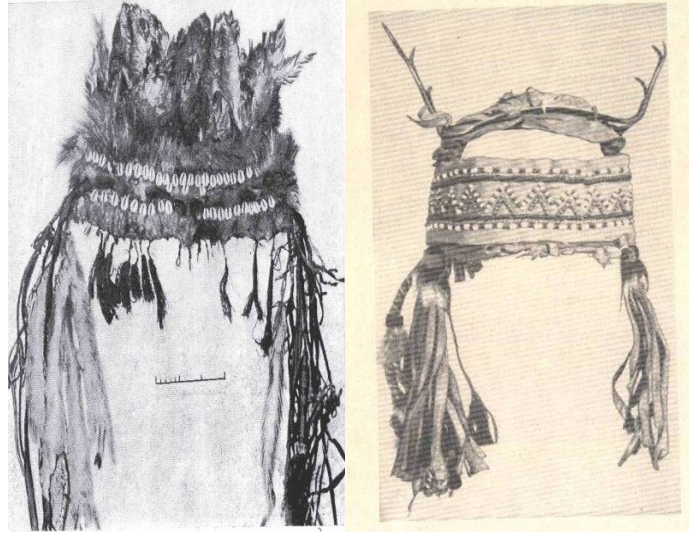
Her Şaman topluluğunda olduğu gibi Sibiry Türk Şamanlarında da başlık giysi ile bütünleşen onu tamamlayan, Şamanları birbirinden ayır edici özelliği olan önemli unsurlardan birisidir. Temel prensip itibarıyla şapkalarla giysilerin

⁴⁹ Tanara kelimesinin eski anlamı “gök” demektir.

hazırlanması ayındır. Şapka da ruhların talimatı ve istekleri doğrultusunda büyük bir itina ile elbiseyle eş zamanlı oluşturulurlar.

Şaman'ın etkilere en açık olan başını koruma altına alan ve sihri bir güce sahip başlıklar, giysiyi tamamladığı gibi sosyo-kültürel bir içerik de taşımaktadır. Tüm Sibirya Şamanlarında özellikle bir kara hayvanının şekli yansımıştır. Sığır, mus, geyik, maral, ayı maskı şeklindedir. Sibirya Türk Şaman şapkalarında gök hayvanı nadirdir⁵⁰.

Bazı halklarda Şaman yalnızca şapkaya sahiptir. Bazen öyle Şamanlar vardır ki hiç özel kıyafetleri olmamakla birlikte yalnızca başlık ile ayin yaptıklarından oldukça önemli fonksiyona sahiptirler. Öyle ki ölünün gömülmesi ve ruhunun ahirete gönderilmesine yardım etmek gibi son derece önemli bir işlevi yerine getirebilme gücüne sahiptirler. Başlık deriden veya bazı yörelerde kayın ağacı kabuğundan yapılır. Altay Uryanhay Şamanlarının başlıkları kare veya dörtgen şeklinde olup geyik derisinden yapılır ve dış tarafı parlak kumaşla örtülür.

Fotoğraf 5: Kara ve Gök Hayvanı Tasvirli Şaman Şapkaları (Akademia Nauk Soyuzu Sovetskix Sosialisticheskix Respublik, İnstitut Etnografi İmeni N. N. Mikluho Malaya)

Altay Şamanlarında ayin icra ederken giyilen iki türlü külah “pörük” vardır, bunlardan biri ayin cübbesi başlığı, diğeri ise günlük cübbe başlığıdır. Ayin cübbesi başlıklarında; kuş pörük veya “yılan matuu kuş pörük” yani “yılan başlı kuş külahı” vardır. Bu başlık, yalnız cübbe ile giyilir, tek başına hiç kullanılmaz. Külah saklanırken ters çevrilip cübbenin koluna sokulur. Her cübbenin yalnız bir külahı bulunur. Bazı başlıklarda geometrik şekiller görülür. Bu şekiller kıl veya sırma ipliklerle ve başlığın hazırlandığı malzemenin rengine göre meydana getirilir. Günlük cübbe külahı ise günlük kıyafetlerin malzemesi olan kuzu dersinden

⁵⁰ Orta Asya Türk Şamanları doğurganlık ayinleri sırasında boynuz maskesi takarlar. M. Ateş'ten

yapılır. Tepesine baykuş tüyünden bir demet ve arka tarafına üç tane şerit konur. Bu nedenle bu külahı “üç yalamaluu kuş pörük” denir. Bu başlık temiz ruhlara, Ülgen’e ve onun oğullarına, yer-su ruhlarına ibadet edilirken giyilir.

Külahın esas kısmı, üç karış uzunluğunda kırmızı kumaştandır. Etrafında üç düğme vardır. Astarı kaba ve adi kumaştandır. Başlığın göz, alın ve ense hizasına vaşak derisi dikilir. Buna üç boğumlu “üç üyelüü kuş pörük” denir. Göz hizasına renkli boncuklardan diziler konur. Her dizide beş boncuk ve ucunda bir yılan başı “salyangoz kabuğu” bulunur. Bu süslere inciler “yindiler” denir. Alın “manday” hizasında birkaç sıra yılan başı vardır. Bazen göz hizasındaki süslerden alın hizasında da bulunur. Tepe kısmı beyaz koyun yününden örülmüş kalın kaytanla doldurularak zikzak şeklinde dikilir. Ortasına dokuz düğüm kabartma yapılır. Ense kısmı da aynı dikişle doldurulur. Başlığın tepe kısmı bir miktar daralır. Kenarına iki, dokuz veya otuz baykuş tüyü “ülberk” dikilir⁵¹.

Altay Şamanlarının başlıklarının tepesinde baykuş teleklerinden yapılmış bir top vardır ki adı “Yülberk”dir. Bir diğer şapka ise adına “Poruk” ya da “Kuşporuk” (Kuş-şapka) denilen puhu kuşu teleklerinden yapılmış şapkadır. Puhu kuşundan yapılan şapkayı tüm Şamanların takma imkânı yoktur. Teleut ve Kuzey Altay Şamanlarının başlıkları ise biraz farklı görünüşe sahiplerdir. Esası yine de alınlıktır. Alınlığın aşağı kısmı başlığı oluşturmakta olup uçlarına puhu kuşu telekleri dikilir.

Kaçın Sagay ve Kızıl Şamanlarının başlıkları konik uçlu başlıklar gibi görünürler. Başlığın üst tarafı biye ile ve deniz kabuklarından yapılan nakışlarla bezenir. Şapkadan asılan şeritler ise Şaman’ın yüz ve göğsünü kapatıp bir tür maske görevini görür. Sibiryalı Türk Şamanları içinde en özel yeri olan şapkalar Kasateylere ait olup diğer topluluklardan bu yönü ile ayrılırlar. Kuzey Yakutların başlığı dokuma parçalarından dikilmiş ve kırmızı kumaşla kaplanmış “Berge Kokooldo” denen hafif, yumuşak çelenkten ibarettir. Şaman yasın en zor anlarında boynuzları arasında üç kuşun tasvirinin yerleştirildiği başlığı takar.

5. Türk Şaman Maskeleri

Sibiryalı ve Kuzey Asya’da Şaman maskelerine oldukça seyrek rastlanırdı. Şirokogorov tek bir örnek olarak bir Tunguz Şaman’ın “ruh mal” kendisinin içinde olduğunu göstermek üzere derme çatma bir maske yaptığını anlatır. Çukçi, Koryak, Kamçadal, Yukagir ve Yakutlarda maske Şamanlıkta hiçbir rol oynamaz; daha çok Çukçilerde olduğu gibi çocukları korkutmak için ya da Yukagirlerde olduğu gibi cenaze törenlerinde ölümlerin ruhları tarafından tanınmamak için kullanılır. Eskimo halklarına gelince, özellikle Amerika yerli kültürlerinden etkilenmiş olan Alaska Eskimolarında Şaman maske kullanır. Altay’da ve Goldlarda Şaman, ölenin ruhunu gölgeler âlemine götürürken yüzünü kurumla siyaha boyar. Maske her zaman ruhlara karşı bir kamuflaj ya da savunma aracı değil, sihirle ruhlar âlemine katılma sürecini yürüten ilkel bir tekniktir. Dünyanın pek çok yerinde maskeler ataları

⁵¹ Abdülkadir İnan, A. V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Maddeler*, s. 435-442.

temsil eder ve maske taşıyanların da bu ataları ete kemiğe büründürdükleri kabul edilir. Yüzü kurumla boyamak maske takmanın yani ölü ruhları bedenine almanın en basit yollarından biridir. Maske ayrıca erkek gizli dernekleri ve atalara tapma adetleriyle de ilişkilidir. Sibiry Türk Şamanlarında maskeye az rastlanmasının sebebi giysilerinin zaten bir maske işlevi görmesi ve maskeleme anlayışından türediği düşünülmektedir. Şaman'ın bütün yüzünü kapatan mendilin ve Soyotlar ve Goldlarda Şaman'ın başını tamamen örten kürk veya mendillerin de tam olarak bir maske olarak kabul edilmese de maske rolü oynadığı düşünülmektedir⁵².

Sonuç

Şaman giysileri bir toplumun dinî bakışlarının yansıması, toplumun hayat görüşlerinin, sosyo-kültürel dokusunun ifadesidir. Bunlar insanın hayal dünyasının dokunulabilecek prototipini yaratma ve dinsel inançlara ait dinî, ruhi fantastik gerçekliklere form bulma çabasıdır.

Kutsal bir kült eşyası kabul edilen Sibiry Türk Şamanlarının giysilerine toplu olarak bakıldığında giysilerde biçim ve tasarımın birbirinden farklı kavramlar oldukları görülmektedir. Biçim, Şaman'ın giysisinin anlam boyutu ile tasarım ise form boyutu ile alakalıdır. Dolayısı ile biçim, Şamanik insanın simgesel anlatımı olan gök ve yer hayvanının biçimleridir. Oysa tasarım, zaman içerisinde gerek işlev gerekse mana olarak farklı anlamlar yüklenen ve etkileşimler sebebi ile değişen giysinin semantik yönüne ilişkin yeni formlara sokulması ile ilgilidir. Sokulan yeni formlar ve oluşturulan tasarımlar bize Şamanlık sisteminin millî gelişimini göstermekte olup gerek biçim gerekse tasarım olarak sınıflandırma ve kategorize etme imkânı tanımaktadır. Bazen ise biçimlerin bir milletin öbür millete geçerek kendi anlamlarını yitirdiklerini ya da birbiri içlerine geçtiklerini görmekteyiz. Bu da giysinin anlamlandırılmasında ve çözümlenmesinde ve milliyetlerinin saptanmasında bazı engelleri beraberinde getirmektedir. Bir Şaman giysisi anlamlandırılırken onun küçük parçalarından çok büyük parçalarını değerlendirmek gerekir. Çünkü her şeyden önce önemli olan Şaman elbisesinin bütün olarak neyi temsil ettiği ve hangi işleve yönelik olduğu önem arz eder.

Geçmişten günümüze Sibiry Türk Şamanlarının giysileri çeşitli etkileşimler sonucu benzerlik ve farklılıkları beraberinde getirse de zaman içinde millî bir kimlik gösterme niteliğini tamamen kaybetmemiştir. Her toplulukta olduğu gibi giysiler, toplumun mitolojisinin, kültürün, Şaman'ın mistik ve gizemli dünyasının âdeta simgelere dönüşmüş birer vesikaları olup tarihin derinliklerine ışık tutmaktadırlar. Ayrıca giysiler, günümüze değin geçirdiği her bir sürecin sosyo-kültürel dokusunu yansıtan birer belge niteliği taşırlar. Şaman giysileri her ne kadar geçmişten günümüze çeşitli toplumlarda farklı farklı görünümlemlerle karşımıza çıksa da onun biçim ve anlam itibarıyla evrensel bir yönü bulunmaktadır. Şaman giysisi dendiğinde göz önünde canlanan silüet ve zihinde oluşan Şaman giysisi genel olarak hep aynıdır.

⁵² Mircea Eliade, age., s. 197,198.

Ancak şunu da hatırlamakta yarar var ki uzun sürelerdir din olup olmadığı tartışıla gelen Şamanizmin bir parçası olan Şaman giysileri diğer dinlerin ve çeşitli toplulukların baskısı altında ve her toplumda görülen kültürel yozlaşmadan nasiplerini alarak geleneklerinden önemli ölçüde uzaklaşmışlar, eskiye oranla önemlerini ve orijinalliklerini kaybetmişlerdir.

TRABZON-AĞASAR KADIN GIYSİLERİ

THE WOMAN CLOTHES FROM TRABZON-AĞASAR

*Mehmet Akif KORKMAZ****Özet:**

Giysi, görsel iletişim olarak sosyal hayatın bir parçasıdır. Giysinin hayatın işlik, gündelik veya törenlik bağlamlarında kullanılması, iletişim ile giyim ilişkisindeki en belli başlı konudur. Ağasar adını taşıyan Trabzon ili batı bölgesinin kadın giysileri, son yıllarda gelenek ve modernlik ilişkisine göre değerlendirilen yeni bir oluşum içindedir. Son yıllarda bölgedeki kırsal giyime ait temel parçalardan alınan, eğlence bağlamında bir giysi kalıbı oluşmuştur. Bu ise bir giysinin kırsaldan çıkarılarak her yere taşınan yeni modasıdır. Trabzon Şalpazarı'nda yaşayan kadınların yayla şenlikleri ve düğün gibi törenlerde kullandığı giysiler, geleneksel ve yeni olan tarzın ilişkilerinden doğmuş bir iletişim kültürüdür.

Anahtar Kelimeler: Giysi, moda, iletişim, Şalpazarı, Ağasar.

Abstract:

Clothing is as visual communication a part of the social life. In the life the use of the clothing with work, everyday life or celebration has very close relationship between the clothing and communication. The woman clothing of Ağasar, which stands western part of Trabzon, is the adjustment of the tradition and modernizing. The main piece of the rural and regional clothing builds itself this new solemn costume up into last operational sequence. These newly fashionable clothes are a product of the rural clothing. That is communication, where the Yayla celebration and wedding used clothing of the women from Trabzon Şalpazarı develop from the relationship tradition and new.

Key words: Clothing, mode, communication, Şalpazarı, Ağasar.

Giriş:

Deri, kumaş veya daha başka maddelerden yapılan; vücudu korumak, kapatmak veya daha başka bir görünüme bürünmek gibi işlevi olan eşya veya eşyalar bütününe giysi denir. Giysiler moda, tören giysileri, gündelik giysi, spor formaları, iş ve savaş giysileri gibi başlıklara ayrılarak giysinin ne olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Genel hatları giysi alanı, giyinme yoluyla toplum ve

* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı – Ankara
<<http://bostanli.mkyssoft.com/>>

birey arasındaki ilişkiyi veya giysi tarihçesi konularıyla uğraşır. Bu makale, söz konusu olan noktalardan biri olan giysi ve toplum ilişkisi bağlamında, Şalpazarı ilçesinin Ağasar adını taşıyan bölgesinin giyimini ele almaktadır.

Türkler Orta Asya'dan batıya gelip İslam kültürü ve batı kültürü ile yakın ilişkiler kurdukça yeni bölgelerine has giyim kültürünü, eski gelenekleriyle sentezlemek yoluyla (Ögel, 1978: 3; Özden, 1989: 211) yeni bir giyim kuşam kültürü yaratmışlardır. Türk boylarından bazılarının kültürü ve coğrafyayı değiştirdikçe dönem dönem tecrübeler yaşandığını; bu değişmelerin izlerini edebi ürünlerin yanında sanatsal, ekonomik ve siyasi durumları ile de ortaya koyduğu bilinmektedir.

Türklük öncesi eski Anadolu mimarisi ile İslam öncesi ve sonrası Türk mimarisinin bir sentezi olmuş Selçuklu ve Osmanlı yapıları, el sanatları ürünleri, edebi metinlerindeki gelişmeler kültürel sentezlemelere dair örnekler göstermektedir. Anadolu'nun bazı yörelerinde eski gelenekleri yansıtan giyimler ağırlığını daha çok korurken, bazı bölgelerde ise bu kültürel gelişmelere ait sentezlerin getirdiği değişimin izleri daha belirgin şekillerdedir.

Geniş zaman dilimlerine yayılan kültürel değişimleri hakkında fikir beyan etmek, uzun ve meşakkatli araştırmalara ihtiyaç duyduğundan oldukça zor olacaktır¹. Maddi varlığı dayanıksız özelliklere bağlı olan giysi gibi ürünlere, bu türlü çalışmalar yoluyla yaklaşmaya nerdeyse hiç imkân bulunmamaktadır. Bazı kalıntılar dışında elimizde kalan fazla bir giysi ürünü, çok defa, olmaz. Kalan giysi örneklerinin tamamına yakını da, ya kazılardan çıkarılan ya da müzelerde saklanan saraylılar ve soylulara ait özel parçalardan oluşur. Eski eserlerdeki halk kıyafetlerine ait yazılı anlatılar bu konuya bir nebze ışık tutmakta, ancak giysilerden kalan kıyafet parçaları veya kumaş örnekleri bulunmaktadır. Halkın dışında kalan saray çevresinde ne giyinilmiş, ne kuşanılmışsa onlara bakarak devrin ideal olan giysi kültürünü görebilmekteyiz. Saray ve çevresindeki giyim kültürüne dair izleri yansıtan tasvir, seramik, silah ve diğer tasvirli eşyalar, seçkinler bakımından giysi geleneğine açıklık getiren görsel kaynaklar, bölgesel kırsal giyime hangi ölçüde kaynaklık edebilir, tartışılması gereken bir problemdir. Bugün geleneksel giysi denen bazı folklorik elbiselerin ne kadar aslını yansıttığı da incelenmelidir (Yıldırım, 2004: 48; Hacıbekiroğlu 1993: 52, 77, 86). Son asırda romantik folklor anlayışına bağlı olarak yeniden dizayn edilen şehirli halk dansları topluluklarına bakarak yapılacak yorumların sahilliğini tartışmak yersiz olur. Ancak her ne kadar yenilikler ve sentezler içerse bile o kıyafetler eski ve geleneksel olduğu kabul görmüş birtakım parçalardan, renk veya motiflerden üretilmiştir.

¹ Mümtaz Turhan'ın *Kültür Değişimleri* (1969) adlı eseri, bu konuda fikir verebilir.

Fotoğraf 1: Şalpazarı eski gelin kıyafeti. Geyikli beldesinde 1982’de çekilen bir düğün görüntülerinde bu kıyafetin aynısını izlemek mümkündür (Özel Arşiv).

(Özden, 1989: 197).

Yüksek zevklere hitap eden renk, çizgi ve dokuma sanatları halk arasında da bazı ekonomik ve sosyal şartlar olgunlaştıkça rağbet görmüş olmalıdır. İki kesimdeki giysi kültürünü eski dönemdeki giyimler ile karşılaştırdığımızda halk arasında moda olan giysi, renk ve kumaşların yüksek zümrenin taklit edilmesine bağlı olduğu sonucu ortaya çıkar. Bu gelişmede halkın ekonomik vaziyetinin ve esnafların pazarlama tekniklerinin etkisi de önemli rol oynamıştır. Kazançlarını

Yüzyılın başlarında çekilmiş fotoğraflarda² şehirlerdeki giysi modası yansıtılmış, yine bu belgelerden çıkarılan neticelere göre giyim tekniğın kırsala ulaşması en erken yarım yüzyıl kadar sonrasını bulmuştur. Görsel kaynaklarda bu zaman dilimindeki kırsal giyimde folklorik özellikler bugünlere göre hiç yok gibidir. Fotoğraf çektiirmek konusundaki dini kurallar bir yana, zaten sosyal ve kültürel etkinliklerde neredeyse hiç yer almamış kırsal kadınlara ait giysileri bu malzemelerde bulmak bile başlı başına büyük fırsattır.

Halk giysileri bakımından bazı renk, desen ve figür çeşitlerinin; bölgesel ağızlarda direkli peştamal, direkli kilim vb. denen çubuk desenli dokumaların ve yünlülerin, geçmişin izlerini taşıdığını söylenmektedir. Desenlerdeki çiçekli ve karmaşık bezemelerin saraylı çevrelerden hayat standartlarındaki bollaşmalarla halkın zevkine göre yeniden üretilmesi sonradan oluşan gelişmelerdendir. Sade ve tek renkli ve çoğu defa renksiz dokumalardan oluşan halk giysileri, düğünlerde giyilen gelinlikler dâhil, giderek daha canlı ve bezekli duruma gelmiştir

² Türkoğlu’nun (1992) erkek kıyafetleri konulu makalesinde, tarihten günümüze uzanan süreç ele alınmıştır. Makalede gösterilen 1872 tarihli Osman Hamdi Bey’den alınan fotoğrafta, “Laz Kıyafeti”indeki kadın ve erkek giyimi şehirli izler taşır.

arttıran bu satış teknikleri, halkın arasında modalar yaratmış, belli giysi düzenleri böylece moda olarak yaygınlaşmıştır.

Giyim kuşam ve süslenmenin bireyin toplumla iletişimde moda ve gelenek açısından bakıldığı zaman önemli bir yere sahip olduğu görünür. Ta başından beri, çıplaklıktan kurtulup giyinik yaşamaya başlayan insan, uygar yaşamın bir sembolü olarak görülmüş; giysilerden yola çıkan bir uygar tanımına yol açmıştır. Aynı zamanda kraliyete, bürokrasiye, askeriye ve üst tabakaya ait giysilere bağlı olarak en eski çağlardan beri giyinme, toplumsal statünün bir göstergesi olmuştur. Giysilerin bir iletişim türü olarak incelenmesi, giysiyi oluşturan parçalar, bu parçaların kendi arasında ve takı vb. diğer unsurlarla olan etkileşimleri, iletişimcilerin ilgi sahası olmalarıyla birlikte giysi kültürü salt tarihsel bir alan olmaktan kurtulmuştur (Özdemir 2005: 269; İşbilen, 2000: 9).

1. Şalpazarı'nda Kadın Giysisi ve Geleneksel Giyim:

Fotoğraf 2: 1960'larda çekilen bu belgede, o dönemdeki Ağasar giysileri içinde ana ve kızları.

Türkmenlerinin yurduudur. Denize ve sahile yakınlığına rağmen kırsal yaşama kültürüne bağlı bir bölgedir. Yörede otçu göçü ve yaylacılığın bir devamı olan çok canlı bir şenlik kültürü ve bu kutlamaların içinde icra edilen yemek, müzik ve giysi kalıplaşmalarının olması dikkatlerden kaçmaz.

Trabzon'un Şalpazarı ilçesi, Ağasar (Akhisar) yöresi olarak tanınmıştır. Şalpazarı merkez ilçe ve tek beldesi olan Geyikli beldesi merkezi ile bağlı köylerden meydana gelen küçük bir yerleşim birimidir. Güneyde sahile kıyısı olan Beşikdüzü, doğuda Tonya, kuzeyde Kürtün (Gümüşhane), batıda Görele ve Çanakçı (Giresun) yerleşim birimleri ile çevrilidir. Söz konusu bölge, Cumhuriyet'ten önce Görele ve Vakfikebir kazalarına bağlı bucak merkezi iken 1968'de önce müstakil bir belediye ve 1987'de de ilçe olmuştur. İlçe merkezi sahilden 16 km, Geyikli beldesi de 26 km kuzey-güney istikametinde sahilden içerilerde kurulmuşlardır. Bölgenin geçim kaynakları ancak kendi kendine yetmeyi sağlayan tarım ve hayvancılık faaliyetlerine dayanmaktadır. Burası ağırlıklı olarak Çepni-Oğuz boyu

Trabzon Şalpazarı yöresi giysi araştırmaları halk yaşantısı içerisinde bir başlık olarak yer almakta, giysilerin imalatı, ham maddesi, pazarı ve hazırlanması gibi belli başlı detaylara değinmeyen incelemelerdir. Şalpazarı giysilerinde (Çelik, 1999; Kaya, 2007; Emiroğlu, 1989) folklorik hususların tespit edilmesi, giysi parçalarının adları ve nelerden yapıldığı gibi özellikler üzerinde durulmuştur. Bu araştırmaların amacı kültürel miras olarak giysilerin tespit edilmesi ve bu kayıtlarla kültür mirasının kaybolmasının önüne geçilmesidir. Giysi çalışmalarında, giysiye değinen araştırmalarda daha çok giysilerin hangi parçalardan oluştuğu gösterilmiştir³. Yöresel giysinin unsurları Yücel Kaya'nın makalesinin ana temasını oluşturur. Bu makalede geçmişten izler taşıyan giysi mirasının tespiti yapılmış, baştan ayağa kadar Şalpazarı kadın giysisi belli başlı parçalarla sıralanmıştır. Bu giyim kültürüne ait unsurlardan bugünkü Ağasar giyimi doğmuştur.

Fotoğraf 3: 2005 yılı Sis Dağı yayla şenliğinde Ağasarlıların yeni giysileri.

düğün, sünnet, bayram ve şenlik gibi toplumsal birlikteliğe bağlı kutlamalarda giyilmesi sayesinde (Çelik, 1999; Kaya, 2007; Hacıbekiroğlu, 1993) modeller

Ağasar giyiminde sadeleşerek kalıplaşan aşağıdaki unsurlara rastlanır. Başörtüsü olarak guşguyruk bağlanan çember ve bürümcek gibi başka bağlama şekilleri vardır. Çeşitli renklere sahip çiçeklerle kadınsılığı vurgulayan fistan ve bunun üstünde işlemeli yelek vardır. Etek üstüne sarılan saçaklı yün kuşak ya da kuşak üstü direkli peştamal vardır. Bu peştamal genç kızlarca yapılandırılan Ağasar kıyafeti içine bele sokulan biçimiyle katılmaktadır. Şalvar yerine ise boyu fistanın eteğini aşmayan dizlerden lastikle boğumlu don⁴ vardır. Ayaklarda yünden örülü ala çoraplar ve canlı renkli lastikten yapılmış yemeni ayakkabılar vardır.

Şalpazarı Ağasar yöresindeki kadın giysilerindeki yeni görsel zenginliğe işaret etmektedir. Giysiler

³ Ali Çelik (Trabzon Şalpazarı Çepni Kültürü, 1999), Yücel Kaya (1973 Şalpazarı, Eğitimci, http://www.karalahana.com/karadeniz/giyim/index_2.htm); Trabzon 1996 (Belediye Yay. 28), Türkoğlu (1992).

⁴ Don elbise anlamıyla XI. yüzyıldan önce de vardı ve Kaşgarlı'nın Divan'ında anılmaktadır. Diz altında boğumlanan biçimiyle Ağasar ve yakın yörelerde kullanılan şalvar diye anılan don, Giresun Bulancak Bostanlı'da tuman adıyla da anılmakta ve yeni giysi üretiminde kullanılmamaktadır.

oluşumuna bağlı olarak yaygınlaşmaya devam etmektedir. Görsel arşivlere, fotoğraflara ve yazılı belgelere baktığımızda bu giysilerde sadelikten zenginliğe doğru bir gelişme olduğu görülmektedir. Şal ile yöresel pamuklu peştamalin Ağasar giyiminde yer değiştirmesi sosyal ve ekonomik şartlara bağlı moda ile açıklanabilir. Saf yünden el tezgâhlarında dokunan şal, ilçeye ismini bu üretim ve pazarlamadan vermiş, sonra da yerini sanayi ürünü olan pamuklu kumaştan kuşaklı-direkli iki renkli desen olarak dokunmuş peştamallara bırakmıştır.

Fotoğraf 4: 2005 Sis Dağı yayla şenliğinde İstanbul gurbetçisi olan Ağasarlı bir anne ile kızı.

gruplardan farklı olmak gayretiyle ortaya çıkarılmıştır, denebilir. Ağasar'ın en büyük ve en heyecanlı katılım gösterdiği Sis Şenliği'nde yıllarca başkemençe olan Göreleli Katip Şadi'nin aktardıklarına göre (Şadi, 2003)⁵, şenliğin en büyük özelliği köyler ve bölgeler arasındaki tatlı rekabet idi. Otçu katılımının büyüklüğü, bu otçuların tuttuğu çalgıcılarının mahareti, grubun horoncularının ustalığı, eğlence ve yeme içme zenginliği gibi konularda her oba veya köy birbiriyle yarış içinde olmuştur. Bu konular şenliklerden sonra uzun zaman konuşulur ve türküllere bile konu olmakta, yıllarca hatıralarda yaşatılmaktaymış.

Ağasar kadın giysisi giymek, bölgeyi bugünkü kültürü ile en güzel temsil edecek olan yayla şenliklerdeki gelişmelere bağlı olarak anlam kazanmaktadır. 2005 yılındaki Şalpazarı ile Çanakçı ilçelerinde ve Sis Dağı yayla şenliklerindeki inceleme gezilerimde tespit edildiği gibi şenliklere Görele, Eynesil, Beşikdüzü gibi Ağasar dışındaki yerleşim birimlerinden de katılım olmakta, dört bir taraftan gelenlerin bir araya gelip toplandığı şenlik alanı her yaz dolup taşmaktadır (Somuncuoğlu, 2003: 66). Çepni boyunun en yoğun yerleşim alanı olan Ağasar ve çevre il ve ilçeler Kuşdili, Sis ve Kadirga gibi büyük şenliklerde aynı alanı paylaşmaktadır. Şenlik alanında birbiriyle karışan bu komşu gruplar, giderek Ağasar giysisi ile birbirinden ayrılmaktadır diyebiliriz. Tek biçimli kalıbı ile aynı zamanda bir folklorik sembol olan Ağasar giysisi, diğer

⁵ Katip Şadi, 1938 Görele, Ağasar-Şalpazarı-Görele yöresinin kemençe sanatçısı, Görele Belediyesi Sosyal Tesisleri 2003, görüşme metni yazarın arşivindedir.

Son yıllarda, özellikle 80'li yıllardan itibaren, Şalpazarlı kadın terzilerince (Pembe Yamaç, 55) yöresel ve sonradan eklenen parçalardan yeni bir Ağasar giysisi ortaya konulmuş, birey kendi konumunu bölgesinin değerleriyle birlikte başka süreçlere aktararak yaşamaya başlamıştır. Ağasar giysisinin ifade ettiği anlama baktığımızda bu süreci görebilmekteyiz. Gurbetçi olarak Şalpazarı'ndan ayrılmış olanların, yaz tatillerinde memlekete giderek bu kalıba bağlı şekilde giyinmeye çalışması, sılaya olan bağın ifadesi olmakta; nerde olursa olsun onlara geçmişlerinden gelen imajlara bağlı nostaljik bir sıra duygusunu pekiştirmektedir. Giyenlerin gözünde giysiler, bir şenlikli ana bağlı olarak kendi başına bir sevinç kaynağı olmaktadır. Çünkü canlı ve kırmızı tonu taşıyan renklere sahip giysiler ancak törensel anların kodlarını yaşatmaya uygundur. Önceleri yalnız bir yerel giysi olan mahalli giyim, giyinildiği zamana ve törensel ortamlara bağlı güzel, sevinçli duyguları yaşatan somut göstergeler olarak giderek yeni kimlikler kazanmakta ve değerlendirilmektedir. Dışındakiler Ağasar kıyafetini törensel mekânların havası içinde zaten bir ön kabul biçiminde beğenmekte, gündelik olandan göz alıcılığıyla farklı olan yanlarını daha ilgi çekici bulmaktadır. Hem üreten ve giyen, hem de algılayanlar için gündelik ve sıradanlıktan çekici olmaya kadar uzanan bir anlam taşıyan Ağasar giysisi, herkese kendini kabul ettirmiştir.

Bu giysideki olumlu iç gelişmeye bağlı olarak dış etkileri de hesaplamak gerekir. Köylü giysisi daha en baştan olumsuzluk içeren bir anlam taşımaktayken, folklorik-turistik gelişmelere bağlı yerel ve mahalli olanın değerlendirilmesi, gelenekten modaya dönüşme kapısını da açmıştır denebilir⁶. İçerden ve dıştan gelen olumlu dürtü ve baskılar sonucunda yeni bir folklorik giysi modası çıkmıştır. Başka yörelerde bu kadar sosyalleşmemiş olan giysi etkileşimi süreci, bölgenin sosyo-kültürel dinamiklerine bağlı olması gerekir.

Ağasar kadın giysisinin işlevi, kadınlar açısından da değerlendirilebilir. Canlı renkler ve çiçeklerle süslü, ama çok pahalı olamayan bu yeni giysisin kendi başına bir cazibesi vardır⁷. Şenliklerden başkaca, kızların ve delikanlıların yerel buluşma yerleri olan Kızlar Bayramı'nda bunların giyilmesi bu giyinme şeklinin içerden desteklendiğini güçlendiren işaretlerdendir. Büyük şenlik alanındaki binlerce kişi ve yüzlerce metrekafe içinde bu giysiyi taşıyan kendini göstermek için son derece rahattır. Kız erkek bir arada, ele ele çekilen horon halkasında binlerce kişi yan yana dizilmiş; fakat bazıları bunların arasında daha canlı ve özel giysiler taşıyarak kendilerini ifade etme yolunu böylelikle bulmuşlardır. Şenliklerden başka Ağasar'da yapılagelen Kızlar Bayramı'nda, kızlar ve delikanlıların tanışıp konuşmasına toleransla yaklaşırlar. Kendi belirttiklerine göre kırmızı, mürdüm ve beyaz renklere sahip entariler ile kadın, kız, evli, nişanlı gibi farklı işaretler de kodlanmaktadır. Ayrıca bu giysilerin kumaşlarından kimisi düz, kimisi de

⁶ Yöresel giysi ile halk dansları arasındaki ilişki için *Halk Bilimi* (Yıldırım vd. 2004: 48) adını taşıyan ders kitabına bakınız.

⁷ Fransız ressam Jean Etienne, 1742 yılında İstanbul'a yaptığı geziden sonra çizdiği kadın giysilerinde beyaz zemin üstünde kırmızı çiçekli desenin ve yaka işlemelerinin kullanıldığı modellerden yola çıkarak Ağasar giyiminde şehir kültürü etkileri düşünülebilir örneklerdendir.

çiçeklerle bezenmiş şekilleriyle ayrı bir dil sunar. Bayramlık giyim adı altında geleneğe işlenmiş özel kıyafetler, eğlenceye bağlı yayla şenliğindeki giysilerdeki bu özel tavrın gelişmesini tetikleyen en önemli motor olmuştur. Ritüellerle süslenmiş bunun gibi kutlamaya katılan kadınlarda, Ağasar kıyafeti yeni olanlar ve eskilerden sentezlenmiş tarzıyla kalıplaşan bir modayı arz etmektedir (Özdemir, 2005: 272-273).

Fotoğraf 5: Pembe Yamaç ve oğlu,
Şalpazarı'ndaki terzi dükkânında Ağasar
giysileri üretiyor.

giysilerden moda olanını tercih ederlerken, ulusal ve hatta küresel zevkler ile ilişki kurarlar. Ağasar yöresine baktığımızda farklı olanı, kırsal-yerel köklere bağlı bu kıyafet temsil eder. Bu giysi yerel parçalardan günün ekonomik ve estetik şartlarına bakılarak yeniden üretilmiştir (Yamaç, 2007). Geleneksel kıyafetlerde olduğu gibi, törene bağlı olarak yaygın kullanılan canlı renkler ve çiçekli motifler bu giyside de var. Fistan, yelek, peştamal ve lastik ayakkabılarla canlı renklerin bir araya gelmesiyle bu giysi bütünlüğü tamamlanır. Yayla şenliğinde moda olmuş yerel kıyafetler giyen kadınlar ve kızlar kemençe ve/ya davul zurna ile çalınan horan havalarına katılır, bazen oyunları izler, kır pazarından alışveriş yapar, yeme ve içme ihtiyaçları yine şenliklerde kurulan pazardan görülür veya tüketeceklerini elleriyle hazırlar. Eğlencenin çekiciliğine kapılanların giderek çoğalması da gösteriyor ki mekâna diğer çevrelerden gelenlerle tanışma fırsatları doğmaktadır. Yöredeki türküler yayla şenliklerinde başlayan, eğlencelerde bir araya gelme imkânı bulan kız erkek ilişkileri, sevdalar ve erotik öğelerle örülmüştür. Eğlencelik

Geleneğin canlanması diye bakılan Ağasar kadın giyimi⁸, moda ve gelenek ilişkisinde yenilenen kültür formlarının ekonomik ve bireysel-toplumsal yaşama katılması olarak algılanılması bize göre daha önemlidir. Bu elbise üretimini ekonomik boyutlarda yapan Şalpazarlı Pembe Yamaç (55), yalnız yöresel kıyafet üretimi yapma konusunda uzmanlaşma yolunda, mahalli kültürünü temsil ederek iş yapmayı birleştiren başarılı bir örnektir⁹.

Eğlence, giyim kuşam ve moda ilişkisinden ortaya çıkan sonuca göre farklı kıyafet giymek kişiler için son derece önemlidir (Barbarosoğlu-Karabıyık, 1994: 17). Kişiler özgün

⁸ 06 Eylül 2007 tarihli *Zaman Gazetesi*.

⁹ Ağasar kıyafeti takım halinde 100 ile 200 YTL arasındaki fiyatlara satılmaktadır. Bu kıyafetler, yurt içi ve yurt dışında faaliyet gösteren mahalli derneklerin çoğalmasıyla, halk oyunları ekiplerine kıyafet ihtiyacına cevap vermektedir.

kültürün birey ilişkilerinde temel oluşturan yanı bu tarzdır. Ağasar giyiminin cazibesini bu yönüyle de incelenmesi gerekecektir. Bütün bu eğlence ortamında modaya dönüşen giysileriyle katılanlar dikkatleri üzerinde toplamayı başarırlar; fakat Ağasarlılar arasında gittikçe çoğalan bu kıyafetler, onları tekdüze giyinerek Ağasar'ı temsil etme gururu yanında insanları aynılaştırmaktadır.

Sonuç:

Geleneksel Çepni kadın kıyafetleri bağlamında değerlendirilen Şalpazarı kadın giysileri (Çelik, 1999: 501) Türkiye ve dış ülkelere dağılmış kadınların sosyal hayatının en modern köşesinde durmaktadır¹⁰. Onlar yeni yaşam tarzlarının en eğlenceli biçimi olduğuna inandığı bu giysi ile kimliğini de yansıtmaktadır. Bu giysinin taşıyıcıları ile bizim gözümüzdeki anlamlar farklıdır. Kadının gelenekselden kaynaklanmış bir kıyafet tarzını taşır olması, onu giyinen kadınların kabulleri arasında gelenekle bir koşutluk bulunma zorunluluğu oluşturmaz. Taşıyan ve dışındaki arasındaki anlayış kopukluğunu bu algı yanılgısı oluşturmaktadır. Dışardan geleneksel olduğu sanılan şey, içindekilere göre son derece modern olmanın bir safhasıdır. Bir zaman diliminde giydiği bu kıyafetler, onun tarafından seçilmiş bir tercih olarak ortaya çıkar.

Bir giysi bütünlüğünde tüm boyutlar ele alınmak durumundadır. Yörenin kadın giysileri Asya'dan Anadolu'ya Türk giysi kültürünün izlerini sürdüren bir modadır. Geleneksel renk, çizgi, motif ve dokumalara sahip olması bir gerçektir. Ancak bu giysi geleneksel olduğu için değil; düğün, şenlik ve bayram gibi kutlama günlerinde eğlenceyi artırma işleviyle var olmuştur. Kırsala gurbetten taşınan refahın yanında yerel refahın da artması gibi eğlence sektörünü teşvik eden, tüketimi arttıran etmenler bu giysi parçalarını geliştirmiştir. Refahın ve turizmin artması ile giysilere ait mekânlara gitmenin sosyal bir statü kazanması bu giysilerin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Buradaki moda ve turizm ilişkisinde görünen gelişme, kırsaldakilerin turistleri etkilemesi biçimindedir. Yerli kültür, yaygın giysi kültürünün etkisinde kalarak zayıflamamış, bunun tam aksine yaygınlaşarak moda olmuştur. Bu kültürel iletişim içinde kadınların ve gençlerin önemine dikkat çeken araştırma sonuçları (Barbarosoğlu-Karabıyık, 1994: 89) Ağasar bölgesinde de sergilenmektedir. Tarzıyla ne modern kültüre ne de inançlara aykırılık taşımayan bu yeni giysinin benimsenmesinde güçlükler çıkmamıştır.

Geleneksel olan toplumsal kabulde, esasında, daha az değerlidir. Kimse eskimiş olanın temsilcisi olmak istemez. Köylü ve kırsal anlayışa bağlı giyim, tören ve eğlence sırasında hiçbir suretle kişiye mutluluk sağlamaz. Oysa yeni ve moda olan, kıymetlenen belli değerlerin içinden seçilerek yeniden düzenlenmiş olan giysi eğlenceye daha hizmet edebilir (Turhan, 1969: 72). Bu özel kıyafeti

¹⁰ Ali Çelik (1999) tarafından yöresel olarak adlandırılan bu giysilerin "töre" olarak kabul edildiği vurgulanmıştır. Yazar kadın giysilerinin bu durumunu ilginç olarak telakki etmiş, ancak herhangi bir özel adlandırmaya gitmemiştir.

gençler bilhassa tercih etmekte, yaşlılara göre daha iyi taşıyabilmektedir. Orta yaş kadınlar ise kızlarından aldıkları cesaret ve teşvikle, bunu giyme zevkine erişmektedir. Genelde ortanın üzerindeki kadınların elbiselerinde, çeşitli ekonomik ve sosyal olgulara bağlı olan kırsal bir sadelik gözlenmektedir.

Fotoğraf 6: Geyikli Beldesi İlköğretim Okulu'nda giysi dikim kursu.

Bize yansıyan tarafıyla Şalpazarı kadın giysileri “gelenek içinde ilerlemeci bir tutum” sayılmalıdır. Gazetelere yansıdığı gibi, herkesin takdirini kazanan, üretim ve tüketim ilişkilerini canlandıran bu paradoksal “değişme geleneği”, değişim arayışlarının baskısı karşısında yenik düşmek zorunda kalan gelenek mi moda mı problemine cevap olsa gerektir. Geleneği dışlamayı bir kenara koyan, onun bütün yönlerini alıp yeni bir tarz oluşturan bu giysiler, modern zamana

uyum sağlamada başarılıdır. Değişimi başlatanlar, medyaya da yansıdığı gibi, takdir toplamakta, öte yandan da kazançlarından son derece memnun olmaktadır. Eskiden yapılmış olan bir şeyin, geliştirmek amacıyla yenilenmesi, kimsenin aklına gelmediği için kişiler bu takdiri hak etmektedir (İşbilen, 2000: 22; Shils, 2003: 102; Turhan, 1969: 72).

Bu yeni giysiler, Şalpazarı Ağasar kimliğini bölgede olduğu kadar, bölge dışında yapılan kutlamalarda, yurt dışında yapılan şenlik ve eğlencelerde yaygınlaşan bir şekilde temsil etmektedir. Kendi kimliğini taşımak istediği her yerde, şehirdeki özel günlerde, yayla şenliklerinde, düğünlerde, yurt içi veya yurt dışı gurbet organizasyonlarında Ağasar kimliğini aşan bir derecede Trabzonluluğu ve hatta Karadenizliliği temsil etme amacıyla kullanılmaktadır.

Sonuç olarak, anlamı ve işlevine göre, geçmişten günümüze intikal ettirilmiş demek olan gelenek anlayışı ile Şalpazarı kadın giysilerini değerlendirmek mümkün görünmemektedir. Tanım ve adlandırmada çekilen sıkıntıdan verilmiş olan “geleneksel” kıyafet tanımı, aslında bir kadın modasının “modern” bir toplum tarafından algılanmış adı olsa gerek. “Ağasar giyimi” kavramı, başkalarına ne anlatırsa anlatsın, kendi içinde değerlendirildiği zaman yenilik zevki veren ve ayrıca itibar kazandıran bir kadın modasıdır (İşbilen, 2000: 23; Barbarosoğlu-Karabıyık, 1994: 194; Turhan, 1969: 47, 72). Küreselleşen tüketim kültürü içinde, kendine ait bir yerde duran bu kadın modasına başka hangi açılardan bakılacağı

konusunda çalışmalar yapmak elbette arzulanan bir durumdur¹¹. Tüm bu bağlamlar arasında ona en doğru anlamı yine kendisini üretenler ile tüketenler verecektir.

¹¹ Ağasar modasının kodları, moda dili açısından çözümlenmesi gerekir. Bu modanın yaratıcısı zihniyet, giyenlerin ekonomik ve sosyal şartları, giyilen parçalar, üretim ilişkileri gibi konular hakkında yapılacak incelemelerin ışığında mesele daha da açığa kavuşacaktır.

EK 1: Fotoğraflar

Sis, Kadirga, Honefter, Eskala vd. yaylalarda kökeni eski otçu göçüne dayanan yayla şenlikleri yapılmaktadır. Şalpazarı Acısı’da kutlanan Mayıs Yedisi şenliği ile birlikte bu kutlamalar, Ağasar giyiminin kullanıldığı en önemli toplantılardır (bk. 1-6).

1. Şenliklerde otçuların şenlik alanına giriş seremonisi, eski otçular arasındaki rekabete dayanır.

2. Sis Dağı Yaylası’ndaki bu büyük horon halkasında en renkli olanlar Ağasarlılardır.

3. Ağasarlıların başka bir gözdesi Kadırğa Yaylası da Sis Şenliği gibi kalabalık geçer.

4. Honefter Yaylası'nda kurulan yayla pazarı, diğer şenliklerde de var.

5. Şalpazarı Acısu şenliği, bölgenin Maden suyu ve akarsu kenarında yapılan Mayıs Yedisi kutlamalarından olan bir başka örnektir.

6. Eskala Yaylası'nda genç kızlar, yaylaya göçen süslenmiş inekler. Ağasar kültüründe insan ve hayvanlar arasındaki süslenme kültüründeki bu ilişki başka bir araştırma konusudur.

7. Yaylaya göçler Mayıs Yedisi kutlandıktan sonra başlar, hayvanlar da yıkanıp süslenerek Ağasar giyimli kızlarla birlikte yola çıkar.

KAYNAKÇA

- Barbarosoğlu-Karabıyık, Fatma. (1994). *Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet İlişkisi*, Yayınlanmamış doktora tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelik, Ali. (1999). *Trabzon Şalpazarı Çepni Kültürü*. Trabzon: TC Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayını-8.
- Çelik, Ali. (2005). *Trabzon Çaykara Halk Kültürü*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayını.
- Emiroğlu, Kudret. (1989). *Trabzon Maçka Etimoloji Sözlüğü*. Ankara: Sanat Kitapevi Yayını.
- Hacıbekiroğlu, Erol. (1993). *Halk Oyunları Giysi Rehberi*. Ankara: TC Başbakanlık Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü Yayını.
- İşbilen, Ayşe. (2000). *Sebepler ve Sonuç İlişkileri İçerisinde Modada Anarşizm*, Yayınlanmamış sanatta yeterlik tezi. Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ögel, Bahattin. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. Cilt 5, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özdemir, Nebi. (2005). *Türk Eğlence Kültürü*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Shils, Edward. (2003). Gelenek. *Doğu Batı*, (25), s. 101-131.
- Somuncuoğlu, Servet. (2003). Giresun Sis Dağı. *Atlas Dergisi*, (127), s. 66-82.
- Süslü, Özden. (1989). *Tasvirilere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*. Ankara: AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

- Şadi, Katip. (2003). 1943 Görele doğumlu, Sis Şenliği ve Ağasar kemeçecisi, Görele Belediyesi sosyal tesislerindeki görüşme kayıtları özel arşivdedir.
- TRABZON 1996. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayını-28.
- Turhan, Mümtaz. (1969). *Kültür Değişimleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Türkoğlu, Sabahattin. (1992). “Tarih Boyunca Karadeniz Erkek Kıyafetleri” VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri. Ankara: Kültür Bakanlığı HAGEM Yayını, s. 225-232.
- Yamaç, Ali. (2007). Bugün yöresel giysi imalatı yapan Terzi Pembe Yamaç’ın oğlu ile Ankara AKM’deki Trabzon Günleri’nde Şalpazarı giysileri standındaki görüşme kayıtları (22 Şubat 2007).
- Yıldırım, Dursun vd. (2004). *Liseler İçin Halk Bilimi*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını.
- Zaman Gazetesi. “Ağasar yöresel giysileri el üstünde tutuluyor”, 06 Eylül 2007 tarihli [Fahri Öztoprak](http://www.zaman.com.tr)’ın haberi, <http://www.zaman.com.tr>.
- “[Keşan hakkında](http://www.serander.net/forum)” (2007), <http://www.serander.net/forum>
- “[Trabzon yöresi folklor giysileri ve horon hakkında bilgiler](http://www.serander.net/forum)” (2007), <http://www.serander.net/forum>
- “[Trabzon-halk-dil-Giyim kuşam-müzik-mutfak](http://www.serander.net/forum)” (2007), [http://www.serander.net/ forum](http://www.serander.net/forum)
- “Trabzon Şalpazarı Geleneksel Kadın Giysileri”. Kaya, Yücel (2007), <http://www.karalahana.com/>
- “Şalpazarı’nda giyim” (2007), <http://www.salpazari.bel.tr/>.
- “Resimler” (2007), <http://www.salpazari.de/>.
- “Şalpazarı’ ve ‘Ağasar’ Kelimeleri” (2007), <http://www.geyikli.org/>
- “Giyim-Kuşam” (2007), <http://www.geyikli.org/>.
- “Doğu Karadeniz’de Çepniler ve keşkek” (2007), <http://www.ufukotesi.com/>
- “Ağasarlılar Forumu” (2007) , <http://sevdaliyim.fullboards.com/index.htm>
- “Sis Dağı” (2007),<http://www.kesfetmekicinbak.com/doga/02766/>
- “Mayıs Yedisi” (2007), <http://www.mithatgudu.com/abdullahgulayyazilari.html>

Fotoğraflar

1. Geyikli İÖO: <http://www.geyikliilkogretim.k12.tr/>.
 2. Kaya 2007, <http://sevdaliyim.fullboards.com/index.htm>.
 3. Yazarın özel arşivi.
 4. Yazarın özel arşivi.
 5. Zaman Gazetesi: <http://www.zaman.com.tr/>.
 6. Geyikli İÖO: <http://www.geyikliilkogretim.k12.tr/>.
- Not:** Ek 1’de yer alan fotoğraflar (2007), [http://sevdaliyim.fullboards.com/ index.htm](http://sevdaliyim.fullboards.com/index.htm) adresinden seçilmiştir.

OKUL ÖNCESİ DÖNEMDE NİNNİLER İLE MATEMATİK ÖĞRETİMİ

TEACHING MATHEMATICS BY LULLABIES IN PRE-SCHOOL PERIOD

Necati DEMİR*
Gülçin OFLAZ**

Özet:

Türk toplumunun yüzyıllar öncesinden paylaşarak geliştirdiği sözlü kültür ürünlerinden birisi de ninnilerdir. Ninniler, bize ait ve bizi bir arada tutan ortak kültürümüze ait unsurlar içermektedir. Ayrıca son yıllarda yapılan çalışmalar göstermiştir ki uyumalarını kolaylaştırmak için bebeklere söylenen ninnilerin eğitim boyutu da vardır. Ninniler; zengin içerikleriyle, çocukların okul yaşamlarında karşılaştıkları derslerin temellerini bünyesinde bulundurmaktadır.

Bu çalışmada ninnilerin matematikle ilgisi incelenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla 36-72 aylık çocuklar için okul öncesi eğitim programı kapsamındaki kavramlar ele alınmış ve kategoriler oluşturulmuştur. Daha sonra “*Türk Ninnileri I*” adlı eser, bu kategorilere göre içerik çözümlemesine başvurularak anlamlandırılmıştır. Araştırmanın bulgularına göre yüzyıllar öncesinden bebeklere söylenegele ninniler, şu anda okul öncesi eğitim programında çocuklara öğretilmesi öngörülen kavramlardan daha fazlasını içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ninni, Matematik öğretimi, Okul Öncesi.

351

Abstract:

One of the oral literature products of Turkish culture which is shared from centuries before is called *lullaby* (Baby songs). Lullabies contain Turkish Nation's common cultural items that gather us together. Recent researches show that the *lullabies* which are sung for babies has an educational dimension. With their rich themes *lullabies* tells about the main problems that the babies and children may confront in their school life and further years.

The relation between *lullabies* and mathematics has been searched at this research. For this purpose the concepts of pre-school education for 3-6 year-old children has been dealt with and a categorising has been made. Then the product called “*Turkish Lullabies I*” has been analysed by utilising context analysing of these categorising. According to the findings of the research, the *lullabies* that have been sung for centuries contain more educational concept than the concepts that are planned to be applied at the pre-school educational programme.

Key words: Lullaby, Mathematics, Pre-school.

* Prof. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi – Sivas demir_necati@hotmail.com

** Arş. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Matematik Eğitimi Anabilim Dalı – Sivas erengulcin3@hotmail.com

Giriş:

Ninniler, bebekleri uyutmanın yanında; bebekleri eğlendirmek, onları sevmek, iletişim kurmak ve özellikle onları eğitmek için anneleri veya yakınları tarafından çeşitli biçimlerde, özellikle ezgili olarak söylenen kafiye ve ahenk özellikleri taşıyan manzumelerdir. Türk milleti, genellikle, bebek ve küçük çocuklarıyla ninniler vasıtasıyla iletişim kurmaktadır.

Türk milleti, güzel sanatlara yatkındır. Dolayısıyla Türk milleti; tarihin derinliklerinden beri söyleyeceklerini ahenkli, ezgili ve ölçülü bir biçimde, dilin imkânları el verdiğince söylemeye çalışmıştır. Türkçenin ilk edebî metinleri sayılan Orhun Yazıtları'ndan bu yana ulaşabildiğimiz eserlerden anladığımıza göre bu gayretinde başarılı oldukları açıkça ortadadır.

Ninniler, manzumdur. Sade, ahenkli, çoğunlukla da ölçülü olan bu edebî tür; anne ile çocuk arasındaki en önemli gönül bağlarından (Demir, 2008).

Ninniler konusunda önemli çalışmalar yapılmıştır (Çelebioğlu, 1995). Fakat onların eğitim yönü yeteri kadar değerlendirilmemiştir. Zira ninnilerin metinlerine bakıldığında, onların çocuk uyutmanın yanında, belki de daha önemli görevinin, çocuk eğitimi ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır (Demir, 2008).

Ninni metinleri gözden geçirildiğinde, Türk milletinde eğitime daha beşikte başladığı görülmektedir. Sade bir dille ve seçme kelimelerle söylenmesi, son derece arı ve duru olması, anadili eğitimi ile ilgili olmalıdır. Zira incelendiğinde Türkçe, matematik, sosyal bilgiler ve eğitim bilimlerinin temel kurallarının detaylı bir biçimde ninnilerin içinde yer aldığı görülmektedir.

Günümüzde okul öncesi eğitimcilerinin 0-6 yaş grubu çocuklarımız için yönlerini batıya dönüp kılı kırk yararak ortaya koyduğu “*okul öncesi eğitiminin temel kuralları*”nın ninniler içerisinde onlarca kat fazlasıyla yer alması gerçekten dikkat çekicidir (Demir, 2008).

0-6 yaş grubu, yani okul öncesi eğitiminde çocuğa öğretilmesi gereken temel nesne ve kavramların; Türk kültüründe ninnilerle daha beşikte, birkaç aylıkken verilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. “*Okul öncesi eğitim dönemini kapsayan 0-6 yaş, çocukların bedensel, zihinsel ve sosyal gelişmelerinin en hızlı olduğu dönemlerden biri olduğu, bu dönemdeki gelişmelerin, çocuğun ileriki yaşamında büyük önem taşıdığı*” (Poyraz, 2003: 17) dikkate alındığında ninnilerin önemi bir kez daha artmaktadır.

1. Kavramsal Çerçeve:

Çocuklarda büyüme ve zihinsel gelişmenin en hızlı olduğu dönem, 0-6 yaş arasını kapsayan okul öncesi yıllardır. Bu yıllar, çocuğun dünyayı ve kendisini keşfetmesi açısından kritik bir dönemdir (Tuğrul ve Duran, 2003).

Matematik, hayatın temelidir. Matematiksiz bir hayat elbette düşünülemez. Dolayısıyla matematik eğitimi güçlü olan kişiler, çoğunlukla hayatta başarılı olurlar, insanlara ufuklar açarlar, hatta dünyanın kaderini değiştirirler.

Okul öncesi yıllar pek çok matematik kavramının temellerinin atıldığı yıllardır. Bu dönemde çocuklar, günlük yaşantılarında pek çok matematiksel kavramla karşılaşarak çeşitli deneyimler kazanmaktadırlar. Çocukların informal yollarla edindikleri bu temel kavramlar, okul yaşantılarında edinilen daha formal ve karmaşık kavramların da temelini oluşturur (Aktaş Arnas ve Aslan, 2005).

Okul öncesi dönemde matematik eğitimi, kavram geliştirmeye yöneliktir. Bu dönemde verilmek istenen matematik kavramları, çocuğun günlük yaşamının bir parçasıdır ve doğal olarak kendiliğinden ortaya çıkmaktadır (Dere ve Ömeroğlu, 2001). Çocuklar doğal deneyimleri ve informal öğrenme deneyimleri yoluyla birçok matematiksel beceri ve fikir ile tanışır; dolayısıyla formal eğitime, önceki yaşantılarına dayalı bir takım matematiksel keşif ve bilgiler bütünü ile başlarlar (Akman, 2002; Malaty, 1994; Tarım, 2009). Çocukların kavramları oluşturmada altı yaşlarına kadar olan sürecin önemi düşünülürse (Gagatsis ve Patronis, 1990; Clements ve Saramas, 2000'den akt. Elia ve Gagatsis, 2003), özellikle bebeklikten itibaren sağlanan zengin uyarıcı ortam ile beyin gelişimi desteklenmekte (Avcı ve Dere, 2002), bu sayede kavram edinimi daha çabuk gerçekleşmektedir.

Okul öncesindeki çocukların öğrenmesi gereken evrensel standartlar arasında matematik ile ilgili tanımlanan beceriler; sayı kavramı, modele bakarak yapmak ve ilişkilendirmek, geometri, ölçme, bilgi toplama, organize etme ve ifade etmedir (Polat Unutkan, 2007). Kavram gelişimi bebeklikte başlamakta ve bebekler büyürken kavram bilgileri de gelişmektedir. Bebeklikte öğrenme sezgisel olup (Güven, 2002) onlar, daha çok küçükken karmaşık şeyleri öğrenme yetenekleri de gelişmektedir. Buna bağlı olarak şekil ve büyüklüğün algılanması erken yaşlarda başlar. Model oluşturma, gözlem yapma, ölçme, kıyaslama, benzer ve farklı olanı bulma, eşleştirme yapma gibi etkinlikler matematik kavramlarının gelişmesine yardımcı olur (Metin, 1992'den akt. Dere ve Ömeroğlu, 2001; Aktaş Arnas, 2006).

Çocuklar nesneleri adlandırmayı öğrenmeden önce, onların şekillerini kavrar. Matematiksel kavramlar önce çocuklar tarafından yalnız olaylar ve nesneler sonucu oluşturulur. Çevrelerindeki dünyayı tanımak için yaptıkları gözlemleri, obje ve olayların bir yönünde odaklaşmakta ve bu bakımdan sınıflama eğilimindedirler. Daha sonra ise objelerin, olayların çok çeşitli yönlerini ve daha karmaşık özelliklerini de gözleyebilmekte ve gruplamaktadırlar. Sonra işaretleri kullanırlar ve böylece çocuklar sonraki okul yıllarında çokça meşgul olacakları sayılarla tanışmış olurlar. Bu şekilde, kavramların ve sayı kavramının gelişimi tamamlanır. Kazanılan bu kavramlar, onların dünyayı anlamalarına ve zihinsel gelişimlerine yardım etmektedir (Dere ve Ömeroğlu, 2001; Senemoğlu, 1994; Aktaş Arnas, 2006).

Ninnilerin önemli bir yönü de matematik ile iç içe olmasıdır. Hemen her ninnide matematik ile ilgili unsur bulunmaktadır. Ninniler ve matematik, hayatın vazgeçilmez unsurları olduğuna göre bu ilişkiyi değerlendirmek ve onlardan eğitimde yararlanmak gerekmektedir.

2. Amaç:

Çocukların bilişsel gelişimlerinin en hızlı döneminin 0-6 yaş arası olduğu bilinmektedir. Ninnilerin de çocuklara söylendiği yaş itibarıyla, bilişsel gelişimlerinin tamamlanmasında büyük önemi vardır. Ninniler, çocuklara zengin uyarıcı ortamlar sağlarlar. Fakat Türk kültürünün bütün alanlarında olduğu gibi ninniler de unutulmaya yüz tutmakta ve yeterince önem görmemektedir.

Okul hayatında çocukların en çok zorlandıkları ders matematiktir. Çünkü çocuklar, matematikten korkarlar ve onu sevmezler. Bu durumun, çocukların matematikle ilgili geçirdikleri kötü yaşantılarla ilgili olduğu bilinmektedir. Ninnilerde matematiksel kavramlar olduğu aşikârdır. Dolayısıyla çocukların beşikten beri onlara söylenen ninnilerle bu kavramlara aşina olacakları ve en azından matematiğe karşı olumlu tutum geliştirecekleri düşünülmektedir. Bu çalışmada ninnilerde geçen matematiksel kavramlar incelenmiştir.

3. Problem Durumu:

36-72 aylık çocuklar için okul öncesi eğitim programı kapsamındaki matematiksel kavramlara ninnilerde ne kadar rastlanmaktadır ya da onlara ninniler vasıtasıyla matematiğin temeli öğretilbilir mi?

4. Yöntem:

Nitel araştırma yaklaşımının benimsendiği bu çalışmada, var olan durumu ortaya koymak amaçlanmıştır. Dolayısıyla verilerin toplanmasında nitel bir yol izlenmiştir. Bunun için Prof. Dr. Necati Demir'in hazırladığı "*Türk Ninnileri I*" adlı eserde yer alan 1265 adet ninni "*doküman inceleme*" yoluyla taranmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2005). Doküman incelemesi yoluyla toplanan veriler "*içerik çözümlemesine*" başvurularak anlaşılmıştır (Karasar, 2006).

Yapılan çalışmanın merkezini Türk kültüründeki tüm ninniler oluşturmaktadır. Amaçlı örnekleme yöntemlerinden kolay ulaşılabilir durum örnekleme yaklaşımıyla belirlenen araştırmanın örneklemini ise Prof. Dr. Necati Demir'in hazırladığı "*Türk Ninnileri I*" adlı eser oluşturmaktadır. Eserde Türkiye'nin çeşitli yörelerine ait, 1265 adet derlenmiş ninni bulunmaktadır. Türk kültüründeki ninnileri derleme çalışmasının ilk adımı olması açısından "*Türk Ninnileri I*" adlı eser araştırmanın örnekleme olarak seçilmiştir.

Araştırmada verilerin toplanması ve analizi iki aşamadan oluşan bir süreçte gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada, öncelikle okul öncesi eğitim programında çocuklara öğretilmesi gereken matematiksel kavramlar; *zaman kavramı*, *sayı kavramı*, *işlem kavramı*, *uzay kavramı*, *ölçüm kavramı* ve *şekil kavramı* olarak

kategorilendirilmiştir. Daha sonra Milli Eğitim Bakanlığı Okul Öncesi Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan “Okul Öncesi Eğitim Programı” (36-72 aylık çocuklar için) kapsamında yer alan ele alınması önerilen kavramlar listesi (MEB, Okul Öncesi Eğitim Programı), oluşturulan kategoriler (*zaman kavramı, sayı kavramı, işlem kavramı, uzay kavramı, ölçüm kavramı ve şekil kavramı*) göz önünde bulundurularak önem derecelerine göre sıralandırılmıştır. Sıralanan kavramlardan oluşturulan kategoriler ile birinci dereceden ilgili olan kavramlar alınarak alt kategoriler oluşturulmuştur. Homojen dağılımı sağlamak için “İşlem” kategorisine ait kavramlar, “sayı” kategorisi içinde ele alınmıştır.

Oluşturulan bu alt kategorilerin, okul öncesi eğitim programı matematik etkinlikleri kapsamını büyük oranda yansıttığı görülmüştür.

MATEMATİK KAVRAMLARI	İLGİLİ BULUNAN KAVRAMLAR
Sayı Kavramı	az–çok, 1-20 arası sayılar, boş–dolu, tek- çift, bütün- yarım, parça–bütün, ilk-orta-son
Şekil Kavramı	boş–dolu, bütün–yarım, parça–bütün, kenar–köşe, düz–eğri, daire, çember, üçgen, kare, dikdörtgen, sivri–küt, aynı, farklı, benzer, açık–kapalı, ters–düz
Uzay Kavramı	uzak–yakın, ön–arka, önünde, arkasında, yanında, yukarı–aşağı, yukarıda–aşağıda, iç–dış, içinde–dışında, içeri–dışarı, başı–sonu, başlangıç–bitiş, sağ–sol, sağında–solunda, arasında, alt–üst–orta altında, üstünde, ortasında
Ölçüm Kavramı	büyük, orta, küçük, ince–kalın, uzun–kısa, geniş–dar, şişman–zayıf, dar– hafif, derin–sığ, hızlı–yavaş, alçak–yüksek, para
Zaman Kavramı	önce–şimdi–sonra, gece–gündüz, sabah, öğle, akşam dün, bugün, yarın

Tablo 1: Matematik Kavramlarına Göre Kategorize Edilmiş 36-72 Aylık Çocuklar İçin Okul Öncesi Eğitim Programı Kapsamında Ele Alınan Kavramlar

Araştırma yönteminin ikinci aşamasında araştırmacı, Tablo 1 ölçütünde “*Türk Ninnileri I*” adlı eseri incelemiştir. Öncelikle eser baştan sona taranmıştır. Yukarıda belirtilen ve alt kategorileri oluşturan kavramlardan başka bir matematik kavramının varlığı araştırılmıştır. Mesela araştırmacı tarafından hazırlanan tabloda sayı kavramına dahil edilen ve bu kavramın alt kategorisini oluşturan kavramlar arasında ‘yüz’ ve ‘bin’ de vardır. Oysa 36-72 aylık çocuklar için okul öncesi eğitim programı kapsamında ele alınan matematik kavramları arasında sadece ‘1-20 arasındaki sayılar’ dan bahsedilmektedir. Daha sonra matematik etkinlikleri kapsamında yer alan her bir kavram eserde ayrı ayrı aranmıştır. Örneğin; birkaç cümlesi “*Bahçeye kiraz geldi, Aldık beş on hokka, O da yavruma az geldi*” olan ninnide geçen ‘beş, on hokka’ ölçüm kavramını karşılamaktadır. Eser bu şekilde ayrıntılı olarak incelenmiş, bulgular frekans ve yüzde değerleri olarak ifade edilmiştir.

5. Bulgular:

Bulgular, iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda metinde rastlanan her bir kavramın, oluşturulan kategorilere göre frekansları verilecektir. İkinci kısımda ise oluşturulan her bir kategori ayrı ayrı incelenecek ve bu kategoriler kapsamındaki tüm alt kategorilere ait frekanslar verilecektir:

- a. Bu bölümde metinde rastlanan her bir kavramın, oluşturulan kategorilere göre frekansları verilecektir.

Matematik Etkinlikleri Kapsamında Oluşturulan Kategoriler	Kategorilere Ait Metinde Rastlanan Kavram Sayısı
Sayı	438
Zaman	207
Uzay	117
Ölçme	110
Şekil	56

Tablo 2: 36-72 Aylık Çocukların Okul Öncesi Eğitim Programında Yer Alan Kavramların Oluşturulan Kategorilere Göre Frekansları

Matematik etkinlikleri kapsamında oluşturulan kategorilerde (*sayı, zaman, uzay, ölçme, şekil*), 36-72 aylık çocukların okul öncesi eğitim programı dahilindeki kavramlara 928 kez rastlanmıştır. Bu kavramlardan %47 ile en çok “sayı” kategorisine ait kavrama rastlanmıştır. Daha sonra sırasıyla; %22 ile “zaman”, %13 ile “uzay”, %12 ile “ölçme” ve %6 ile “şekil” kategorisine ait kavramlara rastlanmıştır.

- b. Bu bölümde, oluşturulan kategorilerden (*sayı, şekil, uzay, ölçüm, zaman*) her birinin, alt kategorilerdeki kavramlara göre frekansları verilecektir:

b.1. “Sayı” Kategorisine Ait Kavramlar:

Kavramlar	Metinde Kavramların Geçme Sayısı	Toplam
Bütün-tüm-her-yarım-parça	1-1-30-0-2	34
İlk-orta-son	0-3-0	3
Tek-çift	8-3	11
“1” (bir)	207	207
2-20 arası sayılar	58	58
Boş-dolu	2-9	11
Az-çok	14-41	55
Böl- yarı-topla-çıkart-çarp	10-1-1-0-0	12
Yüz-bin-on	4-5-1	10
20’den büyük sayılar	16	16
Kaç-tane	1-9	10
Kalabalık-tenha-alay-deste-sürü-bölük	0-0-1-4-5-1	11

Tablo 3: 36-72 Aylık Çocukların Okul Öncesi Eğitim Programında Yer Alan Kavramların, “Sayı” Kategorisine Göre Frekansları

Matematik etkinlikleri kapsamındaki “sayı” kategorisine ait 438 kavramın 34’ü “bütün-tüm-her-yarım-parça” kavramına, 3’ü “ilk-orta-son” kavramına, 11’i “tek-çift” kavramına, 265’i “1-20 arasındaki sayılara”, 11’i “boş-dolu” kavramına, 55’i “az-çok” kavramına aittir. Görüldüğü gibi “1-20 arasındaki sayılar” %61 ile en çok rastlanan kavram olmuştur. 1-20 arasındaki sayılardan 1 rakamına 207 defa, 2-20 arasındaki sayılara ise 58 defa rastlanmıştır. Yani 1-20 arasındaki sayılardan 1 rakamına rastlanma yüzdesi %60’dır. Bunun sebebi ise 1 rakamının sadece matematiksel bir çokluğu ifade etmeyip, bazı cümlelerde sıfat olarak kullanılabilmesidir. “Sayı” kategorisine ait kavramlardan “az-çok” kavramı %12 ile ikinci sırayı, “Bütün-tüm-her-yarım-parça” kavramı %8 ile üçüncü sırayı almıştır.

36-72 aylık çocukların okul öncesi eğitim programı dahilinde olmayıp metinde geçen “sayı” kategorisine ilgili kavramlar, tabloda italik harflerle belirtilmiştir. Burada dikkat çeken en belirgin özellik; okul öncesi eğitim programında 1-20 arası sayılar öğretilmesi gereken kavramlar iken 20’den büyük sayıların ve hatta yüz, bin gibi okul öncesi çocuğunun seviyesinin oldukça üstünde olan sayıların bu ninnilerde geçiyor olmasıdır. Ninnilerin yüzyılların bilgi birikimi olduğu düşünülürse, daha kundaktaki bebeğin bu kavramlara en azından aşına olduğu yorumu yapılabilir.

b.2. “Zaman” Kategorisine Ait Kavramlar:

Kavramlar	Metinde Kavramların Geçme Sayısı	Toplam
Önce-Şimdi-Sonra	3-43-3	49
Gece-Gündüz	23-5	28
Sabah-Öğle-Akşam	17-0-19	36
Dün-Bugün-Yarın	2-2-4	8
Erken-Zaman-Yaş	7-3-7	17
Yaz-Bahar-Kış	9-16-4	29
<i>Haftanın günleri (Cuma)</i>	2	2
<i>Saat-Gün-Ay-Sene+Yıl</i>	2-22-3-4+7	38

Tablo 4: 36-72 Aylık Çocukların Okul Öncesi Eğitim Programında Yer Alan Kavramların, “Zaman” Kategorisine Göre Frekansları

Matematik etkinlikleri kapsamındaki “zaman” kategorisine ait 207 kavramın 49’u “önce-şimdi-sonra” kavramına, 38’i “saat, gün, ay, sene” kavramına 36’sı “sabah-öğle-akşam” kavramına, 29’u “yaz, bahar, kış” kavramlarına, 28’i “gece-gündüz” kavramlarına, 17’si “erken, zaman, yaş” kavramlarına, 8’i “dün-bugün-yarın” kavramlarına, 2’si haftanın bir günü olan “cuma”ya aittir. “Zaman” kategorisine ait kavramlardan “önce-şimdi-sonra” kavramları %24 ile en çok rastlanan kavramken; “saat-gün-ay-sene” kavramları %18 ile ikinci, “sabah-öğle-

akşam” kavramları %17 ile üçüncü sırayı almıştır. Bu sonuç, eğitim bilimlerindeki ‘yakından uzağa ilkesi’ ile örtüşmektedir. Çocuk ilk önce içinde bulunduğu en küçük zaman birimi olan içinde bulunduğu anı yani şimdiyi kavrayacak, daha sonra zamanın birimlerini küçükten büyüğe doğru (saat-gün-ay-sene) öğrenecektir.

36-72 aylık çocukların okul öncesi eğitim programı dahilinde olmayıp metinde geçen zaman kategorisiyle ilgili kavramlar, tabloda italik harflerle belirtilmiştir. Tablodan da görülebileceği gibi çocuğa mevsim kavramı, saat kavramı ve bir yılın aylardan ve günlerden oluştuğu bilgisi daha küçük yaşlarda verilmektedir.

b.3. “Uzay” Kategorisine Ait Kavramlar:

Kavramlar	Metinde Kavramların Geçme Sayısı	Toplam
Uzak–Yakın	9-0	9
Ön–Arka	4-4	8
Önünde-Arkasında-Yanında	1-2-1	4
Yukarı–Aşağı	0-2	2
Yukarıda-Aşağıda	0-2	2
İç–Dış	28-3	31
İçinde-Dışında	6-0	6
İçeri–Dışarı	0-2	2
Başlangıç-Bitiş	0-0	0
Başı-Sonu	13-0	13
Sağ–Sol	8-3	11
Sağında-Solunda	0-0	0
Arasında	0	0
Alt–Üst-Orta	4-14-3	21
Altında–Üstünde-Ortasında	0-5-0	5
İleri-Geri	1-2	3

Tablo 5: 36-72 Aylık Çocukların Okul Öncesi Eğitim Programında Yer Alan Kavramların, “Uzay” Kategorisine Göre Frekansları

Matematik etkinlikleri kapsamındaki “uzay” kategorisine ait 117 kavramın 39’u bir şeyin içinde ya da dışında bulunma halini belirten “*iç-dış*” kavramına; 26’sı bir şeyin altında, üstünde ya da ortasında olmayı belirten “*alt-üst*” kavramına; 13’ü “*başı-sonu*” kavramına; 12’si bir şeyin önünde ya da arkasında olma halini belirten “*ön-arka*” kavramına; 11’i “*sağ-sol*” kavramına; 4’ü bir şeyin yukarısında ya da aşağısında bulunma halini belirten “*yukarı-aşağı*” kavramına; 9’u “*uzak-yakın*” kavramına; 3’ü “*ileri-geri*” kavramına aittir. Görüldüğü gibi “*iç-dış*, *içinde-*

dışında, içeri-dışarı” kavramları, %33 ile en çok rastlanan kavramlar olmuştur. “Uzay” kategorisine ait kavramlardan *“alt-üst-orta, altında- üstünde- ortasında”* kavramları, %22 ile ikinci sırayı; *“başı-sonu, başlangıç-bitiş”* kavramları ise %11 ile üçüncü sırayı almıştır. Eserde *“başlangıç-bitiş, sağında-solunda, arasında”* kavramlarına rastlanmamıştır.

b.4. “Şekil” Kategorisine Ait Kavramlar:

Kavramlar	Metinde Kavramların Geçme Sayısı	Toplam
Sivri-Küt	0-0	0
Aynı-Farklı-Benzer	0-0-3	3
Açık-Kapalı	0-0	0
Bütün-Tüm-Her-Yarım-Parça	1-1-30-0-2	34
Ters-Düz	0-1	1
Boş-Dolu	0-9	9
Kenar-Köşe	2-3	5
Düz-Eğri	1-0	1
Daire-Çember-Halka	0-1-2	3
Üçgen-Kare-Dikdörtgen	0-0-0	0

Tablo 6: 36-72 Aylık Çocukların Okul Öncesi Eğitim Programında Yer Alan Kavramların, “Şekil” Kategorisine Göre Frekansları

Matematik etkinlikleri kapsamındaki “*şekil*” kategorisine ait 56 kavramın 34’ü “*bütün-tüm-her-yarım-parça*” kavramlarına; 9’u “*boş-dolu*” kavramlarına; 5’i “*kenar-köşe*” kavramlarına; 3’ü “*aynı-farklı-benzer*” kavramlarına; 3’ü “*daire-çember-halka*” kavramlarına aittir. “*ters-düz, düz-eğri*” kavramlarına ise 1’er kez rastlanmıştır. Görüldüğü gibi “*bütün-tüm-her-yarım-parça*” kavramları, %61 ile en çok rastlanan kavramlar olmuştur. “*boş-dolu*” kavramları %16 ile ikinci, “*kenar-köşe*” kavramları ise %9 ile üçüncü sırada yer almaktadır.

“*Şekil*” kategorisine ait geometrik şekiller ve onların özellikleriyle ilgili olduğu görülmektedir. Çocukta geometrik düşünce erken yaşlarda oluşmaktadır (Van De Walle, 2004; Van Hiele, 1999). Dolayısıyla eserde geçen, “*kenar-köşe, düz-eğri, daire-çember-halka, üçgen-kare-dikdörtgen*” gibi geometrik kavramlara ve onların özelliklerine eserde az rastlanmıştır. “*Şekil*” kavramının geometrik düşüncenin zeminini oluşturduğu düşünülürse, bu kategori altındaki kavramların geometrik kavramlarla daha ilişkili olması beklenirdi.

b.5. “Ölçme” Kategorisine Ait Kavramlar

Kavramlar	Metinde Kavramların Geçme Sayısı	Toplam
Büyük-Orta-Küçük	8-3-29	40

İnce-Kalın	4-0	4
Uzun-Kısa	27-1	28
Geniş-Dar	2-3	5
Şişman-Zayıf	2-0	2
Derin-Sığ	5-0	5
Hızlı-Yavaş	1-2	3
Alçak-Yüksek	0-5	5
Para (<i>Harçlık-Lira</i>)	7- (3-1)	11
Ağır-Hafif	4-0	4
Kilo- Hokka	1-2	3

Tablo 7: 36-72 Aylık Çocukların Okul Öncesi Eğitim Programında Yer Alan Kavramların, “Sayı” Kategorisine Göre Frekansları

Matematik etkinlikleri kapsamındaki “ölçme” kategorisine ait 110 kavramın 40’ı “büyük-orta-küçük” kavramlarına; 28’i “uzun-kısa” kavramlarına; 11’i “para” kavramına; 5’i “geniş-dar” kavramlarına aittir. “ince-kalın” ve “ağır-hafif” kavramlarına 4’er kez; “hızlı-yavaş” ve “kilo-hokka” kavramlarına 3’er kez; “şişman-zayıf” kavramlarına ise 2 kez rastlanmıştır. Görüldüğü gibi “büyük-orta-küçük” kavramları, %36 ile en çok rastlanan kavramlar olmuştur. “uzun-kısa” kavramları %25 ile ikinci sırada, “para” kavramı ise %10 ile üçüncü sırada yer almıştır.

36-72 aylık çocukların okul öncesi eğitim programı dahilinde olmayıp metinde geçen “ölçüm” kategorisiyle ilgili kavramlar, tabloda italik harflerle belirtilmiştir. Okul öncesi eğitim programında, çocuğun zihninde bir kavram ile onun olumsuzluğu olan kavramın birlikte kullanılmasıyla “ölçme” kategorisine ait kavramlar oluşturulur. Ninnilerde ise kavram her zaman olumsuzluğuyla kullanılmayıp tek başına da kullanılabilir. Bununla birlikte ninnilerde ilgi çekici detaylar da göze çarpmaktadır. Ninnilerde ağırlık birimleri olan kilo ve hokkanın yanyana yer alması ilgi çekicidir. Çocuk böylece bebeklikten beri aşına olduğu bu kavramları günlük hayatında kolaylıkla kullanabilecektir.

Sonuç ve Öneriler:

Ninnilerin; Türk toplumunun bütün ihtiyaçlarının temelini, Türk çocuğuna daha beşikte iken sunmakta, öğretmekte ve bir noktaya kadar getirmekte olduğu anlaşılmaktadır.

Ninnilerle Türk çocuklarına planlı ve programlı bir biçimde bütün evren öğretilmiş, sınırsız bilgiler verilmiş, hayatın bütün gerçekleri önlerine serilmiştir. Bu da göstermektedir ki günümüz modern eğitimcilerinin “Çocuklara fazla yükleniyoruz!” feryatlarının geçerliliği yoktur. Önemli olan doğru materyali doğru kullanmaktır. Planlı ve programlı eğitim uygulandığında çocuklarımız her şeyi

öğrenebilecek durumdadır. Her şeyin bir bedeli vardır. Azimli, onurlu, bilgili, verimli, iş üreten, ufku geniş, donanımlı, kararlı, cesur, dik duruşlu, yeniliklere açık, insan haklarına saygılı, çevreyi koruyan, gönlü derin bir insan olarak yetişmek için her çocuk çalışarak, öğrenerek, yorularak ama tatlı bir biçimde yorularak bedel ödemelidir.

Araştırma ve incelemelerden anlaşıldığına göre ninniler, Türk milletinin binlerce yıllık birikimidir ve okul öncesi döneminde çok önemli bir eğitim aracıdır. Türkçe, matematik, sosyal bilgiler ve eğitim bilimlerin temel kurallarının detaylı bir biçimde ninnilerin içinde yer aldığı görülmektedir. Özellikle matematik öğretiminde eşi bulunmaz bir eğitim materyali durumundadır. Zira modern eğitimde okul öncesi çocuğunun seviyesinin oldukça üstünde olan matematik unsurları, ninnilerde bol miktarda karşımıza çıkmaktadır.

Türk ninnileri konusunda bir arşiv oluşturulmalı, matematik ile ilgili unsurları bünyesinde bulunduran ninniler, okul öncesi matematik eğitiminde; planlayarak, üzerinde uzun uzun çalışarak, eğitim materyali olarak kullanılmalıdır.

Türk kültürünün bütün alanlarında olduğu gibi ninniler de ikinci plana itilmiş, birkaç ferdî çalışma hariç, görmezden gelinmiştir. Ancak Millî Eğitim Bakanlığının “*Türk Ninnileri*”ni “*Temel Eserler*” arasına alması; ninniler konusunda, son zamanlardaki en önemli gelişmedir denilebilir.

KAYNAKÇA

- Akman, B. (2002). Okul Öncesi Dönemde Matematik. *Hacettepe Eğitim Fakültesi Dergisi*, (23), s. 244-248.
- Aktaş Arnas, Y. (2006). *Okulöncesi Dönemde Matematik Eğitimi*. Adana: Adana Nobel Kitabevi.
- Aktaş Arnas, Y. ve Aslan, D. 2005. Okulöncesi Dönemde Geometri. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 3(9), s. 36-46.
- Avcı, N. ve Dere, H. (2002). “Okul Öncesi Çocuğu ve Matematik”. *V. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Kongresi*. 16-18 Eylül, Ankara: ODTÜ Eğitim Fakültesi. (http://www.fedu.metu.edu.tr/UFBMEK-5/b_kitabi/PDF/OkulOncesi/Minisempozyum/t262d.pdf)
- Çelebioğlu, A. (1995). *Türk Ninniler Hazinesi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Demir, N. (2008). Avrupa’da Yaşayan 0-6 Yaş Grubu Türk Çocuklarına Türkçe ve Türk Kültürünün Öğretilmesinde Kullanılabilecek Bir Materyal: Türk Ninnileri. *The Journal of International Social Research*. Volume 1, Issue: 5, s. 224-240.
- Dere, H. ve Ömeroğlu, E. (2001). *Okul Öncesi Dönemde Fen Doğa Matematik Çalışmaları*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Elia, I. ve Gagatsis, A. (2003). Young Children's Understanding Of Geometric Shapes: The Role Of Geometric Models. *European Early Childhood Education Research Journal*, 11:2, s. 43-61.
- Güven, Y. (2002). “Erken Çocukluk Döneminde Sezgisel Düşünme Ve Matematik”. *V. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Kongresi*. 16-18 Eylül, Ankara: ODTÜ Eğitim

Fakültesi. (http://www.fedu.metu.edu.tr/ufbmek-5/b_kitabi/PDF/OkulOncesi/t263d.pdf)

- Karasar, N. (2006). *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Malaty, G. (1994). Can Young Children Learn Abstract Ideas In Geometry? *International Journal Of Mathematical Education In Science And Technology*, 25:5, s. 751-758.
- MEB, komisyon, (Tarihsiz), (http://oogm.meb.gov.tr/mevzuat_bank/icerik.asp?id=48)
- Polat Unutkan, Ö. (2007). Okul Öncesi Dönem Çocuklarının Matematik Becerileri Açısından İlköğretime Hazır Bulunuşluğunun İncelenmesi. *Hacettepe Eğitim Fakültesi Dergisi*, (32), s. 243-254.
- Poyraz, H. (2003). *Okulöncesi Eğitiminin İlke ve Yöntemleri*. Ankara: Anı Yayınları.
- Senemoğlu, N. (1994). Okulöncesi Eğitim Programı Hangi Yeterlikleri Kazandırmalıdır? *Hacettepe Eğitim Fakültesi Dergisi*, (10), s. 21-30.
- Tarım, K. (2009). The Effects Of Cooperative Learning On Preschoolers' Mathematics Problem-Solving Ability. *Educational Studies in Mathematics*. (DOI: 10.1007/s10649-009-9197-x).
- Tuğrul, B.ve Duran, E. (2003). Her Çocuk Başarılı Olmak İçin Bir Şansa Sahiptir: Zekanın Çok Boyutluluğu Çoklu Zeka Kuramı. *Hacettepe Eğitim Fakültesi Dergisi*, (24), s. 224-233.
- Van De Walle, J. A. (2004). *Elementary And Middle School Mathematics Teaching Developmentally*. Fifth Edition. Boston: Pearson Education Inc.
- Van Hiele, P. M. (1999). Developing Geometric Thinking Through Activities That Begin With Play. *Teaching Children Mathematics*, 5 (6), s. 310-316.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

**TEACHERS' PERCEPTION OF ORGANIZATIONAL CULTURE AND
ORGANIZATIONAL COMMITMENT IN TURKISH PRIMARY
SCHOOLS**

*Refik BALAY**
*Cemalettin İPEK***

Abstract:

This study was conducted to investigate organizational culture and organizational commitment perceptions of the primary school teachers in Turkey. Two different scales (Organizational Culture Scale and Organizational Commitment Scale) were used as data gathering instrument. Statistical analyses were utilized to examine the organizational culture and commitment perceptions of teachers in terms of their some demographic factors like gender, teaching levels, marital status, and experience. Correlation analysis was also made to describe the links between subscales of organizational culture and subscales of organizational commitment. The results revealed that primary school teachers' perceptions of organizational culture and organizational commitment vary due to their gender, teaching levels, marital status, and experience. In terms of gender, female teachers perceived more power and supportive culture in their schools. First level teachers expressed more achievement culture and more commitment at identification level than second level teachers. Also, married teachers revealed more achievement and supportive culture and more organizational commitment at identification and internalization levels. Other findings of the study indicated that although more experienced teachers perceived more cultural orientation in all cultural dimensions and more committed to their schools at identification and internalization levels, the less experienced teachers indicated more commitment at compliance level. Finally, as commitment based on compliance positively correlated power and role cultures, and negatively correlated achievement and support culture; commitments based on identification and internalization positively related with achievement and support cultures.

Key words: Organizational culture, organizational commitment, primary teachers, primary schools.

Introduction

The concept of organizational culture is defined as shared philosophies, ideologies, values, assumptions, beliefs, expectations, attitudes and norms in organizations (Lund, 2003). Shared meanings, beliefs and values are the main components of the organizational culture and they ultimately shape employees' behaviors in organizations (Rashid, Sambasivan, and Johari, 2003). Organizational

* Assoc. Prof. Dr., Harran University Faculty of Education Department of Educational Sciences/Turkey
refikbalay@hotmail.com

** Assist. Prof. Dr., Rize University Faculty of Education Department of Educational Sciences/Turkey
cemalettinipek@yahoo.com

culture produces norms in the formal structure of organizations, and develops a social system which consists of certain values, beliefs and habits. Thus, employees acquire an organizational awareness as to which behaviors are appropriate in the organization (Halis, 2003).

Organizational culture shapes organizational behaviors and the way things are done in organizations. Moreover it forms the work climate, leadership styles, and work strategies. There are some studies showing that organizational culture, especially innovation culture, increases the organizational performance (De Brentani & Kleinschmidt, 2004) and that organizational culture supports organizational creativity and innovation (Martins & Terblanche, 2003).

Functions of organizational culture can be examined in two dimensions such as an internal integration and a coordination mediator in the organization. In terms of internal integration, organizational culture serves to help newcomers socialize, to determine organizational boundaries, and to create an organizational identity and commitment for employees working in the organization. On the other hand, organizational culture, in terms of organizational coordination, creates reasonable behavior patterns that hold employees together, and forms a social system in an organization (Martins & Terblanche, 2003).

Organizational commitment can be defined as a psychological state that shapes employees' behaviors in organizations. Organizational commitment implies the intention of the employees to continue to work in an organization or not. For example, if an employee continues to work in the organization in both positive and negative circumstances he/she is accepted as a committed employee (Rashid et al., 2003). Since organizational culture determines the employees' attitudes and behaviors in workplaces, it has been investigated widely in organizational literature. These studies have been concentrated generally on the relationships between organizational commitment and those variables like the intention to leave the work, turnover, and absenteeism (Chang, 1999).

Studies indicate that work conditions have a greater impact on employees' work commitment than monetary support given to them (Weiss, 1999; Yee, 1990). At the same time, employees' organizational commitment varies depending on organizational antecedents. For example, work experience and individual characteristics influence affective commitment; perceptions of work alternatives and the cost of leaving the work affect continuance commitment, and the social and cultural orientations of the employees have effects on normative commitment (Clugston et al., 2000).

The present study aims to investigate organizational culture and organizational commitment in educational organizations. The main goal of this study is to describe organizational culture and organizational commitment in primary schools based on Turkish primary teachers' perceptions. Moreover, the

correlations between organizational culture and organizational commitment are examined in this study.

Conceptual Framework

Organizational Culture

The term of organizational culture has been conceptualized differently by authors since the beginning of the early studies. For instance, Blake and Mouton (1964) used the “organizational climate” term instead of “organizational culture” in administrative literature. Silverzweig and Allen (1976) used “corporate culture” term. The term of organizational culture firstly entered in the USA academic literature with the study of Pettigrew (1979) named as “on studying organizational cultures”. In 1980s, organizational culture started to take place in the USA administrative literature as a popular concept. Especially the books “Corporate Cultures” (Deal & Kennedy, 1982) and “In Search of Excellence” (Peters & Waterman, 1982) played very important role in the popularity of organizational culture concept. Thereafter, this concept entered in European administrative literature (Hofstede, Bram, Ohayv, and Sanders, 1990).

Organizational culture reminds an iceberg with its main parts under water (Halis, 2003), or a water lily with its flower on the surface and its leaves and roots are underneath (Hawkins, 1997). Beyond these two dimensions, organizational culture is also explained in terms of multiple components. For example, Schein (1989), as an antecedent writer on this subject, describes organizational culture in three dimensions, namely artifacts, values, and basic assumptions.

Descriptions on the concept of organizational culture may be summarized in two different approaches; process-oriented approach and classification approach. In the process-oriented approach organizational culture is accepted as a continuous recreation of shared meanings (Lim, 1995). On the other hand, the classification approach tries to describe organizational culture in some ideal types. For example, Hofstede (1980; 1993) classifies organizational culture in five dimensions reflecting the power distance, uncertainty avoidance, individualism/collectivism, masculinity/femininity, and short-term/long-term time orientations of employees. Similarly, Handy (1981) classified organizational culture in four dimensions as power, role, achievement, and individual. Handy made this classification by modeling Harrison’s (1975) classification on “organizational ideologies” and compared these dimensions to the ancient Greece Gods; Zeus, Apollo, Athena, and Dionysus. Later on, Pheysey (1993) pursued the former studies made by Harrison (1975) and Handy (1981) and classified organizational cultures as power culture, role culture, achievement culture, and support culture.

Organizational culture classifications made by Pheysey and Handy are similar: Power culture overlaps with power distance orientation, achievement culture is similar to individualism orientation, support culture is related to

femininity orientation, and role culture is associated with uncertainty avoidance orientation (İpek, 1999).

Studies indicate that organizational culture interacts with organizational characteristics like vision and mission statement, organizational environment, instruments to achieve organizational objectives, organizational images, management and leadership styles and interpersonal relationships in organizations (Martins & Terblanche, 2003). For example, a study carried out in Portugal has important implications for the relationship between organizational culture and personal attributes of teachers (Flores, 2004). The results indicated that beginner teachers perceived more competition cultures and less collaboration culture in their schools. The results also showed that beginner teachers were disinterested in and insensitive toward their schools. Thus, they were reluctant to participate in any school-related study and had a “laissez-faire” attitude.

Narsap (2006) investigated organizational cultures of the secondary schools in Turkey. The results revealed that, secondary school principals perceived stronger and more positive organizational culture than the teachers working in these schools. Another difference revealed in this study was between male and female teachers. Male teachers reported themselves to be more collaboration oriented; female teachers expressed that they are more dependent on the official rules and procedures in secondary schools. Also, both the beginner and female teachers stated that they did not trust their colleagues.

Holt & DeVore (2005) pointed out the relationships between organizational culture and conflict management in their study. The results indicated that, to manage conflict, force was resorted to in individual cultures whereas the conflict resolutions like withdrawing, compromising, and problem solving were generally used in collectivist cultures. Moreover, females generally preferred compromising in conflict resolution while males preferred using force so as to solve their conflicts in individual cultures. On the other hand Silverthorne (2004) investigated the relationships between organizational culture, job satisfaction and organizational commitment in Taiwan. The results showed that organizational culture had significant effects on job satisfaction and organizational commitment; bureaucratic culture brought about low job satisfaction and commitment, whereas innovation and support cultures were linked to high job satisfaction and commitment.

Organizational Commitment

Commitment is considered as a work attitude reflecting employees' work involvement and intention to continue to work in the organization. From this point of view, organizational commitment is defined as a psychological bond with which the employees display their involvement in the work, loyalty to the organization and confidence in the organizational values (O'Reilly, 1989). Organizational commitment is also defined as psychological strength of an individual's attachments to the organization (Lahiry, 1994; O'Reilly III & Chatman 1986). This

concept implies those behaviors of the employees in their organizational life; a) belief in and acceptance of organizational goals and values, b) voluntary efforts for the organization, and c) desire to maintain organizational membership (Cited in Rashid et al., 2003; Elizur & Koslowsky, 2001):

There are some classifications made to investigate organizational commitment. Generally, three types/dimensions of organizational commitment are mentioned in these classifications. The common three classifications have been usually used in the studies made on organizational commitment. These classifications were made by Etzioni (1975), Meyer and Allen (1991), and O'Reilly & Chatman (1986). There are many citations related to these classifications in Turkey (Bayram, 2005; Gül, 2002; Oktay & Gül, 2003; Balay, 2000).

Etzioni (1975) classified organizational commitment in three dimensions such as moral, calculative/instrumental, and alienative commitments. There are some studies on organizational commitment using Etzioni's classification (Penley & Gould, 1988; Jernigan et al., 2002). A linear/continuum model is used in this classification. While moral commitment takes place at positive point; alienative commitment takes place at negative point of this continuum. On the other hand calculative/instrumental commitment takes place at the middle point as neutral. The employee feeling himself/herself under the organizational pressure perceives a contradiction between his/her goals and the organizational goals and an alienative commitment occurs. If an employee satisfies his/her drives, he/she feels calculative/instrumental commitment in the organization. The employee internalizing the standards and values of the organization feels moral commitment in the organization (Cited in Balay, 2000).

Meyer's and Allen's (1991) classification is also threefold as affective, continuance, and normative commitments. Organizational commitment is described as a psychological state that reflects the desires, needs and obligations of the employees by Meyer and Allen (1991). In their classification, desire implies affective dimension of organizational commitment while need corresponds with the continuance dimension and obligation displays the normative dimension of organizational commitment.

O'Reilly and Chatman (1986), also examine organizational commitment in three levels; compliance, identification, and internalization (Cited in O'Reilly, 1989; Balay, 2000; Balci, 2000). Employees aim to reach particular rewards and potential gains and sanctions guide their attitudes and behaviors at the compliance level of organizational commitment. At the identification level, employees share organizational values and find them intrinsically rewarding and congruent with their own values (O'Reilly, 1989). On the other hand, the commitment at internalization level requires longer time to occur in organizations. Employees accept organizational values and norms as their own values and norms cordially at this level of the organizational commitment (Balci, 2000).

Organizational commitment studies generally have been made in relation to individual features such as gender, tenure, income, and marital status; or to some organizational variables like organizational culture and values, and organizational size. There also have been many studies to examine the effects of organizational commitment on job satisfaction, performance, absenteeism, and turnover. The results of all these studies demonstrate that organizational commitment has positive effects on job satisfaction and performance, while it correlates negatively with turnover and absenteeism in organizations (Jernigan et al., 2002; Chang, 1999; Lok & Crawford, 1999; Uyguç & Çımrın, 2004; Chen, 2006).

The result of the study made on organizational commitment indicates that commitment of the employees could be predicted from gender and work values (Elizur & Koslowsky, 2001). Kwon and Banks (2004) reported a meaningful relationship between organizational commitment and gender. They expressed that females were more committed than males and organizational commitment was also affected by the size of the organization. However, Durna & Eren (2005) exposes that organizational commitment is not differentiating significantly based on gender; however, age and tenure have positive and significant effects on the affective and normative commitments of the employees. Moreover, the results showed that married employees demonstrate significantly more commitment than single ones.

Females and males exhibit different behaviors and interpret the behaviors differently they observed in their organizational life. The roots of this distinction may be related to the games they had played during their childhoods. Boys prefer the games which are played in large and hierarchical groups and there are winners and losers of the game at the end. However, girls prefer the games played jointly and friendly in smaller groups. Boys compete for power and statutes, but girls don't behave in that manner in games (Cooper & Lewis, 1995).

Since classical organizations are masculine oriented, females working in these organizations feel less job satisfaction and organizational commitment when compared to males. On the other hand, females working in organizations oriented towards collaborative culture perceive more job satisfaction and organizational commitment than males because the feelings of maternity motivate females to collaborative works in organizational life (Jandeska & Kraimer, 2005).

There are also some studies made on organizational commitment aiming to explore the relationship between organizational commitment and organizational citizenship behaviors (Lund, 2003; Gürbüz, 2006; Ünüvar, 2006). Gürbüz (2006) observed a positive and significant relationship between affective commitment and organizational citizenship behaviors of the employees. Ünüvar (2006) also evidenced a significant relationship between organizational commitment and organizational citizenship behaviors.

Chen (2006) studied organizational commitment among employees of the Taiwanese Airlines and the results revealed an interaction between organizational

commitment and the intentions of the employees to leave the work. The results indicated that employees who are single and getting low salaries had higher scores on the intention to leave the work. A study aiming to describe organizational commitment among teachers pointed out the relationship between organizational commitment and tenure. The study indicated that teachers with longer tenure fit their schools better than teachers with shorter tenure (Ostroff and Rothausen, 1997). Generally, beginner teachers feel commitment at compliance level because they may not adapt to schools in terms of organizational norms and values; hence, they may strategically comply with the norms and rules of the school (Flores, 2004). Another study conducted by Shaw and Reyes (1992) showed that teachers working in primary schools were more committed than teachers working in secondary schools.

Organizational commitment has also been studied in Turkish schools (Yılmaz, 2009; Balay, 2007; Balay, 2000). O'Reilly and Chatman's (1986) organizational commitment classification has generally been used in these studies. For example, Balay (2007) examined the relationship between organizational commitment and conflict management styles in Turkish primary schools. The results showed that male teachers have higher commitment scores at compliance level than female teachers, and older teachers demonstrate more organizational commitments at identification and internalization levels when compared with younger teachers. On the other hand, Yılmaz (2009) experienced a significant relationship between organizational commitment, job satisfaction, and organizational creativity.

The Relationship between Organizational Culture and Organizational Commitment

Since cultural components such as norms, values, attitudes, and leadership behaviors have effects on organizational commitment, organizational commitment may be accepted as the reflection of organizational culture (Peterson & Martin, 1990; Shaw & Reyes, 1992). Also, there must be an interaction between these two concepts (Glazer, Carole, and Short, 2004). Antecedent researchers on organizational culture, namely Deal and Kennedy (1982) and Peters and Waterman (1982), pointed out to the effects of organizational culture on performance and commitment in organizations (Cited in Lok & Crawford, 1999). On the other hand, there have been studies indicating that the employees with normative value orientations feel greater commitment to their organizations (Shaw and Reyes (1992); and advocating that subcultures determine of employees' commitments in organizations (Look and Crawford (1999).

Lok and Crawford (1999) experienced that innovative and supportive cultures have positive effects on organizational commitment whereas bureaucratic culture affects organizational commitment negatively. Moreover, Clugston et al. (2000) observed positive correlations between two organizational orientations, namely uncertainty avoidance and power distance, and two levels of organizational

commitment, continuance commitment and normative commitment. Similarly, Alamur (2005) studied organizational culture and commitment among research assistants in Turkey and observed a positive relationship between organizational culture and organizational commitment. Moreover, Tiryaki (2005) also found a significant correlation between organizational culture and organizational commitment perceived by municipal employees in Turkey. On the other hand, Terzi and Kurt (2005), in their study examining the relationship between leadership behaviors of school principals and organizational commitment of teachers; they determined the democratic leadership behavior as the strongest predictor of organizational commitment in Turkish primary schools.

Despite the large number of studies on organizational culture and organizational commitment respectively, there are not so much studies on the relationship between these two concepts. Some recent studies in Turkey only emphasized the correlation between organizational culture and organizational commitment (Look and Crawford, 1999; Lahiry, 1994; Clugston et al., 2000; Alamur, 2005; Tiryaki, 2005; Terzi and Kurt, 2005).

In the light of this information, the aim of this study is to investigate the organizational culture and the organizational commitment beyond their general concepts. In other words, the first aim is to study the relation between organizational culture (power, role, support, achievement) and organizational commitment (compliance, identification, internalization) based on their sub dimensions. The second aim is to investigate some demographic variable such as, gender, teaching level, marital status and job tenure of primary school teachers on the base of sub dimensions of organizational culture and organizational commitment.

Aims and Research Questions

This study aims to describe organizational culture and organizational commitment perceptions of primary school teachers in Turkey. Following research questions are formulated in order to reach this main objective:

1. How do primary teachers perceive organizational culture and organizational commitment in their schools?
2. Do primary teachers' perceptions on organizational culture and organizational commitment differentiate significantly due to their genders, teaching levels, marital status and teaching experiences?
3. Is there any correlation between the perceptions of primary teachers on organizational culture and organizational commitment dimensions?

Method

Participants

Eight years compulsory education ought to be carried out in primary schools without any interruption in Turkey. This compulsory education overlaps with primary education. Primary education comprises two levels; five years first level and three years second level. First level teachers are called as class teachers and they teach the same students for five years. On the other hand, at the second level of the primary education, courses are carried out by the teachers called as branch teachers.

This study was conducted on teachers working in primary schools settled in the city centre of Şanlıurfa. Şanlıurfa is a province in the Southeastern edge of Turkey and there are 64 primary schools separated to five educational areas in the city center. The study sample was determined by selecting randomly three primary schools from each educational area. As a result, 15 primary schools constituted the study sample. There were almost 600 teachers working in these 15 primary schools. Data gathering instruments were sent to all of these teachers and they were asked to respond the instruments voluntarily. From 430 returned instruments (rate of return is %71), 415 instruments were found usable for data analysis (sample represents 72 per cent of the population).

Data Gathering Instruments

Two data gathering instruments were used in this study. The first instrument, *organizational culture scale*, was previously developed by İpek (1999) and the second one, *organizational commitment scale*, was previously developed by Balay (2000). Organizational culture scale involves four dimensions as subcultures of *power*, *role*, *achievement*, and *support* while three dimensions, *compliance*, *identification*, and *internalization*, constitute organizational commitment scale. The items in both instruments were rated on a five-point Likert scale ranging from disagree (1) to strongly agree (5). In the organizational culture scale, a sample item for power culture is “everything is kept under control in this school”; a sample item for role culture is “formal relationship is common in this school”; a sample for achievement culture is “academic achievement is appreciated and supported in this school”, and a sample for support culture is “Everybody feel proud of being in this school”. On the other hand, in the organizational commitment scale a sample item for compliance level is “I think it is too hard to follows the rules in this school”; a sample item for identification level is “I am proud of being a member of this school”; and a sample item for internalization level is “I think I can sacrifice everything for this school”. Data gathering instruments also involve some questions to clarify the personal features of the participants as gender, teaching level, marital status, and experience.

The factor analysis made on data collected by organizational culture scale in recent application revealed that each item in all subculture dimensions produced

factor loadings above .40 whereas they produced factor loadings above .30 in 1999 application. On the other hand, the variances explained by cultural dimensions/subscales are 33 per cent for power culture, 36 per cent for role culture, 40 per cent for achievement culture, and 60 percent for support culture. The variances explained by cultural dimensions in 1999 application were 31, 30, 35, and 53 per cent for each dimension respectively. Cronbach's Alpha reliability of the items used for statistical analysis is 0.65 for power culture, 0.72 for role culture, 0.83 for achievement culture, and 0.92 for support culture, whereas they were 0.60 for power culture, 0.69 for role culture, 0.78 for achievement culture and 0.90 for support culture in 1999 application.

The factor analysis on organizational commitment scale revealed that each item in all organizational commitment dimensions/levels produced factor loading above .40 in both recent and 2000 applications. The variances explained by organizational commitment dimensions/subscales are 36 per cent for compliance level, 53 percent for identification level, and 55 per cent for internalization level in recent study. On the other hand, Cronbach's Alpha reliabilities of the items used for statistical analysis are 0.70 for compliance level, 0.86 for identification level, and 0.91 for internalization level in recent study. Organizational commitment scale produced similar results in both recent and 2000 application in terms of factor loadings, the variances explained and Cronbach's Alpha reliability scores.

Data Analysis

Data analyses were made through SPSS for windows. First of all, the means responding each subscale of organizational culture and organizational commitment were computed. Computed means were compared in terms of described demographic variables of participants by using t-test, Mann-Whitney U test and one-way ANOVA. Also Scheffe test was made in order to determine the sources of significant inter-groups differences. Finally the organizational commitment subscales, namely compliance, identification, and internalization, were tried to intercorrelated with organizational culture subscales, namely power, role, achievement and support cultures, by utilizing correlation analysis.

Results

Findings on Primary Teachers' Perceptions about Organizational Culture and Organizational Commitment

Primary teachers' perceptions on organizational culture and organizational commitment were described in terms of means and standard deviations. The results showing these perceptions were tabulated below (Table 1).

Table 1: Teachers' Perceptions on Organizational Culture and Organizational Commitment

Scale	Subscales	N	$\bar{X}$	Sd
Organizational culture	Power culture	415	3.41	.669
	Role culture	415	3.36	.579

	Achievement culture	415	3.33	.752
	Support culture	415	3.61	.869
Organizational commitment	Compliance	415	1.91	.671
	Identification	415	3.29	.921
	Internalization	415	3.84	.766

The perceptions of primary school teachers on organizational culture and organizational commitment were described by the calculation of the arithmetic means for each subscale in both scales. As it may be seen at Table 1, primary school teachers perceived orderly support culture ($\bar{X}=3.61$), power culture ($\bar{X}=3.41$), role culture ($\bar{X}=3.36$), and achievement culture ($\bar{X}=3.33$) in terms of organizational culture. On the other hand, the primary teachers perceived organizational commitment orderly at internalization ($\bar{X}=3.84$), identification ($\bar{X}=3.29$) and compliance ($\bar{X}=1.91$) levels. These results revealed that primary school teachers perceived all of four organizational culture dimensions at modest levels, while they particularly perceived organizational commitment at internalization level. Primary teachers also partially perceived organizational commitment at identification level whereas they rarely perceived organizational commitment at compliance level.

Gender Effects on the Perceptions of Organizational Culture and Organizational Commitment

373

Primary school teachers' perceptions of organizational culture and organizational commitment were compared by t-test according to their gender (Table 2).

Table 2: Effects of Gender on the Perceptions of Organizational Culture and Organizational Commitment

Scale	Subscales	Gender	N	$\bar{X}$	sd	t	p
Organizational culture	Power culture	Female	164	3.52	.642	2.659	.008
		Male	251	3.34	.678		
	Role culture	Female	164	3.34	.552	-.498	.618
		Male	251	3.37	.597		
	Achievement culture	Female	164	3.37	.688	.785	.433
		Male	251	3.31	.791		
	Support culture	Female	164	3.71	.751	1.955	.051
		Male	251	3.54	.934		
Organizational commitment	Compliance	Female	164	1.89	.587	-.620	.535
		Male	251	1.93	.721		
	Identification	Female	164	3.32	.845	.675	.500
		Male	251	3.26	.969		
	Internalization	Female	164	3.88	.674	.846	.398
		Male	251	3.82	.820		

Table 2 demonstrates that based on gender, the primary teachers' perceptions of organizational culture differ significantly only in the power culture dimension. As seen in Table 2, the level of power culture female teachers perceived in their schools was higher than that male teachers perceived. This result revealed that, in the opinion of female teachers, power culture is evident in their schools. Primary school teachers' perceptions of other organizational culture dimensions did not differ significantly based on their gender. However, female teachers perceived relatively more support culture than male teachers. This result supports the notion that females are more oriented towards collaboration than males (Jandeska and Kraimer, 2005).

As shown in Table 2, primary teachers' perceptions of organizational commitment did not vary significantly in any level of organizational commitment based on gender. This result shows that female and male teachers have similar perceptions related to organizational commitment in primary schools they work.

Effects of Teaching Levels on the Perceptions of Organizational Culture and Organizational Commitment

Primary school teachers' perceptions of organizational culture and organizational commitment were compared by t-test based on the grade level taught, and the results are tabulated below (Table 3).

Table 3: The Effects of Teaching Levels on the Perceptions of Organizational Culture and Organizational Commitment

Scale	Subscales	Level	N	$\bar{X}$	sd	t	p
Organizational culture	Power culture	Level 1	268	3.40	.688	-.522	.602
		Level 2	147	3.43	.635		
	Role culture	Level 1	268	3.35	.599	-.543	.587
		Level 2	147	3.38	.542		
	Achievement culture	Level 1	268	3.40	.729	2.454	.015
		Level 2	147	3.21	.780		
Organizational commitment	Support culture	Level 1	268	3.64	.842	1.175	.241
		Level 2	147	3.54	.916		
	Compliance	Level 1	268	1.89	.646	-.803	.436
		Level 2	147	1.95	.714		
	Identification	Level 1	268	3.37	.941	2.554	.011
		Level 2	147	3.13	.867		
	Internalization	Level 1	268	3.88	.780	1.255	.210
		Level 2	147	3.78	.7373		

Level 1: Class teachers, Level: 2: Branch teachers

As shown in Table 3, primary school teachers' perceptions of organizational culture vary only in the dimension of achievement culture based on the levels they teach. Teachers teaching at the first level of primary education perceived their schools as more achievement oriented ($\bar{X}=3.40$) than teachers teaching at the

second level of primary education ($\bar{X}=3.21$) did. As to organizational commitment at identification level, a significant difference was observed depending on the teaching level. First level primary teachers reported higher levels of organizational commitment ($\bar{X}=3.37$) at identification level than the second level primary teachers ($\bar{X}=3.13$). Primary teachers' perceptions of organizational commitment did not diverge at compliance and internalization levels according to their teaching levels. These results indicate that the first level primary teachers are more achievement culture orientated and feel more commitment at identification levels than the second level primary teachers.

Effects of Marital Status on the Perceptions of Organizational Culture and Organizational Commitment

Primary school teachers' perceptions of organizational culture and organizational commitment were compared by Mann-Whitney U test based on the criterion of marital status (Table 4).

Table 4: The Effects of Marital Status on the Perceptions of Organizational Culture and Organizational Commitment

Subscales	Marital Status	n	$\bar{X}$	Mean Rank	Sum of Ranks	U	p
Power culture	Married	345	3.40	206.87	71371.50	11686.5	.670
	Single	70	3.44	213.55	14948.50		
Role culture	Married	345	3.37	211.32	72906.00	10929.0	.210
	Single	70	3.29	191.63	13414.00		
Achievement culture	Married	345	3.37	214.44	73982.50	9852.5	.015
	Single	70	3.12	176.25	12337.50		
Support culture	Married	345	3.65	213.68	73719.00	10116.0	.032
	Single	70	3.37	180.01	12601.00		
Compliance	Married	345	1.88	203.21	70106.00	10421.0	.070
	Single	70	2.07	231.63	16214.00		
Identification	Married	345	3.36	216.97	74853.50	8981.5	.001
	Single	70	2.93	163.81	11466.50		
Internalization	Married	345	3.91	218.21	75283.00	8552.0	.000
	Single	70	3.51	157.67	11037.00		

Since marital statuses of the primary teachers were not distributed normally, their perceptions in the dimensions of organizational culture and organizational commitment were compared by Mann-Whitney U test. As seen in Table 4, teachers' perceptions differ significantly in the dimensions of achievement and support cultures and in the levels of identification and internalization. These results show that married teachers perceive a higher level of achievement and support culture orientation and feel higher organizational commitment at identification and internalization levels than single teachers in primary schools.

Effects of Teaching Experience on the Perceptions of Organizational Culture and Organizational Commitment

Primary school teachers' organizational culture orientations and organizational commitment perceptions were compared using ANOVA in terms of experience (the number of years of classroom instruction conducted by each teacher), and the results are tabulated below (Table 5).

Table 5: The Effects of Teaching Experience on the Perceptions of Organizational Culture and Organizational Commitment

Subscales	Experience	N	$\bar{X}$	sd	df	F	p	Sch effe
Power culture	1-5 years	99	3.35	.676	411	4.351	.005	III-IV
	6-10 years	114	3.44	.624				
	11-20 years	101	3.26	.655				
	20 + years	101	3.58	.692				
Role culture	1-5 years	99	3.24	.561	411	10.030	.000	I-IV II-IV III-IV
	6-10 years	114	3.29	.564				
	11-20 years	101	3.30	.579				
	20 + years	101	3.62	.538				
Achievement culture	1-5 years	99	3.05	.712	411	8.400	.000	I-III I-IV
	6-10 years	114	3.28	.807				
	11-20 years	101	3.46	.692				
	20 + years	101	3.53	.702				
Support culture	1-5 years	99	3.30	.908	411	7.296	.000	I-III I-IV
	6-10 years	114	3.58	.868				
	11-20 years	101	3.68	.825				
	20 + years	101	3.85	.794				
Compliance	1-5 years	99	2.07	.673	411	4.577	.004	I-III
	6-10 years	114	1.88	.731				
	11-20 years	101	1.74	.584				
	20 + years	101	1.98	.642				
Identification	1-5 years	99	2.79	.784	411	21.976	.000	I-II I-III I-IV II-IV III-IV
	6-10 years	114	3.20	.869				
	11-20 years	101	3.39	.922				
	20 + years	101	3.76	.851				
Internalization	1-5 years	99	3.55	.757	411	11.360	.000	I-III I-IV II-IV
	6-10 years	114	3.77	.766				
	11-20 years	101	3.92	.721				
	20 + years	101	4.14	.705				

I: 1-5 years, II: 6-10 years, III: 11-20 years, IV: 20 years and more

Table 5 demonstrates that both the organizational culture orientations and organizational commitment perceptions of primary teachers significantly differ on

the basis of experience. The results reveal that the means corresponding to primary teachers' orientations on each organizational culture dimension increase as their teaching experience increases. On the other hand, for teachers having less teaching experience, higher mean scores were found on compliance level of organizational commitment; whereas for more experienced teachers, higher mean scores were found at identification and internalization levels of organizational commitment.

The Scheffe test used with ANOVA indicates that the primary teachers in 11-20 years experience group perceive less power culture orientation ($\bar{X}=3.26$) than primary teachers having 20 years or more of teaching experience ($\bar{X}=3.58$). Primary school teachers having experience of 20 years or more also perceive more role culture orientation ($\bar{X}=3.62$) than teachers in the other three experience groups. At the same time, primary school teachers having 11-20 years and 20 years and more experience report higher achievement and support culture orientations than the teachers in 1-5 years experience group.

Regarding the organizational commitment levels, Scheffe test results show that the teachers having less than 5 years of experience perceive higher organizational commitment at compliance level ($\bar{X}=2.07$) than the teachers having 11-20 years of experience ($\bar{X}=1.74$). However, teachers in 1-5 years experience group feel less committed at identification level than the teachers in other experience groups. At the same time, teachers in the 20 years plus experience group express that they perceive higher organizational commitment at identification level than teachers in 6-10 years and 11-20 years experience groups. At the internalization level of organizational commitment, teachers in 20 years plus experience group state more commitment at internalization level ($\bar{X}=4.14$) than teachers in 1-5 years and 6-10 years experience groups. Moreover, the primary teachers having 11-20 years of experience express more commitment ($\bar{X}=3.92$) than 1-5 year experienced teachers ($\bar{X}=3.55$).

In brief, ANOVA results measuring the effect of experience on primary teachers' perceptions of organizational culture and organizational commitment indicate that organizational culture orientations of primary teachers increase as their teaching experience increases. On the other hand, primary teachers' perceptions of organizational commitment at identification and internalization levels flourish as their teaching experience increases. However, the lower their perception of organizational commitment at compliance level the less teaching experience they have.

The Correlations between Subscales of Organizational Culture and Organizational Commitment

The correlation coefficients between the perceptions of the primary teachers on organizational culture and organizational commitment subscales were measured and the results were tabulated below (Table 6).

Table 6: Correlation Coefficients between Organizational Culture and Organizational Commitment Subscales (N=415)

	1	2	3	4	5	6	7
1. Power culture	1						
2. Role culture	.49**	1					
3. Achievement culture	.29**	.17**	1				
4. Support culture	.31**	.19**	.79**	1			
5. Compliance	.03	.14**	-.40**	-.43**	1		
6. Identification	.21**	.13**	.60**	.61**	-.42**	1	
7. Internalization	.26**	.20**	.58**	.61**	-.41**	.68**	1

** Correlation is significant at the 0.01 level

As seen in Table 6, the opinions of primary school teachers were significantly and positively correlated in all organizational culture subscales at 0.01 significant level. A weak correlation was found between power culture and role culture ($r = .29$; $p < 0.01$); achievement culture and support culture ($r = .31$; $p < 0.01$). As power culture moderately correlated the role culture ($r = .49$; $p < 0.01$); a strong intercorrelation was found between achievement culture and support culture ($r = .79$; $p < 0.01$). In addition, a moderate and negative relation was observed between compliance based organizational commitment and commitments based on identification and internalization ($r = -.42$ and $r = -.41$; $p < 0.01$). Commitment based on identification and commitment based on internalization show a substantial and positive intercorrelation ($r = .68$; $p < 0.01$). Moreover, as significant but, low positive relation was found between commitment based on compliance and role culture ($r = -.14$; $p < 0.01$); compliance based organizational commitment moderately and negatively correlated the achievement and support cultures ($r = -.40$ and $r = -.43$; $p < 0.01$). Finally, achievement and support organizational cultures near to a high level and positively correlated the organizational commitments based on identification and internalization ($r = .60$ and $r = .61$; $r = .58$ and $r = .61$; $p < 0.01$).

Discussion

The primary purpose of the present research is to describe the organizational culture and organizational commitment in primary schools. Our analysis in this study pointed out several important implications.

Firstly our study clearly indicated that teachers perceive support, power, role and achievement cultures in their schools respectively. Our study revealed that primary schools do not have a distinct or a dominant organizational culture, on the contrary, they share overall cultural tendencies near to each other to a certain extend. Another outstanding result is that, of all organizational cultures, teachers in their schools perceive support culture at most and achievement culture at lowest level. As current results highly coincided with previous studies of İpek (1999), Sönmez (2006) and Terzi (2005), from the cultural arrangement point of view, these studies are differentiated from each other. For instance, the research by İpek

(1999) arranged organizational cultures as power, achievement, role and support cultures; Sönmez (2006) listed them as role, power, support and achievement cultures, and Terzi (2005) set out them as power, achievement, role and support culture respectively.

In the present study, our findings clearly indicate that teachers show a moderate organizational commitment to their schools at identification and internalization levels and low organizational commitment at compliance level. This result supported the previous result of study by Balay (2000). In his study Balay (2000) observed organizational commitment based on internalization at high, commitment based on identification at moderate and commitment based on compliance at low level in secondary schools.

Traditional organizations are known as male-dominated, and it is assumed that females working in such organizations have lower job satisfaction and organizational commitment than males (Jandeska & Kraimer, 2005). In contrast, females working in the organizations oriented towards collaborative culture are assumed to have higher job satisfaction and organizational commitment than males because motherhood feelings lead to females participating in collaborative activities (Jandeska & Kraimer, 2005). The results of the present study support both assumptions. They indicate that female teachers perceive more power culture orientation than male teachers in primary schools. At the same time, they experience more support culture orientation than their male colleagues. However, primary teachers' perceptions of organizational commitment, as revealed by the present study, were not at variance according to their gender. This result supports Durna and Eren (2005) who found that organizational commitment did not vary due to gender. However, the conclusion of the present study that gender differences are not influential on primary teachers' perceptions of organizational commitment contradicts with another study (İşcan, 2006) which indicated that males feel significantly more organizational identification than females, and with Kwon and Banks's study (2004) revealing that females feel significantly higher organizational commitment than males.

The present study shows that, based on the grade level they teach, organizational commitment of the primary teachers differs statistically. Primary teachers teaching the first grade level feel higher organizational commitment at identification level than those teaching the second level of primary education. This result supports the findings of Shaw and Reyes (1992), who observed that primary school teachers were more committed to their schools than secondary school teachers. This might be explained by the fact that the primary teachers teach the same group of students throughout five consecutive grade levels; in other words, as mentioned earlier in the section describing the participants, they work as class teachers. On the other hand, teachers working at the second sublevel of the primary education teach only in their own branches like the teachers working in secondary schools. Therefore, class teachers may have more responsibility for their

classrooms and jobs and perceive higher commitment than branch (second sublevel) teachers. A class teacher has all the responsibility for his or her first level classroom whereas a branch teacher shares responsibilities with other branch teachers.

With respect to the grade level primary school teachers teach, the present study also shows that teachers working at the first grade level (class teachers) perceive less cultural orientation at power and role culture dimensions and less organizational commitment at compliance level than the teachers working at second level (branch teachers). However, class teachers experience more achievement and support culture orientations and have more organizational commitment at identification and internalization levels than branch teachers. In brief, these results show that class teachers experience more achievement and support cultures and feel more organizational commitment at identification and internalization levels than branch teachers.

The present study also indicates that primary teachers' perceptions of organizational commitment do not differ significantly at compliance level based on marital/civil status. However, at identification and internalization levels, married teachers stated significantly higher organizational commitment than single teachers. These results support the previous findings that married employees feel significantly more organizational commitment than single employees (Durna & Eren, 2005) and that single employees express significantly stronger intention to leave the work than married ones (Chen, 2006). As mentioned in organizational literature, organizational commitment has negative effects on employees' intention to leave the work (Chen, 2006; Chang, 1999; Uyguç & Çımrın 2004). Since organizational commitment at compliance level implicates the lower level of organizational commitment, it may be concluded that single teachers are more likely to intend to leave their jobs.

The previous studies indicated that beginner teachers' perceptions of school culture and leadership styles used in primary schools affect their self evaluation of their teaching activities. For example, Flores (2004) found that beginner teachers perceived more balkanization and competition culture and less collaborative culture in Portugal schools. Also they stated that beginner teachers felt the pressure of bureaucratic control and unwritten and implicit school rules. Revealing that beginner teachers perceive more role culture orientation in their schools than more experienced teachers, the present study seems to confirm the results of the previous studies. Moreover, beginner teachers perceive less achievement and support culture than experienced teachers.

Ostroff and Rothausen (1997) stated that teachers with longer tenure accommodate to their schools better than the teachers with shorter tenure. The present study also confirms this finding. The results of the present study show that, although beginner teachers feel less commitment at compliance level than more experienced teachers, organizational commitment perceptions of teachers increase

at identification and internalization levels among teachers with longer tenure. This finding also supports the previous studies indicating that not only employees' perceptions of identification but also their organizational commitment at affective and normative dimensions become stronger as their tenure increases (İşcan, 2006; Durna & Eren, 2007). On the other hand, Balay (2007), who carried out his study among primary schools in Şanlıurfa, used a sample similar to the one in the present study, and he observed that organizational commitment of primary school teachers become stronger with age. Since age can be associated with tenure, the results of the recent study may confirm the results attained by Balay (2007). However, with respect to tenure, the findings of the present study contradict with that carried out by Shaw and Reyes in 1992, which indicated that the teachers with shorter tenure are more committed to their schools than the teachers with longer tenure. Indeed, the present study reveals that beginner teachers do not feel commitment for their schools due to their intrinsic values and beliefs; they feel commitment to their schools strategically at compliance level as previously stated by Flores (2004).

Finally, as it was emphasized in the literature, tendencies regarding power and role cultures reflect the traditional/authoritarian organizational approaches whereas, disposition related to achievement and support cultures reflect the contemporary organizational understanding. On the other hand, as compliance level of organizational commitment seems to be an important aspect of traditional/authoritarian organizations, commitment based on identification and internalization are considered as strong characteristics of modern organizations. Intercorrelation analysis which was utilized to designate the relation between organizational commitment and organizational culture confirmed these inclinations. Because, not only a positive relation was observed between commitment based on compliance and power and role cultures which are the reflections of traditional organizations, but also a negative relation was observed between commitments based on compliance and achievement and support culture which reflect the contemporary organizational applications. In the same way, a positive relation was pointed out between commitments based on identification and internalization and achievement and support cultures which are the substantial aspects of modern organizations.

Conclusion and Implications

This study has some particular contribution and limitations for organizational literature. The study examines organizational culture and organizational commitment in Turkish primary schools. The study also examines the association between primary teachers' perceptions on organizational culture and organizational commitment. The results revealed significant correlations between organizational culture and organizational commitment. For example, positive correlations were observed between contemporary organizational culture dimensions, achievement and support culture, and organizational commitment at identification and internalization levels, while organizational commitment at compliance level

correlated negatively with achievement and support culture. Moreover the findings indicated that female teachers perceive more power and support culture while organizational commitment perceptions of primary teachers do not vary significantly according to gender.

The results also revealed that marital status of the primary teachers have significant effects on primary teachers' perceptions about organizational culture and organizational commitment; married primary teachers perceived more achievement and support culture and felt more commitment at identification and internalization levels than single teachers in their schools. The effect of experience on organizational culture and organizational commitment is another important contribution of this study to school organization literature. The result indicated that teacher experience has positive effects on organizational commitment at identification and internalization levels and on all organizational culture dimensions while it has negative effect on organizational commitment at compliance level. Finally, this study also revealed an intercorrelation between teaching level and teachers' organizational culture and organizational commitment perceptions. Teachers teaching at first level (from grade 1 to grade 5) perceived more achievement culture and felt organizational commitment at identification level than those teaching at second level (from grade 6 to grade 8).

This study has also some limitations. Firstly, this study was conducted on primary school teachers. Further studies may be conducted at secondary and higher educational levels. Secondly, this study aimed to investigate the correlation between organizational culture and organizational commitment. Other studies may be performed to examine the relationships between organizational culture and other organizational concepts like organizational citizenship, self efficacy, burnout, job satisfaction, and stress. The relationships among organizational commitment, organizational citizenship, self efficacy, burnout, job satisfaction, and stress may also been investigated. Finally, advanced statistical analyses like MANOVA, covariance, regression, and meta-analysis may be used in those proposed studies.

REFERENCES

- Alamur, B. (2005). *Örgüt Kültürü ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkinin incelenmesi: Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde bir uygulama*. Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Balay, R. (2000). *Özel ve Resmi Liselerde Yönetici ve Öğretmenlerin Örgütsel Bağlılığı*. Yayınlanmamış doktora tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Balay, (2007). Predicting Conflict Management Based On Organizational Commitment And Selected Demographic Variables. *Asia Pacific Education Review*, 8(2). 321-336.
- Chang, E. (1999). Career Commitment as a Complex Moderator of Organizational Commitment and Turnover Intention. *Human Relations*, 52(10), 1257-1278.

- Chen, C. F. (2006). Job Satisfaction, Organizational Commitment, and Flight Attendants' Turnover Intentions: A note. *Journal of Air Transport Management*, 12, 274-276.
- Cooper, C. L. & Lewis, S. (1995). Working Together: Men and Women in Organizations. *Leadership & Organization Development Journal*, 16(5), 29-31.
- Clugston, M., Howell, J. P. & Dorfman, P. W. (2000). Does Cultural Socialization Predict Multiple Bases and Foci of Commitment? *Journal of Management*, 26(1), 5-30.
- Durna, U. & Eren, V. (2005). Üç Bağlılık Unsuru Ekseninde Örgütsel Bağlılık. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 6(2), 210-219.
- Flores, M. A. (2004). The Impact of School Culture and Leadership on New Teachers' Learning in the Workplace, *International Journal of Leadership in Education*. 7(4), 297-318.
- Halis, M. (2003). Durumsallığı Açısından Türk Örgüt Kültüründeki Yönelimler, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5,109-135.
- Hultman, G. (2001); Leading Cultures; A Study of 'Acting in Context' and The Creation of Meaning in School Leaders' Work Activities. *International Journal of Leadership in Education*, 4(2), 137-148.
- Holt, J. L. & Devore, C. J. (2005). Culture, gender, organizational role, and styles of conflict resolution: A meta-analysis. *International Journal of Intercultural Relations*, 29, 165-196.
- İpek, C. (1999). *Resmi Liseler ile Özel Liselerde Örgütsel Kültür ve Öğretmen-Öğrenci İlişkisi*. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İşcan, Ö. F. (2006). Dönüştürücü/Etkileşimci Liderlik Algısı ve Örgütsel Özdeşleşme İlişkisinde Bireysel Farklılıkların Rolü. *Akdeniz İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11, 160-177.
- Jandeska, K. E. & Kraimer, M. L. (2005). Women's Perception of Organizational Culture, Work Attitudes, and Role-Modeling Behaviors. *Journal of Managerial Issues*, XVII(4), 461-478.
- Kwon, I. G. & Banks D. W. (2004). Factors Related to the Organizational and Professional Commitment of Internal Auditors. *Managerial Auditing Journal*, 19(5), 606-622.
- Lok, P. & Crawford, J. (2003). The Effect of Organizational Culture and Leadership Style on Job Satisfaction and Organizational Commitment: A Cross-National Comparison. *Journal of Management Development*, 23(4), 321-338.
- Martins, E. C. & Terblanche, F. (2003). Building Organizational Culture that Stimulates Creativity and Innovation, *European Journal of Innovation Management*, 6(1), 64-74.
- Meyer, J. P. & Allen, N. J. (1991). A Three-Component Conceptualization of Organizational Commitment. *Human Resource Management Review*, 1(1), 61-89.
- Narsap, H. (2006). *Genel ve Mesleki Liselerde Örgüt Kültürü*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- O'Reilly, C. (1989). Corporations, Culture, and Commitment: Motivation and Social Control in Organizations. *California Management Review*, 31(4), 9-25. In Staw, B. M. (Ed.), *Psychological Dimensions of Organizational Behavior*, (pp. 316-328). New Jersey: Prentice Hall, 1995.
- O'Reilly, C. & Chatman, J. (1986). Organizational Commitment and Psychological Attachment: The Effects of Compliance, Identification, and Internalization on Prosocial Behavior. *Journal of Applied Psychology*, 71(3), 492-499.

- Ostroff, A. & Rothausen, T. J. (1997). The Moderating Effect of Tenure in Person-Environment Fit: A Field Study in Educational Organizations. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 70, 173-188.
- Shaw, J. & Reyes, P. (1992). School Cultures: Organizational Value Orientation and Commitment. *The Journal of Educational Research*, 85(5), 295-302.
- Silverthorne, C. (2004). The Impact of Organizational Culture and Person-Organization Fit on Organizational Commitment and Job Satisfaction in Taiwan. *The Leadership & Organization Development Journal*, 25(7), 592-599.
- Sönmez, M. A. (2006). Organizational Culture in Vocational Schools. *Educational Administration: Theory and Practice*, 45, 85-108 (Meslek Liselerinde Örgüt Kültürü, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 45, 85-108).
- Terzi, A. R. (2005). İlköğretim Okullarında Örgüt Kültürü. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 43, 423-442.
- Terzi, A. R. & Kurt, T. (2005). İlköğretim Müdürlerinin Yönetici Davranışlarının Öğretmenlerin Örgütsel Bağlılığına Etkisi. *Milli Eğitim Dergisi*, 33(166).
- Tiryaki, T. (2005). *Örgüt Kültürünün Örgütsel Bağlılık Üzerine Etkileri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uyguç, N. & Çımrın, D. (2004). DEÜ Araştırma Ve Uygulama Hastanesi Merkez Laboratuvarı Çalışanlarının Örgüte Bağlılıklarını ve İşten Ayrılma Niyetlerini Etkileyen Faktörler, *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(1), 91-99.
- Ünüvar, T. G. (2006). *An Integrative Model of Job Characteristics, Job Satisfaction, Organizational Commitment, and Organizational Citizenship Behavior*. Unpublished Ph.D. dissertation, ODTU Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, E. (2009). Examining Organizational Commitment of Primary School Teachers Regarding to Their Job Satisfaction and Their School's Organizational Creativity. *Elementary Education Online*, 8(2), 476-484, [Online]: <http://ilkogretim-online.org.tr>
- Yee, S. M. (1990). *Careers in the classroom: When teaching is more than a job*. New York: Teachers College Pres. In Weiss, E. M. (1999); Percieved workplace conditions and first-year teachers' morale, career choice commitment, and planned retention: a secondary analysis. *Teaching and Teacher Education*, 15, 861-879.
- Weiss, E. M. (1999). Perceived Workplace Conditions and First-Year Teachers' Morale, Career Choice Commitment, and Planned Retention: A Secondary Analysis. *Teaching and Teacher Education*, 15, 861-879.

A CRITICAL REVIEW OF STATUS AND FUNCTIONS OF ART EDUCATION IN MODERN EDUCATION AND SOLUTIONAL PROPOPALS

A. Yaşar SERİN*
M. Ertuğ YAVUZ**

Abstract :

In this article, it is stressed that modern art education should be approached by determining planned, programmed, logical, and completely scientific methods.

The functions and the status of art education is also examined in details in this essay. It is emphasized that education has a significant influence on individual behavioral variations and on society with its all components for forming national agreement, mutual support, sympathy, cooperation and unity. Art education's responsibility of creating modern, dynamic, complete, rationalistic and new ideas in addition to its contemporary existence as an education of pleasure and impression is also stressed.

Key words: Art, Modern Education, Individual, Society, Changes, Arrangement.

Preface:

It is crucial to set the ideas on Art education on a clear basis before explaining contemporary art education. Though Art education is considered as a recent concept in our country, it is a widely known fact that this universal field has experienced two hundred years' process.

Art education, to some critics, has its roots in Plato's era and on the other hand it can be established to the beginning of the 20th century to some others.

Its acceptance as a practicable field by scientific circles rather than a theoretical one coincides with 1890's in Germany. It was argued, considered and debated in Educational Congresses in accordance with its different aspects first in Dresden in 1901, then in Weimar in 1903, and in Hamburg in 1905. However, it was not until 1928's that it was commonly agreed on that artistic creativity of children should also be appreciated in schools in addition to rational and objective learning; that artistry in all kinds of activities such as music, drawing, physical works, and even literature should be valued¹.

The appearance of art in Western Schools was in mid 1800's, during 19th century when industrial revolution was in power. The requirements of industrial

* Assist. Prof. Dr., Cumhuriyet University Faculty of Education Arts Department – Sivas
yasarserin@gmail.com

** Lecturer, Cumhuriyet University Faculty of Science and Letters English Language and Literature
Department – Sivas meyavuz@cumhuriyet.edu.tr

¹ İ. San, *Sanatsal Yaratma, Çocukta Yaratıcılık*, T. İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1985, p. 2.

designs had made art a current issue, and thus art began to be taught as an educational subject. Fine arts projects got importance. So, innovation in the design of industrial products was of priority. The aim was to find a good market. In this context, easy and smooth drawings of the low-priced goods were required. Therefore, 19th century art education had a commercial aim rather than an aesthetic quality².

Improvement in industry also brought competition in trade and that's how an understanding of better education targeting more qualified and aesthetic goods were formed.

It's supposed that art education and training has the same methods as in primal education in general; from the simplest to the most complicated, from the easiest to the most difficult topics.

So, we can accept that art is not a matter of skill, but of learning and education.

Applying reasonable motivations and effective schemes, it is a fact that every child can be educated in art³.

Towards the end of 19th century, art education headed to the aim of developing individual aesthetic expression instead of industrial service. Its different formation was not overlooked as its research area included many objects. Natural objects such as leaves, stones, flowers etc. are studied, examined and in this way, aesthetic interest also advances besides experimental– vital one. Seeing without drawing becomes improbable. The main purpose is to form rules for children and then to provide them with new experiences.

Child is not a scale model of adults, but a completely different being in both physical and psychological qualities⁴.

Early 20th century was an era when experience gained importance and the research on maturing of children was done completely. Abundant hypothesis were put forward on this subject and in general, they propose that education should not be based on teachers and books, and that pupils should find answers to the questions by themselves through a detailed research. Man is an organism living reciprocally with environment. His habitat does not always behave him friendly or meet his needs.

A living organism has to keep nature under control in order to adapt to it. In this context; the basic need for human being is to make progress in a healthy, harmonious and balanced relation with nature⁵. Development of Imagination and creativity in children is the main concern of art education. Art is a means which is

² O. T. Kırısoğlu, *Sanatta Egitim, Görmek, Anlamak, Yaratmak*, Demircioglu yay., Ankara 1991, p. 19.

³ İ. San, *Sanat Egitiminin Kuramları*, Tan Publications, Ankara 1983.

⁴ O. T. Kırısoğlu, *Sanatta Egitim, Görmek, Anlamak, Yaratmak*, Demircioglu yay., Ankara 1991.

⁵ J. Dewey, *Experience and Education*, The Macmillan Co., New York 1938.

used for teaching abstract concepts, improving creativity and expressing one's undefined inner world. Talent can not be taught; it blooms within a period of time just like a flower does. Teacher is not an instructor, but only a guide.

Art helps child's mental condition, if applied appropriate. It decreases mental tension by way of expressing things which cannot be defined by words⁶.

Surrealists and Expressionists' works prove to be artistic styles in view of their formal similarity with child drawings.

Children can form their own expression styles. These are as meaningful as adult styles. Naturally, Art develops together with physical maturing.

During education, happiness and experience of creativity is significant for children. What is drawn by a child must be appreciated as a work of art. Art cannot develop without an education in arts⁷.

1. Basic Characteristics of Modern Education

It is a common fact that "Education" has the effective power of shaping, changing and developing individuals and societies.

"Education is a process of forming deliberate and specific changes in an individual's behaviours by making use of his/her experiences" is the most appropriate definition for education.

Individual behavioural changes gained by means of education have an influence on society and social changes on individuals. Through the agency of Education, an Individual's interaction and relation with his natural, social and cultural milieu are expected to be more orderly, healthy, effective and productive.

In modern education, the aim is to obtain the most appropriate and the highest level of individual's physical, emotional, cognitive and kinesthetic capacities.

Modern education deals with three main motives such as: science, technique and art. Because, all of these inborn attributes have the functions of supporting, comforting, completing, varying, and widening personality. Nevertheless, it's impossible for them to meet the needs of describing, interpreting, analyzing, perceiving or evaluating all aspects of individual's character. Because of each one of them has a limited function.

It must be kept in mind that art education and the general education undoubtedly have very vital and important responsibilities in meeting the needs of the modern age in accordance with individual and social expectations.

⁶ W. D. Ecker, *The Artistic Process as Qualitative Problem Solving: Readings in Art Education*.

⁷ M. Steveni, *Art and Education*, B. T. Batsford Ltd., London 1968.

2. Modern Art Education and Functions of Art

Art education is one of the three main components of modern education. Art education is the process of forming deliberate and specific aesthetic changes in an individual's behaviours by making use of his/her experiences.

This kind of definitions reveals us that art education in general is; "the process of forming behaviours aesthetically".

Activities of art education intend creating a more modern, productive, orderly, effective, and a much healthier relationship and communication especially among individuals and societies.

In a plain and intense definition, art is; "an aesthetical integrity used for functional expression of experiences, circumstances, events and personal facts, which include specific emotions, thoughts, impressions, and conceptions, in view of beforehand determined aesthetics criterion and through a certain methods, objectives and requisites."

The role of art in modern life is that people can seek and find beauty and originality by means of art and can meet their needs while they make use of art's various functions in daily modern life as well⁸.

The functions under consideration are basic principles of aesthetics. In addition to the fact that they have individual or social structures, they may also have sociological, economical, cultural or educational qualities.

Art observes certain behavioural changes while it shapes individual's aesthetic creativity, inspiration, impression and reaction for the purpose of make him a happy, sensible, successful, satisfied, healthy and sensitive person for all along his life. This is art's function on individuals.

On the other hand, art has an undeniable crucial role in fulfilling agreement, intimacy, assistance, mutual support, coalescence and unity among individuals and social strata.

Art expands and transfers cultural values among generations as well as it enlarges and strengthens cultural relations. So, we can infer from this explanation the cultural role of art.

Moreover art, with regard to its economical function, has the responsibility of realizing social concepts in an effective, regular and fruitful way⁹.

In this point of view, the place and the effects of art's cultural, social, individual, and economical functions in human life made itself both an effective

⁸ S. Avcı, "2-4 Yaş Arası Çocuğun Sanat Eğitimi", Gazi Üniversitesi, Kırşehir Eğitim Fak. Sınıf Öğrt., unpublished course notes, Kırşehir 1994, p. 12.

⁹ S. Avcı, "2-4 Yaş Arası Çocuğun Sanat Eğitimi", Gazi Üniversitesi, Kırşehir Eğitim Fak. Sınıf Öğrt., unpublished course notes, Kırşehir 1994.

means of education and a different field of research. Actually, the reflections of “Education Through Art” and “Education for Art” spring from this basic fact, and form characteristics.

What we understand of Art Education educations do, fundamentally it keeps its unity although it has many branches are that; like scholarly and technical

3. Associations of Art and Education

Today, art is considered as not only forming aesthetics in shape or an education of pleasure, but also a process of creative mental activities which include producing modern, dynamic, genuine and new ideas.

The aim is; educating people who are able to develop uninfluenced thoughts independently, to use their abilities in full capacity, to prepare themselves both for today and for the future, to shape society besides their own characters, who feel frank to their neighbourhood and to other people, respect both to society and to themselves, have responsibilities for the society, and who are productive, exuberant but moderate in feelings, reasonable and sensitive¹⁰.

Art education is necessary for individuals, and has an important place in their lives. In fact, Art education is individual. It is required for educating individual creative potential, organizing aesthetic observations and comprehensions, and for arranging existence of aesthetics.

Abilities of animating and putting ideas down contribute to educational careers of people who have artistic or scholarly occupations¹¹.

Being an inevitable aspect of our individual and social lives, art is the most humanistic action constituted of sublime values.

Education is the ancient and long-lasting function of art. A work of art which is formed of various factors in a social structure will be able to contribute to improve and to change its society with time as long as it is accepted and appropriated in public.

The approach of putting man’s inner and outer sources to use through art which is a combination of abstract and concrete emphasizes the necessity of art. That is why it’s very crucial that both tutors and learners should comprehend and appreciate the importance of art, and make society accept it¹².

We come up against problems arousing from individual and social approaches and applications on each grade of education at equal rank in almost all

¹⁰ İ. San, “Çağdas Sanat Eğitimi”, *Öğretmen Dünyası Dergisi*, Ankara 1984, pp. 49, 6-9.

¹¹ W. Whitford, *An Introduction to Art Education*, New York 1929.

¹² M. İnce, “Sanatta Eğitim Sorunu ve Sanat-Eğitim İlişkisi”, *Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (10), Eskişehir 2000, p. 2, Güz, p. 145.

of the countries. However, there may be differences of priority and importance along these problems.

Undoubtedly, it is not a proper solution to assume that all these problems originate from a single source. In this respect, the reasons of these problems should be sought in economical, educational, environmental, social, political and even in governmental systems.

The before mentioned problems can be illustrated as it follows; “underdeveloped structure of a country, differences of opinions, poor economical position, social and structural problems, problems aroused from the difference of perception and capacity between tutors and learners, systemization of education programmes, inappropriate establishment of theoretical and practical information obtained during art education, interferences of political powers in education system.”

Solution and Conclusion:

Solutions to the problems mentioned under titles above can be obtained by means of rational and total investigations through optimistic and modern approaches, and only in this way contemporary art education will be comprehended soundly.

My intention is to emphasize the fact that we can create answers for the problems under consideration only by way of determining logical objects, making good use of everything representing modern technological and scientific developments, capturing the unifying effect of international communication network and by way of putting suitable methods, techniques and materials into practice.

Art education will head towards an answer that approaches just as long as all social strata support these actions take place resolutely and without any concession, intimidation, or deviation of aims.

**İLKÖĞRETİM OKULU YÖNETİCİLERİNİN
ETİK LİDERLİK DAVRANIŞI GÖSTERME DÜZEYLERİ****THE LEVEL OF THE PRIMARY SCHOOL ADMINISTRATORS' ETHIC
LEADERSHIP BEHAVIOR***M. Akif HELVACI^{*1}***Özet:**

Bu araştırmanın amacı, öğretmen görüşlerine göre, ilköğretim okul yöneticilerinin etik liderlik davranışlarını gösterme düzeylerini saptamaktır. Veri toplama aracı olarak, Yılmaz (2005)'in geliştirmiş olduğu Etik Liderlik Ölçeği kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini, Uşak ili merkez ve ilçelerde (Banaz, Ulubey, Sivaslı) ilköğretim okullarında görevli öğretmenler oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan öğretmenlerin görüşlerine göre, ilköğretim okulu yöneticilerinin etik liderliğin iletişimsel etik, örgütsel karar vermede etik, davranışsal etik, iklimsel etik boyutlarında iyi düzeyde davranış gösterdikleri görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Etik, Etik liderlik, Okul yöneticileri, Etik liderlik davranışları

391

Abstract:

The aim of this research is to state primary school administrators' ethic behaviours according to teachers' opinions. Ethic Leadership Scale developed by Yılmaz (2005) was used to collect the data for the research. The population of the research is teachers working in primary schools in Uşak province and its districts (Banaz, Ulubey, Sivaslı). According to the opinions of the teachers who participated in this research, it can be seen that primary school administrators' ethic leadership shows behaviours at a middle level in the communicative ethic, decisional ethic in organizations, behavioral ethic and climatical ethic dimensions.

Key words: Ethics, Ethical leadership, School administrators, behaviors of ethical leadership.

Giriş

Etik kelimesinin insan yaşamının her alanında kullanıldığını görmek mümkündür. İnsanın ömrünün büyük bir bölümünün geçtiği çalışma hayatında da etik konusunun kapsamına giren birçok olay yaşanmaktadır. Bu olayların bazıları yöneticileri doğrudan ilgilendirdiği gibi bazıları ise çalışanların karşılaştıkları

^{*} Yrd. Doç. Dr., M. Uşak Üniversitesi Eğitim Fakültesi – Uşak mahelvaci@yahoo.com

olayların kendilerine ulaşması neticesinde dolaylı olarak yöneticilerin karşısına çıkmaktadır. Çünkü çalışanlar, çözemedikleri etik sorunlarla karşılaştıklarında kendilerine yol gösterecek bir rehber ararlar. Bu rehber ise genellikle üst yönetimde yer alan bir yönetici ya da çalışanın en yakınındaki bir şef olabilmektedir (Özdemir, 2003).

Etik sözcüğü, Yunanca “Karakter” anlamına gelen “ethos” sözcüğünden türetilmiştir. Yunanca “ε” (epsilon) harfi ile yazılan “ethos” (ἦθος); alışkanlık, töre, gelenek anlamına gelmektedir ve toplumca kabul edilen “ahlak yasası” normlarına uygun davranışlardır (Şimşek ve Altinkurt, 2009). Bu anlamda etik, toplumda yaygın olan ahlak kurallarından daha özel ve felsefidir. Etiğin ilgi alanı, insanın bütün davranış ve eylemlerinin temelini araştırılmasıdır (Aydın, 2002: 5).

Türkçede “ethic” sözcüğüne karşılık olarak, Arapça “huy”, “mizaç”, “karakter” anlamına gelen ve “hulk” sözcüğünden türeyen “ahlak” sözcüğü kullanılmaktadır (Cevizci, 2002: 3). Hukuk, gelenek, görenek gibi kavramlarla ilişkisi olan etiğin alan yazında özellikle ahlak kavramı ile karıştırıldığı, sık sık birbirinin yerine kullanıldığı ifade edilmektedir (Kuçuradi, 2003; Aydın, 2006). Ahlakla etik arasında temel farklılık, etiğin ahlaka göre daha evrensel ilkeler üzerinde durmasıdır. Ahlak kavramına çeşitli açılardan bakıldığında, çeşitli gruplarda geçerli olan ilke ve değerlerin toplumdan topluma, hatta aynı toplumun farklı bölgelerinde bile farklılaşabildiği görülmektedir. Ancak özellikle meslek etiğine ilişkin ilkelerin evrensel olma arayışı vardır ve kolay kolay değişmezler (Aydın, 2006: 17).

Etik, ahlaki davranış, eylem ve yargıları ilgilendiren bir konu olarak felsefe ve bilimin önemli bir parçası ve sistematik bir çalışma alanı olmuştur. Ahlak yanlış doğru, iyi kötü, erdem ve kusur ile davranışları ve davranışların sonuçlarını değerlendirme ile ilgilidir. Ahlak felsefesi ya da etik, ahlaki konu edinen felsefe dalıdır. Kullanılan ahlak terimlerini ve ahlaki yargıların statüsünü analiz eden etik, takınılan ahlaki tutumların ardında yatan yargıları ele alır (Akt. Gültekin, 2008).

Etik, insan davranışında neyin doğru, neyin yanlış olduğuyla ve davranışın kontrolüyle ilişkilidir. İnsanın ya da onun davranışının iyi, kötü, doğru ya da yanlış olduğuna karar vermenin neye göre algılandığı ile ilgili sorulara yanıt arar. Ahlaki karar ve yargılarda kişisel ilginin veya diğer insanların ilgilerinin ne derecede etkili olduğunu araştırır (Akt. Yılmaz, 2006).

Etik, insana ne yapması ya da ne yapmamasını öneren bir dizi değerler bütünüdür. Bu değerleri ödevler, erdemler, ilkeler ve toplumun çıkarları olarak dört kümede incelemek mümkündür. Ödev, kişinin üstlendiği rolden beklenen davranışlardır. Erdem, iyi bir insanı tanımlayan özelliklerin tümüdür. İlke, davranışları biçimlendiren temel doğrulardır. Toplumun çıkarı ise toplumun genelinin yararına olan her türlü eylemdir. Bir bütün olarak incelendiğinde bu değerler bütünü, etik davranışın çerçevesini belirlemektedir (Akt. Özdemir, 2008).

Etik kavramına temel oluşturan ve etikle ilgili standartların oluşturulmasına da yardımcı olan birtakım yaklaşımlar bulunmaktadır. Bunlar kısaca şu şekilde özetlenebilir (SCU, 2007; Akt. Özmen ve Güngör, 2008):

- *Yararcı Yaklaşım*, etik hareketten etkilenenler için, azami yararın elde edilmesi önemlidir.
- *Hak Yaklaşımı*, bir kimsenin ne tür bir yaşam süreceği hakkında moral hakları ön planda tutar.
- *İyilik ve Adalet Yaklaşımı*, etik hareketin tüm insanlara eşit davranmasını önemser. Eşit olmayan bir davranış söz konusu olduğunda, bu eşitsizlik savunulabilir birtakım ölçütlere dayanmalıdır
- *Herkesin İyiliği Yaklaşımı*, hukuk, eğitim, sağlık vb. toplumun tümünü ilgilendiren konularda herkesin iyiliğinin göz önüne alınmasını önemser.
- *Değer Yaklaşımı*, etik hareketin, tüm insanlığın gelişmesinde katkısı olan dürüstlük, cesaret, hoşgörü vb. değerlerle uyumlu olmasına ağırlık verir.

Eğitim Yönetiminde Etik ve Etik Liderlik

Eğitimde etik değerler konusu 21. yüzyılın başlangıcında eğitim yönetimi alanında temel öncelik taşıyan alanlardan birisi durumuna gelmiştir (Gümüşeli, 2006).

Örgütleri bir dizi amaçlara ulaştırmak üzere bir araya gelmiş insanlar oluşturur. Örgütsel yapıları amaçlarına ulaştırma, yönetim çabalarıyla mümkündür. Örgütlerde amaçlara, insanlar tarafından gerçekleştirilen tüketim içerikli eylemlerle ulaşılır. Buradaki tüketim, üretimin gerektirdiği girdilerin tümünü içine alır. İnsan gücü-emek, üretimin öncelikli şartıdır. Bu açıdan, örgütlerin üretimleri ancak, bu üretimin tüketicisi olan, insanların varlığı ile mümkündür. Bu sebeple örgütlerin bir takım sonuçlara ulaşma işlevi ve verimliliği ancak insan ögesinin varlığı ve sisteme girişi ile anlam kazanmaktadır. İnsan bir anlamda örgütlerin hem amacı hem de aracı olmaktadır (Açıkalın, 1998).

Tüm örgütlerin amacı varlıklarını sürdürmektir. Örgütü amaçlarına uygun yaşatmak, örgütteki insan ve madde kaynaklarını en verimli şekilde kullanmakla gerçekleşir. Eğitim yönetiminin özel bir alana uygulanışı olan okul yönetiminde okul içi ve dışı bireylerin, okulun amaçlarına dönük olarak eyleme geçirilmesi için yöneticilerin eğitim yönetiminde olduğu kadar davranış bilimlerinde de yeterli olması gerekir (Bursalıoğlu, 2000).

Kamu yönetimi etiği, yönetsel etik kavramları İngilizcedeki “Administrative Ethics” kavramına karşılık birbirlerine eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Kamu yönetimi literatüründe iş ahlakı, örgüt kültürü, kamu yönetimi ahlakı, yönetsel ahlak gibi kavramlarla ifade edilen kamu yönetimi etiği / yönetsel etik; göreceli bir

kavram olan ahlakın belli bir örgüt içerisinde o örgütçe belirlenmiş kurallarla beslenerek ortaya çıkmış biçimidir (Bilgin, 1997: 2).

Etik ile yönetim arasındaki ilişki, haklar ve kaynakların dağılımı söz konusu olduğunda ortaya çıkmaktadır. İnsanlar, etik yöneticilik alanında adalet, eşitlik, dürüstlük, tarafsızlık, saygı, sorumluluk, sevgi, bağlılık, uygunluk, hoşgörü, tutumluluk, demokrasi ve açıklık gibi birtakım ilkelere uygun davranılmasını beklerler (Karlı, 2004: 86).

Yönetimsel ve Mesleki Etik

Meslek etiği, özellikle doğrudan doğruya insanlarla ilgili olan işlerde, aynı meslekte olan bireylerin birbirleriyle olan diyaloglarında uymaları gerekli olan davranışlar bütünü olarak nitelendirilebilir. Meslek etiğinin ayırt edici özelliği, mesleki etik ilkelerinin toplumun bütün vicdanında ortak olmaması ve dolayısıyla mesleki etik dışı davranışların meslek çerçevesi dışında fazla tepki görmemesidir (Pehlivan Aydın, 1999). Juusela'ya göre mesleki etik kurallarının; yetersiz ve ilkesiz üyeleri ayırmak, meslek içi rekabeti düzenlemek, hizmet ideallerini korumak gibi üç temel işlevi vardır (Akt. Pehlivan Aydın, 1999).

Meslek etiğinin en önemli yanlarından biri, dünyanın neresinde olursan olsun, aynı meslekte çalışan bireylerin bu davranış kurallarına uygun davranmalarının gerekli olmasıdır (Kuçuradi, 1988: 21).

Karar verme yönetim için önemli unsurlardan biridir. Karar verme süreci; çok yönlü düşünmeyi, olasılıkları hesaplamayı, karardan etkilenecek kişilerin durumlarını dikkate almayı, grup görüşlerine başvurmayı gerektirir. Karar vermek alternatifler arasından seçim yapma işlemidir. Ancak bu seçimin etik çerçeveler içerisinde olması her zaman mümkün olmayabilir. Bu bağlamda her karar etik sonuçlara neden olmamaktadır (Bektaş ve Köseoğlu, 2007: 102). Dolayısıyla bir karar vermek için etik algısına önem vermesi gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle etik algılama, etik karar vermede odak noktasıdır. Konu veya davranışın etik önemini dikkate almayan birisi, etik karar verme süreciyle ilgilenmeyecektir. Fakat bunun yerine o kişi etik sorgulanabilir kararları değerlendirmek için ekonomik kriterleri kullanabilecektir (Bektaş ve Köseoğlu, 2007: 102). Bu nedenle karar sürecinde etik algıyı sağlayan etik kodlar her zaman ön planda tutulmalıdır.

Etik karar verirken bazı ölçütler belirlenmiştir Bunlar aşağıdaki şekilde gruplanabilir (Strike ve diğerleri, 1988; Akt. Kıranlı ve İlğan, 2008):

1. İnsanlara araç değil, amaç olarak bakılmalıdır.
2. İnsanların özgürce seçimlerine saygılı olunmalıdır.
3. İnsanlar eşit haklara sahiplerdir ve onların istekleri de eşit değerdedir.
4. İnsanlar eşit derecede sorumluluk duygusuna sahip olmalıdır.

5. En üst düzeyde yarar ile insanları eşit düzeyde önemseme arasında, bir denge oluşturulmalıdır.

6. Amaçlar kararların yönünü belirlemelidir.

Etik Liderlik

Etik liderlik, yeni liderlik kuramları ve yaklaşımları arasında giderek daha fazla tartışılmaya başlayan bir liderlik yaklaşımı olmuştur. Etik liderlik, özellik kuramları ve durumsallık kuramlarıyla benzerlikler taşımaktadır. Etik liderin öncelikle birtakım etik değer ve ilkeleri taşıması gerekir. Bu yönüyle etik liderlik özellik kuramıyla bütünleşmektedir. Etik liderlik konusunda çeşitli çalışmalar yapılmış ve etik liderlik belli bir modele oturtulmaya çalışılmıştır. Etik liderliğin kurucusu Bili Grace 4 V modelini geliştirmiştir. Bu modelin temel boyutlarını değerler (values), vizyon (vision), ses (voice) ve erdem (virtue) oluşturmaktadır (Çelik, 2000: 95).

Lider davranışının ana amacı örgüt üyelerinin faaliyetlerini etkilemektir. Faaliyetlerin etkilenmesi, çalışanların davranışlarına yansiyarak örgütün hedeflerine ulaşmasını sağlayacaktır. Liderin rol davranışları, izlediği strateji ve taktikler örgütte görevlerin başarılmasının ve uyumun sağlanmasının yanında izleyicilerin değerlerini, inançlarını ve davranışlarını etkiler. Liderin davranışları ve izlediği stratejiler, çalışanlar tarafından etik açıdan doğru bir biçimde algılandığı zaman anlamlı olur (Arslantaş ve Dursun, 2008).

Harvey (2004: 23. Akt. Yılmaz, 2006), etik liderliğin tanımında yol gösterici nitelikteki on temel özellik sıralamaktadır. Etik liderlerin sahip olması gereken bu özellikler şunlardır:

1. Değerleri ve etik bilinci oluşturmak. Etik liderler ortak değerleri, iş yapma ilkelerini ve etik standartları düzenli biçimde dile getirir ve bunların anlaşılmasını, desteklenmesini ve benimsenmesini sağlarlar.
2. İnsanlara sorumluluk vermek. Bu liderler kendilerini ve diğer insanları etik değerlere uygun davranma konusunda sorumlu tutarlar.
3. Başkalarına örnek olmak. Bu liderlerin “özü ile sözü bir olduğu” için başkalarından da dürüst davranmalarını beklemeye hakları vardır.
4. Değerler çerçevesinde karar vermek. Bu liderler karar alma aşamasında diğerlerini ve rehber ilkelerini gözetirler. Yaptıkları her işte etik değerlerini ortaya koyarlar.
5. Politika ve uygulamaların uyum içinde olmasına özen göstermek. Bu, liderlerin kuralları ve standartları, değerlerini ve etik kurallarını destekler niteliktedir. Bir etik ikilemle karşı karşıya kaldıklarında sorunu kısa sürede ve korkusuzca çözerler.

6. Değerler ve etik konusunda eğitim vermek. Bu liderler insanların doğru inanışları iyi davranışlara dönüştürmek açısından gerekli güveni ve becerileri kazanmalarına yardımcı olmak amacıyla zaman ve kaynak ayırırlar.

7. Algılara dikkat etmek. Bu liderler meslektaşlarının, çalışanlarının, müşterilerinin ve kendi etki alanları içindeki diğer herkesin duygularına, görüşlerine ve tepkilerine dikkat ederler.

8. İstikrarlı ve hızlanan bir değişime odaklanmak. Bu liderler pek çok alanda çok sayıda küçük iyileştirmeler gerçekleştirirler. Etik kurallara ve değerlere uyum sağlanması bir birikimin sonucudur.

9. Etik değerlere sahip insanları işe almak ve yükseltmek. Bu liderler şirkete insan alır ve yükseltme konusunda karar verirken kriter olarak misyonlarını, vizyonlarını ve değerlerini kullanırlar.

10. Etik prensipler örgütün kültürüne göre farklılıklar gösterse de temelde güven, saygı, sorumluluk, adalet ve eşitlik prensipleri ortaya koymak yeterli değildir. Sürekli değişim içinde bulunun bir çağda yaşanıldığından bu prensiplerde, değişimlere uygun olarak güncelleştirilmelidir.

Türkiye’de Eğitim Yönetiminde Etik Konusunda Yapılan Araştırmalar

Eğitim yönetiminde etik konusu ile ilgili Batı ülkelerinde birçok kaynak ve makale bulunmasına karşın, ülkemizde bu konu ile ilgili araştırmalar son yıllarda hız kazanmıştır.

Ergüç (2002), tarafından ilköğretim müfredat laboratuvar okulu müdürlerinin mesleki etik ilkelere ilişkin davranışları adlı çalışma yapmıştır. Bu çalışmada ortaöğretim kurumlarında çalışan okul müdürlerinin mesleki etik ilkelere uygunluk düzeyleri ile ilköğretim kurumlarındaki okul müdürlerinin mesleki etik ilkelere uygunluk düzeyleri, ilköğretim kurumlarında çalışan öğretmenlerin, okul müdürlerinin mesleki etik ilkelere uygunluk düzeyleri ile ilgili görüşlerinin, orta öğretim kurumlarında çalışan öğretmenlere oranla tüm boyutlarda daha olumlu düzeyde algılandığı sonucuna ulaşılmıştır. Orta öğretim kurumlarında çalışan okul müdürlerinin mesleki etik ilkelere her zaman uygun davrandıkları ile ilgili görüş, ilköğretim düzeyindeki okullarda çalışan müdür yardımcılarınca daha olumsuz düzeyde algıladıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Aydın (2003), tarafından gerçekleştirilen araştırmada, Ankara Büyükşehir Belediyesi sınırları içinde etkinlik gösteren resmî genel liselerin müdürlerinin, hoşgörü, adalet, dürüstlük, sorumluluk, demokrasi, saygı boyutlarındaki etik ilkelere ilişkin davranışlarının, Bakanlık müfettişleri, lise müdürleri ve öğretmenler tarafından nasıl algılandığı araştırılmıştır. Araştırma sonuçları, lise müdürlerinin, başkalarının görüşlerine değer verme; eleştirilere açık olma; farklılıklara karşı hoşgörülü olma; başkalarını dinlerken kendini onların yerine koyma ve anlamaya çalışma ilkelerine uygun davranma düzeylerinin müfettişlerce yetersiz bulunduğunu yansıtmaktadır. Müfettişler, okul müdürlerinin, iyi bir dinleyici olma;

astlarını korkutmayı bir baskı aracı olarak kullanmama; astlarla takım çalışması yapma; saldırgan ve kırıncı davranmama; astlarını kendilerini ilgilendiren kararlara katma; insanları tanımaya çalışma; insanlara zaman ayırma; astların haklarını kullanma özgürlüklerini engellememe; astlarla ilişkilerinde güven verici olma; astların olumlu eylemlerini destekleme vb. boyutlarında uygun davrandığı görüşündedirler.

Yılmaz (2005), tarafından okul yöneticilerinin etik liderlik düzeylerini belirleyecek bir ölçek geliştirilme çalışmasında, öğretmenlerin görüşlerine göre okul yöneticilerinin etik liderlik düzeylerinin cinsiyet değişkenine göre farklılaşmadığını ve kendi memleketlerinde çalışıp çalışmama durumlarına göre farklılaştığını bulmuştur.

Yılmaz (2006) tarafından gerçekleştirilen, “Okullarda Örgütsel Güven Düzeyinin Okul Yöneticilerinin Etik Liderlik Özellikleri ve Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi” başlıklı çalışmada, örgütsel güven düzeyinin okul yöneticilerinin etik liderlik becerileri ile yakından ilişkili olduğu; özellikle yeniliğe açıklık boyutunun en fazla liderliğin iletişimsel etik boyutuyla açıklandığı; bayan öğretmenlerin erkek meslektaşlarına göre örgütsel güven düzeyini daha yetersiz gördükleri; öğretmenlerin eğitim düzeyi arttıkça, okuldaki güven düzeyini daha yetersiz buldukları gibi sonuçlara ulaşılmıştır.

Karaköse (2007), öğretmen görüşlerine göre okul müdürlerinin etik liderlik davranış gösterme düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından farklılık gösterip göstermediğini belirlemek amacıyla yaptığı çalışmada, etik liderliğin iklimsel etik boyutunda öğretmenlerin görüşleri arasında cinsiyete göre; davranışsal etik boyutunda bitirilen en son eğitim durumuna göre farklılık gösterdiğini ortaya koymuştur.

Turhan (2007) tarafından genel ve mesleki lise yöneticilerinin etik liderlik davranışlarının okullardaki sosyal adalet üzerindeki etkisi isimli bir çalışma yapılmıştır. Bu çalışmada tüm astlara eşit olarak davranma konusunda okul yöneticileri ve öğretmenlerin görüşleri arasında farklılık bulmuştur. Cinsiyet değişkenine göre, okul yöneticilerinin alçak gönüllü olma ve kendilerinden daha yeterli kişileri kıskanma durumuna ilişkin öğretmen görüşleri arasında farklılık bulmuştur. Mesleki kıdem değişkenine göre, öğretmenlerin etik bir okul kültürü ve iklimi oluşturma boyutuna ilişkin görüşleri arasında anlamlı farklılık bulmuştur.

Şimşek ve Altinkurt'un (2009) yaptığı çalışmada, endüstri meslek liselerinde görev yapan öğretmenlerin okul müdürlerinin etik liderlik uygulamaları hakkındaki görüşlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırma sonucunda okul müdürlerinin etik liderlik uygulamaları hiçbir boyutta üst düzeyde başarılı bulunmamıştır. Okul müdürlerinin sorumluluk, dürüstlük ve demokrasi boyutlarındaki etik liderlik uygulamaları genel olarak başarılı, hoşgörü ve adalet boyutlarındaki etik liderlik uygulamaları ise düşük düzeyde başarılı bulunmuştur.

Eğitim denetiminde etik konusunda, Aksoy (1998) tarafından gerçekleştirilen “Eğitim Denetiminde Etik” başlıklı çalışmada, konu ile ilgili alan yazın taranarak, eğitim denetiminin dört önemli süreci analiz edilmiş, her süreçte hangi etik ilkelerin yaşama geçirilmesi gerektiği konusunda okuyucuya genel bir görüş kazandırılmak amaçlandırılmıştır. Analiz sonucunda eğitim denetimi sürecinde yer alan denetçilerle eğitim iş görenleri arasında hangi etik ilkelerin yaşama geçirilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.

Kahraman (2003), “İlköğretim Müfettişlerinin Mesleki Etik İlkeleri ve Bu Etik İlkeler Uyma Düzeyleri” başlıklı çalışmada, ilköğretim müfettişlerinin mesleki uygulamalarında etik davranıp davranmadığına ilişkin, ilköğretim okulu yöneticileri ve sınıf öğretmenlerinin görüşlerini almıştır. Ulaşılan sonuçlar, müfettişlerin genellikle saygılı bir dil kullanmaya özen gösterdikleri; öğrenciler yanında eleştirmekten kaçındıkları; cezalandırma yerine, mesleğe bağlamaya çaba gösterdikleri; kendi bilgi ve uzmanlık alanı dışına çıkmamaya çalıştıkları; çıkarları için konumlarını bir araç olarak kullanmaktan kaçındıkları; sözleri ve davranışlarında tutarlılık gösterdikleri; soruşturma sürecinde korku ve panik yaratmaktan kaçındıkları; mesleki çalışmalarını personelin mesleğe olan güvenini sarsmayacak şekilde yürüttükleri; denetim sırasında okul personelinin ırk, etnik köken, renk, cinsiyet, yaş, medeni durum, siyasal görüş, dinsel inanç, vb. ilkelere bazen uygun davrandıkları yönündedir. Bununla beraber, müfettişlerin, okul personelinin performanslarını adil biçimde değerlendirdiklerine dair ilke, ilköğretim okulu yöneticileri tarafından “bazen”, sınıf öğretmenleri tarafından “nadiren” düzeyi ile belirtilmiştir.

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, Uşak İl Millî Eğitim Müdürlüğüne bağlı ilköğretim okullarında görev yapan öğretmenlerin görüşlerine göre okul yöneticilerinin etik liderlik davranışlarını değerlendirmektir. Bu genel amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

- a. Okul yöneticilerinin iletişimsel etik boyutunda davranış düzeyleri nedir?
- b. Okul yöneticilerinin iklimsel etik boyutunda davranış düzeyleri nedir?
- c. Okul yöneticilerinin örgütsel karar vermede etik boyutunda davranış düzeyleri nedir?
- d. Okul yöneticilerinin davranışsal etik boyutunda davranış düzeyleri nedir?

Araştırmanın Önemi

Eğitim kurumu toplumun geleceğinin şekillendiği yerdir. Bir eğitim kurumu olarak ilköğretim okulları da öğrencilerin davranışlarının oluşumunda ve gelişiminde çok önemli bir süreçtir. Bu nedenle öğretmen ve özellikle de okul yöneticilerinin gösterecekleri olumlu liderlik vasıfları öğrencilerin davranışlarını istendik yönde geliştirmelerinde büyük önem taşımaktadır.

Etik insanın kendisine, ne yapması ve nasıl yaşaması gerektiği gibi sorulara yanıt verme ve bu yanıtlardan bulduğu sonuçlara göre hayatını şekillendirme sürecidir (Pehlivan Aydın, 2003). Bu durumda eğitimde bireyin kendini tanıma ve şekillendirme süreci olduğundan etik ile eğitimin bir arada olduğu ve etkileşim içerisinde olduğu açıktır. İşte bu araştırmanın önemi de okulu yönetenlerin etik yeterliliklerinin onlarla en yakın etkileşim içinde bulunan öğretmenlerin görüşlerine göre değerlendirmesi açısından önem taşımaktadır.

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Uşak ili Millî Eğitim Bakanlığına bağlı devlet ilköğretim okullarında görevli yöneticilerin “Etik Liderlik Davranışı” gösterme düzeylerinin incelenmesini amaçlayan bu araştırma tarama modelindedir. Tarama modeli, geçmişte ve hâlen var olan durumu olduğu şekilde betimlemeyi amaçlayan bir araştırma yaklaşımıdır (Karasar, 1991).

Tarama modelleri, çok sayıda elemandan oluşan bir evrende, evren hakkında genel bir yargıya varmak amacı ile evrenin tümü ya da ondan alınacak bir grup, örnek ya da örneklem üzerinde yapılan tarama düzenlemeleridir. (Karasar, 2008: 79).

Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini Uşak ili sınırları içerisinde bulunan Merkez, Banaz, Sivaslı ve Ulubey ilçelerindeki Millî Eğitim Bakanlığına bağlı ilköğretim okullarında 2008/2009 öğretim yılında görev yapan öğretmenler oluşturmaktadır. Araştırma evrenini ve örneklemi oluşturan öğretmen dağılımı Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1: Evren ve Örneklemi Oluşturan Öğretmen Dağılımı

İlçe Adı	Evreni Oluşturan Öğretmen Sayıları	Örneklemi Oluşturan Öğretmen Sayıları
Merkez İlçe	1311	58
Banaz	356	54
Sivaslı	148	42
Ulubey	143	31
Toplam	1958	185

Bu araştırmanın örneklemini tesadüfi örnekleme yöntemine göre oluşturulmuştur. Bu amaçla İl merkezinden 4, Banaz ilçesinden 6, Sivaslı ilçesinden 3, Ulubey ilçesinden 3 olmak üzere 16 okuldan 185 öğretmene ölçek uygulanmıştır.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada veri toplama aracı olarak Yılmaz (2005) tarafından geliştirilen “Etik Liderlik Ölçeği (ELÖ)” kullanılmıştır. Bu ölçek öğretmen görüşlerine göre, okul yöneticilerinin etik liderlik düzeylerini belirlemek için geliştirilmiştir.

Etik Liderlik Ölçeği; tamamen katılıyorum (5), katılıyorum (4), fikrim yok (3), katılmıyorum (2), kesinlikle katılmıyorum (1) şeklinde cevaplandırılan ve puanlanan 5’li Likert tipi ölçektir. Yılmaz (2005), Etik Liderlik Ölçeği’nde 4 faktör bulmuştur. Dört faktör tarafından açıklanan toplam varyans %61,139’dür. Birinci faktör varyansın %21,525’ini (özdeğer: 8,302), ikinci faktör %14,208’ünü (özdeğer:5,480), üçüncü faktör %14,638’ini (özdeğer:4,165), dördüncü faktör ise %10,798’ünü (özdeğer:5,646) açıkladığını belirtmiştir.

Yılmaz (2005), Etik Liderlik Ölçeğinin güvenilirliğini kestirmek için öncelikle Cronbach Alpha katsayısı kullanmıştır. Aynı zamanda Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı hem ölçeğin tümü hem de alt boyutlar için ayrı ayrı hesaplanmış ve güvenilirliğin bir ölçütü olarak belirlenmiştir. Ölçeğin toplam güvenilirlik katsayısı .97 bulunmuştur. Dört alt boyutun kendi içlerinde hesaplanan güvenilirlik katsayıları; iletişimsel etik .95; iklimsel etik .92; karar vermede etik .94 ve davranışsal etik alt boyutu ise .90 olarak bulmuştur. Ölçeğin tüm boyutlarında, 44 maddenin madde-test korelasyonu (Item-total) 0,676 ile 0,863 arasında değişmektedir. Aynı şekilde, tüm cümlelerin madde-kalan korelasyonu ise 0,588 ile 0,825 arasında değerler almıştır. Ölçeğin her bir maddesine ait bu iki korelasyon katsayısı, ölçeğin bütünü ve alt boyutlarındaki iç tutarlılığın bir göstergesidir (Yılmaz, 2005:3).

Verilerin Analizi

Araştırma verilerinin analizinde SPSS.15.0 paket programından faydalanılmıştır. Verilerin analizinde aritmetik ortalama, frekans aralığı, standart sapmaları alınarak ölçekteki maddelerin önem düzeyleri hesaplanmıştır.

Öğretmenlerin yöneticilerinin etik liderlik değerlendirmelerine ilişkin görüşlerini ölçen ELÖ beşli Likert derecelendirme ölçeği tarzındadır ve bu ölçeğe uygun olarak elde edilen ağırlıklı ortalama puanlarının derecelendirilmesi ve yorumlanması için her madde; 4.20-5.00 (Kesinlikle Katılıyorum), 3.40-4.19 (Katılıyorum), 2.60-3.39 (Orta düzeyde katılıyorum), 1.80-2.59 (Katılmıyorum), 1.00-1.79 (Kesinlikle Katılmıyorum) şeklinde aralıklar olarak kullanılmıştır. Bu durum değerlendirmede tablo 3’te verilen düzeylerde yorumlanmıştır.

Etik liderlik ölçeğinin dört alt boyutu için ise her alt boyutu kapsayan maddelerin ortalamaları aralık olarak alınmış ve şu şekilde yorumlanmıştır. 1.00-1.79 (Çok Yetersiz Düzey); 1.80-2.59 (Yetersiz Düzey); 2.60-3.39 (Orta Düzeyde Yeterli); 3.40-4.19 (Çok Düzeyde Yeterli); 4.20-5.00 (Üst Düzeyde Yeterli)

BULGULAR VE YORUMLAR

İlköğretim okulu yöneticilerinin öğretmen görüşlerine göre etik liderlik davranış düzeylerinin boyutlarına ilişkin bulgular ve bu bulgulara ait yorumlar aşağıda sunulmuştur.

İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Öğretmen Görüşlerine Göre “İletişimsel Etik” Boyutunda Davranış Düzeylerine ilişkin Bulgular ve Yorumlar

Öğretmenlerin ilköğretim okulu yöneticilerinin etik liderlik düzeyinin alt boyutlarından biri olan “İletişimsel Etik” davranışlarına ilişkin maddelere verdikleri yanıtların sonuçları Tablo 2’de görülmektedir.

Tablo 2: İlköğretim Okulu Yöneticilerinin “İletişimsel Etik” Boyutunda Davranış Gösterme Düzeyine İlişkin Betimsel İstatistikler

Madde	N	$\bar{X}$	SS	Düzyey
1) Hatalarını kabul eder.	185	2,69	1,00	Orta düzeyde yeterli
2) Bencil davranışlar sergilemez.	185	2,86	1,064	Orta düzeyde yeterli
3) Öğretmenlere adaletli davranır.	185	2,94	1,064	Orta düzeyde yeterli
4) Tartışmalara yapıcı ve anlayışlı katılır.	185	2,84	1,003	Orta düzeyde yeterli
5 Sabırlıdır.	185	2,91	,9458	Orta düzeyde yeterli
6) Alçak gönüllüdür.	185	3,24	,9288	Orta düzeyde yeterli
7) İnsanlara eşit davranır.	185	2,96	,9965	Orta düzeyde yeterli
8) Tüm öğretmenlere sevgiyle davranır.	185	3,45	,9197	Çok düzeyde yeterli
9) Öğretmenlere şefkatle yaklaşır.	185	2,93	,9151	Orta düzeyde yeterli
10) Öğretmenler arasında ara bozucu değildir.	185	3,57	,8381	Çok düzeyde yeterli
11) Merhametlidir.	185	3,46	,8375	Çok düzeyde yeterli
12) Öğretmenlere içten	185	3,41	,9225	Çok düzeyde

davranır.				yeterli
13) Öğretmenleri, sahip oldukları kişisel özelliklerinden dolayı yargılamaz.	185	3,30	1,013	Orta düzeyde yeterli
14) Yapılan hizmetlerden dolayı insanlara minnet duygusu besler.	185	2,80	1,020	Orta düzeyde yeterli
15) Davranışlarının sınırlarını bilir.	185	3,44	,8957	Çok düzeyde yeterli
TOPLAM-ORTALAMA	185	3.12	,9583	Orta düzeyde yeterli

Tablo 2’de bulgular incelendiğinde, öğretmenlerin görüşlerine göre, “İletişimsel Etik” boyutunda okul yöneticilerinin gösterdikleri davranış düzeyleri toplam içerisinde 3.12 olduğu görülmektedir. Bu, ölçek içerisinde “orta” düzeyine denk gelmektedir.

İletişimsel etik boyutunu içeren maddelerden öğretmen görüşlerine göre ölçekteki ortalama puanlar 2,69-3,57 arasında değişmektedir. Bu boyutta yöneticilerin en yüksek düzeyde gösterdikleri davranışların; “öğretmenler arasında arabozucu değildir ($\bar{X}=3,57$); “merhametlidir ($\bar{X}=3,46$); tüm öğretmenlere sevgiyle davranır ($\bar{X}=3,45$);); davranışlarının sınırlarını bilir ($\bar{X}=3,44$) ve öğretmenlere içten davranır ($\bar{X}=3,41$) olduğu görülmektedir.

Okul yöneticilerinin iletişimsel boyutta orta düzeyde gösterdikleri davranış sayısının görece olarak daha fazla olduğu göze çarpmaktadır. Orta düzeyde yeterli oldukları bazı davranışların ise “hatalarını kabul eder ($\bar{X}=2,69$); “yapılan hizmetlerden dolayı insanlara minnet duygusu besler ($\bar{X}=2,80$)” ve “tartışmalara yapıcı ve anlayışlı katılır ($\bar{X}=2,84$)”; “bencil davranışlar sergilemez ($\bar{X}=2,86$)” olduğu görülmektedir.

Gültekin (2008)’in ilköğretim okulu yöneticilerinin etik liderlik davranışı gösterme düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi konulu çalışmasında, okul yöneticilerinin iletişimsel etik boyutunda davranışlarının orta düzeyde olduklarını saptamıştır. Bu sonuç, bu araştırma bulgusunu destekler niteliktedir.

Aydın’ın (1999:182) yaptığı çalışmada, Bakanlık müfettişlerince lise müdürlerinin eleştirilere açık olma, başkalarını dinlerken kendini onların yerine

koyma ilkelerine uygun davranma düzeyleri yetersiz bulunmuştur. Söz konusu unsurlar iletişimin temel öğeleridir. Bu bulguda okul yöneticilerinin iletişimsel etik davranışlarının istenilen düzeyde olmadığını göstermektedir.

Şimşek ve Altınkurt'un (2009) yaptığı araştırmada hoş görü boyutunda iletişimsel davranışları ile ilgili okul müdürlerinin etik liderlik davranışlarının düşük düzeyde yeterli çıkması da anlamlıdır.

Yılmaz'ın (2006) araştırmasında, özellikle yeniliğe açıklık boyutunun en fazla liderliğin iletişimsel etik boyutuyla açıklandığı vurgulanmaktadır. Bu bağlamda okul yöneticilerinin iletişimsel etik davranışlarını geliştirmesi gerektiği söylenebilir.

Öğretmen Görüşlerine Göre İlköğretim Okulu Yöneticilerinin “İklimsel Etik” Boyutunda Davranış Düzeylerine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Öğretmenlerin ilköğretim okulu yöneticilerinin “Etik Liderlik” düzeyinin ikinci alt boyutu olan “İklimsel Etik” davranışlarına ilişkin maddelere verdikleri yanıtların sonuçları tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 3: İlköğretim Okulu Yöneticilerinin “İklimsel Etik” Boyutunda Davranış Gösterme Düzeyine İlişkin Betimsel İstatistikler

Madde	n	$\bar{X}$	SS	Düzyey
1) Öğretmenleri teşvik eder.	185	2,93	1,073	Orta düzeyde yeterli
2) Kendi düşüncelerini, sevgiyi temel alan yaklaşımla yaymaya çalışır.	185	2,84	1,084	Orta düzeyde yeterli
3) Geleceğe dönük somut hedefler koyar.	185	2,76	1,037	Orta düzeyde yeterli
4) Kendi işlerini sorumluluk duygusu içerisinde yapar.	185	3,55	,9179	Çok düzeyde yeterli
5) Öğretmenlerin yaratıcılığının ortaya çıkması için uygun ortam hazırlar.	185	2,59	1,119	Orta düzeyde yeterli
6) Öğrenme konusunda isteklidir.	185	2,88	1,005	Orta düzeyde yeterli
7) Öğretmenlerin farklı düşünebileceğini kabul eder.	185	2,90	1,074	Orta düzeyde yeterli
8) Öğretmenlerin başarısını, adaletli bir	185	2,43	1,178	Orta düzeyde yeterli

şekilde ödüllendirir.				
9) Okulun kurallarını doğru bir şekilde oluşturur.	185	3,45	1,055	Çok düzeyde yeterli
10) Tartışmalar için özgür ortamlar yaratır.	185	2,78	1,005	Orta düzeyde yeterli
11) Mesleki etkinliğini artırmaya yönelik çaba içerisindedir.	185	2,75	1,034	Orta düzeyde yeterli
TOPLAM-ORTALAMA	185	2.90	1,053	Orta düzeyde yeterli

Tablo 3'teki bulgular incelendiğinde, öğretmenlerin görüşlerine göre, "İklimsel Etik" boyutunda okul yöneticilerinin gösterdikleri davranış düzeyleri toplam içerisinde 2.90 olduğu görülmektedir. Bu, ölçek içerisinde "orta" düzeyine denk gelmektedir.

İklimsel etik boyutunu içeren maddelerden öğretmen görüşlerine göre ölçekteki ortalama puanlar 2.43-3.55 arasında değişmektedir.

Okul yöneticilerinin iklimsel etik boyutunda en yüksek düzeyde gösterdikleri iki davranış; "kendi işlerini sorumluluk duygusu içerisinde yapar ($\bar{X}=3.55$)" ve "okulların kurallarını doğru bir şekilde oluşturur ($\bar{X}=3.45$)" şeklindedir.

Okul yöneticilerinin iklimsel etik boyutunda en düşük düzeyde gösterdiği iki davranışın ise, "öğretmenlerin başarısını, adaletli bir şekilde ödüllendirir ($\bar{X}=2.43$)" ve "öğretmenlerin yaratıcılığının ortaya çıkması için uygun ortam hazırlar ($\bar{X}=2.59$)" şeklindedir.

Gültekin (2008)'in araştırmasında, okul yöneticilerinin iklimsel etik boyutunda yeterli düzeyde davranışlar gösterdiklerini saptamıştır. Bu sonuç bu bulguyu destekler niteliktedir.

Yücel ve Altinkurt'un (2009) yaptıkları çalışmada, okul yöneticilerinin ödülleri hak edenlere verme davranışında yeterince başarılı olmadıkları anlaşılmaktadır. Bu bulgu araştırmanın bulgusuyla örtüşmektedir. Yine aynı çalışmada, okul yöneticilerinin iş görenlerin görüşlerine değer verme davranışında yeterince başarılı olmadıklarını belirtmektedir. Bu çalışmanın, öğretmenlerin farklı düşünebileceğini kabul etme davranışının orta düzeyde bulunması bulgusunu da desteklediği söylenebilir.

Öğretmen Görüşlerine Göre İlköğretim Okulu Yöneticilerinin “Örgütsel Karar Vermede Etik” Boyutunda Davranış Düzeylerine ilişkin Bulgular ve Yorumlar

Öğretmenlerin ilköğretim okulu yöneticilerinin “Etik Liderlik” düzeyinin üçüncü alt boyutu olan “Örgütsel Karar Vermede Etik” davranışlarına ilişkin maddelere verdikleri yanıtların sonuçları tablo 4’te görülmektedir.

Tablo 4: İlköğretim Okulu Yöneticilerinin “Örgütsel Karar Vermede Etik” Davranışı Gösterme Düzeyine İlişkin Betimsel İstatistikler

Madde	n	$\bar{X}$	SS	Düzyey
1) Çözümler üretmede sistemli yaklaşır	185	2,71	1,079	Orta düzeyde yeterli
2) Politik konularda kazanç sağlamaya yönelik çalışmalarda bulunmaz	185	3,46	,8506	Çok düzeyde yeterli
3) Dini konularda fayda amaçlı faaliyetlerde bulunmaz	185	3,08	,8962	Orta düzeyde yeterli
4) Ekonomik alanda kişisel kazanç sağlayıcı faaliyetlerde davranmaz	185	3,22	,8782	Orta düzeyde yeterli
5) Mesleki sorumluluklarını dürüstlük duygusu içerisinde yapar	185	3,09	,9012	Orta düzeyde yeterli
6) Okulda ortak alınan kararları, etkili biçimde uygular	185	3,73	1,094	Çok düzeyde yeterli
7) Okulda yapılan işlerde ölçüyü belirler	185	3,88	,9307	Çok düzeyde yeterli
8) Kötü sayılabilecek alışkanlıklara sahip değildir	185	3,55	,8094	Çok düzeyde yeterli
9) Davranışlarının sınırlarını bilir	185	4,24	,8957	Üst düzeyde yeterli
TOPLAM-OTALAMA	185	3.44	,9262	Çok düzeyde yeterli

Tablo 4’teki bulgular incelendiğinde, öğretmenlerin görüşlerine göre, “Örgütsel Karar Vermede Etik” boyutunda okul yöneticilerinin gösterdikleri

davranış düzeyleri toplam içerisinde 3.44 olduğu görülmektedir. Bu, ölçek içerisinde “çok” düzeyine denk gelmektedir. Örgütsel karar vermede etik boyutunu içeren maddelerden öğretmen görüşlerine göre ölçekteki ortalama puanlar 2,71-4,24 arasında değişmektedir.

Okul yöneticilerinin örgütsel karar vermede etik boyutunda görece olarak en yüksek gösterdikleri iki davranış; “davranışların sınırlarını bilir ($\bar{X}=4,24$)” ve “okulda yapılan işlerde ölçüyü belirler ($\bar{X}=3,88$)” şeklindedir.

Okul yöneticilerinin bu boyutta görece olarak en düşük düzeyde gösterdikleri davranışlar ise, “çözümler üretmede sistemli yaklaşır ($\bar{X}=2,71$)” ve “dinî konularda fayda amaçlı faaliyetlerde bulunmaz ($\bar{X}=3,08$)” şeklindedir.

Gültekin (2008)’in araştırmasında, okul yöneticilerinin örgütsel karar vermede etik boyutunda iyi düzeyde davranışlar gösterdiklerini saptamıştır. Bu sonuç bu bulguyu destekler niteliktedir.

Aydın’ın (1999:183) yaptığı çalışmada, Bakanlık müfettişlerince lise müdürlerinin sorumluluk almaya bazen uygun davrandıklarını düşündüklerini ortaya koymuştur. Yine Bakanlık müfettişlerince lise müdürlerinin, kurumun kaynaklarını gereksiz yerlere harcamama, görevini yasalarca kendinden beklenen yönde yerine getirme vb. ilkelere genellikle uygun davrandıkları görüşünde olduklarını belirtmektedir.

İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Öğretmen Görüşlerine Göre “Davranışsal Etik” Boyutunda Davranış Düzeylerine İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Öğretmenlerin ilköğretim okulu yöneticilerinin “Etik Liderlik” düzeyinin dördüncü alt boyutu olan “Davranışsal Etik” davranışlarına ilişkin maddelere verdikleri yanıtların sonuçları tablo 5’te görülmektedir.

Tablo 5: İlköğretim Okulu Yöneticilerinin “Davranışsal Etik” boyutunda Davranışı Gösterme Düzeyine İlişkin Betimsel İstatistikler

Madde	n	$\bar{X}$	SS	Düzyey
1) Kendi kendini değerlendirebilir.	185	2,66	1,019	Orta düzeyde yeterli
2) Doğru sözlüdür.	185	2,72	,8677	Orta düzeyde yeterli
3) Dürüst davranır.	185	2,77	,9023	Orta düzeyde yeterli
4) Olaylar karşısında cesaretli davranır.	185	2,55	1,015	Az düzeyde yeterli

5) Tüm koşullarda gerçeği söyler.	185	2,77	,9338	Orta düzeyde yeterli
6) İfadeleri gerçeğe yakındır.	185	2,92	,9294	Orta düzeyde yeterli
7) Faaliyetleri gerçeklik ilkesine göre yapar.	185	3,42	,9329	Çok düzeyde yeterli
8) Bireysel hakları korur.	185	3,05	,9105	Orta düzeyde yeterli
9) İçinde bulunduğu toplumun değerlerine saygı gösterir.	185	3,48	,7495	Çok düzeyde yeterli
TOPLAM-ORTALAMA	185	2.92	,9179	Orta düzeyde yeterli

Tablo 5'teki bulgular incelendiğinde, öğretmenlerin görüşlerine göre, okul yöneticilerinin “Davranışsal Etik” boyutunda gösterdikleri davranış düzeyleri toplam içerisinde 2.92 olduğu görülmektedir. Bu, ölçek içerisinde “orta” düzeyine denk gelmektedir.

Öğretmen görüşlerine göre davranışsal etik boyutunu içeren maddelerin ölçekteki ortalama puanlar 2.55-4.48 arasında değişmektedir.

Davranışsal etik boyutunda okul yöneticilerinin en yüksek gösterdikleri iki davranış; “içinde bulunduğu toplumun değerlerine saygı gösterir ($\bar{X}=3,48$)” ve “faaliyetleri gerçeklik ilkesine göre yapar ($\bar{X}=3,42$)” şeklindedir.

Okul yöneticilerinin davranışsal etik boyutunda görece olarak en düşük düzeyde gösterdikleri iki davranış ise, “olaylar karşısında cesaretli davranır ($\bar{X}=2.55$)” ve “kendi kendini değerlendirebilir ($\bar{X}=3,77$)” şeklindedir.

Gültekin (2008)'in araştırmasında, okul yöneticilerinin davranışsal etik boyutunda iyi düzeyde davranışlar gösterdiklerini saptamıştır. Bu sonuç bu bulguyu desteklememektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırmanın bulgularına dayalı sonuçlar ve geliştirilen öneriler aşağıda yer almaktadır.

Sonuçlar

Araştırma ile elde edilen sonuçlar aşağıda özetlenmiştir.

Öğretmenlerin görüşlerine göre, okul yöneticilerinin etik davranışlar bağlamında; iletişimsel, iklimsel ve davranışsal etik boyutlarında gösterdikleri

davranışlar orta düzeyde; örgütsel karar verme boyutunda etik davranışları ise çok düzeyindedir.

Okul yöneticilerinin etik davranış bağlamında en yüksek gösterdikleri davranışların; öğretmenler arasında arabozucu olmama, merhametli olma, kendi işlerini sorumluluk duygusu içerisinde yapma, okul kurallarını doğru bir şekilde oluşturma, davranışların sınırlarını bilme, okulda yapılan işlerde ölçüyü belirleme, içinde bulunduğu toplumun değerlerine saygı gösterme, faaliyetleri gerçeklik ilkesine göre yapma gibi davranışlar olduğu görülmektedir.

Okul yöneticilerinin etik davranış boyutunda gösterdikleri en düşük düzeyde davranışların; hatalarını kabul etme, yapılan hizmetlerden dolayı insanlara minnet duygusu besleme, tartışmalara yapıcı ve anlayışla katılma, öğretmenlerin başarısını adaletli bir şekilde ödüllendirme, öğretmenlerin yaratıcılığının ortaya çıkması için uygun ortam hazırlama, çözümler üretmede sistemli yaklaşma, dinî konularda fayda amaçlı faaliyetlerde bulunmama, olaylar karşısında cesaretli davranma ve kendi kendini değerlendirebilme davranışları olduğu görülmektedir.

Öneriler

Bu öneriler problem ve araştırma alt başlıkları altında aşağıda yer almaktadır:

Probleme İlişkin Öneriler

Okul yöneticilerinin etik davranış bağlamında; iletişimsel, iklimsel ve davranışsal etik boyutlarında orta düzeyde gösterdikleri davranışların üst düzeylerde göstermeleri sağlanmalıdır. Bu amaçla, okul yöneticilerine üst düzeyde etik davranış kazandırma eğitim programları (hizmet içi eğitim vb.) düzenlenmeli ve eğitilmelidirler.

Okul yöneticileri için örgütsel ve mesleki etik ilkeler geliştirilmeli ve bu ilkeleri içselleştirmeleri yönünde eğitim programlarına katılımları sağlanmalıdır.

Okullar demokratik yaşamın merkezî alanları olması açısından özellikle okul yöneticilerinin tartışmalara yapıcı ve anlayışla katılma davranışları geliştirmeleri sağlanmalıdır.

Okulların, çağın gereksinimlerine cevap verecek şekilde yapılandırılmasında özellikle öğretmenlere yaratıcılığını geliştirecek olanaklar sunulması büyük önem taşımaktadır. Bu anlamda, okul yöneticilerinin, öğretmenlerin yaratıcılığını geliştirmede zengin olanaklar sunmasını sağlayacak davranışları geliştirmeleri sağlanmalıdır.

Okul yöneticilerine, etiksel sorunların çözülmesine ve etik ilkelerin yerleşmesine yardım edilmesi için, etik konusunda alan uzmanlarının zaman zaman okullara davet edilerek görüş ve önerilerin birlikte tartışılması sağlanabilir.

Okul yöneticilerinin seçilmesinde, birtakım kişilik envanterleri ve psikolojik testlerin de uygulanması sağlanmalıdır. Kişilik sorunları yaşayan herhangi bir yöneticinin etik davranması beklenemez.

Müfettişlerin ya da denetçilerin etik ilkelere titizlikle uymaları, iyi model oluşturmaları ve diğerlerinin de etik davranmalarını teşvik etmeleriyle okul yöneticilerinde ve okulda etik ilkelerin yerleşmesi sağlanabilir.

Araştırmaya İlişkin Öneriler

İlköğretim okul yöneticilerinin etik davranışları bağlamında, iletişimsel, iklimsel ve davranışsal etik boyutunda gösterdikleri orta düzeyde davranışlarının nedenlerini etkili bir biçimde ortaya koyabilecek ya da nedenlerini daha derinlemesine inceleyebilecek nitel türde çalışmalardan yararlanılabilir.

Devlet ilköğretim okulları dışında, özel ortaöğretim ve devlet ortaöğretim okullarının yöneticilerinin etik davranışları değerlendirilerek özel ve devlet ortaöğretim okul yöneticilerinin benzer ve farklı yönleri ortaya konabilir.

Kaynakça

- Aksoy, A. H. (1998). *Eğitim Denetiminde Etik*, Yayımlanmış yüksek lisans tezi. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Açıkalın, A. (1998). *Toplumsal ve Kuramsal Yönleriyle Okul Yöneticiliği*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Arslan, A. (1994). *Felsefeye Giriş*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Arslandaş, C.C. ve Dursun, M. (2008). Etik Liderlik Davranışının Yöneticiye Duyulan Güven ve Psikolojik Güçlendirme Üzerindeki Etkisinde Etkileşim Adaletinin Dolaylı Rolü. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt/Vol.: 8, Sayı/No: 1, s. 111–128.
- Bektaş, Ç. ve Köseoğlu, M. A. (2007). Etik Kodların Yönetimsel Karar Alma Sürecine Etkileri ve Bir Model Önerisi. *“İş, Güç” Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*. Cilt: 9, Sayı: 2, Nisan.
- Bilgin, K. U. (1997). “Kamu Yönetiminde Yönetimsel Etigin Yönetim Ölçeğinde Değerlendirilmesi”. *21. Yüzyılda Nasıl Bir Kamu Yönetimi Sempozyumu*, Ankara: TODAİE Yayınları.
- Bursalıoğlu, Z. (2000). *Eğitimde Yönetimi Anlamak Sistemi Çözümlemek*. Ankara: PEGEM A yayıncılık
- Cevizci, A. (2002). *Etik Giriş*. İstanbul: Engin Yayıncılık.
- Çelik, V. (2000). *Eğitimsel Liderlik*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Ergüç, N. (2002). *İlköğretim Müfredat Laboratuvar Okulları Müdürlerinin Mesleki Etik İlkelerine İlişkin Davranışları*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi.
- Gültekin, M. (2008). *İlköğretim Okulu Yöneticilerinin Etik Liderlik Davranışı Gösterme Düzeylerinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi*. Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Gümüşeli, A. İlker (1996). “Okul Müdürlerinin Öğretim Liderliğini Sınırlayan Etmenler”. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*. Sayı: 6.

- Kahraman, N. (2003). *İlköğretim Müfettişlerinin Mesleki Etik İlkeleri ve Bu Etik İlkelere Uyuma Düzeyleri*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaköse, T. (2007). Okul Yöneticilerinin Etik Liderliği. *Çağdaş Eğitim*. Say. 338
- Karlı, M.D. (2004). *Yönetimsel Etkililik*. Ankara: PEGEM A Yayıncılık.
- Özdemir, E. (2003). Liderlik ve Etik. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt XXII, Sayı 2, 2003, s. 151-168
- Özdemir, M. (2008). Kamu Yönetiminde Etik. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 7, s. 179-195.
- Özmen, F. ve Güngör, A. (2008). Eğitim Denetiminde Etik. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 9 Sayı: 15 Bahar 2008 s: 137-155
- Pehlivan, İ. (1999). *Yönetimsel Mesleki ve Örgütsel Etik*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Pehlivan Aydın, İ. (2002). “Amerika Birleşik Devletleri’nde Eğitim Yöneticilerinin Yetiştirilmesi ve Yönetici Geliştirme Akademisi”. *21. Yüzyıl Eğitim Yöneticilerinin Yetiştirilmesi Sempozyumu*. A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi, Ankara, 16-17 Mayıs 2002.
- Pehlivan Aydın, İ. (2003). *Eğitim ve Öğretimde Etik*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Şimşek, Y. ve Altınkurt, Y. (2009). “Okul Müdürlerinin Etik Liderlik Uygulamalarına İlişkin Öğretmen Görüşleri”. *1. Uluslararası Türkiye Eğitim Araştırmaları Kongresi*. 1-3 Mayıs 2009 Çanakkale /Türkiye
- Turhan, M. (2007). *Genel ve mesleki Lise Yöneticilerinin Etik Liderlik Davranışının Okullardaki Sosyal Adalet Üzerindeki Etkisi*, Yayınlanmamış doktora tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, E. (2006). *Okullardaki Örgütsel Güven Düzeyinin Okul Yöneticilerinin Etik Liderlik Özellikleri Ve Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi*, Yayınlanmamış doktora tezi. Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Yılmaz, E. (2005). “Etik liderlik ölçeğinin geçerlilik ve güvenilirlik çalışması”. *Denizli XIV. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi*

**ÖĞRETMEN ADAYLARININ OKUMA ALIŞKANLIĞINA İLİŞKİN
TUTUMLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ
(CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ EĞİTİM FAKÜLTESİ ÖRNEĞİ)****AN ASSESSMENT OF PROSPECTIVE TEACHERS' ATTITUDES
TOWARDS READING HABIT
(CASE OF CUMHURİYET UNIVERSITY EDUCATION FACULTY)***Ebru BOZPOLAT****Özet:**

Bu araştırmanın amacı, Eğitim Fakültesi'nde öğrenim gören son sınıf öğrencilerinin kitap okuma alışkanlıkları ile kitap okumaya ilişkin tutumlarını belirlemektir. Araştırmanın çalışma grubunu Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim ve Türkçe Eğitimi Bölümü dördüncü sınıfta öğrenim gören 242 öğrenci oluşturmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak beşli Likert tipi "Kitap Okuma Alışkanlığına İlişkin Tutum Ölçeği" kullanılmıştır. Verilerin analizinde Bağımsız Gruplara t-Testi ve Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Araştırma ile öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlığına yönelik tutumlarına bakıldığında cinsiyet değişkenine göre sevgi boyutunda kız öğrenciler lehine anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Alışkanlık, gereklilik, istek, etki ve yarar boyutlarında ise cinsiyet değişkenine göre tutumlarının farklılaşmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca bölüm değişkenine bakıldığında bütün boyutlara ilişkin tutumlarda anlamlı bir farklılık gözlenmemektedir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim fakültesi, öğretmen adayı, kitap okuma, okuma alışkanlığı, tutum ölçeği

Abstract:

The purpose of this study is to determine the reading habits and attitudes of senior students enrolled at the Faculty of Education. The study group includes 242 students studying at the departments of Elementary Education and Turkish Education Faculty of Education in Cumhuriyet University. In the study, a five-point Likert-style scale named "Attitude scale towards Reading Habit" was used as the data collection tool. Independent samples t test and ANOVA were used to analyze the data. Statistically significant difference was found in "liking" subscale in favor of girl students in terms of gender variable. No statistically significant differences were found in the subscales of habit, necessity, willing, effect and benefit. Besides, no statistically differences were obtained in whole subscales in terms of department variable.

Key words: Faculty of education, teacher candidate, reading book, reading habit, attitude scale

* Arş. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Sınıf Öğretmenliği Anabilim Dalı – Sivas ebozpolat@gmail.com

Giriş:

Bilgi çağını yaşayan dünyada eğitimin temel amacı, düşünen, düşündüğünü doğru ifade edebilen, eleştiren, araştıran, okuyan, yorumlayan, edindiği bilgiyi uygulamaya dönüştürebilen ve bunu başkalarına da aktarabilen bireyler yetiştirmektir. Çağın gereksinim duyduğu donanımına sahip bireyleri yetiştirmek ise ancak bu niteliklere sahip öğretmenlerle gerçekleşir. Bu donanıma sahip olmanın yolu da iyi birer okuyucu olmaktan geçmektedir.

Bireylerin yetiştirilmesinde en etkili araçlardan biri olan okuma ile ilgili farklı isimler tanımlar yapmıştır. Kavcar, Oğuzkan ve Sever'e göre (2005: 41) okuma *"bir yazıyı sözcükleri, cümleleri, noktalama işaretleri ve öteki öğeleriyle görme, algılama ve kavrama sürecidir."* Akyol (2006: 29) okumayı *"yazar ve okur arasındaki aktif ve etkili bir iletişimi gerekli kılan dinamik bir anlam kurma süreci"* olarak tanımlarken, Sever (2004: 14) *"sözcükleri, cümleleri oradan da paragraf ve metni görmek ve seslendirmek eyleminin ötesinde, düşünsel bir çabayı, anlamlandırmayı gerektiren bir düşünme süreci"* olarak tanımlamaktadır. Yalçın (2006: 47) ise *"okumayı insanların kendi aralarında önceden kararlaştırdıkları özel sembollerin duyu organları yoluyla algılanıp beyin tarafından yorumlanarak değerlendirilmesi işlemidir"* şeklinde ifade etmiştir.

Bilgi birikiminin hızlı bir şekilde arttığı, bilim ve teknolojinin insan hayatında sürekli değişimleri zorunlu kıldığı dünyada, yaşam boyu öğrenmenin de önemi bir kat daha artmaktadır. Bireyin yaşam boyu öğrenebilme becerisi kazanabilmesi için okuma alışkanlığına sahip olması gerekmektedir.

Bircan ve Tekin (1989: 400)'e göre okuma alışkanlığı temelde örgün eğitim sistemi içinde kazanılan bir beceridir. Öğrenciler okul çağında iken bu beceriyi edinmemişlerse yetişkinlik döneminde kazanmaları oldukça güçtür. Bu nedenle eğitim sistemi öğrencilerine doğru okuma, hızlı okuma, okuduğunu anlama gibi becerileri kazandırabileceği gibi, öğrencilerini araştırmaya yönlterek, öğretmen ve ders kitabı dışı, bilgi kaynaklarına yöneltebilir. Öğrencilerine araştırmacı bir özellik, bir başka anlatımla kendi kendine öğrenmeyi öğreten bir sistem yetişkinlik dönemindeki okuma alışkanlığının temellerini atmış demektir.

Bireylere temel bilgi ve becerilerin kazandırıldığı temel eğitim basamağı ilköğretimdir. Yalçın (2006: 54) çocuklarda okuma eğitiminin 15 yaşının sonuna kadar planlı ve sürekli bir biçimde yapılması sonucunda okuma alışkanlığının oluştuğunu ve hayatı boyunca geliştiğini ifade etmiştir. Bu okuma alışkanlığının temelini atılmasında özellikle ilköğretim öğretmenlerine büyük görevler düşmektedir.

Okuma alışkanlığının özellikle Türkçe derslerinde yararlı ve etkili olduğu ve bu alışkanlığı kazandırma sorumluluk ve uğraşının sadece Türkçe öğretmenlerine bırakılması (Yılmaz, 1992: 6) yanlıştır. Okuma alışkanlığı yalnızca Türkçe derslerinde değil, tüm derslerde kazandırılabilir. Öğrencilere yaşam boyu okuma alışkanlığı kazandırmanın öğretim değil de bir eğitim sorunu olduğu göz önüne

alınırsa, bu konuda sınıf öğretmenleri ile birlikte tüm alan öğretmenlerine önemli görevler ve sorumluluklar düşmektedir (Suna, 2006: 3).

Topluma yön verecek bireylerin yetiştirilmesi görevini üstlenen eğitim sisteminin en önemli öğelerinden biri olan öğretmenler, öğrencilerin okumaya karşı geliştirdikleri tutum üzerinde son derece önemli bir etkiye sahiptir (Garrett, 2002: 21; Tompkins, 1997: 46; Akt. Sağlam vd., 2008: 9). Bamberger'e göre (1990: 48) öğretmen kişiliği, özellikle çocukların okuma alışkanlığını ve okuma ilgilerini geliştirmede son derece önemlidir. (Akt. Temizkan, 2009: 59) Eğitim sisteminin her kademesinde yer alan öğretmenin öğrenciye her konuda iyi bir model ve rehber olması gerekmektedir. Öğretmenlerin öğrencileri yönlendirmeleri, güdümeleri ve desteklemeleri, aynı zamanda da onlara okumaya dönük tutum ve davranışları ile örnek olmaları çok önemlidir. Tosunoğlu (2002: 556-558) tarafından yapılan bir araştırmada, çocuklara kitap okuma düşüncesini aşılama en büyük etkiyi %70,7'lik bir oranla öğretmenlerin yaptığı, aynı şekilde öğrencilere ilk kitaplarını %33,0 oranıyla sınıf öğretmenlerinin verdiği tespit edilmiştir (Akt. Özbay, 2008: 120). Öğretmenlerin öğrencileri kitap okumaya teşvik etmesi ve seviyesine uygun kitaplara yönlendirebilmesi için önce kendisinin kitapları okuması, yayınları takip etmesi gerekmektedir. Bu da düzenli bir okuma alışkanlığına sahip olmakla ve okumaya yönelik olumlu tutumlarla mümkündür. Diğer bir ifade ile öğretmenlerin okuma alışkanlığını kazandırmaları her şeyden önce kendilerinin bu tür bir alışkanlık sahibi olmalarına bağlıdır.

Yapılan alanyazın taraması sonucunda öğretmen adaylarının okuma ilgilerini ve alışkanlıklarını tespit etmek amacıyla yapılmış birçok araştırmaya rastlanmıştır.

Yılmaz Aydın (2006)'ın, 2003-2004 öğretim yılında Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesinde yaptığı araştırmasında, sınıf öğretmenliğinde öğrenim gören öğrencilerin kitap okuma alışkanlıklarının gelişmediği ve okuma düzeylerinin düşük olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Gömlüksiz ve Telo (2003) tarafından Eğitim Fakültesi öğrencileri üzerinde yapılan bir araştırmada öğrencilerin üniversite kütüphanesini düzenli kullanmadıkları ortaya konmuştur. Öğrenciler kitap okumama alışkanlığının nedeni olarak, yönlendirme eksikliği ve okuma bilincinin olmamasını gerekçe olarak göstermektedirler.

Gömlüksiz (2004b) "Geleceğin Öğretmenlerinin Kitap Okumaya İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi" isimli araştırmasında Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde öğrenim gören toplam 350 öğrencinin kitap okuma alışkanlıkları ile kitap okumaya ilişkin görüş ve tutumlarını belirlemeye çalışmıştır. Araştırmanın sonucunda, kız öğrencilerin erkek öğrencilere göre kitap okumayı daha fazla sevdikleri, kitap okuma alışkanlığının ve kitap okumaya karşı isteklerinin daha fazla olduğu belirlenmiştir. Kız öğrenciler kitap okumanın etkisi ve yararını erkek öğrencilere göre daha fazla benimserken, hem erkek hem de kız öğrenciler kitap okumanın gerekliliğini kabul etmişlerdir.

Saracaloğlu, Bozkurt ve Serin (2003)'in Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi'nde öğrenim gören 278 öğrenci üzerinde yaptıkları araştırmasında, öğretmen adaylarının okuma ilgisi açısından “orta” düzeyde olduklarını ve öğrencilere model olacak öğretmen adaylarının büyük bir bölümünün okuma alışkanlığına yeterince sahip olmadıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Özbay, Bağcı ve Uyar (2008) çalışmasında Türkçe öğretmeni adaylarının okuma alışkanlığına yönelik tutumlarını çeşitli değişkenlere göre değerlendirmiştir. Araştırma sonuçlarına göre Türkçe öğretmeni adaylarının kitap okuma alışkanlığına yönelik *sevgi, alışkanlık, gereklilik ve istek* alt boyutuna ilişkin tutumları, cinsiyete göre kız öğretmen adaylarının lehine anlamlı bir farklılık göstermektedir. *Etki ve yarar* boyutuna ilişkin tutumlarında ise cinsiyete göre ise anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. Ayrıca Türkçe öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlığının *sevgi, alışkanlık, istek ve yarar* boyutlarına ilişkin tutumları, öğretmen adaylarının kitap okuma sıklığına göre anlamlı bir fark göstermektedir. Gruplar arası farkların hangi gruplar arasında olduğunu bulmak amacıyla yapılan Scheffe testinin sonuçlarına göre, kitap okuyanların okumayanlara göre okumaya karşı daha olumlu tutum gösterdikleri tespit edilmiştir.

Odabaş, Odabaş ve Polat (2008) “Üniversite Öğrencilerinin Okuma Alışkanlığı: Ankara Üniversitesi Örneği” adlı çalışmasında öğrencilerin önemli bir bölümü düşük bir okuma kültürüne sahip olduğu ve kız öğrencilerinin erkeklere oranla okuma etkinliğine daha fazla süre ayırdıklarını tespit etmiştir. Ayrıca üniversite öğrencisi için beklenmedik bir durum olan bir yıl içinde hiç kitap okumayan öğrencilerin varlığının olduğunu ifade etmesi dikkat çekmektedir.

Şen (2009) tarafından yapılan çalışmada Türkçe öğretmeni adaylarının eleştirel düşünme tutumlarının ne düzeyde olduğunu ve bu tutumların çeşitli değişkenlere göre farklılık gösterip göstermediği tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmada okuma becerisi ile eleştirel düşünme becerisi arasında olumlu yönde bir ilişkinin olması beklenirken; kitap okuma sıklığı ve gazete okuma sıklığının öğretmen adaylarının eleştirel düşünme tutumlarını etkilemeyen değişkenler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sağlam, Suna ve Çengelci (2007)'nin; 2005-2006 öğretim yılında Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesine devam eden 1., 2., 3. ve 4. sınıf öğrencileri üzerinde yaptıkları araştırmalarında, sınıf öğretmenliği programına devam eden öğrencilerin okuma alışkanlıklarının “orta” düzeyde olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca çalışmada, sınıf öğretmenliği programı öğrencileri ile diğer öğretmenlik programlarına devam eden öğrencilerin okuma alışkanlığı arasında anlamlı bir farklılık olmadığı belirlenmiştir.

Geçgel ve Burgul (2009) çalışmalarında öğrencilere okumaya yeterince zaman ayırıp ayırmadıkları sorusuna öğrencilerin oldukça yüksek bir çoğunluğunun yeterince zaman ayırmadığını dile getirdiğini ifade etmişlerdir. Okumaya yeterince zaman ayıramadığını düşünen öğrencilerin zaman ayıramama

nedenleri incelendiğinde ilk nedenin; “derslerin çok yoğun olması ve okumaya vakit bulamama”, ikinci nedenin “okumayı bir alışkanlığa dönüştürememe”, üçüncü nedenin “KPSS’ye hazırlanmak” olduğu tespit etmişlerdir.

Aslantürk (2008) tarafından yapılan çalışmada sınıf öğretmeni adayları ile sınıf öğretmenlerinin okuma ilgi ve alışkanlıklarının karşılaştırılması amaçlanmıştır. Sınıf öğretmeni adaylarının okuma ilgisi puan ortalamaları ile sınıf öğretmenlerinin okuma ilgisi puan ortalamaları karşılaştırılmış ve sınıf öğretmeni adaylarının okuma ilgisi puanlarının sınıf öğretmenlerinin okuma ilgisi puanlarından anlamlı düzeyde yüksek olduğu görülmüştür. Bu sonuca göre sınıf öğretmeni adaylarının okumaya yönelik ilgilerinin, sınıf öğretmenlerinden daha fazla olduğu anlaşılmıştır.

Demir (2009) çalışmasında kız öğrencilerin kitap okumayı erkek öğrencilere göre daha çok sevdiği sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca araştırma sonucunda cinsiyete göre kız öğretmen adaylarının erkek öğrencilere göre daha fazla kitap okuma alışkanlığına sahip olduklarını; kız öğrencilerin kitap okumayı erkek öğrencilerden daha gerekli gördüklerini; kız öğrencilerin kitap okumaya istekli olma, kitabı etkili ve yararlı bulma bakımlarından erkek öğrencilere göre daha olumlu tutumlara sahip olduklarını tespit etmiştir. Öğretmen adaylarının kitap okumayı alışkanlık edinme alt boyutunda tutum puanları öğrencilerin öğrenim gördükleri bölümler değişkenine göre anlamlı bir ilişki oluşturmuştur. Buna göre öğrencilerin tutum puanlarına bakıldığında sonucun Türkçe Öğretmenliği ve Fen Bilgisi Öğretmenliği lehinde anlamlı bir farklılık gösterdiği söylenebilir. Mezun olunan lise, öğretim şekli, babanın eğitim durumu, annenin eğitim durumu değişkenlerine göre anlamlı bir farklılık bulunmamıştır.

Alanda yapılan araştırmalarda öğretmenlerin okumaya yönelik tutumlarının, öğrencilerin okumaya karşı geliştirdikleri tutum üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu üzerinde durulmuştur. Ayrıca öğretmenlerin bireysel ve meslekî yönden kendilerini geliştirmeleri için, okuma alışkanlığı kazanmış olmaları beklenmektedir. Bu bağlamda öğretmen adaylarının okumaya yönelik tutumlarının araştırılması önem taşımaktadır.

1. ARAŞTIRMANIN AMACI

Araştırmanın amacı, Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi’nde öğrenim gören son sınıf öğrencilerinin kitap okuma alışkanlıkları ile kitap okumaya ilişkin tutumlarını belirlemektir. Bu temel amaç çerçevesinde aşağıdaki sorulara cevap aranacaktır.

Öğretmen adaylarının;

1. Kitap okumayı sevmeye ilişkin tutumları cinsiyetlerine ve öğrenim gördükleri bölümlerine göre değişmekte midir?
2. Kitap okuma alışkanlığına ilişkin tutumları cinsiyetlerine ve öğrenim gördükleri bölümlerine göre değişmekte midir?

3. Kitap okumanın gerekliliğine ilişkin tutumları cinsiyetlerine ve öğrenim gördükleri bölümlerine göre değişmekte midir?
4. Kitap okumaya istekli olmaya ilişkin tutumları cinsiyetlerine ve öğrenim gördükleri bölümlerine göre değişmekte midir?
5. Kitap okumanın etkisine ilişkin tutumları cinsiyetlerine ve öğrenim gördükleri bölümlerine göre değişmekte midir?
6. Kitap okumanın yararına ilişkin tutumları cinsiyetlerine ve öğrenim gördükleri bölümlerine göre değişmekte midir?

2. YÖNTEM

Bu başlık altında araştırmanın modeli, evren ve örnekleme, verilerin toplanması ve analizine ilişkin bilgiler yer almaktadır.

2.1. Araştırma Modeli

Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi son sınıf öğrencilerinin kitap okuma alışkanlıkları ile kitap okumaya ilişkin tutumlarının belirlenmesine yönelik bu araştırma, tarama modelindedir. “Tarama modelleri, geçmişte ya da halen var olan bir durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımlarıdır. Araştırmaya konu olan olay, birey ya da nesne, kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılır. Onları herhangi bir şekilde değiştirme, etkileme çabası gösterilmez” (Karasar, 2000: 77).

2.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni 2009-2010 eğitim öğretim yılında Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim ve Türkçe Eğitimi Bölümü dördüncü sınıfta öğrenim gören öğrencilerden oluşmaktadır. Evrenin tümü örneklem olarak alınmış, ayrıca bir örneklem seçimine gidilmemiştir.

Tablo 1: Çalışma Grubuna İlişkin Dağılım

Bölüm	Mevcut Öğrenci Sayısı	Ulaşılan Öğrenci Sayısı
Sınıf Öğretmenliği (SÖ)	82	79
İlköğretim Matematik Öğretmenliği (İMÖ)	62	50
Okul Öncesi Öğretmenliği (OÖÖ)	44	41
Sosyal Bilgiler Öğretmenliği (SBÖ)	41	27
Türkçe Öğretmenliği (TÖ)	32	24
Fen Bilgisi Öğretmenliği (FBÖ)	25	21
Toplam	286	242

Uygulamanın yapıldığı sırada çeşitli nedenlerle derse gelmeyen öğrencilere ulaşılamadığından 242 adet anket formu uygulanmış ve değerlendirmeye alınmıştır. Araştırma kapsamındaki 242 öğretmen adayı, tüm evrenin % 84,62'sini oluşturmuştur.

2.3. Verilerin Toplaması ve Analizi

Araştırmada verileri toplama aracı olarak likert tipi tutum ölçeği kullanılmıştır. Öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlıkları ile kitap okumaya ilişkin tutumlarını belirlemek amacıyla Gömleksiz (2004a) tarafından geliştirilen “Kitap Okuma Alışkanlığına İlişkin Tutum Ölçeği”, araştırmacının kendisinden izin alınarak kullanılmıştır. 21’i olumlu, 9’u olumsuz olmak üzere 30 maddeden oluşan ölçeğin Cronbach Alpha güvenirlik katsayısı .88 olarak belirlenmiştir. Ölçek “Sevgi”, “Alışkanlık”, “Gereklilik”, “İstek”, “Etki” ve “Yarar” olmak üzere 6 alt boyuttan oluşmaktadır

Sevgi alt boyutunda bulunan tutum cümlelerinin 4’ü olumsuz 3’ü olumlu; alışkanlık alt boyutundakilerin 2’si olumsuz, 2’si olumlu; gereklilik alt boyutunda bulunanların 3’ü olumsuz, 1’i olumlu; istek alt boyutundakilerin 3’ü olumlu; etki alt boyutundakilerin 4’ü olumlu; yarar alt boyutunda bulunan cümlelerin ise 8’i de olumlu cümledir.

Ölçme aracı araştırma kapsamındaki öğrencilere uygulanmış ve uygulama sonucunda elde edilen veriler, SPSS (16.0) paket programı kullanılarak analiz edilmiştir.

Tutum ölçeğinde her bir madde için verilen cevaplar “*tamamen katılıyorum=5*”, “*katılıyorum=4*”, “*kısmen katılıyorum=3*”, “*katılmıyorum=2*”, “*hiç katılmıyorum=1*” şeklinde puanlanmış, olumlu ifadeli maddeler “*tamamen katılıyorum*” seçeneğinden başlayarak 5, 4, 3, 2, 1 şeklinde puanlanırken, olumsuz ifadeli maddeler ters yönde işleyecek şekilde 1, 2, 3, 4, 5 olarak puanlanmıştır. Olumlu ve olumsuz tutum maddelerine verilen cevapların farklı bir puanlama ile değerlendirilmesinin nedeni; Likert tipi tutum ölçeklerinde tutumların maddelere verilen puanların toplamı ile hesaplanmasından kaynaklanmaktadır. Öğrencilerin tutum maddelerine katılma derecelerine ilişkin seçeneklere göre kodlanan puan aralığı (SKPA = $(5-1=4)$, $(4/5=0,80)$ formülü ile belirlenmiştir. Buna göre “Tamamen Katılıyorum” 4.21-5.00, “Katılıyorum” 3.41-4.20, “Kısmen Katılıyorum” 2.61-3.40, “Katılmıyorum” 1.81-2.60, “Hiç Katılmıyorum” 1.00-1.80 aralığında kabul edilmiştir.

Verilerin analizi aşamasında kişisel bilgiler için frekans (f) ve yüzde (%) kullanılmıştır. Öğrencilerin kitap okumayı sevmeye, kitap okuma alışkanlıklarına, kitap okumanın gerekliliğine, kitap okumaya karşı istekli olmaya, kitap okumanın etkisine ve yararına ilişkin tutumlarının cinsiyetlerine göre karşılaştırılmasında bağımsız gruplar t testi kullanılmış; bölümlerine göre karşılaştırılmasında ise Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Verilerin analizinde anlamlılık düzeyi 0.05 olarak kabul edilmiştir.

3. BULGULAR VE YORUMLAR

Bu bölümde araştırma kapsamında bulunan öğrencilere ait kişisel bilgiler ile bu öğrencilere uygulanan kitap okuma alışkanlığına ilişkin tutum ölçeğinden elde

edilen verilere ait analiz sonuçları ve bunların yorumlanması yer almaktadır. Araştırma ile elde edilen verilerin analizi sonucunda ulaşılan bulgular aşağıda tablolar halinde sunulmaktadır.

3.1. Öğretmen Adaylarının Kişisel Özelliklerine İlişkin Bulgular

Öğretmen adaylarının kişisel bilgilerine ilişkin bulgular aşağıda verilmektedir.

Tablo 2: Öğretmen Adaylarının Cinsiyet Değişkenine İlişkin Bulgular

Cinsiyet	f	%
Kız	152	62,8
Erkek	90	37,2
Toplam	242	100,0

Tablo 2’de görüldüğü gibi araştırmaya katılan öğretmen adaylarının % 67,8’i kız, % 37,2’si erkek öğrencilerden oluşmaktadır.

Tablo 3: Öğretmen Adaylarının Öğrenim Gördüğü Bölüm Değişkenine İlişkin Bulgular

Öğrenim Gördüğü Bölüm	f	%
Sınıf Öğretmenliği	79	32,6
İlköğretim Matematik Öğretmenliği	50	20,7
Okul Öncesi Öğretmenliği	41	16,9
Sosyal Bilgiler Öğretmenliği	27	11,2
Türkçe Öğretmenliği	24	9,9
Fen Bilgisi Öğretmenliği	21	8,7
Toplam	242	100,0

Tablo 3’e bakıldığında araştırmaya katılan öğretmen adaylarının % 32,6’sı Sınıf Öğretmenliği, % 20,7’si İlköğretim Matematik Öğretmenliği, % 16,9’u Okul Öncesi Öğretmenliği, % 11,2’si Sosyal Bilgiler Öğretmenliği, % 9,9’u Türkçe Öğretmenliği ve % 8,7’si Fen Bilgisi Öğretmenliği öğrencilerinden oluştuğu görülmektedir.

Tablo 4: Öğretmen Adaylarının Öğretim Türü Değişkenine İlişkin Bulgular

Birinci-İkinci Öğretim	f	%
Birinci Öğretim	175	72,3
İkinci Öğretim	67	27,7
Toplam	242	100,0

Tablo 4 incelendiğinde araştırmaya katılan öğretmen adaylarının % 72,3’ünün birinci öğretim, % 27,7’sinin ikinci öğretim öğrencilerinden oluştuğu görülmektedir. Bu durum, son sınıf öğrencileri açısından değerlendirildiğinde sadece Sınıf Öğretmenliği ve İlköğretim Matematik Öğretmenliği programlarının ikinci öğretiminin bulunmasından kaynaklanmaktadır.

3.2. Öğretmen Adaylarının Kitap Okuma Tutumuna İlişkin Bulgular

Bu başlık altında öğretmen adaylarına uygulanan kitap okuma alışkanlığına ilişkin tutum ölçeğinin altı alt boyutundan elde edilen verilere ait analiz sonuçları ve bunların yorumları yer almaktadır.

3.2.1. Cinsiyet Değişkenine İlişkin Bulgular

Tablo 5'te öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlığına yönelik tutumlarının cinsiyet değişkenine ilişkin "t testi" sonuçları yer almaktadır.

Tablo 5: Öğretmen Adaylarının Kitap Okuma Alışkanlığına Yönelik Tutumlarının Cinsiyet Değişkenine İlişkin t Testi Sonuçları

Alt Boyut	Cinsiyet				sd	t	p
	Kız (n:152)		Erkek (n:90)				
	$\bar{X}$	ss	$\bar{X}$	ss			
Sevgi	4,14	,59	3,88	,69	240	3,053*	,003
Alışkanlık	4,17	,59	4,14	,65	240	,414	,680
Gereklilik	3,91	,46	3,82	,46	240	1,448	,149
İstek	4,23	,61	4,07	,68	240	1,818	,070
Etki	4,26	,59	4,18	,60	240	,986	,325
Yarar	4,46	,59	4,39	,58	240	,832	,406

* p < 0,05

Tablo 5'te görüldüğü gibi cinsiyet değişkenine göre kitap okumaya ilişkin tutum ölçeğinin sevmeye alt boyutunda kız öğrenciler lehine anlamlı bir fark gözlenmektedir (p= ,003). Sevmeye boyutunda hem kız öğrenciler hem de erkek öğrencilerin tutumları *'katılıyorum'* düzeyinde olmasına rağmen aritmetik ortalamalara bakıldığında kız öğrencilerin kitap okumayı sevmeye ilişkin tutumları ($\bar{X}=4,14$) erkek öğrencilere ($\bar{X}=3,88$) göre daha olumlu yöndedir. Bu bulgu kız öğrencilerin kitap okumayı erkek öğrencilere göre biraz daha fazla sevdiklerini göstermektedir.

Alışkanlık boyutunda cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık gözlenmemektedir (p= ,680). Hem kız hem de erkek öğrencilerin tutumları *'katılıyorum'* düzeyindedir. Böylece hem kız hem de erkek öğrencilerin kitap okuma alışkanlığına ilişkin olumlu bir tutum geliştirdikleri söylenebilir.

Gereklilik boyutunda öğrencilerin cinsiyetlerine göre tutumlarının farklılaşmadığı tespit edilmiştir (p= ,149). Hem kız hem de erkek öğrencilerin tutumları *'katılıyorum'* düzeyindedir. Bu bulgudan hareketle öğrencilerin kitap okumanın gerekliliğine ilişkin olumlu bir tutum sergilediğini söylemek mümkündür.

İstek boyutunda cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık gözlenmemektedir (p= ,070). Kitap okuma isteğine ilişkin kız öğrenciler tutumları *'tamamen katılıyorum'* düzeyinde iken, erkek öğrencilerin tutumları ise *'katılıyorum'* düzeyindedir. Bu bulgu kız öğrencilerin kitap okumayı erkek öğrencilere göre biraz daha fazla istedikleri şeklinde yorumlanabilir.

Etki boyutunda cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır. ($p= ,325$). Kız öğrencilerin etki boyutuna ilişkin tutumları **'tamamen katılıyorum'** düzeyinde iken, erkek öğrencilerin tutumları **'katılıyorum'** düzeyindedir. Bu durum kız öğrencilerin kitap okumanın etkisini erkek öğrencilere göre biraz daha fazla benimsedikleri şeklinde yorumlanabilir.

Yarar boyutunda cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık bulunmadığı tespit edilmiştir ($p= ,406$). Kitap okumanın yararına ilişkin hem kız hem de erkek öğrencilerin tutumları **'tamamen katılıyorum'** düzeyindedir. Bu bulgudan hareketle kitap okumanın yararına ilişkin her iki grubunda olumlu bir tutum geliştirdikleri söylenebilir.

3.2.2. Öğrenim Gördüğü Bölüm Değişkenine İlişkin Bulgular

Öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlığına yönelik tutumlarının bölüm değişkenine ilişkin ANOVA testi sonuçları aşağıdaki tablolarda yer almaktadır.

Tablo 6: Sevgi Alt Boyutuna İlişkin ANOVA Testi Sonuçları

Alt Boyut	Bölüm	n	$\bar{X}$	ss	Varyans Kaynağı	KT	sd	KO	F	p
Sevgi	SÖ	79	3,93	,65	Gruplar Arası	3,845	5	,769	1,916	,092
	İMÖ	50	3,94	,63						
	OÖÖ	41	4,15	,49	Gruplar İçi	94,722	236	,401		
	SBÖ	27	4,17	,62						
	TÖ	24	4,23	,59	Toplam	98,567	241			
	FBÖ	21	4,01	,85						
	Levene	1,033	p=,399							

Tablo 6'da görüldüğü gibi öğrenim gördüğü bölüm değişkenine göre kitap okumaya ilişkin tutum ölçeğinin sevmeye alt boyutunda anlamlı bir farklılık bulunmadığı tespit edilmiştir ($p= ,092$). Sevmeye boyutunda Türkçe Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin tutumları **'tamamen katılıyorum'** düzeyinde iken, diğer bölümlerde öğrenim gören öğrencilerin tutumları **'katılıyorum'** düzeyindedir. Ayrıca Türkçe Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin kitap okumayı sevmeye ilişkin tutumlarına ait aritmetik ortalamaları ($\bar{X}=4,23$) en yüksek iken, Sınıf Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin ($\bar{X}=3,88$) en düşük olduğu görülmektedir. Diğer bölümlere göre Türkçe Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin aldıkları eğitim doğrultusunda kitap okuma alışkanlığını ve kitap okumanın önemini daha çok benimsemiş olmaları, kitap okumayı diğer bölümlerden biraz daha çok sevmelerinin bir göstergesi olabilir.

Tablo 7: Alışkanlık Alt Boyutuna İlişkin ANOVA Testi Sonuçları

Alt Boyut	Bölüm	n	$\bar{X}$	ss	Varyans Kaynağı	KT	sd	KO	F	p
Al	SÖ	79	4,09	,62	Gruplar	3,662	5	,732	1,985	,082

	İMÖ	50	4,02	,65	Arası					
	OÖÖ	41	4,20	,58	Gruplar	87,071	236	,369		
	SBÖ	27	4,39	,50	İçi					
	TÖ	24	4,33	,54						
	FBÖ	21	4,20	,69	Toplam	90,733	241			
	Levene	,407	p=,844							

Tablo 7 incelendiğinde öğrenim gördüğü bölüm değişkenine göre kitap okumaya ilişkin tutum ölçeğinin alışkanlık alt boyutunda öğrencilerin tutumlarının farklılaşmadığı tespit edilmiştir ($p=,082$). Alışkanlık boyutunda Sosyal Bilgiler ve Türkçe Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin tutumları *‘tamamen katılıyorum’* düzeyinde iken; Fen Bilgisi, Okul Öncesi, Sınıf Öğretmenliği ve İlköğretim Matematik Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin tutumları *‘katılıyorum’* düzeyindedir. Ayrıca Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin kitap okumayı alışkanlıklarına ilişkin tutumlarına ait aritmetik ortalamaları ($\bar{X}=4,39$) en yüksek iken, İlköğretim Matematik Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin ($\bar{X}=3,88$) en düşük olduğu görülmektedir. Okumanın önemi özellikle sözel bölümlerde bir kat daha artmaktadır. Bu durum sözel bölüm öğrencilerinin sayısal bölümlerde öğrenim göre öğrencilere göre biraz daha fazla okuma alışkanlığı kazanmasının nedeni olarak gösterilebilir.

Tablo 8: Gerekliklik Alt Boyutuna İlişkin ANOVA Testi Sonuçları

Alt Boyut	Bölüm	n	$\bar{X}$	ss	Varyans Kaynağı	KT	sd	KO	F	p
Gereklilik	SÖ	79	3,80	,49	Gruplar Arası	2,124	5	,425	2,050	,073
	İMÖ	50	3,83	,40						
	OÖÖ	41	3,93	,47	Gruplar İçi	48,907	236	,207		
	SBÖ	27	4,00	,28						
	TÖ	24	3,80	,49	Toplam	51,031	241			
	FBÖ	21	4,07	,53						
	Levene 1,972 p=,084									

Tablo 8’e bakıldığında öğrenim gördüğü bölüm değişkenine göre kitap okumaya ilişkin tutum ölçeğinin gerekliklik alt boyutunda anlamlı bir farklılık gözlenmemektedir ($p=,073$). Gerekliklik boyutunda tüm bölümlerde öğrencilerin tutumları *‘katılıyorum’* düzeyindedir. Ayrıca Fen Bilgisi Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin kitap okumanın gerekliliğine ilişkin tutumlarına ait aritmetik ortalamaları ($\bar{X}=4,07$) en yüksek iken, Türkçe ve Sınıf Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin ($\bar{X}=3,80$) en düşük olduğu görülmektedir.

Tablo 9: İstek Alt Boyutuna İlişkin ANOVA Testi Sonuçları

İstik Alt Boyut	Bölüm	n	$\bar{X}$	ss	Varyans Kaynağı	KT	sd	KO	F	p
İstik	SÖ	79	4,18	,67	Gruplar	0,759	5	,152	0,422	,833

	İMÖ	50	3,97	,62	Arası					
	OÖÖ	41	4,25	,53	Gruplar	84,854	236	,360		
	SBÖ	27	4,14	,80	İçi					
	TÖ	24	4,30	,61						
	FBÖ	21	4,30	,55	Toplam	85,613	241			
	Levene	1,812		p=,111						

Tablo 9’da görüldüğü gibi öğrenim gördüğü bölüm değişkenine göre kitap okumaya ilişkin tutum ölçeğinin istek alt boyutunda anlamlı bir farklılık bulunmadığı tespit edilmiştir ($p=,833$). İstek boyutunda Türkçe, Okul Öncesi ve Fen Bilgisi Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin tutumları **‘tamamen katılıyorum’** düzeyinde iken; Sosyal Bilgiler, Sınıf Öğretmenliği ve İlköğretim Matematik Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin tutumları **‘katılıyorum’** düzeyindedir. Ayrıca Fen Bilgisi ve Türkçe Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin kitap okuma isteklerine ilişkin tutumlarına ait aritmetik ortalamaları ($\bar{X}=4,30$) en yüksek iken, İlköğretim Matematik Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin ($\bar{X}=3,97$) en düşük olduğu görülmektedir.

Tablo 10: Etki Alt Boyutuna İlişkin ANOVA Testi Sonuçları

Alt Boyut	Bölüm	n	$\bar{X}$	ss	Varyans Kaynağı	KT	sd	KO	F	p
Etki	SÖ	79	4,25	,67	Gruplar Arası	0,759	5	,152	,422	,833
	İMÖ	50	4,22	,61						
	OÖÖ	41	4,20	,47	Gruplar İçi	84,854	236	,360		
	SBÖ	27	4,27	,49						
	TÖ	24	4,11	,72	Toplam	85,613	241			
	FBÖ	21	4,36	,48						
	Levene 1,291 p= ,269									

Tablo 10 incelendiğinde öğrenim gördüğü bölüm değişkenine göre kitap okumaya ilişkin tutum ölçeğinin etki alt boyutunda öğrencilerin tutumları arasında anlamlı bir farklılık görülmemektedir ($p=,833$). Etki boyutunda İlköğretim Matematik, Sosyal Bilgiler, Fen Bilgisi ve Sınıf Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin tutumları **‘tamamen katılıyorum’** düzeyinde iken; Türkçe ve Okul Öncesi öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin tutumları **‘katılıyorum’** düzeyindedir. Ayrıca Fen Bilgisi Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin kitap okumanın etkisine ilişkin tutumlarına ait aritmetik ortalamaları ($\bar{X}=4,36$) en yüksek iken, Türkçe Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin ($\bar{X}=4,11$) en düşük olduğu görülmektedir.

Tablo 11: Yara Alt Boyutuna İlişkin ANOVA Testi Sonuçları

Yara Alt Boyut	Bölüm	n	$\bar{X}$	ss	Varyans Kaynağı	KT	sd	KO	F	p
Yara Alt Boyut	SÖ	79	4,40	,72	Gruplar	,892	5	,178	,509	,770
	İMÖ	50	4,37	,50	Arası					

OÖÖ	41	4,48	,45	Gruplar İçi	82,802	236	,351		
SBÖ	27	4,55	,40						
TÖ	24	4,46	,76	Toplam	83,694	241			
FBÖ	21	4,49	,49						
Levene 2,181 p= ,057									

Tablo 11’de görüldüğü gibi öğrenim gördüğü bölüm değişkenine göre kitap okumaya ilişkin tutum ölçeğinin yarar alt boyutunda anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır ($p= ,770$). Yarar boyutunda tüm bölümlerde öğrencilerin tutumları **‘tamamen katılıyorum’** düzeyindedir. Ayrıca Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin kitap okumanın yararına ilişkin tutumlarına ait aritmetik ortalamaları ($\bar{X}=4,55$) en yüksek iken, İlköğretim Matematik Öğretmenliği Bölümü öğrencilerinin ($\bar{X}=4,37$) en düşük olduğu görülmektedir. Bu durum sözel bölümlerde öğrenim gören öğrencilerin sayısal bölümde öğrenim gören öğrencilere göre okumanın yararını daha çok benimsediği şeklinde yorumlanabilir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

4.1. Sonuçlar

Eğitim fakültesi öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlıklarına ilişkin tutumlarını tespit etmek amacıyla yapılan araştırmaya katılan öğretmen adaylarının % 67,8’i kız, % 37,2’si erkektir. Bölümlere göre dağılımda öğretmen adaylarının % 32,6’sı Sınıf Öğretmenliği, % 20,7’si İlköğretim Matematik Öğretmenliği, % 16,9’u Okul Öncesi Öğretmenliği, % 11,2’si Sosyal Bilgiler Öğretmenliği, % 9,9’u Türkçe Öğretmenliği ve % 8,7’si Fen Bilgisi Öğretmenliği öğrencilerden oluşmaktadır. Öğretmen adaylarının büyük bir kısmı (72,3’ünün) birinci öğretim öğrencisidir.

Öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlığına yönelik tutumlarına bakıldığında cinsiyet değişkenine göre sevgi boyutunda kız öğrenciler lehine anlamlı bir farklılık gösterdikleri tespit edilmiştir. Elde edilen veriler kız öğrencilerin kitap okumayı sevmeye ilişkin tutumlarının erkek öğrencilere göre daha olumlu yönde olduğunu göstermektedir. Gömleksiz (2004b), Özbay, Bağcı ve Uyar (2008), Demir (2009) ve Yalınkılıç (2007) tarafından yapılan çalışmalarda da sevgi boyutunda kız öğrenciler lehine anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir.

Cinsiyet değişkenine göre alışkanlık, gereklilik, istek, etki ve yarar boyutlarında anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir.

Alışkanlık ve istek boyutlarında bu çalışmadaki bulguların aksine Gömleksiz (2004b), Özbay, Bağcı ve Uyar (2008), Demir (2009) ve Yalınkılıç (2007) tarafından yapılan çalışmalarda kızlar lehine anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir.

Gereklilik boyutuyla ilgili bulgu Gömleksiz (2004b)’in çalışmasıyla paralellik gösterirken; Özbay, Bağcı ve Uyar (2008), Demir (2009) ve Yalınkılıç

(2007) tarafından yapılan çalışmalarda kızlar lehine anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir.

Etki boyutuyla ilgili bulgu Özbay, Bağcı ve Uyar (2008)'ın çalışmasındaki bulguyla birbirini desteklemektedir. Bununla birlikte kitap okuma alışkanlığının etki boyutuyla ilgili tutumlarının kızlar lehine anlamlı bir farklılık olduğunu belirten çalışmalarda mevcuttur (Gömleksiz, 2004b; Yalınkılıç, 2007; Demir, 2009)

Yarar boyutuyla ilgili bulgu ise Özbay, Bağcı ve Uyar (2008) ve Yalınkılıç (2007) 'ın çalışmalarıyla paralellik gösterirken; Gömleksiz (2004b) ve Demir (2009) tarafından yapılan çalışmalarda kızlar lehine anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir.

Öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlığına yönelik tutumlarına bakıldığında bölüm değişkenine göre bütün boyutlara ilişkin tutumlarda anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Elde edilen veriler bölümü ne olursa olsun öğretmen adaylarının kitap okumaya ilişkin tutumlarının öğrenim gördükleri bölümlere göre değişmediğini göstermektedir. Bu durum öğrencilerin kitap okuma alışkanlığına yönelik olarak aynı tutuma sahip yetiştirildikleri şeklinde yorumlanabilir. Demir (2009)'ın çalışması sevgi, gereklilik, istek, etki ve yarar boyutlarında bu çalışma ile paralellik gösterirken; alışkanlık boyutunda sonucun Türkçe Öğretmenliği ve Fen Bilgisi Öğretmenliği lehinde anlamlı bir farklılık oluşturduğu tespit edilmiştir.

Sevgi boyutunda Türkçe Öğretmenliği; alışkanlık ve yarar boyutunda Sosyal Bilgiler Öğretmenliği; gereklilik ve etki boyutunda Fen Bilgisi Öğretmenliği; istek boyutunda Fen Bilgisi ve Türkçe Öğretmenliği öğrencilerinin daha olumlu tutum sergilediği tespit edilmiştir.

Sevme ve gereklilik boyutunda kitap okuma alışkanlığını öğrencilere temelden kazandıracak olan sınıf öğretmeni adaylarının; gereklilik ve etki boyutunda da okuma alışkanlığı kazandırmada çok büyük etkiye sahip olan Türkçe öğretmen adaylarının aritmetik ortalamasının en düşük olması dikkat çekmektedir.

Öğretmen adaylarının okumaya yönelik tutumlar genel olarak değerlendirildiğinde, kız öğrencilerin erkek öğrencilere oranla biraz daha olumlu tutuma sahip olduğu söylenebilir. Bölüm değişkenine göre ise genel olarak bütün bölümlerdeki öğrencilerinin kitap okumayı sevdiklerini ve gerekli gördüklerini, kitap okuma alışkanlığına sahip olduklarını, kitap okumaya karşı istekli olduklarını, okumanın etkisini ve yararını kabul ettiklerini yani okumaya karşı olumlu bir tutum içerisinde olduklarını söylemek mümkün. Ayrıca araştırmaya katılan öğrencilerin mesleki yaşamlarına hazırlandıkları hizmet öncesi dönemde okumanın ve okuma alışkanlığının önemini kavramış olmaları ümit vericidir.

Çalışmadan elde edilen sonuçlar, son dönemde yapılan araştırmalarla karşılaştırıldığında sonuçların, bazı çalışmalardaki sonuçlarla desteklendiği, bazı çalışmalardaki sonuçlarla ise paralellik içinde olmadığı görülmüştür.

4.2. Öneriler

Öğretmen adaylarının kitap okuma alışkanlığı edinmeleri ve bu alışkanlığı sürdürebilmeleri için ilgi alanlarına uygun kaynaklara rahat ulaşmaları sağlanmalıdır. Bu amaçla üniversite kütüphanelerinin yanı sıra fakülte ve bölüm kütüphaneleri oluşturulmalı ve zenginleştirilmelidir

Kütüphanelerde öğrenciyi yönlendirme etkinliklerine daha fazla önem verilmelidir.

Üniversitelerde “Okuma Toplulukları” oluşturulmalıdır. Bu topluluklar kitaplar hakkında bilgiler vermeli, kitaplarla ilgili önerilerde bulunmalı, böylece öğrencilerin kitap okuma alışkanlığı kazanmalarını sağlamada aktif rol oynamalıdır.

Üniversite öğrencilerinin okuma becerilerinin geliştirilmesi için “Etkili ve Hızlı Okuma Kursları” düzenlenerek öğrencilerin iyi bir okuyucu olması sağlanmalıdır.

Lisans programlarına öğretmen adaylarının okuma beceri ve alışkanlıklarını geliştirmek amacıyla (sadece okumaya odaklı) seçmeli dersler konulabilir.

Öğrencilere okuma etkinliğinin sadece ders geçmek için değil, onların kişisel gelişimleri için önemli bir etkinlik olduğu hatırlatılmalıdır.

Üniversite veya fakülteler bünyesinde öğretmen adaylarının okuma ilgilerini ve alışkanlıklarının arttırılabilmesi için “Okuma Günleri”, “Kitap Fuarı Günleri”, “Yazarlarla Söyleşi”, “Okuma Yarışmaları” vb. gibi etkinlikler düzenlenebilir.

Öğretim elemanları da okudukları kitaplar hakkında öğretmen adaylarına rehberlik yapmalı; aynı bilinçle öğretmen adayları da kendi öğrencilerine rehberlik yapma ve okuma alışkanlığı kazandırma konusunda teşvik edilmelidir.

İlgili dersler kapsamında öğrencilerin okuma alışkanlığı kazanmaları için kitap tanıtımı hazırlama, kitap inceleme ve kitap eleştirisi hazırlamaya yönelik ödevler ve projeler verilmelidir.

Öğrencilerde kitap okumanın gerekli olduğu bilinci geliştirilmek amacıyla alanda uzman kişiler tarafından seminer, konferanslar vs. düzenlenmelidir.

KAYNAKÇA

Akyol, Hayati. (2006). *Yeni Programa Uygun Türkçe Öğretim Yöntemleri*. Ankara: Kök Yayıncılık

- Aslantürk, Elif. (2008). *Sınıf Öğretmenlerinin ve Sınıf Öğretmeni Adaylarının Okuma İlgi ve Alışkanlıklarının Karşılaştırılması*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bircan, İsmail ve Tekin, Meral. (1989). Türkiye’de Okuma Alışkanlığının Azalma Sorunu ve Çözüm Yolları. *A.Ü. Eğitim Bilimleri Dergisi*, C.22, (1), s. 393-410
- Demir, Tazegül. (2009). İlköğretim II. Kademe Öğretmen Adaylarının Okuma Alışkanlıkları Üzerine Bir Araştırma (Gazi Üniversitesi Örneği). *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/3, s.717-745
- Geçgel, Hulusi ve Burgul, Ferah. (2009). Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Okuma İlgi Alanları (Çanakkale Örneği). *Tübav Bilim Dergisi*. C.2, (3), Sayfa:341-353
- Gömleksiz, Mehmet Nuri ve Telo, Aysun. (2003). “Eğitim Fakültesi Öğrencilerinin Kitap Okuma Alışkanlığı (Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Örneği)”. *I. Sosyal Bilimler Eğitimi Kongresi*. 15-17 Mayıs. Milli Eğitim Bakanlığı Öğretmen Yetiştirme ve Eğitimi Genel Müdürlüğü. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi. s.356-364
- Gömleksiz, Mehmet Nuri. (2004a). Kitap Okuma Alışkanlığına İlişkin Bir Tutum Ölçeğinin Geçerlilik ve Güvenirliliği, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14, (2), s. 185–195.
- Gömleksiz, Mehmet Nuri. (2004b). Geleceğin Öğretmenlerinin Kitap Okumaya İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi (Fırat Üniversitesi Eğitim Fakültesi Örneği), *Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Elektronik Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.1, (1), s. 1–21.
- Karasar, Niyazi. (2000). *Bilimsel Araştırma Yöntemi* (10.Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kavcar, Cavit; Oğuzkan, Ferhan ve Sever, Sedat. (2005). *Türkçe Öğretimi (Türkçe ve Sınıf Öğretmenleri İçin)*. Genişletilmiş 7. Baskı. Ankara: Engin Yayınevi
- Odabaş Hüseyin; Odabaş, Z. Yonca ve Coşkun, Polat. (2008) Üniversite Öğrencilerinin Okuma Alışkanlığı: Ankara Üniversitesi Örneği. *Bilgi Dünyası*. C.9, (2), s.431-465
- Özbay, Murat; Bağcı, Hasan ve Uyar, Yusuf. (2008). Türkçe Öğretmeni Adaylarının Okuma Alışkanlığına Yönelik Tutumlarının Çeşitli Değişkenlere Göre Değerlendirilmesi. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 9 ,(15), s.117–136
- Sağlam, Mustafa; Suna, Çiğdem ve Çengelci, Tuba. (2007). “Sınıf Öğretmenliği ile Diğer Öğretmenlik Programları Öğrencilerinin Okuma Alışkanlığı Düzeylerinin Karşılaştırılması”. *VI. Ulusal Sınıf Öğretmenliği Sempozyumu*, 27–29 Nisan, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, s. 325–328.
- Sağlam, Mustafa; Suna, Çiğdem ve Çengelci, Tuba. (2008). Öğretmen Adaylarının Okuma Alışkanlıklarını Etkileyen Etmenlere İlişkin Görüş ve Önerileri. *Milli Eğitim Dergisi*, (178), s. 8-23

- Saracaloğlu, Asuman Seda; Bozkurt, Nergüz ve Serin, Oğuz. (2003). Üniversite Öğrencilerinin Okuma İlgileri ve Okuma Alışkanlıklarını Etkileyen Faktörler. *Eğitim Araştırmaları*, Yıl: 4 (12), s. 149-157
- Sever, Sedat. (2004). *Türkçe Öğretimi ve Tam Öğrenme*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Suna, Çiğdem. (2006). *İlköğretim Öğrencilerinin Okuma İlgi ve Alışkanlıklarını Etkileyen Etmenlerin Analitik Olarak incelenmesi ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Şen, Ülker. (2009). Türkçe Öğretmeni Adaylarının Eleştirel Düşünme Tutumlarının Çeşitli Değişkenler Açısından Değerlendirilmesi, *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, Volume 1, (2), s.69-89
- Temizkan, Mehmet. (2009). *Metin Türlerine Göre Okuma Eğitimi*. Ankara: Nobel Yayıncılık
- Yalçın, Alemdar. (2006). *Türkçe Öğretim Yöntemleri Yeni Yaklaşımlar*. Ankara: Akçağ Yayınları
- Yalınkılıç, Kadir. (2007). Türkçe Öğretmen Adaylarının Okumaya İlişkin Tutum ve Görüşleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.1, (1), s. 225-241.
- Yılmaz, Bülent. (1992). Okuma Alışkanlığında Öğretmenlerin Rolü, *Milli Eğitim Dergisi*, (2), s.5-12.
- Yılmaz Aydın, Zeynep. (2006). Sınıf Öğretmeni Adaylarının Okuma Alışkanlığı. *İlköğretim Online*. 5(1), s. 1-6. (<http://ilkogretim-online.org.tr/vol5say1/v5s1m1.PDF>) (E.T. 6.03.2010).

EK 1: Kitap Okuma Alışkanlığına İlişkin Tutum Ölçeği

	MADDELER	Tamamen Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kısmen Katılmıyorum	Katılmıyorum	Hiç Katılmıyorum
1.	Kitap okumayı sevmiyorum.					
2.	Kitap okuma alışkanlığım yok.					
3.	Kitap okumanın sıkıcı olduğunu düşünüyorum.					
4.	Kitap okumayı gereksiz buluyorum.					
5.	Kitap okumaktan nefret ediyorum.					
6.	İyi okuyamadığım için okumayı sevmiyorum.					
7.	Hiç kitap okumuyorum.					
8.	Boş zamanlarımda kitap okumak hoşuma gider.					
9.	Okumanın öneminin yeterince kavranmadığı inancındayım.					
10.	İyi bir okuyucu olabileceğime inanıyorum.					
11.	Kitap okumayı gerekli buluyorum.					
12.	Okuma kulüplerinin oluşturulmasını istiyorum.					
13.	Gazete okumayı gereksiz buluyorum.					
14.	Gazetelerin etki alanının çok geniş olduğuna inanıyorum.					
15.	Okuma duyguları ifade etme kolaylığı sağlar.					
16.	Yabancı klasikleri okumayı seviyorum.					
17.	Kitap okuma insanları ve dünyayı daha iyi anlamamızı etkiler.					
18.	Kitap okuma hızlı düşünme alışkanlığı kazandırır.					
19.	Okuma zihinsel kapasitemizi artırır.					
20.	Türk klasiklerini okumayı seviyorum.					
21.	Okuma hayal dünyamızı geliştirir.					
22.	Okuma çok yönlü düşünme becerisi oluşturur.					
23.	Kitap okuma analiz, sentez ve yorumlama becerisini geliştirir.					
24.	Okuma bilmediğimiz dünyaların kapılarını açar.					
25.	Farklı tür kitaplar okumak hayata bakış açımızı etkiler.					
26.	Okuma sayesinde geçmişle günümüz arasında bağlantı kurabiliriz.					
27.	Gelişigüzel kitap okumam, kitap konusunda seçiciyim.					
28.	Okumanın vizyonumuzu geliştirebileceği inancındayım.					
29.	Kendime ait bir kitaplığımın olmasını istiyorum.					
30.	Okuma becerisinin sınavlardaki başarıyı olumlu yönde etkilediğine inanıyorum.					

**TÜRKİYE’DE FİNANSAL SERBESTLEŞME SÜRECİNDE MALİ
BASKINLIĞIN BANKACILIK SEKTÖRÜNE ETKİSİ
(1989-2007 DÖNEMİ EKONOMETRİK ANALİZ)****THE IMPACTS OF FISCAL DOMINANCE AT THE BANKING SECTOR
DURING THE FINANCIAL LIBERALIZATION IN TURKEY
(ECONOMETRIC ANALYSIS, THE PERIOD OF 1989-2007)***Salih BARIŞIK****Özet:**

Türkiye’de 1980’den sonra denk bütçe politikası uygulaması terk edilmiştir. Bütçe açıkları ile kamunun fon ihtiyacı ve borç stoku artmıştır. Finansal serbestleşme süreci (1989) artan fon ihtiyacını karşılamaya olumlu katkı yapmıştır. Kamunun artan fon ihtiyacı ekonomide mali baskınlığa yol açmıştır. Mali baskınlık, kur ve faizi etkilemekte, kur ve faiz değişimi bankacılık sektörüne yansımaktadır. Yapılan çalışmalar mali baskınlığın kur veya faiz yoluyla para politikasına etkisine değinmektedir. Bu çalışmada, ilk kez Türkiye’de mali baskınlığın bankacılık sektörüne etkisi araştırılmaktadır. Bu etkileşimde farklı bir yöntem ile reel kur ve reel faizi içsel bir değişken olarak kullanılmaktadır. Mali baskınlığın kur ve faiz kanalıyla bankacılık sektörü menkul kıymet yatırımlarını, mevduatlarını, kredilerini ve kârlarını etkilediği gözlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mali Baskınlık, Bankacılık Sektörü, Eşanlı Denklemler

JEL Sınıflaması: E63, C32

Abstract:

Implementation of balanced budget policy has been abandoned in the post-1980 in Turkey. With budget deficits, government’s funding need and debt burden have risen. The process of financial liberalization (1989) supported to government’s fulfillment of funding need. Government’s rising funding need led to fiscal dominance in the economy. Fiscal dominance affects exchange rate and interest rates, and then changes in the exchange rate and interest rate reflects to banking sector. The previous studies indicted that fiscal dominance affects monetary policy via exchange rate and interest rate. This is the first time that in this study the impacts of fiscal dominance are investigated in Turkey. Reel exchange rate and reel interest rate with a different method are used to be endogenous variables in this interaction. It is founded that fiscal dominance via channel of exchange rate and interest rate affects security investments, deposits, loans, and profits of the banking sector.

Key Words : Fiscal Dominance, Banking Sector, Simultaneous Equations

JEL Classification : E63, C32

* Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü – Tokat sbarisik70@yahoo.com.

Giriş

Bir ekonomide tasarruf ihtiyacı olanlarla tasarruf sahiplerinin bulunduğu ağı ifade eden finansal sistem; para yaratan kurumların oluşturduğu (ticari bankalar, merkez bankası ve günümüz Türkiye’inde finans kurumları) parasal kesim, menkul kıymetler piyasası (borsa) ve para yaratmayan kurumlar (emekli sandığı, sigorta kurumları) olarak üç kesime ayrılmaktadır. Parasal kesim sunduğu hizmetler karşılığında bedel almakta, kredilendirme işlemi faiz karşılığında yapılmakta ve kısa vadeli olmaktadır.

Bankacılık kesimi, öz kaynaklarını, iştirak ve faaliyet gelirlerini kaynak olarak kullanabilmekle beraber; borçlanma sertifikası ve hisse senedi arzı yoluyla topladıkları kaynaklar ile fon arzını artırabilmektedir. Hukuki şartlara haiz işletmeler, hisse senedi ve tahvil ihracı yoluyla kaynak temin edebilirler. Küçük işletmelerin hisse senedi ve tahvil ihracı yoluyla borçlanma olanağı kısıtlıdır. Bu kesimler büyük oranda banka kredilerine bağımlıdır ve borçlanmaları kısa vadeli. Bankacılık kesiminin işletmeleri fonlayabilmesi ekonomik aktiviteyi olumlu yönde etkilemektedir. Bankacılık sisteminin işletmeleri fonlayabilmesinde faiz oranı, döviz kuru değişiklikleri önemli rol oynamaktadır. Değişen faiz ve kurlar bankaların kaynak temin ve kullanım yetkinliğinde önemli bir etkidir. Yatırım-yatırım açığının ortaya çıkardığı finansman talebi ekonomideki faiz ve kurların hareketliliğini artırıcı etki yapmaktadır. Özellikle kamunun finansman talebindeki hareketlilik faiz ve kur değişiklikleri ile bankacılık sektörünün aktif ve pasiflerinde oynaklıklara sebep olmaktadır.

Genişletici maliye politikaları sonucunda oluşan borçlanma talebi artışı faizlerde bir yükselmeye neden olmaktadır. Yükselen faiz, bankaların fon bulma maliyetini artırırken uluslararası piyasalar için risk artışı algılaması nedeniyle yurt dışından sağlanan kaynağın hareketliliğini artırmaktadır. Artan fon talebiyle oluşan uluslararası sermaye hareketliliği ulusal paranın değerine-döviz kurlarına yansımaktadır. Yabancı sermaye girişi döviz kurlarını düşürmekte, ulusal parayı değerlendirmektedir. Genişletici maliye politikasıyla ortaya çıkan kamu borçlanmasındaki artış finansal sistemi yönlendirme baskısı yaparken; kaynakların özel sektörden kamu sektörüne yönelimi ortaya çıkarmaktadır. Uygulanan maliye politikasının ekonomiye etkisini ifade eden mali baskınlık ilk kez Sargent ve Wallece (1981) tarafından ifade edilmiştir. Mali bir genişlemenin sonuçta parasallaşmayı ortaya çıkardığını ve yüksek enflasyona neden olduğunu ifade etmektedir. Ekonomide mali genişleme ile oluşabilecek mali baskınlık ile artan reel faiz oranlarının ekonominin büyüme hızını geçmesinin para otoritesinin enflasyon kontrolünü kaybetmesine yol açtığı ifade edilmiştir (Luski ve Weinblatt, 1998: 1431). Kamu borç stokunun GSYİH’ye oranının yükselmesiyle ortaya çıkan faiz oranlarındaki artış gelecekteki borç stokuna artış baskısı yapmaktadır. Genişletici maliye politikası ile artan mali baskınlık döviz kurlarına, uluslararası sermaye

hareketliliğine, ithalat ve ihracat değişimleri ile cari açılara neden olmakta (Zoli, 2005: 4) ve bankacılık sektörü de bu hareketlilikten etkilenmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye'nin izlemiş olduğu genişletici maliye politikaları ile birlikte uygulanan finansal serbestleşme sürecinin yaratmış olduğu kamu finansman talebiyle oluşan mali baskınlığın bankacılık sektörü üzerine etkisini değerlendirmek amaçlanmıştır. Değişen faiz ve kur oranlarıyla birlikte bankacılık sektörünün aktivitelerinin olumlu mu olumsuz mu etkilendiği araştırılmıştır. 1980 sonrası dışı açılma politikalarıyla birlikte ekonomik-finansal liberalizasyon sürecinde mali baskınlık ölçütlerinin bankacılık sektörü göstergelerine etkisini ele alan çalışma 1989-2007 dönemini kapsamaktadır. Bankacılık sektörü göstergeleri seçiminde ticari bankaların bilançosunu oluşturan ana kalemler dikkate alınmıştır.

2. Mali Baskınlık Ölçütü

Mali baskınlık, genişletici maliye politikaları çerçevesinde kamu kesiminin fon talebinin ekonominin tümü üzerindeki yoğunluğunun derecesi anlamına gelmektedir. Kamu sektörünün ekonomi üzerinde yoğunluğu olarak da adlandırılan mali baskınlık düzeyinin yüksekliği; senyoraaj eğiliminin artması, iç borçlanma nedeniyle faizlerin yükselmesi, özel yatırımların dışlanması, dış borçlanma ihtiyacının artması, enflasyon baskısının yükselmesi ve sonuçta para politikasının etkisiz hâle gelmesi gibi sonuçlar doğurmaktadır. Mali baskınlığın oluşmasına, zayıf bir vergi tabanı, vergiden kaçınmayı ve vergi kaçırmayı cesaretlendiren vergi toplama sistemi, devlet ve belediye harcamalarındaki artış ve bankacılık sistemini güçlendirmeye yönelik garantiler, hazine kâğıtları vermek gibi karşılıksız kaynak aktarımlarına neden olduğu söylenebilir (Kumhof vd., 2008: 3).

Kamu kesiminin ekonomi üzerindeki yoğunluğunu ifade eden mali baskınlık için birden fazla ölçüt kullanılabilir. Bu ölçütlerden en yaygın olanı Ersel ve Özatay (2007) çalışmasındaki gibi kamu borç stoku/GSYİH, cari açık/GSYİH ve bütçe açığı/GSYİH değişkenleridir. Genişletici maliye politikasının bir sonucu olarak ortaya çıkan bütçe açıklarının GSYİH'ye oranı en kabul gören mali baskınlık ölçütüdür. Ekonominin dış dünya ile yaptığı ekonomik aktiviteleri yansıtan ödemeler dengesi ana kalemlerinden cari işlemler dengesinin GSYİH'ye oranı kullanılan bir başka ölçüttür. Cari açık, kamunun izlemiş olduğu genişletici maliye politikaları sonucunda artan talep ve enflasyon nedeniyle mal ve hizmet ihracatının pahalılaşması ve ithalatın ucuzlaması nedeniyle ortaya çıkan mal ve hizmet gelirleri ile giderleri arasındaki dengesizliği yansıtmaktadır. Genişletici maliye politikası sonucunda açık bütçe uygulaması ve artan harcamaların ihracat ve ithalata etkisi nedeniyle cari açıklar verilmesi devletin borçlanma talebinin artmasına neden olacaktır. Kamu bütçe açıklarını kapatmak için kullanacağı borçları yurt içi ve yurt dışı piyasadaki temin ederken borçlanma miktarı artacaktır. Artan kamu borcunun mali baskınlık etkisi kamu borç stokunun GSYİH'ye oranı şeklinde bir ölçüt ile değerlendirilebilmektedir. Bütçe dengesiyle ilgili olarak faiz dışı dengenin GSYİH'ye oranı kullanılabilir. Maliye politikasının para politikasına etkisi açısından yapılan bir ölçüt de iç borç stokunun M2y'ye oranıdır.

Türkiye’de 1980 yılından itibaren başlayan dışa açılma süreciyle birlikte genişletici maliye politikalarının izlenmesi kamunun finansman talebinde artışlara neden olmuştur. 1980’lerden itibaren artan dış borçlanmada tıkanıklıkların oluşması 1987 yılından itibaren iç borçlanmanın hız kazanmasına neden olmuştur. Kamunun finansman ihtiyacı 1989 yılında başlayan finansal liberalleşme eğilimleriyle birlikte döviz kurlarında, faiz oranlarında, yabancı sermayede ve buna bağlı olarak bankacılık sektörü aktivitelerinde hareketliliğe neden olmuştur. Kamunun borçlanma gereksiniminin gerek ekonomide toplam talebi etkilemesi açısından gerekse bankacılık sektörünün mevduat, öz kaynak temini ile birlikte kredi verebilme yeteneğini ve karlılığını etkilemesi açısından bankacılık sektörüne etkisi kaçınılmazdır.

Kamu borçlanma isteğinin artması, diğer bir ifadeyle ekonomide mali baskınlığın artması borçlanma faiz oranlarında bir yükseliş meydana getirirken bankacılık sektörünü bu faiz oranlarından yararlanmaya yöneltmektedir. Artan faizle birlikte gerek yatırım talebinin azalması, gerekse banka kaynaklarının kamu finansmanına gitmesi bankacılık sektörünün piyasayı fonlama yetisini zayıflatmaktadır. Kamu harcamalarının kamu gelirlerinden fazla artması, diğer bir tanımla bütçe fazlasında azalış veya bütçe açığında artış şeklindeki bütçe dengesinde bozulmanın cari dengeyi negatif etkilemesi beklenmektedir. Artan harcamaların yeni borçlanma ile finansmanı faiz oranları üzerinde artış yönünde baskı oluşturmakta faize duyarlı özel yatırımların maliyetini artırmaktadır.

Mali baskınlığa yol açan kamu borçlanmasındaki artış risk algılaması nedeniyle dövizde endeksli borçlanma talebini artıracaktır. Bu ulusal paranın değer kaybına neden olmaktadır. Bu durum reel faiz oranlarını artırırken döviz kurunu da yükseltecektir. Artan borçlanma maliyetleri devletin borçlanma yükünü artırırken borcun sürdürülebilirliği tehlikesini ortaya çıkaracaktır. Kamu borcunun yüksek ve devlet borçlanma senetlerinin reel kazancının ekonominin büyüme oranını geçmesi durumunda, uygulanan para arzını daraltıcı sıkı para politikası enflasyonu yükseltecektir (Ersel ve Özatay, 2007: 5). Bu gibi uygulamalar, maliye politikasının (mali baskınlığın) parasal kesime etkisini yansıtmaktadır.

Literatürde ödemeler bilançosu dengesizliği sonucu ortaya çıkan birinci nesil kriz modelleri, maliye politikası ilkelerinin döviz kuru bağlantısındaki istikrarsızlığının kur sistemini yıkması sonucu oluşmaktadır. İkinci nesil kriz modelleri yatırımcıların gelecekteki mali baskıyı algılamalarından dolayı kendi kendini besleyerek ortaya çıkmaktadır (Obstfeld, 1994). Her iki kriz modelinde de maliye politikası uygulamalarının krizlerde etkin olması mali baskınlığa dikkat çekmektedir.

Kamu finansmanını karşılamada gereksinim duyulan yabancı sermaye girişine dünya ekonomisinde yaşanan olumlu konjonktür de katkı yapmaktadır. Yabancı sermaye girişleri doğrudan yatırım şeklinde olabileceği gibi, kamu borçlanma kâğıtlarına, sermaye piyasasına veya bankacılık sistemine doğrudan yatırım veya borç verme şeklinde olmak üzere üç farklı yolla gelebilir. Yabancı

sermaye hareketliliğindeki artışla birlikte bol miktarda yabancı sermaye girişinin yaşanması durumunda ekonomide kurlarda bir düşüş seyri, ulusal parada bir değer artışı, fiyatlarda bir yavaşlamayla birlikte artan iç talebin ödemeler dengesi eşitsizliklerine, iç talep artışının devam etmesine, borçlanma hacminin ve faizin değişim göstermesine neden olmaktadır.

3. Literatür Özeti

Mali baskınlık ile ilgili çalışmalar; maliye politikası-para politikası etkileşimi, mali değişkenler-para politikası ve borçlanma etkileşimi, maliye politikaları-döviz kuru etkileşimi şeklinde ayrıma tabi tutulabilir.

Maliye politikası para politikası etkileşimi konusunda Melitz (1997), 19 OECD ülkesi için para ve maliye politikalarının reaksiyon fonksiyonlarını test etmiştir. Para ve maliye politikalarının ters etkileşim içinde olduğunu bulmuştur. Wyplosz (1999), Maastricht kriterlerine göre geçiş sonrası AB ülkeleri için benzer sonuçlar bulmuştur. Von Hagen, Strauch (2001), OECD ülkelerinde maliye politikasının durumu ve borç düzeyinin mali sağlamlığı belirlediği ve para politikasının maliye politikası kadar etkili olmadığını vurgulamaktadır. Ersel ve Özatay (2005), para politikası uygulamalarından enflasyon hedeflemesinin başarılı olabilmesinin mali baskınlık ölçüsüne bağlı olduğunu belirtmiştir. Kumhof vd. (2008), enflasyon hedeflemesi için mali disiplinin sağlanması gerektiği, aksi hâlde para politikasının tek başına başarılı olamayacağını belirtmektedir.

Maliye politikası, faiz oranı ve borçlanma konusunda yapılan çalışmalarda, yükselen bütçe açıklarının kısa ve uzun dönem faiz oranlarını artırdığı konusunda ekonomistler arasında tam olmayan görüş birliği vardır. Sanayileşmiş ülkelerde yükselen bütçe açıklarının nominal faiz oranlarını artırdığı, gelişen piyasalarda (emerging market) ve gelişmekte olan ülkelerde reel faizleri artırdığı yönünde sonuçlar bulunmuştur (Zoli, 2005: 4). Gelişen piyasalarda ampirik çalışmalar faizi belirleyen etkenlerden daha çok, faiz yayılmasını etkileyen faktörler üzerine odaklanmıştır. Edwards (1984, 1986), kamu borç stokunun gelişen piyasalarda faizin etkisinin yayılmasına önemli ve pozitif (artırıcı) etki yaptığını bulmuştur. Ferrucci (2003), pek çok gelişen piyasada bütçe açığının borçlanma yükünü artırdığını bulmuştur.

Maliye politikası ve döviz kuru ilişkisini anlatan çalışmalarda ise, maliye politikası döviz kuru hareketlerini ve döviz kuru politikasını etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Zoli, (2005), gelişen piyasalarda sermaye mobilitesi ve sermaye mobilitesine maliye politikasının duyarlılığının ülke riskini yükselttiği, kamu açıklarındaki artışın risk primini artırarak sermayenin ülke dışına çıkmasına ve parasal baskı yapmasına neden olduğunu vurgulamıştır. Blanchard (2004), döviz kuru ve faiz arasındaki ilişkide sistemik riskin etkili olduğunu belirtmiştir. Sistemik riskteki bir artışın faizi artırdığı, artan faizle dışarı çıkan sermayenin ulusal paraya değer kaybettirerek kurları etkilediğini belirtmektedir. Sistemik riskin olmadığı durumda faiz oranlarındaki artışın sermaye girişi nedeniyle ulusal paraya değer

kazandırarak kurları etkilediğini belirtmektedir. Ersel ve Özatay (2007), Türkiye’de mali baskınlığı yansıtabilen ikincil olgunun bono faizi ile kurlar arasında etkileşim olduğunu tespit etmişlerdir.

Feldstein (1989), endüstrileşmiş ülkelerde mali genişleme ve döviz kuru arasında pozitif ve önemli bir ilişkiyi ispat etmesine rağmen; Koray ve Chan (1991) önemli bir ilişki tespit edememiştir. Gelişen piyasalar için literatür, maliye politikasının para krizlerine alınganlığı artırdığını, büyük bütçe açıklarının finansal sürdürülebilirliği azaltarak ekonomiyi krizlere karşı daha alıngan yaptığını belirtmektedir (Kopits, 2000).

Ampirik çalışmaların pek çoğu maliye politikasının tek bir parasal değişken üzerine etkisini açıklamaktadır. Bu çalışmalar maliye politikasının döviz kuru veya faiz veya faizin yayılması üzerine etkisini araştırmaktadır. Blanchard (2004) ve Favero ve Giovazzi (2004), çoklu değişken modelini kullanmışlar ve maliye politikasının parasal değişkenlere etkisini ve etkileşim kanallarını enflasyon hedeflemesi koşuluna göre araştırmışlardır. Temel sonuç, yüksek kamu borçları, kredi ödeme riskini artırmak suretiyle ekonomik dengeyi bozduğu, sıkı bir para politikasının alışılmadık sonuçları ortaya çıkardığını bulmuşlardır. Bozuk bir ekonomik dengenin kamu borcu artan ülkede, özellikle kısa vadeli faiz oranlarını artırdığı, borçlanma maliyetini yükselttiği, borç düzeyi ve ülke riskini artırdığı, sermaye akımlarını tersine döndürdüğü, döviz kuru artışını hızlandırdığı etkilerini tespit etmişlerdir. Kamu borçlanma kâğıtlarının çoğunluğu dövize endeksli ise, döviz kurunun değer kazanması borçların değerinde artışa yol açmaktadır. Üstelik döviz kurunun artması enflasyon beklentisine neden olmaktadır. Enflasyonu azaltmak için merkez bankası faizleri artmakta, bu da borç yükünü yükseltmektedir. Böyle bir çerçevede mali baskınlık parasal politikayı, faiz ve döviz kuru yoluyla etkilemektedir (Zoli, 2005: 5).

4. Teorik Çerçeve

Bir ülkede belirli bir dönemde kamunun gelir ve giderlerini gösteren hesaba bütçe denir. Bütçe açıkları, kamunun birincil bütçe açığı ve borç stokundan oluşmaktadır ve aşağıdaki gibi düzenlenebilir (Tanner, Ramos, 2002:5):

$PDEF = \text{birincil bütçe açığı,}$

$B_t + M_t = \text{nominal kamu borcu}$

$LIAB_t = [B_t + M_t]P_t = \text{reel kamu borcu}$

Bütçe açığı, $LIAB_0 = -E \left\langle \sum_{t=1}^{\infty} PDEF_t / (1+r)^{t-1} + \lim_{t \rightarrow \infty} LIAB_t / (1+r)^{t-1} \right\rangle \quad (1)$

P_t = fiyat düzeyi, B_t = kamunun iç ve dövize endeksli borçlanma kağıdı, M_t = parasal taban, E = beklenti katsayısı, $r = [(1+i)/P_{t-1}/P_t] - 1$ reel faiz oranıdır. 1 nolu denklemden hareketle bütçe açığını mali baskınlık olarak kullandığımızda,

Bütçe açığı, $BA = LIAB/GSYİH$ şeklinde ifade edilecektir. (2)

Kamunun toplam borç stoku tanımlarsak,

$$TB_t = B_t + BD_t \quad (3)$$

şeklinde ifade edilir. BD_t = Kamunun toplam dış borcu, B_t = iç borç stokunu gösterir

Kamu borç stoku, $KKBS = TB/GSYİH$ şeklinde ifade edilecektir. (4)

Cari açık, sızıntılar ve enjeksiyonlar yaklaşımına göre milli gelir özdeşliğinden yola çıkılarak elde edilebilecektir.

$$Y = C + I + G + X = C + S + T + M \quad (5)$$

C = tüketim harcamaları, I = yatırım harcamaları, G = kamu harcamaları, X = ihracat, M = ithalat, S = tasarruf ve T = vergiler ile ifade edilir. Dış ticaret, bütçe dengesi ve tasarruf dengesi ayrıştırıldığında,

$$C + I + G + X - M = C + S + T \quad (6)$$

$$X - M = (T - G) + (S - I) \quad (7)$$

$$CD = BD + SD \quad (8)$$

8 numaralı denklemde görüldüğü gibi, cari denge (CD), vergiler ile devletin harcamaları arasındaki dengeyi ifade eden bütçe dengesi (BD) ile tasarruflar ile yatırımlar arasındaki dengeyi ifade eden tasarruf (SD) toplamından meydana gelmektedir.

Cari açık, mali baskınlık göstergesi olarak;

Cari açık, $CA = CD/GSYİH$ şeklinde ifade edilecektir. (9)

Kamunun iç borçları,

$$B\dot{I}_t = i \sum_{t=0}^{\infty} B\dot{I} + \sum_{t=0}^{\infty} B\dot{I} + G_t - T_t \quad (10)$$

şeklinde ifade edilir. $i \sum_{t=0}^{\infty} B\dot{I}$ = iç borçlara yapılacak faiz ödemeleri, $\sum_{t=0}^{\infty} B\dot{I}$ = iç borç toplamını ifade eder. İç borç stokunu mali baskınlık göstergesi olarak kullandığımızda,

İç borç stoku, $İB = B\dot{I}/M2y$ şeklinde ifade edilecektir. (11)

Bankacılık sektörünün performansını değerlendirmede pek çok değişken kullanılabilir. Ersel ve Özatay (2007), bankaların dış borcu, net faiz gelirleri/toplam karlılık, karlar/toplam varlıklar, karlar/öz kaynak değişkenlerini kullanmasına karşın; bu çalışmada ticari bankaların bilançosunda yer alan kalemlerden hareket ederek mali baskınlığın bankacılık sektörüne etkisini en iyi yansıtacağını düşündüğümüz bankacılık sektörü aktifleri, özel sektöre kullandığı

krediler, toplam krediler, menkul kıymet yatırımları, TL mevduatları, döviz tevdiat hesapları, öz sermayesi ve kar-zarar göstergeleri kullanılacaktır. Bağımlı değişken olarak bankacılık sektörü göstergeleri, bağımsız değişken olarak mali baskınlık göstergeleri kullanılacaktır. Kamunun finansman talebindeki değişikliklerden etkilenen faiz oranı hareketliliğinin bankacılık sektörüne etkisini de dikkate alarak reel faiz ve reel kur oranları içsel değişken olarak modele katılacaktır. Modellerimiz;

$$\text{Aktifler} = \alpha + r + k + \text{İB} + \varepsilon \quad (12)$$

şeklinde her bir bağımlı değişken için oluşturulmuştur.

$$\text{reel faiz içsel değişkeni } r = \alpha + \text{İB} + \text{KKBS} + \text{BA} + \text{CA} + \varepsilon \quad (13)$$

$$\text{reel kur içsel değişkeni } k = \alpha + \text{İB} + \text{KKBS} + \text{BA} + \text{CA} + \varepsilon \quad (14)$$

şeklinde oluşturulacaktır.

Modellerde kurulan ilişkilerdeki beklentilerin yönü, mali baskınlık arttığında borçlanma faizi yükselmeli, kamunun fon ihtiyacının artması bankaların kaynak aktarımına olumsuz etkileyip öz kaynaklarını kamunun fon talebine yönlendirmesi, özel tasarruf sahiplerinin artan faiz nedeniyle bankaya mevduat yatırmak yerine kamuyu fonlamaları şeklindedir. Artan faizin mevduatları olumsuz etkilemesi ile birlikte döviz tevdiat hesaplarının artması beklenmektedir.

5. Materyal ve Yöntem

5.1. Materyal

Çalışmada kullanılan veriler, veri tabanlarında düzenli olarak yer alan TCMB, Elektronik Veri Dağıtım Sistemi, IMF, International Financial Statistics ve Maliye Bakanlığından alınmıştır.

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Veri Seti ve Oluşumu

Kamu borç stoku (KKBS)	TCMB’den alınan dolar cinsinden iç borç+kamu dış borç stokunun dolar cinsinden GSYİH’ye bölünmesiyle elde edilmiştir.
Cari açık (CA)	IMF’den alınan dolar cinsi cari işlemler açığının IMF’den alınan dönem sonu kur ile TL’ye çevrilmesi ve TL cinsinden GSYİH’ye bölünmesiyle elde edilmiştir.
Bütçe açığı (BA)	Maliye Bakanlığı, Konsolide Bütçe Dengesi 1924-2007 verilerinden türetilerek hesaplanmıştır.
İç borç stoku (İB)	TCMB’den alınan kısa ve uzun vadeli iç borç stokunun M2y’ye oranlanması ile elde edilmiştir.
Özel sektöre verilen krediler (ÖZKREDİ)	TCMB’den alınan ticari bankaların özel sektöre verdiği kredilerin GSYİH deflatörü ile reel hâle getirilerek yüzde değişimi alınmıştır.
Toplam kredi hacmi (TOPKREDİ)	TCMB’den alınan ticari bankalarının verdiği yurtiçi kredi hacminin GSYİH deflatörü ile reel hale getirilerek yüzde değişimi alınmıştır.

Mevduat (MEVDUAT)	TCMB'den alınan ticari bankaların tasarruf mevduatının (TCMB+tasarruf bankaları+yatırım bankaları) GSYİH deflatörü ile reel hale getirilerek yüzde değişimi alınmıştır.
Döviz tevdiat hesabı (DTH)	TCMB'den alınan ticari bankaların TL cinsinden mevduatının GSYİH deflatörü ile reel hale getirilerek yüzde değişimi alınmıştır
Mevduat bankaları menkul kıymet yatırımları (MENKULK)	TCMB'den alınan mevduat+yatırım+ kalkınma bankası menkul kıymet yatırımlarının (tahvil, bono, vadesi gelmemiş kuponlar, hisse senedi, varlığa dayalı menkul kıymet, kar-zarar yatırım belgesi, gelir ortaklığı senedi, kıymetli madenler, diğer menkul değerler) GSYİH deflatörü ile reel hâle getirilerek yüzde değişimi alınmıştır
Öz kaynaklar (ÖZ KAYNAK)	TCMB'den alınan mevduat bankaları öz kaynaklarının GSYİH deflatörü ile reel hale getirilerek yüzde değişimi alınmıştır
Banka kârları (KÂR)	TCMB'den alınan mevduat bankaları kâr/zarar rakamları GSYİH deflatörü ile reel hâle getirilerek yüzde değişimi alınmıştır.
Banka aktifleri (AKTİF)	TCMB'den alınan mevduat bankaları toplam varlığı GSYİH deflatörü ile reel hâle getirilerek yüzde değişimi alınmıştır.
Reel faiz (RFAİZ)	TCMB'den alınan interbank faiz oranlarının TEFE'ye göre hesaplanmış enflasyon rakamları ile Fisher eşitliğine göre reel hâle çevrilmiştir.
Döviz kuru (RKUR)	TCMB'den alınan 1995=100'e göre TÜFE bazlı reel efektif kur endeksinin ¹ yüzdelik artışları alınmıştır.

5.2. Birim Kök Testi

Ekonometrik modellerde değişkenler arasında anlamlı ilişkiler elde edilebilmesi için analizi yapılan serilerin durağan olması gerekmektedir. Bir serinin durağan olup olmaması o serinin özelliklerini ve serinin dönem içerisinde maruz kaldığı şoklara tepkisini önemli ölçüde etkiler. Durağan olmayan bir seriye verilen şokun etkisi sonsuza dek sürecektir. Ekonometrik modellerde kullanılan serilerin durağan olup olmadıklarının test edilmesinde Dickey ve Fuller (1981) tarafından ortaya atılan Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) testi kullanılabilir. Dickey-Fuller zaman serilerinin durağan olup olmadıklarını belirlemek amacıyla alternatif regresyon modelleri kullanmışlardır. ADF regresyon modeli aşağıdaki şekilde formüle edilebilir (Enders ve Granger, 1998: 305-309).

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \alpha_1 Y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \beta_i \Delta Y_{t-i} + \beta t + \varepsilon_t \quad (15)$$

¹ Reel efektif kur, IMF'nin tanımına göre, Belçika, Almanya, İspanya, Fransa, İsviçre, İtalya, Hollanda, İngiltere, ABD, Japonya, İsveç, Avusturya, Kanada, Kore, Tayvan, İran, Brezilya, Çin, Yunanistan döviz kurları esas alınarak hesaplanmaktadır.

15 numaralı denklemde Y ; durağanlık testine konu olan değişkeni, Δ birinci derece fark operatörünü, ε ise hata terimlerini göstermektedir. Yapılan ADF kök birim testi için iki hipotez kurulmuş olup bunlar; $H_0 : \alpha_1 = 0, H_1 : \alpha_1 < 0$. Burada kurulan hipotezlerden H_0 reddedilirse Y ’nin durağan olduğuna karar verilir. Durağanlık sınaması için kritik değerler ise McKinnon tarafından hesaplanan t-istatistik değerleridir.

5.3. İki Aşamalı En Küçük Kareler Yönetimi

İçsel yanlılık probleminin olduğu durumlarda iki aşamalı EKK (2SLS) yöntemi kullanılabilecek yöntemlerden biridir (Tarı, 2005: 330). İlk aşamada modeldeki açıklayıcı değişkenlerin her biri araç değişkenlerle açıklanır. İkinci aşamada ise açıklayıcı değişkenlerin araç değişkenlerle açıklanan bileşenleri orijinal denkleme konur. Böylece açıklayıcı değişkenlerin hata terimiyle bağlantılı olmayan kısımları denklemde yer alır. Bu tür denklem sistemlerinin tahmininde sıklıkla karşılaşılan problemlerden birisi sistemi bir araya getiren denklemlerdeki hata terimlerinin arasındaki etkileşimdir. İki aşamalı EKK yönteminde yapısal denklemin sağ tarafındaki içsel değişkenlerin hata terimi ile olan ilişkilerini ortadan kaldırmak için, bu içsel değişkenlerin teker teker önceden belli değişkenler üzerindeki regresyon değerlerini bulur ve bu içsel değişkenlerin orijinal değerleri yerine regresyon değerlerini koymak suretiyle, denklemin parametrelerini tahmin eder (Tarı, 2005: 330-331).

438

Tahmin edilecek model,

$$Y_1 = \alpha_0 + \alpha_1 Y_2 + \beta_1 X_1 + \varepsilon_1 \quad (16)$$

$$Y_2 = \alpha_2 + \alpha_3 Y_1 + \beta_2 X_2 + \varepsilon_2 \quad (17)$$

şeklinde belirlenir. Tahmin edilecek yapısal denklemin sağ tarafındaki içsel değişkenlerin, modeldeki bütün dışsal değişkenler üzerindeki regresyonu bulunarak içsel değişkenlerin regresyon değerleri elde edilir. Denklemin sağ tarafındaki Y_2 içsel değişkeni bulunmaktadır. Modelin dışsal değişkenleri X_1 ve X_2 dir. Bu durumda ilişki,

$$Y_2 = \pi_1 + \pi_2 X_1 + \pi_3 X_2 + \varepsilon_1 \quad (18)$$

şeklinde yazılır. Bu daraltılmış kalıp denklemine EKK uygulanarak, Y_2 değişkeninin tahmin denklemi bulunur. Tahmin edilecek yapısal denklemin sağ tarafındaki içsel değişkenlerin orijinal değerleri yerine regresyon değerleri konularak, bu denklemin parametreleri EKK yöntemiyle tahmin edilir. Sonuçta,

$$Y_1 = \alpha_0 + \alpha_1 Y_2 + \beta_1 X_1 \quad (19)$$

regresyonu bulunur. Eşanlı modeller oluşturulurken modelin belirlenme düzeyinin tespit edilmesi gerekmektedir. Yapısal bir denklemin (eşanlı modeller) anakütle katsayılarının sayısal tahminlerinin, tahmin edilen indirgenmiş kalıp

katsayılarından tahmin edilip edilemeyeceğini ifade eder. Tahmin edilebilmiş ise, denklem belirlenmiş, tahmin yapılamaz ise eksik ya da aşırı belirleme yapılmış olur. Çözüm yapacağımız denklemi çözümlmek için gereğinden fazla açıklayıcı değişken var ise, aşırı belirleme, az bilgi var ise eksik belirleme söz konusudur. Tam bilgi, tam belirlemeyi gösterir. Fakat aşırı belirlemenin mutlaka kötü olacağı anlamına gelmez. Aşırı belirleme durumlarında çözümlme için en küçük kareler yönteminin uygun olmamakta ve bu amaçla kullanılabilecek yöntemlerden biri iki aşamalı en küçük kareler yöntemidir. Belirleme de kullanılacak hesaplamada; $K-G < M-1$ ise eksik belirleme, $K-G = M-1$ ise tam belirleme, $K-G > M-1$ ise aşırı belirleme söz konusudur. K =yapısal modeldeki toplam değişken sayısı, G =belirlenmesi araştırılan modeldeki değişken sayısı, M =yapısal modelin değişken sayısını göstermektedir (Gujarati, 2001: 656-66).

5.4. Granger Nedensellik Testi

Ekonometrik modellere dâhil edilen değişkenler arasındaki ilişkilerin ortaya konulabilmesinde Granger (1969), nedensellik ve dışsallık kavramlarını ortaya atmıştır. Granger'a göre, eğer X değişkenine ait bilgilerin modele eklenmesi, Y değişkeninin öngörüsüne katkı sağlıyorsa, X değişkeni Y değişkeninin nedenidir. Granger nedensellik testi aşağıdaki regresyonların tahminini içermektedir (Tarı, 2005: 419-421).

$$Y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^n \beta_i X_{t-i} + \sum_{i=1}^n \alpha_i Y_{t-i} + u_t \quad (20)$$

$$X_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^n \alpha_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^n \beta_i X_{t-i} + u_t \quad (21)$$

Yukarıda sunulan model için Granger nedensellik sınaması şu şekilde gerçekleştirilir. Aşağıdaki H_1 hipotezinin kabulü halinde X , Y 'nin nedeni değildir.

$$H_1: \beta = 0, H_2: \alpha \neq 0$$

H_2 hipotezinin kabulü halinde x , y 'nin nedenidir.

Eğer H_1 ve H_2 hipotezlerinin her ikisi de reddedilirse, X ve Y arasında iki taraflı nedensellik olduğu anlaşılır. Bu durumda geri besleme etkisinden bahsedilebilir. Hipotezin testinde aşağıdaki F testi hesaplanır.

$$F = \frac{(HKTS - HKT) / m}{HKT / (n - k)} \quad (22)$$

Burada $HKTS$ kısıtlanmış modelin hata kareler toplamını, HKT kısıtlanmamış modelin hata kareler, m kısıt sayısını, n gözlem sayısını ve k modeldeki parametre sayısını göstermektedir. Hesaplanan F değeri F tablosundan $F_{\alpha}(m, n - k)$ değeri bulunarak karşılaştırılır.

6. Ampirik Bulgular

Tablo 2’de sunulan birim kök testi sonuçlarının ardından, çözümleme yapılacak modeller Tablo 3’te verilmektedir. Tablo 3’te sunulan eşanlı denklemlerde belirleme tespiti yapılmakta, içsel ve bağımsız değişken ilişkisi Tablo 4’te verilmektedir. Değişkenler arasındaki ilişkinin boyutunu göstermek amacıyla korelasyon matrisi çözümlemesi yapılmaktadır. Mali baskınlık göstergeleri ile bankacılık göstergeleri arasındaki ilişkiler Tablo 6’da sunulmakta ve Tablo 7’de bu ilişkilerin tekrar gözden geçirildiği Granger nedensellik sonuçları verilmektedir.

Tablo 2: Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	t istatistiği sabitli	Gecikme	t istatistiği trendli	Gecikme
KKBS	-2,6160***	8	-2,6890	8
DKKBS	-19,102*	1	-18,9834*	1
İB	-1,1205	0	-1,3064	0
DİB	-6,6960*	0	-6,6590*	0
BA	-1,7224	1	-1,7224	1
DBA	-3,2094**	0	-3,4564*	0
CA	-4,1090*	0	-5,0339*	0
ÖZKAYNAK	-10,8820*	0	-10,8875*	0
ÖZKREDİ	-6,6173*	0	-7,0802*	0
TOPKREDİ	-7,1206*	0	-7,2748	0
MEVDUAT	-7,8814*	1	-8,2054*	1
DTH	-9,3143*	0	-9,4616*	0
MENKULK	-7,0969*	0	-7,0508*	0
KAR	-7,9846*	0	-7,9313*	0
AKTİF	-8,2314*	0	-8,1934*	0
RFAİZ	-4,5753*	0	-4,9600*	0
RKUR	-8,5382	0	-8,4764*	0

D, serilerin 1. derece farklarının alındığını göstermektedir. *, **, *** serilerin sırasıyla % 1, %5 ve %10 düzeyinde durağan olduğunu göstermektedir. Gecikme değerleri Schwarz Bilgi Kriterine göre belirlenmiştir.

KKBS, İB ve BA değişkenleri dışındaki tüm değişkenler hem sabitli hem de trendli olarak birinci derecede %1 anlamlılık düzeyinde durağandır. Çözümlemesi yapılacak ilişkilerin modellemeler Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3: Çözümleme Yapılacak Eşanlı Modeller

(1A)	(1C)
$\text{ÖZKAYNAK} = \alpha + r + k + \text{DBA} + \varepsilon$ $\text{ÖZKREDİ} = \alpha + r + k + \text{DBA} + \varepsilon$ $\text{TOPKREDİ} = \alpha + r + k + \text{DBA} + \varepsilon$ $\text{MEVDUAT} = \alpha + r + k + \text{DBA} + \varepsilon$ $\text{DTH} = \alpha + r + k + \text{DBA} + \varepsilon$	$\text{ÖZKAYNAK} = \alpha + r + k + \text{DKKBS} + \varepsilon$ $\text{ÖZKREDİ} = \alpha + r + k + \text{DKKBS} + \varepsilon$ $\text{TOPKREDİ} = \alpha + r + k + \text{DKKBS} + \varepsilon$ $\text{MEVDUAT} = \alpha + r + k + \text{DKKBS} + \varepsilon$

$MENKULK = \alpha + r + k + DBA + \varepsilon$ $KAR = \alpha + r + k + DBA + \varepsilon$ $AKTİF = \alpha + r + k + DBA + \varepsilon$	$DTH = \alpha + r + k + DKKBS + \varepsilon$ $MENKULK = \alpha + r + k + DKKBS + \varepsilon$ $KAR = \alpha + r + k + DKKBS + \varepsilon$ $AKTİF = \alpha + r + k + DKKBS + \varepsilon$
(1B) $\ddot{O}ZKAYNAK = \alpha + r + k + D\ddot{I}B + \varepsilon$ $\ddot{O}ZKRED\ddot{I} = \alpha + r + k + D\ddot{I}B + \varepsilon$ $TOPKRED\ddot{I} = \alpha + r + k + D\ddot{I}B + \varepsilon$ $MEVDUAT = \alpha + r + k + D\ddot{I}B + \varepsilon$ $DTH = \alpha + r + k + D\ddot{I}B + \varepsilon$ $MENKULK = \alpha + r + k + D\ddot{I}B + \varepsilon$ $KAR = \alpha + r + k + D\ddot{I}B + \varepsilon$ $AKTİF = \alpha + r + k + D\ddot{I}B + \varepsilon$	(1D) $\ddot{O}ZKAYNAK = \alpha + r + k + CA + \varepsilon$ $\ddot{O}ZKRED\ddot{I} = \alpha + r + k + CA + \varepsilon$ $TOPKRED\ddot{I} = \alpha + r + k + CA + \varepsilon$ $MEVDUAT = \alpha + r + k + CA + \varepsilon$ $DTH = \alpha + r + k + CA + \varepsilon$ $MENKULK = \alpha + r + k + CA + \varepsilon$ $KAR = \alpha + r + k + CA + \varepsilon$ $AKTİF = \alpha + r + k + CA + \varepsilon$
$RFAİZ = \alpha + \ddot{I}B + KKBS + BA + CA + \varepsilon$ (2)	$RKUR = \alpha + \ddot{I}B + KKBS + BA + CA + \varepsilon$ (3)

Oluşturulan 3 tür denklemlerimizde K=7, M=3 tür. Birinci denklem için aşırı belirleme söz konusu iken ikinci ve üçüncü denklem için tam belirleme söz konusudur. Aşırı belirlemenin söz konusu olması nedeniyle eşanlı model çözümlemesi yapılması gerekmekte ve içsel ve bağımsız değişkenler ilişkisi ile model kısıtlaması yapılmaktadır.

Tablo 4: İçsel Değişler-Bağımsız Değişkenler İlişkisi

Değişken	Reel Faiz		Reel Efektif Kur	
	Katsayı	t istatistiği	Katsayı	t istatistiği
Sabit	29,90	2,17**	7,83	1,82***
KKBS	0,22	1,90***	-0,101	-2,72*
BA	-1,89	-2,55*	-0,304	-1,31
İB	-0,26	-2,23**	0,013	0,37
CA	-0,083	-0,43	-0,064	-1,01
F istatistiği	F	5,15*	F	1,94***

*, **, *** sırasıyla %1, %5, %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

İçsel değişkenleri ile bağımsız değişkenler arasındaki ilişkide KKBS, İB ve BA ile reel faiz arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Reel faiz oranlarındaki değişikliğin bankacılık kesimini etkilemesi kaçınılmazdır. Bu etkileşim mali baskınlığın bankacılık kesimini etkileyeceği varsayımını desteklemektedir. Reel kur ile yalnızca KKBS arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Ülkede var olan sistemik risk (ülke riski) nedeniyle mali baskınlık artışının faiz oranlarını artırarak yabancı sermaye çıkışına neden olması döviz kurlarını artırmaktadır. Döviz kurlarındaki artışın reel efektif kurun düşmesine neden olduğu görülmektedir. Bu etkileşim mali baskınlığın kurlar yoluyla bankacılık kesimini etkileyeceği varsayımını desteklemektedir. Değişkenler arasındaki ilişkiyi analiz etmeden önce

korelasyon matrisi ile değişkenler arasındaki ilişkinin boyutu için ön bilgi edinilecektir.

Tablo 5: Korelasyon Matrisi

	BA	IB	KKBG	RKUR	RFAİZ	OZKAYNAK	ÖZKREDİ	TKREDİ	MEVDUAT	DTH	MENKUL	KAR	AKTİF
BA	1	-0.08	-0.37	0.001	-0.37	-0.171	0.25	0.242	0.047	-0.025	-0.312	0.134	-0.010
IB	-0.08	1	0.12	0.004	-0.20	0.159	0.117	0.116	0.010	-0.197	0.028	-0.149	-0.074
KKBG	-0.37	0.12	1	-0.237	0.266	0.064	-0.529	-0.522	-0.094	-0.193	0.082	-0.109	-0.514
RKUR	0.001	0.004	-0.23	1	-0.46	0.153	0.190	0.188	0.190	0.155	0.123	0.031	0.295
RFAİZ	-0.37	-0.20	0.266	-0.463	1	-0.034	-0.26	-0.26	-0.294	-0.060	-0.139	-0.261	-0.297
OZKAYNAK	-0.17	0.159	0.06	0.15	-0.034	1	-0.085	-0.091	-0.260	-0.084	0.41	-0.077	-0.062
ÖZKREDİ	0.25	0.117	-0.52	0.191	-0.263	-0.085	1	0.955	0.086	0.316	-0.18	0.017	0.640
TKREDİ	0.24	0.11	-0.52	0.18	-0.260	-0.091	0.955	1	0.045	0.418	-0.145	-0.005	0.67
MEVDUAT	0.047	0.010	-0.094	0.190	-0.294	-0.260	0.086	0.045	1	0.035	0.286	0.346	0.295
DTH	-0.02	-0.197	-0.193	0.155	-0.06	-0.084	0.316	0.41	0.035	1	0.182	-0.095	0.706
MENKUL	-0.31	0.028	0.082	0.123	-0.139	0.417	-0.184	-0.145	0.286	0.182	1	0.142	0.228
KAR	0.13	-0.14	-0.109	0.031	-0.26	-0.077	0.017	-0.005	0.346	-0.09	0.142	1	-0.027
AKTİF	-0.01	-0.074	-0.51	0.295	-0.29	-0.062	0.64	0.67	0.29	0.706	0.228	-0.027	1

Korelasyon matrisine göre, elde edilen katsayılar değişkenler arasında yüksek olmayan bir ilişkinin varlığını göstermektedir. Korelasyon katsayılarının 0,85’ten daha yüksek olmaması seriler arasında benzerlik ilişkisinin de olmadığını göstermektedir. İçsel değişkenler ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkinin Tablo.4’te sunulan sonuçlarına göre, mali baskınlık göstergelerinden cari açığın (CA) reel kur ve reel faiz ile ilişkisi tespit edilememesi nedeniyle Tablo 3’te sunulan 1D denklemi analiz dışı tutulmuştur.

Tablo 6: Mali Baskınlığın Bankacılık Sektörüne Etkisi

Bütçe Açığının (DBA) Bankacılık Sektörüne Etkisi					
Banka cılık Göstergeleri	SABİT	RFAİZ	RKUR	DBA	F istatistiği
ÖZKAYNAK	(-5,14) [-0,38]	(-0,02) [-0,07]	(2,67)[1,83]**	(-1,48) [-1,06]	2,16**
ÖZKREDİ	(6,39)[2,01]**	(-0,03) [-0,47]	(0,786)[2,26]**	(0,45) [1,36]	4,06*
TOPKREDİ	(6,83) [2,06]**	(-0,04) [-0,56]	(0,82)[2,27]**	(0,46) [1,33]	4,26*
MEVDUAT	(68,74) [3,15]*	(-1,21) [-2,15]*	(-3,91) [-1,59]	(0,27) [0,12]	2,64*
DTH	(0,075) [0,02]	(0,05) [0,55]	(1,084)[2,35]	(0,09) [0,21]	2,04
MENKUL	(5,45) [1,37]	(-0,28) [-2,81]*	(0,13)[0,31]	(-1,51) [-3,62]*	6,19*

KAR	(178,29)[2,75]*	(-4,62) [-2,84]*	(-8,05) [-1,14]	(-6,36) [-0,94]	3,00*
AKTİF	(3,37) [1,17]	(-1,10) [0,93]	(0,93) [2,98]*	(-0,16) [-0,55]	5,97*
Kamu Kesimi Borçlanma Gerekisinin (DKKBS) Bankacılık Kesimine Etkisi					
Banka cılık Göstergeleri	SABİT	RFAİZ	RKUR	DKKBS	F istatistiği
ÖZKAY NAK	(-34,87) [-1,41]	(0,03) [0,11]	(4,10) [2,50]*	(0,35) [1,54]	2,26*
ÖZKR EDİ	(16,76) [3,85]*	(-0,04) [-0,88]	(-0,308) [1,07]	(-1,12) [-3,04]*	8,19*
TOPK REDİ	(17,08) [3,73]*	(-0,06) [-1,03]	(0,34) [1,14]	(-0,12) [-2,86]*	8,10*
MEVD UAT	(152,5) [3,91]*	(-0,83) [-1,68]***	(-6,57) [-2,53]	(-0,99) [-2,68]*	4,85*
DTH	(0,59) [0,08]	(0,04) [0,53]	(1,03) [2,23]**	(-0,006) [-0,10]	2,07
MENK ULK	(-5,75) [-0,74]	(-0,12) [-1,28]	(1,01) [1,96]**	(0,14) [1,92]**	2,49*
KAR	(197,7) [-1,86]**	(-3,64) [-2,69]*	(-6,38) [-0,91]	(-0,91) [-0,19]	2,83*
AKTİF	(6,505) [1,44]	(-0,04) [-0,71]	(0,9) [3,00]*	(-0,03) [-0,84]	6,91*
İç Borç Stokunun (DİB) Bankacılık Sektörüne Etkisi					
Bankacı lık Göstergeleri	SABİT	RFAİZ	RKUR	DİB	F istatistiği
ÖZKAY NAK	(-25,68) [-1,13]	(0,24) [0,87]	(3,18) [2,28]**	(0,22) [1,16]	2,19*
ÖZKRE Dİ	(4,45) [0,84]	(-0,09) [-1,47]	(0,63) [1,94]**	(0,01) [0,4]	3,53*
TOPKR EDİ	(5,62) [1,01]	(-0,10) [-1,60]	(0,66) [1,95]**	(0,01) [0,22]	3,71*
MEVD UAT	(164,1) [4,65]*	(-1,51) [-3,47]*	(-4,07) [-1,87]***	(-1,01) [-3,38]*	6,79*
DTH	(7,51) [1,07]	(0,02) [0,28]	(1,04) [2,43]*	(-0,07) [-1,33]	2,66*
MENK ULK	(7,22) [1,00]	(-0,07) [-0,81]	(0,65) [1,46]	(-0,01) [-0,18]	1,50
KAR	(328,9) [3,12]*	(-4,13) [-3,18]*	(-5,98) [-0,92]	(-1,55) [-1,74]***	3,89*
AKTİF	(6,51) [1,33]	(-0,064) [-1,07]	(0,99) [3,28]*	(-0,32) [-0,77]	5,89*

Parantez içindeki değerler katsayıları, ayrıca içindekiler t istatistiğini göstermektedir. *, **, *** serilerin sırasıyla % 1, %5 ve %10 önem düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir

Finansal baskınlık göstergeleri ile bankacılık göstergelerinden öz kaynak, DTH ve aktifler arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Kamu borç stoku ile ifade edilen mali baskınlık ile bankaların özel sektöre verdiği krediler arasında negatif yönlü bir ilişki vardır. Verilen kredilerde kur ve faiz oranlarındaki değişikliğin etkisi yoktur. Kamu borç stokundaki %1’lik artışın bankaların özel sektöre verdiği kredilerde %1,12’lik bir azalışa sebep olmaktadır. Kamu borç stokunda bir artış olduğunda bankaların vermiş olduğu kredilerde bir azalma olurken kur ve faiz etkisi bulunmamaktadır. KKBS ve İB arttığında banka mevduatlarında bir azalma meydana gelmektedir. Mevduatlara kur ve faiz artışı negatif bir etki yapmaktadır. Modelde kullanılan mali baskınlık ölçüleri ile DTH, aktif ve öz sermaye arasında anlamlı bir ilişkisi bulunmamaktadır. BA artışı menkul kıymet yatırımlarını azaltıcı, KKBS artışı menkul kıymet yatırımlarını artırıcı etki yaptığı gözlenmektedir. İB artışı banka karlarını azaltıcı etki yapmaktadır. Elde edilen kısıtlı ilişkiler nedensellik ile karşılaştırılabilmesi için Granger nedensellik analizi yapılmış olup, anlamlı olan ilişkiler Tablo 7’de verilmiştir.

Tablo 7: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Gözlem Sayısı 68		F-İstatistiği	Probability
BA	→ IB	4.74566	0.00218
BA	→ RFAIZ	2.53237	0.04968
BA	→ ÖZ KAYNAK	2.88195	0.03010
BA	→ MENKULK	4.71985	0.00226
IB	→ RFAIZ	3.70992	0.00925
IB	→ ÖZ KAYNAK	5.04043	0.00146
IB	→ MENKULK	2.14542	0.08640
KKBS	→ RKUR	2.62657	0.04341
KKBS	→ RFAIZ	4.38821	0.00358
KKBS	→ ÖZKREDİ	10.9923	1.0E-06
KKBS	→ TKREDİ	8.90080	1.1E-05
KKBS	→ MEVDUAT	3.24374	0.01794
KKBS	→ DTH	3.72661	0.00904
KKBS	→ MENKULK	2.70822	0.03861
KKBS	→ AKTIF	7.08992	9.9E-05
RKUR	→ ÖZKREDİ	2.40963	0.05923
RKUR	→ TKREDİ	2.32538	0.06682
RKUR	→ DTH	2.50347	0.05178
RFAIZ	→ ÖZKREDİ	3.76029	0.00862
RFAIZ	→ TKREDİ	3.70042	0.00938
RFAIZ	→ DTH	2.37458	0.06228
RFAIZ	→ AKTIF	4.85805	0.00187
RFAIZ	→ RKUR	4.24966	0.00434

Gecikme sayısı LR: sequential modified LR test statistic FPE: Final prediction error AIC: Akaike information criterion SC: Schwarz information criterion HQ: Hannan-Quinn information criterion testine göre 5% önem düzeyine göre 4 belirlenmiştir.

Granger nedensellik sonuçları iki aşamalı en küçük kareler yöntemi çözümünde tespit edilen BA ve İB'den menkul kıymet yatırımlarına olan ilişkiyi doğrulamaktadır. Nedensellik sonuçları, reel faizin reel kurdan daha fazla bankacılık değişkenleri üzerine etkisi olduğu göstermektedir. KKBS'nin mali baskınlık göstergeleri içinden bankacılık sektörüne en fazla etkileyen değişken olduğu gözlenmiştir.

Sonuç

Maliye politikası ve para politikası etkileşimi ekonomi politikasının temel ilgi alanlarından biridir. İktisat politikasının belirlenen hedeflere ulaşabilmesi için maliye ve para politikasının etkileşim mekanizmasının bilinmesi ve uyumlu bir biçimde yürütülmesi gerekmektedir. Kamu kesiminin fon talebinin ekonominin tümü üzerindeki yoğunluk derecesini ifade eden mali baskınlık maliye politikası uygulamasının bir yansımasıdır. Mali baskınlığın artışı iç borçlanma faiz oranlarının artışı, özel yatırımları dışlaması, dış borçlanma ihtiyacının artması, enflasyonun yükselmesi ve para politikasının etkinsizleşmesi gibi sonuçlar doğurmaktadır. Mali baskınlığın ekonomideki faiz, faizle birlikte yabancı sermaye ve kur hareketliliği meydana getirerek para politikasını etkilediği gözlenmektedir. Bu etkileşimin faiz ve kur değişikliklerinden doğrudan etkilenen bankacılık sektörüne yansması kaçınılmazdır.

Yapılan çalışmalar mali baskınlığın faiz ve kur üzerine etkisi ve yayılması üzerine odaklanmaktadır. Bu çalışmada, 1989 yılında finansal serbestleşme süreci ile mali baskınlığın faiz ve kura yaptığı etki ile birlikte bankacılık sektörüne yansması dikkate alınmıştır. Literatürde kabul edilen mali baskınlık göstergelerinden dört tanesinin bankacılık sektörüne yansması eşanlı modeller yardımıyla reel kur ve reel faiz değişimi içsel değişken olarak çözümleme yapılmıştır. Serilerin durağanlık testinden sonra eşanlı modeller için yapılan tam belirleme testi sonuçları olumludur. Reel faiz ve reel kur içsel değişkeninin cari açık ile ilişkisi tespit edilemediği için bankacılık sektörüne olan etkisi analiz dışı bırakılmıştır.

Reel faiz ve reel kur içsel değişkeni ve mali baskınlığın bankacılık sektörüne etkisi analizi sonuçlarına göre, KKBS'deki artış bankacılık sektörünün özel sektöre verdiği kredilerde ve toplam kredilerde azalışa yol açmaktadır. KKBS ve İB'deki artışın banka mevduatlarında bir azalmaya neden olduğu gözlenmektedir. BA artışı, bankaların menkul kıymet yatırımlarını azaltıcı, KKBS artışı menkul yatırımlarını azaltıcı bir etki yapmaktadır. İB'deki artışın banka karlarını azalttığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Mali baskınlık göstergeleri ile DTH, öz sermaye ve aktif arasında bir ilişki gözlenmemiştir. Bu ilişkiler Granger nedensellik testi sonuçları ile doğrulanmakta ve reel faizin reel kurdan daha etkili olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Mali baskınlık ve bankacılık sektörü göstergeleri arasındaki

ilişkinin yorumunda, mali baskınlıktaki artışın bankaların verdiği kredilerde ve mevduatlarda bir azalmaya, menkul kıymet yatırımlarında bir artışı yol açtığı genel sonucuna varılabilir.

Sonuçlar, mali baskınlığın faiz ve kur etkileşimi yoluyla kuvvetli olmasa da bankacılık kesimini etkilediğini göstermektedir. Mali baskınlık artışının bankacılık sektörünü asli görevinden uzaklaştırıp kamu finansmanına yönelttiği şeklinde yorumlanabilir. Mali baskınlık bankacılık sektörüne faiz ve kur politikası yoluyla etkileyebilmesine karşın sistemik risk nedeniyle bu etkileşim mekanizmasının zayıfladığı görülmektedir. Ayrıca, faizin etkisinin, kurun etkisine göre daha ön plana çıktığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Blanchard, Oliver. (2004). Fiscal Dominance and Inflation Targeting: Lessons From Brazil, *NBER Working Paper*, No:10389.
- Dickey, D. David and Fuller Wayne A. (1981). Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with a Unit Root, *Econometrica*, 49(4): 1057-1072.
- Edwards, Sebastian. (1984). LDC Foreign Borrowing and Default Risk: An Empirical Investigation, 1976-80. *American Economic Review*, 70(4): 726-734.
- Edwards, Sebastian. (1986). The Pricing of Bonds and Bank Loans in International Markets, *European Economic Review*, 30: 565-589.
- Enders, Walters and C.W.J. Granger. (1998). Unit-Root Tests And Asymmetric Adjustment With An Example Using The Term Structure Of Interest Rates. *Journal Of Business and Economic Statistics*, 16(3): 304-311.
- Ersel, Hasan ve Fatih Özatay. (2007). Fiscal Dominance and Inflation Targeting: Lessons From Turkey. *TEPAV*, Ankara.
- Favero, Carlo A. and Francesco Giavazzi. (2004). Inflation Targets and Debt: Lessons From Brazil. *NBER Working Paper*, No:10390.
- Feldstein Martin S. (1989). The Budget Deficit and the Dollar. *NBER Working Paper*, No:1898.
- Ferrucci, Gianluigi. (2003). Empirical Determinants of Emerging Market Economies Sovereign Bond Spreads, *Bank of England, Working Paper*, No:205.
- Granger, C.W.J. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Methods and Cross-Spectral Methods. *Econometrica*, (34): 424-438.
- Gujarati, Damodor N. (2001). *Temel Ekonometri*, çev: Ümit Şenesen, Gülay Şenesen, İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- IMF, *International Financial Statistics*, Database, 2009.
- Kopits, George. (2000). How can Fiscal Policy Help Avert Currency Crises?, *IMF, Working Paper*, No:00/195.
- Koray, Faik and Pingfai Chan. (1991). Government Spending and the Exchange Rate. *Applied Economics*, 23(9): 1551-1558.
- Kumhof, Michael, Ricardo Nunes and Irina Yakadina. (2008). Simple Monetary Rules Under Fiscal Dominance. *Board of Governors of the Federal Reserve System, International Finance Discussion Papers*, July, No:937.
- Luski, I. and J. Weinblatt. (1998). A Dynamic Analysis of Fiscal Pressure and Demographic Transition. *Applied Economics*, 30: 1431-1442.

- Melitz, Jacques. (1997). Some Cross-Country Evidence About Debt, Deficits and The Behavior of Monetary and Fiscal Authorities. *CEPR Discussion Paper*, No:1653.
- Obstfeld, Maurice. (1994), The Logic of Currency Crises. *NBER Working Paper*, No:4640.
- Sargent, Thomas J. and Neil Wallace. (1981). Some Unpleasant Monetarist Arithmetic. *Federal Reserve Bank of Minneapolis Quarterly Review*, 5 (Fall): 4-17.
- Tanner, Ramos and Alberto M. Ramos. (2002). Fiscal Sustainability and Monetary versus Fiscal Dominance: Evidence from Brazil, 1991-2000. *IMF, Working Paper*, WP/02/05.
- Tarı, Recep. (2005). *Ekonometri*. 3. Baskı, İstanbul: Avcı Ofset.
- TCMB. (2009). *Elektronik Veri Dağıtım Sistemi*.
- Von Hagen, Jürgen and Strauch, Rolf R. (2001). Fiscal Consolidations: Quality, Economic Conditions, and Success, *Public Choice*, Springer, December, 109(3-4):327-346,
- Wyplosz, Charles. (2002). Fiscal Policy Institutions vs. Rules. *HEL, Working Paper*, No:03.
- Zoli, Edda. (2005). How does Fiscal Policy Affect Monetary Policy in Emerging Market Countries?. *BIS Working Papers*, No:174.

TÜRKİYE VE AVRUPA BİRLİĞİ'NDE ENDÜSTRİYEL TASARIMLARIN
TESCİL YOLU İLE KORUNMASITHE PROTECTION OF INDUSTRIAL DESIGN THROUGH
REGISTRATION: THE CASES OF TURKEY AND THE EU*Erkut ERYAYAR****Özet:**

Endüstriyel bir ürünü, genel anlamda “endüstri tarafından üretilen her ürün” olarak tanımlayabiliriz. Günümüzde ürünler, pazarda rakip ürünlerden sadece teknolojileri, malzemeleri ya da kullanım özellikleri ile değil, tasarımları ile farklılaşmakta ve bu özellikleri ile tüketiciler tarafından tercih edilip satın alınmaktadırlar. Pazarlamayı son derece etkileyen endüstriyel tasarımların tescil yolu ile korunmaları, tasarımı yapan kişi ya da kurumların haklarını korumak ve rekabeti desteklemek amaçlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu sebeple bütün dünyada ürün tasarımları tescil edilmeleri durumunda, tescil tarihlerinden itibaren belirli bir süre ilgili kanunlar çerçevesinde korunmaktadır. Ülkemizde, endüstriyel tasarımlar 27 Haziran 1995 tarihli ve 554 sayılı Endüstriyel Tasarımların Korunması ile ilgili Kanun Hükmünde Kararname ile korunmaktadır. Avrupa Birliği’nde ise 6 Mart 2002 tarihinde yürürlüğe giren Topluluk Koruması tüzüğü ile Birlik üyesi devletlerde korunmaktadır.

449

Anahtar Kelimeler: Endüstriyel tasarım, endüstriyel tasarım tescili, tasarım koruması

Abstract:

An industrial product can be defined in broad terms as “any product produced by the industry.” Today’s products no longer distinguish themselves from their rivals in terms of their technologies, material and uses only, but also in terms of their design, which can figure as a reason for purchase for consumers. The motive behind the protection of industrial designs by way of official registration is the purpose to protect the rights of individuals or institutions who has created the design and to promote competition. Therefore once they are officially registered, all the industrial designs in the world are under the protection of certain laws and regulations for a certain amount of time. In Turkey, industrial designs are protected by decree law number 554 concerning the protection of industrial designs that passed on June 27, 1995. In the EU countries, industrial designs are protected by community design regulations that passed on June March 6, 2002.

Key words: Industrial design, industrial design registration, protection of design

* Öğr. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi – İstanbul erkuteryayar@yahoo.com

Giriş

Endüstriyel olarak üretilen ürünlerin ekonomik-estetik-ergonomik ve benzer ilkeler bağlamında tasarlanarak günümüz küresel pazarlarında yerini bulmasını hedefleyen endüstri ürünleri tasarımı disiplini, ürüne katma değer katan en önemli alanlardan biri olarak kabul edilmektedir.

Firmalar, sahip oldukları bilgi birikimlerini, rakiplerine karşı, pazarlama silahı olarak kullanmaktadırlar. Yapılan yatırımların, birikim ve yaratıcılık sonucu gerçekleştirilen tasarımların, ürünlerin satışını doğrudan etkilemesi sonucu, endüstriyel tasarımların korunması zorunluluğu uzun yıllardır dünyada uygulanan ve tartışılan bir konu olmuştur. Endüstriyel tasarım tescili ile yaratıcı fikirlerin, rakipler ile bu tasarımları kopyalayarak haksız kazanç elde etmek isteyenlere karşı korunmaları amaçlanmıştır.

Yapılan çalışmada, konu Endüstri Ürünleri Tasarımı mesleği disiplini bakış açısı ile ele alınmıştır.

1. Endüstriyel Tasarım

Bütün dünyada kanunlar ile koruma altına alınan endüstriyel tasarım kavramının pek çok farklı tanımı bulunmaktadır.

Amerikan Endüstriyel Tasarımcılar Topluluğu IDSA (Industrial Designers Society of America) endüstriyel tasarımı; “Kullanıcı ve üreticinin karşılıklı yararını gözeterek ürünlerin işlev, fayda ve görünümünü optimize edecek şekilde yeni ürün fikirleri yaratmaya yönelik profesyonel bir etkinlik” olarak tanımlamıştır¹.

Uluslararası Endüstriyel Tasarım Dernekleri Konseyi ICSID (The International Council of Societies of Industrial Design) endüstriyel tasarımı, “Amacı objelerin, süreçlerin, hizmetlerin ve bunların hayat döngüleri içindeki sistemlerinin çok yönlü niteliklerini belirlemek ve ortaya çıkarmak olan yaratıcı bir etkinliktir. Bu nedenle tasarım, teknolojilerin yenilikçi bir biçimde insan için kullanılmasında, kültürel ve ekonomik alışverişte merkezî bir faktördür”² olarak tanımlamaktadır.

Dünya Fikri Haklar Organizasyonu WIPO (World Intellectual Property Organisation) endüstriyel tasarımı; endüstri veya elle üretilen ürünün süslemesi ya da estetik görünüşü olarak tanımlamaktadır³.

Türk hukukunda endüstriyel tasarım konusunda yapılan ilk tanım, 1965 tarihli sınai resim ve modeller konusunda hazırlanan kanun tasarısında yer almıştır. Bu tasarıya göre sınai resim; “Sanayi ve küçük san’at mamulâtının imal ve istihsali için tip hizmetini görebilecek mahiyette olan ve tertibi dış şekli tezyinatı veya manzarası itibariyle tefrik ve temyize elverişli bulunan cisimler bu kanuna göre

¹ www.idsa.org (E.T: 06.11.2009)

² www.icsid.org (E.T: 02.11.2009)

³ www.wipo.int (E.T: 06.11.2009)

sınai resim addolunur. Ticari bir maksatla eşya üzerine yapılacak tezyinat için tip hizmetini görebilecek mahiyette ve el, makine, kimyevi bir usul veya vasıtalar mezc edilerek herhangi bir mamulün tazyininde kullanılabilecek olan çizgi ve renklerin herhangi bir terkip veya tertibi itibariyle tefrik ve temyize elverişli bulunan satırlar bu kanuna göre sınai resim addolunur.” şeklinde tanımlanmıştır⁴.

554 Sayılı Endüstriyel Tasarımların Korunması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname’nin yürürlüğe girmesine kadar Türk tasarım hukukunda “tasarım” ifadesinin yerine Alman ve İsviçre hukuklarının etkisi altında “model” ve “resim” sözcükleri kullanılmıştır. Kullanılan model ifadesi üç boyutu, resim ifadesi ise iki boyutu tanımlamaktadır⁵.

Bir ürünün endüstriyel ürün özelliği taşıması için, o ürünün endüstriyel yollarla ve birden fazla üretilebiliyor olması gerekmektedir. Eğer ürün bu özelliklere sahip değilse, yani el işçiliği ile ve birden fazla üretilmemişse ortaya çıkan ürün sanat eseri kapsamına girer⁶.

Ünal Tekinalp, Fikri Mülkiyet Hukuku isimli eserinde endüstriyel tasarımı “görünüm” olarak tanımlamıştır. Tekinalp’a göre tasarım “bir ürünün veya ürün parçasının, ürün üzerindeki süslemenin çizgilerinin, renklerinin, dokunun, malzemenin, esnekliğin ve bunun gibi insan duygularıyla algılanabilen unsur ve özelliklerin; bunların tamamının veya bir kısmının bileşiminin ya da takımının görünümüdür”⁷.

Devlet Planlama Teşkilatı, sekizinci beş yıllık kalkınma planında endüstriyel tasarımı; “Pazarda tespit edilen ihtiyacı en iyi şekilde karşılayacak bir ürünün, üretici firmanın teknolojik olanakları çerçevesinde ve üreticiye makul bir kâr sağlayacak şekilde planlanması eylemi” olarak tanımlanmaktadır⁸.

TPE’nin yayımlamış olduğu Endüstriyel Tasarım Kılavuzu’nda endüstriyel tasarım şöyle tanımlanmaktadır; “Endüstriyel tasarım, ürünün süsü veya estetik görünüşüdür. Estetik görünüş; ürünün biçimi, rengi, süsü veya bunların kombinasyonları sonucu ortaya çıkan ve göze hitap eden görünüşüdür”⁹.

554 Sayılı Endüstriyel Tasarımların Korunması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname’de tasarım; “bir ürünün tümü veya bir parçası veya üzerindeki süslemenin, çizgi, biçim, renk, doku, malzeme veya esneklik gibi insan duyguları ile algılanan çeşitli unsur veya özelliklerinin oluşturduğu bütün” olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım grafik tasarımları veya endüstriyel tasarımları kapsamaktadır.

⁴ Bilgin, A., *Endüstriyel Tasarım Hakkı ve Tazminat Davaları*, Vedat Kitapçılık, İstanbul 2006, s. 4.

⁵ Tekinalp, Ü., *Fikri Mülkiyet Hukuku*, Arıkan Basım Yayım Dağıtım Ltd. Şti, İstanbul 2005, s. 616.

⁶ 554 sayılı Endüstriyel Tasarımların Korunması ile ilgili Kanun Hükmünde Kararname, Ürünü “Bilgisayar programları ve yarı iletkenlerin topografyaları hariç olmak üzere, endüstriyel yolla veya elle üretilen herhangi bir nesnenin yanı sıra” olarak tanımlasa da burada kriter birden fazla üretiliyor olmasıdır.

⁷ Tekinalp, age., s. 610.

⁸ *Devlet Planlama Teşkilatı, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*, 2000, s. 175.

⁹ *TPE, Endüstriyel Tasarım Kılavuzu*, Kuban Matbaacılık, Ankara.

554 Sayılı Endüstriyel Tasarımların Korunması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, endüstriyel tasarımı bir anlamda ürünün “kabuğu” olarak nitelendirmektedir. Hukukçular, endüstriyel tasarım kavramını ve ürününü, görünüş özelliklerine göre nitelendirmektedir. Oldukça basite indirgenmiş olan bu tanımlamayı genişletmek gerekmektedir.

Endüstriyel tasarım, bir ürünün sadece “estetik” olarak nitelendirilebilecek kabuğudur şeklinde bir tanım eksiktir. Tasarım, ürün geliştirmenin önemli bir parçasıdır. Bir ürünün başarısı sadece sahip olduğu estetik değerlerle ölçülemez. Ürünün faydası, işlevselliği, kullanım ve üretim kolaylığı, güvenli kullanımı gibi faktörler bir araya geldiğinde ancak gerçek bir başarıdan söz edilebilir. Buradan yola çıkarak, tasarımcının bir ürünü tasarlarken sadece estetik kaygılar taşıdığı düşüncesi hatalıdır. Aşağıdaki tanım bu fikri desteklemektedir.

“Endüstriyel tasarım hakkında bilinmesi gereken ilk şey bunun yeni ürün geliştirme olarak tanımlanan endüstriyel faaliyetin önemli bir parçası olduğudur. Özellikle kullanıcılarla doğrudan görsel ve / veya fiziksel ilişki gerektiren tüm ürün gruplarında (masa, çatal, matkap, otomobil, tencere, saat, kalem, musluk, kapı / dolap kulpu, bardak, gözlük, lamba, fırın, kürek, koltuk, oyuncak, soba, takı, tencere, tornavida, elektrik prizi, cep telefonu, kaynak makinesi, testere, ayakkabı, bisiklet, vb.) endüstriyel tasarım, kullanıcıların / müşterilerin o ürünleri tercih edip satın alarak güvenli, verimli ve rahat bir şekilde kullanmasını sağlayan uzmanlık alanıdır. Dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta endüstriyel tasarımın bir ürünün çiziminden, görüntüsünden veya “estetiğinden” ibaret kozmetik bir unsur olmadığıdır. Yani endüstriyel tasarım sadece ürünleri daha güzel görünür kılmamanın bir yolu değil, ürünleri her anlamda daha iyi yapmanın yöntemidir”¹⁰.

Yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı üzere endüstri ürünleri, satışlarından kazanç sağlamak amacı ile üretilmiş ürünlerdir. Bu nedenle tasarıma yapılan yatırımı koruma altına almak gerekmektedir.

2. Türkiye’de Endüstriyel Tasarım Koruması

Türkiye’nin 1990 yılı sonrası Avrupa Gümrük Birliği Anlaşması’na dâhil olma çalışmaları, sınai mülkiyet haklarının daha çağdaş kanunlarla korunması gerekliliğini ortaya koymuştur. Uluslararası ticaretin geliştirilmesi ile yeni ve yaratıcı fikirlerin korunması için, 24 Haziran 1994 tarihinde 554 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile Türk Patent Enstitüsü kurulmuştur. Enstitünün kurulmasının ardından 7 Kasım 1995 tarihine kadar 2 Kanun, 6 Kanun Hükmünde Kararname, 2 Bakanlar Kurulu Kararı, 14 yönetmelik ve tebliğlerden oluşan mevzuat yürürlüğe girmiştir¹¹. Türkiye’de endüstriyel tasarımların tescil yolu ile korunması, 27 Haziran 1995 tarihli ve 554 sayılı Endüstriyel Tasarımların Korunması ile ilgili Kanun Hükmünde Kararname ile gerçekleşmiştir¹².

¹⁰ Er, A., Er, Ö., Başer, S., *Endüstriyel Tasarım Kılavuzu*, İstanbul Sanayi Odası, İstanbul, 2003.

¹¹ Yalçınar, U. G., *Sınai Mülkiyet İlkeleri*, Metal Ofset Matbaacılık, Ankara 2000.

¹² *Resmî Gazete Tarihi* - No: 27/06/1995 - 22326

Türkiye’de tasarım tescili verme yetkisi, sadece Türk Patent Enstitüsü’ne aittir. Enstitü, incelemesiz tescil sistemini uygulamaktadır. İncelemesiz tescil sistemini şöyle açıklayabiliriz.

Tasarım tescili için yapılan başvurular, şekil ve içerik olarak değerlendirilir. Enstitü, başvuruları değerlendirirken tasarımların yeni veya ayırt edici özelliğe sahip olup olmadığına bakmaz. Yapılan işlem, yönetmelik çerçevesinde belirlenen evraklar ve belirtilen şartlara uygun olup olmadığına bakılmasıdır. Şekil incelemesi yapılan ve belirtilen şartlarda bir eksikliği olmayan başvurular, Endüstriyel tasarım siciline kayıt edilir ve aylık olarak yayınlanan resmî endüstriyel tasarımlar bülteninde yayınlanarak ilan edilir. Bu aşamadan sonra altı aylık bir yasal itiraz süresi başlar. Bu sürenin sonunda bir itiraz gelmezse başvuru tasarıma tescil belgesi verilir.

Türk Patent Enstitüsü, ülkemizde tasarım korumasından faydalanabilecek kişilerin sahip olması gereken özellikleri şöyle açıklamıştır; “Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları veya Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde ikametgahı olan veya sınai veya ticari faaliyette bulunan gerçek ve tüzel kişiler veya Paris veya Bern Sözleşmeleri veya Dünya Ticaret Örgütü’nü kuran anlaşma hükümleri uyarınca başvuru yapma hakkına sahip kişiler yararlanır. Ayrıca burada belirtilenler dışında kalmasına rağmen, Türkiye Cumhuriyeti uyuşundaki kişilere kanunen veya fiilen tasarım korunması tanıyan devletlerin uyuşundaki gerçek veya tüzel kişiler de karşılıklılık ilkesi uyarınca Türkiye’de tasarım korumasından yararlanır”¹³.

Türk tasarım hukukuna göre, bir tasarım ilk tescil edildiğinde beş sene süre ile koruma altına alınır. Sürenin bitiminden itibaren beşer seneden dört defa daha süre uzatımına gidilebilir. Bu durumda bir tasarım toplam yirmi beş sene koruma altına alınmış olur.

Endüstriyel tasarımların tescili, tescil sahibine belirlenen süre içerisinde mutlak bir hak kazandırır. Bu durumda aşağıda belirtilen fiiller tasarım tescil sahibinin hakkına tecavüz sayılmaktadır;

- Tasarım hakkı sahibinin izni olmaksızın tasarımın aynısı veya belirgin bir şekilde benzerini yapmak, üretmek, piyasaya sunmak, satmak, sözleşme akdi için icabda bulunmak, kullanmak, ithal etmek ve bu amaçlarla depolama, elde bulundurmak.
- Tasarım belgesi sahibi tarafından sözleşmeye dayalı lisans yoluyla verilmiş hakları izinsiz genişletmek veya bu hakları üçüncü kişilere devir etmek.
- Yukarıda bahsedilen fiillere iştirak veya yardım veya bunları teşvik etmek veya hangi şekil ve şartlarda olursa olsun bu fiillerin yapılmasını kolaylaştırmak.

¹³ www.turkpatent.gov.tr (E.T: 06.11.2009)

- Kendisinde bulunan ve haksız olarak üretilen veya ticaret alanına çıkarılan eşyanın nereden alındığını veya nasıl sağlandığını bildirmekten kaçınmak.
- Gasp¹⁴.

Yukarıda belirtilen fiiller gerçekleştiğinde, tasarım tescil sahibi oluşan tecavüzlerden dolayı hukuk ve ceza davası açmaya yetkilidir.

Türkiye’de alınan bir tasarım tescili sadece Türkiye sınırları içerisinde geçerlidir. Başka bir deyişle; “Türkiye’de başvurusu yapılan ve tescil edilen bir tasarım sadece Türkiye sınırları içinde söz konusu kanunun getirdiği koruma hakkından yararlanır. Bu nedenle, ayrıca koruması istenilen her ülkede, o ülkenin mevzuatına göre başvuruda bulunularak tescil ettirme imkânı vardır”¹⁵.

Bir ürünün 554 sayılı Endüstriyel Tasarımların Korunması ile ilgili Kanun Hükmünde Kararname ile korunması için, o ürünün endüstriyel yolla birden fazla üretilmiş olması gerekmektedir. Eğer ürün birden fazla sayıda üretilmiyor veya üretilmek istenmiyorsa, ürün sanat eseri kapsamına girer ve telif hakkı kapsamında korunur¹⁶.

554 sayılı Endüstriyel Tasarımların Korunması ile ilgili Kanun Hükmünde Kararname’ye göre bir tasarımın kanunla korunması için, tasarımın aşağıdaki niteliklere sahip olması gerekmektedir;

- Yenilik
- Ayırt edici nitelik

554 sayılı Endüstriyel Tasarımların Korunması ile ilgili Kanun Hükmünde Kararname’ye göre yenilik kavramı; Bir tasarımın aynısı, başvuru veya rüçhan tarihinden önce dünyanın herhangi bir yerinde kamuya sunulmamış ise, o tasarım yeni kabul edilir (madde 6/I). “Yenilik iki unsuru içermektedir: Birinci unsur söz konusu olan tasarımın önceki tasarım veya tasarımlarla aynı olup olmadığı, ikinci unsur ise aynı tasarımın daha önce kamuya sunulup sunulmadığıdır. Buna göre 554 sayılı Endüstriyel Tasarımların Korunması ile ilgili Kanun Hükmünde Kararname anlamında yenilik hem *yumuşak* hem de zaman ve coğrafya yönünden mutlaklıdır. *Yumuşaktır*; çünkü tescil için başvurusu yapılan tasarımın, *aynısının* daha önce kamuya sunulmamış olması yeterlidir”¹⁷.

Tasarımlar sadece küçük ayrıntılarda farklılık gösteriyorlarsa aynı kabul edilir. Karşılaştırılan tasarımlar hem yan yana konulur, hem de ayrı ayrı bakılarak değerlendirilir. Yenilik belirlenirken, ayırt edici niteliğe oranla yüzeysel bir inceleme yapılır.

¹⁴ www.turkpatent.gov.tr

¹⁵ www.turkpatent.gov.tr

¹⁶ TPE, Endüstriyel Tasarım Kılavuzu, Kuban Matbaacılık, Ankara.

¹⁷ Tekinalp, age., s. 615.

“Benzerlik testinde, aynı izlenimi uyandırma, aynı etkiyi yapma, karıştırılma tehlikesi veya olasılığı incelenmez. Bunlar ikinci aşamaya aittir. “Aynı” olma şarttır. Sadece, küçük ayrıntılardaki fark ayniyete engel olmaz. Başka bir deyişle, tescili talep edilen tasarım, önceki tasarımdan küçük ayrıntılarda farklılık gösteriyorsa “aynı” kabul edilir. Yenilik mutlaklıktır; çünkü tescili istenen tasarımın aynısının kamuya sunulması, Türkiye’de değil, dünyanın neresinde, ne zaman yapılmış olursa olsun, yenilik ortadan kalkar. Bundan tescil başvurusunda bulunan tasarımcının haberinin bulunup bulunmaması, hiçbir etki yapmaz”¹⁸.

Tasarıma bazı özellikleri nedeni ile “yeni” sıfatı verilir. Ancak “yeni” kelimesi, sadece var olmayan bir şeyin yaratılması değil, var olan bilinen bir şeye bazı özellikler ve unsurlar eklenerek, bilinenden farklı hâle getirilmesini de içerir. Dolayısıyla yeniliğin, tasarımı benzerlerinden ayıracak ölçüde olması yeterlidir¹⁹.

Hukukumuzda tasarımların tescil edilip korumadan faydalanabilmesi için taşınmaları gereken bir diğer özellik de ayırt edici niteliğe sahip olmalarıdır. Buna göre, ayırt edici nitelik bir tasarımı diğerlerinden ayırt etmeye yarayan farklılıktır²⁰.

554 sayılı Endüstriyel Tasarımların Korunması ile ilgili Kanun Hükmünde Kararname’ye göre ayırt edici nitelik kavramı; Bir endüstriyel tasarımın bilgilenmiş kullanıcı üzerinde bıraktığı genel izlenim ile diğer bir tasarımın böyle bir kullanıcı da bıraktığı genel izlenim arasında belirgin bir farklılık oluşuyorsa bu tasarım ayırt edici niteliğe sahiptir.

Bir tasarımın ayırt edici nitelikleri, o tasarıma has, yani sadece o tasarıma ait özelliklerdir. Ayırt edici nitelik incelemesinde, bir tasarımın diğerlerinden görsel açıdan yeterince farklı olup olmadığına bakılır. Deyim yerindeyse ayırt edici nitelik, tasarımın esasını oluşturup, tasarımı benzerlerinden ayırt etmeye yarayan unsurdur. Ayırt edici nitelik ürünün özünde, işlevinde, yapısal kuruluşunda, şeklinde veya anlam ve kavramında olabilir²¹.

“Yenilik ve ayırt edicilik incelemesi nitelik yönünden farklılık göstermez. İkisinde de tescili istenen veya ihtilaf konusu olan tasarımın daha önceki (mevcut) bir tasarımın aynısı olup olmadığı (yenilik) ve ondan değişik olup olmadığı (ayırt edicilik) testi yapılmaktadır. İkisi de önceki (mevcut) tasarımlara göre kıyaslama ve değerlendirme işlemine yöneliktir. Aynı inceleme değişik test ölçütleri ile iki aşamada gerçekleştirilir. Ne yeniliğin basamağı veya kalitesi ne ayırt ediciliğin kesin kriteri vardır. Ayırt edicilikte bilgilenmiş kullanıcının üzerinde yaratılan “genel izlenim” esas alınmıştır”²².

¹⁸ Tekinalp, age., s. 615.

¹⁹ Suluk, C., “Avrupa Birliği ve Türk Hukukunda Tescilli Tasarımların Koruma Şartları”, *FMR 2001*, S. 2, s. 27.

²⁰ Bilgin, A., *Endüstriyel Tasarım Hakkı ve Tazminat Davaları*, Vedat Kitapçılık, İstanbul 2006, s. 33.

²¹ Suluk C., *Tasarım Hukuku*, Seçkin Yayıncılık San. ve Tic. A.Ş. Ankara 2003, s. 246.

²² Tekinalp, age., s. 614.

554 sayılı Endüstriyel Tasarımların Korunması ile ilgili Kanun Hükmünde Kararname'ye göre, ilk olarak, söz konusu tasarımın mevcutlara nazaran yeni olup olmadığına, ikinci aşamada ise mevcutlardan farkının bulunup bulunmadığına bakılır. Birincisi objektif bir incelemedir. Hüküm herhangi bir karşılaştırma kılavuzu içermemekte, sadece fark veya farklar olup olmadığı araştırılmaktadır. İkincisi ise, bir genel intiba testidir²³.

ALRC (Australian Law Reform Commission Report)²⁴, yeniliğin yanında ayırt edici nitelik testine duyulan ihtiyacı şu gerekçelerle açıklamaktadır²⁵;

a. Ayırt edici nitelik incelemesi tasarım yaklaşımının (design approach) bir sonucudur. Bu yaklaşımın gereği ürünleri ayırt etmede tasarımın önemi ortaya çıkmaktadır. Bu test, tasarımcının çalışma yöntemiyle de uyum arz etmektedir.

b. Bu test, tasarımın geneline bakılmasını; tasarımdaki bir ya da birkaç ayırt edici özelliğe bakılarak değerlendirme yapılmamasını sağlar.

c. Bu test, göze hitap etme, ufak farklılık, ticari değişiklik, açık adaptasyon gibi sorunun çözümünde yetersiz kalan kavramların sakıncalarını bertaraf edecek niteliktedir.

d. Bu test sayesinde bir tasarımın önceliklere oranla ne kadar bir ilerlemeyi sağladığı belirlenebilir. Böylece bir tasarımın koruma kapsamının genişliği de bu sayede ortaya çıkar.

e. Yenilik incelemesinde sadece farklılık araştırması yapılırken ayırt edici nitelik incelemesinde bunun ötesine gidilerek yenilik geliştirmenin (*innovation*) tanınması üzerinde durulur. Tasarım hukuku bakımından burada *innovation* kavramı teknolojik yenilikten ziyade, tasarımın görünümündeki ilerleme olarak ele alınmalıdır. Zira Türk ve Topluluk Hukukunda tasarımın korunması *kabuk tasarımıyla* sınırlı görünmektedir.

f. Bu test sayesinde bir tasarımın koruma şartlarının ve tecavüzün belirlenmesinde yeniliğin oranla daha fazla bir farklılık aranır. Kısacası ayırt edici nitelik incelemesi, yenilik incelemesine oranla daha sıkı bir incelemeyi gerektirir. Önemle belirtilmelidir ki, bu test objektif bir incelemeyi gerektirir.

554 sayılı Endüstriyel Tasarımların Korunması ile ilgili Kanun Hükmünde Kararname, aşağıdaki özelliklere sahip tasarımları koruma dışında tutmuştur:

- Yeni ve ayırt edici niteliğe sahip olmayan tasarımlar

Bir tasarımın tescili, tescil sahibine o tasarımla ilgili tekel hakkı sağlamaktadır. Bu hak, başkalarının tescil edilen tasarımın aynısını ya da benzerlerini kullanmasını engellemektedir. Bu haktan faydalanabilmek için tescil edilecek tasarımın yeni olması şartı aranmaktadır. Yenilik kriteri olarak 554 sayılı

²³ Tekinalp, age., s. 614.

²⁴ ALRC "Australian Law Reform Commission Report", Sweet & Maxwell, London 2000.

²⁵ Suluk, 2003, age., s.247.

Endüstriyel Tasarımların Korunması ile ilgili Kanun Hükmünde Kararname’de geçen kamuya sunulmamış olma şartı; sergileme, tarif, yayım, tanıtım, satış amaçlı piyasaya sunma gibi eylemleri kapsamaktadır. Ülkemizde, Topluluk hukukunda da kabul edilmiş olan mutlak yenilik şartı aranmaktadır. Bir tasarımın mutlak yeni sayılabilmesi için, insanlık tarihi boyunca dünyanın hiçbir yerinde daha önceden bilinmemesi gerekir. 554 sayılı Endüstriyel Tasarımların Korunması ile ilgili Kanun Hükmünde Kararname’de geçen tasarımın ayırt edici niteliğe sahip olup olmadığı belirlenirken, kıyaslanan tasarımların farklılıklarından çok ortak yönlerine bakılarak değerlendirme yapılır.

- Kamu düzeni ve genel ahlaka aykırı tasarımlar

Bir tasarımın, kamu düzeni ve genel ahlaka aykırı olup olmadığını Enstitü takdir eder. Böyle bir durumda tescil başvurusu kabul edilmez ya da değiştirilmesi istenir²⁶.

Kamu düzeni ve genel ahlak kavramları, içinde bulunulan zamana, coğrafyaya veya kültüre göre değişkenlik göstermektedir. Daha önceki yıllarda, genel ahlaka veya kamu düzenine aykırı olan bir düşünce ya da bir ürün, bu gün kabul görmüş ve gündelik hayatın bir parçası hâline gelmiş olabilir ya da bir kültürde kabul edilmeyen bir düşünce başka bir kültürde çok normal karşılanabilir. Son derece değişken özellikler içeren bu kavram, Türk ve Topluluk Tasarım Hukukunda, bu sebeplerden dolayı net bir açıklamaya sahip değildir. Önemle üzerinde durulması gereken nokta, 554 sayılı Endüstriyel Tasarımların Korunması ile ilgili Kanun Hükmünde Kararname’de geçen, “Kamu düzeni ve genel ahlaka aykırı olmama” şartının tasarımın kullanımını değil, tasarımın kendisini hedef almasıdır. Burada vurgulanmak istenen, bir tasarımın, tasarlanma amacı dışında kamu düzeni ve genel ahlaka aykırı kullanılabilir olma ihtimalinin olduğu ama bu amaçla tasarlanamaz olmasıdır. Örnek olarak; ankesörlü telefonları bedava kullanmak için bir ürün geliştirip o ürüne tasarım veya patent-faydalı model tescili alınamaması verilebilir.

- Teknik fonksiyonunun gerçekleştirilmesinde, tasarımcıya, tasarıma ilişkin özellik ve unsurlarda hiçbir seçenek özgürlüğü bırakmayan tasarımlar

Bir tasarımın tasarımcıya hareket özgürlüğü bırakmaması demek, tasarımın bir unsur veya özelliğinin tasarımın teknik fonksiyonu ile sıkı ilişkisinin bulunması ve tasarımın teknik fonksiyonunu yerine getirebilmesi için o unsurun veya özelliğinin tasarımda bulunmasının şart olması, o özellik ve unsurun olmazsa olmaz nitelik taşıması gerekmektedir²⁷.

Bir tasarımın tescili, o tasarımla ilgili olarak tescil sahibine belirli bir süre için tekel hakkı sağlamaktadır. Bu hak, ürünün kendisi için değil, ürüne uygulanan tasarım için kazanılmış bir haktır.

²⁶ Camcı, Ö., *Endüstriyel Tasarım Davaları*, Ufuk Reklamcılık ve Matbaacılık, İstanbul 2000, s. 80.

²⁷ Tekinalp, age., s. 620.

Eğer tasarıma konu olan ürün, belirli bir tasarımın dışında hayata geçirilemiyorsa, mutlak yeni olsa dahi kanunlar karşısında koruma hakkı kazanamaz. Burada düşünülen, hangi tasarımcı olursa olsun, tasarımı aynı şekilde yapmak zorunda olduğudur. Kanun koyucular bu sınırlama ile rekabeti korumayı planlamışlardır. Tescil, ancak tasarımın alternatiflerinin olabilmesi durumunda alınabilir. Bu uygulamada, tasarımın estetik unsurlarından çok fonksiyonel unsurları ön plana çıkmaktadır. Ürünün işlevini yerine getirebilmesi için zorunlu ve tek bir tasarım olması durumunda o tasarım korunmamaktadır. Örnek olarak; yeni geliştirilmiş ve tasarlanmış bir konservenin kapağı sadece bir tek açacak tarafından açılabiliyorsa bu ürünler koruma altına alınmaması verilebilir.

- Tasarlanan veya tasarımın uygulandığı ürünü başka bir ürüne mekanik olarak monte edebilmek yahut bağlayabilmek için ancak zorunlu biçim ve boyutlarda üretilen tasarımlar

Yukarıda belirtildiği üzere tescil sonrası elde edilen hak, ürünün kendisi için değil, ürüne uygulanan tasarım için kazanılmış bir haktır. Kanun koyucuların burada üzerinde durdukları konu, eğer bir ürünü başka bir ürüne mekanik olarak monte edebilmek ve / veya bağlayabilmek için ancak zorunlu biçim ve boyutlarda üretilen tasarımlar koruma görürse, bu hakka sahip olan, ürünün tasarımı üzerinde değil ürünün kendi üzerinde de bir hakka sahip olacağıdır. Bu uygulamanın hayata geçmesi genel koruma anlayışı ile ters düşmektedir. Kazanılan hak, rekabeti engellememelidir. Örnek olarak; kilit ve kapı kolunu birbirine bağlayan parça korunursa kimsenin kapı kolu üretememesi verilebilir.

3. Avrupa Topluluğu'nda Tasarımların Koruması

6 Mart 2002 tarihinde yürürlüğe giren Topluluk Koruması Tüzüğü, oldukça uzun süren bir çalışmanın ürünüdür. Bunu sebebi, Avrupa Birliği bünyesinde tasarımların korunmasını sağlamak amacı ile başlatılan çalışmaların, üye devletlerin mevzuatlarındaki farklılıkları uyumlaştırma zorluğu olmuştur. Topluluk içerisinde mal ve hizmetlerin serbest dolaşımının sağlanmasının ardından, hem rekabeti hem de fikri sınai hakları koruma gereksinimi, topluluk tasarım korumasının oluşumuna sebep olmuştur. Üye ülkelerin fikri mülkiyet haklarına yaklaşımlarındaki farklılıklar, zaman içerisinde özellikle ticari alanda önemli sorunlar yaratmıştır. Uyumlaştırma amacı ile ilk olarak 1959 yılında oluşturulan bir çalışma grubunda başlayan çalışmalar, 1990'lı yıllara kadar kesintilerle devam etmiş, 1991 yılında AB Komisyonu yapılan çalışmalar sonucunda tasarımların korunmasına ilişkin Yeşil Kitap'ı (Green Paper) yayımlamıştır. Yayımlanan Yeşil Kitap, bugün yürürlükte olan tüzüklerin temelini oluşturmuştur. Bu çalışmaların ardından, 1993 tarihinde ise Direktif ve Tüzük Tasarıları yayımlanmıştır. Tasarımlar üzerinde yapılan tartışmalar da dikkate alınarak 13 Ekim 1998 tarihinde kabul

edilen Direktif yürürlüğe girmiştir. Tüzük en son hâlini 6 Mart 2002 tarihinde almıştır²⁸.

3.1. Topluluk Tasarımı Özellikleri

- Koruma, Topluluk üyeleri ile Topluluğa üye olmayanlara uygulanacaktır.
- Koruma 15 Avrupa Birliği üyesi devletleri kapsamaktadır. Böylece Topluluk için tek bir koruma olacaktır.
- Tescilsiz tasarım hakları otomatik olarak elde edilecektir; örneğin tasarım ürünlerinin koruması 3 yıl olacak ve orijinal tasarımın kopyalarının kullanımını tasarımcı engelleyebilecektir.
- Tescilli Tasarım haklarında koruma 5 yıl olacaktır ve 4 kez yenilenme hakkı bulunacaktır (25 yıl). Böylece tasarımcı pazardan kopmayacak ve farklı ürünlere yönelebilecektir.
- Tescilsiz tasarım koruması tescilli tasarıma göre sınırlı olacaktır. Tescilsiz tasarım sahibine 2. bir tasarımcının tasarımına itiraz hakkı tanımamaktadır.
- Topluluk Tasarımı uygulamalarında bireysel karakterde ve yenilikçi olacaktır.
- Tasarım açıklanması iş sirkülasyonu etkilerinden etkilenmeyecektir.
- Tasarım açıklaması; eğer başvuru ya da dosyalama tarihi ile ilan tarihi arasında en az 12 ay varsa başvuru sahibince halka sunulabilecektir.
- Tasarım sahibine tescilsiz tasarım 3 yıllık sınırlı koruma, bir sene içerisinde de daha kapsamlı, uzun süreli koruma olan tescilli tasarıma geçmesi önerilmektedir²⁹.

4. Türkiye'nin Avrupa Topluluğu'nda Tasarımların Korumasındaki Konumu

Türkiye, Avrupa Topluluğu tasarım korumasında önemi olan iki anlaşmaya da taraftır. Bu anlaşmalar ile topluluğa üye ülkeler ve topluluk dışındaki ülkelerin hukuklarında ve uluslararası ticaretlerinde aynı standartlara sahip olmaları amaçlanmıştır. Bu anlaşmalar, La Haye Anlaşması'nın Cenevre metni ve Locarno Anlaşmalarıdır.

4.1. Endüstriyel Tasarımların Uluslararası Tescili Hakkında La Haye Anlaşması

La Haye Anlaşması, Endüstriyel Tasarımların Uluslararası Tescilini sağlamak amacıyla oluşturulan bir anlaşmadır. La Haye'de 1925 yılında kabul

²⁸ T.C.Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Dokuzuncu Kalkınma Planı Fikri Mülkiyet Hakları Özel İhtisas Komisyonu, *Sınai Haklar Ön Raporu*, Ekim 2005, s. 49.

²⁹ www.marpatas.com (E.T: 06.11.2009)

edilen anlaşma, 1 Haziran 1928 tarihinde 4 ülke tarafından imzalanarak yürürlüğe girmiştir. 1934 yılında Londra'da yapılan bir konferans ile değiştirilen anlaşma, 1925 metninin yerini almıştır. Anlaşmadaki ikinci büyük değişiklik 1960 yılında gerçekleştirilmiş ve 1 Nisan 1979 tarihinden itibaren 23 üye ülke tarafından uygulamaya başlanmıştır.

Tasarım korumasının;

- Yeni geliştirilmiş ürünlerin emniyete alınması,
- Tasarımcının ve üreticinin çalışmalarının yeteneklerinin ve yaratıcılığının ödüllendirilmesidir.

Anlaşmanın temel özellikleri şunlardır:

- Hükümetler arası kuruluşlarda bu metne göre anlaşmaya üye olabilecekler, böylece Avrupa Topluluğu, Tasarım Tüzüğü ile bağlantılı olarak La Haye Antlaşması'na üye olabilecektir.
- Taraf ülkeler standart belirlenmiş ülke ücreti yerine, kendilerine uygun bir ücret sistemi seçebilecekler, ancak bu ücret kendi ofislerine yapılan direkt başvurulardan alınan ücretlerden fazla olmayacaktır.
- Taraf ülkeler 6 ay olan reddetme süresini isterlerse 12 aya kadar uzatabileceklerdir.
- Başvurularda 30 aya kadar yayın erteleme süresi talep edilebilir. Bu süre başvuru tarihi veya rüçhan tarihi itibarıyla yapılabilir. Yayın erteleme süresi daha kısa olan üye ülkelere, kendilerinin uyguladıkları süre sonunda yayın yapılır. Üye ülkede yayın ertelemesi söz konusu değilse, başvuru sahibine, başvurusunu geri çekme şansı tanınacak, geri çekmediği takdirde yayın erteleme talebi dikkate alınmadan işlemler yürütülecektir.
- Yayın erteleme talebinin yapılmamış veya ertelemenin mümkün olmadığı durumlarda, uluslararası tescil, tescilden 6 ay sonra yayımlanacaktır.
- Yayın erteleme talebi olan uluslararası tescil başvurularında tasarım örneği fotoğraf veya grafik çizimlerle verilemiyorsa endüstriyel tasarımın bizzat örneği verilebilir. (Bu özellikle tekstil sektörü için geliştirilmiş bir avantajdır.)
- Uluslararası Tescilin ilk koruma süresi 5 yıl olup, 5'er yıllık süreler için yenilenebilir. Her bir taraf ülkede 15 yıldan az olmak üzere tescil kaydedilecek, ancak daha uzun süre toplam koruma öngören ülkelerde, kendi ülkelerindeki süre uygulanacaktır. Temel hükümleri yukarıda açıklandığı gibi olan La Haye Anlaşması'nın yeni Cenevre metninde ayrıca TRIPS hükümlerine de atıfta bulunarak, tasarım birliği (çoklu başvuru) ile ilgili özel hususlar da düzenlenmiştir.³⁰

³⁰ TPE, *Sinai Haklar İle İlgili Uluslararası Anlaşmalar ve İlişkiler*, Yücel Ofset Ltd. Şti., Ankara 2002, s. 9-10.

4.2. Endüstriyel Tasarımların Uluslararası Sınıflandırılmasına İlişkin Locarno Anlaşması

Endüstriyel Tasarımların Uluslararası Sınıflandırılması ile ilgili Locarno Anlaşması 1968 yılında yürürlüğe girmiş ve 1979 yılında tadil edilmiştir.

Sınai Mülkiyet konuları ile ilgili diğer uluslararası sınıflandırma sistemlerinde (Nice, Viyana ve Strazburg Anlaşmaları ile oluşturulan sınıflandırma sistemleri) olduğu gibi bu sistemde tescil edilen endüstriyel tasarımların kontrol altında tutulabilmesi, karışıklıkları gidermek ve tikanıklığa yol açmamak, değişik ülkelerde tescil almak isteyen hem başvuru sahipleri hem de ofislere kolaylık sağlamak, zaman kaybını önlemek ve araştırmaları hızlandırmak bakımından ortaya çıkarılmıştır.

Sınıflandırma 32 ana sınıf ve 223 alt sınıftan oluşmaktadır. Ayrıca ürünlerin alfabetik listesi sınıf ve alt sınıflara göre yerleştirilmiştir. Bu listede değişik türde 6.250 ürün adı mevcuttur. Anlaşmaya üye ülkelerin yapacağı tek işlem resmî dokümanlarında tescili veya başvurusu yapılmış tasarımlarla ilgili ürünün sınıf ve alt sınıfının belirtilmesidir. Aynı işlem her türlü yayında da yer alacaktır.

Anlaşmaya üye ülkelerin temsilcilerinden oluşan Uzmanlar Komitesi periyodik olarak toplanarak Sınıflandırmayı revize etmektedir. Yürürlükte olan son sınıflandırma 1996 tarihli 6. yayındır. Anlaşmaya Paris Sözleşmesine üye tüm ülkeler katılabilir. Onay belgeleri Dünya Fikri Mülkiyet Teşkilatı Genel Müdürüne sunulmaktadır.

461

Sınıflandırmanın revize edilmesine yönelik çalışmalar üyelerin katılımıyla Uzmanlar Komitesi'nce yapılmaktadır. Ülkemizin söz konusu anlaşmaya katılımı 5.8.1997 tarih ve 97/9731 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile uygun görülmüş ve 30 Kasım 1998 tarihinde yürürlüğe girmiştir³¹.

Sonuç

Dünya üzerinde yapılan ticaretin %10 gibi önemli bir oranı sahte ürünlerden oluşmaktadır. Bu durum her sene dünyada 200 ile 300 milyar avro kayba ve yaklaşık 200.000 kişinin işsiz kalmasına sebep olmaktadır³². Yapılan araştırmalar bu durumun gün geçtikçe arttığını bildirmekte ve özgün tasarımların uluslararası kanunlar ile korunması gerekliliğini önemle ortaya koymaktadır.

Ülkemizde 27 Haziran 1995 tarihli ve 554 sayılı Endüstriyel Tasarımların Korunması ile ilgili Kanun Hükmünde Kararname, yürürlüğe girmesinin üzerinden 14 sene geçmesine rağmen henüz kanunlaşmamıştır. Gerek Avrupa Birliği mevzuatı ile uyum, gerekse Türk tasarım hukuku ve tasarım üretkenler açısından son derece önemli olan bu konunun çözülmesi için yapılan çalışmaların hızlandırılarak sonuçlanması gerekmektedir.

³¹ TPE, 2002, age., s. 12.

³² www.plagiarius.com (E.T. 06.11.2009)

**DIE VERANTWORTUNG DES WISSENSCHAFTLERS GEGENÜBER
DER GESELLSCHAFT IN HEINAR KIPPHARDTS “IN DER SACHE J.
ROBERT OPPENHEIMER”****THE RESPONSIBILITY OF THE SCIENTIST AGAINST THE SOCIETY
IN HEINAR KIPPHARDT’S “IN THE MATTER OF J. ROBERT
OPPENHEIMER”***Yüksel ERSAN****Abstract:**

This work named “In the Matter of J. Robert Oppenheimer” is a drama written in 1964. The work takes place in an electronically isolated room in American Atomic Energy Commission. The documents related to the interrogation of physicist J. Robert Oppenheimer by American Atomic Energy Commission in 1954 constitute the basis of the events told in the work.

In our study, after investigating the life and works of the writer, the type and the structure of this work, we have tried to study on the scientist J. Robert Oppenheimer’s responsibility against the society.

Finally, we have seen that J. Robert Oppenheimer played an important role in the development of the atomic bomb; however after seeing the results of this, he showed that he bore the sense of responsibility against the whole humanity by refusing taking part in the researches carried out to invent Hydrogen Bomb. It is likely that the responsibility of the scientist ends with the invention but the abuse of this invention causes the qualms of conscience.

Key Words: Documentary drama, responsibility, atomic bomb, social responsibility, interrogation, J. Robert Oppenheimer.

1. Leben und Werk Heinar Kipphardts

Heinar Kipphardt wird im südschlesischen Heidersdorf als Sohn eines Zahnarztes geboren. Sein Vater wurde 1933 als Sozialdemokrat von der Gestapo verhaftet; erst 1938 kehrte er aus dem Konzentrationslager Buchenwald zurück. Nach der Freilassung des Vaters zieht die Familie nach Krefeld. Kipphardt entschloss sich nach dem Abitur zunächst, Medizin an der Universität Bonn zu studieren, „um das nationalsozialistische Deutschland mit einem bürgerlichen

* Assist. Prof. Dr., Cumhuriyet Universitaet Abteilung für die Deutsche Sprache und Literatur – Sivas/Turkey
ersanyuksel64@hotmail.com

Beruf zu verlassen“. 1942 wird er zum Kriegsdienst eingezogen und an der Ostfront eingesetzt. Kipphardt desertiert¹. Nach Kriegsende schloss er sein Studium mit der Promotion zum Dr. med. ab. 1950 jedoch wechselte er über zum Theater, wurde vom Ost-Berliner Deutschen Theater engagiert und arbeitete dort als Chefdramaturg bis 1959. Ab 1953 wird Kipphardt Mitglied der SED². Nach heftigen kunst-politischen Auseinandersetzungen verließ er die DDR und siedelt 1959 nach Düsseldorf über und wurde Dramaturg am Düsseldorfer Schauspielhaus. Von 1969 bis 1971 ist er Chefdramaturg bei den Münchener Kammerspielen. Hier lebte er zunächst als freier Schriftsteller (1960-1969) und war dann für drei Jahre Chefdramaturg der Münchner Kammerspiele. Kipphardt war Mitglied des PEN-Zentrums der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Akademie der Darstellenden Künste. Er starb am 18. November 1982 im bayerischen Angelsbruck. Unter anderem erhielt er den Nationalpreis der DDR (1953), den Gerhart-Hauptmann-Preis, den Adolf - Grimme - Preis (1965) und den Prix Italia (1976).

In seinen Gedichten und Erzählungen, vor allem aber in seinen dokumentarisch-sozialkritischen Dramen setzte sich Kipphardt vor allem mit der Kriegs- und Nachkriegszeit auseinander. Dabei war er deutlich vom epischen Theater Bertolt Brechts geprägt³. Die Thematik der gesellschaftlichen Probleme durchzieht Kipphardts Werk wie ein roter Faden. In seinem 1976 verfilmten und 1980 als *März, ein Künstlerleben* dramatisierten Roman *März* (1976) erarbeitete Kipphardt unter Einbezug seiner Erfahrungen in der Psychiatrie das Psychogramm eines schizophrenen Dichters⁴. Seine bedeutendsten Werke waren:

Shakespeare dringend gesucht 1954
 Der staunenswerte Aufstieg des Alois Piontek 1956
 Die Stühle des Herrn Szmil 1961
 Der Hund des Generals 1962
 In der Sache J. Robert Oppenheimer 1964
 Joel Brand. Die Geschichte eines Geschäfts 1965
 Die Soldaten 1968
 März 1976
 Der Mann des Tages und andere Erzählungen 1977
 Traumprotokolle 1981
 Bruder Eichmann 1983

2. Das Dokumentartheater

Gero von Wilpert definiert das Dokumentartheater wie folgt: „Dramenform der →Dokumentarliteratur und des polit. Theaters in den 1960er Jahren, die als

¹ siehe. http://de.wikipedia.org/wiki/Benutzer:M@rkus/In_der_Sache_J._Robert_Oppenheimer (E.T: 19.10.2009)

² siehe. http://www.uni-protokolle.de/Lexikon/Heinar_Kipphardt.html (E.T: 19.10.2009)

³ siehe. <http://de.encyclopedia.msn.com/encnet/refpages/refarticle.aspx?refid=761593324> (E.T: 19.10.2009)

⁴ siehe. <http://de.encyclopedia.msn.com/encnet/refpages/refarticle.aspx?refid=761593324> (E.T: 19.10.2009)

Reaktion gegen die Unverbindlichkeit der Brechtschen Parabel und aus Skepsis gegenüber der Möglichkeit, Menschen und gesellschaftl. Verhältnisse durch Phantasieprodukte von der Bühne herab zu verändern, Zuflucht zu archival. histor. Faktenmaterial (Akten, Protokolle, Interviews, Presseberichte, Tonbänder, Bilddokumente) sucht und es in mehr oder weniger unveränderter Form, in authent. Szenen und quellenmäßig belegbaren Sätzen und Dialogen auf die Bühne bringt⁵. Es gibt verschiedene Autoren, die über den Naturwissenschaftlern, neue Forschungen und ihre Nachfolgen zum Thema machen. Nach Dürrenmatts „Die Physiker“ und Brechts „Das Leben des Galilei“ schrieb Heinar Kipphardt 1964 ein weiteres Physikerdrama „In der Sache J. Robert Oppenheimer“. Aber Kipphardts Werk entfernt sich mit dem Dokumentarbericht weit von Brechts epische Theater und Dürrenmatts Welttheater. Nämlich eine völlig neue Theaterkonzeption: Das Dokumentartheater. Weitergesagt ist es zumeist politisches Theater mit dem Hauptziel der politischen Beeinflussung des Publikums.

Es handelt sich in dieser Gattung größtmöglich historischer Authentizität, fiktive Momente in den Hintergrund und greift es auf dokumentarisches Material. Wie wir oben erwähnten Zitat sehen, spielen die Akten, Tonbänder, CDs, Fotos, Protokolle, Aufzeichnungen und Filme eine große Rolle hier. Kipphardt versucht hier „In der Sache J. Robert Oppenheimer“ die Sache wahrheitsgetreu zu gestalten, benutzte er Protokolle, Akten und Interviews. Das Werk ist so zugesagt ein Konzentrat der 3000 Seiten langen Oppenheimer- Protokoll. Die geschickte Auswahl des Materials macht die Kunst des Dokumentartheaters aus. Der Autor hält sich streng an die Tatsachen. D. h. alles was er schrieb muss nachweisbar sein, es darf nicht einmal die Übergänge erfinden.

465

Ziel des Werks und Autors ist deutlich: Die Person des „Vaters der Atombombe“ so real wie möglich auf der Bühne bringen⁶. Die Wissenschaftler fragen sie sich „nach dem Abwerfen den Atombomben über die Städte Nagasaki und Hiroshima, wer die Verantwortung trägt“⁷. Gleichzeitig weißt Kipphardt hier in diesem Werk die politischen und ethischen Probleme hin.

3. Aufbau des Stückes

Kipphardts Werk „In der Sache J. Robert Oppenheimer“ lässt sich in zwei Teile gliedern. Erste Teil besteht aus sechs Szenen und geht es vorrangig um Oppenheimers Motive. Der zweite Teil geht es um seine Auffassungen zum Thema Atom- und Wasserstoffbombe.

⁵ Wilpert, Gero von, *Sachwörterbuch der Literatur*, Kröner, Stuttgart 2001, s. 183.

⁶ siehe. Kocabay, Hasibe Kalkan, *Gerçek(lik)le Yüzleşmek, Belgesel Tiyatro ve Politik Tiyatro Geleneği*, Papirüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 40-49.

⁷ Kocabay, Op cit., s. 41.

Der Autor schreibt sein Werk in Form einer Gerichtsverhandlung. Im Anschluss an die Zeugenaussagen wird das Urteil gesprochen, dem Oppenheimer ein Schlusswort anfügt.

Das Werk beginnt mit einer Schilderung und wird die Verhandlung eröffnet. Die Personen werden vorgestellt und der Untersuchungsgegenstand wird bekanntgegeben. Dieser Szene folgt eine Zwischenszene, in der Robb (Anwalt der Atomenergiekommission) seine Vorgehensweise bekannt gibt.

In den folgenden fünf Szenen wird Oppenheimers Beziehung zu den Kommunisten nachgegangen, um die Loyalität des Angeklagten in Zweifel zu ziehen. Die Anwälte Marks und Garrison, die Oppenheimer verteidigen, können die Behauptungen jedoch argumentativ zurückweisen.

Wie wir am Anfang angedeutet haben, dass das Werk in zwei Teile gegliedert ist, werden in den ersten Teil, d. h. in den ersten sechs Szenen, Zeugen befragt, die – in Bezug auf die kommunistische Vergangenheit – Aussagen über Oppenheimers Loyalität gegenüber dem Staat machen. Unter Ihnen sind Mitglieder des Geheimdienstes. Außerdem werden die Kontakte Oppenheimers zu Verwandter der kommunistischen Partei deutlich gemacht.

Im zweiten Teil sollen die Gründe für Oppenheimers kritisches Handeln gefunden werden. Als Zeugen werden Forscher befragt, die mit Oppenheimer befreundet sind oder mit ihm zusammengearbeitet haben. Sie alle sind Naturwissenschaftler (Teller, Bethe, Griggs und Rabi).

Die Verhandlung endet mit dem Urteil und dem Schlusswort Oppenheimers in der neunten Szene.

4. Die Verantwortung des Physikers für die Gesellschaft.

4.1. Untrennbarkeit von Gesellschaft und Wissenschaft

4.1.1. Notwendigkeit der Wissenschaft

Der Physiker J. Robert Oppenheimer steht im Gewissenkonflikt zwischen Moral und Zweckmäßigkeit, zwischen der „Loyalität einer Regierung gegenüber“ und der „Loyalität gegenüber der Menschheit“.⁸ Als Naturwissenschaftler ist es seine Aufgabe, die Wissenschaft zum Wohle der Menschheit fortzuführen. Die Lebensqualität der Menschen hängt wesentlich auch vom Fortschritt ihrer Wissenschaften ab. Die Entdeckung der gewaltigen Energie der Atomkerne ließ den alten Traum der Wissenschaftler, die absolute Lösung des Energieproblems, scheinbar etwas näher rücken:

„OPPENHEIMER: Sie (d.h. Kernkraft) kann Überfluss herstellen, erstmals. Ein Problem billiger Energie.

⁸ Kipphardt, Heinar, *In der Sache J. Robert Oppenheimer*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1964, S. 80.

ROBB: Sie denken an Goldenes Zeitalter, Schlaraffenland und diese Geschichten?

OPPENHEIMER: Ja, an Luxus. Zu unserem Unglück denkt man an einigermaßen gegenteilige Verwendungen“⁹.

Ohne die Physik wäre die Welt nicht so wie sie heute ist. Das Leben wäre mühselig, die Freiheit knapp und die Lebenserwartung deutlich geringer. Doch der Physiker muss lernen, sinnvoll mit den Ergebnissen seiner Arbeit umzugehen, „er muss inmitten der Apparate lernen, Menschen zu bleiben“¹⁰. Kipphardt will die Physik nicht als bloßes Übel für die Gesellschaft verstanden wissen, sondern zeigt an Hand von Widersprüchen im Charakter Oppenheimers die komplexe Problematik der Wissenschaft im Atomzeitalter auf.

4.1.2. Offenbarung der Wissenschaft gegenüber der Gesellschaft

Da weder die Gesellschaft ohne Physik, noch Physik ohne Gesellschaft sinnvoll bestehen kann, bilden sie ein der Symbiose gleiches System. Ein essentieller Punkt in diesem System ist die Einbeziehung des anderen Teils in entscheidende Fragen, die Offenbarung der Wissenschaft gegenüber der Gesellschaft.

Kipphardt lässt seinen Oppenheimer die Ohnmacht seiner Funktion erkennen und ihn resigniert feststellen, dass der einzelne Physiker die Entwicklung noch so schrecklicher Waffen trotz seines großen Einflusses nicht verhindern kann. Er disqualifiziert schließlich den Verrat von Klaus Fuchs aufgrund der mitschwingenden Vermessenheit: „Er spielte sich ein bisschen in die Rolle des lieben Gottes, des Weltgewissens“¹¹. Die Folgen der Atombombe treffen nicht nur ihren „Vater“ Oppenheimer, sondern auch die Gesellschaft als Ganzes. Was „alle angeht, kann (...) „auch“ nicht von einem Einzelnen oder einer Gruppe, sondern nur von (...) allen gemeinsam gelöst werden“¹².

4.1.3. Freiheit der Wissenschaft als Bedingung

Angesichts der politischen Dominanz des Mc Carthyismus und der Kommunistenhetze wirken die Physiker wie Marionetten des Staates. Die Wissenschaft wird in dieser Zeit von Militärs und Staat zwar finanziell unterstützt wie nie zuvor, muss jedoch hierfür den teuren Preis der Unfreiheit zahlen, denn einen „innerlich freien und gewissenhaften Menschen kann man zwar vernichten, aber nicht zum Sklaven oder zum blinden Werkzeug machen“¹³. Die Wissenschaft wird zur intellektuellen Prostitution. Die Physiker in den Forschungslabors der Air Force werden gänzlich von der Außenwelt abgeschnitten, um Bomben zu bauen,

⁹ Kipphardt, Op cit., s. 14.

¹⁰ Weizsäcker, Carl Friedrich von, *Die Verantwortung der Wissenschaft im Atomzeitalter*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1957, s. 11.

¹¹ Kipphardt, Op cit., s. 38.

¹² Massberg, Uwe von, *Der gesplante Mensch, Der Deutschunterricht*. 1965, Bd. 6, s. 62.

¹³ Martin, Charles Noel, *Hat die Stunde X geschlagen?*, Fischer, Berlin 1955, s. 17.

von denen sich herausstellt, dass sie von der Gesellschaft gar nicht erwünscht sind. Es zählt nicht mehr der einzelne Forscher, die Wissenschaft an sich, sondern nur noch die strategische Verwendbarkeit der Ergebnisse, um den Kommunismus Einhalt zu gebieten. Die Wissenschaftler werden nicht mehr für ihre Genialität und ihren Ideenreichtum bezahlt, denn „brillante Ideen sind ja laut Teller organisierbar geworden“¹⁴. Militärs bestimmen, nach was und wie viel geforscht wird, behalten sich das Recht der Geheimhaltung vor und legen sogar den Bestimmungszweck der wissenschaftlichen Ergebnisse fest. Sie berauben die Wissenschaft um ihre Identität. Die Wissenschaft tritt zurück hinter einem diffusen Kontrollsystem der Geheimdienste: „Die Wissenschaft ist zum Appendix des Militärs geworden“¹⁵.

Die Wissenschaftler können sich jedoch auf die Dauer eine solche Bevormundung nicht gefallen lassen. Die Freiheit der Wissenschaften muss wiederhergestellt werden. Kipphardts Oppenheimer klagt über seine Abhängigkeit: „Ich wurde von fünf oder sechs Leuten angerufen. Einstein sagte: Wenn ich noch einmal zu wählen hätte, dann wurde ich Klempner oder Hausierer, um wenigstens ein bescheidenes Maß an Unabhängigkeit zu genießen“¹⁶. Schließlich entscheiden sich Oppenheimer, die zentrale Figur des Dramas, und Rabi, sein bester Zeuge, dafür, sich nur noch der reinen Wissenschaft zu widmen. Wie in den meisten Physiker-Dramen ist die Freiheit der Wissenschaft oberste Bedingung für ein sozial verantwortungsvolles Handeln.

4.2. Konflikt zwischen Gesellschaft und Wissenschaft

4.2.1. Angst vor den Folgen

Zweifellos stellt der Schutz der Menschheit vor den negativen Folgen der Wissenschaft einen nicht unerheblichen Teil der Verantwortung des Wissenschaftlers dar. Es ist in Kipphardts Stück Aufgabe des Physikers, einerseits die Freie Welt durch den Fortschritt der Wissenschaft zu sichern, andererseits sie vor den Folgen dieser zu schützen. Während des Baus der Atombombe zählt für den Physiker nur die Angst vor einer etwaigen deutschen Atombombe. Die Technik ist faszinierend und die Zeit ist knapp. Von der Wichtigkeit seines Handelns überzeugt, gibt es für Oppenheimer in dieser Phase keinerlei Skrupel. Erst als er die verheerenden Folgen in Hiroshima sieht, wird ihm klar, was er angerichtet hat. Aufgrund seiner Beteiligung an der Bombe muss sich der Physiker der Frage stellen, ob ein verantwortungsvoller Wissenschaftler weiterhin Waffen herstellen darf, oder ob er sich der Entwicklung noch schrecklicherer Bomben sperren muss, „denn der Geistesblitz ist zum Atompilz geworden“¹⁷. Oppenheimers späterer Entschluss, sich nunmehr nur noch der eigentlichen Wissenschaft zu widmen, legt offen dar, wie Kipphardt diese Frage beantwortet sehen will: Ein verantwortungsbewusster Physiker setzt seine Karriere und damit auch seine

¹⁴ Hildebrandt, Dieter, Die Bombe und die Skrupel, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. [13.10.1964]

¹⁵ Kipphardt, Op cit., s. 61.

¹⁶ Kipphardt, Op cit., s. 9.

¹⁷ Hildebrandt, Op cit., [13.10.1964].

Existenz aufs Spiel und weigert sich an einer Bombe mitzubauen. Doch es dauert lange, bis sich Kipphardts Oppenheimer zu solch einer Entscheidung durchringen kann. Um sich seiner Verantwortung klar zu werden, bedarf es der Verhandlung. Erst in der Konfrontation mit der Loyalität gegenüber dem Staat entdeckt er die Sünde an der Menschheit: „Wir haben die Arbeit des Teufel getan“¹⁸. Nach der Urteilsverkündung und dem mit ihr verbundenen Entzug der Sicherheitsgarantie offenbart Oppenheimer in seinem Schlusswort die Entscheidung, nicht mehr für den Krieg tätig zu sein. Er sieht ein, wie irreversibel und folgeschwer eine Entscheidung für den Bau einer allesvernichtenden Waffe sein muss und sieht das „Menetekel für die Menschheit (...) an die Wand geschrieben“¹⁹. Mit Hilfe einer Schlussbemerkung Oppenheimers zeigt Kipphardt die aus dem Stück zu ziehende Lehre auf, nämlich „(...) die Welt an diesen wenigen Stellen offenzuhalten, die offenzuhalten sind“²⁰.

4.2.2. Schuldfähigkeit der Wissenschaft

In gleichem Maß wie die Komplexität der Physik zunimmt, werden auch ihre Folgen immer schrecklicher:

„Ein Hauptproblem für den Naturwissenschaftler und Techniker, der verantwortlich handeln will, ist seine Verflochtenheit in gesellschaftliche, in wirtschaftliche und politische Zusammenhänge. Er will wohl Leben fördern und nicht gefährden; aber erlaubt es ihm die Struktur der Welt, in der er lebt?“²¹.

Kann die Wissenschaft die Verantwortung für alle Folgen übernehmen, die aus ihrer Arbeit resultieren? Man muss hier differenzieren zwischen der reinen Grundlagenforschung und dem direkten Bau von Waffen.

Der Bau von Waffen ist ab einer bestimmten Zerstörungskraft dieser allgemein als verantwortungslos zu betrachten, weil die atomare Aufrüstung die Menschheit nicht schützen kann. Carl Friedrich von Weizsäcker erklärt diese Sinnlosigkeit damit, „dass große Bomben ihrem Aufgabe, Frieden und Freiheit zu schützen, nur gerecht werden, wenn sie nie fallen, weil sonst eine tatsächliche Bedrohung nicht bestehen kann“²².

Sobald also von einem Waffenpotential keine Bedrohung mehr ausgeht, ist es zur Abschreckung untauglich und stellt nur noch eine enorme Gefahr dar. Niemand kann auf Dauer völlig sicherstellen, dass diese Waffen nicht in die Hände verantwortungsloser Militaristen fallen, die sie gegen die Menschheit verwenden. Die Grundlagenforschung dagegen kann man nicht völlig verurteilen, da sie ja eigentlich nicht zur Produktion von Waffen gedacht ist, sondern zur Verbesserung der Lebensbedingungen auf der Erde. „Es ist nicht die Schuld der Physiker, dass

¹⁸ Kipphardt, Op cit., s. 147.

¹⁹ Kipphardt, Op cit., s. 82f.

²⁰ Kipphardt, Op cit., s. 147.

²¹ Weizsäcker, Op cit., s. 16.

²² Weizsäcker, Op cit., s. 23.

„(...) aus genialen Ideen immer Bomben werden“²³. Es sollte folglich Ziel der Wissenschaften sein, die Grundlagenforschung voranzutreiben, sich jedoch dagegen zu wehren, daraus Bomben zu bauen. Kipphardt drückt dies vor allem im Schlusswort Oppenheimers aus, indem er diesen zu seinen sogenannten „wirklichen Aufgaben“ zurückkehren lässt. Doch aus dies ist nicht ganz unproblematisch: „Was heißt schließlich ‚Rückkehr zur reinen Forschung?‘ Liegt nicht das Problem gerade darin, dass selbst die Grundlagenforschung missbraucht werden kann?“,²⁴. Eine Lösung des Problems scheint schwierig. Die Physiker stecken in einem Dilemma, aus dem es keinen sicheren Ausweg gibt, „(...) ihr Handeln bleibt fragwürdig“²⁵.

5. Schlussfolgerung

Der Abwurf der Atombombe über die Städte Hiroshima und Nagasaki hat die Menschen tief beeindruckt und zwingt nachzudenken über die Vorteile und Nachteile der Technik. Von dieser Zeit an denken die Menschen daran, ob der Wissenschaft und Technik für die Menschen nützlich sind. Heinar Kipphardt thematisiert in diesem Werk die selbsterlebte Wirklichkeit und versucht so die Ursachen und Bedingungen zu bekämpfen, die zu einer Wiederholung führen könnten. Er selber hat Krieg und Gewalt aus erster Hand miterlebt²⁶. Diese Ereignisse prägten ihn tief. Er hat ein großes Interesse an der kritischen Betrachtung des Zusammenhangs zwischen dem Verhalten eines Menschen und seinen Folgen. Die Aspekte, die er dabei konkret berücksichtigt, sind Anpassung, Gehorsam und Loyalität, die zu Schuld oder Mitschuld führen. In diesem Werk wird die Frage „ob Wissenschaftler die Verantwortung für die aus ihrer Erfindung erwachsenden sozialen und politischen Folgen haben oder nicht“ konkret dargestellt.

Im Werk hat der Physiker Edward Teller nicht die geringsten Gewissenbisse und sieht die Auswirkungen seiner Erfindung nicht als sein Problem. Er ist in der Meinung, dass die Verantwortung des Wissenschaftlers für ihn bei seinen Forschungsergebnissen endet.

Aber im Gegensatz macht der Physiker Oppenheimer deutlich, dass für diesen und für viele andere Wissenschaftler sich die Verantwortung auch auf dem Bereich der praktischen Anwendung erstreckt. Der Wissenschaftler hat leider nicht die Macht, den Missbrauch seiner Ergebnisse zu verhindern. Der von Oppenheimer in seinem Schlusswort geäußerte Rückzug auf die „reine Forschung“ ist jedoch auch keine Lösung des Problems.

Am Ende des Werks sagt er auch folgendes: „Wir haben die besten Jahre unseres Lebens damit verbracht, immer perfektere Zerstörungsmittel zu finden, wir

²³ Kipphardt, Op cit., s. 88.

²⁴ Massberg, Op cit., s. 62.

²⁵ Massberg, Op cit., s. 62.

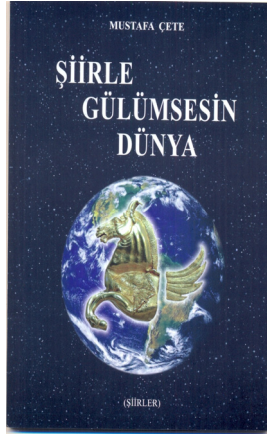
²⁶ siehe. Salzer A., Tunk E., *Illustrierte Geschichte der deutschen Literatur*, Naumann & Göbell, Ulm 1998, s. 219.

haben die Arbeit der Militärs getan, und ich habe in den Eingeweiden das Gefühl, dass dies falsch war²⁷. Darum hat Oppenheimer tiefste Gewissenbisse. Wir denken auch, dass die Wissenschaftler beim Produzieren der Atombombe daran Schuld haben. Wäre doch die Wissenschaftler den Regierenden „Nein“ sagen.

²⁷ Kipphardt, Op cit., s. 147.

BULGARİSTAN'DAN İNSANLIĞA: *ŞİİRLE GÜLÜMSESİN DÜNYA*

Mustafa EMEK*

“21. yüzyıl bilim ve teknoloji çağı,
Yediveren insanı, tarlası, dağı...
Bombalar yaralamasın artık
altından daha değerli toprağı,
Rahat uyusun çocuklar uykusunu
görerek tatlı rüya.
Herkes özgür açıklasın duygusunu,
Huzurlu bir yaşam için
Şiirle Gülümsesin Dünya!” (M. Çete)¹

Dünyanın dört bir yanına yayılan Türk kültürünün yaşatıldığı coğrafyalardan biri de Bulgaristan’dır. Bulgaristan, gerek geçmişte Osmanlı egemenliği altında bulunması gerekse topraklarında yaşayan Türk nüfusunun oldukça fazla olması nedeniyle Türk kültürünün canlı tutulduğu bir ülkedir. Türk kültürünün bu ülkede canlı tutulmasında en büyük pay, şüphesiz ülkedeki Türk yazarlara ve şairlere, kısacası edebiyatçılara aittir.

Tabiat, sevgi, aşk gibi şahsi duygular Bulgaristan’da yaşayan Türk yazarların ve şairlerin cümlelerinde hayat bulmuştur. Yine Bulgaristan’da yaşayan Türklerin çektiği sıkıntılar ve uğradıkları haksızlıklar, hep bu edebiyatçılar tarafından satırlara dökülmüştür. Okulları kapatılan Türkler, başka soydan geldiklerine inandırılmaya çalışılmışlardır. Gün gelmiş Bulgaristan’da yaşayan Türklerin Türkçeyi konuşmaları yasaklanmış, hatta isimleri bile değiştirilmiştir². İşte bütün bu olanları dış dünyaya duyurma çabası ve haksızlıklara tepki gösterme düşüncesi, son dönem Bulgaristan Türk edebiyatının önemli bir bölümünü oluşturmuştur.

Edebiyatın birçok türü ile kendilerini ifade eden Bulgaristan Türkleri, en çok şiiri benimsemişlerdir. Bu nedenle, Bulgaristan Türk edebiyatında şiir öne çıkan edebî türlerden birisi olmuştur. Genel olarak üç döneme ayrılan Bulgaristan Türk şiirinin ilk döneminde klasik Türk şiiri etkiliyken, ikinci dönemine halk şiiri

* Arş. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü – Sivas
mustafaemek46@hotmail.com

¹ Mustafa Çete, *Şiirle Gülümsesin Dünya*, N. Enev Yayınevi, Razgrad 2006, s. 3.

² Mustafa İsen, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2006, C. 4, s. 647-650.

damgasını vurmuştur. Bu dönemde duygu ve düşünceler, gelenekten kopmadan dile getirilmiştir. Ayrıca Bulgaristan'da yaşayan Türk şairler, kendilerine uygulanan soykırıma tepki olarak millî birlik ve beraberlik unsurlarını yine bu dönemde şiire aktarırlar. Türkiye'ye duyulan özlem ve Türkiye'yi anlatmak için kullanılan “Öte” kelimesi, bu dönemden itibaren şiirlerde daha yoğun işlenir. Bulgaristan Türk şiirinin son döneminde ise Cumhuriyet devri Türkiye şairlerinin özellikle de Nazım Hikmet'in etkisi görülür. Bu son dönemin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki temsilcileri, genel olarak öğretmenlerdir³.

Mesleği öğretmenlik olan, Bulgaristan'da yaşayan Türk şairlerden biri de *Mustafa Çete*'dir. 3 Ocak 1936'da Razgrad ili Dyankovo köyünde doğan Çete, 1954'te Razgrad Türk Pedagoji Okulu'ndan mezun olmuştur. 8 yıl öğretmenlik yapmıştır. Bulgarlaştırma sürecinde öğretmenlik hakkı elinden alınca inşaatlarda çalışmıştır. 1993'ten beri “*Razgrad Deliorman Edebiyat Derneği*”nin başkanlığını yapmaktadır. Şiirlerini 1995 yılında çıkardığı *Deliorman Melodileri* ve 2001 yılında çıkardığı *Mavi Çiçekler* adlı şiir kitaplarında toplamıştır⁴. Mustafa Çete de diğer şairler gibi yazdığı şiirlerle öncelikle Bulgaristan'daki Türk dilinin ve Türk kültürünün canlı kalmasını sağlamıştır. Bazı şiirlerinde şahsi duygularını dile getirse de genel olarak yazdığı toplumsal içerikli şiirleriyle halkına tercüman olmuştur. Yazdığı şiirleri üç kitapta toplayan Mustafa Çete'nin üçüncü şiir kitabı *Şiirle Gülümseyen Dünya* adıyla, imkânsızlıklarla boğuşarak, 2006 yılında yayınlanmıştır. 62 sayfadan oluşan kitapta, 46 şiir yer almaktadır.

Bu şiirleri temalarına göre beş bölümde toplayan Çete, her bölüme kitap içerisindeki bir şiirin adını vermiştir. *Vatandaş Olarak Yolundayım Ben* şiiriyle oluşturduğu bölümde vatan sevgisi, millet sevgisi, özgürlük ve bağımsızlık gibi konuları işlemiştir. *Şiirle Gülümseyen Dünya* adını verdiği ikinci bölümü ise şiir, dostluk, doğa sevgisi konularındaki şiirlerden oluşturmuştur. Mustafa Çete sağlığın öneminden, hastalıktan ve doğum gibi konulardan bahsettiği üçüncü bölüme ise *Derde Derman Peşinde* adını vermiştir. Hayat mücadelesini, yaşama sevincini anlattığı şiirlerini *Yaşam Savaşım* adını verdiği dördüncü bölümde toplamıştır. Kitabın son bölümüne ise *Kalbimin Kalbinden Gönül Nağmeleri* adını vermiş ve bu bölümde aşkı, sevgiyi işlemiştir. Şiirlerinin çoğunda ölçü dikkat çekmekle birlikte, serbest tarzda yazdığı şiirler de vardır. Bazı şiirlerine şairlerden alıntılarla başlaması ve her bölümün başında o bölümde işlenen konularla ilgili resimlere yer vermesi, diğer dikkat çekici unsurlardır.

Kurduğu kısa cümlelerle oluşturduğu şiirlerinde okuyucuya edebî bir zevk ve dil estetiği sunan Mustafa Çete, bu son şiir kitabıyla şiir severlerin beğenisine hitap etmektedir. Mustafa Çete, kitabındaki şiirleriyle yüreğinin ve halkının sesini duyurmaya çalışmıştır.

³ Abdülkadir Hayber, “Bulgaristan Türklerinin Şiiri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Bahar 1998, S. 5, s. 223-230.

⁴ Ali Boncuk, *Şiirle Gülümseyen Dünya*, Razgrad 2006.

Türk Dünyası ile ilgili yaptığı çalışmalarla bilinen Prof. Dr. Necati Demir, Mustafa Çete'nin söz konusu kitabını Türkiye'ye getirmiş ve bu ses Prof. Dr. Necati Demir aracılığıyla Türkiye'ye (Öte'ye) kadar ulaşmıştır. Türkçe konuşanların ve şiir severlerin de bu sese kulak vermeleri dileğiyle...